

L I N G U A   S L O V E N I C A   ∞   F O N T E S

Breda Pogorelec

ZGODOVINA
SLOVENSKEGA
KNJIŽNEGA
JEZIKA

JEZIKOSLOVNI SPISI I

BREDA POGORELEC
ZGODOVINA SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA

JEZIKOSLOVNI SPISI I

LINGUA SLOVENICA

FONTES

BREDA POGORELEC

ZGODOVINA SLOVENSKEGA
KNJIŽNEGA JEZIKA
JEZIKOSLOVNI SPISI I

Uredil

Kozma Ahačič

LJUBLJANA 2011

Zbirka: Lingua Slovenica ♡♣ Fontes 1

Urednica zbirke: Helena Dobrovoljc

Breda Pogorelec
ZGODOVINA SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA
Jezikoslovni spisi I

Uredil: Kozma Ahačič

Spremni besedili: Igor Grdina, Marko Stabej

Recenzenta: Marko Jesenšek, Erika Kržišnik

Oblikovanje in prelom: Brane Vidmar

Izdal: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU

Zanj: Marko Snoj

Založili: Založba ZRC, ZRC SAZU

Zanjo: Oto Luthar

Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Zanj: Valentin Bucik

Tisk: DZS, d. d., Ljubljana

Naklada: 650 izvodov

Izid knjige so podprli Javna agencija za knjigo RS, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti in Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

811.163.6'271.1(091)

POGORELEC, Breda

Zgodovina slovenskega knjižnega jezika : jezikoslovni spisi I / Breda Pogorelec ; uredil Kozma Ahačič ; [spremni besedili Igor Grdina, Marko Stabej]. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU : Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011. - (Zbirka Lingua Slovenica. Fontes ; 1)

ISBN 978-961-254-279-5 (trda vezava, Založba ZRC, ZRC SAZU)

ISBN 978-961-254-280-1 (broš., Založba ZRC, ZRC SAZU)

256119808

© 2011, ZRC SAZU, Založba ZRC

Digitalna različica (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9789612542795>

KAZALO

Kozma Ahačič: <i>Jezikovnozgodovinsko delo Brede Pogorelec</i>	7
--	---

I V ISKANJU ZGODOVINE SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA

1	Razvoj slovenskega knjižnega jezika (1965).....	19
2	Nastajanje slovenskega knjižnega jezika od začetkov do konca 18. stoletja (1967).....	33
3	Razvoj slovenskega knjižnega jezika (1974).....	55
	3.1 Slovenski pisмени jezik od (9.) 10. do 15. stoletja.....	55
	3.2 Nastanek slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju.....	59
	3.3 17. in 18. stoletje: doba katoliške obnove in razmah baročnega pridigarstva.....	64
	3.4 Knjižna slovenščina v začetku 19. stoletja.....	77
	3.5 Shematični prikaz problematike slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju.....	79
	3.6 Sklep.....	81
◇	Shematski pregled zgodovine slovenskega knjižnega jezika (1978).....	83
4	Razvoj slovenske slovnične zavesti od 16. do 19. stoletja v tezah (1983).....	89
5	Razvoj slovenskega knjižnega jezika: poljudni prikaz (1983–1998).....	95
	5.1 Uvod.....	95
	5.2 Obdobje slovenskega pisnega jezika.....	97
	5.3 Knjižni jezik.....	111
6	Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika (1994–1995).....	129
	6.1 Teoretska izhodišča za spoznavanje zgodovine slovenskega knjižnega jezika.....	129
	6.2 Razvojna obdobja.....	135
7	Zvrstna in slogovna razčlenjenost slovenskega knjižnega jezika v obdobjih pred Prešernom (1982).....	147
8	Razvoj norme slovenskega knjižnega jezika (2003).....	161
◇	Smisel raziskovanja zgodovine slovenskega knjižnega jezika (2006).....	166

II V ARHIVIH

1	Pomen arhivskega gradiva za preučevanje zgodovine slovenskega jezika ...	169
2	Pregled arhivskih pričevanj o slovenskem jeziku (ob razstavi Iz roda v rod).....	175
	2.1 Uvodno pojasnilo.....	175
	2.2 Vrste besedil, njih vsebina in jezikovna zvrstnost.....	180

III K POSAMIČNIM PROBLEMOM

1	Nahtigalova Freisingensia in pregled novejših študij Brižinskih spomenikov.....	193
2	Pomen Starogorskega spomenika za zgodovino slovenskega knjižnega jezika.....	203
◇	Odgovor na vprašanja profesorja Paternuja.....	210
3	Novi pogledi na slovenski knjižni jezik 16. stoletja.....	217
4	Sociolingvistični vidiki Trubarjevega jezika.....	235
5	Trubarjev stavek.....	243
6	Štiristo let Bohoričeve slovnice (1584).....	257
7	Skladnja pri Dalmatinu in Bohoriču.....	269
8	Dalmatinovo besedilo med skladnjo in retorično figuro in Bohoričeva gramatična norma.....	289
9	Cerkveno življenje in slovenščina v javnosti v 17. stoletju.....	309
10	Pogled na slogovno podobo baročnega besedila.....	325
11	Dve slovenski pesmi iz drugega desetletja 18. stoletja – jezik in stil nove najdbe.....	347
	11.1 Uvod.....	347
	11.2 Ena Lepa Peishem ad eniga Peianiga Mosha jnó Shene (1712).....	349
	11.3 Jest Vboga Revna srutha (1715–1716).....	358
	11.4 Sklep.....	361
12	Osnutki pridig škofa Attemsa in njihova umeščenost v zgodovino slovenskega knjižnega jezika.....	363
13	Delež Koroške pri procesu ustaljevanja slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju.....	371
14	Konstituiranje slovenskega knjižnega jezika z jezikom znanosti in umetnosti.....	383
◇	Ustalitev pisne in knjižne norme slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju.....	395
15	Politični in socialni dejavniki pri izoblikovanju slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju.....	399
16	Slovenski knjižni jezik v Beneški Sloveniji.....	411
17	Zgodovinski pregled vloge dativa v prostem stavku v slovenskem knjižnem jeziku.....	431
	Kazalo osebnih imen.....	439
	Kazalo pojmov, naslovov in zemljepisnih imen.....	445
	Seznam literature.....	457
	Igor Grdina: <i>Oblikovanje miselnega sveta Brede Pogorelec</i>	473
	Marko Stabej: <i>Srečna srečevanja z Bredo Pogorelec</i>	493

Kozma Ahačič

JEZIKOVNOZGODOVINSKO DELO BREDE POGORELEC

Breda Pogorelec je bila ena tistih raziskovalk in profesorice, ki jim znanost in vse, kar je povezano s stroko, predstavlja način življenja. Njena izobrazba in življenjska pot sta ji omogočila, da za sabo ni pustila samo spomina, ampak tudi precejšnjo, na prvi pogled kar presenetljivo veliko količino gradiva. Rojena je bila 1. januarja 1928 v Ljubljani. Kljub nemirnim časom je imela srečo, da je v času šolanja pridobila zavidanja vredno široko izobrazbo. Po končani osnovni šoli se je vpisala na klasično gimnazijo. Njene sledove lahko opazujemo tako v odličnem znanju latinščine kakor tudi v izrazito širokem, humanističnem pogledu na svet, ki jo je spremljal vse do konca življenja. Že v tem času se je pokazala še ena od njenih značilnosti: jasna in neupogljiva misel, ki se je vselej borila za svoj prav. Zaradi nje so petnajstletno odličnjakinjo leta 1943 iz gimnazije tudi izključili. Po maturi leta 1946 se je vpisala na Filozofsko fakulteto v Ljubljani, kjer je nabirala znanja iz slovenskega jezika s starocerkvenoslovanskim jezikom in primerjalno slovnico slovanskih jezikov, iz primerjalne slovnice indoevropskih jezikov, latinščine ter narodne zgodovine pri samih velikih imenih, med katerimi lahko izpostavimo na primer Rajka Nahtigala, Franceta Kidriča, Antona Ocvirka in Frana Ramovša, s katerim je bila v letih študija kot pomožna asistentka še posebej tesno povezana.

Leta 1952 je začela poučevati na gimnaziji v Brežicah, kjer je delala dve leti in pol. Kot gimnazijska profesorica se je izjemno izkazala in še danes se je njeni učenci spominjajo z veliko naklonjenostjo. Že tri leta kasneje je začela delati kot asistentka za slovenski jezik na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Med letoma 1956 in 1958 se je znanstveno izpopolnjevala v Krakovu. Po vrnitvi je začela na Filozofski fakulteti boj za uveljavitev študija slovenskega knjižnega jezika in zahtevala njegovo uvrstitev med diplomske predmete, kar ji je tudi uspelo. Na fakulteti je nato ostala vse do svoje upokojitve, od leta 1985 kot redna profesorica.

Po nekaj letih intenzivnega raziskovalnega dela je 1964 v Ljubljani doktorirala z obsežno doktorsko disertacijo *Veznik v slovenščini* (danes jo

lahko beremo zgolj v nekaj ohranjenih izvodih v treh obsežnih zvezkih). Posvečala se je raznovrstnim slovenističnim raziskavam (stilstika, sociolingvistika, zgodovina slovenskega jezika, skladnja itd.), vseskozi pa je bila tudi družbeno aktivna. Med številnimi pobudami, v katerih je sodelovala, je bila verjetno najbolj odmevna akcija za ureditev odnosa do slovenščine

Bistveni podatki o življenju in delu Brede Pogorelec so dostopni v *Biografijah in bibliografijah univerzitetnih sodelavcev* Univerze v Ljubljani (npr. 1977–1986, I., str. 67–69), samostojni pregled je objavila Ada Vidovič Muha v *JiS* 33/4 (1988), str. 93–96, ter *Enciklopediji Slovenije* 9 (1995), str. 35. Ob profesorični smrti pa je nastalo več priložnostnih zapisov, npr. Marko Stabej: Breda Pogorelec, 1928–2006, *Delo* 48/170 (25. julij 2006), str. 13; Marko Jesenšek: Breda Pogorelec: 1928–2006, *Večer* 52/172 (27. julij 2006), str. 12; Berta Golob: Breda Pogorelec: 1928–2006, *Šolski razgledi* 57/14 (16. september 2006), str. 15; Srečko Reher: V spomin zaslužni profesorici dr. Bredi Pogorelec, *Znamenje* 36/3–4 (2006), str. 115–117; Marija Oblak Čarni in Ema Umek: Dr. Breda Pogorelec: 1928–2006, *Arhivi* 29/2 (2006), str. 404–405. Več osebnega je na voljo v avtobiografskem zapisu Črni optimizem, *Pričevanja, december 1984: iz lastnih korenin: avtobiografski eseji*, Ljubljana: Partizanska knjiga, 1984, str. 177–227, ter v prispevkih v zadnjem delu te knjige. Bibliografija Anke Sollner Perdih do leta 2003 je objavljena v *JiS* 48/6 (2003), str. 105–132, izpopolnjena pa sledi v drugem zvezku avtoričinih jezikoslovnih spisov (*Stilistika*, JS II).

v javnosti, ki je potekala leta 1975 v okviru RK SZDL in Slavističnega društva Slovenije (zbornik *Slovenščina v javnosti*, ki ga je uredila, je izšel leta 1979, zaradi splošne dostopnosti pa delov, ki se nanašajo na zgodovino slovenskega jezika, v našem izboru nismo ponatiskovali). Manj odmevno, a z enako zagnanostjo se je s slovenščino v javnosti ukvarjala vse svoje življenje. Zelo občutljiva je bila tudi glede vprašanj načrtovanja pouka slovenščine v osnovnem in srednjem šolstvu ter na univerzi, njena javna pisma, izjave in razmišljanja pa so še danes aktualna (in mnoga neupravičeno neizpolnjena). Vse svoje življenje je bila izrazito nenaklonjena partikularnemu znanju in raziskavam, ki niso upoštevale širšega konteksta. Edino, do česar je bila izrazito nestrpna, je bilo neznanje, in edino, kar jo je lahko včasih zapeljalo celo v nepravilnost, ljubezen do znanja. Bila je zelo čustvena in neposredna, poseben polemičen odnos, ki sta ga imela z dolgoletnim sodelavcem

Jožetom Toporiščem, pa je – če ga pogledamo z nekaj dobrohotne distance – močno zaznamoval in na svoj način poživljal delo na oddelku za slovanske jezike in književnosti. Njeno predavateljsko, uredniško, jezikovnopolično, publicistično in mentorsko delo je bilo nadvse obsežno in

plodno. Kot predavateljica je imela pred očmi predvsem najboljše študente, za druge je bila večkrat na videz nesistematična in prezahtevna. Za svoje podiplomske študente si je vzela veliko časa in enako je pričakovala tudi od njih. Počitnic ni poznala, pomembnejši od zdravega telesa ji je bil zdrav duh. Ljudi je delila na tiste, »ki razumejo«, in tiste, »ki ne razumejo«. Glede svojega in tujega pisanja je bila nadvse kritična. Tudi svoje članke je pojmovala predvsem kot zapiske ob poti, kot nujno zlo vsakega raziskovalca, kot napoved večjega dela, ki ga bo naredila, ko bo končno imela čas. Toda čas jo je 21. julija 2006 neizprosno prehitel.

Že takoj po smrti je med naslednjimi rodovi raziskovalcev prevladalo mnenje, da je treba poskrbeti za izdajo del Brede Pogorelec v knjižni obliki. Poleg splošne praktične vrednosti, ki jo imajo takšne izdaje, bi imela knjižna izdaja še dodatno: bralcem, ki niso imeli s trudom nabranih kopij njenih člankov, bi bistveno olajšala njihovo dostopnost. Breda Pogorelec je nekatere svoje prispevke objavila v manj dostopnih publikacijah, hkrati pa je imela nekoliko neobičajno navado, da je zapoznele prispevke naknadno vstavljala v že objavljene zbornike kot »dodatke«. Ker za distribucijo teh dodatkov vedno ni bilo mogoče poskrbeti, so danes v celoti dostopni le v Osrednji humanistični knjižnici Filozofske fakultete v Ljubljani. Zbiranja in urejanja gradiva za objavo v knjižni obliki smo se lotili na različnih ravneh: koordinacijo z avtoričinim bratom Dragom Pogorelcem v zvezi z avtorskimi pravicami ter koordinacijo glede razporeditve vsebine po knjigah je prevzel Marko Stabej, jaz sem začel zbirati članke iz zgodovine slovenskega jezika, Mojca Smolej pa iz stilistike (mnogi so se v prvi fazi dela seveda prekrivali). Knjižničarka Anka Sollner Perdih je ponudila svojo pomoč pri iskanju in fotokopiranju gradiva za nadaljnjo obravnavo in gradivo tudi skrbno ter v kratkem času pripravila, pri naknadnem pridobivanju manjkajočega gradiva je pomagala tudi knjižničarka Alenka Porenta. Helena Dobrovoljc je kot urednica zbirke *Lingua Slovenica* poskrbela za uskladitev obeh knjig izbranih del in zbirke ter druge podrobnosti, povezane z recenzenti, založnikoma in izidom knjige, predstojnik Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša Marko Snoj pa je odobril izdajo obeh knjig ne glede na rezultate razpisov. Za pomoč pri reševanju dveh posamičnih problemov se poleg tega zahvaljujem Luku Vidmarju in Stanetu Okolišu, za pomoč pri prvih korekturah pa Jožici Narat.

Članke v zvezi z zgodovino slovenskega jezika (med njimi tudi nekatere, ki so uvrščeni v knjigo o stilistiki) so nato začeli prepisovati nekateri moji študenti s Fakultete za humanistiko v Novi Gorici ter s Filozofske

fakultete v Ljubljani. Prepise za ta zvezek so prispevali naslednji prepisovalci: I. del: Nina Mikec (1, 6), Ana Bajc (2), Tjaša Durn (3 in shematski pregled), Laura Bratina (4, 7), Tina Razboršek (5), Tjaša Benedičič (6 – dodatni prepis), Petra Košak (8) ter urednik (*Smisel raziskovanja ...*); II. del: Neža Mežan (1) in Valentina Rebec (2); III. del: Diana Peruško (1), Neža Mežan (2), Katarina Golob (3), Nina Trinko (4, 5), Tjaša Benedičič (6), Jasmina Grahelj (8), Valentina Hajdinjak (9, 10), Kristina Vrčon (12, 15), Laura Bratina (13, *Ustalitev pisne in knjižne norme ...*), Tina Luzar (14), Ines Čeligoj (17) ter urednik (7, 11, 16).

Tako prepisani članki so zahtevali še ogromno uredniškega dela: to se nam zdi pomembno poudariti predvsem kot pojasnilo bralcu, ki bo morda v knjigi kot celoti sem in tja opazil še kako manjšo nedoslednost, ki se ji nismo mogli izogniti. Popraviti je bilo treba posamezne lapsuse, vsaj znotraj posameznega prispevka poenotiti način prepisovanja oziroma prečrkovanja virov in jih vsaj okvirno locirati, urediti naslove, podnaslove ter številčenje razdelkov, črtati nekaj delov člankov, ki ne sodijo v knjižno izdajo, opremiti poglavja v knjigi s podatki o objavah ter uredniških posegih v besedila, poenotiti navajanje virov (to je nekatere članke na zunanaj precej preoblikovalo), predvsem pa presoditi, katere prispevke uvrstiti v izbor. Izkazalo se je namreč, da nima pravega smisla vključiti v knjigo gradiva v celoti, predvsem t. i. teze in krajši prispevki niso imeli narave, ki bi bila primerna za knjižno objavo: zato izbor. Vsi večji popravki besedil so popisani v uvodnih opombah, ki so urednikovo delo. Ob zgodovini slovenskega jezika in stilistiki je gradiva ostalo še za vsaj dva zvezka, in sicer za knjigo s sociolingvističnimi članki (tem bi verjetno veljalo dodati tudi odlomke iz nekaterih intervjujev in izjav) ter knjigo o skladnji (ki bi vključevala avtorčin doktorat o vezniku). Pričujoči izbor je tako vključil tudi raziskave s področja stilistike baroka ter (zgodovinsko-)sociolingvistični opis razmer v Beneški Sloveniji, medtem ko (bolj) stilistične članke mlajših dob vključuje naslednja knjiga v zbirki, četudi sem in tja segajo v zgodovino slovenskega knjižnega jezika. Izven našega izbora so ostali tudi večkrat knjižno izdani (ter od drugih avtorjev dopolnjevani) pregledi zgodovine ljubljanske slovenistike ter članki, ki se dotikajo zgodovine slovenskega jezika 20. stoletja. Vključitev ali ne vključitev nekaterih drugih prispevkov je zgolj posledica osebnega tehtanja urednika, za kar seveda prevzemamo vso odgovornost in se že vnaprej opravičujemo bralcu, če bi kaj iskal in ne bi našel v našem izboru: takšnih »mejnih« člankov ni malo, a bodo verjetno brez težav vključeni v druge zvezke.

* * *

Prvi sklop z naslovom *V iskanju zgodovine slovenskega jezika* vsebuje pregledne obravnave zgodovine slovenskega jezika. Če bi knjigo izdajala avtorica sama, bi jih zagotovo združila v eno samo besedilo, nam pa ni preostalo drugega, kot da jih nanizamo drugega za drugim in izpustimo tiste prispevke, ki le ponavljajo že napisano. Takšno nizanje se je izkazalo kot zelo zanimivo, saj se akcent posameznih pregledov precej razlikuje, hkrati pa bo bralec dobil dober vpogled v razvoj avtoričinega pogleda na razvoj slovenskega knjižnega jezika. Temeljna tendenca vseh besedil je jasna: čim bolj strnjeno iz niza dejstev izluščiti zgodbo, jedrni tok, a ne prezreti zastranitev.

V prvem pregledu z naslovom *Razvoj slovenskega knjižnega jezika* (1965) je viden še močen vpliv tedanjega splošnega védenja o tej tematiki, ki ga je avtorica v poznejših pregledih temeljito korigirala, povsem jasno pa se kažejo že tudi prve samostojne poteze. Posebej pomembna so opažanja o uvodu v Schönlebnov lekcionar iz leta 1672 in prevod glavnega dela tega uvoda iz latinščine v slovenščino. Opazna je tudi razlaga vloge Marka Pohlina za zgodovino slovenskega knjižnega jezika ter kratki oznaki Gutsmanove in Metelkove slovnice.

Prvi prispevek bi v našem izboru sicer lahko izpustili, ker je vsebinsko še popolneje zajet v 1. in 2. razdelku drugega prispevka z naslovom *Nastajanje slovenskega knjižnega jezika od začetkov do konca 18. stoletja* (1967), če ne bi ravno na podlagi primerjave obeh besedil bralec najlepše opazil, kako je avtorica postopoma dopolnjevala svoj pogled na zgodovino slovenskega knjižnega jezika. Najopaznejše je dopolnilo s primerom Kastelčevega »baročnega stavka«, popolnoma novi pa so razdelki 3–5 z zgodovino slovenskega knjižnega jezika v Prekmurju in preostalem slovenskem prostoru v 18. in 19. stoletju z izpisi najpomembnejših odlomkov iz temeljnih virov. Ob tem opazimo tudi poglobljeni študij Schmidtove zgodovine šolstva in tam nakazanih virov. Pogrešamo pa na primer Megiserjev slovar iz leta 1603, ki ga avtorica (čeprav je delo poznala, ga pa očitno še ni imela v rokah) prvič omeni šele v naslednjem pregledu. Prispevek nam tudi precej ilustrativno prikaže avtorico kot vestno proučevalko gradiva, vendar hkrati kot pripadnico tistega dela filoloških piscev, ki jim je navajanje virov večkrat odveč in ki kot samoumevno zahtevajo precejšnjo bralčevo razgledanost po virih in literaturi. To navado je avtorica ohranila v domala vseh svojih pregledih. Podobno predvideva predznanje avtoričin shematski način navajanja glasovnih sprememb (npr. *o > o*, *u > o* ipd.), v katerega po premisleku nismo posegali.

Tretji pregled z naslovom *Razvoj slovenskega knjižnega jezika* (1974) nekoliko ostreje postavlja ločnico med pismenim in knjižnim jezikom, prvič pa prinaša avtoričino tezo o pismenih jezikih A, B₁, B₂ in B₃, ki je nazorno predstavljena tudi v *Shematskem pregledu zgodovine slovenskega knjižnega jezika* (1978, z izvirnim naslovom *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika: razvojna shema in nekateri poglobljeni problemi*). Opazen je tudi natančnejši pregled srednjeveškega jezikovnega stanja.

Četrty pregled, *Razvoj slovenske slovnične zavesti od 16. do 19. stoletja v tezah* (1983, z izvirnim naslovom *Razvoj slovenske slovnične zavesti od 16. do 19. stoletja: Teze*), zgoščeno prikazuje razvoj slovničnega védenja in hkrati tudi njegovo oceno: to dvoje je po avtoričinem mnenju nosilni steber vsake zgodovine knjižnega jezika.

Kljub večji poljudnosti je kot peti pregled uvrščeno avtoričino besedilo o zgodovini slovenskega knjižnega jezika iz učbenika za srednje šole, ki smo ga naslovili kot *Razvoj slovenskega knjižnega jezika: poljudni prikaz*. Z majhnimi spremembami, ki so popisane v uvodni opombi, je izhajalo v različnih izdajah učbenika med letoma 1983 in 1998. Gre za besedilo, ki prvo izpostavlja tudi nekatere nove teze (npr. o jeziku plemičev, o vsebinski plati črkarske pravde ipd.). Po tem pregledu so bili narejeni tudi mnogi sodobni učbeniški pregledi zgodovine slovenskega knjižnega jezika.

Peti pregled z naslovom *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika* je izšel dvakrat: leta 1994 z naslovom *Iz zgodovine slovenskega jezika* ter leta 1995 z naslovom *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika*. V obeh variantah se razlikujejo samo uvodne »teze«, ki smo jih izpustili, saj niso povezane z zapisanim besedilom in so služile bolj ustni predstavitvi na obeh seminarjih slovenskega jezika, literature in kulture. Še posebej dragocen je uvodni razdelek o teoretskih izhodiščih za spoznavanje zgodovine slovenskega knjižnega jezika.

Naslednja pregleda sta tematsko bolj zamejena. Šesti pregled z naslovom *Zvrstna in slogovna razčlenjenost slovenskega knjižnega jezika v obdobjih pred Prešernom* (1982) je pisan izrazito s stilističnega ter sociolingvističnega vidika, sedmi pregled z naslovom *Razvoj norme slovenskega knjižnega jezika* (2003, izvirni naslov: *Slovenski knjižni jezik – norma in življenje*) pa z vidika normiranja, jezikovnega načrtovanja ter razvoja norme knjižnega govornega jezika.

Sklop zaključuje kratek izbor iz izjav za dokumentarni film *Kratka zgodovina slovenskega jezika* iz leta 2006, ki kaže profesorico na terenu, ki ga je imela najraje: pri govorjeni razpravi.

* * *

Drugi, najkrajši sklop z naslovom *V arhivih* zajema delo, ki ga je Breda Pogorelec posvetila arhivskemu gradivu. Ta pomembni del njene raziskovalne poti je bil večkrat prezrt, tudi zato smo ga izpostavili v posebnem sklopu. Pri delu s številnimi arhivskimi listinami se nam pogosto zgodi, da izgubimo pregled nad celoto, saj raziskovalca večkrat zapelje težavnost listin: bolj težavnim posvetimo več časa in jim zato pri pisanju naklonimo več besed. In prav tu je bil profesoričin dar za poudarjanje bistvenega zelo pomemben in je tudi nezanemarljivo usmerjal delo pri razstavah, pri katerih je sodelovala z Arhivom Slovenije. Prispevka *Pomen arhivskega gradiva za preučevanje zgodovine slovenskega jezika* (1978) ter *Pregled arhivskih pričevanj o slovenskem jeziku* (1982, izvirni naslov *Beseda ob razstavi*) tako predstavljata dobro orientacijo vsem raziskovalcem zgodovine slovenskega jezika, ko se prvič srečujejo z arhivskimi viri. Drugi prispevek vsebuje tudi izčrpen pregled zvrstnosti tovrstnih arhivskih listin.

* * *

Tretji sklop, *K posamičnim problemom*, zajema tisto, čemur bi danes rekli »izvirni znanstveni članki«. Raziskave so razen zadnjih dveh razvrščene kronološko glede na tematiko: od srednjega veka do 19. stoletja.

Srednjeveško problematiko obravnavata prvo in drugo poglavje. *Nahtigalova Freisingensia in pregled novejših študij Brižinskih spomenikov* (1977, izvirni naslov *Nahtigalova Freisingensia v luči novejših študij*) nam kaže Bredo Pogorelec kot dobro poznavalko dotedanjih raziskav problematike Brižinskih spomenikov od njihove glasoslovne in slogovne podobe do sociolingvističnih okoliščin njihovega nastanka. Drugi prispevek, *Pomen Starogorskega spomenika za zgodovino slovenskega knjižnega jezika* (1974), je analitičen: umestitvi spomenika v že omenjeno shemo razvoja slovenskih pismenih jezikov sledi jezikovno-stilistična analiza poglavitnih značilnosti molitev, ki jih najdemo v rokopisu (vključno s pogledom nazaj na *Celovski rokopis* in naprej na Trubarjev očenaš). Pa vendar dobi pozoren bralec vtis, da se je profesorica zares razživela v svojem pisanju in analizi šele ob odgovoru na nekaj vprašanj, ki jih je kot ugovor na blok prispevkov o *Starogorskem rokopisu* (Logar, Koruza, Pogorelec) objavil Boris Paternu. Njeni odgovori so namreč pronicljivi, vljudni in hkrati neposredni. Tudi zato smo prispevku dodali avtoričin *Odgovor na vprašanja profesorja Paternuja* (1974), ki ga ne smemo brati zgolj kot dodatek, ampak predvsem kot pomemben razmislek o še danes aktualnih vprašanjih.

Najštevilčneje je zastopana problematika 16. stoletja. Prispevek *Novi*

pogledi na slovenski knjižni jezik 16. stoletja (1984) je izčrpen in natančen pregled dotedanje literature in predstavlja *conditio sine qua non* za vsakega raziskovalca zgodovine slovenskega knjižnega jezika v tem obdobju. Prispevek *Sociolingvistični vidiki Trubarjevega jezika* (1987) je bil ob svojem nastanku prvi zgodovinskociolingvistični članek na Slovenskem: odprl je pomembna sociolingvistična vprašanja te dobe in nakazal odgovore nanja. S Trubarjem se ukvarja tudi naslednji prispevek, *Trubarjev stavek* (1972), ki ga kljub nekaterim tehničnim pomanjkljivostim lahko označimo kot enega najboljših. V njem je s pomočjo Susenbrotovega retoričnega priročnika iz 16. stoletja kot prva opazila vrsto pomembnih retorično-skladenjskih značilnosti Trubarjeve izvorne proze: dvojno in trojno formulo, kopičenje (ki ga imenuje serija sinonimov, naštevanje nominalnih členov; v njegovem okviru prepozna še artikulus in membrum), trojno členitev zaokroženega besedila, definicijo in eksplikacijo itd.

Tudi prispevki o Bohoričevi slovnici (in Dalmatinovih besedilih kot prikazu »dejanskega stanja«) so eni avtoričinih najboljših. V prispevku, nastalem ob štiristoletnici Bohoričeve slovnice (*Štiristo let Bohoričeve slovnice*, 1984), poudarja njeno mesto v humanističnorenesančnem pogledu na jezik ter pomen slovnice kot pripomočka za urejanje in kultiviranje tedanjega pisnega jezika. Razmerje med Bohoričevo in Melanchthonovo slovnico na eni strani ter med Bohoričevim opisom jezika in dejanskim stanjem (pri Dalmatinu) na drugi strani opisuje v naslednjih dveh prispevkih. V *Skladnji pri Dalmatinu in Bohoriču* (1984) je avtorica kot prva pravilno locirala najverjetnejšo Melanchthonovo predlogo za skladenjski del slovnice in opisala Bohoričev način prirejanja skladenjskega dela te predloge na podlagi prvih dvanajstih pravil Bohoričeve sklادنje *imen*. V prispevku *Dalmatinovo besedilo med sklادنjo in retorično figuro in Bohoričeva gramatična norma* (1986) pa je na podoben način obdelala v Bohoriču naštete skladenjske figure in nekatere druge probleme glagolske sklادنje. Kljub temu da zadnja dva prispevka obravnavata le določen del Bohoričeve sklادنje, sta do naše celovite analize predstavljala gotovo najbolj kompetentno obravnavo Bohoričevega besedila, kot utemeljena pa so se pokazala tudi ugibanja o dodatnem, »še neugotovljenem viru« za Bohoričovo slovnico.

Obdobje 17. in prve polovice 18. stoletja je zajeto v naslednjih treh prispevkih. Prvi, *Cerkveno življenje in slovensčina v javnosti v 17. stoletju* (izšlo dvakrat: 1992 in 1994), je pomemben predvsem zaradi ostrega obračuna z dotedanjim pojmovanjem časa med 1615 in 1672 kot časa zastoja v razvoju slovenskega jezika in književnosti ter zaradi svežega jezikoslov-

nega premisleka o Hrenovem ter Schönlebnovem deležu pri ohranjanju jezikovne kontinuitete protestantov v naslednjem obdobju pa tudi zaradi ocene pomena javne rabe slovenskega jezika v cerkvenem življenju 17. stoletja. Vzporedno k prispevku o Trubarjevem stavku moramo brati prispevek *Pogled na slogovno podobo baročnega besedila* (1989). Precej drugačna pa je jezikovna in stilistična analiza *Dve slovenski pesmi iz drugega desetletja 18. stoletja – jezik in stil nove najdbe* (1974, izvirni naslov *Jezik in stil nove najdbe*), kjer gre za bolj tradicionalen vzorec jezikovne in stilistične analize posameznega zgodovinskega besedila.

V 2. polovici 18. stoletja se končuje lok, ki ga sklepa prispevek *Osnutki pridig škofa Attemsa in njihova umeščenost v zgodovino slovenskega knjižnega jezika* (1993, izvirni naslov *Predgovor*) z pregledom razvoja vloge javne slovenske besede od 17. stoletja dalje ter z vpogledom v goriški prostor skozi oči celotne zgodovine slovenskega knjižnega jezika. Podobno zajema širše obdobje prispevek *Delež Koroške pri procesu ustaljevanja slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju* (1973), ki pa se vendarle ustavlja predvsem na štirih točkah: Ožbalt Gutsman, Urban Jarnik, Matija Majar in Anton Janežič.

Še izraziteje v 19. stoletje so usmerjeni naslednji pregledni prispevki. *Konstituiranje slovenskega knjižnega jezika z jezikom znanosti in umetnosti* (1988) podaja pregled razvoja umetnostnega nasproti razvoju znanstvenega jezika od srednjega veka dalje s poudarkom na 19. stoletju (še posebej Janez Nepomuk Primic in Matej Cigale). Temu je dodan kratek shematski pregled *Ustelitev pisne in knjižne norme slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju* (1981), ki se prav tako ukvarja predvsem z razlikami med skupino ne-umetnostnih zvrsti in umetnostnim jezikom. Prispevek *Politični in socialni dejavniki pri izoblikovanju slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju* (1975) opisuje številne dejavnike, ki so vplivali na oblikovanje enotnega slovenskega jezika za celoten slovenski prostor, in zagovarja tezo o tradicionalnem nepretrganem toku slovenskega knjižnega jezika (kljub znanim »motnjam«).

Zadnja dva prispevka smo postavili na konec, ker sta nekoliko drugačna od preostalih. Prispevek *Slovenski knjižni jezik v Beneški Sloveniji* (1978) podaja celovit zgodovinski pregled rabe slovenskega knjižnega jezika v Beneški Sloveniji, poleg tega prinaša tudi sociolingvistično oznako sodobnega stanja. *Zgodovinski pregled vloge dativa v prostem stavku v slovenskem knjižnem jeziku* (1968), najstarejši članek tega sklopa, pa deloma sega že na področje skladnje in je vsebinsko precej drugačen od drugih prispevkov v tej knjigi.

Dva od člankov, na katere se je avtorica sklicevala, nista nikdar izšla,

izgubljeni (ali nenapisani?) pa so očitno tudi njuni tipkopisi. Gre za prispevka *Delež Koroške pri oblikovanju slovenskega knjižnega jezika* (v tisku 1969 in 1973) ter *Problem kontinuitete v razvoju slovenskega jezika* (predavanje na Karlovi univerzi v Pragi), v tisku 1973.

Seznam literature je skupen vsem poglavjem in po naših močeh pomenoten. Pomembnejše in manj znane vire smo dodatno bibliografsko preverili, ne izključujemo pa še kake manjše napake pri navajanju strani ali pri drugih podrobnostih. Lažjemu iskanju obravnav posameznih problematik sta namenjena imensko in stvarno kazalo.

Zadnji del knjige obsegata spominska članka dveh profesoričinih učencev, ki se kot profesorja še danes pedagoško in znanstveno ukvarjata tudi z vprašanji, ki se jih dotika naš izbor: Igorja Grdine in Marka Stabeja. Njun namen je poleg drugega tudi prihodnjim rodovom ohraniti živ spomin na pomembno komponento profesoričinega bivanja: nezapisano znanstveno življenje.

Vsem imenovanim in neimenovanim sodelavcem pri tej knjigi se najlepše zahvaljujem za pomoč. Vsem bralcem pa naj bodo naslednja besedila v spodbudo k nadaljnjemu raziskovanju zgodovine slovenskega knjižnega jezika ali k prenovljenemu zanimanju zanjo.

Naj zaključim kar avtorica sama: »Vsak vidi zgodovino knjižnega jezika drugače, kakor jo je videl rod pred njim, v drugih okoliščinah. In zaradi teh drugih okoliščin je potrebno, da vsak rod raziskuje naprej. Kajti zgodovina ni nikdar raziskana za vse večne čase.«

I

V ISKANJU ZGODOVINE
SLOVENSKEGA
KNJIŽNEGA JEZIKA

RAZVOJ SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA (1965)

Prva podoba slovenskega jezika je zapisana v *Brižinskih spomenikih*. Po strukturi so ti spomeniki blizu praslovanščini, kažejo pa že značilnosti slovenskega razvoja. Slovenskega značaja *Brižinskih spomenikov* niso mogli zanikati niti tisti raziskovalci, ki so jih imeli ne za rezultat neke slovenske cerkvene tradicije, ampak za posledico velikomoravske starocerkvenoslovanske tradicije (Isačenko). Za nas predstavljajo *Brižinski spomeniki* osnovo pri ugotavljanju prihodnjih stopenj razvoja slovenskega jezika. Druga podoba slovenskega jezika je ohranjena v *Celovškem in Stiškem rokopisu*. Tako *Celovski spomenik* iz 14. stoletja kakor *Stiški spomenik* iz prve polovice 15. stoletja vsebujeta že osnovne črte tistega jezika, ki bo kasneje zapisan v slovenski knjigi 16. stoletja. V teh strukturah je treba posebej opozoriti na sistem glagola. Tako v *Celovškem* kakor v *Stiškem rokopisu* je ohranjen aorist (*Celovski rokopis: dolu yide kchpaklu na trettyi dan gori wstaa ad martwech*), oblika, ki je knjiga 16. stoletja ne pozna več.

V razdobju od *Brižinskih spomenikov* do nastanka *Celovškega in Stiškega spomenika* je doživel slovenski jezik tako nagel razvoj kot nikoli več kasneje. V tem času so že vidne skoraj vse tendence kasnejšega razvoja: odpravljena je razlika med palatalnim in velarnim delom glasovnega sistema, nekdanja navezanost akcenta na kvantiteto vokalov se je spremenila v akcentsko in kvantitetno vezanost v današnjem jeziku. S tem pojavom združena sprememba narave akcenta je prinesla vokalno redukcijo, ki je posebej intenzivna zlasti v srednjih dialektih, to je tistih, ki so osnova poznejšemu knjižnemu jeziku.

Prvič objavljeno pod naslovom *Razvoj slovenskega knjižnega jezika* v 1. zborniku SSJLK, 1965, str. 260–274 [tipkopis].

Popravljeni so citati srednjeveških in nekaterih drugih besedil, pri Schönlebnu je dodan vsaj okvirni opis mesta citata, spremenjena je letnica izida prve slovenske knjige (tedaj je veljala še 1551, popravljen v 1550) ter nekatere druge malenkosti (*ordnunga* > *ordninga*, *Boštjan* > *Sebastijan*, *Kastelic* > *Kastelec*, *Ožbolt* > *Ožbalt*, *lokal* > *lokativ* ipd.).

Prva tiskana beseda v slovenščini je iz leta 1515: v nemški puntarski pesmi je natisnjen refren bojne pesmi upornih kmetov (*leukhup, leukhup woga gmaina*). Ta prvi tiskani zapis je morda majhen dokaz ljudskega pesniškega snovanja v dobi pred začetkom knjižnega snovanja.

Začetek nepretrgane knjižne tradicije pa seže šele v leto 1550, ko izda Primož Trubar prvi slovenski knjigi, *Abecednik* in *Katekizem*. Struktura Trubarjevega jezika se razlikuje od jezika *Stiškega rokopisa*: zanjo sta značilni vokalna redukcija v glasoslovju in gramatika, ki vsebuje tako elemente starejše dobe, ki so kmalu – že do Dalmatina – izginile, kakor tudi vse značilnosti jezika, ki se kasneje ni več tako revolucionarno spreminjal. (Trubar ima na primer sicer redko staro končnico *-o* v l. sg. prez.: *verjo, hočo, mogo*, dokaj pogosto krajšo obliko 3. pl.: *verjamo, postano, pišo, pričujjo, prose*, pri njem najdemo nekatere redke primere nominalne sklanjatve pridevnika: *poleg tiga galilejska morja, v tim erdeču morjej* itd. Precej starinskega je tudi v Trubarjevem besednem zakladu: *svetiki, prijet za prijeten*.) Sistem glagolskih oblik je v glavnem takšen kot danes, v celoti se je tudi že izoblikovala deklinacija po spolih. Nastanek slovenskega jezika je zanimiv in pomemben zaradi tega, ker je moral Trubar v slovenski razvejanosti na takšno število med seboj zelo različnih dialektov izbrati za osnovo slovenskega knjižnega jezika tisti dialekt, ki je bil dovolj znan in razumljiv čim večjemu številu bralcev. Doslej je znanost brez izjeme trdila na osnovi nekega Trubarjevega sporočila, da je osnova Trubarjevega jezika njegovo domače narečje (Rašica na Dolenjskem) z nekaterimi nedolenjskimi posebnostmi. Analiza jezika Trubarjevih del pa je pokazala, da nedolenjske posebnosti v tem jeziku niso slučajna izjema, ampak nasprotno, da gre za drugačno osnovo jezika, dolenske posebnosti pa so posledica Trubarjevega govora. Osnova slovenske protestantske knjige in s tem slovenskega jezika je jezik Ljubljane, kjer se je ob stičišču obeh središčnih dialektov, dolenskega in gorenjskega, razvil poseben govor, ki je vseboval značilnosti obeh dialektov. Ta trditev ima tudi svoje nejezikovno ozadje. Ljubljana je štela v tistem času okrog 4000 ljudi in je kot pokrajinsko središče zbirala največ Slovencev na enem mestu. Kontinuiteto tega knjižnega jezika lahko zasledujemo kljub epizodam, ki so posegle v prvotno osnovo jezika, do moderne dobe. Kaže torej, da je že prvi zapis slovenskega jezika v knjigi zapis nekakšnega skupnega jezika, slovenske koine, ki si ga je Trubar moral izoblikovati najprej v govoru, saj je 17 let pred izdajo prve slovenske tiskane knjige deloval kot pridigar po raznih krajih, med drugim tudi v Ljubljani. To dejstvo je razvidno iz vseh Trubarjevih del: čeprav gre za prevode,

pri katerih ne bo mogoče docela zavrnila vpliva tako nemščine kakor tudi latinščine, vsebuje njegov jezik značilnosti slovenske govornje besede. Izrazje je preprosto, »zastopno«, posebej pa moramo poudariti stavčno sintakso, za katero je značilna parataksa, od hipotakse pa predvsem tiste zveze, ki jih pozna govornji jezik. Prav to izvorno posebnost Trubarjevega jezika posebej poudarjamo, ker je po svoje odraz stila dobe, v kateri je slovenska knjiga nastala, renesanse. Drugo važno dejstvo je, da se pojavi slovenski knjižni jezik v 16. stoletju v izredno obsežnem repertoriju tekstov. Večina teh tekstov je v celoti napisana za cerkveno nujo. To dejstvo je seveda vplivalo tako na uporabljeno besedje kakor na stil prvega knjižnega jezika. Vendar je mogoče kljub tej tematski omejitvi deloma v odlomkih uvodov, pa tudi v samih nabožnih tekstih najti uspeh literarnega prizadevanja posameznih avtorjev. Osnovno jedro jezika predstavljajo Trubarjeva dela in Dalmatinov prevod *Biblije*. Trubarjev knjižni repertoar je izredno pester, saj obsega tako molitvene obrazce in cerkveno pesem kakor delne prevode *Biblije* (Novi testament), katekizme in celo neke vrste protestantski statut v *Cerkovni ordningi*. Kontinuiteto govornje slovenske cerkvene tradicije moremo iskati predvsem v različnih molitvenih obrazcih, ki so se ohranili od roda do roda. (Zanimivo je, da med celovškim očenašem in Trubarjevim očenašem skoraj ni razlike, če ne upoštevamo celovškega izraza *bogastvo* in Trubarjevega *kraljestva* za lat. *regnum*, pa še nekaterih manjših značilnosti, ki jih je treba pripisati različnim dialektičnim osnovam obeh tekstov: *Celovški rokopis: yno nafs ne wupellay wednero yffkušbo* proti Trubarjevemu (TC 1550): *Inu nas ne vpelaj vto iškushno*.) Nemara je prav ta tradicija slovenskega jezika v visokem stilu omogočila, da je bil trideset let po izidu prve slovenske knjige jezik že tako izoblikovan, da je bilo mogoče vanj docela ustrezno prevesti celotno *Biblijo*. Tudi velikonočna pesem *Stiškega rokopisa* in pesmi, ki jih je Trubar prevzel v svoje pesmarice iz tradicije, nam dokazujejo neke vrste literarno dejavnost pred Trubarjevo dobo, s tem pa tudi nezapisan literarni jezik. Seveda ta ugotovitev ne zmanjšuje pomena Trubarjevega opusa, saj je dal osnovno slovensko književno normo. Dalmatinov prevod *Biblije* je nadaljevanje v smeri Trubarjevih prizadevanj in predstavlja dvesto let, do prvega katoliškega prevoda *Biblije* v 18. stoletju, osnovo slovenske knjižne tradicije. Pri tem podjetju je za razvoj jezika posebej pomembno delo tako imenovane revizijske komisije, ki je prevod *Biblije* pregledala tudi jezikovno in svetovala popravke. Trubarjev pravopis je zamenjal razen v pisavi i Kreljev pravopis. Kreljeva pisava je bila zlasti v rabi sičnikov in šumevcev doslednejša od Trubarjeve, zato

jo je tudi Bohorič uporabil v svoji slovnici in s tem uveljavil kot normo. Sebastijan Krelj je v skupini protestantov zanimiv pojav. Rojen in vzgojen izven slovenskega središča in poznavalec glagolskih in cirilskih spisov ter čakavščine je že obžaloval, da je »gospod Truberjova kranščina« manj čista kakor drugi slovenski dialekti, žal pa mu je tudi, ker smo začeli pisati »z latinskimi puhstabi« in nismo uvedli »ćurilsko lepo pismo«. Vendar razen pravopisa Krelj na jezik protestantov ni vplival v večji meri, kar dokazuje, da je bil že takoj v začetku središčni knjižni jezik močnejši faktor kot obrobne epizode. Zdi se tudi, da tu ni šlo samo za Trubarjevo avtoriteto, kakor je skušala prikazati dosedanja literarna znanost.

Jezik protestantov je kodificiran s slovnico, ki ima isto letnico kot *Biblija*, 1584. Napisal jo je Adam Bohorič po vzoru Melanchthonove latinske slovnice. Adam Bohorič je dobil nalogo napisati slovnico na osnovi dela revizijske komisije. Omembe vredna je zavest o sorodnosti slovenskega jezika z ostalimi slovanskimi jeziki in potreba po uvodnem poudarjanju te sorodnosti. Za primer objavi Bohorič v prvi slovenski slovnici očenaš v vseh glavnih slovanskih jezikih. To sorodnost so pozneje iz Bohoriča povzemale malone vsi pisci slovenskih slovnice do današnjega časa. Z jezikoslovnega stališča se pač pozna, da je bil popis slovenskega jezika delan po latinskem vzoru. Pisec slovnice še ni razlikoval vseh sklonov in je bila slovenska deklinacija pojasnjena šele v 18. stoletju. Dobro pa je Bohorič opozoril na razlikovanje glagolskega vida in obsodil rabo določnega in nedoločnega člena, v čemer je videl očitni nemški vpliv. Za normo slovenskega knjižnega jezika je razen tega tudi pomembno, da je prinesla protestantska doba s seboj tudi dva poskusa slovanskega zapisa, in sicer register besed v Dalmatinovi *Bibliji* in slovenski del v Megiserjevem *Slovarju štirih jezikov* iz leta 1592.

Do te nenavadno intenzivne vzplamenitve slovenskega književnega jezika protestantov je prišlo v razmeroma zaprtem krogu protestantov, ki jih k slovenskemu knjižnemu ustvarjanju ni gnalo samo navdušenje za slovenski jezik in potreba po knjižnem ustvarjanju take ali drugačne vrste, ampak predvsem velika verska prizadetost in močna osrednja ideja, pa so zato potrebovali – kakor bi to danes imenovali – knjigo kot sredstvo za obveščanje in razširjanje idej. Nemara je prav to dejstvo, da je bila prva knjiga orožje protestantskega verskega boja, povzročilo, da naslednje obdobje protireformacije za nadaljevanje knjižne tradicije enostavno ni bilo pripravljeno. Katoliški katekizem 16. stoletja se ni ohranil in vemo samo njegov naslov iz Trubarjevega poročila. Župnika Reclja prevod gorskih bukev (predpisi o vinogradih), prvi slovenski pravni spis, pa ima vse znake

knjižne tradicije protestantov. Prvo in za dolgo časa edino knjižno pomagalo katolikov, Hrenovi oziroma Čandkovi *Evangelija inu listuvi* (1613), so nastali na osnovi Dalmatinove knjižne tradicije, pri čemer so zanimive Hrenove jezikovne korekture kranjskih besed nemškega izvora. Iz *Registra k Bibliji* si je sposodil domače izraze iz različnih narečij ali celo iz vzhodnih, srbohrvaščini bližnjih narečij (namesto izrazov *erbič*, *gvant*, *gajžlati*, *gasa*, *lon* piše *dedič*, *oblačilu*, *bičovati*, *ulica*, *plačilu*, za *tisoč* ima izraz *jezero*, pač po vzhodnih dialektih itd.). V začetku 17. stoletja izide na slovenski zapadni meji Italijana Alasia da Sommaripe *Vocabolario italiano e schiauo* (1607), vendar predstavlja le epizodo, ki na oblikovanje slovenskega knjižnega jezika ni mogla vplivati. Konec 17. stoletja prinese v razvoju slovenskega knjižnega izraza nov sunek. Knjižno tradicijo protestantov je nadaljeval po Hrenu pisec druge izdaje katoliških *Evangelijev inu listuv*, Janez Ludvik Schönleben. Za osnovo si je izbral v glavnem Hrenovo izdajo in jo le tu in tam popravljaj. Posebej pomembna so za spoznavanje takratnega odnosa do slovenskega knjižnega pisanja normativna napotila, ki jih je dal v uvodu in ki predstavljajo primer zanimive jezikovne kritike tistega časa, razen tega pa nedvomno izpričujejo zavest osrednjega knjižnega jezika in potrebo po tem, da bi bila knjiga razumljiva predvsem v središču. Hrenovim *Evangelijem inu listom* očita hrvaške in dalmatinske besede in se pritožuje, da ima središčni jezik veliko besed izposojenih iz nemščine, vendar je bilo

»v pomanjkanju lastnih izrazov [...] bolj primerno privzeti že rabljene prej kakor hrvaške, ki so zunaj kranjskega načina mišljenja. Malokdo izmed Ljubljčanov bo razumel besedo *Jesér*, ki hrvaško označuje število *tisoč* in nasploh rajši uporablja iz nemškega vzeto *taufhent*: *Dedizh*, uporabljeno v pomenu *haeres*, ne razume nihče izmed naših, ko običajno 'haeredem' imenujemo *Erbizh* in 'haereditatem' *erbshina*.«¹

Schönleben dalje ugotavlja, da je naš jezik iz soseščine jemal, česar ni imel v svoji zalogi.

»Kadar pa so besede na voljo in ker se sleherno ljudstvo bolj veseli svojega kakor tujega, smo rajši vzeli ljudske besede, govornjene okrog Ljubljane, kakor da bi privzemali tuje. Če bi na kranjski meji kdo v soseščini Hrvatov ali Italijanov imel rajši katere izmed besed, ki se po njegovem kraju bolj uporabljajo, bo zlahka lahko svoj izvod s peresom popravil.«

¹ Citat je kakor naslednji preveden iz latinščine iz uvoda v Schönleben 1672, A 5a–A 8a.

V napotilih za pisavo in branje utemeljuje pisavo in izgovor. Opozarja na vokalno redukcijo, vendar zagovarja pisavo brez redukcije, češ da

»se podobne besede (primer *prishál*) ne smejo tako pisati, kot se izgovarjajo, deloma ker so nekatere pri nekaterih do danes ohranile polni izgovor, deloma ker bi nekaterih izmed njih, če bi jih pisali z izpuščenimi vokali, ne mogli gladko brati, npr. *pèrvèrgèl*, kar pomeni *adject*; če bi odvezl vokale, bi ostal *prurgl*, kar ne boš mogel izgovoriti. Zato pišemo po šegi rodu, govorimo pa po šegi pokrajine.«

To Schönlebnovo normo knjižnega jezika so povzeli ostali pisci tega razdobja in v svojih uvodih bolj ali manj dobesedno in z istimi primeri ponovili njegova navodila za pisavo in branje. Problema za pisanje slovenskega knjižnega jezika pa ni predstavljala samo vokalna redukcija, ampak tudi pisava *l*, ker je *-l* v tem času prešel v *u*, v nekaterih dialektih pa je prišlo do tega pojava tudi v poziciji pred vokalom (*la-*), kar ugotavlja v uvodu k svojim pridigam Jernej Basar (1734), a se vendar odloči za tradicijo: »Vezhi dev piſhem, koker je u'bukvah krajnskih Evangeliov, u'katerih na mejsti *u* najdefh postavljen *l* fem *bil*, inu ne, fem *biv*,« ki se je pa ne more več brez pridržka držati.

Prekinitev knjižne tradicije v 17. stoletju in cela vrsta spreminjalnih tendenc v slovenskem govornem jeziku je vplivala na podobo slovenskega jezika v knjigi konca 17. stoletja. Čeprav ni knjig in atmosfere, ki bi vplivala na razvoj tako nabožne kakor tudi posvetne književnosti, nam razmehroma veliko število rokopisnih postavk posvetne vsebine kaže obseg rabe slovenskega jezika (prisege na sodiščih, pogodbe, dogovori, oporoke, redka privatna pisma) in glavne črte njegovega razvoja. Nekateri teksti (Adama Skalarja *Šula tiga premišluvana* v gorenjskem dialektu) se odmikajo od tradicionalnega knjižnega jezika in kažejo znake dialekta. V morfologiji se vse bolj splošno v dualu in pluralu v dativu in lokativu uveljavlja razen v ženski fleksiji z ničelno končnico za vse spole enotna paradigma, norma, ki jo bo spremenilo šele devetnajsto stoletje. Čeprav je največji opus tega časa, pet zvezkov pridig, napisal Vipavec Janez Svetokriški, je večina avtorjev iz Ljubljane in iz središča (Schönleben, Kastelec, Rogerij, Basar, Hipolit) in izpričuje v svojih delih jezik, kakršen se je govoril v središču konec 17. stoletja. Drugo, od teh zunanjih značilnosti nič manj važno vprašanje, je, kako se je v tem času izoblikoval slovenski jezik pod vplivom stilne smeri časa, baroka.

Sinonimika je bila v času protestantov v glavnem omejena na pojasnjevanje enega izraza za drugim (na primer pri Krelju, predgovor h KPo

1567: *kadar en Evangeliski Pridigar le sine alli ufta odpre, taku se naido pofvitci, modre glave Alli Modriani* itd.). Pri piscih baroka gre za značilno baročno stopnjevanje, za kopičenje izrazov, predvsem zanimiv pa je baročni stavek, ki ga je pri nas posebej jasno napisal Matija Kastelec v jezikovno in stilno najbolj zanimivem delu slovenskega baroka, v *Nebeškem cilju* (1684). Podobno kot v Trubarjevem renesančnem izrazu, ki vzbuja v današnjem bralcu asociacijo govora, tudi v baroku ne gre za hipotakso, temveč za paratakso, in sicer za menjavo vezalnega in protivnega priredja, za nizanje takšnih konstrukcij, ki se zaključijo z neobičajnim, paradoksalnim sklepom. Očitno gre za stilno posebnost baroka, značilno po redundanci oblik, za pojav, ki ga renesansa v takem obsegu ni poznala.

Posvetna pesem prigodnica Jožefa Zizenčelija kot posvetilo v Valvasorjevo nemško pisano *Slavo vojvodine Kranjske* (1689) spominja po svojem jeziku na možnost določene posvetne pesniške tradicije, ki je utegnila obstajati izven izpričane cerkvene pesmi tako predprotestantske dobe kakor dobe protestantov in dobe protireformacije, konca 17. stoletja. Na to je mogoče sklepati po jeziku, stilu in osnovni poetiki, v večjem obsegu pa je slovenska umetna pesem izpričana šele za konec 18. stoletja, ki pa prinese seveda novosti tudi v pesniškem izrazu. Zanimivo je, da ima tudi v tem času govorjeni jezik neposreden vpliv na izoblikovanje knjižnega izraza. Najbolj obsežno izrabljena literarna zvrst tega časa je cerkvena pridiga, oblika, ki ima kljub svoji idejni in formalni vezanosti vendarle možnost, da prikaže govor prosteje in da se tudi literarno samostojneje razmahne kakor drugi cerkveni teksti. Tako v Kastelcu predvsem zaradi izbrušene baročne jezikovne forme kakor v Svetokriškem zaradi razgibane tematike iščemo elemente umetniškega hotenja in oblikovanja.

Pisci baroka so s kvantitativno obsežnim knjižnim delom poskrbeli za ohranitev tradicije slovenskega knjižnega jezika. Razvoj dialektov in s tem tudi središnjega jezika v 17. stoletju, tradicija, na drugi strani pa dejstvo, da kljub dejavnosti operozov (*Academia operosorum*, neke vrste znanstveno društvo, delujoče od 1693 do 1725) – ti se za slovenski knjižni jezik niso posebej zanimali – v tem času ni bilo močnejše, slovensko usmerjene skupine izobražencev, ki bi poskrbeli tudi za utemeljitev knjižne norme, so povzročili, da je jezik vseh piscev tega časa dokaj neenoten. Z njihovim delom je šele počasi nastajala nova jezikovna norma. Značilnosti, ki spominjajo na osrednji jezik, so zlasti iz fonetike in morfologije, leksika pa je bila tu v središču manj »slovenska« kakor v nekaterih drugih narečjih. Za rabo jezika v necerkvenih tekstih so nam posebno pomembna priča

prevodi patentov Marije Terezije in Jožefa II. Prevajanje je že sredi 18. stoletja zahtevalo postavitev in razširjanje enotne slovenske terminologije na različnih področjih gospodarskega življenja in tudi tu se kaže velik vpliv središčnega govora, v katerega vse bolj prodirajo gorenjski elementi (*o* za protestantski dolgi *u*: *noč* za *nuč* itd.). Prevajanje in branje slovenskih prevodov patentov razširi funkcije slovenskega knjižnega jezika. Ob visokem stilu cerkvene literature, ki je gojila knjižno slovenščino doslej, se razvije plast standardnega knjižnega jezika.

18. stoletje oživi zanimanje za slovnico, 1715 izda Hipolit anonimno Bohoričevo slovnico, svojo nemško izdajo pa doživi ta slovnica pri jezuitih v Celovcu leta 1758, še prej, 1744, ponovno ponatisnejo Megiserjev *Slovar štirih jezikov*. Koroško središče se tej izdaji pozna zaradi pogostih koroških dialektizmov: *den*, *meša*, *pesji*, *pajenk*, *mjesenc*, *modlit* itd., sicer pa je izdaja v celoti precej obsežnejša od prve, Megiserjeve izdaje. Konec 17. stoletja so iz potrebe po takem priročniku številni avtorji pripravljali slovarje, ki so se ohranili v rokopisu. Neznani Gorenjec je povzel Megiserjev drugi, večjezični slovar in ga znatno pomnožil v rokopisu z naslovom *Kranjsko besediše pisano*, slovar Matije Kastelca se je ohranil v več prepisih in predelavah (*Dictionarium latino-carniolicum*, krško-kapucinski slovar, Vorenčev slovar). Posebej pomemben je Hipolitov rokopis *Dictionarium trilingue*, najobširnejši med slovenskih starejših slovarjev. Vrsta besed je tu prvič zapisana: *krog*, *ostrežje*, *pogodba*, *razvada*, *robec*, *slap*, *tehtati*, *zrelost* itd. Nekatere besede je Hipolit sam ustvaril in so se pozneje s Pohlinovo, Gutsmanovo, Murkovo in Janežičevo pomočjo udomačile: *gledišče*, *igrišče*, *mizar*, *mladoleten*, *nečlovečnost*, *oder*, *osrečiti*, *poveljnik*, *prisednik*, *snežnik*, *sprehajališče*, *učenec*, *umrljivost*.

Druga polovica 18. stoletja predstavlja v razvoju slovenskega jezika zaključek prvega razvojnega obdobja in odpira drugo razdobje. V drugi polovici 18. stoletja se pojavi širša skupina izobražencev, ki začne v skladu z duhom dobe in različnimi prerodnimi težnjami načrtno oblikovati knjižni jezik. Kljub temu da je imela ta skupina izobražencev živ stik s tedanjo Evropo in je dobro poznala tedanjo filozofijo ter posebne znanosti, so kulturni program tega po protestantih najbolj strnjenega kulturnega kroga narekovali določeni politično-preporodni cilji, ki so zahtevali zavestno približanje izobražencev, duhovnikov in posvetnih strokovnjakov preprostemu slovenskemu prebivalstvu. Deloma v duhu avstro-ogrskega fiziokratizma pa tudi iz prerodne osveščenosti so si prizadevali slovstveno zbuditi tedanje jedro slovenskega prebivalstva. To je treba posebej poudari-

ti kljub prvim organiziranim literarnim prizadevanjem v almanahu *Pisanice* (1779–1781), Vodnikovi pesmi in prvim večjim slovenskim dramskim tekstom Antona Tomaža Linhartarja. Dela slovenskih preporoditeljev so po večini nabožne vsebine (osrednje delo te dobe, ki podobno kakor Dalmatinova *Biblija* v 16. stoletju realizira veljavno jezikovno normo 18. stoletja, je prvi slovenski katoliški prevod *Biblije*, ki so ga od 1784 do 1802 izdajali Jurij Japelj in njegovi učenci in sodelavci). Na drugi strani so priročniki, namenjeni zlasti kmetu, tedanjemu »širokemu potrošniku«. V poljudnih poučnih knjigah, kakor so Pohlinova *Kmetam za potrebo inu pomoč*, prva slovenska računica *Bukevce za rajtengo*, Vodnikove *Kuharske bukve* itd., je nastajal slovenski standardni knjižni jezik. Isti jezik je v Vodnikovi *Veliki* in *Mali pratiki* in prvem slovenskem časopisu, *Lublanskih Novicah* (1797–1800).

Ta razgibana doba je polna živahne polemike, ki se ob prosvetljenškem programu razvije glede podobe in razvoja slovenskega knjižnega jezika. Leta 1768 izda oče Marko Pohlin nemško pisano *Krajnsko gramatiko*. V tej slovnici je skušal izboljšati slovensko pisavo in je bohoričico spremenil in jo dopolnil z novimi črkami: *q, w, x* in *y*. Vpeljal je tudi podvojene soglasnike *ll* in *mm*. V primeri z Bohoričem je Pohlinova slovnica napredek, saj je Pohlin popravil imensko paradigmo z uvedbo genetiva in lokativa množine. Kot ljubljanski meščan je želel uzakoniti ljubljansčino kot knjižno normo. Kmečki jezik je imenoval »jezik drhali« in zamolčal je vse izdaje Bohoriča. Čeprav je želel kodificirati tisti jezik, ki je zlasti v standardnem slovenskem knjižnem jeziku prevladoval že nekaj desetletij, je naletel zlasti zaradi neprimernih pravopisnih sprememb na ugovore vseh tedanjih pomembnejših jezikovnih strokovnjakov (Popovič, Gutsman, Hasl, Japelj, Kumerdej, pozneje Kopitar). Vsi kritiki priznavajo, da piše Pohlin boljši jezik, kakor ga je hotel širiti s svojimi nazori. Zaradi teh črkarskih nesporazumov se vse preveč pozablja na Pohlinovo vsestransko skrb za razvoj slovenskega knjižnega jezika v različnih stilnih plasteh. S prevodom Gellertovih pisem, ki je ostal v rokopisu, je želel Pohlin ustvariti slovenski meščanski jezik, v slovnici pa s poglavjem o teoriji pesništva postavlja temelj slovenski umetni pesmi konca 18. stoletja. Pohlinovo delo za knjižni jezik je še zlasti slovar *Malo besedišče treh jezikov* (1781). Gradivo je izpisoval iz dosedanjih slovarjev, besede je iskal po čeških in hrvaških slovarjih, ustvarjal pa jih je tudi sam: *bodalo, dvomiti, prekop, stavek, svetišče, tržišče, umetnost* itd. so še danes živi slovenski izrazi.

Pohlin pa z ljubljanskim knjižnim jezikom ni uspel verjetno tudi za-

radi drugih razlogov. Že od začetka 18. stoletja se namreč pojavljajo sredobežne tendence glede na osrednji knjižni jezik. Zaradi pokrajinske in kulturne razcepljenosti Slovencev v času, ko jih na knjižni jezik ni vezala disciplina enotne ideje ali nepokrajinska družbena ureditev, pride skoraj ob istem času do treh različnih izdaj istega verskega priročnika, Parchammerjevega katekizma. V treh različnih središčih nastanejo tri, med seboj različne jezikovne variante iste knjige, v Ljubljani osrednja ljubljanska, v Gradcu kajkavsko-štajerska in v Celovcu koroška. Zanimivo je, da je Maribor za prvo izdajo sprejel kajkavščino in da je bil ta jezik očitno bližji od osrednjega knjižnega jezika.

V začetek 18. stoletja spada nastanek prekmurske protestantske književnosti. Raznolikost dialekta in velika teritorialna odmaknjenost od središča so verjetno pospešili nastanek prekmurskega knjižnega jezika, ki pa je ostal zaprt na ozemlju, kjer so ga govorili.

Proti koncu 18. stoletja je treba na periferiji slovenskega jezikovnega ozemlja opozoriti na prizadevanje Korošcev, zlasti Ožbalta Gutsmana, da bi v splošnoslovenski knjižni jezik prinesli elemente, ki bi bili manj kranjski in ki bi s tem olajšali branje knjig izven središča. Kljub temu teži Gutsman po enotnem knjižnem jeziku. (Gutsman v svoji slovnici kot nekoč Krelj obžaluje, da smo Slovenci opustili cirilico. V dobro zasnovani slovnici je dokončno urejena slovenska deklinacija. Odpravljena sta vokativ in ablativ, uveden je lokativ. V pisavi je zanimiv poskus pisati opisni deležnik z *-u*: *biu, gledau*. Namesto reduciranega *-iga* začne uvajati *-ega*: *lepega* namesto *lepiga*.) Primerjava Gutsmanovih gledanj na slovenski knjižni jezik z napotili J. L. Schönlebna izpred 100 let kaže na velik vpliv intenzivnih sredobežnih sil v slovenski kulturi, ki so pol stoletja kasneje odločno spremenile podobo slovenskega knjižnega jezika.

Različna gledanja na jezik so se odrazila tudi v slovnica kot poskusu, kako normirati jezik. Za Pohlinom (1768) in Gutsmanom (1777) je poskušal Blaž Kumerdej napisati nekakšno univerzalno slovansko slovnico, kar se mu pa ni posrečilo. Namesto njega izda leta 1791 *Slovensko gramatiko* Jurij Zelenko, prvo slovensko gramatiko, ki je napisana tudi v slovenskem jeziku. Vrh vseh teh slovničarskih prizadevanj predstavlja najboljše in najnovejša slovnica tega časa, Kopitarjeva *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*, ter Vodnikova *Pismenost*.

Kopitarjevo slovnico imenuje znanost prvo slovensko znanstveno slovnico tako zaradi polemične metode, s katero je Kopitar sistematično razložil svoje poglede o slovenskem knjižnem jeziku, kakor zaradi doslej

razmeroma najbolj natančnega popisa slovenske fonetike in morfologije. Kopitar vehementno opozarja na začetek slovenskega knjižnega jezika v protestantski književnosti, navaja Bohoriča in druge avtorje, toda njegov popis slovenskega jezika zajema tisti jezik, ki ga je v katoliškem prevodu *Biblije* uporabil Japelj.

Prosvetlencem je veliko do tega, da bi ustvarili dobre slovarje. Nove izraze dobivajo iz starih slovarjev, zbirajo jih med ljudstvom ali pa jih ustvarjajo sami. V Gutsmanovem nemško-slovenskem slovarju so prvič zapisani izrazi, kakor: *delavnica, dnevnik, ladjevje, ljubosumnost, obljuditi, odbor, oporoča, oseben, sladkor* itd. Najobsežnejši slovar je pod Zoisovim vodstvom pripravljaj Vodnik.

Ob vseh teh prizadevanjih je stopilo oblikovanje izraza besedne umetnosti v ozadje, od cerkvenih tekstov je treba v tej zvezi omeniti prozo Matevža Ravnikarja, očeta slovenske proze. Razgibana sintaksa njegovega stavka se je v jeziku proze druge polovice 19. stoletja morala umakniti preprostejšim zvezam, ki so jih pisali Levstik in drugi pisci tistega časa.

Še pred nastopom Prešerna je treba omeniti dve slovenski slovnici, Dajnkovo in Metelkovo. Metelkova slovnica je verjetno najboljša slovenska slovnica 19. stoletja in prekaša Kopitarja. Žal je Metelko za bazo knjižne izreke in pisave postavil svoj dolenski dialekt, ki se je od tedanje slovenske koine v središču gotovo razlikoval. Tako Dajnko (1824) kakor Metelko (1825) sta uvedla vsak svoj črkopis, dajnico in metelčico. Dajničica je postala za nekaj časa pisava knjig v vzhodni štajersčini, v metelčici pa so pisali v šolah do leta 1833, ko je bila po znameniti črkarski pravdi ta pisava prepovedana. Toda tudi stari pravopis, bohoričica, se je moral v 40. letih umakniti gajici.

Črkarska pravda je pomembna predvsem zaradi tega, ker je polarizirala dva osnovna pogleda na oblikovanje slovenskega knjižnega jezika. Kopitarjevo utilitaristično stališče je bilo, da naj se pri iskanju knjižne besede, kolikor je le mogoče, zajema iz ljudskega jezika. To nekoliko preprosto stališče je naletelo na odpor Prešerna in Čopa, ki sta zagovarjala slovensko umetniško besedo sodobne kvalitete. Ta spor je imel idejno in kulturno politično ozadje in je presegal področje jezika. Vse do konca stoletja in še v 20. stoletju se je slovenski knjižni jezik razvijal pod vplivom obeh osrednjih idejnih smeri. Z drugim slovenskim časopisom, Bleiweisovimi *Novicami*, je prodiral med ljudstvo jezik, kakor so ga želeli Kopitar in njegovi učenci. Na tej ravni je tudi jezik prve slovenske povesti, Ciglerjeve *Sreče v nesreči*. Na drugi strani pomeni jezik Prešernovih poezij najvišjo jezikovno

plast slovenske besedne umetnosti. V jeziku Levstika, Jenka in Stritarja lahko vidimo njegovo nadaljevanje.

Ob tem je na knjižni jezik začasno ali trajno vplivala vrsta epizod.

Poseben pojav tistega časa je jezik, ki je pri prebujajočem se slovenskem meščanstvu našel ugodnejši odmev kakor izrazna dognanost Prešernovih pesmi, jezik Koseskega in epigonov. Zanimiv je predvsem zaradi mnogih svojevoljnih besednih tvorb. Kljub temu so ga posnemali zlasti manj pomembni ustvarjalci.

Razlika med kranjskimi in štajerskimi dialekti, zlasti pa velik vpliv idej ilirizma na obrobne pokrajine, so povzročili najprej Vrazov poskus, da bi v osrednji knjižni jezik sprejeli nekatere štajerske značilnosti: odpravili bi naj knjižni polglasnik in uvedli štajerski polni vokal, v samostalniški sklanjatvi naj bi uvedli štajerski *-o-* v obrazilu: *z očetom*. Na Koroškem je imel ilirizem dva pomembna pristaša, Urbana Jarnika in Matijo Majarja Ziljskega, ki je predlagal nove oblike z namenom, da bi pisali samo tiste oblike, ki so skupne vsem slovenskim narečjem. Koroško-štajerske oblike naj bi pomagale, da bi bil slovenski knjižni jezik razumljiv tudi Srbom in Hrvatom. Nove oblike je sprejel Bleiweis v *Novice* leta 1852. Pozneje je sprejel knjižni jezik še nekaj štajerskih oblik (pisava *vrt* za *vert* itd.).

Slavizacija slovenskega knjižnega jezika s tem še ni zaključena. Druga polovica stoletja si je v veliki meri izposojala besedje iz srbohrvaščine, ruščine in češčine. To izposojanje ni vedno nujno, prej je posledica nekaterih političnih gledanj.

Vsi ti procesi sovpadajo z nastopom velikega slovenskega slavista Frana Miklošiča, ki je s svojimi nazori in deli posegel tudi v oblikovanje slovenskega knjižnega izraza. Miklošičeva starocerkvenoslovanska dela so navdušila Frana Levstika, da je kot pristaš panonske teorije nastanka stare cerkvene slovanščine skušal po stari cerkveni slovanščini preoblikovati slovenski knjižni jezik. Marsikatera Levstikova novost je obstala, pa so tako vsi ti raznorodni elementi povzročili, da je postajal slovenski knjižni jezik tega časa vedno bolj odmaknjen od govora.

Druga polovica 19. stoletja pa je za slovenski knjižni jezik pomembna tudi zaradi razmaha umetniške besede zlasti v prozi (Levstik, Trdina, Jurčič, Stritar, Kersnik, Tavčar), pa tudi v poeziji (Levstik, Jenko, Gregorčič, Aškerc). Ta jezik je postal osnova knjižnega jezika slovenske moderne. Knjižna norma te dobe je zajeta v vrsti slovníc, konec stoletja prinese doslej največje slovarsko delo, Pleteršnikov slovensko-nemški slovar (1895) in prvi slovenski pravopis (Levčev pravopis, 1899).

Na razvoj slovenskega knjižnega jezika v 20. stoletju vplivajo po prvi svetovni vojni nove razmere. Današnja problematika slovenskega knjižnega jezika pa bi presegla okvire pričujoče informacije.

NASTAJANJE SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA OD ZAČETKOV DO KONCA 18. STOLETJA (1967)

1 Prva znana podoba slovenskega jezika je v *Brižinskih spomenikih*. Po jezikovni strukturi so ti spomeniki blizu praslovanščini, kažejo pa že značilnosti slovenskega razvoja. Ker so najstarejši pisani vir v slovenskem jeziku, so nam danes za osnovo pri ugotavljanju razvojnih stopenj slovenskega jezika. Druga podoba slovenskega jezika je ohranjena v *Celovškem in Stiškem rokopisu*. Tako *Celovski spomenik* iz 14. stoletja kakor *Stiški spomenik* iz prve polovice 15. stoletja vsebujeta že osnovne črte tistega jezika, ki je kasneje zapisan v slovenski knjigi 16. stoletja. V teh različnih podobah jezika naj za primer pokažem, kako se je spreminjal glagol: v *Celovškem rokopisu* še beremo aorist, nezloženo obliko za dovršni pretekli čas s posebnim pomenom (*dolu yide kchpaklu na trettyi dan gori wstaa ad martwech*), že v 16. stol. je čedalje bolj redka in le še spomin starega jezika, pozneje se izgubi.

V razdobju od *Brižinskih spomenikov* do *Celovškega in Stiškega spomenika* je doživel slovenski jezik tako nagel razvoj kot nikoli več kasneje. Tedaj so že vidne vse tendence poznejše poti: odpravljena je razlika med sprednjimi in zadnjimi glasovi, nekdanja nevezanost besednega naglasa na dolžino se je spremenila v akcentsko in kvantitetno vezanost v današnjem jeziku. S tem pojavom združena spre-

Objavljeno kot *Nastajanje slovenskega knjižnega jezika: od začetkov do konca 18. stoletja* v knjigi *Jezikovni pogovori* 2, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1967, str. 75–105, z naslednjo pripombo: »Ciklus predavanj obsega razširjeno snov predavanja na seminarju za tuje slaviste v l. 1965 (predavanji I. in II.), v drugem delu (predavanja III., IV., V.) pa nekatera, v zgodovini knjižnega jezika manj poudarjena in zato manj znana dejstva.«

V prvem in drugem delu prispevka gre za precej popravljeno in dopolnjeno besedilo iz leta 1965, kakor smo ga lahko brali v prejšnjem poglavju. Glede na izvirno besedilo so popravljene citati srednjeveških in nekaterih drugih besedil, pri večini citatov je bilo dodano vsaj okvirno mesto, od koder je citat vzet – kljub trudu pa nam to ni uspelo v celoti in za vsa mesta. Popravljene so tudi nekatere druge malenkosti, podobno kot v prejšnjem poglavju

membra narave akcenta je prinesla vokalno redukcijo, ki je posebej intenzivna zlasti v osrednjih narečjih, to je tistih, ki so osnova poznejšemu knjižnemu jeziku.

Začetek knjižnega izročila seže šele v leto 1550, ko izda Primož Trubar prvi slovenski knjigi, *Katekizem* in *Abecednik*. Trubarjev jezik se seveda razlikuje od jezika *Stiškega rokopisa*: zanj je značilnih več sprememb, ki so posledica glasovne redukcije, in slovnica, ki sicer še vsebuje prvine starejšega jezika (npr. staro končnico *-o* v 1. edn. sed.: *verjo, hočo, mogo* ali v nekaterih sklonih ostanke imenske sklanje pridevnika: *vim zakonfsku flanu* ipd.), obenem pa že napoveduje današnje stanje. Skladnja je sicer vplivana od obeh kulturnih jezikov, nemščine in latinščine, vendar je tudi tu treba verjeti piscem, da so zapisali slovensko, in iskati v tej skladnji sled slovenske kulturne govornice tistega časa.

Pri nastajanju slovenskega knjižnega jezika je posebej važno vprašanje, katero od slovenskih narečij je spričo izredne narečne razvejanosti slovenskega jezika služilo za osnovo knjižnemu jeziku. Znanost je doslej na osnovi Trubarjevega sporočila trdila, da je zajel v knjigo domače narečje (Raščica na Dolenjskem) z nekaterimi nedolenjskimi posebnostmi. Novejša analiza jezika Trubarjevih del, ki jo je opravil Jakob Rigler (povzetek je objavljen v Rigler 1965: 161–171), pa je pokazala, da nedolenjske posebnosti v tem jeziku niso izjema, ker je nedolenjska osnova zapisanega jezika, dolenske posebnosti pa so iz Trubarjevega govora. Osnova slovenske protestantske knjige in s tem slovenskega jezika je jezik Ljubljane, kjer se je ob stičišču obeh središčnih narečij, dolenskega in gorenjskega, razvil poseben govor. Ta ugotovitev ima tudi svoje nejezikovno ozadje. Ljubljana je štela v tistem času 4000 ljudi in je kot pokrajinsko središče zbirala največ Slovencev na enem mestu. To mestno jedro je počasi oblikovalo tudi svoj mestni govor, ki ga je Trubar zapisal v knjigi. Kljub nekaterim neorganskim normativnim posegom v knjižni jezik lahko zasledujemo nepretrgano rast te knjižne besede prav do današnjih dni.

Razen tega nas način Trubarjevega pisanja opozarja na znano dejstvo, da je Trubar knjižno besedo izoblikoval najprej v govorjenem sporočilu, kar je razumljivo, če je kar 17 let pred izdajo prve slovenske tiskane knjige deloval kot pridigar po raznih krajih, med drugim tudi v Ljubljani. To dejstvo je razvidno iz vseh Trubarjevih del: čeprav gre za prevode, pri katerih ni nikoli mogoče docela zanemariti vpliva tuje predloge, vsebuje njegov jezik značilnosti govorjene besede. Besedje je preprosto »zastopno«, v stavčni sintaksi je značilna parataksa, od hipotakse pa predvsem tiste zveze, ki

so pogoste v govornem jeziku. Prav to izvirno posebnost Trubarjevega jezika posebej poudarjamo, ker po svoje odseva dobo, v kateri je slovenska knjiga nastala, renesanso.

Drugo važno dejstvo je, da se pojavi slovenski knjižni jezik v 16. stoletju v izredno obsežnem izboru tekstov. Večina teh tekstov je napisana za cerkveno rabo. To je vplivalo tako na uporabljeno besedje kakor na slog prvega knjižnega jezika. Vendar kljub tej vsebinski omejitvi deloma v odlomkih uvodov, pa tudi v samih nabožnih spisih gledamo literarno ustvarjanje posameznih piscev.

Temelj knjižnemu jeziku so postavila številna Trubarjeva dela in Dalmatinov prevod Svetega pisma. Trubarjevo delo je po obsegu kakor tudi po knjižnih zvrsteh zelo bogato, v njem so molitve, pesmi, pridige, nauk o katekizmah, delni prevodi Svetega pisma, razlaga protestantske vere, cerkveni red in drugo. Molitve je včasih samo zapisal ali jih je le malo popravil, zato so nam ti obrazci jezikovno pričevanje o nepretrgani rabi slovenskega jezika tudi v »nemih«¹ stoletjih. (Med celovškim očenašem iz 14. stoletja in Trubarjevem očenašem skoraj ni razlike, če ne upoštevamo celovškega izraza *bogastvo* in Trubarjevega *kraljestva* za lat. *regnum*, pa še nekaterih manjših značilnosti, ki jih je treba pripisati različnim narečnim osnovam obeh tekstov: *Celovski rokopiš – yno nafs ne wupellay wednero yffkušbo* proti Trubarjevemu – *ino nas ne vpelai vto iškufšno*. Pri tem pa gre tudi za dve različici očenaša, tako da izvira razlika ne le iz narečnih posebnosti, ampak tudi iz različnih predlog.) Slovstveno dejavnost pred Trubarjevo dobo – in s tem nezapisan pesniški jezik – pa nam izpričujejo tudi ljudske pesmi tega časa, posvetne in nabožne, ki jih je deloma prevzel v svoje delo tudi Trubar.

To poudarjanje nepretrgane rabe slovenske besede na visoki ravni molitve in v ljudskem ustvarjanju naj pomaga razložiti, kako je bilo mogoče, da je bila slovenska knjižna beseda dobrih trideset let po izidu prve slovenske knjige že tako bogato razvita, da je bilo mogoče vanjo preliti celotno Sveto pismo.

Jezik Dalmatinovega prevoda *Svetega pisma* poskuša nadaljevati Trubarjevo jezikovno pot in je dvesto let, do prvega katoliškega prevoda *Biblije* v 18. stoletju, jezikovna osnova slovenskega knjižnega izročila. Ob delu za Dalmatinov prevod *Biblije* je treba posebej poudariti vlogo komisije, ki je prevod pregledala tudi jezikovno in svetovala popravke. Nekateri nedoslednosti Trubarjevega pravopisa so zamenjali z izboljšanim Kreljevim pravopisom. Tega je tudi Bohorič uvedel v svojo slovnico in je bil s tem uveljavljen v jezikovni praksi in normi. Sebastijan Krelj je bil rojen in vzgo-

jen izven slovenskega središča, poznal je glagolske in cirilske spise in je že obžaloval, da je »gospod Truberjova kranščina« manj čista kakor drugi slovenski dialekti, žal pa mu je bilo tudi, ker smo začeli pisati z »latinskimi puhstabi« in nismo uvedli »ćurilsko lepo pismo«. Da je Krelj lahko le malo vplival na podobo knjižnega jezika, dokazuje, kako močno vlogo je imelo tudi pri nastajanju knjižnega jezika slovensko kulturno središče.

Jezik protestantov je pojasnjen v slovnici, ki ima isto letnico kot *Biblija*, 1584. Napisal jo je Adam Bohorič po vzoru Melanchthonove latinsko pisane grške slovnice. V uvodu je poudaril zavest o sorodnosti slovenskega jezika z ostalimi slovanskimi jeziki in je za primer te sorodnosti objavil očenaš v vseh glavnih slovanskih jezikih. Slovnici se pozna, da je bil popis slovenskega jezika delan po tujem vzoru. Pisec slovnice še ni razlikoval vseh sklonov in je bila slovenska sklanjatev zato v celoti znana šele v 18. stoletju. Dobro pa je Bohorič opozoril na razlikovanje glagolskega vida in obsodil rabo določnega in nedoločnega člena, v čemer je videl očiten nemški vpliv. Za normo slovenskega knjižnega jezika je razen tega tudi pomembno, da je prinesla protestantska doba s seboj dva poskusna slovarska zapisa, in sicer register besed v Dalmatinovi *Bibliji* in slovenski del v Megiserjevem *Slovarju štirih jezikov* iz leta 1592.

Do te nenavadno intenzivne vzplamenitve slovenskega knjižnega jezika protestantov je prišlo v razmeroma zaprtem krogu protestantov, ki jih k slovenskemu knjižnemu ustvarjanju ni gnalo samo navdušenje za slovenski jezik in potreba po knjižnem ustvarjanju take ali drugačne vrste, ampak predvsem velika duhovna prizadetost sredi novega, človeka idejno osvobajajočega sveta, pa so zato potrebovali knjigo kot sredstvo za razširjanje novih pogledov na svet.

Katoliških spisov iz tistega časa ni bilo veliko, edini katekizem se ni ohranil, župnika Reclja prevod gorskih bukev (predpisi o vinogradih), prvi slovenski pravni spis, pa ima vsa znamenja knjižne tradicije protestantov. Jezik verzov v kamniških župnijskih matrikah ima manj zveze s tradicijo, zanimiv pravopis pa kaže, da je verjetno obstajala poleg protestantske tradicije posebna pravopisna šega za zapisovanje v slovenščini, ki se je ohranila še v prihodnja stoletja.

Vpliv protestantske besede sega v začetek 17. stoletja; za dolgo časa edino knjižno pomagalo katolikov, Hrenovi *Evangeliji inu listuvi* (1613), je nastalo na temelju Dalmatinovega prevoda. V skladu s težnjo, ki je bila pri oblikovanju slovenske besede živa že v 16. stoletju, je Hren zavestno zavračal kranjske besede nemškega izvora, iz registra k *Bibliji* si je sposodil

domače izraze iz raznih narečij, izposojal pa si je tudi iz vzhodnih narečij, ki so bližja srbohrvaščini (namesto izrazov *erbič*, *gvant*, *gajžlati*, *gasa*, *lon* piše *dedič*, *oblačilu*, *bičovati*, *ulica*, *plačilu*, za *tisoč* ima izraz *jezero* itd.). Daljši presledek v izdajanju knjig prinese oslabitev moči knjižnega izročila in omogoči konec 17. stoletja v knjižnem jeziku številne spremembe.

2 Na podobo jezika slovenske knjige konec 17. stoletja je vplivala daljša prekinitev knjižne tradicije. V času, ko je knjižna ustvarjalnost za nekaj časa zamrla, pa je bil slovenski jezik že nekaj poluradni jezik prebivalstva v tem prostoru. Obseg rabe slovenskega jezika kaže veliko število ohranjenih dokumentov, med njimi so: prisege na sodišču, dogovori, oporoke, tudi zasebna pisma. Ker knjige niso izhajale, je razumljivo, da je na jezik teh dokumentov vplival govorni jezik. Tudi nekatere za tisk pripravljene knjige tega časa kažejo znamenja govornega jezika, narečja; tako Adama Skalarja *Šula tiga premišluwana*, ki je napisana v gorenjski govoricu. Redukcija samoglasnikov, nastanek novih soglasniških skupin, vokalizacija *-l* in delna poenostavitev sklanjatve so sicer jezikovne težnje, ki jih poznamo že iz 16. stoletja, vendar so šele v tem času dobile svoj prostor v knjigi.

Največje delo tega časa, pet zvezkov pridig, je napisal Vipavec Janez Svetokriški, večina avtorjev konca 17. stoletja pa je iz Ljubljane in iz središča (tako Schönleben, Rogerij, Basar in Hipolit). Vsi ti izpričujejo v svojih delih jezik, kakor se je govoril v središču konec 17. stoletja.

Knjižno tradicijo protestantov je po Hrenu nadaljeval konec 17. stoletja pisec druge izdaje katoliških *Evangelijev inu listuw* Janez Ludvik Schönleben. Za osnovo si je izbral v glavnem Hrenovo izdajo in jo le tu in tam popravljaj. Posebej pomembna so za spoznavanje takratnega odnosa do slovenskega knjižnega pisanja normativna napotila v uvodu, ki kažejo jezikovni nazor pisca: Schönleben (1672: A 5a–A 8a) se je zavedal, da piše v jeziku središča, in želi, da bi bila knjiga razumljiva predvsem v središču. Hrenovim *Evangelijem inu listom* očita hrvaške in dalmatinske besede in se pritožuje, da ima središčni jezik veliko besed izposojenih iz nemščine, vendar

»v pomanjkanju lastnih izrazov je bilo bolj primerno privzeti že rabljene prej kakor hrvaške, ki so zunaj kranjskega načina mišljenja. Malokdo izmed Ljubljančanov bo razumel besedo *Jesér*, ki hrvaško označuje število *tisoč*, in nasploh rajši uporablja iz nemškega vzeto *taushent*; *De-dizh*, uporabljeno v pomenu *haeres*, ne razume nihče izmed naših, ko običajno *haeredem* imenujemo *Erbizh* in *haereditatem erbshina*«.

Schönleben dalje ugotavlja, da je naš jezik iz soseščine jemal, česar ni imel v svoji zalogi.

»Kadar pa so besede na voljo in ker se sleherno ljudstvo bolj veseli svojega kakor tujega, smo rajši vzeli ljudske besede, govornjene okrog Ljubljane, kakor da bi privzemali tuje. Če bi na kranjski meji kdo v soseščini Hrvatov ali Italijanov imel rajši katere izmed besed, ki se po njegovem kraju bolj uporabljajo, bo zlahka lahko svoj izvod s peresom popravil.«

V napotilih za pisavo in branje utemeljuje svoj izgovor. Opozarja na vokalno redukcijo, češ da

»se podobne besede (primer *prišhál*) ne smejo tako pisati, kot se izgovarjajo, deloma ker so nekatere pri nekaterih do danes ohranile polni izgovor, deloma ker bi nekaterih izmed njih, če bi jih pisali z izpuščenimi vokali, ne mogli gladko brati, npr. *pèrvérgél*, kar pomeni *adjecit*; če bi odvzeli vokale, bi ostal *prurgl*, kar ne boš mogel izgovoriti. Zato pišimo po šegi rodu, govorimo pa po šegi pokrajine.«

To Schönlebnovo normo knjižnega jezika so povzeli ostali pisci tega razdobja in v svojih uvodih skoraj dobesedno in z istimi primeri ponovili njegova navodila za pisavo in branje. Težava pri pisanju slovenskega knjižnega jezika pa ni bila samo v redukciji samoglasnikov, ampak tudi v pisavi *l*, ker je nekdanji trdi *l* v tem času prešel v *u*, v nekaterih dialektih pa je prišlo do tega pojava tudi v položaju pred samoglasnikom (*la-*), kar ugotavlja v uvodu k svojim pridigam Jernej Basar (1734). Vendar se Basar odloči za tradicijo: »Vezhi dev pišhem, koker je u'bukvah krajnskih Evangeliov, u'katerih na mejsti *u* najdefh postavlén *l* fem *bil*, inu ne, fem *biv*.«

Vendar pa je nemara važnejše od teh zunanjih značilnosti jezika odgovoriti na vprašanje, kako je na slovensko knjižno besedo vplivala stilna smer časa, barok.

Seveda bi bilo treba prej podrobneje razložiti slogovni razvoj slovenske pisane besede v prejšnjih obdobjih, a na tem mestu tega ni mogoče storiti. Ob enem primeru pa naj le pokažem, kako se je spreminjala vrednost sestavnih členov slovenske knjižne besede. Zveza dveh ali več besed (zvezanih z *ali*) služi v starejših tekstih natančnemu sporočanju: med seboj se po pomenu dopolnjujejo (na primer *milost ali gnada* v *Stiškem rokopisu*). Pozneje se še vedno sporočilna vrednost umika drugim nalogam: ni namreč več toliko pomembno, ali se besede pomensko dopolnjujejo, ali imajo druga ob drugi novo sporočilno vrednost, važno je, da poudarijo obliko

govornikove misli in učinkujejo kot sestavni del zgradbe njegovega teksta. (Primer iz Kreljevega predgovora h KP_o 1567: *kadar en Evangeliski Pridigar le sine alli ufta odpre, taku se naido pofvitci, modre glave alli Modriani* ipd.) V baročnem stavku je ta vrednost ista kot v prejšnjem obdobju, le možnosti zvez z različnimi vezniki je več.

Povsem razumljivo je, da se ni spreminjala samo vrednost sestavnih delov stavka, ampak celotna stavčna razporeditev. Za primer baročnega stavka navajamo odstavek iz jezikovno in stilno najbolj zanimivega dela slovenskega baroka, ki ga je z naslovom *Nebeški cilj* izdal Matija Kastelec 1684. Primer (Kastelec 1684: 297–298):

»Ali vſai kai je, inu kakú dolgu jma obftati ali terpéti ta vézhnúft? vézhnúft je ena obftojezhnoft vſelei vprizho, enu vekoma sazhinaníe, kateru nigdár ne preide; teh leit ték, kateri nigdár ne pretezhe, enu vézhnu *vſelei*, inu enu vekoma *Nigdár*. Kai je tá vezhnúft? Ena okrogla rinka, katera néma niti sazhetka niti konza vſelei je enaka. Je enu kolú, kateru ſe vſelei obrazha, inu nigdár ſe ne vſtavi. Je en ſtudenž, kateri vſelei svéra, kateriga voda skusi neiſhtivene rore vſelei tezhe, inu supèt notar v' ſtudenž pertezhe, de supèt svéra, tezhe, inu supèt pertezhe, v taki viſhi de nigdár ne nehá, inu ſe ne vſtavi. Je en svérik, is kateriga tezhe ena nepofáhena Réka, leta ali k' vézhni flatkuſti, ali pák k' vézhni grenkuſti tega prekletjá. Ie ena kazha okuli svita, kater Rêp v' gobzi dershý, inu vſelei ondi sazhbne kir nehá, niti nehá nigdár sazheti, niti nigdár sazhne nehati ali jeníati; je en sazhetek pres sazhetka, pres frède, inu pres konza.«

Baročna razporeditev je terjala zelo smotrno stopnjevanje stavkov iz osnovne misli odstavka (*vezhnúft*). To stopnjevanje pa doseže dva viška: na koncu sporočilni višek – preprosto filozofsko misel. Ta višek se ne uje ma z vrhuncem zgradbe, v katerega je postavljena po pomenu in po obliki najbolj dinamično povedana prispodoba (na povedek je obešen cel niz razvijajočih prilastkovih odvisnikov). Naslednja prispodoba s svojo preprosto zgradbo omili dinamični učinek vrha in usmerja s svojim pomenom pozornost k zaključku odstavka. Napetost med obema vrhuncema: vrhuncem zgradbe in pomenskim zaključkom odstavka je imela seveda izreden učinek. Umetelno zasnovani odstavek je skromen primer slovenske baročne besedne umetnine.

Poudariti je treba še, da je zveza med govorjenim in pisanim jezikom tudi v tem času neposredna in nujna: najbolj pogosta slovstvena zvrst tega

časa je cerkvena pridiga, oblika, ki ima kljub svoji vsebinski in oblikovni vezanosti vendarle možnost, da prikaže živo govorno besedo.

Pisci tega obdobja so z obsežnim knjižnim delom ohranili izročilo slovenske knjižne besede. Toda razvoj narečij v 17. stoletju in s tem tudi razvoj središčnega jezika je vplival na naglo spreminjanje podobe tega jezika. Ker v tem času niti operozi (*Akademija delavnih mož*, neke vrste znanstveno društvo, delujoče od leta 1693 do 1725) o znanstvenih vprašanih niso razpravljali slovensko, druge večje skupine slovensko pišočin izobražencev pa ni bilo, je razumljivo, da je vsak pisec lahko knjižno besedo prikrojil močno po svoje. Kljub temu pa se je počasi oblikovala nova jezikovna praksa.

Kako se je izoblikoval prvi jezik necerkvenih tekstov, nam kažejo prevodi patentov Marije Terezije in Jožefa II. Prevajanje je že sredi 18. stoletja zahtevalo slovensko izrazje iz različnih področij javnega življenja. Tudi tu se kaže velik vpliv središčnega govora, v katerega vse bolj prodirajo gorenjske jezikovne posebnosti (*o* za nekdanji dolgi *u*: *noč* za *nuč* itd.). Prevajanje in branje slovenskih prevodov je širilo rabo slovenskega knjižnega jezika. Ob vzvišenem jeziku cerkvenega slovstva, ki nam je bil doslej edino pričevanje slovenske pisane besede, moramo biti odslej vse bolj pozorni tudi na običajno, vsakdanjo knjižno besedo preprostih tekstov.

18. stoletje oživi zanimanje za slovnico. 1715 izda Hipolit anonimno Bohoričevo slovnico, nemško izdajo pa doživi ta slovnica pri jezuitih v Celovcu leta 1758, še prej, 1744, ponovno ponatisnejo Megiserjev slovar štirih jezikov. Koroško središče se tej izdaji pozna zaradi pogostih koroških dialektizmov: *den*, *meša*, *pesji*, *pajenk*, *mjesenc*, *modliti* itd., izdaja pa je tudi v celoti obsežnejša od prve izdaje. Konec 17. stoletja so iz potrebe po takšnem priročniku številni avtorji pripravljali slovarje, ki so se ohranili v rokopisu. Neznani Gorenjec je že takrat povzel Megiserjev drugi, večjezični slovar in ga znatno pomnožil v rokopisu z naslovom *Kranjsko besediše pisano*, slovar Matije Kastelca se je ohranil v več prepisih in predelavah. Posebej pomemben je Hipolitov rokopis *Dictionarium trilingue*, najobširnejši izmed slovenskih starejših slovarjev. Vrsta danes splošnih besed je tu prvič zapisana: *krog*, *ostrežje*, *pogodba*, *razvada*, *robec*, *slap*, *tehtati*, *zrelost* itd. Nekatero besedo je Hipolit sam ustvaril in so se pozneje s Pohlino-vo, Gutsmanovo, Murkovo in Janežičevo pomočjo udomačile: *gledališče*, *igrišče*, *mizar*, *mladoleten*, *nečlovečnost*, *oder*, *osrečiti*, *poveljnik*, *prisednik*, *snežnik*, *sprehajališče*, *učenec*, *umrljivost*.

Druga polovica 18. stoletja predstavlja v razvoju slovenskega jezika za-ključek prvega razvojnega obdobja in odpira drugo razdobje. Tedaj začne

več skupin izobražencev v skladu z duhom dobe in različnimi prerodnimi težnjami načrtno oblikovati knjižni jezik. Kljub temu da so imeli ti izobraženci po večini živ stik s tedanjo Evropo in so dobro poznali tedanjo filozofijo in posebne znanosti, so kulturni program tega po protestantih najbolj strnjenegega kulturnega kroga narekovali politično-preporodni cilji, ki so zahtevali, da se izobraženci, duhovniki in posvetni strokovnjaki zavestno približajo preprostemu slovenskemu prebivalstvu. Deloma v duhu avstro-ogrskega fiziokratizma pa tudi iz prerodne osveščenosti so si prizadevali slovstveno zbuditi tedanje jedro slovenskih ljudi. To je treba posebej poudariti kljub prvim organiziranim literarnim prizadevanjem v almanahu *Pisanice* (1779–1781), Vodnikovih pesmi in prvim večjim slovenskim dramskim tekstom Antona Tomaža Linhartarja.

3 Na kratko sem omenila razvoj slovenskega knjižnega jezika v 18. stoletju že v zadnjem predavanju, naglasila sem razmah standardnega knjižnega jezika, ki ga je prineslo s seboj prevajanje patentov, omenila sem potrebo po knjižni normi, izpričano z dvema ponatisoma Bohoričeve slovnice in s popravljeno in razširjeno izdajo Megiserjevega slovarja. In nazadnje sem mimogrede omenila tudi skupino ljudi, ki je konec stoletja zavestno usmerila razvoj slovenskega knjižnega jezika v nove kolesnice.

Vendar sem zaradi preglednosti zanemarila dejstvo, ki postane že v tem času zelo pomembno.

18. stoletje prinese v slovensko kulturno zgodovino še knjige v prekmurskem in vzhodnoštajerskem narečju, iz tega časa je tudi koroška pokrajinska inačica. Zakaj ravno 18. stoletje? Razlogov je več, opozoriti hočem le na nekaj dejstev.

Ko je Trubar ustvaril v slovenskem središču temelj slovenski knjižni besedi, mu je pri tem pomagalo duhovno zaledje verske reformacije v renesansi, ki ga je izoblikovalo in utemeljilo tudi njegovo veliko vseslovensko zavest, ki je izpričana v vsakem njegovem delu. Te okoliščine so pospeševale disciplino v njihovem pisanju, z Bohoričevo slovnico pa so si pravila pisanja še posebej utrdili. Podobno normativno vlogo imata tudi *Register* v Dalmatinovi *Bibliji* in Megiserjevo slovarsko delo.

17. stoletje je to tradicijo ohranilo, naglasilo pa je, da sicer vsakdo piši po šegi slovenskega prebivalstva, govoriti pa se sme po šegi pokrajine – in s tem razrešilo vprašanje, ki so se ga zavedali že v 16. stol., namreč vprašanje razvejanosti slovenskega jezika na številna narečja. S tem se je norma knjižnega izraza sprostila. Kljub temu je bila Dalmatinova *Biblija*, ki so jo smeli

uporabljati tudi katoliški duhovniki kot edini prevod *Svetega pisma* do Japljevega prevoda konec 18. stoletja, še vedno najvplivnejši vzorec slovenske knjižne tradicije. Vendar samo to dejstvo ni bilo dovolj, da bi se brez kakršnekoli zunanje institucionalne osnove obdržal en kulturni naddialekt kot edini slovenski knjižni izraz. V tistem razdobju ni bilo niti slovenske države niti slovenskih šol, pa tudi ne tistih sredstev javnega obveščanja, ki na primer danes delno prevzemajo vlogo šole in nenehno približujejo kulturni naddialekt, to je slovenski knjižni jezik, množicam. V šolah, kolikor so jih začeli ustanavljati v terezijanski dobi in kolikor so bile pri nas obiskovane, seveda ni bil izobrazbeni cilj učenje slovenskega jezika, slovenščina je bila le skromno začetno pomagalo pri osvajanju nemščine in drugega znanja v tujem jeziku. Prav zaradi te skromne vloge slovenskega jezika v tem času je postalo nujno, da se knjiga približa ljudem v podobi, ki jim ne bo tuja, ki bo blizu njihovemu lastnemu govorjenemu jeziku.

Ob tem je treba posebej omeniti Prekmurje in nastanek prekmurskega knjižnega jezika. Za nastanek posebnega prekmurskega knjižnega jezika je bilo odločilno dejstvo, da je to narečje od drugih slovenskih govorov najbolj oddaljeno, pa tudi dejstvo, da je bilo Prekmurje politično in upravno ločeno od slovenskih pokrajin. Nastanek prekmurske književnosti je utemeljen tudi s tem, da je ohranila prekmurska protestantska manjšina v tem času le še pravico do branja protestantskih knjig v svojem jeziku, izgubila pa je pravico do pridigarjev in šolnikov, ki jo je imela še v 17. stoletju. Zdaj se je morala knjiga sama brez posrednikov, ki bi jo razlagali, približati bralcu. In tako so že v začetku 18. stoletja izdali *Mali katechismus* Ferencja Temlina v prekmurskem narečju in madžarskem črkopisu (1715). Na osnovi tega dela so deset let kasneje (1725) izdali neznanega avtorja *Abece-darium slovensko*, največji del te književnosti pa je delo Štefana Küzmiča iz srede 18. stoletja. *Katekizem* iz l. 1752, *Abece-dnik* iz 1753, *Vöre krsčánske krátki návuk* iz leta 1754 in iz 1771 prevod Nove zaveze z naslovom *Nouvi zákón ali testamentom*. Iz predgovora bi bilo mogoče sklepati, da Küzmiču slovenski svet le ni bil tako odprt kakor mnogo pred njim slovenskim protestantom, kljub temu da je spoznal njihova dela in jih uporabljal. Kaže, da je imel za Slovence Kranjce in Štajerce (imenuje jih tudi zdolnji Štajerci), Korošcev in Primorcev v predgovoru posebej ne omenja in so najbrž zaobseženi v obeh navedenih pokrajinskih oznakah. Prav tako je zanimivo, da je pripisoval Dalmatinu, da je prevedel »Biblio, tou je, Sztároga i Nouvoga Zákóna vfzo pifzmo, – na Stajerfzki jezik«, za Trubarja pa pravi, da je izdal Novo zavezo v kranjskem jeziku. Poleg teh dveh skupin Slovencev pa

so še Prekmurci, to je tisti, ki prebivajo med Muro in Rabo. Takole pravi (Küzmič 1771: A 7a):

»Sto de tak kráto nafim med Múrom i Rábom prebívajoucfim fzlovenom të fz. Bo'ze knige na fzvoj jezik, po fterom fzamom li vu fzvoji Prorokov i Apoftolov pífmaj gucsécsoga Bogà razmijo, obracsati? geto je i nyim zapovidáva Gofzpodin Boug fteti; da je moudre vcfínijo na zvelicfanye po vóri vu Jezufi Krifztufi; tou pa ni fzTruberovòga, ni Dalmatinovoga, ni Frenczelovoga, niti znikakfega drùgoga obracsanya (verfio) csakati nemorejo. Ár tej nafi Vogrfzki fzlovenov jezik od vfzej drùgi dofzta túhoga i fzebi lafztivnoga mà. Kakti i vu naprej zracsúnani fze veliki rázlocsek nahája. Záto je potrejbno bilou tákfemi csloveki naprej fztoupiti: kíbi vetom delao Bougi na díko, a' fzvojem i národi pa na zveliscanye. Liki je i Gofzpodin Boug na tou nadigno Stevan Kúzmicsa Surdánfzkoga Farara.«

To se pravi: jezik prebivalcev med Muro in Rabo ima preveč svojega, razlika med tem jezikom in jezikom ostalih Slovencev je tolikšna, da potrebujejo knjige v lastnem jeziku. Prekmurska epizoda v knjižnem jeziku pa na kasnejše oblikovanje slovenskega knjižnega izraza vendarle ni imela tistega vpliva, kakor ga je imel knjižni jezik, ki se je izoblikoval na Štajerskem, najprej še na vzhodnem Štajerskem.

Že od konca 17. stoletja je čedalje bolj močno knjižno udejstvovanje tudi na Štajerskem, vedno več je piscev s tega dela slovenskega sveta. Čisto razumljivo je, da brez osrednjih vzvodov, ki bi uravnavali širjenje slovenskega kulturnega jezika, brez močnejšega idejnega in kulturnega toka iz žarišča in samo zaradi protestantske pisne tradicije štajerski katoliški pisci 18. stoletja niso mogli vztrajati pri osrednjem knjižnem jeziku, še posebej, ker tudi v središču knjižni jezik ni bil več tak, kakršnega so pisali protestanti, ampak je že vseboval spremembe, ki jih je prinesel jezikovni razvoj dveh stoletij po prvi knjigi. Od središčnega knjižnega jezika se je najbolj razlikoval seveda vzhodnoštajerski govor na slovensko-kajkavski meji in prav zaradi tega navajam kot pomembna primera tega jezika v knjigi prvo in drugo izdajo Parhamerjevega katekizma. Prva izdaja iz leta 1758 je sploh prva slovenska priredba tega katekizma. Knjiga je izšla v Gradcu, napisana v kajkavskem črkopisu in v vzhodnoštajerskem jeziku z nekaterimi posebnostmi kajkavščine. Zanimivo je, kako je v predgovoru ta jezik utemeljen:

»Szlovenzki jezik je telko fele, dabi, ako bi fze vfzákomi htelo zadofzta vchiniti, vu vfzaki fari drugo knifczto potrebno bilo pritizkati. Da pak to nemore biti, preftimali fzo duhovni poglavari, da fze edna obchinz-

ka knificza, kera je, na pol horvaczko napravljena, konchema v-takiffé fare vpala, kere vezh od horvaczkoga, kak od krainzkoga jezika imajo. Kak pak je czil ino konecz ovih knificz ne, dabi fze ludi novoga jezika vuchili, temozh dabi fze kerfchanzki navuk léfi ednako vuchio; tak budo vfzi farmastri znali, da fze morajo ne fznamo polek ovih knificz derfati ino ravnati, temozh tudi zavekffi hafzen duff, in povekffanye kerfchanzkoga navuka polek fege ino navadnoga guchanya szvoje fare. Ako fze morebiti neke befzede neznane vidio kakti: merttuchlivofzt, naslob, i vezh druge, kere vfzlovenzkem jeziki ne naide, fzo fzato iz horvaczkoga vzete, da fze pochafzi tak lehko budo na tote befzede navdili, kak na krainczke, ali nemske.«

Pisec tega predgovora ima torej enak odnos do slovenskega – kranjskega, hrvaškega ali nemškega besedja. 1764 je izšla druga štajerska izdaja te knjige, tokrat v jeziku bolj »slovenska« kakor kajkavska. Tretja izdaja 1777 je v bohoričici, jezik se približuje osrednji slovenščini.

Leta 1760 je izšel isti katekizem v Ljubljani z naslovom *Catechismus, tu je bukvice tiga izprašovanja* in bil do leta 1770 še štirikrat ponatisnjen. Dve izdaji pa sta s Koroške: v Celovcu so prvič izdali *Catechismus, tu je bukvice tega sprašovanja* 1761 in ga naslednje leto ponatisnili. V tej izdaji je kljub naslonitvi na splošno slovensko literarno tradicijo opaziti velik vpliv koroškega narečja.

Vsa ta dela so bila namenjena najširšemu krogu bralcev – in jezik jim ni smel biti tuj, kakor piše v predgovoru v prvo štajersko izdajo, če naj knjiga služi svojemu namenu. Danes bi rekli, da so v njihovem jeziku – podobno kot si to prizadevajo danes sredstva množičnega obveščanja s takšno obliko jezika, ki je razumljiva kar najširši plasti prebivalstva.

Na Koroškem pa moramo v tem času omeniti še en pojav: preprosti prepisovalci – bukovniki so iz roda v rod prepisovali nekatere protestantske pridige, molitve in pesmi – in pri tem marsikaj seveda zapisali tudi po svoje. Ti pisci pa so širili tudi preprosto knjigo: vojake naj bi varoval pred smrtjo *Kolomonov žegen* – prvič so ga izdali leta 1740, romarjem pa naj bi na poti v tuje kraje pomagala *Duhovna bramba* iz leta 1750. Za primer tega jezika naj bo iz *Kolomonovega žegna, Ta 15. kapitl*:

»Spet an gvavtno Kraften noi S. Shegen per grihti zhries svoje sovrashenze te S. Shegen morash tedei shebrati kader bosh per grihti kei skvem mov opraviti. SHEGEN. Jaz nēs grem ven sē hishe ta nai nai vishi 3. parshone pelam jas prad rihtarje noi flegarje da bojo s mano lepυ noi fraintelh se ohodili kader jas ta pridam prad grihtno gvovt

Bveg ozha nabeshzh bodi moj flegar Bveg sin bodi moj besednik Bveg S. Dvh moja pomvezh: Bveg ozha bodi prad meno Bveg sin sa meno S. Dvh na strane inv takv bojo vsi moji fainti pramagani inv svesani da oni mene kna bojo moli shkodvati per moimi bvase inv tielase noi per dvshizi, nieh serze bodi sabito inv nieh ufte samasane da oni me na bojo taku mavi moli shkodvati kaker en tak mosh, kateri je prad 32 lietamë vmërv inv pepiv gratov tv pomai mene Bveg Ozha + Bveg sin + Bveg S. Dvh + Amen.«

Tako *Kolomonov žegen*. Jezikovnih posebnosti 18. stoletja in koroških dialektizmov je veliko, tako v oblikah kakor v besedju, vendar je treba upoštevati, kako in s kakšnim namenom so nastajale knjižice te vrste in da je bil v prepisih protestantskih molitev vpliv izročila vendarle večji.

Dela, ki sem jih omenila v tem predavanju kot pričevanje jezikovnega izraza na prelomu 18. stoletja, niso ne po vsebini ne po literarni vrednosti niti približno tako pomembna kot dela začetka in konca 18. stoletja, dveh pomembnih razdobij tako v zgodovini slovenske knjige kakor v zgodovini slovenskega knjižnega jezika. Vendar ne moremo mimo pomembne resnice, da že v tem času jezikovna tradicija središča ne zaobseže več vzhodne Štajerske in Prekmurja. Vzrokov za to je več in je omenjeni neposredni stik z bralcem le eden od njih. Prav tako je delni vzrok tudi jezikovna razlika med središčnim jezikom knjige in štajerskimi govori: večja ali manjša jezikovna razlika je značilna za vse slovenske govore. V šolah, kot rečeno, kulturnega jezika niso učili, zaviralno pa je učinkovalo tudi izoblikovanje štajerske regionalne zavesti. Ne nazadnje je treba vsaj omeniti zunanje motive, ki so tak položaj podpirali od zunaj: iskati jih je treba v avstrijskem državnem sistemu.

Ob takšnem položaju je razumljivo, zakaj leta 1768 oče Marko Pohlin s svojimi pogledi na knjižni jezik, objavljenimi v nemško pisani *Krajnski gramatiki*, ni mogel prodreti. Kot ljubljanski meščan je želel uzakoniti ljubljansčino – oziroma bolj točno – olikani jezik ljubljanskih meščanov kot knjižno normo. Toda slovenska jezikovna praksa tistega časa je bila že toliko drugačna, vplivi na posamezne pisce pa tako raznovrstni, da je kritika Pohlinovih nazorov sicer razumljiva, čeprav nikakor ne tako upravičena, kakor se je dolgo časa sodilo.

4 Sredi 18. stoletja postane očitno, da pri toliki razvejanosti slovenskega jezika na različna narečja ni misliti na eno knjižno normo, dokler ne bo

šol in drugih ustanov, ki bodo utrjevale enotno disciplino pisnega jezika, to se pravi, dokler ne bo takšne politične in kulturne ureditve, ki bi to omogočala. Še močnejše kot prej se postavlja zahteva po razumljivem jeziku. Ker je knjiga namenjena nešolanemu ali malo šolanemu bralcu, mora biti napisana tako, da je bralcu kar se da blizu. Za jezik dosedanje knjižne tradicije ni mogoče reči, da bi bil blizu vsem Slovencem, saj so se že prvi pisci zavedali, da so opravili izbor med narečji, ko so se odločili za jezik središča. Ker se je govorjeni jezik središčnih narečij od 16. do 18. stoletja zelo naglo spreminjal, ker ni bilo prave normativne slovnice in slovarjev pa šol, kjer bi se lahko norma knjižnega jezika širila in utrjevala, je bilo mogoče, da so spremembe iz govorjenega jezika mnogo hitreje prodirale tudi v tiste knjige, katerih pisci so sicer želeli ohraniti slovensko knjižno izročilo.

Zaradi tega so že na Kranjskem pisali različno, saj so poleg Dalmatina prenašale izročilo le nove izdaje *Evangelijev inu listuv*. V druge knjige, zlasti v tiste, ki so po svoji vsebini presegale jezikovno osnovo *Evangelijev inu listuv* in *Svetega pisma*, so spremembe lažje prodirale, prav tako v omenjene prevode patentov. Na vzhodnem Štajerskem in tudi drugod je bil ta jezik preprostemu bralcu dvakrat tuj, saj je šlo za najmanj dva tipa jezika, ki ga iz govora Štajerci niso poznali.

Iz vsega tega je razumljivo, da je leta 1777 potrebo po pisanju razumljivega jezika posebej poudaril Ožbalt Gutsman v uvodu v svojo slovnico. Predlog, da bi namesto pisave *bil, gledal*, »ki je doslej obvezovala učene ljudi«, pisali *biu, gledau* z *u*, je namreč utemeljil z željo, da bi že v začetku knjige ne odtujil s tem, da bi jo napravil bralcu nerazumljivo.

V takih razmerah je izšla 1768 druga slovenska slovnica, Pohlinoва *Krajnska gramatika*. Za knjižno normo je hotel Pohlina zajeti jezik, kot ga je govorilo in deloma tudi pisalo ljubljansko središče v 2. polovici 18. stoletja. Ker pa je zamolčal vse tri prejšnje izdaje Bohoričeve slovnice, se je oglašil za zakonodajalca pravega jezika, ki naj ga utrjuje slovnica oziroma šole, kajti jezik brez pravil se pri množici kviri in uničuje. Če ne bo nihče zanj skrbel, preprostemu človeku dobra in pravilna beseda nikakor ne bo všeč – ali pa je ne bo razumel.

Slovenski naslov »Krajnska gramatika« ima nemški podnaslov: »ali umetnost, kako kranjski jezik pravilno govoriti in pisati«. Pohlina se je zavedal, da gre pravzaprav za slovnico knjižnega jezika ozkega področja. Zanimivo je namreč, da v predgovoru loči Koroško od Kranjske, prav tako Slovensko marko in Štajersko, Hrvaško in druge slovanske dežele, kjer se sliši govoriti kranjskemu podoben jezik. To dejstvo pojasnjuje njegov slov-

ničarski postopek. Sam priznava, da je bilo težko spraviti kranjski jezik v pravila, da pa sta mu pomagala ljubezen do domovine in materin jezik. Boji se, da bi hoteli učeni ljudje domač jezik povsem odpraviti in uničiti. Da bi temu odpomogli, je prvo sredstvo gramatika, drugo pa popoln slovar, ki ga že ima pri rokah. »Ne sramujmo se materinega jezika, ljubi rojaki,« pravi. »Saj ni tako slab, kakor si mislimo.«

Morda najbolj pomembna pa je ugotovitev, ki je tudi sicer značilna za njegovo obširno delo. Med rojaki bi želel s svojim delom zbuditi veselje za podobno delo in skrb za jezik. Zaveda se, da marsikaj ljudem ne bo všeč: nekaj bodo razumeli kot starino, to spet kot novost, ono kot nekaj nezasišanega, to kot kroatizem. On pa da bo vesel, če ga bo kdo popravil in izboljšal. Prav to pa je tudi dosegel. S Pohlinovim jezikovnim delom, zlasti s slovnico, se je razmahnila živahna jezikovna polemika, ki je rodila konec 18. in v začetku 19. stoletja prvo splošnejšo in veljavnejšo jezikovno normo.

Kritika je najmočneje ugovarjala predlaganim spremembam v pisavi: Pohlin je staro pisavo postavil na glavo s tem, da je zamenjal znake za *s*, *š* in *z*, *ž*, vpeljal latinske znake *q* za *kv* kot v *Buqve*, *w*, *x* in *y* pa *ε* za ozki poudarjeni *e*. Te spremembe niso izboljšale slovenske pisave, zato so jih tudi zavrnil. Vse premalo pa so znane Pohlinove izboljšave v slovnici. Prvi je poskusil postaviti sistem slovenskega knjižnega jezika v pravilih in sklanjatvenih obrazcih: spoznal je orodnik, ki ga imenuje *spremvavz*, ob 6. sklonu, ki ga imenuje *smaknik* (poslovenitev latinskega ablativa), pa ni videl, da je pravzaprav orodnik. Mestnik pravilno navaja v množini: *v' teh kraylehb*. V orodniku ednine je odslej tudi v slovnici zapisana oblika, ki velja v pisni tradiciji že od konca 17. stoletja: *s' tem kraylam*, *fantam*, *rogam*. V dajalniku in orodniku dvojine *kraylama*, *fantama*, *rogama* in v dajalniku množine *fantam*, *kraylam*, *rogam* ter orodniku *kraylami*, *fantami*, *rogami* ali *rogovami*. Stare kratke oblike, ki so se še rabile v jeziku poleg teh daljših, ima za posledico »požiranja« zlogov; *s' kraylmi* ali *krayli*. Tako izenačena sklanjatev glavnih samostalniških tipov ostane za knjižni jezik predpisana do srede 19. stoletja, ko zmagajo »nove oblike«, ki podobo knjižnega jezika bistveno spremenijo. Močno upošteva redukcijo samoglasnikov, *i* v nenaglašenem položaju na primer pogosto piše z *e*: *s teme kraylizame*, rodilnik, dajalnik in mestnik *čednoste*, določna oblika pridevnika je *brumne*, ki jo postavlja za sklanjatveni zgled pridevnika. Glagole razdeli po sedanjiški osnovi in upošteva *-em* iz *-im*: *lubem* sprega tako kot *ganem*, *nagnetem*. Med oziralne zaimke pomeša razne zveze in cele vezniške izraze, tako spadajo po njegovem med takšne zaimke besede, kakor: *poglejdu*,

denekargdu, de nehze, je legdu, akugdu. Teh nekaj zgledov naj približa prvi del Pohlinove slovnice, oblikoslovje. Drugi del vsebuje kratko skladnjo, v tretjem delu z zgledi in razlago pojasnjuje svoj črkopis.

Kljub vsem pomanjkljivostim je opravil Pohlin veliko delo. Nalogo jezikovnega zakonodajalca pa si je zadal razmeroma zgodaj: saj v tem zgodnjem razsvetljenstvu ni bilo sposobnejše skupine ljudi, ki bi njegove zamisli uresničila. Sam je sicer veliko storil, izdal je slovar, pisal poljudne knjige, za izobrazbo ljudstva je prispeval poljudne knjige, kakor *Bukevce za rajtengo* in *Kmetam za potrebo inu pomoč*, z metriko je skušal ustvariti temelje slovenski umetni pesmi, želel pa je ustvariti tudi knjižno govorico omikanih ljudi: skratka, začel je delo za uveljavitev slovenskega knjižnega jezika v različnih plasteh.

Najmočnejši odpor je doživel izven Kranjske. Zoper pravopisno reformo je bil tudi Štajerec Žiga Popovič, ki je bil na Dunaju nekaj časa profesor za nemški knjižni jezik in ima velike zasluge za nemško opisno slovnico. Žal se ta kritika, ki bi utegnila biti zaradi teoretičnih izhodišč strokovno zelo zanimiva, ni ohranila. – Na Koroškem je zagovarjal knjižno izročilo in enotnejši vseslovenski knjižni jezik Ožbalt Gutsman. Po slovenskem in slovanskem svetu razgledani misijonski pridigar je želel takšno obliko jezika, ki naj bo razumljiva kar najbolj širokemu krogu slovenskega prebivalstva. Želel je, da bi ga dobro razumeli ne le koroški Slovenci, ampak tudi Štajerci in Kranjci (iz predgovora v *Kristjanske resnice* 1777). Nazore novega kranjskega učitelja je odločno zavrnil v nemških *Opomnjah o slovenskem in kranjskem pravopisu* in predlagal izboljšavo stare pisave. Svojo slovnico iz leta 1777 je opravičil z geslom: »Ničesar ne nauči tisti, ki uči brez reda.« Slovnico je naslovil *Windische Sprachlehre* – slovenska jezikovna vadnica. V nasprotju s Pohlinom je s tem pojmom zajel slovenski knjižni jezik za vse pokrajine, čeprav je gradivo z nekaterimi posebnostmi prilagodil jezikovnim značilnostim Koroške, da koroškemu bralcu knjige že v začetku ne bi odtujil. Ko docela na drugi ravni kot Pohlin razlaga, zakaj predlaga spremembo ustaljene pisave z *l, bil, gledal* v *biu, gledau*, opozarja, da ne vztraja pri tem in da bo šele raba pokazala upravičenost ali neupravičenost spremenjene pisave. Pozornost pa vzbuja tudi pripomba, da nemara ni treba, da bi se prižnica preveč približala ravni grobega narečja, saj bi utegnil pridigar s tem učinkovati smešno. Misel je vredna omembe, ker že v tistem času opozarja na potrebo po kultiviranem jeziku v javnosti. (In spet na obrobju slovenskega in slovanskega jezikovnega sveta – tudi Gutsman potoži, češ kako škoda, da smo privzeli latinsko pisavo namesto cirilice.)

Ta druga slovenska slovnica tega razdobja je boljša od Pohlinove. Oblikoslovje je bližje tradiciji, sklanjatev je urejena, kakor jo poznamo danes. Pri Pohlinu omenjeno izenačevanje nekaterih sklanjatev v dajalniku, mestniku in orodniku množine je sprejeto. Sklanjatveni tipi in posebnosti so zelo skrbno razporejeni: sklanjatev moških samostalnikov na konzonant je na primer pojasnjena z dvema tipoma glede na to, ali je v sklonih osnova ista kot v imenovalniku: *gospud*, *gospuda* – ali razširjena z *-j-*: *pastir*, *pastirja*. Pisava *-ou* v rodilniku množine: *gospudou* pa besede, kakor *barati*, *barau* so tipične za koroška narečja. Ne glede na to je Gutsman ustvaril v knjižni normi spet ravnotežje med tradicijo in novostmi in poudaril potrebo pisanja za vse Slovence.

Takšno gledanje je bilo takrat nujno. Kajti proti koncu 18. stoletja se je močno razmahnila vsesplošna dejavnost za razvoj knjižnega jezika. Šolski red iz leta 1774 je določil začetni pouk v jeziku prebivalstva. Vendar je nekaj let trajalo, da so poskrbeli Janez grof Edling, Blaž Kumerdej in Jurij Japelj za učne in metodične knjige v slovenščini. Kranjske knjige so rabili tudi v goriškem in celjskem okrožju, na Koroškem jih je Gutsman nekoliko približal koroščini. Toda v sekovski škofiji – 1788 ji je pripadlo vse mariborsko okrožje – so kranjske knjige odklanjali, za svoje slabo skrbeli. Položaj je terjal dvoje: naslonitev na knjižno tradicijo, po drugi strani pa priznanje nekaterih značilnosti štajerskih narečij, če naj bi bil knjižni jezik res splošni slovenski kulturni jezik.

5 Ureditev avstrijskega šolstva je v veliki meri razširila slovensko knjigo med široke plasti preprostega slovenskega prebivalstva. Delo slovenskih razsvetljencev, zlasti Blaža Kumerdeja, za slovensko šolstvo in s tem za širjenje slovenske pisane besede je toliko bolj pomembno, ker avstrijske šolske reforme niso pojmovali po črki in so zato že v prvem obdobju reforme uvajali pri nas v osnovno šolo tudi slovenski jezik. Razsvetljensko usmerjeni Kumerdej je v svojem načrtu za organizacijo slovenske osnovne šole na Kranjskem leta 1772 združil svojo *slovensko usmerjenost* z razsvetljenskimi težnjami tistega časa (Schmidt 1963: 168 in sl.). Zahteva po slovenski osnovni šoli, kot jo je postavil Kumerdej, je bila povedana prvič po Trubarjevi *Cerkovni ordningi* 1564 in pomeni po oceni Edvarda Kardelja »eno najzgodnejših zavednih političnih manifestacij slovenskega narodnega gibanja«.

Iz Kumerdejevega načrta nas posebej zanimajo tista mesta, ki govorijo o potrebi naučiti ljudi brati in pisati in s tem sporazumevati se navzven.

Po Kumerdeju ima dežela Kranjska (načrt je bil prirejen za Kranjsko) sicer

»dobro lego, ki je za trgovanje zelo primerna, in čeprav so ljudje delovni ter jih je Bog obdaril z dobrimi lastnostmi uma in srca, vendar živijo kljub temu zlasti oni na deželi v največji revščini, tako da komaj zmorejo plačevati deželne in druge dajatve. V vojaški službi se da z njimi malo doseči, ker v skladu s svojim neprečiščenim naravnim nagonom sodijo, da je ta stan največje zlo. Po *najvišjih odlokih se ne ravna*jo, ker jim ostajajo večinoma neznani in končno so že po naravi izločeni od vsakega koristnega občevanja s soslednimi ljudstvi, ker govorijo jezik, ki je samo njihov.«

»Med razlogi vsega tega ni najmanjši pri podeželskem ljudstvu tako zelo razširjeno neznanje branja in pisanja; v tem je tako neizkušeno, da zna razen redkih študentov, duhovščine, nekaterih meščanov v mestih in v grajskih pisarnah v vsej vojvodini komaj sto oseb brati in pisati. Kako naj potemtakem premagujejo življenjske težave in obogatijo svoj razum s spoznavanjem dobrega poljedelstva ter bolj olikanega in boljšega načina življenja? Če bi znali brati in pisati, bi bilo prav lahko dopovedati jim voljo deželnega kneza, ako bi jo natisnili v deželnem jeziku ter jo preprostemu človeku razglasili, kakor to delajo v drugih deželah. S pomočjo knjig bi jih mogli seznaniti tako z verskimi kakor tudi z gospodarskimi nauki, da bi lažje pridobivali in proizvode izmenjavali ter državi davke plačevali. Če bi brali, bi jih bilo lažje seznaniti z državljanskimi dolžnostmi, da bi ne bili kot vojaki tako neuporabni, in končno bi jih mogli pripraviti do tega, da bi se učili nemščino in razna narečja hrvaškega, dalmatinskega, češkega in poljskega jezika, ki se od njihovega jezika malo razlikujejo, s čimer bi se jim poti za pridobivanje in prodajanje izredno ugladile.«

Kljub odporu zoper šolanje preprostega slovenskega človeka, ki je bil močan zlasti v cerkvenih krogih, so začeli po letu 1774, ko je bila izdana splošna šolska naredba, ustanavljati šole. Šolska naredba je govorila sicer samo o nemškem jeziku in samo o tem beremo iz dvojezične ljubljanske izdaje:²

»Vñe nemshke shole pak imajo od troje forte, namerzh, Normal-shole, poglobitne shole, inu gmejn, ali Trivial-shole biti.

² Izdaja z naslovom *Allegmeine Schulordnung* [...] je sicer datirana na 6. december 1774, toda najverjetneje je bila izdana v nemško-slovenski verziji leta 1777, ko je izšel tudi spodaj omenjeni *Sern*, ki jo vsebuje. Navedeni odstavek najdemo na strani A2. Delo nam je bilo dostopno v Slovenskem šolskem muzeju. [Op. urednika.]

Normal-shole fe pravijo le taifte shole, katire fo męra vřih drugih shol v' dusheli. Tedaj ima v' vřlaki dusheli ena fama Normal-shola, inu szer na taiftim kraju, kjer je Sholni-Commiffion, gori postavlena biti, po kateri fe vřfe druge shole te dushele vishat imajo: v' taifti morjo uzheniki sa druge nemshke shole perpravleni, inu v' vřih potrebnih rezheę dobdu podvuzheni, al faj derge perpravleni skerbnu fkushani biti, aku nekej v' dusheli ozhjo nařtavljeni biti; uffaka Normal-shola ima s enim Directorjam, inu s' 4. ali pejt vuzheniki – prevedena biti, de fe vřfe naprejpiřlanu vuzhiti more.«

Kljub temu da je avstrijski državni zakon o osnovni řoli govoril predvsem o nemřkem jeziku v řolah, se je Kumerdej zavzemal za to, da morajo kvalificirani učitelji znati ne toliko nemřřino, kolikor predvsem slovenřřino (kranjřřino). Učitelje so poučevali slovensko tudi v metodiki, in tako je leta 1777 izřla v slovenskem prevodu prva slovenska metodika za učitelje z naslovom *Sern ali vonuzetek teh Metodneh Buqui [...]*,³ ki ga je prevedel ali dal prevesti grof Edling, po jeziku očitno v kranjřřino. Kako si prva metodika predstavlja učiteljev lik, beremo v tretjem poglavju:

»*Treki vekshi stok.* Od modruft enga shulskiga uzhenika. 1. U kum ta modruft enga shulskiga uzhanika obřtoji. Ta modruft enga shulskiga uzhenika obřtoji ù tem, da on uffę ve, inu stri, kar je k' negovem rezhem nuznu, de on ta sebi faupana mladost prov poduzhi inu prov nuzna stri. 2. Per kai fa eneh perlõřhnosteh ta uzhenik pořebnu svoja modruft skafat more. On more modruft skafat, de se on zhaft inu stemaine od svojeh shulariov fadobi. Skus zhaft se tukei fařtopi ta dobra miřfo, katira shularie od te dobrute inu pravga fadershainia fvoiga uzhenika imaja.«

Řal izobraęevanje v slovenřřini ni zajelo učiteljev po vsem slovenskem ozemlju in so řolske komisije za leto 1783 na primer ugotovljale slabostanje zlasti v celjskem okroęju.

Razen jedra metodne knjige so potrebovali začetnico za podeęelske řole, řitanko in katekizem, prvi del raćunice in razčlenjene evangelije. Ker naj bi vse to le pripravljalo ućenca na naslednjo stopnjo, ko naj bi bil pouk nemřki, so po letu 1777, ko je postal referent řolske komisije grof Edling,

³ Sern ali vonuzetek teh metodneh buqui pořebnu sa dushellke uzhenike ù zęfarskeh kreileveh dushellah (Kern des Methodenbuches, besonders für die Landschulmeister in den kaiserlich-königlichen Staaten), Dunej: Kurzboek, 1777 [Johann Ignaz Felbinger, prevajalec Janez Nepomuk Edling]. [Op. urednika.]

začeli izdajati dvojezične šolske knjige, na eni strani nemške, na drugi slovenske. Slovenske knjige so se tako rabile samo na trivialkah na podeželju.

Največje težave so bile s tiskanjem začetnic. Prvo potrjeno začetnico so dobili prekmurski Slovenci leta 1790 z imenom *ABC knjižica za narodni šoul basek*, verjetno v prevodu M. Küzmiča. Pomembno je, da je tu madžarski tekst na drugem mestu. Drugod so si pomagali z zasebno izdanimi abecedniki; na Kranjskem s popravljenim ponatisom Pohlinove *Abecedike* 1789 in 1798, na Koroškem z Gutsmanovo izdajo *ABC bukvice teh čerk inu besied* in drugimi podobnimi učbeniki, ki so jih preskrbeli razsvetljensko usmerjeni izobraženci. Ti in podobni teksti so se še mnogo kasneje uporabljali tudi na Štajerskem, kjer je bilo za šolske knjige še slabše poskrbljeno. Učbenik za vsako pokrajino posebej je bil potreben iz dveh razlogov; ne samo zaradi tega, ker je za šolstvo skrbela vsaka pokrajina zase, ampak tudi zaradi tega, da ne bi bil jezik učbenika otroku preveč tuj in mu ne bi zaradi tega knjige odbil – misel, ki jo je izrazil Gutsman v predgovoru v svoji slovnici leta 1777 v nekoliko drugačni podobi in z drugačnim namenom.

Prevajali so tudi berila in katekizme, zlasti knjige, ki naj bi skrbele za moralno vzgojo.

Manjkala je računica. Pohlinova priredba *Bukuvc za rajtengo* leta 1781 ni oficialna. Njen namen jasno kaže naslov: *Kratku poduzbenje v rajtengi sa fantizbe, inu dekleta gmajn, kraynskeh ludy, kateri se othe rajtati nauzhiti skupspissane*.

Jezik kranjskih knjižic kaže izrazite posebnosti, ki so v dvesto letih prekrile protestantsko knjižno osnovo in so se v knjigi začele kazati še v prvi polovici 18. stoletja, zlasti v tistih delih, ki so bila namenjena preprostemu bralcu, na primer že v Ahacija Stržinarja *Katoliš keršanskiga vuka peismih* za mlade fante in dekleta iz leta 1729. V preprostem, kranjskemu govornem jeziku podobnem jeziku so bile napisane tudi druge knjige, ki jih je Pohlin namenil razsvetitvi kmeta, na primer *Kmetam za potrebo inu pomoč* iz leta 1789, kjer med drugim beremo v sestavku *Hrovashka semla* tudi tole:

»Pred tem ni bil Hrovat navajen vezh perdčlati, koker kar je usaku lejtu tręba imel; al, ke je njim blu dapushėnu, tu, kar odvezh imajo, is doma po ti v' l. 1726 od Zes. Korelna VI. pruti Rėki inu od Zes. Terefije pritu Sėnu narejeni zėfti vořiti, so sė njuh roke bel k' delu inu kopzhyy offhivele.«

Razsvetitvi preprostega človeka pa naj bi služile tudi prve strokovne

knjige: 1792 je izšlo *Popolnoma podvučenje za vse čebelarje* Antona Janše v prevodu Janeza Goličnika, farmoštra v Griži na Štajerskem, 1784 priredba Wolfsteinovih *Bukvic od živinskih boleznih za kmeteske ljudi* – knjigo obširneje prevede leta 1792 Linhart v delu *Bukve od kug inu bolezen goveje živine, tih ovac inu svin, popisane za kmete*. 1782 in 1788 izideta dve izdaji obširnega katekizma za babištvo Antona Makovca in leta 1788 krajše *Poučenje za babice*.

Tej dejavnosti se je pridružil tudi Valentin Vodnik, in sicer z izdajanjem *Velike pratike* od 1795 do 1797. Tu je poučeval ljudi v zemljepisju, računstvu, vremenoslovju in zdravstvu. V *Popisovanju krajske deshele*, enem izmed najbolj znanih sestavkov, pove o jeziku Kranjcev tole:

»Krajnci imajo fvoj lafni jesik, katęri od flovęnfkiga isvira inu je v' shlahti s' Hrovatfhkim, Pęmfkim, Polfkim inu Mofhkovitarfhkim. Krajnfki jesik fe na mnogo forto v' vuftih tih prebivalzov fkoraj v' vfaki vafsi drvgazhi savija.«

In o šolah in navadah:

»Gofpoda je vęzhdejł nemfhke rodovine, kmetje pak flovęnfke. V' sadershanji, jesiki, shiveshi, oblazhili je kraj od kraja raslozhen inu fkoraj v' vfaka vafš ima druge fhege inu fe hozhe s' drugih norza dęlat.«

Ob tem je Vodnik v *Veliki pratiki* vsako leto objavil še pesem, ki je bila prav tako kot vsebina *Pratike* preprosta in razumljiva, na primer znane pesmi *Kranjc, tvoja deželja je zdrava*, *Zadovoljni Kranjc*, *Dramilo mojih rojakov* in druge. Pesmi so bile namenoma napisane v razumljivem jeziku. »Vse, kar pride izpod Vašega peresa, mora biti napisano v ljudskem tonu in za ljudstvo,« mu je napisal Zois leta 1795. In še: »Pomislite tudi na trenutni položaj Vaših rojakov, na njihovo dojemljivost, na okus, najbližja nagnjenja itd. Vse kaže k nasvetu, da strun ne moremo napeti previsoko!!!« V skladu s temi navodili je Vodnik tudi jezik poezije prilagodil okusu tedanjega bralca slovenske knjige. Jezik za vsakdanjo rabo je razvijal še v prvem slovenskem časopisu *Lublanske Novice* od 1797 do 1800.

Ne le poezija, tudi tedanja slovenska dramatika se v jeziku in stilu približuje okusu, ki ga omenja Zois v pismu Vodniku. Kot kaže, je vsakdanji govorjeni jezik močno vplival na Linhartov dramski dialog. Razlog je morda tudi v tem, da je Linhart sicer obvladal pesniški izraz svojega časa, v prozi pa v rutini visokega izraza, kakor se je do njegove dobe izoblikoval v cerkvi, ni bil tako vaje.

Tako v prvem katoliškem prevodu svetega pisma, v katerem se konec

18. stoletja izoblikuje praksa slovenske knjižne besede, kot v drugih tekstih tega časa komaj še najdemo odblesek bogatih izraznih možnosti prejšnjih razdobij. Morda velja to še najbolj za zbrano umerjeno prozo Vodnikovih sestavkov. In vendar pri vsem tem znižanju ravni slovenske knjižne besede poudarjamo, da je uspelo prav takrat s šolami razširiti rabo slovenskega jezika, s pratiko in časopisom pa ustvariti vsakdanjo obliko knjižne besede. Prve strokovne knjige iz vzgojeslovja, zdravilstva, poljedelstva in živinoreje so bile napisane v posebnem strokovnem jeziku, v njih je bilo zbrano obstojče izrazje in ustvarjeno novo.

Z vsem tem pa le še ni bil do kraja izpolnjen prosvetljski program, ki ga najbolj poznamo iz Zoisove izjave, program,

»ki mu ga je narekovalo prepričanje, da so, 'za prosvetljenje ljudstva' in 'za dokaz, da je sposoben (slovenski) jezik tudi za druge panoge mimo cerkvene,' potrebna, ako hočejo preporoditelji vplivati 'na pouk ter na profinjeno okusa in nrafov', dela iz področja zemljepisja, naravoslovja in poezije, a da se temu nedostatku ne bo odpomoglo prej, dokler ne dobijo filozofske kritične slovnice in slovarja, ki bi ustrezal današnjemu stanju umetnosti in znanosti« (Kidrič).⁴

---

⁴ Citirano po Kidriču 1929–38: 266. [Op. urednika.]

RAZVOJ SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA (1974)

3.1 SLOVENSKI PISMENI JEZIK OD (9.) 10. DO 15. STOLETJA

Zgodovina slovenskega knjižnega jezika se začinja z zgodovino slovenskih pismenih jezikov. Njih nastanek je spodbudil kulturni program pokristjanjevanja pod Karlom Velikim v 8. in 9. stoletju n. št. Usoda slovenskih pismenih jezikov je bila odvisna od zgodovinskih in socialnih dejavnikov v prostoru, v katerem se je slovenski jezik lahko uporabljal.

Ker se je do 16. stoletja ohranilo le malo spomenikov, je treba pritegniti v razvidnost vse drobce slovenskih zapisov in jih povezati z zgodovinskimi in socialnimi podatki iz življenja v prvih razdobjih po naselitvi do konca 15. stoletja.

Zgodovina predpostavlja razvoj tako imenovanega kulturnega jezika v času razcveta slovenske predfevdalne družbe na karantanskem knežjem dvoru. Kasneje je v tem prvem upravnem in kulturnem središču slovenskega prostora nastal tudi najstarejši slovenski pismeni jezik, tako imenovani slovenski pismeni A, ki nam je sporočen v *Brižinskih (Freisinških) spomenikih* (1. in 3. spomenik kot primer vezane formule molitvenega obrazca; 2. spomenik kot primer prvega umetnostnega besedila). Za ta jezik je značilna arhaična, »paleoslovenska« stopnja jezika. Iz tega časa so tudi zapisi slovanskih in slovenskih imen (še slovanskih) romarjev v samostane, od koder se je širilo pokristjanjevanje slovenskega ozemlja: v bratovski knjigi šentpeterskega samostana v Salzburgu (784–907), v *Čedajskem evangeliju* (z imeni iz 9.–10. stoletja, morda iz Štivana?) in v sekovski »*Bratovski knjigi*« iz druge polovice 12. stoletja. V to dobo spadajo vsaj starejše besedilo ustoličevanja, kolikor se je posvetovanje (veče) svobodnjakov (kosezov) naslanjalo na ustaljen obrazec, obredne pesmi hvalnice, kirieeļjsoni, pa tudi najstarejši pravni izrazi. – Sled pismenega A je ohranjena v besedilu oče-

Prvič objavljeno kot *Razvoj slovenskega knjižnega jezika*, dodatek k 10. zborniku SSJLK, 1974, str. 1–24.

Poleg nekaj manjših popravkov je dodan naslov zadnjega razdelka.

naša in vere *Rateškega* ter *Starogorskega rokopisa*, kar priča, da so osnovne molitve oskrbeli v času omenjene misijonske akcije pod Karlom Velikim. Pomenska zveza obstaja med *Brižinskimi spomeniki* in *Stiškim rokopisom* (spoštovanje nedelje), formule *Brižinskih spomenikov* lahko najdemo tudi v narodni pesmi in v koroški *Duhovni brambi* iz 18. stoletja.

Lahko opazujemo arhaičnost jezika *Brižinskih spomenikov*, v katerih se verjetno zaradi prepisa kažeta dve jezikovni stopnji v glasovju in oblikoslovju, mestoma tudi v skladnji: znamenja starega no pr. aorist, imperfekt, oziralnik/veznik *eže*, novosti pa so v sklanjatvi pridevnikov (zložena), razločevanje med obliko pogojnika *bi* in aorista *be*, tudi v o-jevski sklanjatvi (*grehi* poleg *grehe*). V primerjavi s kasnejšimi pismenimi jeziki je arhaično tudi besedišče. Višja izrazna oblika slovenskega jezika, namenjena za oblikovanje nevsakdanjega besedila, se je spričo preplavljanja z novimi predstavami iz tuje kulture bogatila ne le s širjenjem in dodajanjem v prvotnem pomenskem sistemu, ampak tudi s tako imenovanim spodbujenim ustvarjanjem na podlagi tuje formule ter neposredno s prevzemanjem iz latinskega oziroma germanskega zaklada (*milost, mil* poleg *se mil tvorjo* = 'opravičim se'; na drugi strani pa *pekel, vice, križ*). Tako so se privzemali ali oblikovali tudi novi pravni izrazi. Pomenski sistem slovenskega pismenega jezika se je razvijal podobno, kakor so se razvijale sočasne oblike pismene nemščine, ob prizadevanjih po ustreznem izrazu in njegovem kultiviranju. Edini dokaz takih prizadevanj za slovenščino so besedila treh *Brižinskih spomenikov*, zlasti 2. spomenik, v katerem je zaradi umetelnosti besedila slogovna podoba posebej izrazita. Besedilo 2. spomenika je (prav tako tudi 1. in 3. spomenik) napisano v predromanski dikciji, označeno je bilo kot primer karolinške renesanse; grajeno je na pomenski antitetičnosti izgubljenega zemeljskega kraljestva in s spodbujanjem k osvajanju božjega kraljestva s spovedjo. Ta ureditev, ki je pomensko simetrično izpeljana (7 + 1 + 7), je oblikovno razvrščena v treh stopnjujočih se delih z dodanim sklepom. Preprosta slovesnost je dosežena le z najpotrebnejšo epitetonezo, več je stavčnih figur (kakor zapostavljanje prilastka, dvojna formula členov, poudarjeno naštevanje na izpostavljenem mestu v besedilu, izraba sintetične pogojnosti in podobno). Ritmična ubranost besedila kaže, da gre za pomensko in slogovno zahtevno ubeseditev, ki je presegla raven običajnega klišeja molitvenih formul.

Domnevati smemo, da je bil slovenski pismeni A od vsega začetka izbran za jezik slovesne obrednosti in mistične odmaknjenosti prav zaradi strukturnih značilnosti, ki kažejo nazaj, v zgodnjo slovensko in morda še

predslovensko dobo. S tem pa se je moral čedalje bolj razlikovati od vsakdanje govornice. Ob redki pismenosti v srednjem veku in ob pretežni ustni tradiciji je prišlo do pritiska govornice na odmaknjene formule v pismenem A, to spremembo so morali seveda upoštevati tudi novi zapisi.

Vlogo nekdanjega pismenega A je prevzel pismeni B₁, koroško-gorenjski tip pismenega jezika, ki se je izoblikoval v času, ko je nastajalo novo, močnejše središče slovenskih pokrajin na Gorenjskem in v Ljubljani. Kaže, da je imel ta tip jezika vlogo predknjižnega jezika in da je prvi segel čez meje svoje govorne baze (*Rateški rokopis*, *Stiški 1* [brez čeških prvin], *Starogorski*, tudi glosa Ulricha Lichtensteinskega, prisege mesta Kranja in po 16. stoletju številni primeri uradne slovenščine). Kot neoficialna oblika jezika je obstajal že v 17. in 18. stoletju in z nekaterimi prviniami vplival na izravnavanje slovenske pisne norme (sklanjatev pridevnika, *o < ō*). Pismeni B₂ je jezik *Stiškega 2* z dolenskimimi značilnostmi, z B₃ označujemo skupno zapise z beneško govorno osnovo (takšna sta *Videmski* in *Černjejski rokopis*). Tudi ta dva pismena jezika sta se obdržala po nastanku protestantske knjižne norme, zlasti B₃ je obdržal svojo posebno funkcijo v notranji komunikaciji do današnjih dni.

Ker je besedil v pismenem B več, zlasti od 14. stoletja dalje, jih je že mogoče razvrstiti po zvrsteh, tipičnih za srednjeveško slovstvo v nacionalnih jezikih in s tem pokazati na večfunkcionalnost pismenega jezika.

V časovnem zapovrstju si od 13. stoletja dalje sledijo: 1255 glosa Ulricha Lichtensteinskega v nemško pisani *Vrowen dienst*. Glosa, zapisana kot citat pozdrava Berhnarada II. Spanheimskega, dopušča misel, da slovenščina na vojvodovem dvoru na Koroškem ni bila samo jezik javne zaobljube pred umeščanjem, kakor so med 12./13. stoletjem spremenili obred. Besedilo ustoličevanja nam je sporočeno v nemškem prevodu Otokarja iz Geule na Štajerskem (*Reimkronik*, okoli 1310) in v latinskem proznem prevodu v kroniki opata Janeza Vetrinjskega (okoli 1345).

Med 1362 in 1369 rokopis osnovne molitve s starima besediloma v novi jezikovni podobi B₁, to je z očenašem in vero (*Češčena Marija* je nova molitev). Besedilo kaže značilnosti prvega prevajanja: *bodi*, ima *bogastvo* namesto *kraljestvo* (iz stvn. *rihi*), v veri aoriste, navaja se tudi *ino* v vlogi adverbialnega *tudi*.

Okoli 1400 je nastalo lirično izrazje v večjezični pesnitvi Oswalda Wolkenstainskega, ravno tako v XV. stoletju tudi *Auerspergov rokopis*, verjetno osnutek lirske pesmi s prviniami umetne lirske topike.

1428 in 1440 sta nastala *Stiški 1* in 2, prvi vsebuje med drugim pred-

prižno pesem in prevod *Salve Regina*, zapisan je v B₁, vendar v nasprotju z nemško pisavo *Rateškega spomenika* v predhusovski češki pisavi in s češkimi jezikovnimi prvinami. Drugi spomenik, prav tako kakor brižinski prepis po izgubljeni predlogi iz 12./13. stoletja, je napisan v B₂. Zanj so značilne dolenske jezikovne prvine. Tako po jezikovnih posebnostih kakor po tekstovni zvezi s Trubarjevim *Katekizmom* 1550 se zdi, da je bil neposreden vzorec za knjižni jezik. Poleg znanih elementov zrelega gotskega izraza z živahnimi stavčnimi prepleti in naravnost ganljivo čustvenim izrazjem v *Stiškem 2* je pomemben predvsem kratek latinsko-slovenski glosarij ob *Stiškem 1* in 2, priča razvoja slovenske terminologije v srednjem veku (*gloria/veselje, humilis/ponižen, honor/čast, laus/hvala, lex/zakon*).

V *Škofjeloškem rokopisu* iz 1466 so slovenska imena mesecev v nemškem horoskopu.

Vsi trije beneškoslovenski rokopisi so podpisani in datirani: 1458 napisani *Videmski rokopis* (Nicholo Pentor) vsebuje nekaj slovenskih števnikov v furlansko-italijanskem pravopisu, 1492 je nastal *Starogorski rokopis* (Lovrencij iz Mirnika), sodobna varianta osnovnih molitvenih obrazcev z novo dikcijo očenaša in še dokaj arhaično vero; rokopis je napisan v B₁, vsebuje pa krajevne posebnosti zlasti v pisavi, tudi v glasovju in izrazju. 1497 so nastali prevodi latinskih darilnih zaznamkov v slovenščino s terskimi narečnimi posebnostmi, tip pismenega jezika B₃, za katerega so značilne beneškoslovenske posebnosti (nadiške ali terske); avtor je notar Johanes Vele (Vegle).

Na delež slovenščine v cerkvi kažejo še ohranjeni pridižni osnutki (v kranjskem evangelistariju okoli 1450, podobno 1551 načrt pridige v *Goriškem rokopisu*), na slovensko gibanje upornih kmetov spominja glosa iz nemške žolnirske pesmi 1515, istočasno omemba iz neke stiške kronike.

V začetku 16. stoletja je nastalo v jeziku B₁ besedilo priseg mesta Kranja.

Splošna značilnost pismenih jezikov nasproti knjižnemu jeziku je v stopnji prilagojenosti osnovne latinske pisave z nemško pravopisno osnovo (v primerih B₃ italijansko ali furlansko) slovenskemu glasovnemu sestavu (večja ali manjša doslednost zapisa šumnikov in drugih glasov), še večja je enotnost v oblikoslovju. Da gre za pisno navado in ne za slučajen, individualen zapis, je več znamenj: v zapisovanju je red, prepoznati je mogoče sorazmerno enotno slovnico. Seveda pa delna nedoslednost, premajhen obseg znanih besedil, pa tudi izrazite regionalne posebnosti v skupini pismenih B ne dovoljujejo spoznanja, da bi šlo za enoten knjižni jezik, četudi

omogoča razširjenost B₁ predpostavko o nadregionalni predliterarni stopnji pismenega B₁. Prav tako ni mogoče govoriti o širši institucionalizaciji slovenskega jezika v srednjem veku.

Razširjenost slovenskega jezika in položaj slovenščine v srednjeveškem javnem življenju v slovenskih pokrajinah nista bila vseskozi enaka, čeprav je mogoče predpostavljati, da je bila v vsakdanjem sporazumevanju slovenščina edini občevelni jezik, ki se je več ali manj uporabljal v medsebojnem sporazumevanju, torej v notranji komunikaciji različnih družbenih plasti. Znano je, da je v tej notranji komunikaciji znalo in uporabljalo slovenščino tudi plemstvo domačega ali tujega rodu (le tako lahko razumemo nastanek *Auerspergovega* in *Černjejskega rokopisa*). V okviru te distribucije je prišlo tudi do izoblikovanja nadnarečnih plasti s pismenimi jeziki in z ustrezno zvrstno diferenciacijo na jezik obreda in cerkvenih besedil, uprave in ev. umetnostni jezik. Izpričana sorazmerno majhna pismenost (vsaj za starejšo dobo) in sistematično uničevanje knjižnic pojasnjujejo pomanjkanje pisanih virov.

Neporabna pa je bila kulturna slovenščina za komunikacijo navzven, saj so iz slovenskega prostora težili predvsem na sever in zahod, torej v drugače govoreče dežele. Tako se je širša disputacija opravljala v latinščini, v upravi pa je poleg latinščine z naraščajočim srednjim vekom dobivala svojo vlogo nemščina.

3.2 NASTANEK SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA V 16. STOLETJU

Družbene spremembe, ki so pretresale evropski srednji vek, so tudi v slovenskem prostoru povzročile, da sta moč in oblast polagoma prehajali od sedežev posvetne in cerkvene gosposke v mesta, ki so se razvijala v sodobnejših gospodarskih razmerah (denarno gospodarstvo ipd.). Tristo- do štiristoletni razvoj je moral vplivati tudi na družbeni razvoj prebivalstva in ne nazadnje na narodnostno (in s tem jezikovno) strukturo. Če sta bili v srednjem veku latinščina in nemščina jezika, v katerih se je po namenskem izboru opravljala pismena komunikacija, lahko za vsakdanje sporočanje različnih plasti v notranji komunikaciji predpostavljamo slovenščino, ki je z razvojem mest dobila svojo vlogo tudi v mestni upravi (Ljubljana, Kranj, zlasti v 16. stoletju), ob tem pa tudi v novi protestantski cerkvi, posebej ker je ta terjala versko razlago v jeziku ljudstva. Da notranja komunikacija

ni zajela samo vaškega prebivalstva, ampak tudi pripadnike drugih družbenih slojev, dokazujejo npr. imena mestnih sodnikov v Kranju in Ljubljani, pa tudi primeri slovenskega upravnega jezika, napisani v tem času, pretežno v obeh pisemenih jezikih (B_1 in B_2). Na podlagi listin je bila celo postavljena domneva, da so v tem razdobju v ljubljanskem mestnem svetu uporabljali slovenščino in da so nemško govorečim svetnikom prevajali, čeprav so zapiske pisali nemško. Če je v posameznih sporočilih govora o slovenščini kot o jeziku preprostega prebivalstva («*gemain volk*»), to pomeni, da so *samo* slovensko govorili predvsem preprosti, ne pomeni pa, da izobraženci oziroma pripadniki višjih slojev slovenščine niso poznali. Seveda pa lahko že v tej dobi predpostavljamo tudi socialne zvrsti jezika.

V opisanem družbenem okolju, v katerem se je stopnjevala tudi zavest podrejenih plasti prebivalstva (kmečki upori), se je zavedel potrebe po stopnjevanem verskem nauku v slovenščini mladi Primož Trubar. Slovenščina v cerkvi je z zapiski in poročili sicer znana že iz srednjega veka, pomembna so tudi poročila o slovenskih ustanovah in romarskih poteh (v 14. in 15. stoletju slovanski oltar v Aachnu, slovenski duhovniki spovedniki!), toda reformatorji (Erazem Rotterdamski, Luther) so zahtevali, da se premišljevanje *Svetega pisma* in naukov v lastnem jeziku vsakomur omogoči v veliko intenzivnejši meri kakor doslej. Trubar je imel priložnost izpolniti se v osnovni terminologiji in slogu najprej med šolanjem pri Petru Bonomu v Trstu (slovensko razlaganje Erazmovih *Parafraz*), v praksi pa med svojim prvim pridigerskim obdobjem v domovini (1530–1547).

Slovenski knjižni jezik je v temeljih Trubarjevo delo. Trubar se je deloma iz govorniške prakse deloma po Luthrovem zgledu odločil za enoten knjižni jezik kljub številnim narečjem, ki jih je poznal in se jih zavedal. Kaže, da je med pisemenimi jeziki izbral srednjo pot med pismenim B_2 (*Stiški 2*), ki je bil bližji njegovi domači dolenjski govorni osnovi, in pismenim B_1 , starejšim in bolj razširjenim tudi v cerkvi in upravi (priisege mesta Kranja), naslonil pa se je tudi na pogovorni jezik ljubljanskega meščanstva (prim. Riglerjevo tezo o ljubljanskem izhodišču slov. knjižnega jezika). Razvoj knjižnega jezika v samem Trubarjevem opusu, pa tudi posegi drugih, zlasti Krelja, Bohoriča in Dalmatina, opozarjajo, da je šlo za zavesten poskus konstrukcije knjižnega jezika (izbor jezika, naslonitev na govorno osnovo ali morda tudi na tip pismenega jezika, zgledovanje ob latinski pisavi nemškega pravopisa in domnevno ob glagolski oziroma cirilski pisavi ter lastnem reflektiranju sistema).

Trubar je tudi postavil osnovo novega pravopisa s poenostavljenjem

pisave sičnikov in šumnikov v primerjavi s pisno navado v dosedanjih pisnih jezikih; s pojasnilom, da končni *-l* izgovarja debelo, po bezjaško, je nedvomno opozoril, da sam ni več govoril l-ovskega glasu in da ga je konstruiral po paradigmi. Težave mu je delala pisava skupin *lj, nj*, pa tudi pisava *v* in *u*. Konstruiral je tudi pisavo *e* (*e* in v določenih položajih *ei*; Rigler). Vendar se svojih pisnih navad ni dosledno držal, posebej nepazljiv je bil pri zapisu zvenceh soglasnikov v končnem položaju, tako da mu nekateri celo pripisujejo, da jih ni dobro razločeval. Pisavo so izpopolnili zlasti S. Krelj (doslednost sičnikov in šumnikov, pisava *lj, nj*, apostrof pri nezložnih predlogih – pa tudi nekatera naglasna znamenja, znamenja za č, kar se kasneje ni v celoti obdržalo). Tako izpopolnjeni pravopis sta privzela in dalje razvila Dalmatin in Bohorič (po njem bohoričica do približno 1845, izpopolnil jo je še Gutsman v 18. stoletju z znamenji za razlikovanje velikih *S* in *Z* ter *Š* in *Ž*).

Oblikoslovno je ta jezik podoben tipoma B_1 in B_2 , zlasti pri Trubarju je mogoče najti jezikovne starine: v nekaterih zvezah nominalna fleksija adjektivov, pri nekaterih glagolih iz molitvenih formul (*hočo, verjo, mogo*) l. os. sg. na *-o*, starinski gen. duala na *-u*, krajša oblika 3. pl. prez., *-ě* (= *-ej*) v loc. sg. m. n. itd., posebna modaliteta je izražena s številnimi sinonimnimi oblikami (kakor *je + inf.* itd.), tudi po nemščini, to pa počasi pelje do izoblikovanja slovenskega opisnega prihodnjika. Posebno vprašanje je pogostost kazalnega zaimka/določnega člana, ki ga Trubar bolj kakor drugi protestantski pisci uporablja za poudarjanje. – Od glasoslovnih vprašanj kaže opozoriti na arhaični zapis polglasnika ob *l* pred soglasnikom: *dalge, napelniti*, v deklinaciji adjektivov je značilna tipična središčna redukcija, značilna deloma že za B_1 (*-iga*), sicer pa zasluži pozornost Kreljev zapis dolgega in posttoničnega *o* z *o* in ne z *u*, medtem ko pri Trubarju in tudi kasneje v knjižnem jeziku skoraj do konca 18. st. prevladuje zlasti v posttoničnem položaju *-u*. Zdi se, da gre ne le za različnost in narečne govorne osnove, predvsem gre tudi za drugačno pisno navado. V mlajših rokopisih (npr. posvetne pesmi iz slatenskega urbarja z začetka 18. stoletja) najdemo oblike z *-u* poleg oblik z *-o*, kar priča za soobstojanje dveh pisnih navad.

Najmočnejše izpostavljena tujejezični predlogi ali konstruiranju je mestoma sintaksa, seveda pa je površinska struktura stavka deloma odvisna tudi od retoričnega figuriranja. Zdi se, da je pri posameznih avtorjih tudi različno razmerje do sporočanega predmeta: pri Trubarju je na primer opaziti sled dikcije govorne besede, primerjanje istih besedil kaže zlasti pri Dalmatinu veliko prizadevanje za izgladitev izraza. – Različen

je tudi odnos do tujega izrazja, privzetega v različne zvrsti slovenščine v glavnem iz nemščine. Tujke so v Trubarjevih besedilih razmeroma pogoste, nemara v skladu z načelom, da bo pisal razumljivo, zastopno (kar je spet povzeto po Luthrovem načelu o potrebi naravnega, preprostega jezika v nasprotju z zapletenim, umetelnim jezikom pisarne). To preobilico tujk je Krelj kritiziral, očitno pod vplivom tedanjih poetik, ki so v tem času povzročale puristično akcijo tudi v nemščini. Ker pa je Krelj podobno kot kasneje Svetokriški (kljub drugačnim načelom) tudi sam pisal privzete nemške besede, je treba opozoriti na dejstvo, da tujk niso v vseh slovenskih pokrajinah sprejemali hkrati in tudi ne istih, zato so tudi različno vsrkali tuje besedišče in ga nekaj čutili za svojega. Precejšnja je tudi zvrstna razdeljenost protestantskih besedil. V okviru verske namembnosti je opaziti raznovrstnost tako v vsebini besedil kakor tudi v načinu ubeseditve. Prevladujejo oblike prepričevanja: katekizem z vprašanji in odgovori, vzorci pridige, (polemična) razlaga verskih resnic, prirejena evangeljska besedila za odrasle in otroke, razložitev veroizpovedi, pa tudi cerkveni red, molitve, cerkvena pesem. Abecedniki so skrbeli za opismenjevanje.

V okviru tega so nastala prva slovenska prozna besedila; za pesem je značilno prehajanje v silabotonični sistem, čeprav je v navadi tudi še štetje zlogov. Besedila osnovnih molitev, kakor so očenaš, vera itd., se od srednjeveških razlikujejo po tipu okrašenosti: namesto retorične privzdignjenosti je neretorična, vsakdanja dikcija, namesto inverzije v sintagmi je stavek urejen po običajnem, neopaznem redu. Prozna besedila so zgrajena z nalaganjem enega dela sporočila na drugega, sicer po srednjeveškem načelu, vendar s posebno ureditvijo jedrnega dela, v katerem so argumenti predstavljeni ne le z jasno terminološko obrazložitvijo, ampak tudi s primerno, pogostoma alegorično razvito podobo. Ta oblikovalni vzorec, kasneje izdelan v novih slogovnih hotenjih, je v slovenski prozi dokaj pogost. Stilistično so besedila pisana v slovenski inačici poetike 16. stoletja: neposredna dikcija brez prevelikih pomenskih figuraličnih zastranitev se opira prvenstveno na zgradbo odstavka; v njem so stavki uravnoteženi z izrabo dvojne/trojne formule in izbrane vrste stavčnih zvez, med katerimi prevladujejo vezalni in protivni stavki, tudi priredni vzročni ter od podre-dnih predvsem intencijski in oziralni stavki. Izrazna sinonimika v dvojni formuli je namenjena predvsem okraševanju. Metaforika od prvih del narašča: poleg biblijske snovi je uporabljena tudi ljudska metaforika. Tako oblikovano besedilo učinkuje z urejenim mnogobesedjem, ki utegne biti

pri posameznih piscih pogojeno tudi z regionalnimi izraznimi navadami (Dolenjska, vzhod).

Jezikovni priročniki so poleg elementarnih abecednikov še slovnica *Arcticae horulae* Adama Bohoriča (1584), prirejena po Melanchthonovih slovnica, od slovarjev pa ustrezen slovarski del v Bohoričevi slovnici, register besed, ki se razlikujejo po dialektih, v Dalmatinovi *Bibliji* in 1592 Megiserjev *Dictionarium quatuor linguarum* z bogatim slovenskim besediščem (slovenščino pa je H. Megiser upošteval tudi v večjezičnem leksikonu *Thesaurus polyglottus*, 1603). V Bohoričevi slovnici ni urejena sklanjatev, čeprav primeri kažejo, da je uporabljal vse sklone, le imenoval jih je po univerzalni latinski (grški) gramatiki, orodnik je spoznal Pohlin 1768, mestnik pa po Pohlinovih navedkih šele Gutsman. Pomembna so še opozorila na neprimernost rabe člena, na značilnosti glagolskega vida itd. Sintaksa je latinsko-kranjska: primere iz Melanchthona dokaj nekritično prevaja v slovenščino, pri tem le mestoma opozarja na razločke med slovenščino in latinščino.

Ker se je edini katoliški tisk 16. stoletja, Packerneckerjeva priredba *Kanizijevega katekizma*, izgubil, moremo iz tega časa omeniti samo nekaj katoliških rokopisov. Najobsežnejši je tako imenovani *Stapletonov rokopis* s konca 16. ali začetka 17. stoletja, napisan sicer pod vplivom Dalmatina, vendar priča tudi za posebno, zasebno verzijo pismenega B₁ s številnimi gorenjskimi značilnostmi. Prakso zasebnega, neoficialnega zapisovanja kažejo tudi drugi, manj obsežni rokopisni zapisi katoliških duhovnikov.

Večjo odvisnost od protestantskega knjižnega jezika kažeta med primeri uradne slovenščine Reclov prevod *Gorskih bukev* (vinogradniškega zakona iz 1543) iz 1582, prav tako razglas (zapovedni list) kranjskega deželnega upravitelja Janeza Kisla iz 1570. Jezik ni dosleden, ob knjižnem pravopisu in deloma sklanjatvi (zlasti pridevniki, zaimki, tudi samostalniki) je opaziti v glasoslovju prvine B₁, pa tudi Kreljevega jezika ($\theta < \bar{o}$), ali celo hrvaščine (*sugovornik*, *vladike dunaiskoga*), kar kaže na ev. nastanek v obrobni pokrajinah (Bela Krajina?). V pisavi in jeziku izpričuje podobne vplive tudi najstarejše štajersko besedilo, velikonedeljska prisega iz 1570. Zunaj knjižne in tedaj tudi pisne tradicije je jezik izročilnega pisma iz Metlike (1573) in zapisov v Mengeških krstnih knjigah s konca 16. stoletja, medtem ko izpričujejo slovenske glose v latinskem pismu Tomaža Hrena iz 1598 višjo jezikovno kulturo.

Rokopisno gradivo iz 16. stoletja kaže velik vpliv knjižnega pravopisa, medtem ko je slovnica pogosto odvisna od pisnih navad in govorjene be-

sede, kar pa je razumljivo, saj so omenjena besedila po večini nastala pred izdajo Bohoričeve slovnice. Tako posvetna kakor cerkvena besedila kažejo velik napredek v slovenski terminologiji.

3.3 17. IN 18. STOLETJE: DOBA KATOLIŠKE OBNOVE IN RAZMAH BAROČNEGA PRIDIGARSTVA

Z zatrtjem protestantizma in z dobo katoliške obnove se je spremenil odnos do možnega bralca tiskanega slovenskega besedila. Vztrajanje pri zgolj duhovnikovi ustni razlagi naukov je omejevalo cerkveno slovenščino predvsem na govorjeno besedo, ki se je opirala kvečjemu na zasebne zapiske (prim. priredbo Stapletona) ali pa se je zgledovala po Dalmatinu. Vsaj delno v slovenščini je še naprej potekalo tudi delo različnih sodišč, kakor pričajo številni v slovenščini zapisani prisežni obrazci, pričevanja zapriseženih, oporočna besedila itd. Tri znane laične posvetne pesmi poleg rokopisa cerkvene pesmarice dokazujejo, da se je morala tudi v slovenščini gojiti priložnostna verzifikacija v duhu sodobne poetike.

Slovenščina je bila vsakdanji jezik sporazumevanja ne le preprostih, tudi nekateri pripadniki t. i. višjih slojev niso potrebovali znanja drugega jezika (zlasti ženske, o tem slovenska besedila izobčenja in določila v redu klarisinj). Ker pa so številni uradniki iz šol, trgovci in obrtniki tudi zaradi stikov s tujejezičnim prebivalstvom znali več jezikov in so se slovensko govoreči v mirnem sožitju srečevali z nemško in italijansko govorečimi, je zlasti v mestnem pogovornem jeziku nujno prihajalo do sprejemanja tujk na različnih jezikovnosocialnih ravneh (tudi v substandardu). Na to je opozoril že prvi pomembnejši slovenski kulturni zgodovinar Valvasor: v *Ehre des Herzogtums Krain* (1689) je omenil tri glavne oblike sporazumevanja na Kranjskem, čisto slovenščino, čisto nemščino v nekaterih krogih, zlasti v mestih pa z nemškimi izrazi »pološčeno« slovenščino.

Za potrebno izobrazbo duhovnikov in vseh vrst uradnikov v mestni in gospodarski službi so skrbele predvsem jezuitske gimnazije (Ljubljana, Celovec, Trst, Gorica, Gradec), študije so lahko duhovniki nadaljevali v Ljubljani, tudi v Gradcu ali Vidmu, drugi so študirali pretežno na Dunaju, v Gradcu itd. Slovenščine se na jezuitskih gimnazijah niso učili, pač pa so v tem jeziku na šolskih produkcijah pogosto peli in igrali (prim. že letno kroniko ljubljanskih jezuitov za leto 1599). Kljub temu so morali zlasti du-

hovniki slovenski knjižni (pismeni?) jezik obvladati in to po potrebi tudi dokazati.

Razvoj slovenskega knjižnega jezika v tej dobi se kaže takoj od začetka v dveh smereh, v oficialni rabi prevladuje upoštevanje knjižne norme protestantov, spremembe izvirajo bodisi iz drugačnega pojmovanja knjižnega (Hren) ali zaradi delovanja govornje besede (Skalar). Za jezik številnih rokopisnih besedil je v veliki meri odločilna govorna osnova, po drugi strani pa izročilo pismenih jezikov.

Raznovrstnih slovenskih besedil iz te dobe je sorazmerno precej, tudi če je bilo tiskanje nekaj časa upočasnjeno; zdi se, da so si pomagali s prepisovanjem. Od cerkvenih besedil je za začetek tega obdobja značilno besedilo katoliškega obnovitvenega programa (evangelistar, navodilo za pobožno premišljevanje), na prelomu 18. v 19. stoletje se temu pridružijo še številne knjige baročne cerkvene retorike. Cerkevno pesem in besedilo pasijona dopolnjujejo še omenjene laične pesmi v slovesnem, liričnem in nizkem stilu. Zelo veliko je besedil uradnega in poluradnega značaja, zlasti prevodi vladarskih odločitev (nadvojvode, cesarja, papeža) ter škofovih opominov župnikom pričajo poleg sodnih zapiskov o dokajšnji vlogi slovenščine v uradnem poslovanju s slovensko govorečimi prebivalci raznih družbenih plasti. Iz tega razdobja se je ohranilo tudi nekaj slovenske korespondence, bodisi med izobraženci (Žontnerjevo pismo Hrenu, 1621), med plemiči (pisma M. Izabele Marenzi, 1686) oziroma plemiča meščanu (pismo ormoškega graščaka Petheja središkemu županu Modrinjaku, 1651/1658).

Hrenov evangelistar (*Evangelija inu listuvi*, 1612/1613) se razlikuje od Dalmatinove predloge po novi, nadaljnji stopnji likanja slovenskega knjižnega jezika: nemški izrazi so načelno zamenjani s slovenskimi (besedišče je deloma nakazano že v Dalmatinovem *Registru*), kar je v skladu s poetiko, ki je tujke zavračala tudi v nemščini. Po govornem modelu je Hren po možnosti izboljšal tudi številne sintaktične zveze (prim. oziralne stavke). Podobne značilnosti kažejo tudi Hrenovi rokopisi (prevod papeževega breveja iz 1621 in tri molitve iz 1624), pa tudi druga bolj oficialna besedila škofove pisarne, kakor prevodi škofovih opominov župnikom ob vizitaciji 1631, pismo škofa Rabatta ljubljanskim klarisinjam iz 1666 in še dve besedili izobčenja za isti red.

Od kasnejših besedil kaže izrazito zvezo z izročilom knjižnega jezika jezik kalobskega rokopisa (*Liber cantionum carnoolicarum*) iz srede 17. stoletja, čeprav so tako v jeziku kakor v pravopisu nekatera odstopanja. Na knjižni jezik je oprto tudi besedilo molitve Bratovščine sv. Ožbalta iz

Črne (1633) ter pravila Bratovščine iz Doline pri Trstu (1635), le da so tu sledi italijanskega pravopisa, značilnega za tradicijo zahodnih slovenskih pokrajin.

Od rokopisnih besedil večjega obsega je treba omeniti Adama Skalarja *Šulo tiga premišluvana* v dveh delih (1643): v njegovem jeziku se ob knjižni osnovi kažejo prvine govorne gorenjščine (zlasti *š < šč*), ki se ponekod krijejo s pismenim B₁ (-o, v nom. in akuz. sg. samostalnikov in pridevnikov sr. spola, *o < ō*, -o v dat. sg. s. pron. m. n. itd.). Pravopis se mestoma ravna po nemški pisavi. Podobna jezikovna razmerja so tudi v besedilih uradne slovenščine, ne glede na kraj nastanka. Izrazita knjižna dikcija (z malenkostnim vdorom govornih značilnosti, deloma dialektizmov) je v ljubljanski meščanski prisegi z začetka 17. stoletja, v obrazcu briksenške prisege iz blejskega gospostva ter v slovenskem delu graške fevdalne prisege iz druge polovice 17. stoletja, dalje v rokopisu središča tožbe zoper ormoškega graščaka iz 1648, še posebej pa v prevodu cesarskega odločila o sporu med ptujskim minoritskim samostanom in podložniki (1675).

Naslonitev na knjižni jezik v pisavi, v jeziku pa močan vpliv pismenega B₁ kaže slovenska prisega za vazale krškega škofa (1653), prisega iz Hrastovca ter ptujskogorska prisega iz 1696, ki jo je baje zapisala domačinova roka. Konkuriranje knjižnih oblik in jezikovnih prvin pismenega B₁ v uradni slovenščini kažeta tudi obrazca za prisega mestnih sodnikov iz srede 18. stoletja. Tretjo stopnjo kaže besedilo vetrinjske prisega (1601/1609): opazna je naslonitev na nemški pravopis, jezik je neke vrste B₁, vendar v okorni obliki in malone brez naslonitve na tradicijo. V zasebnih pismih so lokalni vplivi in nedoslednost zapisa še močnejši, tako v omenjenem štajerskem pismu kajkavski, v Žontnerjevem in drugih ljubljanski, v pismih pl. Marenzi pa zahodni, zlasti je opazen italijanski pravopis.

V italijanskem pravopisu in zato pomembno nemara samo za slovenski zahod je tudi prvo tiskano besedilo tega časa, *Vocabolario italiano e schiavo* devinskega servita Gregorija Alasija iz Sommaripe (Videm 1607). Predvsem duhovnikom namenjeno delo je napisano po navadah slovenskega zahoda (varianta B₃?), v slovarskem delu je deloma upoštevan tudi Megiser, iz Megiserja so tudi zgledi sklanjatve in spregatve.

Vsi ti trije tipi slovenskega knjižnega in pismenega jezika 17. stoletja kažejo, da se je izročilo knjižnega jezika ohranjeno predvsem v ambicioznejših rokopisih cerkvenega in upravnega značaja. Uradna slovenščina arhivskih zapisov se ravna po nekakšni normi pismenega jezika (B₁), medtem ko je za jezik neoficialnih besedil značilno poljubno križanje različnih

pisnih navad in govornih vplivov. Vse te novosti in pomanjkanje šole so povzročile, da se je knjižna norma sorazmerno naglo spreminjala.

S ponovnim tiskanjem cerkvenih priročnikov (od 1672, Schönleben, *Evangelia inu listuvi*) je nastala potreba po trdnejši določitvi razmerja med pisanim in govorjenim jezikom. Ker so bili priročniki namenjeni šolanim duhovnikom, je bila norma lahko zajeta v uvodne pripombe. Zavest o razločku med pisano obliko knjižnega jezika, ki je v evangelistarijih sledil od protestantov sporočeni tradiciji, in med govorom je bila do 1672 že tako stopnjevana, da je Schönleben moral opozoriti na običaj enotne »rodovne« pisave in njen krajevni izgovor. Obenem je poudaril sporazumevalno vlogo neupoštevanja samoglasniške redukcije v pisavi. Pisci besedil konec 17. in v začetku 18. stoletja se tem načelom teoretično pridružujejo, vendar prihaja tudi v pisavi zaradi pritiska govorjene besede do pomembnih sprememb. Na osrednjeslovenski knjižni govor najmočneje vpliva tako imenovani gorenjski sunke, ki vse bolj uveljavlja nekatere prvine, značilne za pismeni B₁ (glej gori), deloma pa ponekod tudi redukcijo nenaglašanih visokih vokalov po središčni substandardni izreki (*lubem* ipd.). Modernizacija knjižnega jezika je sporočena tudi v uvodu v Paglovčevo izdajo *Evangelijev inu branj* (1741); izrecno je navedeno, da je knjiga zapisana v jeziku, kakor se govori »*Labaci, moderno tempore*«.

Knjižni jezik se nepretrgano razvija predvsem v ljubljanskem središču (Kastelec, Rogerij, Basar; Romuald, katekizmi, Stržinar, Paglovec), čeprav pridigujejo pridigarji skoraj po vsem slovenskem ozemlju, tako tudi v Primorju, na Koroškem in na Štajerskem. Seveda pa je razumljivo, da kaže najboljše najobsežnejši pridigarski opus ob prelomu stoletja, kapucinska pridiga Janeza Svetokriškega v 5 zvezkih, v jeziku veliko vipavskih odstopanj v glasoslovnem in oblikovnem pogledu ter zlasti v obsegu in vrsti nemških tujk, o katerih smo zapisali, da so bile na zahodu v drugačnem obsegu privzete v vsakdanji jezik kakor v središču.

V knjižnem jeziku zasledimo v tem času v tiskih naslednje vsebinske in oblikovne zvrsti: bratovska molitvena besedila, baročna pobožna premissljevanja, pridige (glede na vsebino in obliko svobodnejša kapucinska; jezuitska je bolj vezana na predpise in skrbnejša po obliki), dramsko besedilo (pasijon), prirejeno katekizemsko besedilo, poučne knjige za življenje z versko vsebino, cerkvena pesem, laična pesem hvalnica (iz rokopisa so znane še premissljevanika, šaljiva pesnitev v nizkem slogu in lirična izpovedna pesem, torej štirje primeri različnih vrst baročne priložnostne verzifikacije). V uradnem jeziku izhajajo od srede stoletja prevodi cesarskih

patentov. Priredba latinske in nemške vadnice Komenskega *Orbis pictus* v slovenščino je ostala v rokopisu.

Za 17., še bolj pa za 18. stoletje so značilna številna, preprostimi namenjena besedila, ki izkazujejo v jeziku večji ali manjši vpliv narečne govorne osnove. Tiska *Kolomonov žegen* (1740) in *Duhouna branua* (1747) sta napisana v močno narečno obarvanem jeziku, vsebujeta pa poleg prevedenih tudi nekatera z ustnim izročilom ohranjena besedila (zveza z *Brižinskimi spomeniki!*), molitve, vraže, moralno pomoč romarju in vojaku. Številna rokopisna besedila se ukvarjajo z ljudskim zdravstvom (1720 kranjski, tudi koroški), jezikovno različna besedila vsebuje tudi koroški *Leški rokopis* (1733–1761) s prvim slovenskim tehničnim opisom (tkanje dvonitnika), etnografskimi zapisi (opis ženitovanjskih šeg) in zapisom posvetnih ljudskih pesmi. Odvisno od vsebine so deli besedila v različnem razmerju do knjižnega jezika. V narečju sta tudi prekmurska katoliška pesmarica za cerkev in šolo (1649/1710) in pesmarica podkloštrskega bukovnika Luke Mavrerja (1754, 90 pesmi).

Jezik poluradnih besedil ob prelomu stoletja (pričevanja pod prisego, oporoke itd.) kaže tako na Kranjskem kakor na Štajerskem vse večji vpliv govornjene besede. Deloma je razlog za to izrazitejša socialna diferenciacija, kajti šolani Slovenci uporabljajo za razne zapise sedaj v večji meri tudi nemščino: zasebna pisma v slovenščini na primer iz tega časa niso znana.

V posebnih razmerah, ko prepovejo protestantske pridigarje in šolnike, nastane med prekmurskimi protestanti, ki so od ostale Slovenije tudi upravno ločeni, nov slovenski knjižni idiom, ki pa je le krajevnega značaja. V prekmurščini in madžarskem pravopisu ter verjetno brez naslonitve na osrednjeslovenski knjižni jezik nastane prekmurski katekizem (1715, Temlin), abecednik (1725), verska razlaga, molitvenik in pesmarica (1747, Sever, *Red zveličanstva*). Ta jezik je v 18. stoletju dosegel svojo najvišjo stopnjo s krščanskim naukom, katekizmom z molitvami in pesmimi ter s prevodom novega testameta Štefana Küzmiča (1754, 1771). V prekmurskem knjižnem jeziku so objavili tudi pesmi ter etnografski spis o svatovskih običajih. Po letu 1777 dobijo svoj jezik, ki se od protestantskega razlikuje, tudi prekmurski katoličani. Seveda kakor Alasijev priročnik na zahodu pojav tudi prekmurskega knjižnega jezika na vzhodu ne vpliva na osrednjeslovenski razvoj.

Knjižna norma se v tem času pojasnjuje najpoprej v uvodnih opombah k izdajam evangelijev, pridig in pobožnih premišljevanj, 1715 izda Hipolit z nemškimi zgledi dopolnjeno Bohoričevo slovnico (*Grammati-*

ca *Latino-Germanico-Slavonica*). Tretjo izdajo v dopolnjenem nemškem prevodu so oskrbeli celovski jezuiti 1758. Slovarska prizadevanja so ostala v rokopisu: prvo slovarsko delo je Kastelčev *Dictionarium Latino-Carniolicum*, sestavljen po vzorcu latinsko-nemškega slovarja in z bogatim slovenskim knjižnim besediščem, dopolnjenim z besedjem zlasti iz vzhodnih narečij. Slovar je deloma zajel tudi gradivo iz Megiserjevega in Habledičevega kajkavskega slovarja (1670). Rokopis je znan iz prepisov, najboljši je dopolnjeni prepis diskalceata Gregorja Vorenca (do 1706). Tretje rokopisno slovarski delo je Hipolitov latinsko-nemško-slovenski in nemško-latinsko-slovenski slovar, predelan s pomočjo Kastelčevega slovarja (1711). Prvi tiskani slovar tega časa je izšel pri celovških jezuitih 1744: za tisk so nekoliko razširili Megiserjev slovar iz 1592.

V slogovnem pogledu besedila tega dolgega obdobja niso enotna: v prvem obdobju se ob novostih (Skalar) ponavljajo ubeseditveni postopki renesančnih protestantskih besedil, deloma že v prvem tisku bratovščinskih besedil iz 1678 (Kastelec, *Bratovske bukvice*) z značilnim nalaganjem odstavkov v kompoziciji in razvitimi stavčnimi členi, urejenimi po dvojni ali trojni formuli. Podobno je tudi v *Kalobskem rokopisu*, medtem ko se v drugih besedilih (prisežni obrazci, besedila izobčenja) kažejo prvine baročne ubeseditve. Za baročna besedila je značilna dinamična zaokrožitve celote ob osrednji pomenski osi, ki pelje bralca od uvodne zastavitve misli prek dramatično urejenega jedra (z menjavo pomenske in oblikovne intenzitete) h končnemu razpletu. Tako je zasnovano besedilo v celoti (npr. vsa pridiga), prav tako pa tudi njegovi sestavni deli. Baročni princip kompozicije velja tako za prozo kakor za poezijo, pa tudi za uradno besedilo. Opisana dramatična zasnova je izpopolnjena z raznovrstnimi jezikovnimi sredstvi: od skladenjskih so pomembne zlasti oblike priredij (protivno, figure: polisindeton, asindeton in stopnjevanje), od stavčnih figur vse vrste ponovitev delov besedila (anafora, epanalepsa, poliptoton itd.), retorična vprašanja, odgovori ipd. Pomemben je tudi delež izrazne sinonimike in drugega baročnega aparata (emblematika). Nasprotno pa dvojna oziroma trojna formula nista več vidno sredstvo ubeseditve, njuno mesto prevzame naštevanje, ki je neke vrste sestavljenka iz več formul. – Baročni izraz slovenskih besedil ni enoten. Pri dosedanjih analizah smo opazili dva tipa besedil: prvo, ki ustreza strožjemu okusu osrednjih pokrajin, bi lahko imenovali baročno klasicistično: za to besedilo je značilna umerjena dikcija, zmerno razvejan stavek in stroga ureditev (Kastelec, Rogerij, Basar, tudi koroški pisci do konca stoletja), druga – njen odlični predstavnik je Janez

Svetokriški – pa je primer razcvetenega, bogatega, nabrekliega baročnega besedila, ki se – odvisno od namena – včasih približa tudi sproščeni ljudski pridigi. Čeprav je to besedilo marsikdaj kar neskrbno sestavljeno, se vendar razlikuje od tedanje nemške in italijanske pridige: po vzorcu, ki smo ga omenili že pri Trubarju, namreč oblikuje besedilo v prvi vrsti z razvijanjem parabole, ne s silogizmi.

Baročna ureditev besedila je v slovenskem prostoru značilna za cerkvena besedila kar do začetka 19. stoletja, sicer pa doživi z novimi tokovi (rokoko; klasicizem, predromantika) ustrezne slogovne modifikacije.

Položaj slovenskega knjižnega jezika sredi 18. stoletja kaže nadaljevanje jezikovne prakse, ki smo jo nakazali v drugi polovici 17. stoletja: besedila, namenjena izobražencem, so v knjižnem jeziku, na ostala besedila pritiska govornjena beseda (narečje). Novost so tiskana besedila za preproste ljudi. Bolj določna administrativna ureditev deželnega življenja in razsvetljeni absolutizem, ki si je prizadeval za gospodarsko in z njo duhovno spremembo življenja zlasti nižjih slojev prebivalstva, je sprožil novo akcijo poučevanja in šolanja. Da ne bi v »tujem« knjižnem jeziku napisano besedilo odbijalo, so se pisci v teh pokrajinskih besedilih približali bralcem z nekaterimi govornimi posebnostmi, pretežno glasovnimi. Tako so ob osrednji knjižni osnovi (ki se je v besedilih za preproste tudi približala ljubljanskemu substandardu) nastale tri variante knjižnega jezika: koroška, štajerska in posebej beneško-slovenska, ki se je deloma naslanjala na krajevni pismeni B₃.

Pri tem je šla vsaka pokrajina svojo pot. Na Koroškem so sredi 18. stoletja izdajali knjige za ljudstvo v knjižnem jeziku z nekaterimi vidnejšimi koroškimi posebnostmi v glasoslovju, oblikah in besedišču (*den, besieda, baram*), tako zlasti Parhamerjev *Katekizem* (1761, 1762), pa tudi besedila »visokega« sloga, kakor *Kristjanske resnice* in *Katekizem*, so vsebovale nekaj koroških posebnosti, prav tako tudi strokovno poučna besedila.

Pretežno socialni izvor ima tudi štajerska varianta slovenskega jezika, vsaj tista, ki se je obdržala do prve polovice 19. stoletja, v njej so tudi napisana nekatera besedila posvetne besedne umetnosti (Volkmer, pozneje Modrinjak, Vraz). Epizodnega značaja je poskus približati Štajersko kajkavskemu kulturnemu krogu, čeprav so kranjski jezik imeli nekateri Vzhodni Štajerci in nemara škofovsko oblasti sekovske škofije za enako tujega kakor nemškega. Od knjižnih izdaj v tem jeziku je treba omeniti prvo slovensko izdajo Parhamerjevega katekizma (Gradec, 1758), napisano v kajkavščini (pravopis in jezik).

Da se poskus ni obnesel, priča druga izdaja (1764), napisana v kajkavski pisavi, vendar v štajerskem jeziku, tretja (1777) je v bohoričici, odpravljene so skoraj vse kajkavske značilnosti. Pojav štajerske variante knjižne slovenščine je spodbodel krajevno napol ljudsko in umetno ustvarjalnost in povzročil vsaj začasno in delno odtegnitev štajerskih besednih ustvarjalcev naporom za razvoj enotnega slovenskega knjižnega jezika.

Podoben pomen odtegovanja od prizadevanj za skupni knjižni jezik zaradi družbene in izobrazbene stopnje bralcev in odmaknjenosti od središča imajo poleg omenjenih prekmurskih besedil še rokopisni rezijanski katekizem iz 18. stoletja, v katerem kaže pisava, da je učeni pisec poznal italijanski, nemški in slovenski način pisanja, čeprav se je naslonil na italijanskega, izrabil pa je tudi svoje poznavanje slovenske pisave (knjižnega ali pismenega B₃); jezik je nekakšen skupen rezijanski jezik; tudi kasnejši rezijanski rokopisi iz 19. stoletja so pretežno narečni, poskus polknjižnega katekizma iz 1929 (Cramaro) se ni obnesel.

Zvezo s knjižnim jezikom so Rezijanom nemara posredovali ostali Beneški Slovenci. Pri njih je najstarejši znani katekizem (rokopis Mihaela Podreke iz 1743) napisal še pod velikim vplivom knjižnega jezika, tudi pisava je osrednjeslovenska, kar je v skladu s prakso vsaj starogorskega rokopisa. V rokopisu katekizma iz 1780 je že več dialektizmov, razvoj proti prvi polovici 19. stoletja kaže, da so uporabljali v oficialnem cerkvenem življenju, podobno kot v srednjem veku B₁, jezik, ki je bil približan knjižnemu jeziku, v pridigah neke vrste novi pismeni B₃ z veliko narečnih oblik zlasti v veznih izrazih, medtem ko je terminologija v veliki meri osrednjeslovenska, najbolj vsakdanje molitve pa so izpričane tako v narečju kakor v knjižnem jeziku, če so bile govorjene oficialno. Tujke (iz nemščine in italijanščine oziroma furlanščine) kažejo krajevno rabo. Govornik se je torej v prepričevalnem delu nauka približeval preprostemu, v tem primeru verjetno nešolanemu poslušalcu. Ta praksa je ostala do danes, kakor v 19. stoletju porabljajo neke vrste pismeni B₃ raznih oblik tudi v sodobni publicistiki, seveda ob knjižnem jeziku. Tak položaj je razumljiv iz razmer (šola je zgolj italijanska).

Posebej in mimo oficialnih knjižnih izdaj pa se je zlasti v drugi polovici 18. stoletja in še naprej v 19. stoletje razvijala ljudska književnost na Koroškem. Poleg že omenjenih spisov se je namreč v narečnem pismenem jeziku nove vrste v prvi polovici 18. stoletja s prepisovanjem starih besedil širila med protestantskimi Slovenci narečno obarvana knjižna beseda, bukovništvo pa je doseglo svoj vrhunec ob prelomu stoletja (Andrej Šuster

Drabosnjak, Miha Andreaš), ko so se te vrste spisi širili tudi s tiskom. Jezik ni čisto narečje, besedila so napisana v nekakšnem v širšem koroškem prostoru razumljivem jeziku, ki pa je v marsičem drugačen od nekdanjega koroško-gorenjskega pismenega B₁.

Opisani pojavi narečnih variant knjižnega jezika za podeželskega bralca potrjujejo tudi pojave v slovenskem in jezikovnem dogajanju v osrednjeslovenskem prostoru, v Ljubljani in na Kranjskem. Omenjeno je bilo, da so tudi tu od začetka 18. stoletja nastajala besedila na dveh ravneh, še naprej na tako imenovani visoki ravni (oficialna cerkvena besedila: evangelistariji, pridige ipd.) poleg poljudnejših (med njimi tudi izdaje cerkvenih pesmaric: Stržinar, Repež itd.), pozneje tudi poučne knjige za preproste, kakor Pohlinove *Bukuvce za rajtengo* in *Kmetam za potrebo inu pomuč* in druge). V prvi skupini je videti večji vpliv tradicionalnega knjižnega jezika, v drugi je vse več značilnosti govorjenega jezika (redukcija, gorenjske oblike). Ta pritisk je ob podpori govorjene besede tako močan, da povzroča obstojanje dveh pismenih navad knjižnega jezika v enem samem besedilu. Za vdiranje govorjenega jezika je značilno tudi zapisovanje nemških tujk iz vseh zvrsti govorjenega jezika, zlasti iz mestnega substandarda (dokaz za to je njih današnji položaj in dejstvo, da so jih iz skrbno redigiranih besedil opuščali). Ta socialno in kulturno pisani položaj slovenskega slovstva v 18. stoletju je zaradi tega nujno terjal razpravo in poskuse poenotiti knjižno normo, sprožil pa je tudi razpravo o podobi knjižnega jezika in o estetskih vprašanjih njegove norme.

Središčni tok slovenskega kulturnega in jezikovnega razvoja v drugi polovici 18. stoletja je zgolj nadaljevanje stoletnega razvoja v novih razmerah. Nanj so vplivala prizadevanja različno usmerjenih razsvetlencev: za kulturni program, katerega ena glavnih točk je bila uveljavitev slovenskega knjižnega jezika v oficialnem življenju, so se potegovali najpoprej svetovljanski redovniki (Pohlin), janzenistični duhovniki (škof Herberstein, Japelj, ki je oskrbel prvi katoliški prevod *Biblije*), jožefinci (iz tega kroga izhajajo prizadevanja za poenotenje pravopisa: Kumerdejeva filološka akademija in obnovljena *Akademija delavnih mož*) ter intelektualci (gospodarstveniki, uradniki z visoko humanistično razgledanostjo: Zoisov krog). Na pretirano krajevno podobo osrednjeslovenskega knjižnega jezika, kakor ga je skušal uveljaviti zlasti Pohlin, pa je vplivala tudi kritika iz drugih pokrajin (Popovič, Hasl, zlasti Gutsman). Pomemben delež je imel tudi stik s svetom (Dobrovski in drugi).

Za razliko prejšnjih obdobij katoliške prenovitve in zgodnjega baro-

ka so imeli od začetka 18. stoletja, zlasti pa v drugi polovici pisci na voljo več jezikovnih priročnikov: 1768 – Pohlinova *Kraynska gramatika*,²1783; 1777 – Gutsmanova *Windische Sprachlehre*,⁶1829 (!); 1791 – Jurij Zelenko, *Slovenska gramatika*; rokopisi obeh Kumerdejevih slovníc, Japljeva *Slawische Sprachlehre* pred 1807. Rokopisi pričajo o naraščajoči zavesti o potrebah po enotnem knjižnem jeziku, po drugi strani pa kažejo ob mladi slavistični znanosti tudi razmišljanje Slovencev o uvrščenosti slovenščine v družino slovanskih jezikov.

V obeh slovnícah, Pohlinovi in Gutsmanovi, ki sta urejeni po sodobnih racionalističnih načelih, Pohlinova posebej po češki Rosovi, obe deloma tudi po Pohlu, sta pomembna polemična uvoda. S to polemiko, ki je uvedla več kot stoletno razpravljanje, se je razširilo in poglobilo razpravljanje o podobi in normi knjižne slovenščine, njenem položaju med drugimi slovanskimi jeziki in o njeni samobitnosti. Tako Pohlin, ki se je oglasil za prvega (mišljeno je verjetno sodobnega) slovenskega slovničarja, kakor tudi Gutsman sta opozarjala na potrebo po ureditvi normativnih pravil knjižnega jezika in kultiviranju izraza. Pri tem pa je Pohlin, ki je skušal prepričati namišljene ugovarjalce, da slovenščina ni tako slaba, kakor nekateri mislijo, deloma prezrl knjižno izročilo in popisal za kultivirano slovenščino jezik poljudnih spisov, ki po redukciji, glasovnih (npr. sklop *-jl-*, tudi *-jn-*), oblikovnih in drugih značilnosti spominja na ljubljanski govorjeni substandard. Vse to, še posebej pa ne dovolj utemeljena zamenjava glasovne vrednosti dosedanjih znamenj za sičnike in šumnike ter uvedba nekaterih novih črk (pri Pohlinu imajo cerkvenoslovanska imena), je povzročilo Gutsmanove kritične pripombe na pravopis, pa tudi grajo izbire jezika. Na podlagi knjižne tradicije in pismenega B₁ (zlasti sklanjatev privednika) je imel Gutsman drugačen model »lepe« knjižne slovenščine, potrdil ga je poznejši razvoj.

Gutsman je bil razgledan v sočasni nemški slovniški literaturi, zato omenja, da so tudi Nemci potrebovali veliko slovníc in razpravljanja, da so prišli do enotnega jezika. Za izhodišče je postavil zahtevo po visoki, knjižni slovenščini, ki naj bo kultivirano nasprotje »popačenemu« krajevemu narečju. To, iz baročne poetike izhajajoče stališče je dopolnjeno z zahtevo po kultivirani govorici, ki naj bo v razumnem razmerju do krajevnega govora, kajti tudi kmetje znajo razlikovati položaje, v katerih je primerna visoka beseda, in ceniti lepoto knjižnega jezika. Jezikovno gradivo je v Gutsmanovi slovnici predstavljeno skrbno in strnjeno (sklanjatev je uredil s tem, da je poimenoval sklone, pomembna je tudi primerjalna nem-

ško-slovenska skladnja; ta primerjalni princip je značilen tudi za kasnejše slovenske slovnice /Kopitar/). Besedila, ki so nastajala po tej normi na Koroškem, so bila v visokem stilu (cerkvenega značaja, kakor Gutsmanove *Kristjanske resnice*, 1770) in poljudna. Razložek ustreza današnji zvrstni delitvi na umetnostna in neumetnostna besedila.

Pospešeno prizadevanje za razvoj slovenskega knjižnega jezika v tem času je videti tudi v naporih izdelati nov slovenski slovar. 1781 izide Pohlina, po Hipolitu prevzeti in z novim besedjem izpopolnjeni trijezični slovar, 1789 Gutsmanov *Windisches Wörterbuch* že z razmeroma bogato terminologijo. V rokopisu je ostal Kumerdejev slovar z bogatim Vodnikovim gradivom ter štajerska Apostelova rokopisna slovarska zbirka, ki jo je v 19. stoletju izrabil Caf.

Začetek sodobne zvrstne diferenciacije besedil sega v osrednjeslovenskem prostoru prav v drugo polovico 18. stoletja. Dotelej delimo besedila na tista, ki pripadajo našemu najvišjemu razredu, in na jezikovno in slogovno manj obvezujoča besedila za preprostega bralca ter na najbolj vsakdanja besedila v jeziku, ki spominja na narečja. Nekako od Pohlina naprej pa je mogoče govoriti o novi diferenciaciji knjižne slovenščine. (Pomembno je, da je Pohlina dodal drugi izdaji svoje slovnice tudi skromno poetiko in metriko.) Vrsta visokih besedil se obogati z umetnostnimi besedili (poezija *Pisanic*, Vodnikova pesem; dramska besedila) in z nekaterimi neumetnostnimi besedili (poljudno strokovna besedila, nekatera tudi v rokopisu; patenti). Vmesno stopnjo med temi besedili in poljudnejšimi poučnimi in moralnopoučnimi besedili predstavljajo prva slovenska publicistična besedila (*Velika in Mala pratika*, *Lublanske Novice*). K nizkim besedilom spadajo izdaje zabavne in šaljive verzifikacije, kakor je mala Knoblova zbirka. Opisano stanje kaže na prepletanje stare in nove delitve (po načinu in stopnji ubeseditve in po slogu). Razumljivo je, da bi morala po razvojni logiki kakor drugod tudi v slovenskem razvoju nova zvrstnost izpodriniti staro. Toda ker razvoj ni potekal v vseh slovenskih deželah hkrati, deloma pa zaradi tega, ker so nekateri izobraženci (tudi Kopitar) različno ocenjevali možnosti kulturnega razvoja posameznih socialnih plasti, se nova zvrstnost razvija postopoma kar do prve polovice 19. stoletja, v nekaterih podzvrsteh (umetnostna proza) pa še v 2. polovici 19. stoletja.

Od umetnostnih besedil terjajo pojasnilo predvsem besedila *Pisanic*, Vodnikova pisaniška in poznejša poezija, Linhartovo dramsko besedilo in po časovnem zapovrstju prevod *Biblije*, ki ga je s sodelavci oskrbel Japelj.

S *Pisanicami* se začenja v baroku utrjena navada priložnostne in za-

sebniške verzifikacije spreminjati v sodobno pesniško izpovednost (tudi programsko pojasnjeno; Dev), to pa seveda obvezuje tudi glede jezikovne podobe besedila. Pisava v *Pisanicah* je deloma posneta po Pohlinu, jezik se giblje v okvirih tedanje norme visokega besedila (z nekaterimi izjemami iz govora). Pohlinov substandard v ta besedila ni povsem prodril. Baročno zaokrožena zasnova nekaterih pesnitev se mestoma izgublja v rokokojskem okrasju (pomanjševalnice, izbrani glagoli, zvončkljivi ritem verza), pretežno pa je uveljavljena klasicistična zgradba kot nasprotje baročni zaokroženosti. Stopica je često trozložna (daktil, amfibrah), verz daljši, pogost je heksameter ali distih. Pesniški učinek je v retorični izpeljavi misli s pomočjo stavčnih (ponavljanja) in pomenskih figur (etimološke izpeljave). Besedišče kaže še neizostreno težnjo po poetičnem: poleg privzdignjene podobe (*sladke koravde na češnah zore*) je vsakdanji izraz (*dokler ta pišu iz drina se nerez kole*). Na to nerazlikovanje kaže tudi sproščena raba tujk zlasti v Vodnikovi poeziji prve dobe. To bi kazalo, da je odnos do tuje besede, ki je bil v baroku ob podpori poetik dovolj izrazit, zdaj sproščen, vendar besedno gradivo še ni bilo ocenjeno in odbrano po zvrstni vrednosti. To pa je predvsem vprašanje ubeseditvene moči pisca in ne zgolj zakladnice izdelanih klišejev posameznih slogovnih ravni. – Ob Zoisovem mentorstvu (korespondenca) je Vodnik svojo sprva visoko poezijo zamenjal za preprostejši način, tako po snovi kakor po izrazju. Toda zaradi razmeroma visoke ubeseditvene stopnje spada tudi ta druga skupina Vodnikove poezije k umetnostnim besedilom, seveda posebne vrste. (Alpska poskočnica, baročno okrasje je izpuščeno, čutiti je pritisk racionalističnega razmišljanja; pozornosti vredna je poetična ureditev verzov.)

Od dramskih besedil omenjamo predvsem jezik Linhartovih priredb (*Županova Micka* in *Matiček se ženi*), čeprav so iz tega časa še druga znana dramska besedila, npr. Devov operni libreto v verzih *Belin* in rokopisni Japljevi prevodi zlasti Metastazijevega *Artakserksa* (tu je opazen vpliv Pohlinove norme: *-jl-* < *-lj-*; *-jn-* < *-nj-*) itd. Linhartov jezik je ob tradicionalni osnovi že dopolnjen z novo, deloma gorenjsko in koroško normo. Nedslednost sistema kaže pripisati privajenosti na zvočno podobo nekaterih leksemov. Oblikoslovje, tudi pisava se ravnata po tedanjih pisnih navadah (tradicija, Pohlinova norma, Gutsmanova kritika, deloma vpliv pismenega B₁, vplivi govorjenega jezika). Linhartov jezik je poskus dialoga v nekakšnem konverzacijskem stilu knjižnega jezika, ki je le mestoma karakteriziran (aluzije na pisarniški jezik). Izrazje je tudi tu pogosto v neuravnoteženem sozvočju privzdignjenega in banalno vsakdanjega.

Posebno vlogo ima med temi besedili Japljev prevod *Biblije*. Med številnimi prevajalci je pomemben Vodnikov delež. Poleg več ali manj znanih posegov v dotedanjo normo je treba opozoriti na slogovni razloček v besedišču: primerjava med Dalmatinovim in Japljevim prevodom opozarja na neke vrste »depoetizacijo« biblijskega besedila, zlasti v terminologiji. Seveda je vprašanje, koliko ni pri tem odločala janzenistična nazorska usmeritev glavnih prevajalcev. Besedilo *Biblije* je postalo zaradi jezikovne prečiščenosti zlasti novejših delov neke vrste zgled vzornega visokega besedila.

Vmesno stopnjo med umetnostnimi in neumetnostnimi besedili predstavlja Vodnikova publicistična proza. Zasnova je iz cerkvene retorike, preprosto besedilo pa je izredno umerjeno v gladko tekočem in preprostem stavku srednje dolžine brez tipičnih baročnih zastranitev. Značilno je, da je sorazmerno prosto nemških izposojenk iz vsakdanjega jezika, videti je tudi, da se je Vodniku bolj kot drugim posrečila tekoča slovenska stavčna stava. Jezik je kljub gorenjskim korekturam še zmeraj zasnovan na tradicionalni knjižni osnovi (*u, ej*, tudi sklanjatvena paradigma: *-igz* ipd.).

Od neumetnostnih besedil je treba omeniti zlasti tiske in rokopise, ki so prispevali k utrjevanju slovenske knjižne terminologije. V številnih tiskanih priročnikih in učbenikih ter rokopisnih zbirkah je številno izrazje, ki doslej ni bilo zajeto v slovarje (tiski: priročniki za živinorejo, sadjerejo, čebelorejo, veterinarski priročniki, kuharska knjiga; učbeniki: za metodiko, za babiško šolo itd.); rokopisi: slovenski izrazi v Zoisovem opisu fužin (1776), Breckerfeldov seznam krajevnih rastlin iz Dola (Kranjska, 1780) ter strokovno izrazje v rudarskih poročilih Zoisu in 1788 in 1789 ter Vodnikova in Zoisova zbirka rudninskih in prirodoslovnih izrazov. Zanimivo je tudi izrazje v Petra Pavla Glavarja prirejenem prevodu Janševe knjige o čebelarstvu. Uradna tiskana besedila te dobe so prevodi patentov: njih jezik je odvisen od sposobnosti prevajalcev – patent o mesnem krajcarju iz 1764 kaže skorajda normo iz prvih desetletij 19. stoletja (*-o, -o-* v položajih, kjer je tradicionalni *u*, oblikoslovje, kakor ga bodo predpisovale kasnejše slovnice, jezik je izbran in po možnosti brez tujk), medtem ko je patent s čolnarskimi pravili (1776) pravo nasprotje. Tudi patenti so prispevali k razvoju slovenske terminologije.

Kljub temu, da so patente prevajali v vsaki deželi posebej, kažejo vendarle, da so jih bodisi prevajali v Ljubljani ali pa je prevajalce obvezovala knjižna norma, čeprav ne povsem enotna.

Nekaj rokopisnih uradnih besedil priča za delno uradovanje v slovenščini, npr. prisežni obrazci za mestne sodnike iz druge polovice 18. stoletja,

obračun loškega mestnega sodnika ljubljanskemu vicedomu ipd. Ta besedila pa so seveda napisana po opisnih navadah uradne slovenščine.

Za položaj slovenskega jezika iz druge polovice 18. stoletja je pomembna tudi ureditev šolstva (1774) z besedilom nagodbe, po katerem naj bi dobili učenci osnovni pouk v materinščini. To so slovenski razsvetlenci (Kumerdej) interpretirali kot slovenščino, zato je bil vsaj sprva na Primorskem in na Kranjskem na podeželju mogoč samo slovenski pouk. Kasneje so imeli slovenščino za jezik verske vzgoje, nemščino pa za jezik izobraževanja, zato so upoštevali slovenščino kot izhodiščni jezik samo v prvih razredih trivialk. Učbeniki so morali biti zaradi tega napisani dvojezično. Položaj šolstva v vseh slovenskih pokrajinah ni bil enakomerno urejen, konec stoletja so uspešen razvoj zavrle tudi upravne spremembe. V gimnazijo je slovenščina prodrla znatno kasneje kot pri drugih slovanskih narodih, npr. pri Čehih (z izjemo epizode v času Ilirskih provinc), to pa je povzročilo pretežno nemško izobrazbo Slovencev v začetku 19. stoletja. Kljub temu, da so poučevali slovenščino v nekaterih bogoslovnih šolah in zasebno tudi pri nekaterih gimnazijah, je bil razvoj sodobne slovenske znanstvene terminologije upočasnen za nekaj desetletij. Temu ni docela odpomogla niti uvedba slovenščine na graškem (1812) in ljubljanskem liceju (1817). Tak položaj imamo lahko za razlog pojava, da so si slovenski izobraženci še dolgo dopisovali v nemščini, saj so bili iz šole vajeni zahtevnejšo misel izražati v nemščini. Slovenska korespondenca iz tega časa je redka: poleg omenjenih pisem Zoisu (rudarska poročila) so znana Vodnikova slovenska pisma (tudi Kopitarju), nato Jarnikova, Primčeva, slovensko pa so si dopisovali tudi štajerski izobraženci.

3.4 KNJIŽNA SLOVENŠČINA V ZAČETKU 19. STOLETJA

V prvem desetletju se nadaljujejo prizadevanja za prerodna besedila, ki smo jih nakazali v prejšnjem obdobju. V nemirnem času nastane več pesniških zbirk, od katerih spada v umetnostno literaturo v osrednjem prostoru pretežno le delo Valentina Vodnika (*Pesme za pokušino*; 1806, *Pesmi za brambovce*, 1809). Za to poezijo je značilno, da izrablja pri pesniškem oblikovanju preproste oblike (večinoma alpska poskočnica) jezikovno bogastvo osrednjega knjižnega jezika (vokalna kvaliteta in kvantiteta, stavčna intonacija), obenem pa teži k estetskemu uravnoveženju četudi v osnovi preprostega pesniškega izraza. Z njegovo umetno poezijo so bile ustvarjene

nekakšne oblikovne osnove za poznejšo slovensko visoko pesem. Medtem je začel na Koroškem ustvarjati laično poezijo Urban Jarnik. Večinoma rokopisno gradivo izpričuje že drugačno slogovno zasnovo (klasicizem, predromantika poleg starejših baročnih oblik), ki se kaže deloma v izbiri kitice, še bolj pa v tematiki in s tem v poezijo pritegnjenem besednem gradivu. Jezik je osrednjeslovenski s koroško obarvanostjo v nekaterih oblikah in besedah. Morda ker so pesmi ostale po večini v rokopisu, niso do kraja izpiljene, zato je tudi zanje značilno neravnotežje med vsakdanjim in pesniškim. Za pesniški izraz je že značilna tudi romantična simbolika in metaforika. Podobna slogovna označba lahko velja tudi za poezijo Janeza Nepomuka Primca.

Pesniška beseda se je v tem času razvila tudi na Štajerskem: po Volkmerju je v razmeroma obsežnem opusu izrabil za pesniško oblikovanje vzhodnoštajerski jezik Štefan Modrinjak (stavčna intonacija, značilnosti vokalizma, oblike, besedišče). Zanimivo je, da je v nasprotju z Vodnikom in deloma tudi Jarnikom Modrinjakov jezik skoraj brez izjeme pesniško tekoč, besedišče je uravnoteženo, vendar na drugi izrazni ravni kakor Vodnikovo in Jarnikovo: v tekoče besedilo je prepesnjeno razmeroma vsakdanje izrazje z močno pripovedno noto. Modrinjakove pesmi so nastale ob živi dejavnosti štajerskih preroditeljev, ki so združeni pod vodstvom duhovnika Narata v tako imenovani »svetourbanski« akademiji po vzorcu ljubljanske Kumerdejeve akademije poskušali novo reformo slovenske pisave (že današnja osnova sičnikov: *č, ž, s*, sicer še bohoričica). Glede tipa jezika pa niso bili enotni – zato je kasneje tudi štajerska varianta knjižnega jezika, ki je obveljala z Dajnково pisavo do konca tridesetih let, v jeziku pa do srede stoletja, ostala v razvoju slovenske knjižne besede le epizoda, ki je na poseben način pomagala modificirati osrednjeslovensko knjižno normo.

Razprava izobrazencev o medsebojnem razmerju slovenskih jezikov postaja vse bolj živa, tako v študijah kakor v znanstveni korespondenci. V to dobo sega tudi Kopitarjeva pripravljenost žrtvovati samobitnost slovenskega knjižnega jezika, če bi Slovani sprejeli univerzalno pisavo, za jezik svoje komunikacije pa enega od jezikov velikih narodov.

Kljub tem teoretičnim vizijam je Kopitarjeva slovnica (1808) – zaradi posebne ureditve gradiva in obravnave jo imenujemo znanstvena – predvsem slovnica slovenskega jezika (na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, tj. slovnica knjižnega jezika). Opis slovenskega jezika postavlja normo, ki jo je začel Pohlín, z natančno določitvijo vokalnih kvalitét in primerjal-

nim opisom izgovora, z določitvijo tedaj že splošnega *-o- < ō* (*dobrota*) in *-o* pri samostalnikih in pridevnikih ter prislovih (*mesto*). Posplošene so tudi končnice *-am, -ami* v sklanjatvi m. in sr. spola. Tudi glede redukcije v izgovoru je sprejeto tradicionalno stališče. Vodnikova *Pismenost ali gramatika*, 1811, prva slovnica napisana v slovenščini, je znana po prvi izraziti formulaciji tonemskosti slovenskega knjižnega jezika (z opozorilom na potrebo po zmernem artikuliranju!). Pomembno je zlasti poglavje o skladnji, postavljeni pa so tudi že temelji sodobnejši slovenski jezikoslovni terminologiji. Slovnica zasluži posebno pozornost zaradi mestoma ekspliciranega estetskega gledanja na podobo slovenskega knjižnega jezika.

S tem je bila ustvarjena tudi teoretična podlaga sodobnih slovenskih besedil, ki so v tem času doživljala posebno nagel razvoj zlasti v cerkvenem slovstvu (ustaljena terminologija, metaforika, frazeologija), pa tudi vseh prej nakazanih zvrsti.

3.5 SHEMATIČNI PRIKAZ PROBLEMATIKE SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA V 19. STOLETJU

Z opisanimi besedili, ki so naglo sledila sočasnim slogovnim tokovom v Evropi – seveda v mejah slovenskega okusa –, pa tudi s Kopitarjevo in Vodnikovo slovnico so bili temelji sodobnega slovenskega knjižnega jezika dovolj trdno postavljeni, kljub temu pa so se vpletali številni, zlasti nejezikovni dejavniki. Ti so bili toliko bolj odločilni, kolikor je kulturna akcija narodne prebuje zorela v politično spoznanje sodobne narodne samobitnosti. Pomemben usmerjevalec pri nastajanju slovenskih besedil je pri tem ocena socialne strukture slovenskega prebivalstva. Dejstvo, da je bilo podeželsko kmečko prebivalstvo edina avtohtona plast, ki je bila kolikor toliko enojezična (zaradi značaja notranje komunikacije), nemara pa tudi romantične predstave o vrednosti mestnega in podeželskega življenja, vse to je del slovenskih izobražencev usmerjalo k ustvarjanju slovenskih besedil pretežno za kmeta. Taka stališča so vplivala zlasti na zgodnji razvoj slovenske proze, prvo prozno besedilo je bilo namreč moralno-poučnega značaja za preproste (1836, Janez Cigler, *Sreča v nesreči*). Besedila zahtevnejše vsebine so izhajala tako na Kranjskem kakor na Koroškem po večini v nemških časopisih. Reakcijo na prikazano sociološko oceno slovenskega nacionalnega razvoja (tudi Kopitarjev krog) predstavlja stališče vrhunskih slovenskih intelektualcev dobe, zbranih okrog Čopa in Prešerna. Polemič-

no stališče, ki so ga zavzeli v zvezi s podobo knjižne slovenščine in njeno izrazno in glasovno ravnjo, kaže, da so ocenjevali slovenski nacionalni razvoj po modelu sproščena življenja v nacionalnem jeziku in z ustreznim kulturnim razvojem vseh družbenih plasti. To v tedanjih razmerah prav gotovo akcijsko stališče, se je pokazalo kot realnejša napoved razvoja od na videz »realne« ocene Kopitarjevega kroga. Razvoja slovenskega knjižnega jezika, kakor je bil načrtan v osrednji Sloveniji v tridesetih letih devetnajstega stoletja, ni mogla odvrniti od organske življenjske smeri niti ilirska epizoda zlasti štajerskih in koroških izobražencev (Vraz in drugi), ki so si zaradi narodne ogroženosti na obrobju izsanjali vizijo varnosti v okrilju kulturne, jezikovne in nemara tudi državne skupnosti drugih, številnejših slovenskih narodov.

Vsa ta razpravljanja so vplivala na rast knjižnega jezika, bodisi da so sproščala pretirano regionalno normiranje (ob akcijah za novi črkopis, Dajnkova slovnica s štajerskimi jezikovnimi prviniami, Metelko z osrednjeslovenskim zapisom reduciranega izgovora v pisavi), ali pa so umetno posegala v besedno tvornost v duhu potrebe po novem, krepkem izrazu polagoma odločujočega meščanstva (koseskizem, jezik domoljubne poezije sredi 19. stoletja). Sem je treba prišteti tudi postopno slavizacijo slovenščine, najprej v oblikah (1851), pozneje med drugim tudi v poskusu spremembe besednega reda in v sprejemanju novih besed iz slovanskih jezikov v znamenju vseslovanske in južnoslovanske politične misli. Podobno, čeprav za samobitnost slovenskega knjižnega jezika manj pomembno obdobje jugoslavizacije slovenskega jezika je bilo še med obema vojnama (1918–1941).

Slovnice (od Murkove, 1832, Murščeve, Navratilove, Majarjeve, posebej pa Janežičeve, 1854) postopoma predlagajo in sprejemajo v knjižno normo nekatere štajerske in koroške oblike (npr. v sklanjatvi pridevnika, sklanjatev po spolu v pridevniški sklanjatvi, vpeljava sklopa šč za gorenjski š itd.). Zunanjejezikovno opravičilo teh sprememb je zahteva po enotnem knjižnem jeziku, ki naj bo pomembna nova značilnost slovenskega narodnega življenja pod geslom *Zedinjena Slovenija*, kakor ga je 1848 postavil Korošec Matija Majar Ziljski. Po novem so začeli pisati po odloku oblasti konec leta 1851. Sredi štiridesetih let so tudi vpeljali novi, po češki pisavi prirejeni črkopis.

Po daljšem času nastanejo tudi prvi slovarji (Murko, Jarnik, Janežič, v pripravi je velik nemško-slovenski in slovensko-nemški slovar, ki izide do 1894/1895). O zanimanju za zgradbo in pojavnne oblike slovenskega jezika

pričajo tudi vse številnejše razprave o posameznih kategorijah slovenskega jezika (glagol, vezniki itd.) in o slovenskih narečjih (Jarnik, Majar). K opazovanju in študiju slovenskega jezika je spodbujalo delo slovanskih jezikoslovcev, zlasti Kopitarja in Miklošiča. V tem času so čedalje bolj pogosta tudi opozorila na jezikovno represijo zlasti v obrobni pokrajini (med prvimi Jarnik z opozorilom na vpliv nemškega uradništva na Koroškem v korespondenci Primcu).

Za ta čas, to je nekako od tridesetih let 19. stoletja naprej, je značilen postopen razvoj sodobnih zvrsti slovenskega knjižnega jezika, in to z besedili na različnih ravneh komunikacije. S Prešernovo poezijo je začrtana pot visokega umetnostnega razvoja, v katerem se do današnjih dni kažejo izrazne in vsebinske značilnosti slovenske ustvarjalne govornice. Ta poezija je kompozicijsko, oblikovno in izrazno zasnovana na ustaljenem okusu konca 18. stoletja, vendar je s svojo izrazno uravnoveženostjo, metaforiko in figuraliko nekako klasično privzdignjena nad čas, v katerem je nastajala. Na nove duhovne tokove spominjajo druge, sprva le posredno tudi oblikovne prvine te poezije, ki se šele v poznejši dobi obrne k novemu. Ta model sočasnega obstajanja slogovnih komponent dveh ali več slogovnih tokov je v slovenski besedni umetnosti ponovljen večkrat, posebej vidno v dobi moderne. Opisano dejstvo je nedvomno pomembno za razvoj slovenske umetnostne govornice nasploh, posebej pa še za podobo slovenske umetnostne besede.

V skladu z družbenim in političnim razvojem svoboščin novega narodovega življenja se razvija tudi neumetnostni jezik (publicistika, strokovna in znanstvena besedila), s tem pa je povezan tudi nastanek sodobnejše terminologije.

Proti koncu 19. stoletja postaja z razvojem javnega življenja v slovensčini (društva, gledališča, deželni zbori, šola) vse bolj nujna tudi enotna govorna norma. Ustaljevanje slovenske knjižne izreke se začne s Škrabčevo razpravo o slovenskem vokalizmu (1870) in traja tja v dvajseta leta 20. stoletja.

3.6 SKLEP

Čprav ta shematični pregled jezikovne rasti v 19. stoletju ni mogel niti približno zajeti vsega dogajanja, je vendar nakazal, da je bila za rast knjižnega jezika odločilna predvsem kontinuiteta v nastajanju slovenskih

besedil raznih zvrsti. Neutemeljeni posegi v knjižni jezik so bili pretežno epizodnega značaja, kar je po takih posegih ostalo, so le posamične posebnosti. V preveliki vnemi sprejete slovanske izposojenke so bile na primer kasneje privzete, še v večji meri pa opuščene, ker se niso ujemale s sistemom slovenskega jezika. Kot tvorno se je pokazalo predvsem tisto jezikovno in nejezikovno razpravljanje o slovenskem jeziku, ki je pomagalo ohranjovati nepretrgani osnovni tok slovenskega knjižnega jezika od protestantizma do danes.

SHEMATSKI PREGLED ZGODOVINE SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA (1978)

1 OBDOBJA PISMENIH JEZIKOV (IN USTNE TRADICIJE), NASTAJANJE DIALEKTNE JEZIKOVNE TVORBE

1.1 SLOVENSKI PISMENI JEZIK A

Zgodovinske okoliščine:

- ▷ Zgodnjefevdalna (predfevdalna) slovenska država Karantanija, 7. stol. Karantanija pod Bavarci in Franki – 8. in 9. stol.;
- ▷ mlajša Spodnja Panonija kneza Koclja, ki je sprva frankovski vazal, 9. stol.;
- ▷ 8. in 9. stol. pokristjanjevanje (irski misijon, dekreti Karla Velikega);
- ▷ začetek 9. stol. cerkvena delitev na vpliv Salzburga in Ogleja, pomožni škof pri Gospe Sveti, meja vpliva na Dravi, prefare;
- ▷ fevdalna razdelitev ozemlja med plemiškimi dinastijami, boj za ozemlje.

Ustna tradicija:

- ▷ Sporočila kronik o ustoličevalnem obredju (deloma iz visokega srednjega veka), o petju kiriee-lejsonov – slov. lajz);
- ▷ pričevanje predzgodovinskih motivov v ljudskem slovstvu.

Pisna tradicija:

- ▷ *Brižiški spomeniki*: prvi, drugi, tretji (prepis);
- ▷ imena v bratovski knjigi šentpeterskega samostana v Salzburgu (784–907);
- ▷ imena iz 9.–10. st. v *Čedaškem evangeliju*;

Prvič objavljeno pod naslovom *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika: razvojna shema in nekateri poglobljeni problemi*, dodatek k 14. zborniku SSJLK, 6 str.

Tipkopisno besedilo je oblikovno poenoteno, kar je zahtevalo precej (nevsebinskih) popravkov.

- ▷ v sekovski (Sekkau) bratovski knjigi iz druge polovice 12. stoletja.

Jezik:

- ▷ Slovenistika (slovenska) šteje ta jezik v alpsko slovanščino (Ramovš), drugi za slovenskega. Ramovš: nad 80 % značilnosti je slovenskih; na splošno je v fonološkem sestavu, morfologiji, skladnji značilen arhaičen kulturni jezik.

Grafika:

- ▷ Karolinška minuskula. Pisava prilagojena nemškim in latinskim navadam.

Stil:

- ▷ Zgodnja romanika, imenovana karolinška renesansa.

Glavne teorije nastanka:

- ▷ Na freisinški posesti na Koroškem (otok Sv. Peter v Lesu), na Zahodu, v zvezi z glagolsko tradicijo (Panonija).

1.2 SLOVENSKI PISMENI JEZIKI B

Zgodovinske okoliščine:

- ▷ Visoki in pozni srednji vek;
- ▷ 12. in 13. stol. – ozemelske delitve in dinastična povezovanja, trgi, mesta (razvoj tržišča in mesta Ljubljana ob podpori koroškega Sponhajma na račun kranjskih Andeksov); Habsburžani, največ z dedovanjem, na ozemlju župnij na njihovi posesti – 1461 (1462) ljubljanska škofija;
- ▷ razdelitev slovenskega ozemlja na tri dežele Notranje Avstrije: Kranjsko, Koroško, Štajersko, del pod Goriško grofijo, posebej Panonija (Prekmurje) pod Ogrsko;
- ▷ konec 15. stol. kmečki upori, turški vpadi;
- ▷ od 12. stol. pospešeno razvijanje samostanov.

Besedila:

- ▷ Ustna: naraščanje besedil s srednjeveško motiviko, pripuščamo tudi trubadursko slovstvo, ohranjeno v jeziku kasnejše lirske pesmi.
- ▷ Pisna: naraščanje besedil od 14. stol. dalje. Zvrstna delitev na cer-

kvena besedila, upravna besedila in umetnostne drobce. Znanstveni jezik je latinščina.

Jezik:

- ▷ **Pismeni B;** skupna značilnost strukture današnje žive slovenščine.

Razločki: pokrajinske različice.

Grafika: bavarska.

Pismeni B₁:

Kakor za pismeni A na Koroškem je za nastanek pismenega B₁ značilno novo osredje slovenskega prostora (z Ljubljano); ta jezik kaže koroško-gorenjske narečne posebnosti (*gospodi, dobrege, dobro, delam*). V pisavi ni znamenj ne za vokalno kvaliteto, ne za mesto naglasa, nedoslednost v sičnikih. Ta jezikovna oblika se ohrani v poluradnih besedilih tudi zunaj prostora svojega nastanka (Beneška Slovenija, Štajerska) vse do 18. stol. ob besedilih knjižnega jezika.

Pismeni B₂:

Jezik *Stiškega rokopisa* iz 1440 kaže dolenske značilnosti zlasti v kratkem vokalizmu (med drugim akanje), v dolgem (posebej z refleksi za jat: *ej* in dolgi cirkumflektirani *o: u*).

Pismeni B₃:

Zahodne značilnosti, sem spadajo beneškoslovenski rokopisi, poleg jezikovnih je zanje poleg nemške pisave značilna italijanska. V 17. stol. kaže te značilnosti tudi besedilo Alasia da Sommaripa *Vocabolario italiano e schiavo*.

Stil:

- ▷ Gotiko (v metaforiki, v retoričnem okrasju) proti koncu 15. stol. (npr. besedilo očenaša) izpodriva renesansa.

2 OBDOBJE NASTAJANJA SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA – 16. STOLETJE

Zgodovinske okoliščine:

- ▷ Do konca 15. stol. ustalitev slovenskega ozemlja v mejah, ki razen na severu (zaradi sistematične germanizacije) veljajo pretežno še danes;
- ▷ okrepitev mesta;
- ▷ na zahodu beneške vojne med Avstrijo in Republiko;

- ▷ kmečki upori od konca 15. stol., posebej pomemben 1515 (»uboga gmajna«); bojni klic slovenskih puntarjev je citat v neki nemški pesmi (prve slovenske tiskane besede, gotska pisava, na nekem nemškem puntarskem letaku);
- ▷ reformacija, njen vpliv na slov. ozemlje, izpričan od dvajsetih let.

Sociološka dejstva:

- ▷ Velika mobilnost prebivalstva (potovanja, trgovina) že od 15. stol.; množična romanja, tako da je v Aachnu slovenski oltar s pridigo v slovenščini že v 15. stol., veliko število izobražencev, zlasti laičnih.

Jezik:

Knjižni jezik:

- ▷ Jezik protestantske cerkve, ki je deležna določen čas – odvisno od cerkvenih razmer (tridentinski koncil, avgsburški mir 1555 itd.) – podpore deželnih stanov (tudi proti vladarju).
- ▷ Konstrukt med pismenim B₁ (predknjižna cerkvena tradicija) in med pismenim B₂ (bližnjim tedanji ljubljanski govorici), oprt na ljubljanski mestni govor. Osnovni vzorec za pisavo in sistem Trubar.

Pisava: 1555 gotica, od 1555 latinica.

Pravopisni sistem: bohoričica (zaradi Bohoričevih korektur ob reviziji *Biblije*), princip paradigmatški.

Tendence v knjižnem jeziku: odprava dialektalnih značilnosti (postopna), odpravljanje prevzetih besed iz nemščine (vpliv splošne poetike 16. stol.). Terminologija (teološka, upravna) izhaja iz katoliške tradicije, terminološko privzemanje.

Zvrsti: v cerkveni vrsti: proza, pesem, strokovno besedilo, teološko – prevod, upravno besedilo (cerkveni red).

Slog: renesančni, imenovan tudi protestantski. Značilna prisotnost posebne, »naložene« stavčne zgradbe.

Velika dela: TO 1564, DB 1584.

Priročniki: BH 1584: po Melanchthonu, Dalmatin: *Register* (v DB 1584), slovar MD 1592.

Pismeni jeziki:

- ▷ B₁ prisege mesta Kranja, drugi rokopisi;
- ▷ pod vplivom knjižnega jezika Reclov prevod vinogradskega zakona 1582;

- ▷ 1570 prvi patent, o gorski pristojbini;
- ▷ rokopisna besedila, jezikovni vpliv gorenjščine.

3 OBDOBJE MED 17. IN 18. STOLETJEM – USTALJEVANJE NORME

Zgodovinske in kulturne okoliščine:

17. stol.:

- ▷ Protireformacija z ustno tradicijo;
- ▷ ustaljevanje cesarske in cerkvene oblasti v poznem fevdalizmu, zlasti v razmerju dežel (cesarski urad za Notranjo Avstrijo se iz Gradca seli na Dunaj);
- ▷ zunaj vpliva tridesetletne vojske, še beneške vojne, Turki, deloma kmečki upori;
- ▷ zlasti v Ljubljani, pa tudi zunaj zanimanje za znanost (konec 17. stol. Academia operosorum);
- ▷ naraščanje vloge jezuitov, ki prevzemajo šolstvo (gimnazije), javne prireditve (jezuiti, kapucini), z njimi začetki gledališča.

18. stol.:

- ▷ Prosvetjeni absolutizem Marije Terezije, Jožefa II., vpliv francoske revolucije;
- ▷ vpliv filozofskih tokov 17. in 18. stoletja;
- ▷ po 1790 zapora dežel: stroga cenzura in nazadovanje;
- ▷ 1774 šolska nagodba Marije Terezije in vpeljava slovenščine v trivialke kot uvodni, prvi jezik, nadaljnji pouk v nemščini.

Besedila:

17. stol.:

- ▷ Oficialna (knjižni jezik): cerkev (rokopisna, za tisk pripravljena besedila vse stoletje, ni pretrga v razvoju; prisežni obrazci, posvetna pesem.
- ▷ Poloficialna (arhivi gospostev): prisege po pričevanju, oporoke itd.
- ▷ Zasebna: pisma izobražencev, plemičev, plemiška verzifikacija.
- ▷ Jezikovna raven pada s stopnjo oficialnosti.
- ▷ Govorna raba v številnih besedilih (brali so samo izobraženci) vpliva na pisno izročilo, zato poleg tradicionalnih knjižnih prvin zapisi go-

vora (*ljubim* poleg *lubem*). Vse večji delež gorenjskih prvin, značilnih za B1, tudi iz govora, prodira v knjižni jezik s populacijskim vplivom v mesto.

18. stol.:

- ▷ Narašča število laičnih besedil, ob cerkveni vrsti od srede štiridesetih let – patenti, almanah *Pisanice*, konec stoletja Linhartovi komediji, Vodnikove *Lublanske Novice*, za šolo učbeniki in prve poljudnoznanstvene knjige.
- ▷ Naraščanje sistematičnega terminološkega zbiranja gradiva, ob prevajanju patentov, poljudnoznanstvenih knjigah in znanstveno zlasti za mineralogijo, geologijo, botaniko, kar je v skladu z obnovljeno Akademijo delavnih.
- ▷ Prerodni krožki: Pohlinov, jožefinski, izobraženski Zoisov.

Problemi knjižnega jezika:

- ▷ Kontinuiteta na Kranjskem, polemika ob Pohlinovi pravopisni, deloma jezikovni reformi. Slovnica 1768;
- ▷ koroška varianta (Gutsman 1777);
- ▷ štajerska varianta;
- ▷ v Reziji rezijanski katekizem in v Prekmurju prekmurski knjižni jezik;
- ▷ od 17. stoletja – slovarji: Kastelčev, Hipolitov v rokopisu, Pohlin, Gutsman, Vodnikovo gradivo.

RAZVOJ SLOVENSKE SLOVNIČNE ZAVESTI OD 16. DO 19. STOLETJA V TEZAH (1983)

Beseda *razvoj* je v naslovni besedni zvezi sinonim za besedo *zgodovina*. Razloček med obema besedama je v pomenskem odtenku leksikalnih morfemov besed *zgodovina* in *razvoj*. Beseda *zgodovina* pomeni prikaz nečesa, kar se je zgodilo, medtem ko besedo *razvoj* razumemo drugače: označevala naj bi, da se je predmet zgodovinskega prikaza razvijal v vsebinski in časovni soodvisnosti. Pri besedi *zgodovina* gre za popis nečesa, kar se je zgodilo v preteklosti, medtem ko pomeni termin *razvoj* poleg preteklega tudi perspektivo prihodnjega. Besedi uporabljamo kot sopomenki tudi zaradi tega, ker so resni zgodovinski opisi vse manj naštevalni, ampak skušajo podajati logiko zgodovinskega razvoja.

Pomen besedne zveze *slovníčna zavest* bi lahko opisali s pojmi *slovníčna misel*, *spoznanje*, *védenje*. Čeprav je predmet pozornosti pravzaprav razvoj slovníčnega vedenja, je z besedo *zavest* izražena že ocena tega vedenja: kot zavestno spoznanje in upoštevanje knjižnojezikovne norme in spoznavanje jezikovnega ustroja slovénskega knjižnega jezika.

Opis razvoja slovníčne zavesti je pomembno, če že ne v veliki meri nosilno poglavje zgodovine knjižnega jezika. V sklopu diasistema delnih zvrsti je le knjižni jezik z rabo v posebnih položajih ustrezno normiran, ta norma pa kodificirana v slovnica, slovarjih in drugih priročnikih. Slovníčna zavest se je oblikovala počasi, bila so potrebna stoletja, da se je knjižni jezik (tudi v svoji kodificirani podobi) osvobodil vpliva latinščine in se emancipiral v svojem lastnem sistemu. Pri tem ne kaže zanemariti vpliva splošne duhovne rasti, saj je prav z njihovo pomočjo prišlo v humanizmu do povzdiga narodnih jezikov na raven znanstvene pozornosti (kar je bilo doslej dovoljeno le svetemu jeziku, latinščini). V tem smislu je slovníčna

Prvič objavljeno kot *Razvoj slovénske slovníčne zavesti od 16. do 19. stoletja: Teze*, 19. zbornik SSJLK, 1983, str. 89–94.

Ker je članek kratek, je bilo črtano (nekoliko nerodno) številčenje ter podnaslova *Defnícíja pojmov* za prvi ter *Uvod* za drugi odstavek.

zavest nedvomno tudi prvina narodne zavesti, seveda z vsemi pridržki glede posebnosti sicer nejezikovnih prvin te oblike zavesti.

Osnovne prvine slovničnega spoznavanja, čeprav slovniško še ne izražena, je treba odkrivati že v časih predknjižnega izročila pisnih jezikov. Posredno je izraženo namreč že z uveljavitvijo paradigmatičnega načela v zapisu različnih oblikoslovnih enot v predknjižnih rokopisnih besedilih. Razmeroma velika doslednost pri uveljavljanju tega načela v besedilih predknjižne dobe je dokaz določene stopnje slovnične zavesti, ki pa je bila lahko oblikovana, kakor pri drugih evropskih jezikih, šele v 16. stoletju.

Za razumevanje vprašanja je potrebno tako določitev temeljnih teženj normiranja (naddialektnost, neupoštevanje dialektnega, po možnosti tudi ne vokalne redukcije, opuščanje govornih, iz nemščine prevzetih besed, zlasti popačenk). Uvodoma je pomembno vprašanje knjižnojezikovnega konstrukta iz pisne tradicije predknjižne dobe, govorne podlage urbanega govora Ljubljane (kar je v skladu z nazori humanizma) in kasnejše konkuriranje med pisno in govorno podobo jezika. Z upoštevanjem teh dejstev je mogoče razumeti zavrnitev nekaterih knjižnojezikovnih modelov, ki so odstopala od izročila (Pohlin, Metelko: pri obeh je bila sprememba črkopisa manj pomembna od izgovorne reforme). Iz vsega tega se postavlja tudi ob razpravljanju o slovnični zavesti vprašanje enakopravnosti vidne in slušne podobe knjižnega jezika ali vsaj razmerja med njima.

Razlaga razvoja slovnične misli je mogoča iz dveh zornih kotov: iz medsebojne primerjave slovnice, ki pokaže, kako se je širilo neposredno slovnično spoznanje knjižnega jezika, prav tako pa moramo biti pozorni na teoretska izhodišča, ki so vodila pri nastajanju slovenskih slovničnih besedil. Nasledek obeh teh postopkov je spoznanje, kdaj in kako se slovenska slovnična misel jasneje pridružuje splošni jezikoslovni misli, pa tudi kako so prikazane slovenske posebnosti (npr. že pri Bohoriču neustreznost latinskega akuzativa cum infinitivo ipd.). Ne nazadnje iz te primerjave razumemo tudi meje spoznanjem, tako na primer dejstvu, da sta bila sprva obdelana predvsem črkopis in z njim v zvezi glasovna vrednost črk ter morfologije, veliko manj pa skladnja in besedotvorje.

Čeprav lahko malodane za vse slovnice dokažemo bolj ali manj neposredne vplive (vire?) splošno jezikoslovne orientacije, je treba poudariti predvsem nekaj vplivnih težišč: v 16. stoletju Melanchthonovo slovnico, v 18. stoletju racionalistično gramatiko 17. in 18. stoletja, konec 18. stoletja Adelunga, v začetku 19. stoletja Dobrovskega, v drugi polovici 19. stoletja Miklošiča, v drugi polovici 20. stoletja (kar sicer ni predmet tega razpra-

vljanja, a kaže usmeritev) pa odločilni vpliv praškega funkcijskega strukturalizma in nekaterih avtorjev evropskega in ameriškega jezikoslovja.

Seveda nam to naštevaje vplivnih izhodišč pomaga le razumeti teoretska izhodišča slovničarjev, ne pomeni pa, da pri urejanju slovenskega knjižnega jezika v slovnični sestav ni bilo lastnih prizadevanj za rešitev vprašanj slovenskega jezika. Že Bohorič opozarja, tako v uvodu v slovnico kakor v slovnici sami, da je upošteval in iskal razliko med slovenščino in latinščino.

***

Začetek slovenske slovnične zavesti je izpričan z Bohoričevo slovnico, imenovano *Arcticae horulae* (1584), namenjeno »sinovom Štajerske, Koroške in Kranjske«, kakor je zapisano uvodoma, to je vsem Slovencem. Osnovni podatki, pa tudi pomen in nekatera spoznanja, so bili v strokovni literaturi že večkrat prikazani (Kidrič, Orožen in drugi), vendar se zdi, da vseh spoznanj še nismo izčrpali. V 16. stoletju se je razcvetelo opisovanje narodnih jezikov v slovnica in v slovarjih, pa je zato ta slovnica značilen odziv na sodobno jezikoslovno misel. Bohorič je slovnico razdelil na tri poglavitne dele, na tabelo črk, kjer primerja latinskokranjsko pisavo z drugimi abecedami, na morfološko obravnavo besednih vrst in njihovih lastnosti, na krajšo skladenjsko obravnavo besednih vrst v besednih zvezah in na do-datek.

Besedne vrste so »iste kot v latinščini«: nomen, pronomen, verbum, particip, adverb, konjunkcija, prepozicija in interjekcija; v skladu s tedanjim poznavanjem besednovrstnih kategorij obravnava posamezne lastnosti besednih vrst, izhajajoč iz Melanchthonove predloge (slovnica latinskega, morda tudi grškega jezika), ne deli pa besednih vrst tudi že eksplicitno na avtosemantične (polnopomenske) in sinsemantične (nepolnopomenske, »sopomenske«, dopolnjevalne), čeprav je tako delil besedne vrste že Johannes Reuchlin v začetku 16. stoletja. Med morfološki podatki so pomembne tudi sicer skope obravnave besedotvorja, posebej za vsako besedno vrsto. Poglavje o sintaksi je že z naslovom primerjalno zasnovano (*De syntaxi latino carniolana*), sintaksa besednih zvez pa obsega pravila ujemanja adjektiva in substantiva, konstrukcijo relativov, substantivne besedne zveze, sintakso komparativov (tu pravilno uporablja instrumental, čeprav spoznajo ta sklon v paradigmi šele znatno kasneje, v 18. stoletju), sintakso sklonov (dativa, ablativa ipd.), pri čemer se vsaj v naslovu često odvrtača od gramatične oznake k pomenu (pomenskimi funkcijam) posameznih besednih skupin (prim. *Formulae laudandi et vituperandi*, BH 1584; S8),

čeprav obravnava v teh primerih nekatere oblike prilastkovih dopolnil. Posebej je prikazana sintaksa glagolov. Tako pri morfologiji (»etimologiji«) kakor pri sintaksi je na koncu preizkus z analizo besed iz očenaša, tokrat obravnavanih v zvezah. Omembe vredno je, da je Bohorič razlike med latinščino in slovenščino po potrebi pojasnjeval z nemščino, tako pri že omenjenem zavračanju primernosti akuzativa cum infinitivo (pravilo je ponazoril s tedaj – leta 1583 – aktualnim zgledom o turškem porazu pred Dunajem). Omembe vredni so posebni navedki nekaterih sintaktičnih posebnosti, sinteze, zevgme, silepsisa, prolepsisa, sinekdohe in antiptoze, enalage in evokacije, ki jih združuje z naslovom *figure*, zajamejo pa posebnosti kongruence in rekcije. Zanimivo in pri običajnem navajanju Bohoriča navadno izpuščeno je (teoretično?) obravnavanje nekaterih primerov kranjske rabe, ki jih strokovno zelo natančno poimenuje (afereza): *mu* za *njemu*, *nu/inu*; sinkopa: *bom* za *bodem*; paragoga: *dokler* za *dokle*; *kakor* za *kako*; apokopa: *lubit* za *lubiti* in antistihon: *kakor* za *kakur*; *Bug* za *Bog*, *moj* za *muj*; pri tem gre, kakor je iz zgledov razvidno, za različne probleme, ne nazadnje tudi za podobo knjižnega jezika in za omahovanja v knjižnojezikovnem okusu (*Bog* proti *muj*). Dodano je tudi kratko poglavje o prozodiji ali akcentu. Bohorič postavlja glavno pravilo akcentskega mesta, za izjeme meni, naj bi jih zaznamovali z naglasom. Na pomenskorazlikovalno funkcijo akcentskega mesta pa žal opozarja z verjetno ne najboljšim primerom (*vajlam* proti *vajlám*, voleo).

Sporočila iz 17. in prve polovice 18. stoletja kažejo na diskusijo o vprašanih glasovne vrednosti črk, položaja tujk v knjižnojezikovnem besedišču, pisne in govorne norme, ki da se smeta razlikovati. V 18. stoletju so tudi dvakrat izdali Bohoriča, 1715 in 1758.

Obdobje ustaljevanja norme in ustvarjanja sodobnejše slovnice sega od leta 1768 do 1854, od prve izdaje slovnice Marka Pohlina preko Kopitarja, Vodnika in Metelka do Janežičeve slovnice za srednje šole. Razložki niso toliko v prepoznavanju in preformuliranju posameznih pravil in v zasnovah, ki polagoma opuščajo racionalistično ureditev (Pohlin, Gutsman) in uveljavljajo sodobnejši, pretežno formalistični gramatični opis. Pač pa so veliki razložki v pogledih na podobo knjižnega jezika in na njegovo izreko, na razmerje med tradicionalno pisavo in izgovorom (ki je v določenem smislu moral slediti črki in se je ob vsej naslonitvi na osrednje govore samosvoje razvijal). Slovnici, ki sta hoteli uveljaviti drugačno fonetiko od tradicionalne (in sta pri tem uveljavljali vokalno redukcijo), to je Pohlina

in Metelkova, sta bili deležni kritik in zavrnitve, čeprav so bile njune pozitivne rešitve sprejete v izročilo.

Skladnja je tista ravnina jezikovnega ustroja, ki je ob tedanjem jezikoslovnem vedenju slabše obravnavana, čeprav jo je v nasprotju s Kopitarjem že Vodnik vpeljal v slovnico in jo poimenoval z lepim slovenskim izrazom *vezenje*, ki pa se ni obdržal. Prva obsežnejša sintaksa je prevzeta v veliki večini po Dobrovškem, tako da se teksta Dobrovskega in Metelka v razlagalnem delu skoraj povsem prekrivata in so slovenski le primeri. (Seveda je vir pošteno naveden že v podnaslovu slovnice.) Pobuda za lastno sintakso je prišla leta 1858 od Levstika (*Napake slovenskega pisanja*) in šele tedaj se v slovnica polagoma razvija tudi to področje slovenskega slovničnega vedenja in je slovensko gradivo samostojneje obravnavano. Že od druge polovice 19. stoletja je v navadi, da se slovnična vprašanja rešujejo v posebnih razpravah in študijah (*Novice, Slovenski Glasnik, Jezičnik* itd.).

RAZVOJ SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA: POLJUDNI PRIKAZ (1983–1998)

5.1 UVOD

Zgodovina knjižnega jezika je pomemben del zgodovinskega spomina vsakega naroda, spomina na njegov razvoj in kulturno ustvarjalnost. Tudi zgodovina slovenskega knjižnega jezika je pomemben del slovenske zgodovine, toliko bolj, kolikor nam je prav zapis v slovenskem jeziku pričevanje o usodi slovenskega ljudstva v stoletjih, ko smo živeli kot del neslovenskega sveta.

V civiliziranem svetu je danes samoobsebi umevno, da se vsakdo že v otroštvu nauči pisati in brati. To znanje mu v sodobno organiziranem življenju zagotavlja in omogoča družba s svojim izobraževalnim sistemom, saj je tako za obstoj in uspešno delovanje družbe kakor za posameznikov obstoj potrebno znanje, poznavanje tehnike, obvladovanje vedenjskih pravil, brez katerih bi bilo življenje v vsaki skupnosti mučno in neprijetno, sprejemanje navad, ki so se izoblikovale v dolgem družbenem razvoju. Del teh sporočil prejme vsakdo v ustnem izročilu, veliko večino informacij pa dobiva iz knjig in drugega tiska, zato je opismenjevanje ljudi med najpomembnejšimi nalogami vsake civilizirane družbe.

Poučevanje mladih o družbenem življenju, navadah in predajanju znanja mlajšim rodovom seveda ni posebnost naših dni in civiliziranega sveta, ampak lastnost, ki jo ugotavljamo pri človeštvu ne glede na razvojno stopnjo kakega ljudstva. Dokler niso spoznali pisave, je potekalo seznanjanje z izkušnjami prednikov in starodavnimi navadami v ustnem izročilu, spoznanja so se hranila v (nezanesljivem) spominu, kot ustna književnost, legenda, mit. Tako se je ohranjal tudi spomin na velika dela in izredne do-

Besedilo je bilo objavljeno kot poglavje *Razvoj slovenskega knjižnega jezika* v vseh izdajah učbenika *Slovenski jezik II*, Maribor: Založba Obzorja, ki so ga v soavtorstvu napisali Janez Dular, Rafka Kirn, Marija Kolar, Breda Pogorelec: prvič 1983, nato – vselej z majhnimi popravki – še v enajstih izdajah: 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1998.

godke. Ker pa je spomin nezanesljiv in ker so želeli sporočila ohraniti, so jih zapisali. S tem da je človek na pragu civilizacije, katere sestavni del smo tudi mi, svoja sporočila zapisal in v njih utrdil tako pravna določila in obveznosti, pa molitve in drugo izročilo, je prestopil mejo med prazgodovino

in zgodovino, med časom, ki nam sledove njegove civilizacije in kulture odstirajo potrpežljive arheologove roke, in med zgodovino, ki nam jo je ohranilo pisano sporočilo. Iznajdba pisave je tako izreden mejnik v človekovi zgodovini; posebej še iznajdba glasovne pisave.

Kaj nam pripovedujeta arheologija in zgodovina? Da so kultura našega sveta, njegova oblikovanost in osnovne življenjske razmere nasledek velikih naporov ljudi, ki so pred nami živeli v našem prostoru in v njem ustvarjali; da naše znanje ni le znanje enega rodu, ampak da smo dediči v verigi nepretrganega ustvarjalnega dela. Zgodovina pa sporoča ne le o pravni ureditvi družbe ali o poteku trgovine, ampak tudi o tem, kakšen je bil jezik ljudstva, ki je zgodovino ustvarjalo, kako se je razvijal in kako so ga z razvojem družbe izoblikovali od jezika vsakdanjega sporazumevanja v jezik pisnih sporočil in pisne kulture, to je v jezik upravnega in pravnega življenja, obreda, umetnosti, znanosti. V zgodovinskih virih, ki jih hranijo v arhivih, knjižnicah in muzejih pri nas in zunaj meje SR Slovenije, je izpričan v taki

Avtorstvo tega poglavja sicer ni nikjer izrecno napisano, vendar nam je Janez Dular po spominu potrdil, da gre v celoti za delo Brede Pogorelec. Za osnovo prepisa smo vzeli primerjalno izdaji iz leta 1987 in 1998 ter pri popravljenih mestih upoštevali načelo zadnje roke ter načelo pravilnosti. Razlike so majhne in nepomembne, zato jih na tem mestu ne kaže popisovati, razen te, da se v zgodnejših izdajah zgodovina slovenskega knjižnega jezika deli na obdobje slovenskega pisnega jezika in obdobje slovenskega knjižnega jezika, pozneje pa na obdobje starejšega slovenskega knjižnega jezika (>tudi pisnega<) in na obdobje novejšega slovenskega knjižnega jezika. Vzrok za takšno spremembo je avtorica pojasnila v članku v naslednjem poglavju naše knjige. Sicer so popravki obsegali predvsem nova ali manjkajoča spoznanja (dodana letnica nastanka *Černjevskega rokopisa*, črtana formulacija o jeziku v NOB ipd.).

Poleg tega smo naredili naslednje spremembe: dodan je podnaslov *Uvod* ter zadnja dva podnaslova, naslovi so na novo urejeni in številčeni, odpravljena je (didaktična) raba krepko pisanih besed, poenoteno je navajanje, ukinjena je razlika med besedilom, pisanim z večjimi in manjšimi črkami, izpuščeno je bilo slikovno gradivo s komentarji ter nekatera za to vrsto natisa nepotrebna (didaktična) sklicevanja na predhodno besedilo, kljub nekaterim pomislekom pa smo ohranili avtoričine prepise (ali prepise tedanjih prepisov) srednjeveških spomenikov, izbrisali pa njihove prevode, kjer so povprečno poučenemu bralcu nepotrebni.

ročil in pisne kulture, to je v jezik upravnega in pravnega življenja, obreda, umetnosti, znanosti. V zgodovinskih virih, ki jih hranijo v arhivih, knjižnicah in muzejih pri nas in zunaj meje SR Slovenije, je izpričan v taki

podobi tudi slovenski jezik. Sporočilo o njem je staro in sega v stoletje po naselitvi Slovencev v Alpa. Viri obsegajo slovenska besedila, večje število slovenskih imen (osebnih in zemljepisnih) v sprva pretežno latinsko pisanih listinah in drugih dokumentih (kronikah, pismih), prav tako pomembna pa so tudi neposredna opozorila na obstoj in rabo slovenskega jezika pri posameznih priložnostih v stoletjih, ko sta kot jezika oficialnega življenja tekmovali latinščina in nemščina.

Slovenski jezik je po teh pričevanjih star jezik s tisočletnim pisnim in štiristoletnim slovničnim izročilom.

Ker knjižni jezik v šestnajstem stoletju ni bil oblikovan na novo, ampak se je razvil iz dotedanjega pisnega izročila, je treba za razumevanje zgodovine slovenskega knjižnega jezika pritegniti v razvid tudi najstarejše obdobje.

- Zgodovino slovenskega knjižnega jezika tako delimo na dve obdobji:
- ▷ na obdobje starejšega slovenskega knjižnega jezika (tudi pisnega) od prvih zapisanih besed do 16. stoletja (do 1550) in
  - ▷ na obdobje novejšega slovenskega knjižnega jezika od 1550 do danes (predvsem jezika knjige).

5.2 OBDOBJE SLOVENSKEGA PISNEGA JEZIKA

Ker so besedila in slovenske besede (citati) v skoraj devetstoletnem obdobju med seboj različna in ker je mogoče ugotoviti dve različni razvojni smeri, ločimo dve obdobji starejšega knjižnega jezika. Za prvo obdobje velja omeniti razvoj slovenskega pisnega jezika iz izročila starega, arhaičnega slovanskega obrednega jezika, ki so ga v novih, zgodnjefevdalnih družbenih razmerah in predvsem ob krščanstvu obogatili ne le z novimi, prevzetimi besedami, ampak tudi tako, da so starim dali nove pomene (prim. pomen besede *milost* v slovenščini); za ta čas so tudi značilna slovenska osebna imena slovanskega izvora in slovensko poimenovanje krajev in drugih zemljepisnih pojmov, naj gre za slovenjenje predslovanskih imen (npr. *Zaua* = *Sava* za latinsko *Savus*) ali za samostojna, nova slovenska imena.

V drugi, mlajši dobi kažejo besedila značilnosti govornega jezika z narečnimi posebnostmi; najvažnejša lastnost jezika pisnih spomenikov mlajše dobe pa je, da razen v obrazcih v njem malodane ni več nekaterih starih oblik, kakor so posebna glagolska oblika za dovršni in nedovršni

pretekli čas, pa tudi glasovni sestav je že blizu današnji podobi slovenskega jezika.

5.2.1 PRVO OBDOBJE

5.2.1.1 Osebna in zemljepisna imena

Med najstarejša pričevanja slovenskega jezika štejemo osebna imena slovanskega izvora, kakor so sporočena v starih listinah od 7. do 12. (13.) stoletja, in slovenska ali slovenskemu jeziku prilagojena zemljepisna imena. V nekaterih virih je slovensko krajevno ime še posebej izpostavljeno ob navedbi nemškega in ob opozorilu, da gre pri slovenskem za besedo slovenskega jezika. Ne le za ta čas, ampak za vse dolgo obdobje slovenskega pisnega jezika so najpomembnejši jezikovni dokumenti tri verska besedila, ki jih imenujemo po kraju, kjer so jih v začetku 19. stoletja našli, *Brižinski spomeniki*.⁵

K najstarejšim slovenskim osebnim imenom spada ime iz latinske kronike za leto 681, ki omenja slovenskega kneza Valuka (*Wallucum, ducem Vinedorum*), vse več pa jih je sporočenih iz listin kasnejših stoletji. Največ imen je v dveh »zbirkah« imen, v Salzburški bratovščinski knjigi, kamor so zapisovali imena med letoma 784 in 905, in v rokopisni knjigi, znani kot *Čedajski evangelij*, kjer so prav tako na robu nekaterih listov napisana imena slovenskih romarjev (ali oseb, ki so se priporočale v molitev). Velik del teh imen je slovanskega izvora, seveda pa so že zabeležena tudi neslovenska imena, ki so jih polagoma privzemali hkrati z utrjevanjem nove vere. Slovenska imena so se sorazmerno dolgo ohranila, šele v 13. stoletju so se v večjem obsegu (iz mest) razširila neslovenska imena in spodrinila prvotna slovanska. Prav tako so se v 13. stoletju pojavili prvi priimki, najprej pri meščanih; med priimki je ohranjenih mnogo starih imen (*Godež, Gostiša, Kasne, Kragulj, Matej* itd.).

V latinskih besedilih so ta imena zapisana kot citatne ali polcitatne besede (kadar se sklanjajo po pravilih latinščine in z latinskimi končnicami), slovenski glasovi, za katere v latinskem jeziku in pisavi ni bilo ustrezne črke, so zapisani tudi po tedanji nemški navadi za približno podobne nemške

⁵ *Brižinske spomenike* imenujemo po mestu Freising na Bavarskem, kjer je bil zbornik s temi slovenskimi rokopisi do l. 1803 last tamkajšnje cerkve. Čeprav bi bilo pravilno imenovati spomenike *freisingške*, tak naziv uveljavlja tudi slovensko zgodovinske pisarje (B. Grafenauer), se je izraz, ki so ga sredi prejšnjega stoletja skovali naši domoljubni predniki, tako udomačil in utrdil, da uveljavljenega imena ne kaže zamenjavati. Rokopis danes hranijo pod signaturo »cod. Lat. 6426« v državni knjižnici v Münchnu.

glasove; zapisovali niso dosledno in je bilo za en glas navadno na voljo več črkovnih znamenj. Na znana črkovna sestava latinske in nemške pisave so se opirali tudi pri zapisu slovenskih krajevnih imen in ne nazadnje pri zapisih slovenskih besedil. Ker je malo verjetno, da bi zmeraj zapisovali sami (učeni in pismeni) Slovenci, je včasih zapis odvisen od tega, kar je zapisovalec slišal.

Za zgled navajamo nekaj osebnih imen (v oklepaju je izvirni zapis):

- ▷ iz *Salzburške bratovščinske knjige*: Černo (Zerno), *Dobromisl* (Dabramuzli), *Gojmir* (Comir), *Kosan* (Cazan), *Lepa*, *Mirica* (Miriza), *Nebomir* (Nibumir), *Radovin* (Radouuinus), *Ljubčec* (Liubzez), *Tihomira* (Tichomira), *Višemir* (Vvizemir) itd. (Imena v oklepajih je prebral Kos 1902–1928);
- ▷ iz *Čedajskega evangelija*: *Drašč* (*Drašč*: Drasig), *Milena* (Millena), *Luta* (Ljuta), *Hotimir* (Chotmer), *Sebedrag* (*Sebidrag*: Sebedrago), *Radovič* (*Radovik*: Raduuc), *Vitogoj* (Uuitgou), *Trdoslav-a* (Torde-sclau), *Dobrava* (Dabraua), *Črna* (Cerna), *Miroslava* (Merisclafa) itd.;
- ▷ iz drugih listin: *Mojca* (*Mojica*: Moyca), *Branka* (Pranka), *Tihomir* (*Tihomer*: Tihmar), *Radogost* (Radagozt), *Ljutica* (Liutza), *Tihica* (Tihca), *Volkonja* (Uuolconga), *Krasa* (Krazza), *Tihodrag* (Tichodrah), *Vlastimir* (Lazdimir), *Radenko* (Radengo), *Nepokor* (Nebcor, v *Čedajskem evangeliju* tudi *Nepocor*) itd.

Od zemljepisnih imen so najstarejše oznake slovenske zemlje v latinščini (*Sclavorum patria* – domovina Slovencev, *partes Sclavorum* – slovenska stran, *marca Vinedorum* – slovenska krajina itd.); te oznake so zlasti v najstarejši dobi razmeroma natančne in se etnična pripadnost ponekod zelo upošteva. Od krajevnih imen kaže pokazati zlasti na tista, ki so se ohranila od najstarejših časov. Neka gora na Koroškem v okolici Št. Vida se na primer imenuje v virih *Svetlo brdo* (Zuetlo brudo), na območju Škofje Loke so po darovnici iz leta 973 kraji *Žabnica*, *Loka*, *Suha*, *Selca* (Sabniza, Lônca, Susane, Celsah), tam je potok, ki se po slovensko glasi *Žabnica* (rivulus parvus qui vocabulo Sclavorum Sabniza nuncupatur), gora *Lubnik* (Lubnic), *Sora*, *Sorica* (Zoura, Zouriza) itd.

Taka in podobna imena so za kulturno zgodovino, zgodovino jezika in zgodovino pisnega jezika pomembna zaradi tega, ker nam spričujejo, kako so si Slovenci ob naselitvi v Alpah poimenovali zemljepisne enote v novi domovini. Nekatera poimenovanja so prevzeli od prejšnjih prebivalcev (staroselcev) in jih prilagodili svojemu jeziku (npr. *Sava*, *Drava*, *Krka*, *Soča*, *Celje*, *Ptuj*, *Trojane* itd.); mnoga imena (tako zlasti imena gor, pa tudi

naselji in ledinska imena) pa so izvirna, slovenska. Ta imena so upoštevali tudi morebitni doseljenci nemškega rodu, posebej pa uradni pisarji, in so jih bodisi prevajali ali prilagodili pisavi, ki so je bili bolj vajeni, to je latinski ali nemški pisavi in jeziku. Številni pisci listin so na slovenski značaj imen izrecno opozarjali (in s tem posredno opozarjali tudi na jezik slovenskega prebivalstva), tako najdemo mesta, ki se v prevodu glasijo takole: (potoki), katerih eden se v slovenskem jeziku imenuje *Rakovnik*, – (posestvo), ki se v slovenskem jeziku zove *Lesce* (Lezeza), polovica vasi, ki se v slovenskem jeziku imenuje *Gorica* (Goriza, listina iz leta 1001).

Slovenska imena so v listinah izpričana ves srednji vek in tudi kasneje; v besedilih upravnega značaja in v sodnih zadevah so bila nujna za določanje obsega posesti, meja in podobno. Redkeje se pojavljajo imena za visoke gore, a slovenska imena v listini iz 1499 (NŠAL, Gornji grad, listine, škatla 3, št. 9920) kažejo že razmeroma visoko kulturo zapisa. Listina vsebuje pravno napotilo, napisana je bila v nemščini, slovenska so imena gora in ledinska imena planin: *Na Neschi*, *Na Mossenik*, *Studenska Planava oder Oistriza*, *Vsedli na Brani*, – *sa Branio na rebri*, *Porebernize*, *Nakrizi*, *Medvedia Dolina* poleg nekaterih drugih v prvem delu listine.

Zgodovinar je po sledih teh imen ugotovil, da je *Neša* danes *Kopa* ali *Luška Kopa*, planina pri koti *Mešenik*, *Planjava*, *Ojstrica* sta vrhova v Kamniških planinah, planina *Na sedlu*, pod Kamniškim sedlom, neka planina *Za Brano*, *Na Kalcib*, *Porebrnice* ali *Na križi* in *Medvedja dolina* pa so ledinska imena z območja Velike planine.

Osebna in zemljepisna imena sestavljajo v knjižnem jeziku posebno poglavje. Ker se po pomenu razlikujejo od drugih delov besedišča (z njimi so poimenovane osebe in zemljepisne enote), jih zaznamujemo od drugih besed knjižnega jezika tako, da jih pišemo z veliko začetnico. (Pisava z veliko začetnico je danes določena s pravopisnimi določili, ki s tem urejajo pomensko razlikovanje besedišča.)

Ker so bila od slovenskih besed najprej zapisana – četudi kot navedki (citati) v tujih listinah, začenjamo zgodovino slovenskega knjižnega jezika z njimi.

Imena so zapisana v listinah, v urbarjih, pozneje v matičnih knjigah (rojstev, porok, smrti), v opisih meja posameznih gospostev ali sodnih okrajev, nanje naletimo v Valvasorjevi *Slavi vojvodine Kranjske* (1689, v nemščini, slovenska imena so navedena zraven [pogosto prevedenih] nemških kot imena v deželnem jeziku). Tako osebna imena (in od 12. stoletja dalje čedalje bolj tudi priimke) kakor tudi zemljepisna imena so čedalje bolj urejeno

zapisovali od 18. stoletja, ko je Marija Terezija postavila temelje glavnim ustanovam državne uprave. Pri zapisovanju so se ravnali po pisnih navadah v času zapisa, od 18. stoletja pa so se čedalje bolj ravnali po pravilih knjižnega jezika, sprva zlasti pri osebnih imenih in priimkih. Ta načela veljajo za zapisovanje imen še danes. (Zato *Dobrla vas* in ne narečno *Dobrla ves*.) Narečne posebnosti so se uveljavile pri imenih le izjemoma, tako na primer preglašeni *ö* ali *ü* pri prekmurskih osebnih imenih (*Šömen, Küčan*); pogosteje jih najdemo pri vzdevkih, ki se uporabljajo pretežno v govoru (*Krenček* za knjižno obliko *Krenček*, *Gorenjc* za *Gorenjec*). Različni zapisi istega priimka (to je priimka iste družine), ki so nastali tako zaradi spremembe črkopisov kakor vse bolj jasnih pravil knjižnega jezika, marsikdaj otežujejo dokazovanje osebne identitete, sorodstvenih vezi itd., kar ima lahko pravne posledice (zlasti pri dedovanju). Zgodovina slovenskega knjižnega jezika, ki take nesporazume pojasnjuje, ima tako tudi povsem praktične naloge.

Nekaj primerov takih problemov. Znameniti slovenski baročni slikar Fortunat Bergant se je podpisoval po stari šegi *Wergant*: črka *w* je v nemški pisavi od najstarejših dni pomenila naš *b* ali *v*; tako imamo tudi več zapisov imena *Bohinjec*: *Bohinc, Bohinec*, pa tudi *Wohinz*. Ker so pisarji priimek najprej slišali, so ga zapisali brez *e* za polglasnik, pa tudi z *n* namesto knjižnega *nj*. Podobno *Kranjec/Kranjc/Krajnc* ipd.

Posebno vprašanje slovenskih zemljepisnih imen, predvsem pa tudi osebnih imen in priimkov je vprašanje nasilno, z uradnim odlokom potujčenih imen; npr. med slovenskim in hrvaškim prebivalstvom v fašistični Italiji. (Potujčevali so imena in priimke, npr. *Jože Pirjevec – Giuseppe Pierazzi*.) Po vojni je sicer mogoče to popraviti, vendar popravilo ni avtomatično, postopek je dolg in zamuden, ker je treba spremeniti vse dokumente. Spreminjanje osebnih imen, posebej pa še priimkov in zemljepisnih imen, kaže izredno preprosto in na prvi pogled učinkovito obliko nasilnega integriranja prebivalstva. Kjer ni bilo takega nasilnega spreminjanja priimkov, je prišlo do potujčevanja s prilagajanjem zapisa uradovalnemu jeziku (na Koroškem na primer v nemščini).

Zapletenega vprašanja osebnih in krajevnih imen seveda ni mogoče razložiti samo z zgodovino knjižnega jezika in različnimi zgodovinskimi panogami; samo z imeni se ukvarja tudi posebno področje jezikoslovne znanosti, imenoslovje (ali onomastika). Imenoslovje tudi pojasnjuje izvor imena.

5.2.1.2 Brižinski spomeniki, njih jezik in slog

Slovenska besedila najstarejše dobe so našli v večdelnem rokopisnem zbor-

niku, v katerem je večina besedil latinskih. Besedila je verjetno uporabljala škof; to so spoznali po vsebini in po slogu. Napisana so bila konec 10. stoletja. (Za škofovanje Abrahama, ki je bil baje slovenskega rodu; Abraham in freisinska škofija so tedaj dobili na slovenskem ozemlju obširna posestva.)

Prvi spomenik (najstarejši) vsebuje splošno spoved, tretji spovedni obrazec, medtem ko je drugi spomenik pridižni opomin h grehu in pokori. Prvi in tretji spomenik naj bi bila prevedena in prirejena po latinski predlogi, drugi naj bi bil napisan po nareku; spoznano je bilo, da je *2. Brižinski spomenik* mojstrovina srednjeveške retorike. Ker je mogoče v spomenikih odkriti starejšo in mlajšo stopnjo jezika (poleg starejšega roditeljskega množine *greh* je že mlajši *grehov*, poleg *grehi* je tožilnik tudi *grehe*, poleg starejšega *jego* mlajši *jega*, poleg *jest* današnji slovenski *je*), velja na splošno domneva, da so ohranjena besedila prepisi besedil, ki so nastala v devetem stoletju.

Vsa besedila so zelo skrbno zasnovana, čeprav se obrazcema pozna, da sta nemara nastajala po različnih predlogah. Zahtevna vsebina je podana na videz preprosto, dejansko pa slogovno zelo izbrušeno.

Napisana so v latinici, to je črkopisu, ki so ga prvotno uporabljali za zapisovanje latinskih besedil, pozneje, v srednjem veku, zlasti za Karla Velikega, pa tudi za zapisovanje nelatinskih besedil v srednjeevropskem in zahodnoevropskem kulturnem območju. Po Karolingih se posebna vrsta te pisave (z značilnimi črtami) imenuje karolinška minuskula.

S črkami in drugimi znamenji so zapisovali zaporedje glasov, ločili so besede, vendar ne povsem natančno, po latinski pisavi so označevali s poševno črtico nad črko, da je treba ločiti predlog ali veznik od besede, s katero so ga pisali, pa da je treba paziti na nenavadno zaporedje črk, na tujo besedo, po starovisokonemški pa so zaznamovali s strešico nad samoglasnikom, da je samoglasnik dolg in naglašen: *tíge* (2. BS: 41). Starovisokonemška pisava je dala podlago tudi za zapisovanje slovenskih sičnikov in šumevcev (f, stvn. *ś* za slov. *š*, *ž*, *č*; z, stvn. *s* in *c* za slov. *s*, *z*, *c*; č so zapisovali tudi *s c*, *tz*, *cz*, *zc*; sredi besede *ch*, na koncu *h*).

Zaradi drugih besedil, zlasti neke darovnice, ki je napisana z isto roko kot drugi in tretji spomenik, povezujejo nastanek *Brižinskih spomenikov* s slovensko poselitvijo na *Lurnskem polju*, blizu Spittala ob Dravi. Govorna podstava prvega slovenskega pisnega jezika bi bil potemtakem obredni jezik, kakor se je razvil na Koroškem (domnevajo, da je že v Karantaniji na knežjem dvoru nastala prva podoba nadnarečnega kulturnega jezika).

Prvi pisni jezik kaže tako poleg starejše razvojne stopnje tudi že mlaj-

šo, ki kaže samostojno, od praslovanske ločeno slovensko smer. Od glasoslovnih novosti je treba omeniti, da so se morali približati trije e-jevski glasovi (*e*, tako imenovani jat in nosniški *ǣ*), saj so vsi trije že zapisani z eno črko, medtem ko se je nosniški *ǣ* pisal še na več načinov, podobno kot krajevna imena *Lonca*, *Lunca*, za *Loko*, soglasniki so morali biti že trdi, zato je namesto dveh polglasnikov eden, ki ga pišejo često z *i*, zaradi tega sta sovpadla tudi trdi in mehki *i* (*y* in *i*), zdi se le, da sta ohranila mehkost *l'* in *n'* ugotoulieno in ugotouleno. Oblikoslovje kaže še sledove praslovanskega oblikovnega bogastva: še je zvalnik, imenska sklanjatev pridevnika, od glagola pa posebne oblike nedovršnega in dovršnega preteklega časa (imperfekta in aorista), pogojnik in številne deležniške zveze. Razvoj zlasti govornega jezika je kasneje glagolsko oblikoslovje zelo poenostavil, poenostavila pa se je tudi sklanjatev, kar je videti iz primerjave starejših in mlajših oblik.

Besedišče *Brižinskih spomenikov* vsebuje večino še danes živih besed, ki so znane bodisi iz knjižnega jezika ali iz narečji. Nekaj besed je videti zahodnoslovanskega izvora (lahko so to samo glasovne skupine, kakor v glagolu *modliti se*, danes *moliti*, toda *krilatec*), take besede so še danes žive v severozahodnem obrobju, kjer se je ohranilo veliko jezikovne starine. Nekaj najstarejših izrazov kaže poleg starega oblikoslovja in deloma glasoslovja na izvor tega jezika v starem slovanskem obrednem jeziku, v tem je tudi glavna podobnost s staro cerkveno slovanščino, knjižnim jezikom staromakedonskega izvora, ki sta ga v 9. stoletju oblikovala za slovansko bogoslužje brata Ciril in Metod in se je v mnogih slovanskih deželah ohranil kot cerkveni knjižni jezik vse do 17. in 18. stoletja, ko so cerkveno slovanščino polagoma izpodrinili narodni knjižni jeziki (prim. zgodovino ruščine, srbohrvaščine itd.). Neposrednega vpliva stare cerkvene slovanščine na razvoj slovenščine niso dokazali.

Marsikatera beseda je v dobrem tisočletju dobila drug pomen ali se uporablja v drugačni zvezi (prim. besedo *narod* v pomenu *ljudstvo*; knjižna slovenščina uporablja danes oba izraza, vsakega v svojem pomenu, prim. SSKJ). Spet druga beseda je dobila novo, sodobnejše besedotvorno obrazilo (beseda *nedel* v pomenu 'praznik' je v *Brižinskih spomenikih* moškega spola, današnji knjižni jezik pozna samostalnik ženskega spola: *nedelja*, v pomenu 'praznični dan tedna', podobno tudi *rota* v pomenu 'prisega', poznamo besedo *zarota*).

Med živimi besedami kaže naštetih nekaj izrazov za predmete in pojave, nekaj abstraktnih besed in verskih strokovnih izrazov, ki spadajo danes v splošni, standardni besedni zaklad knjižnega jezika. V *Brižinskih*

spomenikih imajo uporabljene besede tako imenovani sobesedilni pomen krščanskega verskega nauka. Besede navajamo v današnji jezikovni podobi po glosarju, objavljenem v Pogačnik 1968. Iz predmetnega sveta so izrazi: *človek, sin, ded, deva, devica, telo* (sobesedilni pomen v zvezi *duša* in *telo*, kar se v teh besedilih razume povezano, čeravno zveza ni nujno izražena v celoti), *lice* 'obraz', *usta; zemlja* (v zvezi z *nebo: nebo in zemljo*), *svet, cesarstvo; večer, dan; ogenj; stol* 'prestol', *les, ključ* 'kavelj'; *vože* 'vrv' (prim. *Vožarski pot* v Ljubljani), *meč, metla; cerkev* (kot poslopje), *temnica; vek* (v zvezi iz *veka v vek* itd.). V drugo skupino spadajo besede, od katerih je marsikatera danes prav tako splošna, a je njih kontekstualni sopomen verskega besedila še bolj očiten: *vera, vernik, verovati, krst, krstiti, bog, gospod, zlodej, greh, grešnik, zagrešiti* (v pomenu 'pregrešiti se'), *delo, delati, ime* (v teološki strokovni zvezi *tri imena*, to je 'tri božje osebe'), *duh* (v zvezi *sveti duh*), *muka, mučenik, život* (v pomenu 'življenje'), *smrt, spoved* (v obliki *izpoved*), *post* in *starost, milost, lepoča* (danes *lepota*), *zavist, veselje, čast, smisel, tatbina*, tudi *tatba* (oblika *tatbina* je še v Pleteršnikovem slovarju 1895), *potreba, red* 'vrsta', *oblast, blago* 'blagor', *zlo, smisel*.

Te besede (prikaz seveda ni izčrpen) so bodisi slovanskega izvora, tako *delo, devica, dan, duh, dati, milost, greh*; v sobesedilu krščanskega verskega nauka so stare besede dobile nove pomenske odtenke. Lep primer je beseda *greh*, ki prvotno pomeni 'pomanjkljivost', 'napako', a se je tako navzela sobesedilnega pomena, da je v SSKJ sobesedilni pomen danes naveden kot prvi, prvotni pa kot ekspresivni in drugi. Prav ta menjava pomenskih vrednosti lepo kaže življenje besed v jeziku, čeprav se pri mnogih kažejo pomenski premiki zelo počasi, pri drugih hitreje. Že v *Brižinskih spomenikih* pa imamo tudi prevzete besede za nove pojme, ki jih je prineslo krščanstvo: *krst* in *post* razlagajo kot prevzeti besedi stare visoke nemščine. Beseda *krst* je že v *Brižinskih spomenikih* pomenila obred, krščanski simbol pa so poimenovali z izposojenko iz romanskih jezikov *križ*. Nekatere besede iz besedne zveze so se ohranile v molitvenih obrazcih in v narečjih (npr. beseda *vek*), spet druge so se pozabile in so jih ponovno sprejeli v knjižni jezik v 19. stoletju (npr. beseda *strast*).

Podobno so še danes živi – seveda ponekod z večjimi ali manjšimi glasovnimi spremembami pridevniki (npr. *čist, današnji, bos, nag, mrtev, mrzek*) in glagoli. Ker se je kot tudi pri samostalnikih poenostavilo oblikoslovje, bi danes briž. *žejna napojahø, bosa obujahø, naga odêahø* lahko le približno povedali: *so žejnega napojili, bosega obuli, nagega odeli*; da pa se je to dejanje ponavljalo, moramo danes povedati s prislovom: *so žejnega*

zmeraj napojili, ne pa s samo glagolsko obliko imperfekta. Prav tako se je po 16. stoletju izgubila tako imenovana nezložena sklanjatev pridevnika: danes poznamo samo zloženo, torej *bosega*.

Od predlogov ne poznamo samo predloga *o* s tožilnikom (v pomenu *za*). Tak predlog je znan v zahodnoslovanskih jezikih. Spremenjena sta tudi predloga *bez* (danes *brez*) in *protiv* (danes *proti*), zveze predlogov s skloni pa so domala iste kot danes. Nekaj več sprememb je pri veznikih: vezalni *i* še ni združen s členkom *no* kakor v mlajših spomenikih, slovenščina nima več veznikov (členkov) bo oziroma *nebo* v pomenu *kajti* in drugačna je tudi podoba nekaterih podrednih veznikov. Nekaj sprememb je tudi pri zaimkih, saj je sled zaimka *s* ostala le v prislovih, kakor so: *dosihmal itd.*, ki pa ni več veliko v rabi (v SSKJ s kvalifikatorjem *starinsko*).

Od današnjega knjižnega jezika se podoba pisne slovenščine v najstarejšem ohranjenem slovenskem besedilu razlikujejo največ v glasoslovju (tako na primer ni več nosnikov, drugačni so šumevci itd.), v oblikoslovju in deloma v besedišču, pa tudi nekaterih besedotvornih prvin knjižni jezik ne pozna (tako predpona *vy-* v besedi *vignan* za današnjo knjižico *iz-: iz-gnan*; ta predpona je živa v severnih in zahodnih slovenskih narečjih, prim. koroško *vigred* s to predpono.) Toda bolj pomembno od razlik je, da se je večina besedišča ohranila, tudi nekateri temeljni pojmi so ohranili prvotne pomenske razsežnosti. To je mogoče razložiti z uveljavljanjem izročila, bodisi pisnega (ki se ni ohranilo), kakor tudi ustnega, v katerem se je iz roda v rod prenašala izkušnja privzdignjene, slovesne besede in oblikovanosti, ki je obveljala tudi v naslednjih stoletjih, ko je postal jezik *Brižinskih spomenikov* čedalje bolj odmaknjen od govora. Pisci *Brižinskih spomenikov* so se pri pisanju slovenskega besedila zgledovali po pisnih navadah zlasti latinščine, ki je bila že pred krščansko dobo deležna vsestranske pozornosti filozofov, raziskovalcev jezika in stilistike in v kateri so bila zapisana številna besedila različnih vrsti in vsebin. V čas od 8. oziroma 9. stoletja dalje pa je že veljal tudi drugi zgled, besedila iz (stare visoke) nemščine.

Prav ta zgled v sočasni pisni kulturi zahodne in srednje Evrope, od koder je prišlo krščanstvo v slovenski prostor (Salzburg, Oglej), je bil nedvomno spodbuda tudi za slovstveno dognanost *Brižinskih spomenikov*, zlasti drugega spomenika. Čeprav je mogoče še v prvem in tretjem spomeniku, ki sta priredbi oziroma prevoda, na posameznih mestih opaziti tudi jezikovno okornost zapisa (zaradi opustitve nekaterih besed, kar so imeli lahko tudi za slogovno figuro), so taka mesta za splošno oceno slogovne in jezikovne ravni *Brižinskih spomenikov* zanemarljiva. Vsa tri besedila imajo

urejeno zgradbo, posamezni deli vsebine si sledijo v simetričnem redu, značilnem za srednjeveška besedila, ki so posneta po latinski retoriki.

Skladnja je na videz preprosta, povedi so ali kratke (sestavljene iz goilih členov, zložene povedi so sestavljene iz kratkih odvisnih ali prirejenih delov. Besedišče je izbrano, slovesno in učinkuje tako po pomenski plati kakor zaradi slogovne ubranosti. Pozornost zbujajo uporaba sinonimov: poleg pojma *greh* ima na primer v 1. spomeniku stavčni opis: *kar sem storil hudega od tistega dne, ko sem na svet prišel in bil krščen (eže jesam stvoril zla po ta dan [...])*, v 2. spomeniku pa opis z obsodbo: *odrečemo se teh mrzkih del, ki so satanova dela (ostanem sih mrzkih del, eže sot děla sotonina)*. Pogoste in številne so tudi retorične figure s pridevnikom, naj gre za ponavljanje istega pridevnika v različni zvezi (*/z/ našo pravdno věro i pravdno ispovědjo* – 2. BS) ali za slogovno močno opazno postavljanje pridevnika desno od samostalnika (*děd naš, zavistjo by nepřijaznino, sa zlodějem starim* itd. – vsi naštetí primeri so iz 2. BS). Poleg teh sredstev kaže opozoriti še na nekaj postopkov, ki imajo kakor poprejšnji svoje izhodišče v klasični govorniški praksi; to so:

- ▷ priredno povezovanje sopomenk (sinonimov) ali pomensko sorodnih zvez (*strasti i pečali* – 2. BS, *klaňam se i modlim se jim* – 2. BS, *lica ni ukriti nikakože uběgati* – 2. BS, *jest se vsakomu svojimi usti i svojim glagolom ispovědati, bali teles naših i spasitel' duš naših* in podobno); igra pomenskih dvojic je mogoča tudi s pristikami, kakor v primeru *sa soprnikom našim, sa zlodějem starim* – 2. BS, pri katerem gre hkrati za besedno igro z obrnjenima členoma;
- ▷ vzbujanje pozornosti s posebnim, retoričnim ločevanjem členov iste vrste (*/na narod človečki/ strasti i pečali poido i nemoťi i p/o/ s/em/ řědu s/a/mrt* – 2. BS);
- ▷ izraba nagovornih figur in menjava osebe: v 2. spomeniku se pridigar skupaj z nagovorjenimi šteje za del človeštva in uporablja 1. os. množine, na dveh mestih, kjer poslušalce spodbuja k premišljevanju in spovedi uporabi obliko neposrednega nagovora, to je 2. os. množine;
- ▷ izrabljanje nasprotnih pomenov za stopnjevanje učinka, zlasti zanikanje (*/eže jesam stvoril zla/ eže pomňo ili ne pomňo, ili vol' o ili nevol' o* in tako dalje).

Osrednja figura v slogovno najbolj dognanem drugem spomeniku, ki ga je treba zaradi izjemne igre med vsebino in obliko upoštevati kot umetnostno besedilo, pa je naštevanje. Preko figure naštevanja je sporočena vodilna misel besedila: *dedov greh je nadrobno naštet, »hudičeva dela«*

so pravzaprav dela vseh, zato jih tako tudi opisuje (*kakor če žrtvujemo poganskim bogovom, brata oklevetamo, kakor tatvina, kakor razbojništvo, kakor spolna naslada, kakor prisege, ki jih ne spoštujemo, ampak prelamljamo, kakor sovraštvo*); z naštevanjem doseže učinek čustvenega odklanjanja negativnega. Da pa ne bi poslušalca preveč prestrašil, mu v osrednjem delu ponudi rešitev, če bo delal tako, kakor so delali »božji ljudje«, in na dolgo našteva dobra dela.

Figura naštevanja je v tretjem delu uporabljena za sklepno motiviranje poslušalcev. Neposredno pred končnim nagovorom, naj opravijo spoved in se spokorijo, jim v skladu z duhovnim razpoloženjem časa še našteje, kako so trpeli predniki, ki niso imeli možnosti odrešitve: »tepli so jih s šibami, prinesli k ognju in žgali, jih sekali z meči, jih obešali po vejah (na križ) in jih trgali z železnimi kljukami«. Figuro so lahko razumeli večplastno, dobessedno in v prenesenem pomenu; učinkovala naj bi na čustveno odzivanje in je bila zato premišljeno postavljena na svoje mesto.

Seveda je v tem okviru mogoče le nakazati nekatere prvine sloga, ki ga označujemo tudi v besedni umetnosti kot karolinško renesanso (zaradi zgledovanja po antičnih vzorih in ker se je uveljavljala za časa Karolingov).

Naša prva besedila kažejo veliko stopnjo izbrušenosti zlasti v besedišču in v slogu. Pri glasovanju in oblikoslovju pa je videti, da je arhaično stopnjo spodrivala mlajša, živa jezikovna stopnja, predhodnica današnjega jezikovnega sestava. Tak razvoj je nedvomno spodbujalo dejstvo, da se je v tem prvem obdobju, ko pismenost še ni bila na široko razširjena, nadnarčni pisni jezik oblikoval, razvijal in širil v veliki meri tudi v ustnem izročilu.

Priložnosti za tako rabo in obstajanje obrednih obrazcev nam potrjujejo tudi nemško in latinsko pisana pričevanja o rabi slovenskega jezika pri svečanem ustoličevanju koroških vojvod, običaju, ki se je v slovenščini obdržal stoletja po prihodu Slovencev pod nemško nadoblast. Prav tako pričujejo tudi o slovenskih kirieelejsonih, to je posebnih obrednih hvalnicah, ki so jih peli pri obredih.

5.2.2 DRUGO OBDOBJE

V to obdobje v razvoju slovenskega pisnega jezika štejemo jezik besedil, ki so nastala v razdobju od 13. do prve polovice 16. stoletja. Ker se je iz dobrih treh stoletij ohranilo več besedil, lahko z njimi vsaj nakažemo, do katere stopnje se je pisni jezik razvil pred obdobjem knjižnega jezika.

Največ slovenskih srednjeveških besedil se je ohranilo iz 15. stoletja; ta besedila so po vsebini in kraju nastanka tudi najbolj raznovrstna. Iz

vsega obdobja je ohranjenih tudi zelo veliko slovenskih besedil – citatov v listinah in kasneje urbarjih z vsega slovenskega narodnostnega ozemlja (osebna in zemljepisna imena, ledinska imena, poimenovanja pridelkov itd.).

Besedila so raznovrstna in nam spričujejo, da je bila predknjižna pisna slovenščina že jezik, ki je bil zmožen izraziti zvrstno različne vsebine – in se je tako že notranje razlikoval, vse v skladu z razvojem srednjeveških družbenih ustanov in kulture. Z delitvijo besedil na zvrsti hkrati ponazarjamo tudi notranjo raznovrstnost mlajše stopnje pisne slovenščine. Besedila so bila:

- ▷ za cerkveno rabo: molitveni list z očenašem, zdravamarijo in vero (*Celovški rokopis* iz 14. stoletja in *Starogorski rokopis* s konca 15. stoletja); prevoda cerkvenih pesmi (1. in 2. *Stiški rokopis*, oba iz prve polovice 15. stoletja); obrazec splošne spovedi (2. *Stiški spomenik* iz 15. stoletja); sem spadajo različne glose, slovenski pomeni k latinskim besedam, kratki zapisi v slovenščini, osnutek pridige itd.;
- ▷ za druge obredne priložnosti: prisege mesta Kranja (obrazci zaprisege mestnih funkcionarjev in meščanov) iz začetka 16. stol.;
- ▷ besedila upravnega značaja: slovenski prevod latinsko pisanih darovnic cerkveni bratovščini v Černjevi (*Čedajski rokopis* s konca 15. stoletja, imenovan tudi *Černjejski*), napisan po večini med 1492 in 1497; *Videmski rokopis* s slovenskimi števnikami od »eden« do »štirideset ino dve« itd. iz 1457; slovenska imena mesecev (*Škofjeloški rokopis* iz 15. stoletja: *prosinec, sečan, sušec, mali traven, veliki traven, bobov cvet, mali srpan, veliki srpan, poberuh, listognoj, kozoprsk, grudeni*; tudi ta rokopis je podpisan); v to skupino štejemo tudi številne raztresene slovenske citate v latinsko in nemško pisanih listinah, ki izpričujejo slovenska poimenovanja v gospodarstvu, kmetijstvu in podobno;
- ▷ odlomki, ki nakazujejo smer slovenskega srednjeveškega odzivanja v umetnem pesniškem snovanju: zapis slovenske pesmi (*Auersperški fragment* iz 15. stoletja); slovenska verzija večjezične pesmi Oswalda Wolkensteinskega (okrog 1400).

Črkopis teh besedil je po navadi, ki jo je za naš jezik utrlo prvo obdobje knjižne slovenščine, latinski (za nelatinske glasove so si poiskali pomoč v nemški pisavi, na zahodnem obrobju pa so si pomagali tudi z italijanskimi pisnimi navadami). Ko je prišla za pisanje nemških listin v rabo gotica, je to vplivalo tudi na slovenske zapise, vendar sorazmerno malo. Poleg osamljenih citatov v listinah (slovenske so pogosto zapisali tudi v latinici)

so v gotici – kolikor je za zdaj znano – le en slovenski rokopis (celovski molitveni list), glosa na znanem tiskanem letaku iz leta 1515 (*Stara prauuda [...] Leukhup 1. 1. 1. woga gmaina*), in prvi dve slovenski knjigi, *Abecednik* in *Katekizem* Primoža Trubarja iz leta 1550.

Za nelatinske glasove je v jeziku še zmeraj več možnosti, vendar težijo k doslednejšemu enotnemu zapisu. Od mnogih pisnih nadrobnosti kaže omeniti vsaj eno, ki je bila pozneje pomembna pri dvojnem pisanju osebnih imen. Črka *w* je namreč lahko pomenila v bavarski grofiji *v*, *u* ali *b*: *wolnw* – *volnu*, *wofje* – *božje*, *wy* – *bi*, *will* – *bil*. Čeravno se ta raba v knjižnem jeziku 16. stoletja ni obdržala, se je vse do 18. stoletja – tako kot pisni jezik – obdržala v sodnoupravni praksi, kjer so zapisovali tudi imena. Tako je prišlo do že omenjenega dvojnega zapisovanja istega imena.

Jezik teh besedil je po svoji zgradbi bližji današnjemu knjižnemu jeziku kot odmaknjeni jezik *Brižinskih spomenikov*. Po glasovni plati je v spomenikih opaziti rabo, ki kaže na stanja v narečjih (zlasti 2. *Stiški rokopis*); v marsičem pa se uveljavljajo oblike, ki bodo kasneje obveljale tudi v ustaljenem sodobnem knjižnem jeziku (v *Celovškem rokopisu: gospod*, pozneje pri protestantih *gospud*, danes *gospod*). Smer jezikovnega razvoja je močno vidna tudi v oblikoslovju; zlasti stare glagolske oblike (aorist, imperfekt) so bodisi povsem opuščene – ali pa so se ohranile v ustaljenih obrazcih (tako še nekaj časa oblike *hočo*, *verjo*, *mogo* za današnje *hočem*, *verjamem*, *morem*).

Skladnja kaže poleg slovenskih besednih zvez (zlasti glagolskih) tudi latinski vpliv (poleg mestoma nemškega). Latinski vpliv je dolga stoletja opaziti ne le v slovenskih besedilih, ampak v besedilih vseh jezikov, ki so se razvijali v latinskem kulturnem krogu. Vpliv latinščine se najlepše vidi v nekaterih deležniških zvezah, ki so živemu govornemu jeziku tuje, a so se razvile v vseh tistih slovanskih jezikih, ki so se naslanjali na staro izročilo (npr. v poljščini, češčini); slovenščina se je kljub nasprotnim poskusom zlasti v baroku in še v 19. stoletju vpliva latinščine iznebila (primer take rabe iz 2. *Stiškega spomenika: kar sam tu fliffal pridigwyocz od buga*).

Seveda pa so ta besedila nastajala tudi po retoričnih pravilih, ki so se spreminjala od slogovnega obdobja do slogovnega obdobja (slogu v posameznem obdobju pravimo tudi časovni slog). Ta retorična pravila so se obdržala in v slovenščini samostojno razvijala že pri prevajanju molitvenih obrazcev, pa tudi pri samostojnem prirejanju. Za gotško obdobje je značilno še zmeraj privzdignjeno besedišče, pogosto sestavljeno iz dvobesednega, včasih celo metaforičnega poimenovanja (prim. iz *Celovškega rokopisa:*

na *kriz raffpett, wu grab polofen*, medtem ko že pri Trubarju taki okraski niso več v skladu s slogom časa, zato: *cryshan in pokopan*). Od figur so v tem času značilne zveze samostalnika in pridevnika z zapostavljenim pridevnikom, kar stopnjuje slovesni učinek (*bogastvu tvoje, vola tvoja, kruh naš vsedanji*). Zlasti proti koncu 15. stoletja se na prehodu v novo slogovno obdobje ponovno uveljavljajo priredna povezovanja sopomenk ali pomenško sorodnih zvez: tako 2. *Stiški rokopis: se more tšlovik ogardity inu omarzyti; malu voly veliku, zweſeyda voly vztvario* in podobno.

Kot figura učinkujejo tudi naštevanja (vezniška ali brez veznika), obenem pa imajo seveda tudi sporočilno vlogo: *deſetino meyga ſyuota ynu meyga ſzyanya moje Syvinicze nikuly neysam takw Sweyſtu dall* (desetino mojega življenja, posevka, živinice).

Stik slovenščine z latinščino in nemščino je povzročil prevzemanje besed; to prevzemanje je potekalo iz jezika v jezik (prim. zlasti prevzemanje slovenskih krajevnih imen v nemščino). V stoletjih visokega in poznega srednjega veka je bilo prevzemanje iz nemščine razumljivo več kot v prvem obdobju, pa najdemo zato v *Stiškem rokopisu* tujko na mestu, kjer je bila v *Brižinskih spomenikih* še slovenska beseda (*Stiški rokopis: Ya ze ad pouem hudizhu ynu nega deylam ynu vſy nega hofarti; Brižinski spomenik: Iazze zaglagolo zlodeiu. Iuzem iego delom. Iuzem iego lepocam*). Pri sprejemanju tujk je prihajalo tudi do pomenskega razlikovanja: beseda *život*, ki je pomenila tako 'del telesa' kakor abstraktno 'življenje', je obdržala pomen dela telesa, v abstraktnem pomenu sta si stala nekaj časa nasproti slovenska in prevzeta beseda: *život* in *leben*, pozneje je prišlo v knjižnem jeziku do razlikovanja med besedama *život* in *življenje*, beseda *leben* pa se v knjižnem jeziku ni obdržala. Stik Slovencev z italijanskimi prebivalci je prinesla v obmejni govor vrsto italijanizmov, nekaj takih značilnih terminov je zapisanih v *Černjevskem rokopisu* (npr. izraz za nepremičnine: *blago stabel et no mobil*). Zdi se, da v tem razdobju prevzete tujke še niso v večjem obsegu tehtali glede na slogovno vrednost, kakor se je to zgodilo v šestnajstem stoletju, ko so postavljali temelje novemu knjižnemu jeziku.

Zvrstna različnost znanih slovenskih srednjeveških besedil kaže verjetno smer razvoja slovenskih pisnih jezikov. Najpopolneje in v največjem obsegu (vsaj v strnjnem besedilu) so se ohranila besedila za cerkveno rabo, s konca 15. stoletja in iz začetka 16. stoletja so se ohranila besedila upravne slovenščine, z začetka 15. stoletja so pesniški odlomki, vendar so znane predvsem besede (iz večjezične ljubezenske pesmi ali iz težko berljivega *Auersperškega rokopisa*).

Čeravno ohranjenih in (za zdaj) znanih besedil ni veliko, je mogoče s skrbno razčlemba, s primerjanji, z upoštevanjem zgodovinskih in družbenih dejstev vsaj približno spoznati, kako so se v visokem in poznem srednjem veku razvijali slovenski pisni jeziki, kakšna je bila pisava (grafija), jezik in slog.

Besedila kažejo, da se je že tedaj utrdila latinica in da so slovenski zapisi v gotici redkejši. Jezik kaže tri različice: prva je nekakšno nadaljevanje starega pisnega jezika, vendar v sodobni podobi in z naslonitvijo na govor novega središča. (Z ustanovitvijo vojvodine Kranjske in 1461 tudi ljubljanske škofije se je upravno in cerkveno središče Slovencev pomaknilo s Koroške na Kranjsko.) Znamenja tega jezika so najbolj vidna na glagoslovni ravnini: na mestih, kjer se je kasneje ustalil *u*, je še ohranjen *o* – *gospodi, ino, plemenito drevo* (ne dosledno, mešanje je že v *Celovškem rokopisu: bogastvu, -u* je verjetno dolenskega izvora); za nekdanji jat je *e*: *od zlega*, če je pod naglasom, *-e-* in *-i-*, če ni naglašeno: *vsemogočega in svetiga*. Ta raba bo pomenljiva za normiranje knjižnega jezika v protestantski dobi in pozneje v 18. in 19. stoletju.

Druga podoba pisnega jezika se nam kaže samo v *Drugem Stiškem spomeniku* in ima dolenske značilnosti, med njimi *ei* za naglašeni jat in *u* za dolgo naglašeni (cirkumflektirani) in nenaglašeni *o* v izglasju.

Tretja podoba se nam kaže v zahodnih rokopisih, zlasti v *Černjejskem* in deloma *Starogorskem* (ta je v osnovi blizu prvemu pisnemu jeziku!). Poleg jezikovnih značilnosti kažejo bližino italijanskega sveta pisava in tujke; *Černjejski rokopis* ima tudi nekatere prvine tedaj razširjene uradne čakaščine (zaradi porekla pisarja Johanesa s Krka).

Kljub različnim zapisom se zdi, da je obstajalo izročilo zapisovanja in da ni vsak zapisovalec začel na novo. V molitvah, kasneje pa tudi uradnih besedilih je prevladoval prvi tip pisnega jezika.

V slogu smo opazili drobce gotskega krašenja, v besedilu očenaša iz 15. stoletja (*Starogorski rokopis*) in deloma tudi že v *Stiškem rokopisu* se napovedujejo slogovne prvine naslednjega stoletja, ki jih lahko imenujemo renesančne.

5.3 KNJIŽNI JEZIK

5.3.1 16. STOLETJE

Dejstvo, da se je iz 15. stoletja ohranilo več slovenskih besedil kot iz starejših časov, ni naključno. Tudi ga ne gre pripisati le razcvetu pisne kulture,

omike in znanosti v srednjeveških središčih, najprej v gradovih in samostanih, pozneje v mestih. Od začetka 14. stoletja se je namreč spreminjalo razmerje do latinščine, ki jo je srednji vek »podedoval« še iz starega veka. Jezik rimske države, tudi rimske kulture, ki je bil že v starem veku podobno kot grščina pojasnen v filozofiji in znanosti in je imel svojo slovnico in pravila pisanja (poetiko) in govorjenja (retoriko), je postal v srednjem veku jezik krščanske cerkvene organizacije in obredja. Ko pa se je po preseljevanju narodov spremenila jezikovna in narodnostna podoba Evrope in je bilo treba širiti krščanstvo tudi pri teh »novih«, »barbarskih« narodih, so se v srednjem veku drug za drugim oblikovali pisni jeziki nelatinskih ljudstev. Toda da so ti jeziki v rabi enakovredni, so spoznali v Evropi razmeroma pozno, šele z nastopom humanizma, ki je odločilno – ob naslonitvi na predkrščanske antične vzore – odvrnil pozornost spoznavanja k človeku in k njegovemu življenju na zemlji.

Slovenske zgodovinske razmere proti koncu srednjega veka skorajda niso bolj spodbujale k pisanju v slovenskem jeziku kakor v osmem in še v devetem stoletju, ko je bilo še živo izročilo karantanske države. Uradovalni jezik je v srednjem veku vse bolj postajala nemščina (namreč pisni uradovalni jezik: da so ustno morali poslovati tudi v slovenščini, dokazujejo številni citati v listinah). Zanimivo je, da so pisarji pri zapisovanju v nemščino prevajali celo priimke (tega niso delali italijanski pisarji, pa se je dalo slovensko poreklo različno zapisanega prebivalca razbrati prav s primerjavo virov). V slovenščini je bil tudi del verskega življenja (branje oziroma razlaga verskega nauka, evangelija, pridiga, pesmi) itd.

Posebne razmere v cerkvenem življenju, kjer je prišlo v začetku 16. stoletja do protestantske verske reforme in odcepa, so pospeševale (po Gutenbergovem odkritju tiska) razvoj knjige, s tem pa v ugodnih razmerah tudi razvoj knjižnih jezikov, kar je vplivalo tako na javno kakor na zasebno sporočanje v živih jezikih.

Slovenski knjižni jezik se je izoblikoval v slovenski protestantski cerkvi in je dobival svojo prvo podobo v drugi polovici šestnajstega stoletja. Čas, v katerem se je to zgodilo, je bilo razgibano obdobje prebujanja ljudstev. Slovenci so bili konec 15. in v 16. stoletju in kasneje pogost cilj turških vpadov (v Trubarjevih molitvah so prošnje zoper Turke), kmetje, na katere so pri spremenjenem gospodarstvu pritiskali z novimi dajatvami, so se upirali in zahtevali »staro prauo«. Del duhovščine je zajel novi val preнове krščanstva, ki ga je pridigal Martin Luther. Razvoj slovenskega knjižnega jezika sega v čas, ki tudi pri nas ni bil zdržema naklonjen novi veri. Tru-

bar je večino svojega knjižnega dela napisal na tujem, od osemdesetih let so marsikje protestante preganjali, Slovenci pa smo prav tedaj dobili dve najpomembnejši knjigi, Dalmatinov prevod *Biblije* in Bohoričevo slovnico (oboje 1584).

Knjižni jezik so izoblikovali slovenski protestanti iz dosedanjega izročila dveh slovenskih pisnih jezikov drugega obdobja (koroško-gorenjskega in dolenskega), naslonili pa so ga na izbrani govor ljubljanskih meščanov. (Ljubljana je bila tedaj največje mesto v slovenskem prostoru s slovensko večino, bila je sedež dežele Kranjske, ljubljanske škofije in zlasti pomembno trgovsko središče.) Pisava, ki jo je uvedel Trubar, deloma pa izpopolnili drugi pisci, je prilagojena slovenska različica nemške pisave (grafije), vendar z latiničnimi (in ne gotskimi) črkami. Bohoričica se je z nekaterimi izpopolnitvami obdržala do 1845, ko jo je zamenjala gajica, pisava, ki je v veljavi še danes. Le prvi dve protestantski knjigi, *Abeceđnik* in *Katekizem* iz 1550, sta bili izdani v gotici.

Oblikovanje slovenskega knjižnega jezika je bilo odvisno od zvrsti besedil, ki so jih pisali. V knjigi so izhajala besedila, namenjena cerkvenemu nauku, razlagi, pesmi, popisu cerkvenega reda. Prevladovalo je versko strokovno izrazje in poseben slog pisanja (kakor so ga zahtevale molitve, verski nauk); v nekaterih besedilih so tudi poimenovanja iz družbenih razmerij, imena nosilcev oblasti in druge značilnosti tedanjega življenja.

Okrog petdeset protestantskih besedil, skupaj s prevodom celotne *Biblije* je zajelo v knjižni jezik obsežno besedišče, besedne zveze (frazologijo), v velikem obsegu se je potrdila slovnica knjižnega jezika. Pri zapisu so se podobno kot v prejšnjih obdobjih držali tako imenovanega paradigmatskega načela, to je da so pisali po sklanjatvenem vzorcu in ne po dejanski izgovorjavi: *delal* (in ne *delav*) zaradi *delala*, *delalo*, *gospud* zaradi *gospudi* in ne *gospud*. S tem je bil postavljen temelj slovenskega knjižnega jezika, utrdila pa so se tudi načela izbire, kaj je za knjižni jezik primerno. Načela so v določenem smislu obveljala do danes in jih še danes spoštujemo, čeprav so seveda nenapisana in jih je bilo mogoče spoznati iz ravnanja protestantov in iz nadaljnje zgodovine knjižnega jezika. Ta načela so:

- ▷ načelo, da naj se knjižni jezik izogiba pretirane narečnosti;
- ▷ načelo neupoštevanja samoglasniške krnitve, ki je bila že v 16. stoletju značilna za govore, od koder se je razvil knjižni jezik (tudi krnitev je znamenje narečnega);
- ▷ načelo izogibanja tujk; po nemškem zgledu, kjer so se upirali latinski

tujki, se pri nas z razvojem knjige upirajo nemški, zlasti v govor sprejeti tujki.

Načelo izogibanja pretirane narečnosti je moglo nastati v narečno izredno razgibanem slovenskem prostoru in ima sociolingvistični pomen: ne vsiljevati rojaku oblike, ki jo bo čutil kot tujo. Protestanti so se – ne zmeraj z uspehom – skušali izogibati pisanju *-ei-* za dolgi jat (dolgi e-jevski glas); beseda *vigred* za knjižno *pomlad* se ni uveljavila kot splošnoslovenska beseda, tudi v pesniškem jeziku ne. Dalmatin na primer v *Registru* k *Bibliji* navaja tudi nekranjske besede, npr. *pěrhódak* (današnje knjižno *prihodek*) je koroško *noter jemajne*.

Načelo neupoštevanja samoglasniške krnitve je bilo razloženo šele v drugi polovici 17. stoletja, ko je Janez Ludvik Schönleben z značilno baročno pretiranim opozorilom pokazal, kaj bi bilo, če bi opuščali samoglasnike: ne bi se sporazumeli.

Glede tujk je veljalo, da jih je mogoče uporabljati, če so »ljudske« (to je ljudem razumljive) – in da jih je treba nadomestiti s slovenskimi (oz. hrvaškimi) izrazi. Opuščanje tujk je deloma značilno že za Dalmatinovo *Biblijo*, še v veliko večji meri pa za Hrenovo priredbo *Evangelijev inu listov* (1615). Nekaj primerov zamenjav, ki so obstale do danes (Rigler 1968: 213):

Dalmatin

Erbizh

Erpèrgujte

fvoje Mreshe flikali

s'fliffom

folku

folk

gvant

bo zhes leto shlahto prifblu

ena vpiezha lhtima

Hren

– dedizh

– Prenizhite

– popravlali *fvoje mreshe*

– fkerbnu

– Ludem

– mnoshiza

– oblazhilu

– *zhes letá* narod *pride*

– *en vpiezhi* glas

Slovenski knjižni jezik je bil tedaj prvič popisana v slovnici Adama Bohoriča (BH 1584). Slovnica je nastala ob delu revizijske komisije za Dalmatinovo *Biblijo*, katere član je bil Bohorič. Jezikovno gradivo je dobila iz »kranjske latinične književnosti«. Namenjena je bila slovensko pišočim na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem. Slovnica je nastala približno v istem času kot slovnice drugih nelatinskih jezikov v Evropi. Vzorec za je-

zikovni opis je bila Melanchthonova slovnica latinskega in grškega jezika. Slovnica ima zelo spodbuden uvod, v katerem je omenjena zveza z drugimi Slovani. Slovnični opis je v latinščini, z latinščino pa je primerjan tudi marsikateri jezikovni pojav. Slovenska abeceda je postavljena v vrsto z drugimi slovanskimi abecedami (glagoličnimi, cirilsko). Abeceda je poenotila in poenostavila pisavo sičnikov, šumnikov in zlitnikov:

glas –	črka	
/c/ –	c, z	/č/ – zh
/s/ –	f	/š/ – fh
/z/ –	s	/ž/ – sh

Glasoslovnemu opisu sledi oblikoslovni z vsemi klasičnimi besednimi vrstami do medmeta. Izredno izčrpna je obravnava glagola, tako po pomenski plati (glagolski vid) kakor glede oblik za čas in način (vzorec za spregatev trpnika: *Ieft bom pezhen*). Skladnja je pokazana v primerjavi z latinščino. Razmeroma veliko je tudi slovarskih enot (pri posameznih besednih vrstah in posebej); s tem je nakazan prvi izbor besedišča za knjižni jezik.

V večjezični slovar je bila slovenščina zajeta prvič šele konec 16. stoletja. V obdobju številnih primerjav med na novo odkrivanimi nelatinskimi jeziki je izdal Hieronim Megiser najprej štirijezični slovar jezikov, ki so se najbolj uporabljali v slovenskih deželah: slovenščine, latinščine, nemščine in italijanščine. Megiser je slovenščino tudi kasneje večkrat primerjal z drugimi jeziki.

Slog protestantskih besedil kaže skupne lastnosti kljub raznovrstnim vsebinam. Tvorba besedil je bila podrejena redu, kakor se je v 16. stoletju uveljavil pri nas ob zgledih časovnega okusa pri drugih narodih. Značilne za Trubarjev slog, pa tudi za slog drugih protestantskih piscev, so naslednje posebnosti:

- ▷ zasnova besedil: grajena so v obliki poimenovalnih enot, ki si sledijo v logičnem zapovrstju (prim. zasnovo pridige o grehu in pokori, TC 1550: 202 in sl.), vendar tako, da je marsikdaj mogoče kak del opustiti, ne da bi bila bistveno prizadeta celota. Vsak del je namreč po svoje celota zase;
- ▷ besedišče je take vrste, da poimenuje naravnost, brez zastranitev v pretirano okrasje, čeprav uporablja tudi primero in druge besedne prenose (prim. TC 1564: 8a);

- ▷ praviloma se uporabljajo sopomenke v besednih dvojicah, povezanih z *in (inu)* in *ali (oli)* (ali asindetično): *zhašt inu Huala*. Te besedne zveze imajo pogosto predvsem poudarjevalno vlogo, saj mnogokrat združujejo čiste sopomenke;
- ▷ veliko poudarjevalno vlogo ima tudi naštevanje več delov celote (navadno asindetično).

Tak slog učinkuje mestoma težko, na majhnem prostoru je preobtežen s sopomeni, zlasti v nekaterih prevodih učinkuje tudi okorno. Med slogovnimi posebnostmi je treba pokazati tudi na nekatere težave spričo snovnih omejitev, zlasti glede izrazja. Čeprav se Trubar, zlasti v polemičnih spisih ni ogibal krepkih izrazov, so za molitve in druge spise verskega značaja vendarle izbirali med besedami, s tem pa tudi usmerjali knjižnojezikovno odbiro izrazov. Težave je povzročala tudi knjižna raba glagolskih oblik; kakor je iz Bohoričeve slovnice razvidno, so tedaj knjižno rabo glagolskih oblik pojmovali po latinščini, ki pa ima drugačen sestav kot slovenščina. Dolga stoletja je trajalo, da so v slovenskih slovnica izdelali vsa pravila za rabo glagola. Knjižni jezik je vplival tudi na tedanjo rabo necerkvenih besedil upravnega značaja, med njimi zlasti na besedilo vinogradniškega patenta, imenovanega tudi *Gorne bukve*, ki ga je 1582 prevedel Andrej Recelj. Navadno pa rokopisna besedila niso na tako izbrušeni ravni kot tiskana knjižnojezikovna besedila.

Pisci besedil v protestantski dobi, pa tudi kasneje so bili izobraženci, ki so bili večji tudi latinščine, nemščine itd. Iz konca protestantskega obdobja, še več pa iz kasnejšega obdobja, se je ohranilo nekaj pisem, ki pričajo, da je postajala tudi slovenščina jezik (ali vsaj sojzik) pisnega sporočanja med izobraženci. Dejstvo, da so morali v protestantski stanovski šoli obvladovati katekizem v slovenskem jeziku, kaže pomen, ki so ga protestanti pripisovali slovenščini kot materinščini.

Vsi ti podatki nam pojasnjujejo poti, po katerih si je slovenščina kot jezik prebivalstva (in ne splošni uradni jezik) iz davnine ohranila in pozneje postopoma pridobila veljavo jezika v javni rabi.

5.3.2 17. IN PRVA POLOVICA 18. STOLETJA

Spremembe v družbenem in političnem življenju v 17. stoletju so vplivale tudi na vlogo in način rabe slovenskega jezika med prebivalstvom. Narodnostna struktura prebivalstva se je spremenila, ko so morali s protestantskimi pridigarji oditi najprej zlasti plemiči. Veliko število novega

plemstva je bilo iz slovenskih vrst in to je ponovno vplivalo tudi na jezikovne navade prebivalstva. Slovenščina je bila v rabi v stiku prebivalstva z gosposko in o tem so nam ohranjena številna pričevanja. Zanimiva pa so tudi pričevanja zasebne rabe slovenskega jezika (na primer pisma med plemiči in izobraženci). Po zatrtju protestantov je prenehal vpliv protestantskega tiska na širši krog bralcev. Protestantske knjige so po večini (razen določenega števila biblij) zažgali in na mnoge pozabili (za celo stoletje na primer na Bohoričevo slovnico). Tudi v šolah niso več učili slovenščine oz. slovensko: pouk v jezuitski šoli je bil latinski in kasneje se je pridružila nemščina. Kljub temu se je protestantsko knjižno izročilo ohranilo in nadaljevalo.

V novo obdobje ga je prinesel sam član protireformacijske komisije, škof Tomaž Hren, ki je poskrbel za priredbo priročnika *Evangelia inu lystuvi* (1612). Pri tem so se trudili, da bi neustrezno nemško tujko zamenjali s primernejšo slovensko besedo, tudi tvorjenko.

V skladu s tedanjimi pogledi v cerkvi (v nasprotju s protestanti) *Biblije* niso smeli brati verniki sami: zadovoljiti so se morali z branjem in pridizno razlago duhovnikov. Tomaž Hren je z okrožnico v začetku 17. stoletja poskrbel, da so bile razlage in pojasnila tudi v slovenščini in oskrbel omenjeno najnujnejše pomagalo (evangelije in branja). Da bi to lahko opravljali, so morali obvladovati jezik slovenske knjige in so morali, če je prišlo do dvoma, to znanje tudi dokazati nadzornikom!

V takih okoliščinah se je zgodilo, da je tiskanje knjižnih priročnikov zastalo (od 1612, 1615 do 1672), ne da bi se pretrgalo izročilo. Čeprav so tisk ovirale različne okoliščine, so se ohranili zgledi za knjižni jezik v nekaterih rokopisih. Leta 1672 je Janez Ludvik Schönleben drugič poskrbel za priročnik *Evangelia inu lystuvi* in v uvodu razložil svoj pogled na knjižni jezik. Povedal je,

- ▷ da je treba pisati »po šegi rodu« (to se pravi enotno), medtem ko je mogoče govoriti »po šegi pokrajine« (to se pravi upošteva je govorico v okolju);
- ▷ da piše sam po kranjskem izročilu, pridigarji pa da lahko s svinčnikov vstavijo svojo besedo »po šegi pokrajine«;
- ▷ samoglasniška krnitev se ne upošteva; če bi pisali same soglasnike, se ne bi razumeli.

V posebnih *Opažanjih* (*Observationes*) so navedene glasovne vrednosti slovenskih črk (ob primerjavi z latinščino in nemščino), kar kaže, da je bila taka slovenska knjiga namenjena izobražencem (duhovniku).

Seveda se v vsakem dolgem obdobju, ki celo stoletje ni premoglo slov-

nice, izročilo s samimi zgledi ni moglo docela obdržati. Do neke mere je izgovor vendarle vplival na zapis, posebej še, ker so bila nekatera besedila celo zapisana po govornem besedilu, na primer pričevanja pod prisego.

Kljub temu kaže omenjeno Schönlebnovo opozorilo na več razmerji: najprej med pisavo in govorom. Govor knjižnega jezika (zlasti branja) se ni podrejal zgolj vidnemu vtisu črk in pisave (vseh znakov za glasove slovenska pisava tako ali tako ni premogla, npr. e-jevskih glasov je več, pa ena sama črka, mesto naglasa ni zaznamovano itd.). Osnovo za glasovno vrednost črk naj bi dajal govor. Za knjižni jezik so se zavedali tudi govornega vira, čeprav niso bili vsi iz središča (pisali so »kranjsko, kakor se govori v Ljubljani, v modernem času«, Paglovec 1741). Ker se je v Ljubljani v stoletjih po protestantih verjetno spremenila smer priseljevanja prebivalcev, je v jeziku marsikaterega pisca opaziti gorenjske jezikovne posebnosti, tudi zglede za samoglasniško krnitev (npr. *tmo* ali *temo* za *temu*, *be* za *bi* itd.), omahovali so med pisavo *imev* in *imel*, vendar se skorajda ni zgodilo, da bi novost izročilo popolnoma izrinila: obliki po govoru in po izročilu sta se pojavljali v istem besedilu.

To je bilo toliko lažje, ker se slovenski jezik v šolah ni poučeval, pozabili pa so do 1715 tudi na Bohoričevo slovnico; tedaj jo je Hipolit ponovno izdal. Tako razen omenjenih *Opažanj* o glasovnih vrednostih črk in nekaterih uvodnih opozoril ni bilo drugega jezikovnega priročnika. Pač pa je nastalo konec 17. in v začetku 18. stoletja nekaj rokopisnih slovarjev, ki so jih prepisovali in dopolnjevali.

V 17. stoletju so veljale tele jezikovne navada: v vsakdanjem sporazumevanju so uporabljali na deželi samo slovenski jezik, v bližini mest pa slovenščino, pretkano z nemškimi izposojenkami (popačenkami, prevzetimi iz govora), ki jih po sociolingvističnem izrazju imenujemo interference. V mestih so govorili tudi samo nemško ali italijansko, kolikor so se posamezne družine priselile iz tujih krajev (dopolnjeno po Valvasorju 1689).

Po zvrsteh delimo besedila iz našega obdobja na priredbe besedil, namenjenih obredju (tako npr. evangeliji in branja), na vzorce pridrig in drugih nabožnih besedil, na natisnjeno laično pesem (hvalnica kot uvod v nemško pisano *Slavo vojvodine Kranjske*), vse v središčnem knjižnem jeziku.

Sem ne uvrščamo *Italijansko-slovensko-slovenskega slovarja*, ki ga je leta 1607 izdal Italijan Alasia da Sommaripa za potrebe Italijanov na narodnostni meji (Devin). To delo zaradi pisave in besedišča ne kaže večje zveze slovenskim knjižnojekovnim izročilom, kljub temu pa je za nas

pomembna priča podobe govornega in knjižnega jezika v zahodnih slovenskih pokrajinah in slovenskega izročila.

Podobno obravnavamo kot krajevno posebnost tudi prekmurska besedila.

Od zvrsti, ki so se ohranile v rokopisih, so na prvem mestu prisežni obrazci za mestne prebivalce, za opravljanje raznih dolžnosti (prim. prisežni obrazec za zapisisego ljubljanskega meščana), pričevanja pod prisego, računi in obračuni, oporoke, besedilo razsodbe, opis deželnosodnih meja itd. Posebna pozornost pa naj velja nedavno na novo odkritemu slovenskemu dopisovanju med plemkinjama (materjo in hčerjo) in slovenski ostalini duhovnika Cerviča. Sorazmerno veliko ohranjenih besedil kaže prakso zasebnega dopisovanja v slovenščini tudi med izobraženci. Plemiški hčeri Mariji Izabeli Marenzi, ki je bila poročena v Trstu, se pozna, da je bila poučena v slovenskem knjižnojezikovnem izročilu. Najdba plemiških pisem iz kroga, ki se je med seboj tudi pisno sporazumeval, spodbuja potrebo po spremembi ustaljenega, a napačnega stališča glede rabe slovenskega jezika – češ da je bil to jezik kmetov in torej nižjih družbenih plasti. Ohranjena besedila dokazujejo, da je bila slovenščina tedaj v vsakdanjem sporočanju tudi v mestih enakovredna nemščini in italijanščini (na kar lahko sklepamo po jeziku ljubljanskih mestnih priseg), pa tudi, kako si je postopoma utirala pot (sodna praksa) tudi v necerkveni javni rabi.

V rokopisu sta se ohranili tudi dve posvetni pesmi, ena lirična in druga šaljiva, napisana v nizkem slogu (začetek 18. stoletja). Prav tako v rokopisu so ostali slovarji. Na robu pa je treba omeniti še dramske uprizoritve pasijona, bodisi ohranjene v rokopisu (Romualdov *Škofjeloški pasijon*), bodisi sporočene kot jezuitske šolske igre.

Kljub temu da je že v 17. stoletju, še bolj pa v 18. stoletju cesarska absolutistična oblast krepila upravno ureditev po deželah in bi to lahko že tedaj povzročilo večjo jezikovno neenotnost, se to ni zgodilo. V vsem slovenskem prostoru pod Avstrijo (in deloma pod Benetkami: v Beneški Sloveniji) so pisali po knjižnojezikovnem izročilu. Spremembe so v ta besedila prodirale iz govora. Besedila so bila z izjemo pesmaric pretežno namenjena izobražencem v uporabo (duhovnikom, pisarjem itd.), pomembna je tudi ohranjena korespondenca kot dokaz uveljavljanja slovenščine v zasebni rabi.

V 18. stoletju se je izoblikoval posebni prekmurski knjižni jezik (Prekmurje je bilo od osrednjega slovenskega prostora upravno ločeno,

bilo je pod Ogrsko). Zaradi stika z madžarščino so Prekmurci uporabili madžarsko pisavo (grafijo).

Slog. V našem obdobju se je iz renesančnih slogovnih oblik razvila baročna oblika besedila. Namesto nalaganja odstavkov in težke oblike je v besedilih konca 17. stoletja (baročni pridigarji) mogoče opaziti celovito zasnovano besedilo ob osrednji misli (nekakšni pomenski osi), ob kateri je umetelno zgrajena pripoved. Osrednja misel je bodisi nakazana z naslovom ali podnaslovom, tudi v obliki citata iz Svetega pisma. Besedilo ima nato klasično zgradbo:

- ▷ uvod (postavljanje osnovne misli s tezo, antitezo);
- ▷ jedro (v njem se uvodna misel pojasnjuje in dokazuje s prilikami iz kulturne zakladnice, znanimi simboli, s posebnimi sredstvi baročne upovedovanja (emblematiko));
- ▷ končni del, v katerem je izpeljan izhodiščni sporočilni namen.

Ta stroga organizacija besedila je uresničena z raznovrstnimi jezikovnimi sredstvi, s katerimi je mogoče doseči učinke močnih nasprotij, napetosti in čustvenih odzivov. Od priredij je zdaj najbolj pogosto protivno priredje, od figur pa za upočasnenje ritma mnogovezje, za pospešitev brezvezje, pa govorniški nagovor, govorniško vprašanje in odgovor. Učinkujejo tudi govorniške ponovitve besedila. Namesto poprejšnje priredne zveze dveh sopomenk so zdaj običajnejša naštevanja dejstev, lastnosti itd., kar ima vse večjo poudarno moč. Vsa ta sredstva so razvrščena v besedilu tako, da pritegnejo bralca. Figure z naštevanjem in druga sredstva zbujajo vtis kopičenja, pa zaradi tega navadno pozabljamo, da je živahna menjava sredstev samo pisana zunanja bleščava, ki skriva strogi notranji red. Zaradi govorniških vprašanj in odgovorov in zgradbe, polne dramske napetosti, imajo besedila tega sloga za predhodnike naše dramatike. Zanimivo je, da je baročni red dolgo obvladoval večino besedil, tudi prisežne obrazce tega časa in predvsem pravna besedila. (Baročni način se je kot slogovno sredstvo uporabljal tudi kasneje, v 19. in zlasti v 20. stoletju; značilno je, da gre pri tem zmeraj za izrabo zunanjih oblikovnih sredstev, ne pa za baročno organizacijo v celoti.)

Seveda je treba za sklep opozoriti na lastnost, ki ji v skopem zarisovanju razvoja ni mogoče posvetiti dovolj pozornosti. Slovenski knjižni jezik se je v 17. in 18. stoletju likal zelo počasi, prva naloga ob pisanju, prirejanju in prevajanju besedil je bila oblikovati besedila, primerna slogu časa. Pri tem se je spričo dejstva, da so pridigarji prišli iz raznih krajev in da so tudi delovali na raznih krajih, tudi v skupni pisni jezik nujno vrinila narečna

oblika, vsak med njimi je različno pojmoval nemške tujke, skladnja (zlasti deležniške zveze in besedni red) je bila povzeta po latinščini ali nemščini. Toda poglobitno je, da se je jezik razvijal z množino oblikovanih besedil najrazličnejše vsebine; to je pomagalo zapisati besedišče. Ko skušamo spoznati razvoj, iščemo tisto, kar je razvoj pospeševalo, medtem ko vse, kar ga je zaviralo, sicer upoštevamo, vendar nas ne moti pri pojasnjevanju rasti nadnarečnega skupnega jezika.

5.3.3 SLOVENSKI KNJIŽNI JEZIK OD 18. STOLETJA DO DANES

5.3.3.1 Pokrajinske različice in prekmurski knjižni jezik

Približno do srede 18. stoletja so se slovenska besedila v tedanjem knjižnem jeziku ravnala bolj ali manj po enotni normi. Večji razločki v jeziku so bili kvečjemu v zapisnikih nekaterih pričevanj pod prisego, pisnih in podobno. V 18. stoletju pa se je ta enovitost malone za celo stoletje skrhala. Za tak razvoj sta bila dva razloga: jezikovnopolitični in družbeni. Prvi je izviral iz veljavnih pogledov na avstrijsko državo; cesarska oblast si je pri nas pridobivala večjo moč z naslanjanjem na deželno uredništvo, to pa je pripeljalo do nastajanja in uveljavljanja deželnih različic in enotnega jezika, kakor je od 16. stoletja v svoji nadnarečni vlogi povezoval Slovence.

Drugi razlog so pojasnili sami pisci: preprostega bralca, ki so ga ne nazadnje tudi iz gospodarskih razlogov želeli izobraziti, so hoteli pritegniti z domačo in ne »tujo« jezиковno podobo. V jezik so zato sprejemali nekatere narečne posebnosti, pa so se tako iz prejšnjega enotnega jezika razvili knjižni jezik Slovencev na Kranjskem (kranjski jezik), nastali pa sta še štajerska in koroška različica, medtem ko se je prekmurski knjižni jezik razvijal zunaj teh tokov.

V koroški različici so bili sprva le prevodi enotnega katekizma, pozneje pa tudi druga besedila, med njimi slovnica (Ožbalt Gutsman, 1777, več izdaj in 1789 *Nemško-slovenski slovar s slovensko-nemškim dodatkom*). Pri koroški različici so najbolj vidne spremembe v glasoslovju (*den za dan, besieda za beseda*) in v besedišču (*barati*). Za vse različice so v tem času povsem običajne tudi sestavljenke po nemškem besedotvornem načelu s prislovnim prvim delom (*dolposukati, dolzmotati, prečvoziti, dolprostiti*).

Za štajersko različico so znane nekatere oblike, med njimi končnica za orodnik prve ženske sklanjatve na *-oj* (ki jo je v slovensko literaturo v drugi polovici 19. stoletja prinesel Anton Aškerc, živa pa je še pri Ketteju (*se tih vetrc z vodoj poigrava*), vendar se v knjižnem jeziku ni ustalila. Dve slovnici, med njimi znana slovnica Jurija Dajnka (1824), sta nastali šele v

19. stoletju. Pisava dajničica (z nekaterimi nelatiničnimi črkami) se je na Štajerskem kljub uradni prepovedi obdržala do konca tridesetih let.

Kranjski jezik se je razvijal iz nekdanjega skupnoslovenskega in z njim se je pravzaprav nadaljevalo izročilo, če upoštevamo njegov zvrstnostni razmah konca 18. stoletja. – Posebne razmere pokrajinskega razvoja je omajalo od 16. stoletja spoštovano načelo enotne knjižne norme (*pišimo po šegi rodu*); novim, pokrajinskim načelom oblikovanja kranjske različice sta se najbolj približala Marko Pohlin s *Kranjsko gramatiko* (1768 + druga izdaja) in Fran Metelko s slovnico (1825). Oba sta posegala tudi v pisavo.

Pohlin je hotel na zunaj zamenjati izročilo s tem, da je vpeljal nekatere nove črke, starim pa je zamenjal vrednost (nove: *w* za *b*, *qu* za *kv*: *buque*; *she* za *že* namesto *she* po bohoričici). Imel se je za prvega slovniciarja (čeprav so v 18. stoletju kar dvakrat ponovno izdali Bohoričevo slovnico: 1715 in 1758). V svoji normi, to je zapisanih pravilih kranjskega jezika, je predlagal upoštevanje krnitive (*lubem* za *lj/lubim*). Tudi Metelko si je – podobno kot Dajnko – pomagal z nelatiničnimi črkami, z njimi pa je skušal zabeležiti kranjski izgovor (in pri tem deloma tudi upošteval krnitive). Pomembno je, da sta bila s kritiko zavrnjena tako Pohlin kakor Metelko (čeprav je sicer njegova slovnica po izčrpnosti, zasnovi gradiva itd. velik korak v našem slovniciarstvu). Temeljni razlog zavrnitve je bil v vidnem odstopanju od izročila, od vidne podobe in z njo zvezane predstave o lepoti (estetiki) knjižnega jezika. Črkarska pravda v sredi prve polovice 19. stoletja zato ni toliko pomembna le zaradi boja za pisavo, kolikor zaradi drugih načelnih spopadanj v zvezi z jezikom.

5.3.3.2 Razvoj kranjskega jezika v skupni jezik

Razdobje, v katerem se je naglo začrtala nova, moderna doba, je bilo družbeno, politično in gospodarsko nadvse razgibano.

Od dejavnikov, ki so vplivali tudi na razvoj jezika, kaže omeniti krepitev deželne uprave, francosko revolucijo in poostritev razmer v absolutističnih državah (tudi pri nas), Napoleonove pohode po Evropi, ustanovitve Ilirskih provinc, kjer je postala slovenščina enakovreden jezik javnega življenja. To je povzročilo, da se tudi po odhodu Francozov in ob vseh pritiskih na jezik ni več ponovilo prejšnje stanje. – Za razvoj jezika zelo pomembno dejstvo je tudi v tem, da se je širila plast izobraženega zavednega meščanstva tudi med neduhovniki in da je zlasti v 19. stoletju odločilno poskrbela za ustrezen razvoj enotnega, urbanega, kultiviranega jezika – ne

da bi (vsaj v svojem najboljšem delu) pozabila na govorno zaledje zlasti pri kmečkem prebivalstvu (od koder je izhajala večina naših izobražencev).

Za razsvetljence, ki so prvi pri nas konec 18. stoletja izdelali več programov za načrtno razvijanje slovenskega knjižnega jezika v javni rabi (F. Kidrič), je doživel osrednjeslovenski knjižni jezik velik razmah. Medtem ko sta se pokrajinski različici na Koroškem in na Kranjskem razvijali predvsem v poljudno-nabožnem slovstvu, se je okrog ljubljanskega središča knjižni jezik razvijal na več ravneh:

- ▷ Nadaljeval se je razvoj dosedanjega »visokega« cerkvenega jezika za posebne namene. Konec 18. stoletja so prvič prevedli katoliško *Biblijo*; zaradi glavnega organizatorja ji pravimo Japljeva *Biblija*. Primerjava jezika Dalmatinovega in Japljevega prevoda kaže, kakšno pot je do 16. stoletja prehodil slovenski knjižni jezik in kako so se polagoma izgubljale nekatere preveč očitne lastnosti protestantov: denimo u v o (gospudi v gospoda). Videti je, kako so odpravljali tujke, zmagovali oblikoslovje in skladnjo, pa spet poskušali z nekaterimi prevzetimi oblikami v besedotvorju, deležniških zvezah itd. Jezikovno rast vidimo v uveljavljanju besedišča in oblik, ki so se obdržale do danes.
- ▷ Japljeva *Biblija* je postala novi vzorec jezika; poleg *Biblije* so bila še druga besedila (pridige, katekizmi itd.). Po slogu je prišlo do utišanja baroka v klasicizem; tudi versko besedilo učinkuje zdaj mestoma kot strokovno besedilo (zelo so pazili na točnost prevoda, manj na poetičnost).
- ▷ Razvoj visokega knjižnega jezika za laično rabo je videti največ v almanahu *Pisanice*. Slog je raznovrsten in kaže prehajanje od baroka v rokoko in umerjeni klasicizem.

V taki luči je treba videti tudi jezik prvih slovenskih dramskih besedil. Linhartove *Županove Micke* in komedije *Matiček se ženi*. (Pri uprizarjanju nekateri pri nas napačno menijo, da gre za narečja; dejansko gre za poskus konverzacijskega sloga na ravni tedanjega knjižnega jezika; osebe so označene s slogovnimi različicami, tako baron in baronica mestoma s prvinami baroka.) Iz te ravni je izviral tudi zgodnja Vodnikova pesem, čeprav se je Vodnik po Zoisovem vplivu začel kasneje izražati veliko bolj preprosto (pritalno). V tedanjem »visokem« jeziku je moral biti tudi Japljev prevod znanega dela italijanskega klasicizma, Metastasijevega *Artakserksesa*, ki je ostal v rokopisu (Arhiv Slovenije, Priv. XXII).

Ob bežnem pregledu razvoja »visoke« zvrsti kaže omeniti tudi te-

žnje, s prevodi poskrbeti za zglede kultivirane, »gosposke« konverzacije (Pohlin).

Zasebno gradivo iz 18. stoletja, morebitno slovensko korespondenco med latinščine in nemščine veččimi izobraženci, smo doslej za zgodovino knjižnega jezika pustili ob strani, pa tudi veliko ga ni. Ohranjenih pa je več polnarečno pisanih poročil (pisem) bohinjskih rudarskih nadzornikov Žige Zoisa. Slovenska korespondenca se je na splošno uveljavila šele čez desetletja (čeprav so jo nekateri, zlasti izobraženci, seveda gojili že prej).

Razsvetljenci so si prizadevali za usposobljenost slovenščine za javno življenje. Zbirali so novo gradivo za slovarje, poskušali so terminološko opisati posamezna strokovna področja, tako poljedelstvo, živinorejo, naravoslovje, mineralogijo, geologijo, rudarstvo itd. – Terminologija, zlasti upravno pravna, se je širila tudi s tiskanimi patenti, ki so jih praviloma prevajali jezika najbolj večči izobraženci. Primerjava patentov, tako začetnih iz pisarne Marije Terezije kakor Napoleonovih patentov in razglasov, lepo kaže velikanski skok v razvoju slovenskega jezika v tem obdobju.

Rokopisni slovarji, ki so jih v prepisih širili na prelomu sedemnajstega in osemnajstega stoletja, sedaj niso mogli več zadostiti vse večjim potrebam pišočih, zato so v Celovcu 1744 izdali dopolnjen Megiserjev slovar, 1781 je izdal Pohlin *Tu malu besedische treh jesikov*, leta 1789 pa je izšel Gutsmanov obsežnejši nemško-slovenski slovar s krajšim slovenskim dodatkom; Vodnikovo gradivo so uporabili pri velikih slovarskih delih 19. stoletja.

Poleg slovarjev so izdali tudi celo vrsto slovnici. Po Pohlinovi in Gutsmanovi slovnici (1786, 1777) je bila v vsem obdobju najpomembnejša Kopitarjeva znanstvena slovnica (1808 [1809]), ki je uredila glasoslovje in oblikoslovje (slovenskega jezika na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem) kot enotnega jezika (z različicami). Vodnik je v *Pismenosti* prispeval slovensko slovniško terminologijo in merilo lepega. (Tudi pri slovnici se mu je poznalo, da je pesnik.) Metelko je po Dobrovškem poskrbel za nova poglavja iz skladnje; več in bolj izvirno so obravnavali slovničarji skladnjo šele po Levstikovih opomnjah v *Napakah slovenskega pisanja* (1858).

Po prizadevanjih prve skupine razsveteljencev (Kumerdejev krog) je prišla (zlasti na Kranjskem) po letu 1774 slovenščina kot uvajalni jezik v nemščino v podeželske šole (trivialke). Za to stopnjo so bile potrebne učne knjige. To je pospešilo razvoj posebne ravni jezika, ki je imela svoje začetke v nabožnem pouku 18. stoletja; za to raven je značilno nazorno pisanje z vsem razumljivo pritalno metaforo (danes učinkuje zalo preprosto). Ta

zvrst jezika se je razvijala za splošno izobraževanje (poznamo jo v sodobni preobleki še danes).

Med obema ravnema jezika, »visokim« in tem za splošno izobraževanje, je slovenščina razvila tudi svoj publicistični izraz, tako pri Vodnikovih *Lublanskih Novicah* in pri *Pratiki*, kakor pozneje pri Bleiweisu, vsaj v prvi dobi. Raven te ali one jezikovne zvrsti je usmerjal (preprosti) naslovnik.

Prizadevanje za ustrezno oblikovanje slovenskega jezika za javnost se je v 19. stoletju zelo intenzivno nadaljevalo. Napori razsvetljencev, da bi oblikovali samostojen slovenski knjižni jezik, primeren za vse oblike tedanjega življenja (in ne le za cerkveni nauk in preprosto upravo), so bili nagrajani že v času Ilirskih dežel pod Francozi. Tedaj je postala slovenščina poleg francoščine enakopraven jezik, čeprav so sprva nameravali vpeljati samo (dalmatinsko) hrvaščino; takrat je postala slovenščina prvič tudi učni jezik v srednji šoli, vendar so bili Francozi v deželi premalo časa, da bi to načelo uveljavili (s potrebnimi učbeniki itd.).

Kljub temu pa je to dejstvo seveda vplivalo na intenzivnost nadaljnje- ga razvoja v devetnajstem stoletju:

- ▷ Za potek ustaljevanja pisne podobe slovenskega knjižnega jezika so v prvi polovici devetnajstega stoletja najprej značilni napori po izboljšanju pisave; po več neuspešnih poskusih se je do 1845 splošno uveljavila češka pisava, ki smo jo kot gajico sprejeli s posredništvom Hrvatov (Ljudevit Gaj). (Neuspešni poskusi: Pohlinov z zamenjavo črk, Dajnkov in Metelkov: ta dva sta poskusila latinično bohoričico dopolniti z nekaterimi črkami zlasti iz cirilice; novi pisavi se nista obnesli zaradi neenotnega videza, utrjenega izročila, pa tudi zaradi narečne izgovorjave; to velja zlasti za Metelka.) Gajica je bila že nekaj stoletji v rabi pri Čehih, sprejeli so jo Hrvati in tako se je uveljavila tudi v slovenščini, čeprav ne zaznamuje vseh glasov slovenskega jezika.
- ▷ Spreminjanje pisave je sprva potekalo boleče in je v slovenski kulturni zgodovini znano pod imenom *črkarska pravda*; posebej se je razmahnila v začetku tridesetih let. Končala se je z uradno prepovedjo obeh pisav, izšla pa sta tudi slovnica in slovar A. Murka, ki sta za dobro desetletje ponovno utrdila bohoričico.
- ▷ Obenem s polemiko o pisavi se je razvnela med Kopitarjevim krogom na eni strani in Prešernovim in Čopovim na drugi mnogo pomembnejša razprava najprej o podobi knjižnega jezika. Metelkova pisava s polglasniki je namreč kazala na narečno, to je kranjsko samoglasniško krnitev, s tem pa se je odmaknila od temeljnega načela v oblikovanju

knjižnega jezika, ki krnitve ni upoštevalo, in zmotila tako vajeni vidni kot verjetno tudi slušni vtis knjižnega jezika.

V Prešernovem času so bile vse do leta 1848 še zmeraj v rabi pokrajinske različice: na Kranjskem – kranjski jezik, na Štajerskem štajerska varianta (tam so prej sprejeli gajico), Korošci pa so uporabljali koroške oblike (na primer Urban Jarnik in Matija Majar - Ziljski). V *Kmetijske in rokodelske novice* so vabili pisce z vseh področij; vidni razločki so seveda terjali poenotenje jezika. Še močnejša spodbuda za enoten jezik je prišla s tako imenovano »pomladjo narodov«, z marčno revolucijo leta 1848. Čeprav revolucionarni dogodki niso pritegovali Slovencev neposredno, so v razpoloženju splošnega družbenega spreminjanja oblikovali prvi slovenski politični program »Združeno Slovenijo«, v katerem je bila postavljena zahteva po svobodni rabi slovenskega jezika (natančneje: po »enakih pravicah, kakor jih ima nemški jezik«). Za tak namen so seveda potrebovali enotni knjižni jezik, brez variant; tako so se do leta 1851 le pogodili za uvedbo nekaterih novih oblik, glede katerih so se pogajali skoraj pol stoletja.

Iz osrednjega slovenskega knjižnega jezika so zato opustili nekatere oblike, v katerih so bile še sledi samoglasniške krnitve (tako so vpeljali namesto končnice *-iga* današnjo končnico *-ega*, veznik *de* so zamenjali z *da*, vpeljali so soglasniški sklop *šč*, ki je bil prej po gorenjski šegi poenostavljen v *š*, uredili so nekatere sklanjatvene končnice pri samostalniku (*bratom* namesto *bratam*) in pridevniku (oblike po vseh treh spolih), zamenjali so členek *nar* z *naj*, itd.). Med te »nove oblike« je treba prišteti še pisavo samoglasniškega *r* brez polglasnika (torej *vrt* namesto *vert*). Kakšne posledice je imela ta navidez skromna sprememba za podobo slovenskega jezika, najlepše vidimo, če primerjamo prvo in drugo izdajo Prešernovih *Poezij* (1846 in 1866, po novem je Prešerna »popravlil« Levstik). Postopoma so urejali tudi druge lastnosti jezika, zlasti rabo glagolskih oblik, besednega reda (klitik) itd.

Za razvoj slovenskega naroda in slovenskega jezika pa je bila izjemnega pomena temeljna odločitev o slovenskem jeziku na vseh stopnjah družbenega razvoja, tudi v umetnosti in znanosti. Tako razvojno smer je nakazal Prešeren v »črkarski pravdi«, ko se je s svojo besedno umetnostjo postavil na čelo nasprotnikov Kopitarjeve predstave o nekakšnem družbeno različnem jezikovnem razvoju: slovenskem ljudskem za preproste in neizobražene (ta jezik naj bi razvijali v strogo slovenski smeri in bi bil brez tujk), medtem ko bi izobraženci za svoje namene še naprej uporabljali nemščino (ali štokavsko srbohrvaščino, kakor so menili pristaši ilirskega giba-

nja) ali kak skupni slovanski jezik. Razvoj je dal prav Prešernu, zlasti glede lepotnih vidikov, izrazne ravni, nepretrganosti osrednjeslovenskega jezika. Le nove oblike so prinesle delen kompromis z nekranjskimi različicami in so navidez »slavizirale« knjižno slovenščino. (Da je tako treba, so nekateri mislili pod vplivom nove vede, ki sta jo utemeljila tudi dva znamenita Slovenca, Jernej Kopitar in Franc Miklošič.)

Ta odločitev za besedno umetnost v slovenščini in s tem za poln družbeni razvoj je pomenila odprto pot za boj za svobodo ne le jezika, ampak vsega naroda z vsemi družbenimi plastmi. Boj za svobodo jezika je bil tudi kasneje sestavni del boja za družbeno in narodno osvoboditev.

5.3.3.3 Utrjevanje knjižnojezikovne norme

Razvoj slovenskega knjižnega jezika seveda ni bil sklenjen sredi 19. stoletja; tudi v drugi polovici devetnajstega stoletja in vse do danes je bilo opravljenega veliko dela za utrditev knjižnojezikovne norme; zaradi tako imenovanih nejezikovnih razlogov pa ni potekal gladko in brez zastranitve.

V glavnem razvojnem toku so si prizadevali za ustalitev pisnega jezika, za utrditev in poglobitev slovnične dognanosti in besedotvorja. Za to sta posebej zaslužena Anton Janežič, koroški slavist, slovničar in urednik celovške slovstvene revije *Slovenski Glasnik* (v katerem so objavljali tudi veliko jezikoslovnih razprav) in Fran Levstik. Izšlo je tudi nekaj pomembnih slovarjev, poleg Janežičevega sta najpomembnejša Wolf-Cigaletov veliki nemško-slovenski slovar (1860) in Pleteršnikov *Slovensko-nemški slovar* (1894–1895), M. Cigale pa je tudi prvi izdal strokovno izrazje v posebnem slovarju, imenovanem *Znanstvena terminologija* (1880). Leta 1899 je Fran Levec prvič izdal slovenski pravopis v samostojni knjigi. (Do leta 1962 so izšli še štirje pravopisi, leta 1990 je po večletnih pripravah in razpravi izšel prvi zvezek novega pravopisa, ki obsega pravopisna pravila.)

V drugi polovici devetnajstega stoletja so si veliko prizadevali tudi za enotno govorno podobo knjižnega jezika. Govorna slovenščina v javnosti je v drugi polovici 19. stoletja prodirala iz cerkve ponekod tudi v deželne zbornice, posebej v društveno in politično življenje, v čitalnice, na tabore, v gledališče in polagoma čedalje bolj tudi v srednjo šolo, v devetdesetih letih pa so jo uveljavili tudi v uradih. Vsa ta raba je silila k enotnejšemu govoru, še posebej, ker so po večini govorili ne le po »šegah kraja«, ampak je marsikdo bral celo po črki. Red v izreki je nakazal jezikoslovec Stanislav Škrabec z znamenito razpravo o slovenskih knjižnih glasovih in naglašanju (1870), ki je opozoril na osrednjeslovenske temelje knjižne izreke. V boj za

naravni izgovor in zoper branja po črki spada tudi polemika proti l-kanju, ki ga je v začetku dvajsetih let našega stoletja šolska oblast prepovedala.

Zastranitev v tem razvoju je pomenilo umetno »zbliževanje« slovenskega jezika s srbohrvaškim; spodbudo za to je dajala naraščajoča politična vizija južnoslovanske politične združitve. Te vrste slovanjenje se ni bistveno dotaknilo besedne umetnosti (morebitne srbohrvaške besede so uporabljali z določenim namenom), vplivalo pa je na publicistiko. Sem kaže prišteti tudi Levstikovo opiranje na cerkveno slovenščino; to izvira iz »vere« v panonsko teorijo cerkvene slovanščine, po kateri naj bi bila slovenščina neposredna naslednica prvega slovanskega knjižnega jezika (tako sta verjela pred njim že Kopitar in Miklošič). Pozneje so to teorijo ovrgli. Posebna pojava nenaravnega razvoja sta še v umetnostnem jeziku Koseskega, pa tudi v nenaravnem »političnem« jeziku okrog 1848.

5.3.3.4 20. stoletje

V dvajsetem stoletju se je slovenski knjižni jezik razvijal skladno z začrtano potjo. Umetnost slovenske moderne je pomenila nov, velik korak v razvoju slovenskega umetnostnega jezika. Jezik znanosti pa se je v večji meri razmahnil šele po ustanovitvi ljubljanske univerze leta 1919 in Akademije znanosti in umetnosti leta 1938.

V tem razdobju je treba omeniti pritisk na svoboden jezikovni in narodni razvoj Slovencev. To se je kazalo najprej v delni nesvobodi uradnega jezika (ta je bil deloma srbohrvaški, ne nazadnje tudi zaradi delne centralistične ureditve), pa tudi v sprejemanju srbohrvaških besed v del publicistike. Takim pritiskom so se uprli najprej številni znanstveniki slavisti, potem kulturni delavci (Anton Breznik, Ivan Prijatelj, itd., predvsem pa Josip Vidmar), pa tudi politiki. (E. Kardelj je o tem pisal tudi v *Razvoju slovenskega narodnega vprašanja*, 1939.)

Po vojni se je raba knjižnega jezika močno razmahnila. Še posebej opazen je razvoj govornega jezika (že prej v gledališču in radiu). Nove priložnosti so se odprle s skupščinskimi in drugimi oblikami javnega političnega življenja, pa tudi s televizijo. Dobili smo vrsto priročnikov, pravorečje, štiri izdaje pravopisa, več izdaj slovnice, pet zvezkov slovarja slovenskega knjižnega jezika, jezikoslovje si prizadeva korakati s časom. Ob vsej družbeni skrbi za kulturo jezika (od 1981 do 1990 *Svet za slovenski jezik v javnosti*, od 1994 delovna skupina za jezikovno načrtovanje in jezikovo politiko pri Državnem zboru) pa je seveda potrebno, da vsak posameznik sam skrbi za kulturo svojega lastnega jezika in s tem jezika nas vseh.

POGLAVJA IZ ZGODOVINE SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA (1994–1995)

6.1 TEORETSKA IZHODIŠČA ZA SPOZNAVANJE ZGODOVINE SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA.

Zgodovina slovenskega knjižnega jezika je bila kot posebno jezikoslovno področje uveljavljena razmeroma zgodaj: J. Kopitar (1808: xxviii in sl.) je »revizijo naše slovnice« začel s kratkim prikazom njene zgodovine in z upoštevanjem posameznih vprašanj izreke oziroma pisave pri nekaterih avtorjih v preteklosti. Pri tem se mu ni zdelo »verjetno«, da bi »kranjski jezik« pisali pred reformacijo. *Brižinske spomenike* so sicer našli že leto dni pred izidom slovnice, a so se vidnejši slavisti začeli z njim pozorneje ukvarjati šele po letu 1814. Za Kopitarjem (1822) je *1. Brižinski spomenik* v slovnici prvi objavil Metelko (1825 in 1848), to prakso je prevzel za njimi Janežič (1854), medtem ko so druga rokopisna besedila pred Trubarjem in celo slovenska protestantska besedila le počasi in nepovezano prihajala v skupni razvid zlasti od druge polovice 19. stoletja sèm.

Čeprav so najdbe rokopisov sproti objavljali, se je navedeni stereotip, ki ga je za protestanti povzel Kopitar, namreč da se slovenski jezik pred Trubarjem ni zapisoval, zelo dolgo obdržal v zavesti in je bil celo podlaga za oznako srednjeveškega obdobja (Kidrič 1929–1938, *Stoletja beležk brez literarne tradicije*). S tem v zvezi je tudi splošna predstava o slovenskem knjižnem jeziku, ki naj bi se začel razvijati šele zelo pozno, v 16. stoletju, in še to omejeno za rabo v cerkvenem življenju. Posplošitve v spoznanjih in ocene nepopolnega gradiva so dolgo odločale o razumevanju knjižnojezikovnega razvoja. Pomen zgodovinskih dejstev za utemeljevanje slovenske samobitnosti s strogih izhodišč sodobne znanosti je bilo mogoče razložiti šele veliko pozneje, ko so se vede, ki so podlaga za kulturno zgodovino, v

Objavljeno dvakrat, prvič kot *Iz zgodovine slovenskega jezika*, 30. SSJLK, Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1994, str. 1–18 (dodatek); drugič kot *Poglavja iz zgodovine slovenskega jezika*, 31. SSJLK, Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1995, str. 279–295.

okviru novoustanovljene slovenske univerze v Ljubljani samostojno razvile in je postalo tudi raziskovanje zgodovine aktualen odgovor znanosti

V novejši varianti so nekoliko dopolnjene samo uvodne »teze«, sicer pa sta oba prispevka povsem enaka. V naši izdaji so uvodne »teze« (shematski pregled članka, ki napoveduje nekoliko več vsebine, kot je objaveta v nadaljnjem članku) izpuščene, spremenjeno je številčenje, (pisno) popravljene nekateri naslovi del ter nekatera imena (*Kastelic* > *Kastelec*, *Steržinar* > *Stržinar*) in poimenovanja (*Sekcija za zgodovinske/historične slovarje* > *Sekcija za zgodovino slovenskega jezika*). Ker gre za napovedovanje neobstoječega (govorjenega?) dela predavanj, je izpuščen zadnji odstavek prvega razdelka z naslednjo vsebino: »Prikaz je zaokrožen s shemo razvoja funkcijskih zvrsti knjižnega jezika, in sicer najprej v starejšem pojmovanju zvrsti, nato v modernem smislu. Ta spoznanja so obravnavana po načinu sodobne stilistike. Posebno poglavje, ki je prav tako namenjeno argumentiranju razvojne kontinuitete, skuša prikazati teorijo slogovnega razvoja, in sicer v zgodovinskih obdobjih do 18. stoletja in od 18. stoletja prek historizma do moderne in do danes.«

na pritiske, ki naj bi pomagali narodno identiteto v večjezikovni državi nadomestiti z enotno državno identiteto.

Zgodovina knjižnega jezika je veda, ki spada po svojem predmetu najprej v jezikoslovje (tu se srečuje z zgodovinsko slovnico), toda pri interpretaciji gradiva upošteva zgodovinska in kulturnozgodovinska dejstva, družbeno zgradbo skupnosti, (besedno) ustvarjalnost, zavest identitete. Ta medpanožnost terja upoštevanje vsaj nekaterih poglavitnih teorij: poleg ožje jezikoslovnih so na prvem mestu sociolingvistične, sociološke in zgodovinske. Potrebne so pri poskusu pojasnjevanja posameznih dogodkov in pojavov, ki so v vsakem jezikovnem razvoju docela specifični in včasih tudi težko razložljivi. Vendar je to predvsem jezikoslovna veda in ta značaj je imela že od samega začetka pri Kopitarju. Pozneje je v slovenski

znanosti ob prvi diferenciaciji strok našla svojo utemeljitev v filologiji in med obema vojnama v slovenskem raziskovanju starejših obdobj. B. Merhar (1938) je v oceni Prijateljve *Borbe* (1937) zapisal:

»Predvsem nam je upoštevati, da Prijatelj v tej študiji obravnava stvari, ki redoma niso predmet literarnozgodovinskega raziskovanja, temveč sodijo v zgodovino književnega jezika, torej v drugo, od literarne zgodovine različno znanstveno disciplino.«

S to mislijo je Merhar opravičeval »teoretično neizčiščenost v pogledu na jezikovna dejstva in odnose« – na netočnost v terminologiji, na dejstvo, da se Prijatelj vse prekmalu »znajde v območju romantičnih nazorov

o jeziku«, in podobno. A kljub tem pridržkom uvodoma poudarja misel, da je

»prinesel Prijatelj s svojo *Borbo* blagodejno luč prodorne znanstvene kritike, ki je neizprosno posvetila v vse temne kote zlohotnega pojmovnega sleparjenja s stvarmi, ki v naši kulturi niso naprodaj.«

Prijateljeva *Borba* je bila za Merharja polna »znanstvenih pobud, ki vabijo na delo«; prepričan je bil, da bo prišlo do metodoloških izboljšav v razumevanju gradiva, ki ne bo več formalistično omejeno »na morfološke in glasovne spremembe«. Za Merharjevo kritično izhodišče je značilno predvsem pojasnjevanje Prijateljevih teoretičnih podstav:

»/J/ezik /je/ izraz in oblika mišljenja, le-to pa se oblikuje v človeku v okviru njegovega vsakokratnega materialno, socialno in idejno pogojenega življenjskega prostora. Od slednjega pa je v glavnem odvisno, v koliki meri posameznik kakor tudi določena družbena skupina sodeluje pri materialni in duševni (torej tudi jezikovni) kulturi v mejah danega naroda.«

Merharjeva ocena je bila z navedenimi izhodišči, pa tudi s poudarjanjem posameznih spoznanj jasen napotek za oblikovanje novega jezikoslovnega področja, kjer naj bo med novimi metodološkimi postopki že v samem začetku preučevanja kot cilj zastavljena sinteza spoznanj: analize gradiva naj bi bile le postaje na tej spoznavni poti. Merhar je v tej oceni opozoril še na eno slovensko posebnost: namreč na delež posameznikov za razvoj knjižnega jezika, za njegovo načrtovanje, za usmerjanje in utemeljevanje jezikovne politike. Novo področje se je odprlo po drugi vojni; njegove temelje je zlasti z analitičnimi razpravami soustvarjala vrsta strokovnjakov, med njimi so M. Rupel, A. Bajec, J. Rigler, /J. Pogačnik/, L. Legiša, B. Pogorelec, J. Toporišič, M. Orožen, T. Pretnar, A. Vidovič - Muha, T. Sajovic, ter sodelavci *Sekcije za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša* in še nekateri drugi.

Ideje, ki jih je Merhar razvijal ob kritičnem priznanju pomena Prijateljeve študije, so v določenem smislu nadaljevanje Voduškovega programskega prispevka iz leta 1933. B. Vodušek je opozoril na izjemnost pomena slovenskega jezika v posebnih razmerah slovenske zgodovine. Pri tem pa je z vehemenco mladega učenjaka in ekspresionističnega pesnika, ki mu niso bili tuji novodobni pogledi na jezik, z vrha in tako rekoč brez lastne analize pospravil s številnimi posegi na razvojni poti slovenskega knjižnega jezika zlasti v 19. stoletju, posebej s pogosto samovoljnim purizmom.

Težišče Voduškovega razpravljanja je v opozorilu na primanjkljaj v pojmovanju jezika, ki »od sholastike do Kanta« pojmuje jezik kot »čisto racionalno tvorbo«, »kot plod nečesa občega in splošno veljavnega brez ozira na kulturnozgodovinske, sociološke in individualnopsihološke okoliščine, ki imajo po našem sedanjem spoznanju pri tvorbi jezika odločilno vlogo«. Ob splošnem sklicevanju večine starejšega jezikoslovja na »kmetško govorico« kot na nekaj »absolutnega« pojasnjuje Vodušek sodobno teorijo o jeziku, poudarja »bistveno razliko med ljudsko govorico in književnim jezikom«, pri čemer je »glavni znak govornega jezika podzavestnost, medtem ko je književni jezik«, ki se je razvil na podlagi govornega, »zmeraj rezultat zavestnega duha«. Z opozorilom, da je govornji jezik prvotna, knjižni jezik pa v razmerju do prve drugotna oblika je pokazal na posebno funkcijsko metajezikovnost knjižnega jezika; pri tem sta tako govornji jezik kakor knjižni jezik zapleteni kulturni tvorbi, vendar v določenem hierarhičnem razmerju: knjižni jezik je zaradi svoje narave v tem pogledu višje od »spontanega« govora. Izredno zanimiva je v tej zvezi graja stereotipa, ki ga še danes za Miklošičem prepogosto ponavljajo, namreč da »moč našega jezika ne leži v samostalniku, ampak v glagolu in nam predpisujejo tako izražanje«. Vodušek pravilno kaže na nekritičnost jezikoslovne misli, ki ne upošteva, da pri tem ne gre za specifičnost jezika, ampak kvečjemu za kulturno stopnjo, ki v svojem dosedanjem izražanju ni dosegla potrebe »po objektivnem« izražanju predmetnega sveta, ki uporablja samostalnik, medtem ko pomeni glagolsko označevanje dejanj »čustveni pol jezikovnega ustvarjanja«. Pri tem opozarja še na socialno razsežnost ponavljane stereotipa: »jezik kmeta« je v primerjavi z jezikom »delavca in meščana« »zelo verbalen«, knjižni jezik, katerega norma naj bi temeljila na opisanem stereotipu apriorne jezikovne verbalnosti, pa je pravzaprav kmetški jezik, s katerim bi »jezikoslovci in slovničarji« radi zaustavili razvoj v smislu izraznih potreb »slovenskega delavca in meščana, tehnika in znanstvenika«. Nasproti omenjenemu »splošnemu racionalističnemu pojmovanju jezika«, »proglašanju kmetškega primitivnega jezika za edino pravilno obliko književne slovenščine« in »arhaizacijskim slovanofilskim težnjam«, ki jih je Vodušek označil za tri glavne prvine oficialnega jezikoslovja, je zaključil svoj programski esej s pojasnilom potreb in razvojnih možnosti slovenskega jezika v novih civilizacijskih razmerah, ki veljajo tudi za Slovence, in pri tem opozoril, da je na omenjene slabosti jezikoslovja opozoril že France Prešeren v *Novi pisarji*, a njegovo spoznanje jezikoslovja ni moglo pomenljivo preusmeriti, le ob vseh raznovrstnih

in nasilnih posegih v knjižni jezik je nazadnje obveljala smer samobitnega slovenskega razvoja, kakor se je do moderne uveljavila v slovenski besedni umetnosti.

Pričujoča izhodišča za zgodovino slovenskega knjižnega jezika, ki je v omejenem okviru lahko prikazana le shematično, so nastala ob novem analiziranju gradiva in ob upoštevanju navedenih in drugih podobnih spoznanj. Glede terminologije naj poudarim, da pojem knjižni jezik uporabljamo kot nasprotje govornemu narečju oziroma vsem pojmom, ki jih termin narečje združuje. Za obdobja rokopisnega zapisovanja slovenskega jezika sem prvotno uporabljala oznako pisni jezik (Pogorelec 1974), a se je razlikovanje med pisnim in knjižnim jezikom, ki je temeljilo na apriorističnih stališčih, da pred protestanti slovensko ni pisal nihče (tudi Kopitar 1808: xxix in sl.), ki izvirajo tudi iz dobesednega razumevanja ustreznih sporočil Trubarja in drugih slovenskih protestantov, pokazalo kot neustrezno spricho primerjave jezika in sloga ohranjenih, čeprav redkih rokopisov. Pojem knjižni jezik mi zaradi tega pomeni slovenski jezik, kakor je bil od najstarejših časov sèm zapisan. Rokopisna besedila so bila prav tako, kakor kasneje knjiga, namenjena (v nasprotju z neposredno, prvotno, govorno komunikacijo) posredni, »literarni« komunikaciji, tudi če je šlo za predlogo govorjenim besedilom.

Posebnost tega pojmovanja zgodovine slovenskega knjižnega jezika je v pojmovanju razvojne kontinuitete. Tako razumevanje zgodovine slovenskega knjižnega jezika je mogoče z navedenim ponovnim definiranjem pojma (slovenski) knjižni jezik in z upoštevanjem vsega (znanega) besedilnega gradiva, pa tudi drugih zgodovinskih sporočil o njegovi rabi pri javnih priložnostih (npr. poročila o obrednem jeziku ustoličevanja koroškega vojvode ali poročila o slovenskih pasijonskih igrah v času katoliške prenove ipd.). Taka zasnova zgodovine ne govori več o sedemdesetletni prekinitvi razvoja slovenskega knjižnega jezika v 17. stoletju, ker pač med 1613 (Hrenovi *Evangelia inu lystuvi*) in 1615 (Hren-Čandkov *Kanizijev katekizem*) ter 1672 (Schönlebnovi *Evangelia inu lystuvi*) ni izšla nobena knjiga. Z upoštevanjem vseh (znanih) besedil je mogoče zavreči stereotip, ki je zašel tudi v primerjalne študije o razvoju knjižnih jezikov (prim. Brozović 1970 in kasneje) in pokazati na različne in v posameznih obdobjih specifične razvojne dejavnike. Taka razvojna posebnost je bilo na primer dejstvo, da so se s katoliško prenovo priložnosti za javno slovensko besedo spremenile v primerjavi s prejšnjim obdobjem v toliko, kolikor tiskana besedila niso bila več namenjena širšemu krogu bralcev, javne priložnosti

zlasti v cerkvi so bile pretežno govorne, zato pa se je razširila raba v poluradne namene. Ker so vsaj od 1672 (Schönleben) normo knjižnega jezika utemeljevali dvojno: pisali naj bi »po šegi rodu«, govorili »po šegi pokrajine«, je razumljivo, da je začela govorna praksa čedalje bolj pritiskati na pisno normo in jo zaradi pokrajinskih razločkov diferencirati v variante knjižnega jezika sredi 18. stoletja.

V pričujoči razvojni shemi so deležni pozornosti tudi pragmalingvistični in sociolingvistični dejavniki nastajanja besedil v slovenskem jeziku; s to presojo, pri kateri upoštevam tako avtorje besedil kakor okoliščine nastanka oziroma naslovnika in seveda čas nastanka besedil, želim ovreči dokaj razširjeni in napačni stereotip o slovenskem (knjižnem) jeziku kot jeziku, ki je bil omejen le na nekatere sloje prebivalstva, zlasti na podeželje. Na neustreznost teh interpretacij in napačno pojmovanje oznake ljudski jezik je opozoril že Vodušek (1933), poudariti pa je treba, da gre pri tem za družbeno dinamiko, ki se je spreminjala skozi čas.

Slovenski knjižni jezik je nastajal najprej v okoljih, ki so obvladala kulturo vzpostavljanja pisnosti: ta so bila najprej cerkvena, ohranjena besedila in pričevanja pa govorijo tudi o deležu dvorov in mest. Slovenski jezik kot jezik večine prebivalstva je skozi stoletja polagoma dobival v javnosti funkcije, ki so jih od srednjega veka sèm opravljali najprej latinski, kasneje v posameznih pokrajinah tudi nemški oziroma italijanski jezik, zlasti če je šlo za uradovalna besedila. Latinščina je bila dolgo upoštevana kot neke vrste jezik posrednik med različno govorečimi, kar kaže, kako zelo je bil jezik eden prvih označevalcev drugačnosti prebivalstva; razumljivo je, da je s tem postal tudi prvi znak pripadnosti skupini.

V prostoru, ki ga pojmuje kot slovenski jezikovni (tudi kulturni) prostor, je danes na večjem delu slovenski jezik večine prebivalstva ter po ustavi državni (uradovalni) jezik; ta jezik na dveh ustavno določenih območjih živi v stiku z jezikovno ustavnih manjšin, italijanske v nekaterih obalnih mestih in madžarske na severovzhodni meji z Madžarsko v Lendavi in okolici, ki imata v jezikovno mešanem okolju enake pravice rabe kot prvi jezik. V sosednjih državah je slovenščina manjšinski jezik; v nobeni od njih nima priznanih in v praksi uveljavljenih pravic, kakor jih imata italijanska in madžarska manjšina v Sloveniji. Možnosti njene rabe v javnosti so različne, odvisne so od zgodovinskih dejavnikov (npr. Beneška Slovenija), pa tudi od različnih sociokulturnih okoliščin, ki zadevajo vprašanja prestižnosti jezika, razmerje med državljsko in narodno identiteto (npr. Koroška) in podobno. V tem sklopu smo že dolgo želeli upoštevati

tudi jezik izseljencev, posebej če se ta zunaj ožjega zemljepisnega prostora ohranja strnjeno in načrtno (npr. Argentina, tudi Amerika) in izkazuje zanimivo besedno ustvarjalnost; ker pa z raziskavami razmerja jezika izseljencev do osrednjega slovenskega knjižnega jezika še nismo daleč, ostaja tudi knjižni jezik izseljencev, naj bo to jezik posameznika ali skupnosti, za zdaj le v evidenci, s katero bi radi zaokrožili predmetni obseg zgodovine slovenskega knjižnega jezika. – Novost v dosedanjih slovenskih sociolingvističnih obravnavah pomeni ocena jezikovnega načrtovanja slovenskega knjižnega jezika in jezikovne politike.

6.2 RAZVOJNA OBDOBJA

6.2.1 NAJSTAREJŠE OBDOBJE KNJIŽNEGA JEZIKA (PRVI KNJIŽNI – A JEZIK)

Gradivo: najstarejši slovenski izrazi (osebna, zemljepisna imena v listinah). *Brižinski spomeniki*. Čas trajanja: pri osebnih imenih dokumentirano do 14. stoletja (Merkù 1994).

6.2.2 DRUGO OBDOBJE KNJIŽNEGA JEZIKA (DRUGI KNJIŽNI – B JEZIKI)

Spomeniki: *Celovski* ali *Rateški* (B_1), *Stiški* (B_2), *Starogorski rokopis* (B_3). Krajše glose. Pomen *Goriškega rokopisa* (1551) za tezo o B_1 kot najstarejši skupni nadnarečni obliki slovenskega knjižnega jezika na prehodu iz srednjega v novi vek. Srednji vek: čas razdruževanja.

6.2.3 NOVA DOBA

6.2.3.1 Delež protestantske verske prenovе za normiranje pravopisa

Od razvejenosti knjižnih jezikov do težnje po enotnosti knjižnega jezika slovenske cerkve. Načela normiranja: izogibanje (pretirano) narečnega, vključno s samoglasniško redukcijo: odnos do tujk (razlog zavračanja v splošni stilistični teoriji). Slog: renesančni (zgradba besedil in drobne oblike; retorične figure). Izvor jezika in razlika glede na B_1 . Slovnica. Slovarji. – Necerkvena besedila.

6.2.3.2 Katoliška verska prenova in vprašanje kontinuitete v razvoju slovenskega knjižnega jezika v 17. stoletju. Prva polovica 18. stoletja.

6.2.3.2.1 Tiski na začetku 17. stoletja: Alasia da Sommaripa, *Vocabo-*

lario Italiano e Schiavo, 1607. Tomaž Hren, *Evangelia inu lystuvi*, 1613, Tomaž Hren in Janez Čandek, (Kanizijev) *Catebismus*, 1615. Od Hrena do Schönlebna (*Evangelia inu lystuvi*, 1672). Razlogi za prevlado govorne norme nad pisno v javnem življenju (cerkev, del liturgije): določila cerkvene sinode v Gornjem gradu 1604, Hrenova instrukcija za teološke kandidate 1605 (Kidrič 1929–38: 98). Opismenjevanje širših plasti prebivalstva ni več cilj katoliških prenoviteljev, duhovnik naj razlaga verski nauk v določenih okvirih (branje evangelijev in pisem, pridiga, predpisane molitve). Čeprav na jezuitskih gimnazijah slovenščine vsaj sprva niso poučevali niti v omenjenem obsegu, so morali duhovniki slovenski del liturgije opravljati v knjižnem jeziku (znanje jezika so morali tudi izpitno dokazati, za zgled norme je bila Dalmatinova *Biblija*, ki so jo smeli uporabljati do katoliškega prevoda konec 18. stoletja. – Glavni problemi norme: Hrenov purizem iz nemščine prevzetih besed. J. L. Schönleben: Pišimo po šegi rodu, govorimo po šegi kraja. (Ta norma obvelja pri pridigarjih. Jasnejše pojasnilo kot pri Trubarju, da za podlago svojega pisanja sprejemajo mestni jezik Ljubljane.)

6.2.3.2.2 Rokopisna besedila 17. stoletja. Zvrstostna delitev: javna, poljavna, zasebna (k poljavnim besedilom štejemo tiste rokopise, ki so bili zapisani v sodni praksi ali v upravnem življenju in so se ohranili v arhivih).

6.2.3.2.3 Socialne razsežnosti nastajanja besedil v 17. in 18. stoletju: slovenska besedila nastajajo v vseh družbenih plasteh (za javno rabo v cerkvenem življenju, v sodni praksi, v upravnem življenju, oporoki iz 1671 in 1684 ter za zasebno dopisovanje (zlasti plemiška pisma Coraduzzi – Marenzi). Smisel Valvasorjeve sociolingvistične označitve slovenskih govornih navad na vasi in v mestu.

6.2.3.2.4 Drugi del obdobja katoliške preнове, od 1672 do srede 18. stoletja, običajno imenovan, po časovnem slogu, obdobje baroka. Ustaljena meja obdobja katoliške preнове je izid Pohlinove *Kraynske gramatike*. Jezikovno dogajanje kaže potrebo po novi razmejitvi. S Pohlinovo *Kraynsko gramatiko* se je začelo v zgodovini slovenskega knjižnega jezika obdobje, za katerega sta značilni dve nasprotni težnji: po eni strani se najprej v verskih, nato tudi drugih tiskih, pozneje s slovniciami in slovarji normira variantnost slovenskega knjižnega jezika, ki traja do srede 19. stoletja – po drugi strani nastaja težnja po ustaljevanju zlasti osrednje slovenske norme kot osnove knjižnega jezika (Kopitar). Variantnost slovenskega knjižnega jezika (s kranjsko, koroško, štajersko in nemara tudi goriško varianto) ter obenem pojav posebnega prekmurskega slovenskega knjižnega jezika šteje-

mo kot nasledek pritiska govora na pisno normo, svoje razloge pa ima tak razvoj tudi v lastnostih upravne in politične ureditve. Jezikovno dogajanje v obdobju baroka in njegove posledice je čutiti vsaj do prve polovice 19. stoletja. Kljub temu zaradi prevelikih razlik v duhovnem in materialnem pogledu, pa tudi zaradi razlik v slogovni orientaciji ni mogoče govoriti o enotnem obdobju.

Za čas do druge polovice 18. stoletja je temeljna lastnost pritisk govornih lastnosti v pisno izročilo spričo naraščanja govornih priložnosti za javno rabo. Tiski: za versko rabo, posebej pesmarice (v vsem prostoru). Zvrstnostna razširitev na laična besedila, prvi patenti, nekaj pesemskih besedil. Socialno vprašanje naslovnika/bralca slovenskih besedil.

6.2.3.2.5 Najpogostejša kulturnozgodovinska oznaka obdobja po uveljavljenem časovnem slogu, obdobje baroka, je prevzeta tudi v knjižnojezikovno periodizacijo zgodovinskega razvoja in je glede na oznake drugih obdobji izjema, saj bi bila taka oznaka primerna predvsem za prikaz slogovnega razvoja. Vse obdobje bi bilo mogoče razdeliti na prvo in drugo obdobje katoliške prenovne, čas njegovega trajanja pa pomakniti do sedemdesetih let 18. stoletja, to je do 1774 (terezijanska šolska reforma) in drugih dejanj, ki so še v večji meri kakor Pohlinova slovnica uvajala v prerodno obdobje razsvetljenstva. Slogovna oznaka je primerna kot oznaka največjega korpusa slovenskih besedil, ki je obsegal več zbirk tiskanih vzorcev pridig in drugih besedil za potrebe cerkvenega življenja. Poglavitni pisci (M. Kastelec, J. Svetokriški, J. Basar, o. Rogerij in Hipolit, o. Romuald, A. Stržinar, M. Paglovec) tega obdobja so razvili dva vzorca baročnih besedil, umerjenega s prvimi klasicizma (Kastelec) in razcvetenega (Svetokriški). Baročni ubesedovalni vzorec je v tem razmeroma dolgem obdobju prevladal ne le pri umetelni retorični zgradbi javno govorjenih besedil, ampak je veljal skoraj dvesto let kot splošna zapoved za oblikovanje besedil. Poglavitna lastnost baročnega vzorca z vidno vplivanjsko vlogo je v notranjem nasprotju in med osrednjo spoznavno osjo, naravnano od izhodišča k spoznavnemu cilju, in z izraznimi zapleti in besedilnimi zastranitvami preobloženo površinsko zgradbo besedil. Razloček med obema tipoma slovenskega besedilnega baroka je predvsem v stopnji preobloženosti v zgradbi besedila in v obsegu baročnih oblik.

Jezikovna norma in poskusi njenega kodificiranja. Glavno načelo knjižnojezikovne norme je omenjeni dovoljeni razloček med pisno normo, ki naj bi bila enotna, in govorno normo, ki naj bi se ravnala po aktualnem krajevnem govoru (Schönleben 1672). Ker slovenski jezik ni bil učni pred-

met jezuitske gimnazije (izpričano je, da so ga ob koncu obdobja upoštevali pri pouku retorike) in ker ni bilo več kot celo stoletje na voljo niti Bohoričeve slovnice, so avtorji svoje jezikovne poglede bolj ali manj obširno navajali v uvodih v svoja dela in v navodilih za slovensko branje, oprtih na latinska in nemška pravorečna pravila. (Od jezikovnih pogledov so najbolj zanimivi Schönlebnovo baročno pretirano pojasnilo neupoštevanja slovenske vokalne redukcije, češ da bi bila pisava brez vokalov zavajajoča, saj bi sicer prihajalo do nesporazumov; Schönlebnova in Paglovčeva opomba, da sta izbrala osrednji, kranjski jezik oziroma da je pisano tako, kakor »Labaci moderno tempore« govore; Schönlebnovo povabilo, naj bralci v svojem kraju neustrezne besede zamenjajo z bolj običajnimi; Svetokriškega razločevanja med lastnim – »vipavskim« jezikom in »slovenskim« jezikom drugih piscev ter Basarjevo in drugih piscev zapisovanje *-l* z glasovno vrednostjo *-v/-u: delal > delau*, kar je zaradi razločka med izreko in pisavo postalo eden pglavitnih razločkov slovenske knjižnojezikovne norme v 17. stoletju.)

Šele v 18. stoletju so Bohoričovo slovnico ponovno izdali, l. 1715 je izšel ponatis (z uvodom o Hipolita) in l. 1758 so v Celovcu izdali prevod v nemščino. Številni rokopisni slovarji, ki so jih razširjali tudi v prepisu, pričajo, kako zelo potrebna je bila slovarska kodifikacija besedišča. Matija Kastelec je zapustil v rokopisu latinsko-slovenski slovar, dopolnjenega je l. 1710 pripravil za tisk Gregor Vorenc, ta slovar pripravljajo za izdajo v *Sekciji za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša*; rokopis slovarja s kratko slovnico je pripravil za tisk tudi o. Hipolit, ki pa je slabo poznal slovenske tiske in ga je pri delu ustavila pozna seznanitev z Bohoričovo slovnico, po kateri je začel popravljati pisavo svojega slovarskega rokopisa.

Ti podatki zgovorno kažejo, kako je bil razvoj slovenskega knjižnega jezika (za javno rabo) tudi v razmerah katoliške preнове odvisen od piscev, ki so od zanje četrtine 17. do prve polovice 18. stoletja malodane programsko oskrbeli potrebne priročnike za versko življenje (M. Kastelec je na primer zapustil v rokopisu tudi prvo priredbo celotnega svetega pisma). Dobrih sto let po gornjegrajski sinodi je bil položaj slovenskega jezika v javni cerkveni rabi utrjen tudi s slovenskim besedilom v obredniku ljubljanske škofije (1706). Do srede stoletja so izdali tudi večje število drugih priročnikov za versko življenje, pesmaric in podobno. Pomembno pa je, da so knjige nastajale v vseh okoljih, ne le v središču, ki si ga je med deželami Notranje Avstrije (Koroško, Štajersko, Kranjsko) in pridruženimi pokra-

jinami (Goriško z delom Istre, Trstom, Metliko ipd.) zlasti z ustanovitvijo ljubljanske škofije pridobila Ljubljana.

V tiskanih besedilih zadnjih desetletij tega obdobja pa je opaziti pri načelu enotnega določeno stopnjo popuščanja pisanja (po šegi rodu – *more gentis*) vplivom govora: te težnje so bile sicer v nasprotju z načeli normiranja slovenskega knjižnega jezika, kakor so jih postavili protestanti (brez narečnih prvin in s tem tudi vokalne redukcije, brez nemških prevzetih besed). Zlasti ohranjena besedila, pripravljena za govorne nastope, rokopisi pridig, že kažejo vidno narečno variantnost (306 rokopisnih pridig patra Angelika Krajskega v gorenjski različici knjižnega jezika, ki jih je razpravno prikazala A. Praprotnik, ali pridige goriškega nadškofa Karla Mihaela Attensa, ki jih je izdala Lojzka Bratuž). Ta variantnost se je od srede 17. stoletja potrjevala tudi v tiskih, pojasnjena pa je bila tudi v uvodu v Gutsmanovo slovnico (1777) z idejo, da naj knjiga s svojim jezikom bralca zaradi »tujosti« jezika ne odvrne že pri prvem branju. Za začetek knjižnojezikovne variantnosti, ki traja do sprejetja »novih oblik« v letih 1848–1851, to je do nekakšnega programskega dejanja novega poenotenja slovenske knjižnojezikovne norme z deklarirano združevalno vlogo, imamo prvo izdajo Parhammerjevega katekizma v Gradcu (1755). Štajerska varianta je doživela še dve jezikovno različni izdaji, prav tako je bilo več izdaj te knjige v koroški in kranjski jezikovni varianti. Medtem pa so v Prekmurju razvili tako protestanti kakor katoliki svoj knjižni jezik z madžarsko pisavo in narečno jezikovno podlago.

Čeprav kulturna zgodovina poudarja predvsem glavno razvojno pot slovenskega knjižnega jezika in pri tem opisuje predvsem jezikovno dogajanje okrog ljubljanskega kulturnega žarišča, je potrebno ugotavljati tudi delež pokrajinskih osredkov za knjižni jezik. Prav ta razvoj variantnosti kot lastnosti jezikovnega razvoja v obdobju katoliške preнове, ki iz različnih razlogov ni izpričevala podobnih povezovalnih teženj kakor protestantska cerkev slovenskega jezika kot prva skupna slovenska institucija, je razlog za naše novo razumevanje obdobja. Po eni strani je v knjižnojezikovnem pogledu izzvenevalo v smislu razvojnih tendenc prejšnjega obdobja in je v 19. stoletju variantnost tudi normiralo (od 1777 šest izdaj Gutsmanove slovnice na Koroškem, slovnice Jurija Šmigoca 1812, Petra Dajnka 1824 in A. M. Slomška na Štajerskem ter Marka Pohlina 1768, 1783, Jerneja Kopitarja 1808/9, Valentina Vodnika 1811 in F. Metelka 1825 na Kranjskem). Seveda je imela Kopitarjeva slovnica tako po naslovu kakor po vsebini ambicijo preseči pokrajinskost, a se je v opisu in jezikovni normi vendarle

pretežno ravnala po »kranjskem jeziku«. Podobno variantnost je mogoče zaslediti tudi v dveh slovarjih 18. stoletja, v Marka Pohlina trijezičnem slovarju iz leta 1781 in Ožbalta Gutsmana nemško-slovenskem in krajšem slovensko-nemškem.

6.2.3.3 Druga polovica 18. stoletja

V opisani razvoj knjižnega jezika v času od druge polovice 18. do srede 19. stoletja so posegle spremembe v duhovni in materialni kulturi ter politične in zgodovinske razmere v svetu in v Avstriji. Za obdobje preporoda od 1768 (1774 ?) do 1848 velja, da je potekalo med naglimi menjavami družbenega reda (izzvenevanje fevdalizma in sprememba razmerij med plastmi prebivalstva), zgodovinskih okoliščin, ki so jih zaznamovali v Avstriji prizadevanja Jožefa II. po utrditvi države s trdno (nemško in s tem enotno) upravo, v svetu francoska revolucija 1789, Napoleonove osvajalne vojne, v naših krajih pa 1797 konec Beneške republike in od 1809 do 1813 Ilirske province in kasneje trdo obdobje Metternichovega absolutizma do marčne revolucije leta 1848. V takih okvirih se je sprva zadržano, pozneje pa v čedalje večjem obsegu začela nova stopnja v razvoju slovenskega knjižnega jezika. V njenem okvirju je najbolj opazen premik besedilnega gradiva: od slovstva, namenjenega pretežno cerkveni rabi, pritegujejo pozornost kljub izdaji katoliške *Biblije* (imenovane po organizatorju prevajanja J. Japlju) konec 18. stoletja predvsem laična besedila. Ta besedila so v prejšnjih obdobjih redka, največ jih je v poluradni rabi (prisege, testamenti, patenti ipd.), poslej pa se do konca 19. stoletja razvije sodobna jezikovna zvrstnost.

6.2.3.3.1. Ob pregledu jezikovnega razvoja od druge polovice 17. do druge polovice 18. stoletja je bilo ugotovljeno, da so katoliški pisci izpolnili velik del nalog slovstvenega programa za versko življenje. S tem so za knjižnojezikovno normo prispevali novo tematiko, razširitev zvrsti in novo slogovno podobo, ki jo je prav tako treba upoštevati kot del norme, čeprav to vprašanje teoretsko še ni povsem izdelano. Ta ustvarjalnost je tako normirala novo besedišče in v slogovnem okviru tudi druge izrazne vzorce, zlasti govorna praksa pa je vplivala tudi na pisno normo in na nastanek variant oziroma prekmurskega knjižnega jezika. V dolgem obdobju se je spremenil naslovnik besedil zlasti verskega programa: v začetku obdobja je bil to predvsem v jezuitskih šolah izobraženi duhovnik, v 18. stoletju pa v skladu s prvimi tokovi razsvetljenstva pri nas tudi nešolano prebivalstvo (zato ponovno tiskajo bralne priročnike). Kakor v 17. stoletju je tudi v 18. stoletju izpričan slovenski jezik pri vseh družbenih pla-

steh, od tiskov zaslužijo kot novost posebno pozornost komentarji upravnih predpisov, imenovani patenti. Toda kljub tem napovedim nove dobe v upravljanju države in neke vrste družbenemu odpiranju, je razvoj v 18. stoletju sprva, a tudi kasneje potekal v veliki meri še zmeraj v duhu katoliške prenovne in ideologije; v tem duhu so napisane tako pridige kot glavna vplivajska besedila, kakor tudi druga besedila verskega značaja. To dejstvo je pomembno za razumevanje značaja knjižnojezikovnega korpusa, v katerem so bili prek verskega slovstva normirani posamezni segmenti slovenskega knjižnega jezika v 18. stoletju. Pri tem kaže ponovno pojasniti poprej bežno nakazani pomislek glede periodizacije knjižnojezikovnega razvoja, v kateri je leto 1768 zaradi Pohlinove slovnice postavljeno kot mejnik in začetek razsvetljskega obdobja. Dejstvo je, da je kranjski jezik (= varianta) kot predmet Pohlinovega slovničnega opisa nasledek pritiska lokalnega govora na pisno normo, ki naj bi bila po normi 17. stoletja enotna, a je govorna praksa v omejenem območju prevladala nad pisno. V kranjskem ter koroškem in štajerskem jeziku so pisali zlasti verske, pa tudi druge knjige vse do omenjenega posega v knjižni jezik, ki smo ga imenovali »nove oblike« in je bil opravljen med leti 1848/52 v posebnih okoliščinah prve uradne postavitve zahteve po združitvi narodnega prostora v skupno upravno ureditev, ki naj bi omogočila sodobni razvoj slovenskega naroda v nacijo (tudi v državnem pomenu).

Knjižnojezikovne variante, ki so jih od druge polovice 18. stoletja tudi normirali v slovnica in slovarjih, so pomenile nadaljevanje obdobja katoliške prenovne še v čas, ki ga je najprej zaznamovalo razsvetljenstvo, kar je pomenilo neke vrste protirazsvetljenstvo, ki se je sicer razvijalo zlasti v dobi romantike (Vorländer 1977: 67). To dejstvo je zlasti vplivalo na duha, zvrsti tako imenovanega poučno nabožnega slovstva in na slog pisanja, ki je neposredno izhajal iz tradicije vplivajskih besedil (pridižne zvrsti); slovstvena produkcija je znana iz vseh dežel slovenskega jezikovnega prostora. Na določen način je to dejstvo povzročilo, da je ostal baročni izrazni vzorec v delu ljudske ustvarjalnosti živ še v desetletjih, ko je barok kot vodilna slogovna smer že zdavnaj izzvenel. (Zgled take zasnove, sloga in jezika je znano Prešernovo pismo staršem.)

Od nekako zadnje četrtine 18. stoletja se je v to smer, označeno v začetku obdobja v 17. stoletju kot katoliška prenova, začela vrivati tudi v slovenskem prostoru novodobna misel, ki je odločilno vplivala na razvoj vseh segmentov življenja, posebej intenzivno pa se izkazuje v razvoju slovenskega knjižnega jezika, v načrtovanju in poudarjanju njegovega statusa

in usposobljanju za javne funkcije. Pri tem je potrebno poudariti, da so se v slovenskem prostoru izobraženci samostojno odzivali duhovnim tokovom časa, pomemben pa je za splošni razvoj tudi delež gospodarstva. Ker se je to odpiranje odvijalo z določeno zamudo, je bilo mogoče, da so se zaradi skoraj sočasne pojavitve povezovala v nekakšno skupno celoto tudi deloma notranje nasprotne si duhovne smeri: racionalizem razsvetljenega obdobja so umirjali in dopolnjevali pogledi predromantikov in romantikov, kar je ustvarilo ugodne razmere tudi za normiranje slovenskega jezika in za širjenje zavesti o njem v času, ko je v interesu centralistične notranje ureditve država (Jožefa II.) pospeševala uveljavljanje nemščine na mestu latinščine. V tem okvirju je konec 18. stoletja prišlo tudi do omembe vrednega slogovnega razvoja. V času soobstajanja naštetih različnih duhovnih smeri je prišlo po izzvenenju baroka v rokoko in vplivu racionalizma in klasicizma na besedila in jezik do funkcijske cepitve po zvrsteh, kar pravzaprav že pomeni začetek osnovne slogovne usmeritve v 19. stoletju. Zgled za to je v Linhartovi priredbi Beaumarchaiseve *Figarove svatbe* z naslovom *Ta veseli dan ali Matiček se ženi* (1790), kjer so osebe označene tudi s slogovnimi razločki. Delo je Kopitar pretirano označil za edini omembe vredni slovenski spomenik profanega slovstva (Kopitar 1808: 195), navedeno slogovno opozorilo pa je nasledek novejših opažanj.

V takih razmerah se od zadnje četrtine 18. stoletja nezadržno širi korpus slovenskih besedil, v ta čas spada tudi začetek sodobnega zvrstnostnega odpiranja na eni strani, nova in v povezavi s sodobnimi tokovi so tudi prizadevanja za jezikovno normo. Obilje gradiva in vprašanj nam v tem okvirju omogočajo odslej le shematično problemsko opozorilo na knjižno-jezikovna vprašanja. Navedena razvojna smer, ki se je začela z razsvetljenstvom je v razvoju knjižnega jezika prevzela in dopolnila vloge, ki jih je pred njo ohranjala razvojna smer katoliške prenovne in jih ohranjala tudi v novih razmerah. Prav ta dvojna razvojna smer je povzročila sprva neke vrste dualizem v slovenskem pisanju glede na izobrazbeno stopnjo in socialni status bralcev. Seveda je spreminjanje in dopolnjevanje zlasti pisne in oblikoslovne norme vplivalo na vse besedno ustvarjanje, razloček med besedili je predvsem v besedišču, deloma skladnji, predvsem pa v slogovni podobi, kar vse je predmet pozornosti pregleda zgodovine slovenskega knjižnega jezika kot posebne raziskavne discipline.

Shematični prikaz opozarja odslej le na razvojno smer in nekatere (ne izčrpno!) poglobitve ustvarjalce in razvojna vprašanja.

V obdobju razsvetljenstva konec 18. in v začetku 19. stoletja so vidni

posamezniki, tudi zbrani v skupinah, udejanjali razsvetljske načrte za uveljavitev slovenščine v javnosti. Poglavitne skupine: Pohlinov (z Devom in skupino pri almanahu *Pisanice*), jožefinci (Kumerdej) in janzenisti (Japelj), Zoisov krog (Linhart, Vodnik, mladi Kopitar in drugi) na Kranjskem; za prizadevanja zunaj Kranjske so znani (Volkmer, Modrinjak na Štajerskem; Gutsman, Andreaš, kasneje tudi Urban Jarnik, bukovniki na Koroškem; V. Stanič na Primorskem. Delež tega obdobja je v raznovrstnosti zlasti laičnih besedil, od literarno zahtevnejših do poljudnih besedil, v katerih je zbrano strokovno izrazje številnih področij, več slovnice in dva slovarja ter zbrano slovarsko gradivo.

6.2.3.4 19. stoletje

Program razsvetljskega obdobja so v vseh deželah izvajali še v 19. stoletju, zaradi tega naj bi po tradicionalni periodizaciji obdobje trajalo vse do leta 1848. Ker pa je v razvoju slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju preveč novosti, se zdi bolj smiselno, da ga podobno kot 16. stoletje obravnavamo kot celoto.

6.2.3.4.1 Prva polovica 19. stoletja

Nadaljnje udejanjanje razsvetljskega programa (Slomšek, Jarnik itd.). Obdobje Ilirskih provinc in vloga slovenščine. Jezikovni pouk: po šolski reformi 1774, je slovenski jezik uvajalni jezik v podeželski trivialki, od leta 1792 do 1797 predavajo v slovenščini babicam na medikokirurški šoli, od 1812 slovenščina na liceju v Gradcu, od 1817 na liceju v Ljubljani. Kopitarjev prispevek za normo slovenskega jezika: protestantska norma je v nekaterih prvinah zamenjana. Kopitarjeva prizadevanja za opustitev bohoričice: kranjska varianta z metelčico (1825), štajerska varianta z dajničico (1824). Prepoved obeh pisav in vnovič bohoričica. 1843 oziroma 1845 sprejete gajice.

6.2.3.4.1.1 Črkarska pravda (začetek 30 let 19. stoletja) je bila povod za diskusijo o podobi in funkciji jezika (prim. Čopovo razpravljanje v slovenski abecedni vojni). Prešeren in črkopisi (*Sonet o kaši*), Prešeren in podoba jezika (*Nova pisarija*, epigrami). Slovnica in slovar Antona Murka.

6.2.3.4.1.2 Zvrstnostna širitev: poleg običajnega repertoarja za cerkveno rabo literarni časopis *Kranjska čbelica*, časopis za širšo publiko *Kmetijske in rokodelske novice* (1843). Razvoj poljudne proze s prvo slovensko povestjo (Janez Cigler, *Sreča v nesreči*, 1836). Poezija (Prešeren: vzorci novih pesniških oblik).

Slogovne lastnosti prve polovice 19. stol. Razvoj baroka v smeri roko-

koja na eni strani (Pisanice) oziroma klasicizma na drugi strani; funkcijska uporaba izraznih oblik prejšnjih obdobij (historizem), ob tem prvine, posnete po (ljudskem) govoru. (Prim. tudi Sajovic 1991.)

6.2.3.4.1.3 Diglosija ali dvojezičnost? Ali imeti jezikovno dvojnost: za izobrazence namesto diglosije z nemščino za višjo rabo jezikovno unijo z ilirščino – ali v polnem obsegu razvijati slovenski jezik? Ilirsko gibanje in slovenski kulturni preporod. Boj za nove oblike (Jarnik, Vraz, Murko, Majar 1848). V programu združenja Slovencev v sodobno nacijo – zahteva po enakih pravicah slovenščine v javnem življenju z nemščino. Ukinitev variant, namesto njih enotna pisna norma z uvedbo novih oblik, s katerimi so opustili nekatere izrazito kranjske lastnosti knjižnega jezika. (Od oblik v variantah se kot stilem ohrani štajerska končnica orodnika ednine ženskega spola: *-oj*. Prim. Aškerc, Kette.)

6.2.3.4.2. Druga polovica 19. stoletja do 1918 (razpad Avstro-Ogrske in nova ureditev po prvi svetovni vojni)

Nadaljevanje prizadevanja za poenotenje norme enotnega knjižnega jezika. Okrog leta 1848 živahna slovničarska dejavnost, že za različne namene, na primer Muršec, Navratil, tudi Majar. Po letu 1850 Janežičeve slovnice za srednje šole, pozneje do začetka 20. stoletja v Sketovih predelavah, Levstikova nemško pisana slovnica (glede na besedne vrste), dve Šumanovi slovnici. Škrabčev prispevek za slovensko slovnico, A. Breznik 1916) Zlasti po posegu z novimi oblikami in po utemeljevanju argumentacije zanje se odpre postavljanje novih meril za knjižnojezikovno normo; ta merila nimajo le jezikoslovne podlage, ampak pogosto neke vrste jezikovno ideološko: za levstikovanje je razlog pojmovanje slovenščine kot naslednice »stare slovenščine« (= stare cerkvene slovanščine), kar je v določenem smislu v duhu panonske teorije nastanka; slovanjenje je izhajalo iz poznoilirskih teženj po jeziku zблиževanja med Slovani oziroma južnimi Slovani. (Prim. A. Breznik, *Jezik naših časnikarjev in pripovednikov*.) Pojavi so razvidni iz primerjave slovarjev: A. Janežiča ter Wolf-Cigaletovega velikega nemško-slovenskega (1860) in Pleteršnikovega slovensko-nemškega slovarja (1894–1895). (Ob tem še prvi samostojno izdani slovenski pravopis F. Levca, 1899.) Ob omenjenih normativnih slovničnih opisih jezika polemika o podobi slovenskega knjižnega jezika (F. Levstik, *Napake slovenskega pisanja, Novice*, 1858). Ob vsej polemiki glede podobe jezika se uveljavlja norma, na katero vpliva zlasti osrednjeslovenska govorna norma, prav tako se do konca stoletja utrdi temeljna razvojna smer slovenskega pisanja brez umetnih, s socialno in politično ideologijo nabitih umetnih

odklonov; v tem času se je jezik razvil na različnih ravneh socialne komunikacije, pa tudi na najvišji intelektualni in umetnostni ravni. Slogovno bi ta čas, ki ga označujejo pretežno z realizmom, lahko imenovali od historizma k moderni (Sajovic 1991).

6.2.3.4.2.1 Nove javne priložnosti za preoblikovanje poenotene govorne norme knjižnega jezika so bile prireditve v čitalnicah, pozneje politični tabori po vsem slovenskem prostoru, vključno s Koroško. V takih razmerah prizadevanja za poenotenje norme. Škrabec 1870 v študiji o glasu in naglasu slovenskega knjižnega jezika postavi temelje na izročilo na osrednjeslovenski izgovor ter se pri tem sklicuje na Kopitarja. Polemika glede govorne podobe l-kanja, pri kateri pridejo do izraza iluzije nekaterih meščanskih intelektualcev o »lepoti« (= evfemičnosti) l-kanja, ki je bilo leta 1921 v šoli prepovedano. Do moderne je bolj ali manj končan spopad med dvema predstavama o funkciji in podobi slovenskega knjižnega jezika: prve, ki je gradila na razvojni kontinuiteti in zavesti izročila (Prešeren, tudi Kopitar), in druge, ki je temeljila na možnosti umetelnih, dogovorjenih posegov v jezikovno normo (Koseski, deloma v nekaterih pogledih tudi Kopitar, ilirci, branje po črki). Današnja govorna norma slovenskega knjižnega jezika, ki ima poenotena ob razvoju sodobnih govornih medijev pomembno vlogo, je posledek delnega kompromisa med obema vidikoma, čeprav so umetelni posegi bolj ali manj propadli.

6.2.3.4.2.2 Že v drugi polovici 19. stoletja se je položaj slovenskega jezika v Avstriji opazno spremenil s cesarskim priznanjem pravic desetim jezikom znotraj Avstro-Ogrske. To je vplivalo na sociolingvistični položaj, seveda pa se je s tem tudi pokazala razlika glede položaja in ravni slovenskega jezika zunaj avstro-ogrske ureditve.

Okvirni prikaz obdobja zajema tudi 20. stoletje, ko se nadaljuje v vseh smereh razvoj slovenskega knjižnega jezika kot modernega izrazila Slovencev in po letu 1991 tudi državnega jezika slovenske države. Zapletena sodobna problematika terja posebno, nadrobnejšo obdelavo.

ZVRSTNA IN SLOGOVNA RAZČLENJENOST SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA V OBDOBJIH PRED PREŠERNOM (1982)

Razvoj slovenskega jezika je bil v dosednji kulturnozgodovinski obravnavi različno prikazovan. Ker je do nedavnega veljalo, da je mogoče o knjižnem jeziku govoriti šele, ko je v njem razvita tudi umetnostna zvrst jezika, so nastajanje slovenskega knjižnega jezika dolgo datirali nekako v 19. stoletje, torej v čas, ko se je od Prešerna dalje razvijala sodobna besedna umetnost. Menili so, da poprejšnja slovenska besedila sicer kažejo bolj ali manj uspešna prizadevanja za ustalitev kulturnega jezika, kakor so ga zasnovali slovenski protestantski pisci v 16. stoletju; toda ta jezik naj bi bil kar do Kopitarja in njegovih naslednikov nedosleden in poln narečnih prvin. Tak pogled na razvoj slovenskega knjižnega jezika je podpiral tudi obstoj treh dialektnih variant slovenskega knjižnega jezika, ki so jih od srede 18. stoletja skoraj celo stoletje uporabljali v tiskih (zlasti za preproste) v notranjeavstrijskih deželah, Kranjski, Koroški in Štajerski. (Prekmurski knjižni jezik v 17. in 18. stoletju na osrednjeslovenski knjižni jezik ni imel vpliva.)

Od takih razlog nastajanja slovenskega knjižnega jezika se razlikujejo novejši prikazi, ki vidijo razvoj slovenskega knjižnega jezika v nepretrganem toku od protestantov do danes. Za novi pogled so značilna tale izhodišča in razvojna merila: sistema knjižnega jezika v preteklih obdobjih ne merimo z današnjimi merili, ampak upoštevamo razmere, možnosti in razvojno stopnjo preteklih stoletij. Pri oceni stopnje urejenosti ugotavljamo predvsem osnovne težnje po urejeni normi. Prva med njimi je zavestna odločitev Trubarja in drugih protestantskih piscev za tip slovenskega knjižnega jezika. Pri tem so morali upoštevati obe varianti kranjskega pismenega jezika (starejšo gorenjsko-koroško in mlajšo dolensko) in socialno višji govor ljubljanskih meščanov. (Še danes se splošni in pokrajinski pogovorni jezik Ljubljane razlikujeta od vse redkejšega in socialno nižje vrednotenega ljubljanskega dialekta.) Opazna težnja pri oblikovanju knjižnega jezika je ureditev, poe-

Prvič objavljeno kot *Zvrstna in slogovna razčlenjenost slovenskega knjižnega jezika v obdobjih pred Prešernom* v reviji *Makedonski jazik* 32/33, 1982, str. 591–601.

notenje in poenostavitev pisave, zlasti sičnikov in šumnikov, ki so jih v izhodiščni nemški pisavi pisali vse preveč zapleteno. Še dolgo, vse do »črkarske pravde« v 19. stoletju in deloma do danes, je ostalo odprto vprašanje, kako zapisovati slovenske samoglasnike, za katere je v latinici premalo znamenj. Paradigmatsko načelo slovenskega pravopisa je pomagalo pri optični razumljivosti, obenem pa je že od začetkov ločevalo pisavo in izreko. – Že od 16. stoletja je opazno tudi zavestno opuščanje jezikovnih prvin (na glasoslovni, oblikoslovni in slovarki ravnini), ki bi lahko učinkovale narečno. Sem je treba prišteti verjetno zavestno neupoštevanje samoglasniške redukcije (kar Schönleben 1672 utemeljuje s potrebami optične razumljivosti). Ta težnja še danes uravnava normiranje slovenske knjižne pisave in izreke. Že od 16. stoletja je mogoče opazovati tudi izrazito, četudi ne zmeraj enako intenzivno prizadevanje po odpravi tujih, zlasti iz nemščine prevzetih besed.

Razmeroma veliko doslednost omenjenih pojavov v razvoju slovenskega knjižnega jezika razlagamo z zgodovinskimi in sociološkimi dejstvi. Ljubljana je imela od 13. oziroma 14. stoletja posebno vlogo v slovenskem prostoru, čeprav je bila le središče ene od slovenskih dežel, Kranjske, in šele od 1461 tudi ljubljanske škofije. Govor ljubljanskih meščanov je bil glede na gibanje prebivalstva deležen zdaj močnejšega vpliva dolenjskega, kasneje gorenjskega dialekt. Pri uveljavljanju knjižnega jezika je treba poudariti tudi nekakšno estetsko tehtanje jezikovnih prvin, ki so jih sprejemali v ta povezovalni slovenski kulturni naddialekt. Pisci niso sprejeli v knjižni jezik številnih govornih prvin, tako tudi marsičesa iz govorne frazeologije. Urejevalni dejavniki te izbire so bili očitno moralično-svetovnonazorskega značaja in so se zato od obdobja do obdobja spreminjali: v protestantskem obdobju so bili drugačni kakor v katoliški verski obnovi, katoliškem baroku ali v razsvetljenstvu. Ob tem se je utrjeval tudi estetski okus, ki je razmeroma strogo ločeval knjižno prvino od neknjižne, zlasti na leksikalnem planu, pa tudi v skladnji. To načelno razločevanje med govornimi in pisnimi besedili so vsaj do konca 18. stoletja podpirala stilna pravila ubesedovanja, po katerih se je umetelno retorično besedilo moralo razlikovati od vsakdanjega sporazumevanja. Pač pa je vse do konca baročne dobe govor vplival na izreko knjižnih besedil. Tako rabo je spodbujala ugotovitev, da »pišimo po šegi rodu, govorimo po šegi pokrajine« (Schönleben 1672 in za njim drugi baročni pisci), in dejstvo, da sta katoliška verska obnova in barok dajala prednost govornemu slovenski besedi v javnosti (cerkev) in ne tiskani (kakor protestantizem).

Besedila so bila po svojem namenu v začetku omejena le na nekatere

zvrsti; glede na okoliščine rabe jih delimo na javna, poljavna in zasebna. Javna besedila so bila cerkveno-verska in posvetna, med poljavne zapise štejemo zapise različnih pričevanj in druge zabeležke, ohranjene v arhivih cerkvenih in sodnih gosposk, od zasebnih besedil kaže omeniti pisma izobražencev, tudi plemičev ter dve verzifikaciji. Čeprav besedil ni zelo veliko, so raznovrstna tako po vsebini, literarni in jezikovni zvrsti kakor po slogu. Naša razlaga razvoja slovenskega knjižnega jezika torej upošteva zvrstno razvejanost pred 19. stoletjem, ko se je raba knjižnega jezika razširila do današnjih razsežnosti.

Za nastanek slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju je pomembno, ne le obstojanje slovenskih pismenih jezikov ampak tudi slogovna izoblikovanost, ki je že od najstarejših dob slovenskega pismenstva (*Brižinski spomeniki*) skladna z veljavno časovno usmeritvijo. Zato je razumljivo, da je bil v sorazmerno velikem korpusu pretežno protestantskih besedil urešen tudi slovenski humanistično-renesančni izraz, ki mu zaradi okvira, v katerem so besedila nastala, nekateri pravijo kar protestantski slog. Razlika v tej časovnoslogovni oznaki je zaradi različnega pojmovanja sloga pri umetnostnih in neumetnostnih besedilih. Slogovni razvoj in stopnjo smo namreč vajeni zlasti v novejšem času raziskovati pri umetnostnih besedilih, neumetnostna pa (za sedaj) praviloma obravnavamo kvečjemu z merili tako imenovane praktične stilistike. V starejših obdobjih sta poetika in retorika obvladovali vsa, tudi neumetnostna besedila. Razlike med besedili v visokem in srednjem slogu vsaj glede na časovnoslogovne značilnosti niso velike, od prvin nizkega sloga, kakor so ga poetike predpisovale za satiro, polemiko in druge podobne zvrsti, pa so iz 16. in 17. stoletja znane kvečjemu nekatere besede, znanih je nekaj verzov, več besedil v tem slogu je šele iz 18. stoletja. Tako je iz starejših slogovnih obdobj osnov slovenskemu knjižnemu jeziku predvsem izrazje tako imenovane visoke in srednje slogovne ravni, medtem ko je besedje, ki je spadalo v okvir nizkega sloga, ostalo estetsko in socialno ovrednoteno na ravni neknjižnega, govorjenega slenga.

Ko govorimo o predhodništvu Prešernovega umetnostnega, s tem pa jezikovnega in slogovnega vzpona slovenskega knjižnega jezika v dobi romantike, imamo tako v mislih ves razvoj slovenskega knjižnega jezika do 19. stoletja, prav posebej pa še razmah v 18. stoletju ter razpotja in različne ocene slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju. Analiza jezika Prešernovih pesmi kakor v korespondenci izpričani Prešernov pogled na sloven-

ski jezik kažeta, da se je pesnik zavedal kontinuitete osrednjeslovenskega knjižnega izročila, ki je že tedaj obvezovalo pisce k disciplini.

Slovenski knjižni jezik se je kot kulturni jezik razvijal v posebnih razmerah. Jezik slovenskega prebivalstva v notranjeavstrijskih deželah in okolici ni bil uradni jezik oblasti vse do konca 19. stoletja, deloma še do prve svetovne vojne. Prav tako do konca 19. stoletja ne moremo govoriti o slovenščini kot o jeziku znanosti. Edina institucija, ki je morala v omejenem obsegu razvijati slovenski jezik v javni rabi, je bila cerkev. V slovenščini so razlagali evangelij in pridigali, dovoljena je bila tudi cerkvena pesem. Tak obseg javne rabe slovenščine je izpričan že pred protestanti, v srednjem veku. Iz srednjega veka je ohranjeno tudi pričevanje o rabi slovenskega jezika v prvem delu obreda ustoličevanja koroškega vojvode, samo slovensko besedilo pa menda ni bilo zapisano; sporočeno je tudi, da so pri tem obredu peli slovenske obredne pesmi. Iz tega obdobja poznamo še cerkveno verzifikacijo, odlomki laične posvetne pesmi pa nam kažejo zvezo s srednjeveško trubadursko poezijo. Položaj slovenščine je bil bistveno drugačen v obdobju protestantizma; veliko število besedil in jezikovni priročniki (abecednik, slovnica, prvi slovarski zapisi) so širili slovensko pismenost in ustvarjali tudi osnove slovnične zavesti, značilne za mnoge nacionalne skupnosti, ki so se prebudile v obdobju humanizma. Ker pa je bilo to prizadevanje oprto na protestantsko ideologijo, po kateri naj bi vsakdo sam bral sveto pismo, je s propadom slovenske cerkve prišlo do značilnega upada v tiskanju cerkvenih besedil, sama raba slovenščine pa je poslej nepretrgoma naraščala in se širila na nova področja.

V prvem obdobju verske prenove v začetku 17. stoletja, ko je bila namesto lastnega vernikovega branja verskih besedil predpisana duhovnikova razlaga, so natisnili najprej izbor iz evangelijev in branj, knjigo, ki je bila v številnih izdajah vsaj do srede 18. stoletja poleg dovoljenih izvodov protestantske Dalmatinove *Bibleje* zgled norme knjižnega jezika. V uvodih v posamezne izdaje so bila tudi pojasnjena različna stališča pri normiranju knjižnega jezika: purizem pri prvi izdaji je iztrebljal prevzete izraze in zveze iz nemščine (Hren in Čandek 1613); osrednjeslovenska jezikovna osnova, neupoštevanje redukcije zaradi boljše (optične) razumljivosti, obvezna skupna pisna norma, svoboda izreke glede na navade v posameznih pokrajinah (Schönleben 1672); jezik je prilagojen »modernemu« govoru Ljubljane (Paglovec 1741). – Javno razlaganje verskih nauk je preneslo težo javne rabe slovenskega jezika iz pisanih besedil v govor. Čeprav ni bilo šol, kjer bi se lahko naučili slovenskega knjižnega jezika, so morali duhov-

niki (po poročilih škofovskih vizitacijskih komisij) pred komisijo dokazati, da obvladajo (vsaj do neke mere) knjižno slovenščino. Seveda je pri tem na govorjeni jezik nujno vplival izgovor dialekta. Kmalu – prav gotovo pa že do konca 17. stoletja – je prevladovanje govora vplivalo tudi na pisavo, kljub omenjenim načelom, po katerih naj bi bila enotna norma samo v pisanih besedilih, je izgovor vsaj deloma vplival tudi na zapis: pisali so polglasnik namesto reduciranega visokega vokala *i*, po gorenjskem vplivu tu in tam *o* namesto knjižnega kratko naglašene ali nenaglašene *u*, iz govora so v pisavo marsikdaj prenesli tudi *a*-kanje nenaglašene *o*-jev in podobno. Tak jezik najdemo deloma že v knjigah baročnih piscev (največ pridigarjev) konca 17. in 18. stoletja, še več pa ga je v poljavnih in zasebnih besedilih tega časa. – Med številnimi poljavnimi besedili najdemo v tem času obrazce priseg, pričevanja pod prisego, oporoke in podobne uradne zabeleške pisarjev sodne gosposke. Na razširjenost slovenščine v zasebni rabi kaže nekaj zabeležk ali celih pisem najprej iz kroga škofa Hrena, povsem slovenska je tudi razmeroma obširna korespondenca Marenzi – Coraduzzi (matere in hčere), zasebni pa sta tudi pesmi, ohranjeni v urbarju slatenskega posestva (1712).

Vsa ta različna besedila so omogočila širjenje tematskih področij v slovenskem zapisu, s tem pa tudi norme slovenskega knjižnega jezika. Konec 17. stoletja je tudi v slovenskih besedilih dozorel nov slogovni izraz, barok, ki se je razvil iz težkega protestantsko-renesančnega sloga. V zgradbi (slovenskega) baročnega besedila smo ugotovili tele splošne značilnosti: razpon med obema nasprotjema, zemeljskim in odmaknjenim, sublimiranim, je izhodišče novi, »baročni« sintezi, ki se je rodila ob »dramatičnem« spopadanju obeh pomenskih nasprotnih polov. Taki organizaciji tematike je bila podrejena izbira besedja z bogato sinonimiko, metaforični, parabolični, alegorični in emblematski aparat (v mnogočem posnet iz tedanje evropske kulturne zakladnice), bogata skladenjska figuriranost, od katere je najbolj znano kopičenje in s tem stopnjevanje sinonimnih izrazov. Od drugih skladenjskih sredstev so dramatično stopnjevanje omogočala retorična vprašanja (z odgovori ali brez), pa tudi prave protivne ali po vsebini protivne povedi, ki jih uvajajo pogojni oziroma časovni vezniki. S takimi izrazili je bila sorazmerno stroga notranja ureditev besedil na videz zakrita. Zaradi tega še danes mnogi menijo, da je temeljna značilnost baročnega zgolj površinska nabreklost (ta predstava izvira tudi iz opazovanja baročnega kiparstva in slikarstva, ne pa tudi arhitekture!). Pri analizi slovenskih baročnih besedil, zlasti pridig, smo razen tega opazili razliko

med umerjenim, skorajda klasicistično baročnim izrazom (M. Kastelec, tudi Basar in Rogerij) in med prekipévajočim baročnim izrazom J. Svetokriškega. Razliko pojasnjujejo z individualnimi lastnostmi avtorjev, z omejitvami znotraj posameznih pridigarških redov (jezuiti so imeli na primer več omejitev kot kapucini, ki jim je pripadal Svetokriški), nekateri pojasnjujejo razlike s tematiko, ki pa ima vendarle pri vseh baročnih piscih skupne poteze. Zato se nem postavlja domneva, da gre pri tem vendarle tudi za regionalne vplive na slogovne uresničitve. V slovenskih besedilih smo namreč opazili tako težnjo po ekspliciranju pomenov (značilno za vzhod od središča, od starejših avtorjev na primer Trubar, in nemara tudi južne pokrajine) kakor tudi težnja po izrazni odmerjenosti v zasnovi (z impliciranimi pomeni) in v drobnih členih (dolžini povedi).

V 17. stoletju je bil slovenski jezik 1689 prvič predmet znanstvenega obravnavanja. V Valvasorjevi nemško pisani *Slavi vojvodine Kranjske* je prikazana raba slovenskega jezika kot deželne jezika, tudi v sociolingvističnih različicah, ki so nastajale zlasti na mestnem obrobju. Poleg slovenskih imen je navedena tudi osnovna slovenska terminologija v zvečine etnografskih opisih. Do srede 18. stoletja je bilo slovensko besedišče večkrat zajeto v slovarje. Že v 16. in v začetku 17. stoletja ga je uvrstil v večjezične slovarje, kakršne so tedaj po Evropi izdajali v velikem številu, znani polihistor Hieronim Megiser; njegov štirijezični slovar iz leta 1592 so v predelani obliki ponovno izdali v Celovcu 1744. Konec 17. in v začetku 18. stoletja je nastalo več rokopisnih slovarjev, ki so jih razširjali s prepisovanjem. Prvo slovensko slovnico je izdal Adam Bohorič 1584, torej v času, ko so bile slovnične obdelave deležni tudi drugi evropski nacionalni jeziki; ta slovnica je bila do druge polovice 18. stoletja deležna še dveh izdaj 1715 in 1758. Glede problemov norme slovenskega knjižnega jezika in razmerja med pisano besedo in branjem je mogoče iz uvodnih opomb v knjigah slovenskih baročnih piscev razbrati, da je že tedaj povzročala težave dvojnost med tradicionalno pisavo, ki naj bi bila za vse enotna (»po šegi rodu«), in med dovoljenim pokrajinskim izgovorom (»po šegi pokrajine«). Janez Svetokriški je pokazal nato razmerje takole: govori o *slovenskem jeziku* drugih piscev in o svojem *vipavskem*. Pri tem naj opozorimo še na problem grafema *l* in tradicionalnega paradigmatskega zapisovanja ob poskusih enotnega zapisovanja glasu *u* s črko *v*: *sem delav* itd. Razložek med 16. stoletjem in med koncem 18. stoletja je tudi v govorni naslonitvi osrednjeslovenskega kulturnega jezika na gorenjski jezikovni vpliv, ki ga je bilo tedaj v Ljubljani močnejše čutiti, podobno kakor v 16. stoletju doljen-

skega. Govorni vplivi na tradicionalno normo so povzročili težave pri nadaljnjem procesu normiranja in kodificiranja slovenskega knjižnega jezika konec 18. in v začetku 19. stoletja.

Intenzivnejša skrb za novo kodifikacijo slovenskega jezika, zlasti v prvi polovici 18. stoletja, se je razvijala ob posnemanju sočasnih prizadevanj za kulturo nacionalnih jezikov nasploh, posebej še prizadevanj za kulturo nemškega jezika. Pri tem je vredno spomniti na nenavadno dejstvo, da kljub socialno skromnejšim razmeram v slovenskem prostoru (od socialnih plasti v slovenskem prostoru ni bilo dvora in visokega plemstva, plasti torej, ki so v tem času v sosednjem avstrijsko-nemškem prostoru pospeševale visoko kulturo nemškega jezika) zahteve po kulturni stopnji slovenskega jezika niso bile skromnejše od tistih, ki so jih postavljali Nemci. Okoliščine, v katerih so si prizadevali usposobiti slovenski knjižni jezik za javno rabo, so bile seveda malodane do druge polovice 19. stoletja slovenskemu razvoju nenaklonjene. Sredi 18. stoletja se začena v slovenskem kulturnem razvoju, s tem pa tudi v razvoju slovenskega knjižnega jezika, novo obdobje, ki ga po socialni, duhovni in estetski usmeritvi imenujemo obdobje razsvetljenstva in klasicizma. Od prejšnjih obdobj se pomenljivo razlikuje po znanih družbenih in zgodovinskih premikih, gospodarskem napredku in novih, organiziranih naporih oblasti za institucionalizacijo družbe, kar je seveda povzročilo spremembe v zavesti pripadnikov posameznih družbenih plasti prebivalstva. Za razvoj slovenskega knjižnega jezika in sloga je posebej pomembno tudi naraščanje zanimanja za narodno zgodovino, jezik, umetnost in korenine, kar je skupaj s predromantičnimi tokovi v filozofiji spodbujalo slovenske izobražence k ustvarjanju pogojev za kasnejše delovanje institucij narodne skupnosti. – Družbene preobrazbe so terjale večjo ali manjšo stopnjo pismenosti tudi od doslej nepismenega prebivalca. Ker osnovno šolstvo za širšo populacijo do šolske uredbe Marije Terezije (1774) ni bilo organizirano so bili prvič po protestantski dobi na pragu modernega razvoja najpoprej potrebni priročniki za branje (1742 *Tabla teh puhštavov*, torej lista črk slovenske pisave, leta 1765 pa *Abecednik* kot prva tiskana knjiga M. Pohlina).

V tem neposrednem obdobju pred Prešernovo dobo prikazujemo razvoj slovenskega jezika z veliko bolj obsežnim gradivom kot v prejšnjem obdobju. Čedalje večje je število različnih slovenskih tiskov, več je ohranjenih arhivskih virov, razmere konec 18. in v začetku 19. stoletja razbiram iz znane korespondence izobražencev tega obdobja, in na pragu 19. stoletja

je ob razmahu jezikoslovne znanosti v svetu tudi v slovenskem prostoru čedalje več jezikoslovnih del.

Novo gradivo tega časa bogatijo najprej besedila novih ali doslej redkih zvrsti, namenjena najprej vsemu prebivalstvu, izobraženemu in neukemu. To so predvsem prevodi cesarskih patentov (cesarskih odredb, ki so jih izdajali do konca prve polovice 18. stoletja). Zlasti izobraževanju preprostega, na novo opismenjenega kmeta in delavca so bile namenjene številne poljudno-izobraževalne knjige z raznih področij (kmetijstvo, živinoreja, sadjarstvo, čebelarstvo), pa tudi osnovne učne knjige, med njimi priročnik računstva, abecednik, priročnik za pouk babištva, kuharske bukve, slovnica in druga besedila. Novo zvrstno področje slovenskega jezika je tudi v umetnostnih (ali umetelnih) literarnih besedilih: najprej v almanahu *Pisanice*, v Vodnikovi *Mali in Veliki pratiki* in v *Ljubljanskih Novicah*, prvem slovenskem časniku. Tu kaže na prvem mestu omeniti pesniška besedila različnih oblik, snovi in sloga, manj je drobne proze. Pomembni sta tudi prvi sodobni dramski deli v slovenščini, originalni priredbi Antona Tomaža Linhartarja, *Županova Micka* (po Richterju) in *Veseli dan ali Matiček se ženi* (po Beaumarchaisu), ki s svobodo prevoda in slogovno uresničitvijo izstopata iz okvira drugih tedanjih slovenskih besedil.

V cerkvenem repertoarju so nadaljevali s tiskom vzorčnih evangelijev in branj, konec 18. stoletja so vrsto let izdajali tudi prvi katoliški prevod *Biblije*; v primerjavi z Dalmatinovo *Biblijo* se ne razlikuje le po ideološki orientaciji, ampak kaže predvsem novo stopnjo v razvoju jezika, prevod pa je tudi slogovno prirejen času. Take lastnosti visoke jezikovne ravni kažejo tudi druga cerkvena in verska besedila.

V arhivih so se ohranili številni zapisi pričevanj pod prisego (v premožnejših zadevah, deliktih in tudi ob razvezah), prisežnih obrazcev (zlasti za mestne sodnike, ki so znali nemško, a so prisegali v materinem jeziku!), prevode (poljudno-poučnih besedil, pa tudi literarne prevode, na primer Japljev prevod Metastasijevega *Artakserksa*), rokopisne zbirke strokovnih izrazov, zlasti iz naravoslovja. Med najbolj zanimive rokopise tega časa štejemo pisma bohinjskih rudarskih oskrbnikov barona Žige Zoisa o rudiščih v bohinjskih hribih. Vse to gradivo o slovenskem jeziku je nastajalo v razmerah, ki so močnejše kot v prejšnjih obdobjih kot prvi nelatinski jezik v javnem življenju, znanosti, medsebojni komunikaciji izobražencev in podobno utrjevale tudi v naših krajih nemščino (v rabi je bila sicer italijanščina). Enotnega slovenskega knjižnega jezika oblast (tako posvetna kot cerkvena) ni podpirala. Zaradi tega je bilo šolanje tudi po 1774 (ko so

sprejeli šolsko nagodbo) nemško, razen v prvih letih na podeželju, kjer naj bi pot do nemške izobrazbe pomagal utirati pouk slovenske slovnice.

Izrazito razdruževalno dejanje v zgodovini slovenskega knjižnega jezika, ki so ga sprva podpirale cerkvene in posvetne oblasti, je prinesla praksa, pisati v posameznih pokrajinah jezik, ki ne bi pri prvem stiku od-tujil preprostega bralca (Gutsman). Po nekaterih cerkvenih besedilih so nastale tako imenovane pokrajinske variante slovenskega knjižnega jezika, variante zaradi tega, ker ne gre za samostojne narečne jezike, ampak za jezik s skupno osnovo in le nekaterimi bolj ali manj različnimi narečnimi oblikami ali besedami. Variante so bile možne zaradi že omenjenega vpliva govorjene besede na knjižni zapis tudi v osrednji Sloveniji, kjer je bilo – kot kaže – slovstveno delovanje najmočnejše in izročilo od protestantske dobe nepretrgano. Osrednjeslovenska besedila so zato v drugih pokrajinah čedalje bolj občutili kot kranjsko narečna, to pa je seveda omogočalo tudi drugod uvedbo pokrajinskih oblik.

Navedeni prikaz razvoja slovenskega jezika v obdobju pred Prešernom- v im je seveda le shematičen. Za natančnejše razumevanje opisane razvojne logike je potreba pritegniti še zgodovinske in sociološke podatke za slo- venske dežele v razsvetljenem absolutizmu, upoštevati je treba začetek pre- obražanja deleža posameznih plasti prebivalstva v oblikovanju knjižnega jezika, ki je postajal prav tedaj ena najpomembnejših narodovih institucij. Za njegovo normo in razširjanje so tudi v tem času zaslužni tako slovenski izobraženci kakor vsi tisti prebivalci, ki so ga ohranili, razvijali in v njem nemara celo umetniško ustvarjali ljudsko besedno umetnost.

Stopnjo slovenskega knjižnega jezika v tem času naj osvetlim z nasle- dnjimi problemskimi značilnostmi: Prvič. Praksa v pismenih in govorje- nih knjižnih besedilih je v približno poldrugem stoletju po protestantih prenesla vplivajnsko zaledje od prvotno dolenskih govorov na gorenjsko stran osrednjeslovenskega prostora. Pri uveljavljanju prenovljene norme knjižnega jezika se tako sedaj kažejo gorenjske posebnosti (še dosledneje monoftong *e* namesto *ei* iz prvotnega *jata*, *o* namesto *u* pod dolgim nagla- som ali v nenaglašnem položaju na koncu besede pri samostalniku, pri- devniku in prislovu, pa tudi *š* namesto soglasniške skupine *šč*). Na značaj knjižne norme pa v veliki meri vplivajo tudi različni pisci in različne zvrsti besedil. Z Linhartovima dramskima besediloma se je uveljavil konverzacijski slog, z njim pa tudi v pisanem besedilu številne, dotlej redke prvine go- vorjenega jezika (poleg signalov in frazeologije tudi za govor značilni člen, prav tako tudi nekatere tujke, prevzete v govor iz nemške frazeologije).

Zamenjava starejših dolenskih posebnosti knjižnega jezika je bila mogoča zaradi tega, ker zgledov za prvotno tradicijo le ni bilo veliko v rabi. Znano je, da so s pregonom protestantov v času katoliške verske obnove uničevali tudi protestantska besedila. Zaradi tega je protestantski zgled norme lahko le deloma vplival na knjižno nadaljevanje. Zamenjava norme zaradi vpliva govora pa je konec 18. stoletja sprožila vprašanje osnov dotedanje slovenske norme: na novo normo je vplival dialekt in tako omajal dosedanjo prakso normiranja. Zato je bila slovnica, ki je šla v priznavanju gorenjske norme predaleč, deležna hude kritike: Pohlinova, v slovnici 1768 objavljena stališča, je takoj po izidu najostreje napadel koroški pisec Ožbalt Gutsman (1770 in v slovnici 1777), kasneje pa je Pohlina skorajda preostro obsodil še Kopitar (1808). Kritika je Pohlinu očitala ne le spremembo črkopisa, ki so ga uveljavili protestanti, ampak tudi neestetskost in dialektalnost norme, ki je kljub drugačni tradiciji upoštevala osrednjeslovensko vokalno redukcijo zlasti visokih samoglasnikov in predlagala zapisovanje visokih samoglasnikov, zlasti *i* s črko *e* (torej *lubem* namesto *ljubim*). Kljub temu je Pohlinova slovnica v marsičem pomenila velik napredek v oblikovanju slovenske slovnične zavesti (opis sklonov je bil pomaknjen za korak dalje, poimenovanje sklonov je nato dokončal Gutsman), pomembna je tudi racionalistična zasnova te slovnice. S to slovnico se je začela diskusija o primernosti bohoričice, s tem pa tudi diskusija o izreki slovenskega knjižnega jezika. Na Kopitarjevo pobudo smo dobili 1824 in 1825 dve poskusni pisavi, kombinaciji latinice in cirilice, s katerimi naj bi zadostili načelu ena črka – en glas. Usoda te pisave je bila odločena v letih 1832 in 1833, torej v Prešernovem času. V tako imenovano črkarsko pravdo se je vmešal sam Prešeren, vendar ne zaradi črkopisa, ampak zaradi nazora o podobi umetnostnega jezika, saj sta s Čopom zagovarjala tradicijo in ustaljeno estetsko podobo jezika, ki se je likal skoraj že tristo let. S pomočjo intervencije slovniciarja Antona Murka (slovnica, slovar) se je še naprej obdržala bohoričica, le v štajerskem Vrazovem krogu so že v tridesetih letih gojili gajico. Z gajico so le zamenjali črkopis, glede osnov izreke se ni nič spremenilo. Glede tega tako štajerski Dajnkov kakor kranjski Metelkov poskus nista mogla odvrniti od tradicionalnih navad. Fran Metelko je bil drugi, ki je v slovnici za Pohlinom poskušal uveljaviti redukcijo nenaglašanih visokih vokalov, zlasti *i*, in bil tudi zaradi tega (in ne le zaradi optično neestetske pisave) deležen od Prešerna in Čopa kritike in zavrnitve.

Hkrati z diskusijo o črkopisu in izreki se je od slovnice do slovnice urejalo tudi oblikoslovje. Najdaljši korak v tem je storil nedvomno Kopi-

tar, podlaga njegove norme je tudi v knjižnojezikovni praksi, izoblikovani v katoliškem prevodu *Biblije* (Japljev prevod) in podprti z omenjenimi gorenjskimi vplivi na slovenski knjižni jezik (sem kaže prišteti poleg že uveljavljenega dolgega *o* namesto protestantsko doljenjsko knjižnega *u* (*gospoda* namesto *gospudi*) tudi *o* v nenaglašeni poziciji: *dobro* namesto *dobru*; sprememba je pri Kopitarju pojasnjena z regionalnimi razlogi!). Od drugih oblikoslovnih značilnosti, ki so jih slovnice in praksa postopoma urejale, kaže poudariti rabo člena, ki je v 18. stoletju živ zlasti v konverzacijskem jeziku, ki naj bi ponazoril govorjeni jezik (Linhart). Ta raba je v 19. stoletju v knjižnem jeziku odpravljena celo tam, kjer bi jo bilo mogoče tolerirati (*talepi!*). Tujih vplivov se osvobaja tudi raba glagolskih časov, zlasti tako imenovanih relativnih časov; v knjižnem jeziku se ustali glagolsko-vidski sistem. Kopitarjev dosledni purizem je pomagal očistiti slovensko besedišče iz nemščine prevzetih besed; polemika med Kopitarjem in Prešernom se je pri tem dotaknila dveh pomembnih vprašanj: estetskosti in neprisiljenosti takega na silo vpeljanega slovenskega besedišča in položaja prepotrebne kulturne tujke, ob tem je iz polemike razvidno tudi vprašanje siromašenja jezika, ki je uravnan s prepovedjo – vprašanje, ki je značilno za razvoj slovenskega knjižnega jezika vse do šestdesetih let našega stoletja in označuje vso tako imenovano meščansko dobo v razvoju slovenskega knjižnega jezika. Za tedanja slovensko jezikoslovno misel je značilno ponovno poudarjanje slovenskega izvora in slovanske sorodnosti (za Valvasorjem povzema razpravo A. T. Linhart v svoji znameniti zgodovini; v našem obdobju so seveda ta razmišljanja podprta s sodobnim, tudi zgodovinsko pogojenim odkrivanjem slovanskega sveta.) Posledice takih poglobljenih pogledov se čutijo tudi v polemiki o normi slovenskega knjižnega jezika, zlasti kasneje, ko je prišlo do sprejema tako imenovanih novih oblik (1851); pri tem sta imela velik delež panonska teorija stare cerkvene slovanske (Kopitar, Miklošič, kasneje Levstik) in primerjalno slovansko jezikoslovje, ki ga je utemeljeval slovenski rojak Fran Miklošič.

V drugi polovici 18. stoletja pa je ob stiku zgodovinskih, socialnih, gospodarskih in filozofsko-nazorskih tokov in premikov prišlo tudi do pomenljivih pojavov v slogovni usmeritvi slovenskega slovstva in književnosti. Medtem ko sta oba dotedanja časovna sloga slovenskega knjižnega jezika v svojem obdobju na splošno zajemala vsa besedila, od cerkvenih in umetnostnih do prišežnih obrazcev, je za drugo polovico 18. stoletja značilna izjemna slogovna razvejanost in soobstojanje slogovnih možnosti. Prva razlika je določena z naslovnikom. Za besedila, namenjena izobraže-

vanju preprostega bralca, in za tehnična poročila (pisma Zoisovih oskrbnikov o rudiščih ipd.) je značilen stvaren, odmerjen slog, v skladu z racionalistično usmeritvijo obdobja. Primerjav in prisposodob in emblematičnega bogastva polna baročna dikcija se v teh besedilih umika natančnemu opisovanju in strokovnemu poimenovanju. Ta usmeritev je vplivala tudi na del nove književnosti in pripeljala do novih pesniških oblik z razumljivo, »prialno« metaforiko, ki je blizu ljudski poeziji, in s prav tako podobo verza (Vodnik). Strokovna natančnost za ceno poetičnega je značilna tudi Japljev prevod *Biblije*, kar omogoča domnevo, da so Biblijo pojmovali kot teološko strokovno besedilo (Pogorelec) in ne več tudi kot literarno besedilo (prim. Toporišičevo primerjavo prevoda *Visoke pesmi* pri Dalmatinu in pri Japlju).

V drugih besedilih, namenjenih predvsem izobraženemu bralcu, duhovniku ali laiku, pa je baročna osredinjenost razvezana v klasicistično slogovno naravnost, ki je značilna tako za cerkveno pridigo kakor za laično pesnitev (Gutsman, *Pisanice*). Zlasti v besedni umetnosti ni mogoče mimo zanimivega slogovnega soobstajanja. V *Pisanicah* so na primer besedila oblikovana po baročnem, poznobaročnem oziroma rokokojskem načinu, pa tudi v že omenjenem klasicističnem slogu. Značilni primeri rokokoja so v Devovem libretu opere *Belin* in v pesmih vložnicah v Linhartovem *Matičku*: poleg pomensko lahkotnega besedišča izdaja rokokojsko razpoloženje pretirana raba pomanjševalnic, pa tudi glagolske rime. Pri klasicističnih (največkrat prigodniških) pesnitvah pa je za razliko od baročnih zasnov razvrstitev snovi pretežno linearna (kakor v obdobju pred barokom) in ne več zaokrožena, zato govorimo tudi o razvezanju besedilne zasnove. Posebej zanimivo je soobstajanje slogov v Linhartovi dramatik. Čeprav prevladuje vseskozi konverzacijski slog, ki opazno posnema govor (ne dialekt!), je po časovnoslogovnih prvinah besedilo notranje razčlenjeno. Baročne prvine in zasnova posameznih delov besedila so najbolj izrazite v dialogih barona in baronice, tudi v nagovorih nanju (metaforika, besedišče, ogovorne formule); drugačen, ljudskemu okusu približan, sicer pa mestoma skorajda racionalistično skop je dialog Matička in Nežke, razen v primerih, kjer Matiček posnema baronov način in se zato postavlja v gosposko vlogo. Jezik gosposke pisarne je zgled baročno zavitega pravniškega strokovnega sloga. Če k temu prištejemo še omenjene rokokojske vložnice, spoznamo v prvem slovenskem dramskem opusu vse glavne tedanje slogovno-časovne smeri, funkcijsko izrabljene za tipizacijo likov in situacij. Taka slogovna raznovrstnost napoveduje slogovna razmerja v 19. stoletju,

ko so prvine časovnih slogov prejšnjih zgodovinskih obdobj (ali kar cele slogovne formacije) uporabljene bodisi kot izrazilo posameznih družbenih in kulturnih razmerij – ali pa sooblikujejo nove slogovne usmeritve le s sestavi drobnih oblik in tako poudarjajo vlogo tako imenovanih historičnih slogov v meščanski umetnosti 19. stoletja. V Linhartovi dramatiki, zlasti v *Matičku* kaže omeniti še eno nasprotje, ki napoveduje novo dobo: poleg omenjenih historičnih prvin smo nakazali tudi mestoma dikcijo ljudske umetnosti v dialogu *Matička* in *Nežke*. S tem je že v tem, nemara najbolj izrazitem in še vse premalo ocenjenem delu Prešernovega predhodništva nakazan slogovni spopad, ki ga bomo spremljali v razvoju slovenskega umetnostnega sloga vse 19. stoletje. Označili bi ga lahko kot spopad med historičnoretorično in neretorično ljudsko poetiko, spopad, ki se je na videz umiril v obdobju slovenskega realizma ter se šele z moderno razrešil v sodobni poetiki.

V skopi skici se je bilo mogoče le bežno dotakniti nekaterih najbolj izrazitih vprašanj razvojne poti slovenskega knjižnega jezika pred Prešernom. Pri tem sem se hote omejila na prikaz razvoja v slovenskem središču, čeprav bi kot Prešernov predhodnik nedvomno zaslužil svojo oznako tudi Korošec Urban Jarnik, ki je precej pred Prešernom oblikoval svojo poezijo v novi (že romantični?) dikciji, a je žal objavil le malo pesmi. Prav tako bi se kazalo globlje pomuditi ob koroškem deležu za slovenski knjižni jezik v 18. stoletju in v prvi polovici 19. stoletja, pa tudi ob štajerskih naporih za kulturno rast slovenske besede. Z navedeno shemo sem želela le opozoriti na potrebo po hierarhičnem vrednotenju slovenske knjižnojezikovne in slogovne preteklosti ob pojavih, ki so bili za slovenski jezik in slovensko kulturo ključnega in ne obrobne pomena. Podlaga spoznanjem so analize besedil in pretres tako tiskanih kot rokopisnih virov, čeprav je najdrobnejše navajanje gradiva zaradi preglednosti teze opuščeno. Iz prikaza je mogoče sklepati, da pomeni Prešernova poezija nov člen v razvoju slovenskega jezika in sloga, vendar člen, ki je pogojen z dotedanjim razvojem in je izjemen ne toliko v novoti kolikor po izjemni kvalitetni stopnji.

RAZVOJ NORME SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA (2003)

Jezik oziroma jezikovno dogajanje spremlja in uravnava naše življenje, jezikovna komunikacija vzpostavlja in oblikuje družbo in v njej bivanjske odnose, družba za svoje posebne namene izbere in oblikuje jezik, ki ga imenujemo s pojmi *knjižni jezik* (*pisni jezik, zborni jezik, tudi standardni jezik*). Ker je izvirna lastnost knjižnega jezika prvotno v kar največji meri pisna komunikacija, praviloma zanjo izdelajo skupna pravila pisave, ki naj skuša ujeti v zapis govor, osnovna pravila oblikoslovja in skladnje. Skupne pisne navade imenujemo *jezikovno normo*, ki zajema še osnovna stilistična določila in v posameznih zgodovinskih obdobjih tudi še posebne *vzorke slogovnega oblikovanja besedil*. Jezikovna norma knjižnega je-

Prvič objavljeno kot *Slovenski knjižni jezik – norma in življenje* v zborniku *Slovenski knjižni jezik – aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje: Ob 450-letnici izida prve slovenske knjige* (Obdobja 20), Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 2003, str. 203–208.

zika je nasvet, ne obveza – in predvsem temelj osnovnega dogovora med pišočimi, nikakor ne zakon, ki bi moral biti brezpogojno izpolnjen. Udejanjanje slovenske knjižne norme v besedilih je bilo od samih začetkov knjižnega jezika – ki jih predpostavljamo z *Brižinskimi spomeniki* –, posebej pa nepretrgano v modernem smislu od 16. stoletja do danes, kar najbolj izrazito v besedilih, medtem ko je kodifikacija norme za obsegom te norme in njeno vsebino praviloma zaostajala. Prvi pisci so se zato zanašali na lastno književnojezikovno kompetenco ob relativni pomoči prve slovnice in slovarjev. Med posameznimi pisci in v času pa je potekal tudi neke vrste ustvarjalni dialog, ki je pripeljal do nekaterih prvih izboljšav pisave, normo knjižnega jezika pa so tudi v prihodnje razvijali ob nekaterih stalnicah, ki so kot vodilo usmerjale nadaljnji razvoj.

Po današnjem pojmovanju lahko rečemo, da je šlo pri tem za začetne korake *nacionalnega jezikovnega načrtovanja*, in to začenši z izbiro govornega izhodišča kot podstave knjižnega jezika (= izbira osrednjeslovenske-

ga urbanega jezika), izdelavo posebne, lastne pisave s prvimi pravili izreke (npr. izreka in pisava črke *l*), opuščanjem (pretirano) narečnih pojavov (prim. distribucija *e*-jevskih glasov in v zapisu nov funkcijski konstrukt pisave zlasti *e*-jevskih glasov iz prvotnega *ê*, opuščanje osrednjeslovenske redukcije nenaglašenih samoglasnikov) in v isti vrsti tudi s prebiranjem besedišča. Za normo, ki so jo vzpostavili protestanti, je bilo namreč značilno, da so jo skušali »očistiti«
interference iz (pretežno) govornega stika z mestno nemščino; to načelo se je ustalilo še v prvem poprotestantskem obdobju in je knjižni jezik za zmeraj zaprlo za večino teh izrazov, ki pa so še naprej živeli v prostorih neknjižnih govornih priložnosti, v urbanih in tudi ruralnih govorih. Našteta načela naj bi pomagala utrditi skupni slovenski knjižni jezik; pojavi, ob katerih je opisano načrtovanje norme potekalo (prim. revizijska komisija prevoda Dalmatinove *Biblije* (1584), sestavljena iz zastopnikov stanov dežel Notranje Avstrije), kažejo sicer na zgledovanje protestantov pri Luthru, vendar so njegova stališča in posege kritično prenašali v slovenski jezikovni prostor in samostojno reševali slovensko jezikovno problematiko. (Tujka, ki jo je bilo treba v smislu tedanjega purizma opustiti, tako ni bila latinska, kakor v nemščini, ampak nemška, največ tista, ki jo danes označujemo za nižje pogovorno.) Vsi ti posegi za oblikovanje knjižnojezikovne norme imajo jezikoslovne osnove in obenem določen jezikovno-ideološki značaj.

Toda nadaljnji razvoj knjižne norme so določale že spremenjene okoliščine javne komunikacije v slovenščini, ki je v nasprotju s protestantsko v dobi verske prenovе potekala po pretežno ustnem prenosniku. Zaradi vplivov govornega udejanjanja knjižne norme in zaradi izročila knjižnojezikovne norme so tako v 17. stoletju postavili nov normativni postulat, po katerem naj bi *pisali po načinu rodu* (torej enotno), *govorili pa po načinu pokrajine* (glede na občutne razlike v izreki). To načelo in razlike med pisnim in govornim knjižnim jezikom so v naslednjem stoletju v slovenskem jezikovnem prostoru pripeljali do treh oziroma štirih pokrajinskih različic knjižnega jezika, ki so zaznamovale približno nadaljnjih sto let, v katerih so se pomenljivo razširila področja rabe slovenskega knjižnega jezika in je tudi slovenska kulturna sfera postopoma začela prehajati iz diglosije z nemškim knjižnim jezikom v dvojezičnost, ki je bila posledek lastnih prizadevanj več skupin ustvarjalnega vrha slovenskih razsvetljenčev in romantikov in tudi že dela gospodarstvenikov.

Prizadevanja za novo normo, ki naj bi prek knjižnega jezika pomagala utrjevati najprej zavest lokalne in po njej nacionalne identitete, se kažejo

že v prvi polovici 19. stoletja v luči boja za novo, najvišji knjižni ustvarjalnosti zvezano podobo slovenskega knjižnega jezika. Posebej zanimiv je poskus novega purizma (Kopitarjev krog), naperjenega zoper tuje prvine v knjižnem besedišču, ki naj bi postalo v nasprotju s prejšnjimi oblikami čiščenja norme, programsko na drug način. Prešeren in njegov krog ga je zavračal na podlagi lastnega, še danes živega razumevanja knjižnega jezika, ki ga stiki med kulturami oplajajo, mu širijo predstavne svetove in bogatijo besedišče. Čeprav v Prešernovem času poskus spremeniti slovenski knjižni jezik z doslednim izločanjem morebitnih neslovanskih prvin ni uspel, je po spopadu ostala negotovost v odnosu do prvin, ki naj bi bile tujega izvora; ta negotovost in nezaupanje do tujega v tedanjem knjižnem jeziku sta pustila za seboj pojmovanje o »čistem«, tujk prostem, »ljudskem« jeziku in o odtujenem knjižnem jeziku mesta. Posledično je to nejasno socialno vrednotenje, ki se je izoblikovalo ob zgodnjem razmerju do knjižne norme, sovpadalo s kasnejšo politično konotacijo nasprotja urbano/ruralno, s posebnim poudarjanjem ruralnega. Nekateri slogani iz tega časa so se ohranili nekoliko modificirani do danes in ustvarjajo v razmerju do norme in do knjižnega jezika pri delu prebivalstva še zmeraj napačne predstave. Pojmovanje »ljudskega«, ki je bilo v izjemni pestrosti knjižnih izrazil, ki so bila na voljo ob koncu »zgodovinskih slogovnih obdobj«, le ena od poudarjenih slogovnih možnosti, kot postavljanje ljudskega kot idealnega nasproti »skvarjenemu« mestnemu, je odnos do norme in do knjižnega jezika kot jezika institucije in kulture tudi v veliki meri manipuliralo. Slovenski jezik (v praksi kot knjižni jezik z normo in rabo) je postajal institucija in se je od prvotno ožjega kroga nosilcev polagoma širil v ves jezikovni in nacionalni prostor ter se pri tem čedalje bolj izrazito funkcijsko osamosvajal in razločeval (prim. pravni jezik v nasprotju s pesniškim jezikom).

Ker pa je njegova norma do srede 19. stoletja izhajala predvsem iz pokrajinske norme, četudi po večini še zmeraj osrednjeslovenske, in iz kulturnega žarišča s tedaj že nakajstoletnim izročilom, je bila prva skupna norma slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju vendarle kompromis med variantami s tako imenovanimi novimi oblikami, s katerimi so najprej zaznamovali enotni nacionalni knjižni jezik sredi 19. stoletja, potem ko je slovenski jezik sredi 19. stoletja dobil prve pravice uradnega jezika Slovencev. Norma knjižnega jezika se je odtlej razvijala skladno s potrebami, novi posegi v jezik, predvsem tisti, ki so poskušali iznajti novo podobo knjižnega jezika, ki naj bi ustrezala ne le novim komunikacijskim oblikam v javnem življenju in vsebinam spričo dosežkov nove civilizacije, so drug za

drugim izzvenevali v prazno, nove besede, ki so jih programsko sprejemali iz slovanskih jezikov, je Pleteršnik v slovarju opremil z oznako *nk*, *ново knjižno*, ali kar *sb*, *srbohrvaško*. Konec 19. stoletja je posebne vrste purizem v korist »slovanskim« prvinam začel zavračati nekatere teh slovanskih tujk in jih je polagoma izlužil iz slovenskega knjižnega jezika. Sočasno z novostmi v razmerju do pisnega knjižnega jezika se je v drugi polovici 19. stoletja oblikovala tudi enotna norma zborne izreke. Podlaga za ustalitev govorne norme so bila Škrabčeva spoznanja o knjižni izreki, uveljavljena v korpusu besedišča Pleteršnikovega slovarja. Od kasnejših vidnejših normativnih posegov kaže opozoriti na uradno opustitev tako imenovanega l-kanja po 1. svetovni vojni.

Norma knjižnega jezika v začetku 20. stoletja (v ta čas spada tudi šolska organizacija, v kateri postopoma slovenski jezik prevzema vlogo učnega jezika), zajeta v slovnice, slovar in pravopis, je postala sčasoma vse strožji predpis tako imenovane »pravilne« rabe pisnega knjižnega jezika, ki naj bi bil v svoji pravilnosti tudi »lep« v nasprotju do drugih »nelepih« jezikovnih zvrsti, med katere naj bi spadala tudi narečja. Marsikatera teh praznih oznak gre na račun dejstva, da je bila diskusija o knjižnem jeziku omejena, prav tako njegovo raziskovanje, določila norme so posredovali brez ustrezne jezikoslovne podlage. Ponekod v osnovnih šolah so ob opismenjevanju še danes privaja otroke na knjižni jezik z vrednotenjem *lepo/melepo*, čeprav se otroci s knjižnim jezikom srečajo že v predšolskih oblikah izobraževanja in v medijih. Po letu 1918 je prišlo še do enega posega v jezik, tokrat ne le knjižni. Iz vsakdanjega govora so z relativnim uspehom poskusili iztrebiti nemško interferenco, ki je kljub vsem stopnjam purizma tedaj še zmeraj živela tako v urbanem kakor predvsem v ruralnem okolju. Poseg se je do določene mere posrečil, posebej dokler ga je spremljal identitetni naboj slovenske jezikovne in s tem narodne emancipacije, v najnovejšem času pa, ko se je začel opisani naboj (spremljan z lansiranjem občutka ogroženosti) izgubljeni, opažamo pri najmlajšem rodu določeno »vračanje« teh izrazov, ki naj bi imeli zaradi izrazite potisnjenosti iz javne rabe v zavetje doma poseben čustven naboj. Ta se kaže včasih tudi na simbolni ravni, na primer v novi vlogi poimenovanj zasebnih podjetij. V podobni funkciji se za javna poimenovanja v osrednjem prostoru pogosto uporabljajo tudi oblike z redukcijo, ki naj bi izkazovale določeno vrsto pristne zasebnosti (npr. *Pr žabc* ali *Pr semafor*). Taka raba kaže, kako je bil po eni strani z uvodoma nakazanimi splošnimi načeli za vzpostavljanje knjižnega jezika izdelan sodobni temelj knjižnojezikovne norme, kaže pa tudi, da je knjižni jezik živl

v posameznih vrstah javnosti svoje življenje in da so se v stoletnem življenju znotraj rabe spreminjala vrednostna merila.

Posebno vprašanje predstavlja norma knjižnega govornega jezika, ki je danes podana okvirno, z dvema variantama, zborno knjižno in knjižno pogovorno, bodisi na tonemski ali netonemski osnovi, odvisno od govornih dispozicij kraja. Še O. Župančič je na začetku 20. stoletja pošiljal govorce v gledališče, učit se predvsem pravilne zborne izreke, kasneje naj bi to vlogo prevzeli govorni mediji, najprej radio, danes tudi televizija, kar je pojem zvrstnosti razširilo tudi na govorna besedila.

Odpiranje slovenskega javnega življenja v 20. stoletju (z vsemi spremembami ob 1. in 2. svetovni vojni) je širilo področja življenja knjižnojezikovne norme, nastajali pa so tudi normativni priročniki, tako pravopisi kakor pravorečje (prvo po 2. svetovni vojni). Knjižni jezik je postal posebne vrste kulturni dialekt, njegova raba se je razširila v javnem življenju z različnimi funkcijami, ki jih je razprava o njem pod češkim in francoskim vplivom prepoznala razmeroma zgodaj, normirati pa so jih začeli v širšem obsegu razmeroma pozno, šele po 2. svetovni vojni, ko se je odprla razprava o funkcijski zvrstnosti, in nato v SSKJ. Teorija funkcijskih in socialnih zvrsti knjižnega jezika, ki je bila odtlej vgrajena v normiranje, bi spričo bolj ali manj ustaljenih sociolingvističnih priložnosti zahtevala novo opredelitev knjižnega, povezano s posameznimi govornimi in pisnimi priložnostmi. Po pričakovanju se v tem novem kontekstu najbolj odpira jezik umetnosti in vseh tistih odprtih področij, ki so umetnosti blizu. Posebno vprašanje pomeni sprejemanje jezikovnih spodbud iz jezika globalnih povezav in podarjena vloga slovenščine kot uradnega jezika po slovenski osamosvojitvi.

SMISEL RAZISKOVANJA ZGODOVINE SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA (2006)

Smisel raziskovanja zgodovine jezika – to je vprašanje, ki bi se ga dalo zvesti tudi na to, kakšen je smisel raziskovanja jezika nasploh. Jezik je namreč najbolj zahteven kod, ki ga ima človek na voljo za sporazumevanje, za shranjevanje svojih misli, za ustvarjanje. In vsako ljudstvo, vsak narod se na določen način po svojem jeziku razlikuje od drugega. Jezik je del njegove identitete, po njem ga drugi prepoznavajo.

Izbor iz izjav za dokumentarni film *Kratka zgodovina slovenskega jezika*, avtorjev Marka Stabeja in Slavka Hrena, TV Slovenija, 2006.

In prav zaradi tega je del raziskovanja jezika tudi del prepoznavanja samega sebe. Tistega spoznavanja, ki je na svoj način potrebno in osmišlja tudi delovanje v sedanjosti. To je tisto, zaradi česar se je smiselno vračati v preteklost, in to je tisto, zaradi česar je smiselno na spoznanjih, ki jih vračanje v preteklost daje, graditi svoj položaj danes.

Smisel tega raziskovanja je prav v družbenem vidiku, upoštevanju vseh zgodovinskih dejstev in upoštevanju vseh jezikoslovnih dejstev – in v povezovanju enega in drugega.

In to je tisto, zaradi česar moramo te družbene vidike ves čas spremljati, jih razlagati in – to se mi zdi zelo pomembno – vsak rod mora to preverjati na novo. Kajti zgodovina, tudi zgodovina knjižnega jezika, je izključno zgodovina vsakega rodu posebej.

Vsak vidi zgodovino knjižnega jezika drugače, kakor jo je videl rod pred njim, v drugih okoliščinah. In zaradi teh drugih okoliščin je potrebno, da vsak rod raziskuje naprej. Kajti zgodovina ni nikdar raziskana za vse večne čase.

To, kar spoznavajo strokovnjaki, bi moralo na poseben način postati splošno spoznanje. Torej bi moralo skozi šole z zanimanjem učencev na nek način postati last vseh, kajti vsakdo bi moral vedeti vsaj osnovne stvari, moral bi poznati našo preteklost in moral bi razumeti in spoštovati to, kar se je zgodilo do tega trenutka. Samo na ta način se bo lahko dejavno in ustvarjalno pridružil tej dolgi, dolgi verigi ustvarjalcev.

Zaradi tega je izredno pomembno, da bi v veliko večji meri, kakor se nam je to posrečilo, zašla tudi v primerne šolske učbenike in da bi tem spoznanjem sledili pozneje vse življenje. Kajti vsega v šoli ne moreš povedati.

II

V ARHIVIH

1

POMEN ARHIVSKEGA GRADIVA ZA PREUČEVANJE ZGODOVINE SLOVENSKEGA JEZIKA

Ne samo slovenska zgodovina v ožjem pomenu besede, tudi zgodovina ustvarjanja, kulturnih dosežkov in navad je v veliki meri odvisna od ohranjenih, varovanih in urejenih arhivov. Tam raziskovalec od nekdaj išče pričevanj o življenju narodove skupnosti v preteklosti. Arhivsko gradivo je odločilnega pomena ne le tam, kjer je starejša zgodovina ujeta v kronike in viri dokumentirajo sporočilo o preteklosti, marveč zlasti tam, kjer sporočil v kronikah ni veliko, predvsem pa preteklosti ne zrcalijo strnjeno in ne »po naše«. Kajti zelo pomembno je, ali je pričevanje kronike napisano iz zornega kota Slovencev – ali pa so o njih pisali od zunaj (tu je pomemben faktor doživljanja zgodovine, saj ta narekuje izbor). Arhivska pričevanja namreč pomagajo piscem zgodovine v celoti ali piscem posameznih tematskih področjih, da jih zmeraj znova preverjajo. Če so objavljena, da odpravijo kasneje z natančno primerjavo med njimi morebitne napake; prav tako – če iz katerih koli razlogov gradivo ni bilo objavljeno v celoti, ga je mogoče, če je gradivo ohranjeno, dopolniti. Družbeni razvoj skupnosti, ki kaže vsaj v naši zgodovini vidno in v zadnjih dvesto letih tudi vse bolj zavestno težnjo narodovega in družbenega osvobajanja, vpliva namreč tudi na raziskovalca-zgodovinarja, da ponovno preverja izhodišča svojega pristopa do gradiva, kar vpliva tudi na nove interpretacije tega gradiva. Prav tako kakor okoliščine življenja se s celovitim razvojem razvija in posodoblja tudi zgodovinopisje.

Vse to pa je zares mogoče le, če je arhivsko gradivo ustrezno hranjeno, urejeno in dostopno; razvojna sprememba v pogledu na preteklost namreč zadeva tudi ob samo arhivsko službo in odločilno vpliva na njeno izoblikovanje. Od uspešnega sodelovanja arhivov in vseh znanosti, ki se ukvarjajo z zgodovino, je odvisno, koliko bo mogoče po tej poti zgodovinopisje razbremeniti očitkov historicizma in pomagati do celovite podobe slovenske

Prvič objavljeno kot *Arhivsko gradivo za preučevanje zgodovine slovenskega jezika* v reviji *Arhivi* 1/1, 1978, str. 39–40.

preteklosti, podobe, ki bo primerna podlaga za lastno spoznanje slovenskega deleža zgodovini.

Med nadvse pomembna področja v okviru zgodovine, ki lahko v dobrem ali slabem odločilno prispevajo ne samo bolj ali manj natančnemu poznavanju preteklega, ampak vplivajo tudi na oblikovanje sodobnih odnosov, spada zgodovina jezika, posebej še zgodovina kulturnega jezika. Jezik je pomemben sooblikovalec narodove samozavesti, zato sodobno družbeno jezikoslovje (sociolingvistika) opozarja na pritiske, ki zlasti pri ljudstvih, ki živijo na majhnem prostoru, v stiku z mnogimi drugimi jeziki, vplivajo na vsakokratno odločanje pri izbiri tega ali onega jezika – in tako na jezikovno vedenje v različnih govornih položajih. Odločitev za ta ali oni jezik je nadvse pogosto odvisna od stopnje kulturne zavesti, ta pa se v veliki meri oblikuje z zgodovinsko izkušnjo in spoznanjem, ki lahko vplivata na jezikovno ravnanje pozitivno ali negativno, marsikdaj odvisno od ocene, ali gre za jezik skupnosti z velikim deležem ustvarjenega ali ne. Seveda ta dejavnik ne učinkuje izolirano, pritiski v tej smeri (pri nas zlasti zoper knjižni jezik, prim. Koroško) pa so znani in zaradi pomanjkljivega znanja ali obveščенosti pogosto učinkoviti. Na odločanje, ki je za prvi jezik pozitivno, vpliva med drugim zavest žive in ustvarjalne jezikovne preteklosti, ki je po možnosti izkazana s številnimi viri in bogato literaturo, pa tudi z ugodnimi pričevanji o vrednotenju jezika v preteklosti. Če gradiva ni preveč ali če je, kar je znanega, razdrobljeno, obstaja možnost sklepanja o kulturnem primanjkljaju, o osamljenih in »presenetljivih«
vzgibih duha, značilnih, »razumljivo«
za maloštevilno narodno skupnost.

Zgodovina našega knjižnega jezika danes te predsodke spodkopuje s povezovanjem znanega in objavljenega v skupno spoznanje, podprto z ustrežno interpretacijo, ter s pritegovanjem novih virov; tako je bilo mogoče z že znanim gradivom pa z novimi odkritji (*Starogorski rokopis* s konca 15. stoletja) postaviti verjetno domnevo o slovenskem predknjižnem povezovalnem jeziku (od 14. do 16. stoletja), ki je bil pomembna podlaga pri oblikovanju slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju. Prav tako je arhivsko gradivo izredno pomembno za sedemnajsto stoletje, saj ob začasnem upadu tiskanja po zatrtju protestantov življenje slovenskega (knjižnega, pisnega in govornega) jezika ni zamrlo, razvoj ni bil pretrgan (kakor bremo v zgodovinah in pregledih zaradi napačnih zaključkov, oprtih zgolj na tiskano knjigo). Slovenščina je bila v javnosti, še bolj pa ob pojavnih priložnostih (praksa uradov) v čedalje večjem številu zapisana v različnih prisegah, pričevanjih pod prisego in drugih podobnih aktih (ali pa tako

sklepamo, ker je ohranjenih več besedil). Veliko tega gradiva je bilo v preteklosti že objavljenega, žal po večini raztreseno, vendar tudi najdbe zadnjega časa (prim. Ribnikar 1976) kažejo, da utegnemo predstaviti o slovenski jezikovni praksi v preteklih stoletjih dokumentirati z morebitnimi novimi viri. Arhivsko gradivo nudi še posredni vir: zapiske o delovanju, o odnosih in podobno (npr. podatek o dokazovanju primernega znanja slovenskega knjižnega jezika ob škofovskih vizitacijah v 17. stoletju, arhivsko gradivo o šolskem življenju ipd.). Ta vrsta gradiva je toliko bolj pomembna, kolikor je navadno izgubljena v raznovrstnih besedilih in je malo verjetno, da se bo dokopal do nje raziskovalec, ki išče le natančno določeno vrsto gradiva. Prej ga bo opazil arhivar – ob sodobno zasnovani in urejeni arhivski službi, seveda pa bo pozoren nanj le, če bo iz meddisciplinarnega sodelovanja vedel, kaj tako drobno poročilo pomeni za zgodovinsko panogo, kakor je zgodovina slovenskega knjižnega jezika.

Za zgodovino knjižnega jezika so od arhivskega gradiva tako pomembne tri vrste virov: a) neposredni viri – rokopisna besedila in tiski, glose, b) posredni viri – pričevanja o rabi jezika (jezik ustoličevalnega obredja itd.) ter c) viri, ki določajo zgodovinski kontekst. Iskanje tega gradiva, študij in objavlanje je bilo zlasti v 19., pa tudi v 20. stoletju del strokovnjakov (kakor so bili V. Oblak, F. Kos, F. Kidrič, I. Grafenauer, J. Kotnik, pa tudi Modest Golia, I. Svetina in drugi), z ljubeznijo do preteklosti pa so iskali in drobce spoznanega objavljali tudi drugi kulturni delavci, kakor Josip Wester in podobni. Iskali so navadno iztrgano, ne da bi se dokopali do celovite podobe, pomembno pa je, da jih je bilo v preteklosti večje število. Danes so taki iskalci vse redkejši, zbiranje arhivalij je postalo profesionalno. Razvejanost strok terja tudi pri takem delu sodelovanje kulturnega in jezikovnega zgodovinarja, zgodovinarja in arhivarja (prim. E. Umek – J. Kos, najdba slovenskih pesmi z začetka 18. stoletja, interpretacija: J. Koruza in B. Pogorelec), zaželeno pa je seveda tudi usmerjanje arhivarjev v raznovrstne naloge, kakor jih postavlja obravnava arhivskega gradiva.

Delo za postavitev sintetičnih spoznanj terja hkrati tudi sprotno preverjanje opravljenih analiz ter analiziranje in vrednotenje novega gradiva, pregled nad drugimi viri, odbiro za razvoj pomembnih in manj pomembnih prvin in določitev izhodišč za sintezo. Spričo številnih področij življenja, ki jih zajema arhivsko gradivo, pa tudi spričo dejstva, da je malo verjetno, da bi si danes zgodovinarji knjižnega jezika lahko privoščili posebno delovno mesto arhivarja-dokumentalista z nalogo zbirati po vseh arhivih (domaćih in tujih) omenjeno trojno gradivo za zgodovino slovenskega

knjižnega jezika in poskrbeti za dokumentacijo, smo seveda v kar največji meri odvisni od obstoječe arhivske službe. Ta bi se morala v sodobnem dogovoru z zgodovinarji (knjižnega) jezika kakor tudi z zgodovinarji drugih ustvarjalnih področij življenja dogovoriti glede okvirnih zasnov tematske prezentacije inventarjev. Predlog tako z ničimer ne posega v samo ureditev arhivske službe, zadeva kvečjemu na posebno pozornost ob urejanju inventarjev ter na interese prezentacije gradiva, kar je nasploh povezano s širšimi zasnovami narodne zgodovine, nemara tudi z njeno preobrazbo.

Prezentacija arhivskega gradiva za zgodovino slovenskega knjižnega jezika je raznovrstna: prva in osnovna je v inventarnem popisu, ki pa se ne sme zvajati zgolj na prvo skupino virov (to je na besedila), ampak obvezno tudi na drugo skupino, na še tako drobna pričevanja o rabi in s tem navzočnosti slovenskega jezika. Preverjanje zgodovinskega konteksta je tako mogoče zaradi uvrstitve in povezave virov o rabi jezika z drugimi pričami sočasnega življenja.

Nadvse pomembna oblika prezentacije so seveda razstave. Arhiv Slovenije je z razstavo *Slovenščina v dokumentih skozi stoletja* (prim. Umek 1971) ne le stopnjeval zanimanje za področje, za katerega sta v splošnem zgodovinskem spoznanju in v zavesti Slovencev značilna primanjkljaj vedenja in občutek manjvrednosti, marveč je vsaj malo razmajal matični predsodek o ostri polarizaciji nemščine »vladajočih« in »uboge« slovenščine »tlačenihi« ter s tem zapolnil »teoretično« shemo z življenjem. Koristno bi bilo, če bi tovrstne razstave obnavljali, nemara tudi z upoštevanjem omenjene ureditve gradiva. Prav tako bi bilo zaželeno, če bi s sistematično zasnovo razstav poskusili v širših krogih popraviti primanjkljaj iz šole ali seznaniti javnost z novimi pogledi, ki jih je omogočil razvoj slovenskih zgodovinskih znanosti po osvoboditvi.

Druga oblika seznanjanja s tem gradivom je bila ustaljena v preteklosti: vrsta strokovnih publikacij je redno objavljala gradivo za tovrstno zgodovino, najdemo pa ga tudi v kulturnih revijah (med njimi *Letopis Matice Slovenske*, *Dom in svet*, *Ljubljanski zvon*, letna poročila posameznih gimnazij, *Glasnik Muzejskega društva*, *Veda*, pozneje ČZN, ČJKS in *Slovenski jezik*, po vojni tudi *Slavistična revija*, *Jezik in slovstvo*, *Kronika* in druga glasila). Ščasoma je objav čedalje manj, več je seveda ponovnih interpretacij že objavljenega. Primanjkljaj v tovrstni strokovni orientaciji tako pri zgodovinarjih kakor slovenistih (z nekaj izjemami za slavistiko, kakor je J. Stabej) povzroča, da so objave vse bolj redke, s tem pa seveda tudi upada navzočnost te vrste zgodovinskih pričevanj v našem življenju.

To je seveda za sklenjeno podobo razvoja škodljivo. Omeniti pa je treba vendarle tudi v novejšem času s tega področja nekaj monografskih izdaj virov, kakor so Pogačnik-Kolaričeva izdaja *Brižinskih spomenikov* (1968), Legišev *Kalobski rokopis (Liber cantionum carniolicarum)*, Ljubljana 1973), Stabejev Megiserjev *Slovar* (1977), Koruzove *Pisanice* (1977), že omenjeni Ribnikar (1976) in druge, kar kaže, da zanimanje ne ugaša, opozarja pa, da je le malo storjenega za potrebno popularizacijo.

Tako se na kraju razmišljanje sklene v spoznanju, da bo tudi za zgodovino knjižnega jezika potrebno povezati stroke v organiziranem skupnem naporu in želji, da zgradimo zgodovinsko spoznanje na široki mreži urejenih, predstavljenih in sodobno komentiranih zgodovinskih pričevanj.

Tako delo je potrebno za naše samospoznavanje, to pa – v prvi vrsti – za narodov obstoj. Značilna pretirana skromnost in ambiciozno upoštevanje skrajno vrednih pričevanj (besedil, umetnosti itd.) je doslej – tudi v delu arhivov – našemu spoznanju marsikdaj škodovala, kajti v razmerah, ko je bilo mnogo uničenega, je za spoznanje pomemben slehern drobec.

PREGLED ARHIVSKIH PRIČEVANJ O SLOVENSKEM JEZIKU (OB RAZSTAVI *IZ RODA V ROD*)

2.1 UVODNO POJASNILO

Z razstavo *Iz roda v rod – pričevanja o slovenskem jeziku* so želeli delavci Arhiva SR Slovenije obnoviti spomin na podobno razstavo pred desetimi leti, ko so prvič v večjem obsegu odprli svoje zbirke in s prikazanimi viri oživili zanimanje za slovenska besedila iz preteklosti. Razstavili so dokumente, ki so jih raziskovalci naše zgodovine, navad, jezika, pravnih običajev že pojasnili in nemara tudi objavili, kakor tudi vrsto takih, ki jih je odkrilo šele pozorno arhivistovo oko v novejšem času in so jih prvič objavili prav v katalogu razstave, ki se je takrat imenovala *Slovenščina v dokumentih skozi stoletja* (od 8. do 17. februarja 1971, ob 25-letnici samostojnega delovanja Arhiva Slovenije). V desetletju, ki je minilo od prve razstave, so tako arhivisti kakor drugi raziskovalci našli in objavili vrsto novih dokumentov. Med njimi so poleg številnih priseg iz 17. in 18. stoletja prav gotovo najpomembnejši starogorski molitveni obrazec iz 15. stoletja (z isto vsebino, kot jo ima *Celovški rokopis* iz 14. stoletja), oba zgleđa posvetne pesniške verzifikacije z začetka 18. stoletja in plemiška pisma iz 17. stoletja. V tem času je izšlo tudi več pomembnih knjižnih izdaj, med njimi naj v zvezi z razstavo

Prvič objavljeno kot *Beseda ob razstavi* v katalogu *Iz roda v rod: Pričevanja o slovenskem jeziku*, Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1982, str. 7–17.

Številke v oklepajih se nanašajo na popis v katalogu z omenjene razstave (Kološa 1982). Ker krajše navedbe virov raziskovalcu ne bi služile, daljše pa bi preobremenile besedilo, smo se odločili, da ohranimo prvoten način navajanja virov s številko v oklepaju, ki se nanaša na mesto v katalogu. Kdor bo potreboval natančen navedek, ga bo brez težav našel v omenjeni publikaciji. Za objavo v tej knjigi smo izpustili nekaj formulacij (poleg krajših tudi dve daljši s konca *Uvodnega pojasnila*), ki so bile v izvirnem članku izrazito aktualnega značaja ali so se nanašale na fizično postavitev razstave, npr. »na razstavi v fotokopiji«, »glej priloge« ipd. Na novo so oblikovani in oštevilčeni tudi naslovi posameznih razdelkov.

omenimo tri: leta 1973 je Lino Legiša izdal *Kalobski rokopis* v knjigi *Liber cantionum Carniolicarum*, leta 1976 je Peter Ribnikar zbral in na novo, deloma pa ponovno objavil *Blejske podložniške prisege*, 1980 pa so v Trstu izšla *Slovenska plemiška pisma*, knjiga, ki jo je uredil in pripravil za tisk Pavle Merku; pisma so našli v arhivu tržaške plemiške rodbine Marenzijevih.

Vsi ti in še drugi dokumenti potrjujejo domnevo, da je bila slovenščina v slovenskem prostoru veliko več v rabi, kakor smo mislili doslej – in še, da za njeno rabo v ustreznem govornem položaju pripadnost tej ali oni družbeni plasti ni bila nobena ovira. To spoznanje seveda odločilno posega v naš ustaljeni predstavnostni obrazec, po katerem naj bi bila slovenščina le jezik zatiranih družbenih plasti, tlačanov, pripadniki drugih plasti, meščani, zlasti pa plemiči, izobraženci, uradniki pa da slovenščine – razen izjemoma – niso uporabljali. Številni viri o slovenskem jeziku, od najstarejših drobnih pričevanj dalje, nam pomagajo sestavljati podobo o družbenem življenju pri nas, o zmožnosti in rasti slovenskega jezika, seveda pa kažejo obenem stopnjo pismenosti in kulture v njem. Tudi zaradi količine in raznovrstnosti teh besedil danes lahko govorimo o slovenščini kot o starem jeziku z dolgim, več kot tisočletnim pisnim in štiristoletnim slovničnim izročilom. Čeprav naši viri kažejo, da se je slovnično izročilo širilo počasi, so ohranjena besedila pomembna za spoznavanje slovenskega besedišča in frazeologije, in ker gre pogosto za prevode, tudi za samostojnost prevajanja.

Zasluga za čedalje bolj natančno podobo o razširjenosti in veljavi slovenskega jezika v preteklosti ne gre le raziskovalcem naših dni, čeravno prav ti iščejo v preteklost v času, ki je naravnano komajda k samemu sebi, tako A. Cracini, T. Domeju, J. Koruzi, Janezu Kosu, L. Legiši, P. Merkuju, V. Novaku, E. Prunču, B. Reispu, P. Ribnikarju, J. Stabeju, E. Umek, M. Verbič in drugim. Za naše vedenje so zaslužni tudi vsi številni in zagnani iskanci tega gradiva od časov razsvetljenstva do danes, med njimi so bili že baron Žiga Zois, J. Kopitar, Blaž Potočnik, Janez Bleiweis, A. Dimitz, F. Levstik, J. Sket, G. Krek, J. Pajk, V. Oblak, A. Koblar, F. Kovačič, M. Slekovec, I. Vrhovnik, V. Steska, F. Kidrič, F. in M. Kos, F. Stelè, I. Grafenauer, M. Dolenc, J. Kotnik, M. Golia, M. Rupel, M. Slavič in drugi. Vsi ti so vztrajno objavljali gradivo iz naše preteklosti. Zlasti v starejši dobi, ko raziskovalno delo v arhivih ni bilo še dovolj dognano, je ta ali oni najditelj pozabil, da je treba pri opisu navesti natančno nahajališče in natančno arhivsko signaturo, saj se sicer dokument ponovno izgubi iz razvida in ga je treba potem ponovno odkrivati. Ta naloga se postavlja ob marsikaterem

nepopolno označenem, a že objavljenem spomeniku. Drobni popravki so bili mestoma potrebni že za pričujočo razstavo. Zadrega so tudi s prečrkovanji in določanjem dejanske glasovne vrednosti, velika začetnica je bila v izdaji zamenjana za malo itd. Seveda vse to ogromnega deleža raziskovalcev pri odkrivanju prič naše preteklosti ne more zmanjšati.

A kljub vsem tem naporom so posamične objave razdrobljene, izgubljene po številnih strokovnih časopisih in jih je težko pregledati in zajeti v celoto v razvid. Razen tega je neznana usoda dela pred vojno objavljenih dokumentov in bi bilo treba preveriti, ali sploh še obstajajo oziroma ali jih hranijo na označenem kraju. Danes, ko so vsaj v SR Sloveniji arhivi dovolj urejeni in popisani, bi kazalo sistematično pregledati celotno gradivo. Nove najdbe na vseh koncih slovenskega prostora namreč govorijo za tezo, da še zmeraj ne poznamo vsega; to velja še posebej za slovenske kraje zunaj SR Slovenije. V prihodnje bo pomembna skupna naloga arhivistov, bibliotekarjev in drugih raziskovalcev evidentirati to gradivo, ga predstaviti na občasnih izbirnih in specializiranih razstavah in hkrati poskrbeti za obdelavo in knjižne izdaje. Pričujoča razstava je spričo obširnega že znanega, novega in še neznanega, a predvidenega gradiva lahko le spodbuda za podobne, natančnejše prireditve in opozorilo in spodbuda raziskovalcem.

Razstavljeno gradivo je po večini iz Arhiva SR Slovenije, viri in fotografije pa so tudi iz drugih arhivov in knjižnic, tako iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Pokrajinskega arhiva Maribor, Pokrajinskega arhiva Koper, Zgodovinskega arhiva Ptuj, iz Nadškofijskega arhiva v Ljubljani in iz Škofijskega arhiva v Mariboru ter Nadškofijskega arhiva v Vidmu, iz Koroškega deželnega arhiva v Celovcu, iz Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu. Gradivo za razstavo pa so prispevali tudi Narodni muzej, Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, knjižnica Oddelka za slovanske jezike in književnosti in Pavle Merku. *Černjejski rokopis* hranijo v čedajskem muzeju. Največ gradiva je iz nekdane dežele Kranjske, zgledi z drugih območij kažejo, da slovenska jezikovna praksa v slovenskih pokrajinah ni bila omejena samo na Ljubljano in na Kranjsko, ampak je bila razširjena v vsem slovenskem prostoru.

Besedila za vsako obdobje so bila izbrana po merilih, ki so določena z vrsto gradiva, količino podobnih virov in s pomenom besedila za naše zgodovinsko spoznavanje. Pomen iste ali podobne zvrsti se namreč v času spreminja. Rokopisni dokumenti so drugače pomenljivi v obdobju pred izumom tiska in pred njegovo uveljavitvijo na Slovenskem, ko so slovenski zapisi poleg posebnih sporočil o rabi jezika edina priča o tem, da je sloven-

ska beseda v srednjem veku res bila in kakšna je bila. Spet nekaj drugega nam pripovedujejo dokumenti od srede 16. do srede 19. stoletja, ko nam je slovenski knjižni jezik izpričan v knjigi in so bili za pisanje na voljo sicer redki jezikovni priročniki, poučevanje v slovenščini pa je zašlo tudi v šole. Za vsa razdobja do 19. stoletja je poleg dokumentov pomembno tudi sporočilo o dejanski rabi jezika.

Iz prvega srednjeveškega obdobja je gradivo na razstavi najprej kot vzorec najstarejšega slovenskega pisnega jezika, večina besedil pa je iz novejšega obdobja, ko je spomenikov več in je v podobi pisne slovenščine mogoče razbrati sledi živih narečij.

V drugem sklopu od 16. do prve polovice 18. stoletja je razstavljenih več vrst besedil: med rokopisi imajo velik pomen prisege, in sicer zaradi dejstva, da gre za jezik, ki je v našem prostoru soobstajal kot uradovalni jezik poleg nemščine, zaradi vsebine, ki zanimivo kaže družbena razmerja, pa tudi zaradi sorazmerno velike količine takega gradiva. Poleg priseg spadajo sem še druga sodno-upravna in poslovna besedila. Za predstavo socialnih razsežnosti slovenskega jezika in jezikovnih navad v tistem času pa imajo nemara še večji pomen plemiška pisma in druga besedila iz kroga Marenzi-Coraduzzi-Cerviç in druga zasebna pisma med izobraženci, ki kažejo prakso dopisovanja v slovenščini v diagonali od zahodnega do vzhodnega konca slovenskega prostora. Za tretje obdobje so poleg rokopisov že pomembna arhivirana tiskana besedila, patenti, ki jih je bilo posebej veliko izdanih v slovenščini za Marije Terezije in Jožefa II. Patent je razglas odredbe ali odredba sama. Od novega gradiva kaže v tem času opozoriti na terminološke zbirke, ki so bile deloma predstavljene že na prejšnji razstavi (prim. poročila Zoisovih oskrbnikov in rudniških jamskih pisarjev). Posebej zanimivi in jezikovno močno izpiljeni so odloki iz francoske dobe, od katerih je številne prevajal V. Vodnik.

Četrto vsebinsko skupino sestavljajo pričevanja o naporih za uveljavitev slovenskega jezika v prvi, zlasti pa v drugi polovici 19. stoletja. Ker se je ohranilo izredno veliko število tiskanih in deloma rokopisnih besedil, izbor seveda ni mogel biti popoln. Besedila nam pripovedujejo, kako dolga je bila pot od deklaracije do uveljavljenja v praksi, oziroma, kako težko je bilo uveljaviti institucionalno enakopravnost slovenskega jezika v času osvobajanja nenemških narodov v Avstriji.

Novosti sedanje razstave v primerjavi s prejšnjo je več in nekatere so vidne na prvi pogled: razstavljenih je okrog 80 dokumentov več kot prvič. Dokumentov, ki dotlej še niso bili razstavljeni, je še nekaj več, saj nekaterih

prejšnjih niso ponovno razstavili. Pri postavitvi razstave se je veliko bolj kot pri prejšnji posrečilo prikazati kontinuiteto virov, zlasti določene vrste virov. Iz prve polovice 17. stoletja je razstavljena poleg rokopisnih cerkvenih pomagal, molitev, bratovščinskih besedil z dveh koncev slovenskega sveta, iz Doline pri Trstu in iz Črne na Koroškem, in pesmi – predvsem množica ohranjenih priseg, obrazcev, zapisov zapriseženih pričevanj, prva znana slovenska oporoka in večja zbirka plemiških pisem (iz 17. stoletja je za zdaj znanega več slovenskega dopisovanja med izobrazenimi kot v naslednjem stoletju). Več priseg je na novo odkritih ali prvič razstavljenih. Tudi med patenti so novi primeri, zlasti še najstarejši iz leta 1754. Dopolnjene so tudi terminološke zbirke, dodano je še eno poročilo Zoisovega jamskega pisarja.

Velika novost je v prikazu rabe slovenskega jezika v kratkem francoskem obdobju. Oglasi in patenti, ki so jih tedaj prevajali, kažejo precejšnjo jezikovno dognanost, kar je v skladu s tedaj že precej bolj dognano slovnično tradicijo. Za razširjenost uradovalne slovenščine v Ilirskih provincah imata velike zasluge V. Vodnik in J. Kopitar, ki sta pojasnila novim gospodarjem jezikovno razliko med slovenščino in dalmatinsko štokavščino, pa tudi prikazala razprostranjenost slovenskega jezika. Posebnost med razstavljenimi dokumenti je ukaz generalnega intendanta Ilirskih provinc z dne 6. marca 1810, ki sporoča, da so dunajski bankovci od 16. marca dalje neveljavni, na drugi strani razglasnega lista pa tržaška borza objavlja tečajno listo. Najdba tega dokumenta naravnost spodbuja k sistematičnim raziskavam rabe slovenščine v Trstu. Iz pofrancoskega obdobja je prav tako pomembna tudi dvojezična slovensko-nemška vprašalnica za katastrski popis.

Po tem razdobju je bilo zelo težko izbrati zadnji del razstave. Posebne pozornosti sta poleg uradnih razglasov, peticij, odlokov, pritožb vredni pritožba in odgovor nanjo, ki ju je poslal in dobil župan iz Globasnice, pritožil se je zaradi nemškega uradnega poslovanja. Čeprav so bile pravice slovenskega jezika že zgodaj zajamčene, je dolgo trajalo, da sta primerna praksa in zavest o pravicah prodrli v ves slovenski prostor. Prav v uradih je marsikje slaba slovnična izobrazba povzročila, da se je za dolgo utrdil vzorec umetne, pisarniške, kanclijske knjižne slovenščine. A prav institucije – uradi, šole in kulturno življenje na kateri koli ravni so pomagali jeziku, da si je izoblikoval sodobno podobo, večjo stopnjo knjižnojezikovne enotnosti in splošno veljavo.

Novost razstave je tudi težnja, zajeti z zgledi vse slovensko narodno-

stno ozemlje. Dokumenti so iz Trsta, Prekmurja, iz Celovca in Koroške, iz Metlike, iz Črne na Koroškem, Doline pri Trstu, iz Beneške Slovenije in iz Ljubljane in okolice. Razstavili so vse starejše dokumente, ki so jih na novo našli in objavili v revijah in knjigah v času med obema razstavama, povsem novih pa je nekaj priseg iz polhograjskega in krumperškega graščinskega arhiva in eden od treh opisov meja deželnega sodišča Ortnek iz 17. stoletja.

2.2 VRSTE BESEDIL, NJIH VSEBINA IN JEZIKOVNA ZVRSTNOST

2.2.1 PRVO OBDOBJE (SREDNJI VEK)

Najstarejša doba srednjega veka je ponazorjena z imenitnim drugim *Brižinskim (Freisinskim) spomenikom* (1). Nekje na robu tega časa, ko so pri obredu še govorili stari slovanski kulturni jezik v slovenski redakciji, ki je bil posodobljen z izrazi in pomeni nove, krščanske kulture, spada omemba slovenskega obrednega jezika pri ustoličevanju koroških vojvod (3, 4), za primer toponimov tej dobi pa je bil izbran slovenski navedek v listini kostonjeviškega opata (2), *Gabrovik* se imenuje danes *Gabrovka*.

Glede na jezikovno zvrstnost je mogoče ugotoviti obredni jezik, jezik molitve in pridige kot visoke retorične zvrsti, domnevati je mogoče jezik posvetnega obredja, pomembni so pisni dokumenti krajevnih imen, ohranjeni kot citati v listinah. Ostanek najstarejšega jezika je mogoče najti tudi v manjših molitvenih obrazcih.

Drugo srednjeveško obdobje je na razstavi prikazano z besedili od 14. stoletja do prve tiskane knjige. Jezik se od najstarejše dobe bistveno razlikuje, znamenja narečij ga povezujejo z ustno tradicijo, pisava pa se je tako kot v prvi dobi in v celotnem pismenstvu še vedno prilagajala vajenim pravilom latinskega in nemškega črkopisa. Od večjih besedil je iz tega časa znan najstarejši molitveni list, imenovan po najdišču *Celovski* (tudi *Rateški*) *rokopis* (5) iz 14. stoletja, nov pa je tudi drugi tak list, ki je nastal dobro stoletje kasneje, je datiran v leto 1492 in podpisan od avtorja, Lavrencija iz Mirnika (14): *Starogorski rokopis*. Med cerkvenimi besedili sta znana še starejši (1428) in mlajši (1440) *Stiški rokopis* (7, 10), nastala sta v samostanu Stična na Dolenjskem. Spomenika se po jeziku razlikujeta: prvi kaže prvine splošno slovenskega predknjižnega jezika s (koroško-)gorenjsko (osrednje slovensko) govorno osnovo, drugi, mlajši ima izrazito dolenjske značilnosti. Od verskih besedil je iz tega časa le še načrt za pridigo, prav

tako verjetno iz stiškega samostana (12). Druga skupina jezikovnih prič iz te dobe so drobci posvetne slovenščine. V urbarjih sta zapisana slovenska citata *tlaka* in *rž* (6, 8) in pričata o zgodnji veljavi slovenske terminologije, *Videmski rokopis* navaja za trgovino potrebne števnike (9), v *Škofjeloškem rokopisu* so najstarejša slovenska imena za mesece (13, glej tudi 37), v *Čedadjskem rokopisu* iz Terske doline v Beneški Sloveniji (15) pa so med imeni in nazivi darovalcev tudi oznake za mere žita, vina, izrazi za denar in podobno, iz pravnega napotila v sporu za mejo in pašno pravico razberemo nekaj krajevnih imen v Kamniških Alpah (16). Za prve znane mestne prisege na Slovenskem (mesta Kranja), ki jih je njihov zapisovalec Janko Pajk datiral v 15. stoletje, velja po ugotovitvah novejših raziskav (J. Koruza), da so bile zapisane v začetku 16. stoletja. Posebno vrednost ima zapis slovenske pesmi, ki jo poznamo kot *Auersperški fragment* (17). Prve slovenske tiskane besede so citati na nemško pisanem letaku upornih kranjskih kmetov (18) in razkrivajo ime in geslo drugega vseslovenskega kmečkega upora.

Od jezikovnih zvrsti imamo v tem drugem obdobju besedila za cerkveno rabo, tako pesem in molitve (prevod in samostojnejšo priredbo, kakor je stiška splošna spoved, ki so jo po vsebinskih prvinah – omemba spoštovanja praznične vigilije – povezali z *Brižinskimi spomeniki*) in osnutek pridige, nekaj terminoloških drobcev (števniki, imena mesecev, različni gospodarski izrazi, tudi ob *Stiškem spomeniku* zapisi slovenskih ustreznih latinskih izrazov) in pravnih obrazcev; v tretjo skupino srednjeveške slovenske zvrstnosti pa kaže prišteti besedje auersperškega odlomka.

Jezik kaže več narečnih žarišč; pri tem je mogoče opaziti, da je (koroško-)gorenjski pismeni jezik veljal ali vplival na zapise tudi v pokrajinah, kjer so govorili drugače (za zgled je starejši *Stiški rokopis* in nemara tudi *Starogorski rokopis*). Mlajši *Stiški rokopis* je dolenjski, zahodnoslovenski rokopisi kažejo značilnosti vpliva italijanske pisave in zahodnoslovenskih narečij. Pisava kaže različne pisne poskuse, *Celovski rokopis* je napisan v gotici, sicer prevladujejo latinske črke. Zanimivo je, da je tudi kasneje, če je slovenski izraz v gotično pisanem besedilu naveden kot citat, napisan pogosto v latinični pisavi. Kako zaznamovati nelatinske glasove, je dolgo povzročalo velike težave; pri pogosto individualnih rešitvah so si pomagali z nemščino, opaziti pa je težnjo po doslednem zapisu (prim. *Celovski* ali *Stiški rokopis!*).

Pri srednjeveških besedilih je opaziti tudi slogovno rast, čeprav je besedil malo po številu in so nekatera zelo kratka. Tako je že od samih začetkov videti, da slovenska besedila niso bila sad neukega zapisovanja,

ampak so bila od najstarejših dob času primerno slogovno oblikovana. Po togem, preprosto vznesenem besedilu *Brižinskih spomenikov* v karolinško renesančnem slogu je opaziti v poznem srednjem veku sledove gotskega krašenja z retoričnim figuriranjem in uporabo privzdignjenega izrazja in zvez. Razlika med celovskim in starogorskim očenašem je vidna prav v slogu, saj je starogorski bližji Trubarjevemu kakor več kot sto let starejšemu predhodniku.

1.1.2 DRUGO OBDOBJE (OD 16. DO SREDE 18. STOLETJA, DELOMA TUDI ŠE DO KONCA 18. STOLETJA)

Čas od srede 16. stoletja do začetka 17. stoletja je na razstavi prikazan z nekaterimi značilnimi faksimili ali fotografijami knjižnih izdaj protestantskih piscev, tako Trubarja (19, 20, 23), Dalmatina (28), Bohoriča (29) in Megiserja (32), s katerimi se je začelo obdobje slovenskega knjižnega in s tem slovničnega izročila. Pisava protestantov ni več ali manj poljubno povzeta po drugih pisavah, ampak vsaj približno prilagojena slovenskih razmeram; z majhnimi popravki se je obdržala skoraj do srede 19. stoletja. Jezik protestantov je kompromis jezikovnih navad v osrednji Sloveniji in slovenskega (visokega) govora ljubljanskih meščanov. Osnovna merila knjižnojezikovne norme, ki so jih protestanti skušali upoštevati, veljajo pravzaprav še danes: pri knjižnem jeziku niso upoštevali samoglasniške redukcije, izogibali so se prehudo narečnih oblik in že tedaj so določili svoj odnos do nemške, zlasti v govor sprejete tujke (Krelj, Hren), kar je povzročilo v večstoletnem razvoju nezaustavljen obrambni proces ne le zoper vplive pri stiku z nemščino, ampak tudi pri stiku z drugimi jeziki – vse v prizadevanjih za individualizacijo slovenskega jezika. Čeprav so nastala slovenska besedila v knjižnem jeziku v času, ki je bil po slogovni naravnosti najbližje neizumetničenemu in ne pretirano okrašenemu, pač pa gospodarnemu in s pomeni nabitemu načinu oblikovanja besedil, je trajalo stoletja, da se je slovenski jezik zares osvobodil vseh tistih vplivov (posebej še v sintaksi), ki jih je tudi jezika večim povzročalo prevajanje številnih besedil iz nemščine ali latinščine, torej iz dveh od slovenščine v marsičem različnih jezikov.

Poleg protestantskih besedil so razstavljena še nekatera druga pričevanja o jeziku in knjigi: tako prepis Trubarjevega pisma o tisku slovenskih knjig (21), pismo škofa Seebacha Trubarju o prazničnih slovenskih pridigah v dvornem špitalu, nemški hiši in stolnici (22), Bohoriču pišeta Trubar in Krelj o slovenščini v stanovski šoli (24) in iz seznama knjig za učence

stanovskih šol je mogoče razbrati, da so morali dečki obvladati slovenski katekizem (30). Zanimiva, po svoje pretresljiva priča je seznam slovenskih knjig, ki jih je Felicijan Trubar izročil ob začetku katoliške verske obnove (33).

Druga dva rokopisa tega časa spadata v katoliško izročilo, tako rokopis posamičnega nedeljskega evangelija (26) kakor tudi obširni Stapletonov evangelistarij (31), ki pa že sega v 17. stoletje.

Od necerkvenih besedil sta iz tega časa razstavljeni dve upravno-pravni besedili, razglasni (zapovedni) list kranjskega deželnega upravitelja Janeza Kisla iz Fužin o novem vinskem davku iz leta 1570 (25) in pravno besedilo, znano kot »gorske bukve«, ki ga je leta 1582 prevedel Andrej Recelj (27, glej tudi 60 in 61).

Zvrstno so v tem času protestantska besedila zajemala veliko širšo paleto kot v prejšnjem obdobju; od molitve, cerkvene pesmi, obrednika, prevoda *Svetega pisma* do razlage, polemike, reklame, katekizemskih vprašanj – odgovorov, strokovnih teoloških in drugih traktatov s slovenskimi poimenovanji oblastnikov – funkcionarjev v slovenskih deželah in istrskih mestih in podobno, večkrat so različne zvrsti celo v eni sami knjigi. Pravna in uradovalna besedila kažejo v pisavi in jeziku večjo (Recelj) in manjšo odvisnost od protestantskih besedil; stopnja vplivanja se lepo vidi v pisavi. V jeziku je proti koncu stoletja mogoče zaznati začetke gorenjskega jezikovnega vpliva: gorenjske jezikovne posebnosti najdemo vse do Prešerna, vendar v mejah tistega, kar so pripoznavali za knjižno.

Prehod med dobo protestantov in katoliško versko obnovo označujejo na razstavi poročila o slovenščini na jezuitskih šolah, kjer so leta 1599 dečki peli latinske, slovenske in nemške pesmi (34), slovenščina pa je izpričana tudi med letoma 1657 in 1670 (68), nemara pa spada sem tudi še poročilo o odpadu od judovščine in vrnitvi v krščansko vero leta 1648 (63).

Protestantsko-renesančni slog se od srednjeveškega razlikuje po tipu okrašenosti: retorično privzdignjenost je zamenjala neretorična, vsakdanja preprostost, stavek je urejen v običajnem, neopaznem besednem redu. Prozna besedila so zgrajena s preprostim nalaganjem enega dela besedila na drugega, sicer pa so argumenti postavljeni z jasno terminološko obrazložitvijo in primerno, pogosto alegorično razvito podobo. V pravnih besedilih je namesto alegoričnega okraska ta ali ona omemba iz žive izkušnje in kaže, kako pravno besedilo zajema ali celo predvideva življenje.

Razdobje od začetka 17. do prve polovice 18. stoletja je dokumentirano z velikim številom raznovrstnih besedil. Na razstavi ni bilo prostora

za vse vrste zanimivih rokopisov, kakor je na primer Adama Skalarja *Šula tiga premišluvana* (1643), zato pa so od cerkvenih besedil ponovno razstavljene tri molitve ljubljanskega škofa Tomaža Hrena, prvega moža katoliške verske obnove, izobraženega v protestantski šoli (47). Tu so pravila Bratovščine sv. Rešnjega Telesa iz Doline pri Trstu (51), poleg njih pa na novo evidentirana molitev Bratovščine sv. Ožbalta v Črni na Koroškem iz leta 1633. Med cerkvena besedila tega razdobja spada tudi besedilo obreda preobleke novink in nun samostana sv. Klare v Ljubljani (69), obred običajnega izobčenja za redovnice (istega samostana) (87). Sem spada ženitni oglas, ki ga je v poročni knjigi zabeležil Franc Mihael Paglovec (99). Iz srede 18. stoletja se je v Nadškofijskem arhivu ohranil povzetek vseh knjig *Svetega pisma* stare zaveze (104), v Arhivu SRS pa spis iz življenja svetnikov *Bukve svete Gertrude* iz Škofje Loke (1754). Obe zadnji besedili se ne odlikujeta po dobrem jeziku, neenotna pa je tudi jezikovna podoba v tako imenovanem *Leškem rokopisu* (54) iz Leš pri Prevaljah.

Cerkvenim besedilom najbližje so pesmarice, od njih *Kalobski rokopis* (59), prekmurska pesmarica iz Martjancev (64), pa tudi posvetna pesem *Zaščitno vošenje* Jožefa Zizenčelija (83) v Valvasorjevi *Slavi* ter obe zasebni verzifikaciji, ki so ju 1974 našli v urbarju graščine Slatna (92 in 93) in sta še posebej pomembni kot dokaz slovenskega jezikovnega in slogovnega razpona.

Da so morali duhovniki v 17. stoletju zlasti ustno obvladati slovenski (knjižni) jezik, pričajo opomini ljubljanskega škofa ob vizitaciji (50), na gornjegrajski sinodi pa je moral slovenjgraški župnik celo na nekakšnem izpitu pokazati, da zna dovolj slovensko, ker so ga obtožili, da poklica ne more opravljati, češ da slovenskega jezika ni več (67). Pomemben korpus tega razdobja tvorijo slovenska pisma. Ta so močno različna. Ponekod so v latinskem pismu slovenski citati (35) ali slovenski zaključek (46), pismo je lahko povsem slovensko (44) ali prevedeno (36). Naslovnik je pogosto bodisi škof Tomaž Hren, medtem ko so pri vicedomu verjetno za prevod nadvojvodovega pisma sami poskrbeli (36). To očitno pomeni, da so si pač občasno ali redno slovensko dopisovali tisti, ki so bili večji »linguae slavicae«. Tudi ormoški graščak Pethe je poslal v tem času slovensko pismo sodniku trga Središče (66).

Najpomembnejša najdba v zadnjem desetletju pa je bila korespondenca med baronico Ester Maksimilijano Coraduzzi iz Koče vasi in njeno hčerjo Mario Isabello Marenzi, ki se je poročila v Trst. Slovenskih pisem je okrog petdeset; zdi se, da je bila mati manj disciplinirana v slovenskem

pisanju, medtem ko je hči videti izobraženejša, kar se seveda pozna tudi v doslednosti zapisa, ki pa vendarle niha med knjižno in predvsem prosto pisno tradicijo. Poleg teh dokumentov – na razstavi je eno pismo v fotokopiji (80) – bodo razstavljeni tudi fotokopije še nekaterih drugih iz tega kroga, ki so jih našli že po objavi plemiških pisem, objavljeni bodo v *Slavistični reviji*.¹ Te nove najdbe dokumentirajo slovenske jezikovne navade med plemkinjama, prelatom Cervičem in še nekaterimi drugimi osebami. Prelat Cervič je znana osebnost tega časa, izpod njegovega peresa je zanimivo pismo, namenjeno faranom v Poljanah, njegova oporoka pa je sploh prva znana oporoka v slovenskem jeziku (81, 79). Seveda nas pisma ne zanimajo le zaradi jezika, čeprav je raba slovenščine glede na zakoreninjene predstave o jezikovnih barierah med družbenimi plastmi izredno pomembna. Zanimiva je tudi vsebina, kjer se kažejo skrbi in želja obeh plemkinj, njun miselni svet in njuna dosledna kultura v izrazu. V skladu s tedanjo stopnjo baroka so vsa pisma umetelno vpeljana in sklenjena (*Do maje smarti ostanem tuala suesta matti*).

Največ besedil iz tega razdobja pa so prisege, ki jih delimo na tako imenovane obrazce in pričevanja zapriseženih. Od prisežnih obrazcev so na razstavi vetrinska prisega (38), iz ljubljanske knjige priseg so poleg prisege ljubljanskega meščana (41) še prisega merilca vina (42) in gozdarskega hlapca (43), v knjigi pa so seveda še obrazci za vrsto mestnih funkcionarjev in nameščencev. Zanimivo je tudi, da prisežna knjiga razlikuje obrazec ljubljanskega meščana od mestnega prebivalca! Nekaj mlajša je fevdna prisega v zaprisežni knjigi notranjeavtrijske vlade (52), že Janez Bleiweis je objavil prisego prejemnika sredstvenine (70), podobna je prisega davčnega izterjevalca (72). Med stanovske prisege spada tržanova prisega iz Središča (96), iz druge polovice 18. stoletja je prisežni obrazec za mestne sodnike na Kranjskem (107), po katerem je v letih 1750–1771 priseglo 17 sodnikov v raznih krajih. Iz istega časa je prisega cestnega nadzornika (116). Prisegali pa so lojalnost tudi še pod Francozi, zato štejem v to skupino tudi prisego »pred raškim merom« iz leta 1811 (146). Splošni prisežni obrazci pa so še pliberška prisega iz druge polovice 17. stoletja (88): *En Sakoteri Prizhauetz, Kateri hozhe Eno Vuzheno / Persego Sturiti ali Sapershezi, Ta bi imel / gori Vsignitw Trij Perste [...]*; pouk za prisego blejskega gospostva in proštuje Bled (56). Z začetka 18. stoletja so obrazci za prisego proti krivemu prič-

¹ Verjetno je mišljen članek Pavla Merkùja *Zasebna slovenščina v 17. stoletju*, SR 30/2, str. 121–150. [Op. urednika.]

nju, glede dogovora in o resnicoljubnosti (90). Na novo sta bila objavljena prisežni pouk in obrazec iz Metlike (138) in dva obrazca mekinjske prisege (128).

Med zglede uradovalne slovenščine tega časa spadajo tudi pričevanja pod prisego, ki so jih pogosto zapisali dobesedno, kakor je priča govorila (seveda upošteva je pravopis, kolikor so ga pisarji poznali). Te prisege so po svoji vsebini zelo različne, med najdaljše in najlepše spada nedvomno očiščevalna prisega Jurija Ferčaja, ki se je v sodnem postopku izpovedal, kako je v samoobrambi ubil Mohorja Hrasta (78). Sicer pa so prisegli moški in ženske, tako ena v tožbi zaradi priznanja očetovstva (74), druga je prisegla, da se ni polastila moževega denarja (76), pravda je tekla zaradi škode pri živini (82), Matevž Prešeren je prisegel zaradi ograje, ki jo je podrl (84), Špela Kržinarica pa, da ne bo naredila polhograjskemu grofu v Srednji vasi škode (85), drugi je obdolzil tovariša, da mu je vzel skriti denar (86), pričajo o ukradenem denarju in da si ga niso prisvojili (102), nekdo je prisegel, da mu je graščak dovolil postaviti kozolec (98), spet drugi o posojenem denarju pokojniku (95), pa zaradi preloma poravnalne pogodbe (91). Več pričevanj je zaradi dediščine (103, 122), sem spada tudi odpovedno pismo pred pričami zaradi dednega deleža (140), na drugi strani pa je več priseg glede dote (91, 121) in pričanje glede ženitnega pisma (123). Dva sta morala pričati zaradi sodomije in sta bila obsojena na smrt (105), nekdo ni obljubil plačati žita (111), drugi je pričal zaradi odpravnine (115).

Poleg teh raznovrstnih besedil, v katerih je zmeraj na začetku ali (in) na koncu sled zarotitvenega obrazca (prim. zgradbo pliberške prisege, 88), so se v arhivih ohranile tudi različne pogodbe v slovenščini, med njimi je najstarejša iz Martjancev (58), v kateri dajejo v zakup cerkveni vinograd, dalje kupno pismo z Bleda (48), pa kupoprodajna pogodba, ki jo je sklenil J. Šivic, deželni svobodnik iz Goč (139). Nekaj je slovenskih pritožb in tožbenih pisem (prim. 162, 65), v slovenščini je napisan obračun mestnega sodnika v Ložu vicedomu (100) in obračun za prejeti denar (101). Vsebinsko in jezikovno zaslužijo posebno pozornost primerjave treh ohranjenih opisov meja ortneškega sodnega gospodstva (73, 89, 136). Zanimive so ne le zaradi tega, ker se močno razlikujejo v jeziku (v opisu iz 1673 je čutiti izrazitejša značilnosti dolenskega narečja, česar ni v taki meri v drugih dveh besedilih), ampak zaradi natančnega krajevnega popisa.

V slovenščino je bil preveden breve papeža Gregorja XV. o podeljenih odpustkih cerkvi v Gornjem gradu (45), dva odloka nadvojvode oziroma cesarja Ferdinanda (40, 53), odlok ljubljanskega škofa Rabatta glede voli-

tev nove opatice (71) in razglas briksensškega škofa Janeza blejskim podložnikom (55).

Za zasebno rabo se je že od 17. stoletja dalje prepisovalo različne recepte za zdravje, pa vraže, prerokbe. Iz tega časa sta razstavljena dva uroka; prvega je prepisal Fr. Levstik iz koledarja kneza Turjaškega (54), drugi, urok zoper konjske bolezni, pa je iz velesovske rojstne knjige (57). Iz naslednjega stoletja so še prevod Linzenburgovega *Shivljenja alli Lebna Antichrista* (114), *Kolomonov žegen* in *Bukve sa potrebe tega gmein Folka* (156) iz 19. stoletja (157). Slovenski jezik se je v 17. in 18. stoletju razvijal po načelih, ki so jih postavili za merila knjižnega razvoja protestanti. Pisali so po načelu »rodu« (Schönleben 1672), torej enotno, izgovarjali pa so po šegi pokrajine. Ker so zlasti duhovniki uporabljali knjižni jezik pretežno ob govornih priložnostih (po Hrenovem odloku z začetka 17. stoletja), se je izgovor kmalu prikradel pod pero, vrnila se je samoglasniška redukcija, ki so se je sicer načeloma izogibali, in proti koncu 17. in v začetku 18. stoletja se neredko srečamo v istem besedilu s knjižno pisno (na primer *bi*) in govorjeno (*be*) obliko. Tudi slogovno se besedila 17. in 18. stoletja razlikujejo od protestantsko-renesančnih. Besedila so zdaj trdno grajena, vsebinsko notranje povezana, novi deli sporočila pa niso več naloženi kakor poprej, ampak se umetelno prepletajo, kar jim omogočajo tiste jezikovne oblike in figure, ki lahko stopnjujejo napetost, dramatičnost (to so protivna priredja, daljše pogojeve zveze, figure stopnjevanja, retorična vprašanja in druge retorične oblike).

Od teh osnovnih značilnosti se besedila na razstavi razlikujejo vsaj v dveh, na prvi pogled opaznih lastnostih; ne v pisavi ne v jeziku se ne ujema jo z veljavno knjižno normo, izjema so le tista besedila, za katera velja, da jih je napisala večča Hrenova roka, slovesna pesem v *Slavi vojvodine Kranjske* in podobno. Tako so si vsa ta besedila po nekaterih lastnostih podobna: zaradi od primera do primera različnih rešitev pisanja zlasti sičnikov in šumevcev, še bolj pa zaradi zamenjave samoglasniških vrednosti (zlasti med *a* in *o*), različnih okrajšav in podobno, je včasih potreba veliko truda, preden jih preberemo. Branje pa nam razkrije med njimi in knjižnim jezikom velik razloček zlasti v glasoslovju, oblikoslovju in skladnji. Zelo pogosto je na primer akanje (*na morema za ne moremo, se ... sabuallem sa ... dobruta*) celo v slovničnih končnicah, pa tudi druge značilne narečne posebnosti (*se najdeste*). Kljub temu navadno ni toliko narečnega, da besedil ne bi več pripisovali pisnemu izročilu. Najtežje je s skladnjo in včasih tudi z besediščem. Skladnja je okorna, mestoma zaradi prehudega križanja

slovenščine z nemščino tudi težko razumljiva, to podobo še otežuje baročni skladenjski predpis glede oblikovanosti besedila, zlasti pri prisegah, pa tudi še pri zaprisežnih obrazcih, če je bilo treba zapriseženemu počasi pojasnjevati pomen prisege, njenih simbolov in podobno (prim. pliberško prisego, 88). Razloček med jezikom knjig in prisežnih obrazcev, še bolj pa samih pričevanj pod prisego (kjer je ponekod veliko narečnega) je podoben današnji razliki med knjižnim in pogovornim jezikom. Jezik teh besedil je tako nadaljevanje splošnega pisnega jezika pred protestantsko dobo, ki smo ga imenovali (koroško-)kranjski. V 17. stoletju se je ta jezik ob vplivih knjižnega jezika še bolj razmahnil, pozneje v 18., še posebej pa v 19. stoletju pa ga je povsem izpodrinil knjižni jezik. Povedano velja za večino besedil, o lokalnih vplivih na pisavo in jezik pa bi morali govoriti ob italijansko-slovenskem slovarju Alasia da Sommaripe (39) in pogodbi in pesmarici iz Martjancev. Tudi ta besedila kažejo novo stopnjo v slogovnem razvoju, saj so vsi uvodni in sklepni deli pogosto obogateni za baročne obrazce. Jedro teh besedil (prisege, pisma) pa kaže splošno ali posebno vsebino, v kateri je v raznovrstni pojavnih oblikah zajeto življenje (prim. pritožba zoper vikarja, 65). Prav iz tega gradiva lahko razberemo tudi izraze vljudnostnih obrazcev, spoštovanja in nežnosti, na drugi strani pa sežejo že v to dobo številni vzorci uradovanih obrazcev.

2.2.3 TRETJE OBDOBJE (OD SREDE 18. STOLETJA DO SREDE 19. STOLETJA)

Tretje časovno obdobje na naši razstavi, od srede 18. stoletja do srede 19. stoletja, ni ponazorjeno s številnimi tiski, rokopisi, slovniciami, slovarji. Zaradi preobilja gradiva je prikaz omejen na patente in na terminološke zbirke ter na še nekaj priseg, ki pa so bile pojasnjene v prejšnjem razdelku. S temi besedili je prikazana razvojna smer v 18. in 19. stoletju: povsem se osamosvojiti v uradovnem jeziku, v strokovnih jezikih, prikaz umetnostnega razvoja in jezika drugih podobnih besedil, ki imajo v tem času na jezikovno podobo velik vpliv, pa je omejen le na nekaj prevodov, ki so za razvoj jezika prav tako pomembni (prim. Japljev prevod katoliškega *Svetega pisma* konec 18. stoletja). Na razstavi je od cerkvenih besedil iz tega časa Japljev prevod Flearyjevega *Historiskega katehizma* (124), k zgleodom visokega jezika je šteti še Ravnikarjev neobjavljeni prevod *Svetega pisma* (155), od necerkvenih besedil spada sem Japljev prevod Metastasiovega opernega libreto *Artakserkses* (117).

Vse drugo so patenti in primeri besedil, pomembnih za slovensko

terminologijo. Patenti so jezikovno zelo različni: opaziti je težnjo po jezikovni izbrušenosti, čeprav je delalo prevajanja mestoma hude težave. Praviloma so patente zlasti kasneje prevajali slovenščine večši izobraženci, tako Linhart, Gutsman, Japelj, pozneje tudi Vodnik. Razstavljena sta tudi dva primera istega patenta, Linhartov prevod so objavili (126), Japljevega ne (125). Vsebina patentov je različna, z njimi so odpravljene nekdanji zapovedani prazniki (109), razglašena je skrb za dvig vojaškega stanu (110), ukazujejo pobiranje mesnega krajcarja (112), ureja se čolnarjenje po Savi (113), patent Jožefa II., govori o prevedbi zakupnih kmetij v kupne (125, 126), spet drugi patent Franca I. o prepovedi oderuštva in dajanju posojil (138). Franc I. s patentom tudi ustanavlja deželno brambo (141), ta patent je prevedel Vodnik. Terminološki spisi zadevajo na razstavi več področij, čebelarjenje (118), rastlinska imena (120), imena za delo v vinogradu, dele strehe, stiskalnice za vino, vrste zemlje in kamnin (137), iz Zoisovega kroga pa so poročila o rudarskih delih in stanju rudnika in kamnin (127, 129, 130, 131). Prikazano gradivo je v tem obdobju omejeno pretežno na Kranjsko, čeravno bi bilo zanimivo videti, koliko so jezikovne variante, značilne za drugo polovico 18. stoletja, vplivale tudi na to gradivo. Jezikovna razlika med tiskanimi dokumenti in zasebnimi pismi je načeloma podobna tisti iz 17. in začetka 18. stoletja, vendar je v pisavi pismenih poročil opaziti večji vpliv knjižnega izročila in nemara tudi že šole, le da je v jeziku dosti gorenjskih narečnih posebnosti in celo rudarski žargon.

Povsem nova razmerja v jezikovni zgodovini napovedujejo pričevanja o jeziku iz francoske dobe. Prvi med razstavljenimi je Napoleonov proglas iz 1797 (133), razstavljen je še odlok o Ilirskih provincah (143) in škofova okrožnica, naj duhovniki pomirijo farane (142), pozornosti vredne so sodbe rokovnjačem (144), že prej pa smo poudarili letak o neveljavnosti bankovcev (145). Ta in druga podobna pričevanja o slovenskem jeziku v francoski dobi kažejo, da so Francozi drugače razumeli svobodo jezika avtohtonega prebivalstva, seveda pa je taka stališča mogoče razvijati ob zemljepisni oddaljenosti. Njihova jezikovna politika je očitno vplivala tudi na jezikovno politiko po Francozih (147 in 154, organizacija slovenskega pouka na trivialkah), na ustanavljanje stolice za slovenski jezik na ljubljanskem liceju (148, 149). Za tedanjo jezikovno politiko so značilne slovenske okrožnice (150, 151), kandidati za kresijske komisarje v Iliriji so morali delati izpit iz slovenskega jezika (153) in kmete so spraševali o vsem v zvezi z njihovo kmetijo in kmetovanjem s pomočjo dvojezičnega vprašalnika (152). Ta položaj se je po letu 1848 nezadržno spreminjal. Položaj

slovenskega jezika, ki je že v prvi polovici stoletja vse vidneje prodiral v javno življenje Slovencev, je prikazan z dokumenti boja za priznanje pravic, za šole, za uradovanje, za poslovanje sodišč in podobno. Ta drugačni, javni položaj in razvoj šol sta pospešila razvoj slovničnega znanja pišočih, dobili smo vrsto posebnih jezikovnih priročnikov (tudi za uradnike!) in knjižnemu jeziku po posebnih dogovorih (1851) spremenili in ustalili pisno podobo. Še dolgo pa je trajalo, da je postal zares last vsega slovenskega prebivalstva in da je v celoti prodril v javno življenje v slovenskem prostoru. Seveda pa se je medtem slovenski jezik nezadržno razvijal v političnem življenju, publicistiki in predvsem besedni umetnosti. Tudi te besede k razstavi bi morali pisati skupaj zgodovinarji, kulturni zgodovinarji, jezikoslovci. Ne vsak posebej, vsi skupaj bi morali povezati vedenje, naučiti bi se morali potezkati spoznanje ob spoznanje in najti tisto vodilno misel, ki v preteklosti odslukuje težnje našega razvoja, ne nazadnje tudi razvoja našega jezika.

III

K POSAMIČNIM PROBLEMOM

NAHTIGALOVA *FREISINGENSIA* IN PREGLED NOVEJŠIH ŠTUDIJ BRIŽINSKIH SPOMENIKOV

Nahtigalova *Freisingensia I–III* (Nahtigal 1915, 1918), ki so izhajala od 1915 do 1918, so povzetek Nahtigalovih grških seminarjev, četrta študija je nastala v Ljubljani (Nahtigal 1924) kot odgovor na Kosovo paleografsko študijo spomenikov. Čeprav na splošno velja, da razprave ne dosegajo Nahtigalovih najboljših del iz primerjalne slovanske filologije in rusistike, so v verigi raziskav o *Brižinskih spomenikih* nadvse pomemben člen: ne le zaradi vprašanj, ki so bila z njimi odprta, kolikor predvsem zaradi metode, na katero se razpravljanje opira ali jo nakazuje. Namen tega prikaza ni reševanje odprtih problemov, kvečjemu ponovno opozorilo na zgovorno dvojnost v zgodovinskih interpretacijah spomenika, ki ustvarja vidno zarezo med večino slovenske in na drugi strani neslovenske freisingensiologije, čeprav je že Dobrovsky (1814: 249–251) jasno opozoril na slovenski značaj spomenikov.

Prvič objavljeno kot *Nahtigalova Freisingensia v luči novejših študij* v zborniku *Nahtigalov zbornik: slovansko jezikoslovje*, Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1977, 389–405.

Spor v stališčih glede *Brižinskih spomenikov* je v interpretaciji starocerkvenoslovanskega vpliva na nastanek spomenikov, vpliva, ki naj bi bil priča enovitega kulturnega razvoja slovanskih jezikov ob prvem srednjeveškem skupnem knjižnem jeziku. Logika teh razmišljanj – o njih bo še govor – pripelje kvečjemu do spoznanja slovenske redakcije cerkvenoslovanskega jezika (Isačenko 1943) in je jasno razvidna iz klasične in doslej tekstnokritično sorazmerno najbolj bogate izdaje *Brižinskih spomenikov*, ki jo je 1896 oskrbel Václav Vondrák (1896). Taka gledanja so se lahko razvijala v velikem razcvetu starocerkvenoslovanskih študij v Miklošičevem in Jagićevem obdobju. Ker so sodobnejša raziskovanja slovenskega jezika nekaj mlajšega datuma, je nemara razumljivo, da izsledki slovenske znanosti niso utegnili izpodriniti številnih ukoreninjenih znanstvenih predpostavk, tudi predsodkov. Slovenski raziskovalci so po večini mnenja, da gre za samostojna besedila z izrazitim zahodnim vplivom; deljena mnenja glede zveze s cerkvenoslovanskim izročilom so kvečjemu glede drugega

spomenika. Nahtigal v vsem razpravljanju jasno poudarja slovenski izvor besedil. S tem je sledil poti, ki jo je pokazal predhodnik slovenske koncepcije nastanka spomenikov, Stanislav Škrabec (1916–1919).

Škrabec je v nekaterih prispevkih na znamenitih platnicah *Cvetja iz vrtov sv. Frančiška*, verskega lista, v nekaj prispevkih opozarjal na slovenski izvor *Brižinskih spomenikov* (»Obeden« in nekaj o »frizinskih« spomenikih, II, 3bdc, 4bdc). – Tu Škrabec popravlja Jagićeve interpretacije glasoslovja *Brižinskih spomenikov*, obenem pa opozarja na ohranjanje aorista v *Celovškem rokopisu*. Prav tako pomembno je Škrabčevo dokazovanje s primeri izgube začetnega *j*- pri zaimkih s pojavi v »nekem korotanskem narečju«. Tri poglavja daljše razprave z naslovom *H zgodovini nedoločnih samoglasnikov v naši slovenščini*: 1. *Stari nedoločni samoglasnik v friz. spomenikih* (IV, 7cd); 2. *Zguba določnih samoglasnikov v friz. spomenikih* (IV, 7d, 8b); 3. *O zgubi starega i v končnici 2. os. edn. št. sed. časa* (IV, 8bc). V zvezi s prvo razpravo se zdi pomembno pokazati na Škrabčevo značilno pojasnilo pojava polglasnika v na novo nastali in slovenskemu sistemu neustrezni skupini nezvočnik/zvočnik za samoglasnikom po odpadu končnega praslovanskega polglasnika: *iezem*.

Škrabčev delež glede razreševanja problematike *Brižinskih spomenikov* seveda s tem ni izčrpan; z navedenimi razpravami naj bi bila nakazana predvsem smer in način njegovih razmišljanj in seveda interpretacije o zvezi med slovenščino in cerkveno slovanščino, ki jo imenuje kar »teto 'panonsko'« (Škrabec 1916–1919: 245).

Ne glede na znanstveno pomembnost Škrabčevih izsledkov in stališč je v Nahtigalovih razpravah opazna dikcija sodobnega jezikoslovca, in sicer tako v postavitvi problemov kakor v argumentaciji in poskusih interpretiranja. Prva študija se poskuša z razlago besed *v uzmazu* (1. spomenik) in *v uzmaztue* (3. spomenik), tudi v *sinčstve*; druga študija zajema vprašanje obstoja nosnikov ter nekaterih morfoloških kategorij; v tretji pa se je dotaknil latinskega dela brižinskega kodeksa in različnih pripiskov za ugotavljanje postanka in domovine slovenskih besedil. Četrta študija je odgovor Milku Kosu (Kos 1924) in tako začetek živenga in pospešenega študija *Brižinskih spomenikov*, ki odslej pritegne poleg omenjenih še Frana Ramovša, nekoliko kasneje Aleksandra Isačenka ter na drugi strani Ivana Grafenauerja; v to razdobje spada tudi razprava o slovenskih nosnikih Rudolfa Kolariča, ki je pomembna za povojno izdajo *Brižinskih spomenikov*.

Nahtigalove študije niso pisane pregledno; zanje so značilne številne vsebinske in metodološke zastranitve. Pozornost zasluži zlasti druga,

kjer govori o nosnikih v *Brižinskih spomenikih* ter o usodi jerija. Študija ni zanimiva samo zaradi ponovljene ugotovitve o slovenskih jezikovnih značilnostih spomenika, marveč tudi zaradi sistematičnega in sodobnega pristopa v problematiko. Nahtigal opazuje pojav načeloma sistematično, v nasprotju z Vondrákom, ki izrecno poudarja, da v pisavi sistematičnosti ne vidi.

Nosnika sta obravnavana ločeno, posebej nosnik *e*, posebej *o*, za nosnik *e* navaja pisavo z *en*, *e* in *a*, kar ima za vpliv starobavarske grafike (kakor Vondrák in drugače kakor Oblak). Iz teh zapisov sklepa, da je bil nosni *e* že raznazaliziran (pri tem spominja na najstarejšo hrvaško listino bosenskega bana Kulina iz 1189). Obstojanje nosnikov v slovenščini pa vendarle dokazuje z zastopništvom *en* v besedi *venč* v zahodnih slovenskih govorih (po Goriškem, Beneškem, v rezijanščini, v junščini; Nahtigal 1915: 90). Slovensko zastopništvo primerja nato s poljsko nazalnostjo, ne glede na izvor, pač pa glede artikulacije. Isto metodo uporabi za obravnavo nosnika *o* in podobno ugotavlja položaje: enkrat je *on* pred *ć* oziroma *č*, *o* je pretežno sredi besed, *u* na koncu (Nahtigal 1915: 97), tako da je moč govoriti o pravilu distribucije. Nahtigal tudi vidi razliko v refleksih pod dolgim oziroma kratkim naglasom, primerja stanje v spomenikih z narečji in navaja preglednico položajev. Iz obravnave je mogoče sklepati, da je videl v pisavi *u* nekakšno morfemsko (gramatično) rešitev.

Na podlagi take analize in vseskozi žive primerjave z govori ter z izrabo primerjalne slovenske fonetike Nahtigal ugotavlja verjetno smer razvoja; pri tem spozna, da se nazalnost nenaglašanih končnih nosnih *o* izgublja oziroma da se ožijo proti *u*-ju ali še dalje izgublajo z redukcijo. Na tem mestu ne moremo ocenjevati, koliko je ta povezava med živim govorom in starejšim stanjem tedaj prepričljivo učinkovala, na splošno pa je ta metoda pojasnjevanja starejših stanj z refleksi v dialektih do danes obveljala kot dokazni pripomoček slovenske zgodovinske slovnice in dialektologije.

Svojo analizo je Nahtigal sklenil ne le z opozorilom na potrebo po opisani metodologiji, ampak je še dodal:

»Moderna dialektologija v zvezi s historično je jedna iz glavnih pomožnih ved narodopisja. Kako ozko in blizko so prepletena najrazličnejša kulturnozgodovinska, narodnogospodarska (kolonizacijska), plemenska in v širokem smislu sploh narodopisna vprašanja z glavnim znakom narodnega bistva, nositeljem njega razvitja in kulture in odsevom njega razvitih zgodb – jezika!«

Na tej podlagi je Nahtigal prosil za nove prispevke k razpravi. Po četr-
ti študiji o Brižinskih spomenikih se Nahtigal neposredno ni več udelež-
val razprave, vendar komentarji k *Sinajskemu evhologiju* (Nahtigal 1942)
kažejo, da je do konca z zanimanjem spremljal vse nadaljnje raziskave in da
je vztrajal pri spoznanju slovenskosti spomenikov.

Od prvih študij Rajka Nahtigala in tovarišev so bili *Brižinski spome-
niki* v celoti in s sintetičnim komentarjem izdani trikrat: prvič pred vojno
v reprezentativni Ramovš-Kosovi izdaji (1937), med vojno jih je na Slova-
škem izdal A. Isačenko (1943), po vojni pa so izšli kot drugi zvezek zbirke
Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen v Münchnu (Pogačnik
1968c); novo kulturnozgodovinsko in slogovno analizo tega kolektivnega
dela je opravil Jože Pogačnik, jezikovno interpretacijo pa Rudolf Kolarič.
Medtem ko je prva, Ramovš-Kosova izdaja sintetično izrabila izsledke zla-
sti slovenske freisingenziologije, se obe naslednji izdaji v svojih interpreta-
cijah močno razlikujeta, prva z naslonitvijo na češko izročilo, ki dopušča
le slovensko redakcijo prvotno cerkvenoslovanskega besedila, druga z is-
kanjem novega kraja in časa nastanka zunaj ožje Karantanije na sloven-
skem Zahodu in pod vplivom Ogleja. Tako Isačenkova (prim. Bajec 1949,
Tomšič 1958) kakor Pogačnik-Kolaričeva interpretacija sta bili deležni za-
vrnitve; ob zadnji je prispeval pomembno kritično študijo zgodovinar B.
Grafenauer (1969).¹

Ramovš-Kosova izdaja *Brižinskih spomenikov* je opremljena s kratkim
uvodom, v katerem so zgoščeno posneta dotedanja dogajanja filologije, je-
zikoslovja in paleografije; dodan je opis zbornika, besedilo pa je izdano v
fotografskem posnetku, prečrkovano, rekonstruirano in opremljeno s filo-
loškim prevodom, ki se seveda ni mogel ozirati na slogovne nadrobnosti.
Glasovna rekonstrukcija je v skladu z dotedanjimi predstavami o razvojni
stopnji v času nastanka (z nazali, s predhodno stopnjo v razvoju *t'* in *d'* itd.).
Razviden je Nahtigalov delež, ki ga je Ramovš dopolnil z lastnimi primer-
jalnimi študijami slovenskega glasovnega sestava tega časa na podlagi ohr-
anjenega toponomastičnega gradiva. Pri analizi pisave je bila velikega pome-
na Pircheggerjeva (1931) študija o »glasovni vrednosti črk in izvora pisave
v starobavarski grafični šoli«. Črkopis je bil določen kot karolinška minu-
skula. Tudi Ramovš interpretira nedoslednosti v zapisu z dejstvom, da je
bilo besedilo narekovano tujemu pisarju, ki da se je verjetno sprti odločal

¹ Razprava je nastala ob kritičnem pretresu Pogačnik-Kolaričeve izdaje in pomeni naj-
bolj izčrpen, tehten in dovolj vsestranski prikaz problematike freisingensioloških štu-
dij. Dragocen je bogat, problemsko razvrščen seznam literature.

za ta ali oni črkovni zapis. Ta verzija o nareku, ki se vleče vse 19. stoletje in jo oživlja med drugim tudi Vondrák, ni mogla biti omajana niti z Isačenkovo (1943) bežno ugotovitvijo, da izbrana pisava ni nudila prave možnosti niti za zapis bavarskega besedila. Pa tudi če bi ne bilo tako, utegne biti verjetno bolj preprosta razlaga s substitucijo drugačnega glasovnega sestava. V tuji grafiki šolani pisec – ne glede na poreklo – je moral imeti uho vajeno zapisovati v tujem jeziku. Novo, slovensko besedilo je zato nujno zapisal manj natančno, posebej še, ker v slovenski pisavi sprva očitno ni mogel biti šolan. V tem je bistven razloček brižinskega pisnega izročila in cerkvenoslovenskega knjižnega jezika s fonološko dosledno pisavo.

Pomembno v Ramovš-Kosovi izdaji je opozorilo na sled kontinuitete *Brižinskih spomenikov* celo v besedilu iz osemnajstega stoletja (Ramovš in Kos 1937: 9). Žal – takšno je splošno mnenje (Grafenauer 1969) – izdaja ni opremljena s slovarjem, ki bi potrdil ugotovitev, da je velika večina besedišča še danes živa v slovenskih dialektih; prav tako ob siceršnji znanstveni orientaciji obeh avtorjev ni mogla biti opravljena slogovna analiza, čeprav je Ramovš že upošteval Sieversovo (1925) analizo ritma (njeno oceno je podal Ramovš 1928: 160–168).

Ramovš-Kosova zgoščena interpretacija *Brižinskih spomenikov* še danes pomeni zaradi svoje sintetične veljave najbolj splošno stališče slovenske znanosti do spomenikov. Značilno zanj je spoznanje o izvoru spomenikov na zahodu in pred moravsko-panonsko kulturno mislijo, čeravno se zveza med drugim spomenikom in cerkvenoslovensko tradicijo še zmeraj interpretira različno. Za sintezo je že tedaj močno pomemben prispevek Ivana Grafenauerja (zlasti 1913, 1934, 1936), vendar bomo zaradi njegovega čedalje večjega vpliva na današnje raziskave, spregovorili pozneje.

Češki odmev na slovenistične raziskave *Brižinskih spomenikov* pomeni vztrajanje pri pogledih, ki razumejo spomenik kot posledico cerkvenoslovenskega izročila. M. Weingartu (1938) so po vojni sledili J. Stanislav (1957) in J. Hamm (1960); pozornost pa zasluži interpretacija A. Isačenka (1943), ki je doživela svojo najbolj znano in zaokroženi podobo v knjižni izdaji. Zaradi nje pa najdemo *Brižinske spomenike* še danes uvrščene med začetke slovaškega slovstva.²

Isačenkove raziskave kažejo tako vpliv čeških središč, od koder misel

² Krajčovič 1977: 24. Pod značilnim odlomkom začetka 2. *Brižinskega spomenika* je napis, ki ga navajam v slovenskem prevodu: »Iz tako imenovanih Frizinskih spomenikov – dokaz, da so glagolska besedila velikomoravskega izvora v sferi latinske kulture prepisovali v latinico.«

o glagolskem viru – zaradi starosti spomenika, ki naj bi bil po nareku sporočen že zapisovalcu izvornika in ne le obstoječega prepisa, kar sprejema in navaja za Ivanom Grafenauerjem. Po Isačenkovem mnenju so tudi prisežni obrazci nastali lahko le iz velikomoravskega izročila, čeprav je »zaradi praktičnega značaja besedil pri prisegah to manj opazno kakor pri *Adhortatio*« (Isačenko 1943: 96). Besedilo *Brižinskih spomenikov*, kakršni so se ohranili, naj bi šlo tako skozi različne filtre (Isačenko 1943: 97):

»Die Adhortatio ist ein Text, der an hohen Feiertagen (am Gründonnerstag z. B.) der Gemeinde vorgesprochen wurde. Die Predigt hielt ein Bischof und unsere Texte sind ja auch in einem bischöflichen Kodex enthalten. Eine Predigt, noch dazu eine solche, die ein Bischof sprach, musste, ja konnte von gewöhnlichen Geistlichen nicht auswendig gelernt werden. Deshalb ist anzunehmen, dass der Sprecher die Adhortatio nach einem glagolitischen Text vorlas. Dieser Sprecher konnte ein Deutscher sein, aber es ist wahrscheinlicher, dass er Slawe war und die glagol. Schrift gut beherschte. [...] Für ihn war das Aksl. Mähr. Redaktion wohl. keine 'Fremdsprache'.«

Kako zelo je v tej raziskavi dokazovanje podrejeno vnaprejšnji konstrukciji, kaže na primer pojasnjevanje refleksov palatalnih zapornikov *t'* in *d'*, ki v *Brižinskih spomenikih* pač nimata cerkvenoslovanskih refleksov.

Pred to izdajo je Isačenko diskutiral z Grafenauerjem, ga opozoril zlasti na zgodovinske podatke o krščanstvu na Moravskem in v Panoniji pred Cirilom in Metodom (posvetitev cerkve v Nitri 832 oziroma 833; Isačenko 1924: 283–309), s tem pa na predcerkvenoslovansko jezikovno izročilo. V to smer težijo tudi njegove najnovejše ugotovitve (Isačenko 1976–1977: 65–67), ki skušajo poudariti predcerkvenoslovanski irski misijon, kar je pravzaprav obnovitev in dopolnitev nekdanjega Grafenauerjevega prispevka.³

Pomembno za Isačenkovo obravnavo je pritegovanje slogovne analize, katere rezultati naj bi kazali, da besedila niso mogla nastati zunaj določenega, to je cerkvenoslovanskega knjižnega jezika. Rezultat te analize je tudi ugotovitev, da spada *Adhortatio* med najlepše evropske spomenike svojega časa. Isačenkovi slogovni argumenti pa so nedavno doživeli popravek v duhu novih povojnih razmišljanj o funkcionalni razvejanosti slovenskega jezika v njegovi nadnarečni podobi (Grafenauer 1964, 1965; Pogore-

³ Iz literature, ki je razpravi dodana, ni razvidna uporaba Grafenauerjeve študije (Grafenauer 1944: 361–376).

lec 1969; Prunč 1973), na pomensko obogatitev slovanskega idioma v stiku z novo kulturo ter na stilne možnosti, ki so se ponujale tako iz duhovne zakladnice arhaičnega jezika (predkrščanskega) obredja. Erich Prunč (1973) se je po sprejetju teh pogledov omejil na analizo slogovne opaznosti v postpoziciji pridevnika v *Brižinskih spomenikih* ter to primerjal z nekaterimi obrazci v ljudski pesmi. Analiza je upoštevala ne le zapovrstje pridevnikov, zajela je tudi obnašanje posameznih leksemov, pri čemer je bilo ugotovljeno (tudi ob primerjavi z *Rateškim rokopisom*), da gre za frekventno, vendar tudi z obrazci natančno določeno rabo v slovenskem izročilu.

Slogovna analiza je značilna tudi za poslednjo edicijo *Brižinskih spomenikov*, ki jo navadno označujemo kot Pogačnik-Kolaričevo. Pogačnik je prispeval pomembno oznako sloga, ki ga označuje kot karolinško renesanso, to je posebno obliko predromanskega načina izražanja. Zanj naj bi bila značilna dognana zgradba, ritmična ureditev in skrajno funkcionalno, čeprav okrašeno besedilo. Kljub temu je bila deležna zgodovinarjeve zavrnitve (Grafenauer 1969), češ da je premalo upoštevala vsebino in da je notranja delitev umetna. Pri tem je posebej pomemben delež hrvaškega raziskovalca Hercigonje (1968), ki je obdelal stilistično relevantno glagola v *Spomenikih*. Kljub tem prav gotovo pozitivnim težnjam pa je Pogačnik zlasti pri analizi jezika, »norme«, zašel na stranpot in marsikatera nepotrebna pomanjkljivost jemlje zasnovani slogovni analizi težo. Ta je še bolj prizadeta s Kolaričevim »revolucionarnim« poskusom prikazati začetke slovenskega pokristjanjevanja in s tem vir nastanka *Brižinskih spomenikov* v oglejskem izročilu konca osmega stoletja. Kljub sorazmerno kompletni zasnovi z upoštevanjem tudi tistih latinskih besedil, ki so napisana z isto roko kot 2. spomenik (Gantar 1968) in podobno, kljub bibliografiji in glosarju izdaja ni mogla naleteti na splošen sprejem in odobravanje. Ne glede na nesoglasja bo delež slogovne analize spodbuda za vsa nadaljnja izdajanja in obravnavanja spomenikov.

Novejša, predvsem sintetična obravnavanja razvoja slovenskega pisnega in knjižnega jezika (npr. Pogorelec 1974) se kot rečeno čedalje bolj opirajo na prispevek Ivana Grafenauerja. Njegov delež pri obravnavanju *Brižinskih spomenikov* je raznovrsten, vendar kaže po svoji zasnovi pot moderni filološki razrešitvi. Po prvih, še tradicionalnih ocenah v *Kratki zgodovini slovenskega slovstva* nadaljuje še pred Ramovš-Kosovo sintetično izdajo delo, ki ga je »zgodovinarjem in cerkvenim zgodovinarjem« naložil Nahtigal, ko je zapisal, naj vnovič preiščejo ves kodeks ter vlogo Freisinga in posebej škofa Abrahama v slovenskih pokrajinah ter »liturgični

značaj spomenikov in njegov okvir« (Grafenauer 1969). Grafenauer je želel prikazati »mesto in pomen začetkov slovenske pisane besede v celotnem duhovnem razvoju Karantancev v obdobju pokristjanjevanja in prve cerkvene organizacije v okviru karolinške države in cerkve«. Za Fr. Ušeničnikom (1926, 1936) je Ivan Grafenauer skušal pojasniti slovenska besedila z novimi zgodovinskimi dejavniki: v okviru karolinške zakonodaje o verskem nauku (Grafenauer 1936), razvoj slovenskih spovednih obrazcev pa je skušal razložiti v okviru razvoja latinskih in nemških spovednih molitev. Opozoril je na zvezo med *Rateškim rokopisom* in *Brižinskimi spomeniki* ter s tem misijonsko dobo okrog 800. S tem je Ivan Grafenauer postavil osnove za razumevanje razvoja slovenskega pisnega jezika v nepretrganem in organičnem razvojnem poteku, ki že na primer z razvojem potrebne teološke terminologije – ne glede na prevzemanje – pojasnjuje, od kod osnove modernemu slovenskemu knjižnemu jeziku iz šestnajstega stoletja (Rajhman 1977), kontinuiteto pa je Ivan Grafenauer iskal tudi v narodni pesmi (Grafenauer 1973). Tem pogledom je dodal družbeno dimenzijo Bogo Grafenauer s predpostavko nastanka nadnarečnega jezika uprave in obredja na karantanskem knežjem dvoru. V svojem času so bili Grafenauerjevi pogledi sprva v veliki opreki s tedanjimi »uradnimi« stališči slovenske kulturne zgodovine (Kidrič 1932; tudi polemika med Kidričem in Grafenauerjem v LZ 1935); in čeprav tako analize kakor primerjave čedalje bolj potrjujejo verjetnost Grafenauerjevih ugotovitev, so vendarle prav do povojnega obdobja ostale nekako ob strani, kar je nedvomno imelo v širšem obsegu negativne posledice, saj je vsaj misel, da gre pri Brižinskih spomenikih ne za osamljene primerke tovrstnih tekstov, marveč za osamljene ohranitve, prav gotovo še zmeraj premalo razširjena. Rajko Nahtigal se je ob Grafenauerjevih (1969) ugotovitvah na tem področju zavedal pomembnosti tega prispevka za reševanje ključnega vprašanja slovenske kulturne, jezikovne in slovstvene zgodovine.

Po vojni so Grafenauerjevi pogledi izšli dvakrat v avtorjevem povzetku, prvič v razpravi o zgodovini slovenskega slovstva na Koroškem (1946), nato v novi, posmrtni izdaji *Kratke zgodovine* (1973). Šele sedaj so naleteli najprej na »ustno« (Grafenauer 1969, Rajhman 1977) odobravanje »uradne« slovstvene zgodovine, pozneje pa so se srečali z iskanji logike na razvojni poti pisne slovenščine, kar je pripeljalo do uveljavitve Grafenauerjevih misli, do novih analiz in interpretacij.

Mednje naj mi bo na kraju dovoljeno uvrstiti lastno interpretacijo razvoja slovenskega pisnega jezika, katerega prvo, čeprav zaradi arhaičnosti

prav gotovo »paleoslovensko« stopnjo predstavlja jezik *Brižinskih spomenikov*, ki sem ga poimenovala slovenski pisni A za razliko od drugega tipa, značilnega za visoki srednji vek, z različnimi narečnimi posebnostmi, ki sem ga imenovala slovenski pisni B₁, B₂ in B₃, glede na pokrajino nastanka. Arhaični podedovani jezik obredja se je v novih razmerah razvijal s privzajanjem nove kulture, novih pomenskih vrednot, sprva s privzemanjem, nato vse bolj samostojno, kakor je to značilno in ugotovljeno za vse kulturne jezike. Tej shematični razvrstitvi, ki je bila opravljena na podlagi znanih in lastne analize (Pogorelec 1974), je bil dodan tudi poskus ugotovitve kompozicijske ureditve 2. *Brižinskega spomenika*, ki temelji na pomenski antitetičnosti med izgubljenim zemeljskim kraljestvom na eni strani ter s podbujanjem k osvajanju božjega kraljestva s spovedjo:

»Ta ureditev, ki je pomensko simetrično izpeljana ($7 + 1 + 7$), je oblikovno razvrščena v treh stopnjujočih se delih z dodanim sklepom. Preprosta slovesnost besedila je dosežena le z najpotrebnejšo epitetonezo, več je stavčnih figur (kakor zapostavljanje prilastka, dvojna formula členov, poudarjeno naštevanje na izpostavljenem mestu v besedilu, izraba antitetične pogojenosti in podobno). Ritmična ubranost besedila kaže, da gre za pomensko in slogovno zahtevno ubeseditev, ki je presešla raven običajnega klišeja molitvenih formul.«

Seveda ta shema razvoja – dopolnjena je bila tudi s poskusom funkcijske opredelitve najstarejšega nadrečnega jezika (Pogorelec 1974b) – nikakor ne pomeni dokončne razrešitve problema *Brižinskih spomenikov*. Tudi ob teh novih analizah gre za interpretacije, ki se od neslovenskih pač razlikujejo zaradi osnovnega spoznavnega izhodišča, od katerega je odvisno vrednotenje zgodovinskih dejstev, med katerimi je na prvem mestu prav gotovo dejstvo karantanske države in njenih zvez s Panonijo, ev. z Moravsko pred cirilmetodovsko dobo.

Tako Grafenauer kakor Ramovš in drugi so bili pozorni na nepretrganost izročila *Brižinskih spomenikov* oziroma obrednega jezika te dobe; kontinuiteta je izpričana jezikovno v *Rateškem* in *Starogorskem rokopisu*, pomensko v *Stiškem rokopisu*, v drugem gradivu pa vse do 18. stoletja in čez. Pri tem bi o kaki cerkvenoslovanski tradiciji na naših tleh težko govorili, čeravno se pisava posamično pojavlja še v kasnejših stoletjih. Zdi se, da so prav to opornice, ki kažejo na primernost spoznavne poti, kakor jo je v novejšem času za Škrabcem prvi nakazal Rajko Nahtigal. Nova, sodobna tekstna kritika, ki jo v svoji oceni napoveduje B. Grafenauer, bo morala seveda upoštevati tudi kulturno povezanost evropskega zahoda in vzhoda

ter medsebojno prepletanje vplivov v času nastanka *Brižinskih spomenikov*.

Osrednje nerešeno vprašanje – posredni ali neposredni delež cerkvenoslovanskega slovstva – bo mogoče razvozlati kot širše vprašanje prepletanja evropskih kulturnih tokov v zgodnjem srednjem veku.

POMEN STAROGORSKEGA SPOMENIKA ZA ZGODOVINO SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA

Čeprav se zgodovina slovenskega jezika ponaša z najstarejšimi doslej znanimi slovanskimi zapisi v latinici, z *Brižinskimi spomeniki*, katerih original štejejo v 9. stoletje, ohranjeni prepis je iz 10., kvečjemu začetka 11. stoletja (Grafenauer 1969), pričajo o razvoju slovenskega pismenega jezika⁴ v naslednjih stoletjih razsejani drobcu besedil (zapisi osebnih in krajevnih imen, posameznih, tudi pravnih izrazov v srednjeveških urbarjih, zapisi imen za mesece, itd., večje število glos različnih tipov (Pogačnik 1968: 52) v tujejezičnih rokopisih in knjigah; iz podobnega, ne povsem ohranjenega pričevanja tudi izvemo, da se je ta jezik uporabljal v umetni verzifikaciji), kar pač je ohranjenih celih besedil, so to besedila liturgičnega značaja (*Celovški rokopis*, *Stiški rokopis*). Vsega skupaj je po obsegu zelo malo, posebej še, če to primerjamo s številom spomenikov v drugih slovanskih jezikih zahodne kulturne sfere, katerih pismena zgodovina (in zgodovina sploh) se je začela nekoliko kasneje kot slovenska (npr. Čehov, Poljakov itd.).

Opazno je, da število znanih besedil s stoletji narašča, v petnajstem stoletju (zlasti če pritegnemo sem še začetek 16. stoletja) postajajo tudi čedalje daljša: *Stiški rokopis*, osnutek pridige, prisega mesta Kranja (Pogačnik 1968; z drugačno datacijo spomenika Koruza 1973) in podobno.

Redkost in raztresenost ohranjenih besedil je pripeljala do razmerno ustaljenega mnenja, da jezikovnega izročila, značilnega za obdobje po Trubarju, v obdobju zapiskov ni iskati, da so besedila nastajala po krajevni potrebi in rabi, čeprav raziskovalci niso izključevali ustne predaje besedil (Grafenauer 1931, Ramovš in Kos 1937; npr. zveza med *Brižinskim* in *Sti-*

Prvič objavljeno kot *Pomen Starogorskega spomenika za zgodovino slovenskega knjižnega jezika* v reviji *Jezik in Slostvo* 19/6–7 (1973–1974), str. 198–203. Pri navedkih *Starogorskega spomenika* je upoštevana transkripcija Tineta Logarja.

⁴ S pojmom pismeni jezik zaznamujemo stopnjo pismenega jezika v dobi pred postavitvijo norme knjižnega jezika (prim. Eggers 1963, 1969, 1970; Brozović 1970).

skim rokopisom v omembi predvečera pred praznikom in praznika, med *Brižinskimi spomeniki* in *Duhovno brambo*). Knjižna tradicija je vpeljana šele s Trubarjem in še ta naj bi bila pretrgana (ta prenagla trditev je prešla meje slovenske znanosti; Brozović 1970).

Primerjava jezika te skromne zbirke slovenskega srednjeveškega pismenstva omogoča predpostavko, da je nemara vendarle obstajala kaka razvojna logika v jeziku predknjižnih besedil, še več, da slovenski knjižni jezik 16. stoletja ni nastal zgolj s Trubarjevim slovstvenim prizadevanjem (Trubarjeva besedila kažejo izrazite značilnosti jezikoslovno razmišljajočega izobraženca), ampak se je nadaljeval iz tradicije slovenskega pismenega jezika oziroma njegovih različnih oblik.

Osnovna razvojna črta slovenskega pismenega in knjižnega jezika poteka v zvrsti *nabožnih besedil*.⁵ Glede na to, da slovenščina ni bila izrecen jezik upravnega poslovanja (to je v naših deželah poleg latinščine nemščina) se *upravna (uradna) slovenščina* kot posebna zvrst pojavlja zgolj v besedilih določene vrste (prisežni obrazci za slovensko govoreče, pričevanja pod prisego itd.). Maloštevilne glose in bogata narodna pesem podpirajo misel, da je obstajala tudi laična *umetnostna beseda*. Vse te tri zvrsti so značilne za razvoj številnih narodnih jezikov v srednjem veku (Mistrík 1970; strokovni in znanstveni jezik je bila latinščina, ki je bila veliko bolj običajna tudi v številnih drugih besedilih). Starejša besedila uradne slovenščine in redki primerki srednjeveške slovenščine v pesmi spadajo v razvoj pismenega jezika, na podlagi pismenega jezika nabožnih besedil pa se je razvil kasneje knjižni jezik. Predpostavljeni potek razvoja pojasnjuje postaje v razvoju slovenskega knjižnega jezika in medsebojno konkuriranje posameznih tipov jezika.

Shema razvoja slovenskih pismenih jezikov (tudi pismenih navad nasproti poznejši knjižni normi) se je pokazala takole (Pogorelec 1969*, 1973*, 1973):

1. *Pismeni jezik A* – jezik *Brižinskih spomenikov*, ev. jezik kirieelejsonov (po rekonstrukciji – Grafenauer 1942), tudi prvotni jezik obreda pri ustoličenju koroškega vojvode (po predpostavki), sklepa je po oblikovnih ostankih tudi jezik vsakdanjih molitev.
2. *Pismeni jezik B₁* – jezik *Celovškega rokopisa* v zvrsti nabožnega jezika; jezik priseg mesta Kranja, nekaterih priseg 17. stoletja (zlasti koroško-vetrinske prisege, deloma tudi krške), tudi številnih, zlasti rokopis-

⁵ Med raznovrstno literaturo o tem vprašanju prim. tudi Mistrík 1970.

snih besedil 18. stoletja, torej pretežno zvrsti uradne slovenščine. Za ta jezik je značilna gorenjsko (koroška)⁶ govorna podlaga (*o* za dolgi *o*, *-o* v izglasju je *-o* ali *-u*, v pridevniški sklanjatvi poleg osrednjega kranjskega gorenjskega *-i-* za nepoudarjeni *ě* koroški *e*: *-iga/-ega* itd.). Pojasniti bo treba razmerje med tem jezikom (kot pismeno navado) in vdorom gorenjskih govornih prvin tudi v knjižni jezik že 17. in še bolj 18. stoletja (Oblak 1890). Morda je pismeni jezik poleg drugih dejavnikov vplival tudi na predstavo o normi knjižnega jezika, kakor je bila izražena v Gutsmanovih pripombah k Pohlinovi slovnici (Gutsman 1770) in kasneje v sami Gutsmanovi slovnici (1777).

3. *Pismeni jezik B₂* – jezik *Stiškega rokopisa* z dolenskim narečnimi posebnostmi verjetno predstavlja tisto pisno navado, ki je ob drugih dejavnikih posredno vplivala na Trubarjev *knjižni jezik*. (Morda drobno opozorilo na zvezo razširitev refrena *Ty ga ye iz Stiškega rokopisa s Tyga ye meni shall* v TC 1550, kolikor ne gre za znano formulo.) Zdi pa se, da je Trubar poznal tudi pismeni B₁ in da je knjižni jezik v prvi podobi vsaj delni kompromis med obema pisnima navadama iz osrednje Slovenije.

Razvoj pismenih jezikov in knjižnega jezika kot nadnarečnih oblik skupnega sporazumevanja je utemeljen z zgodovinskim razvojem Slovencev: pismeni jezik A se izoblikuje v Karantaniji, prvem sedežu slovenske državnosti in oblasti. Ko se proti koncu srednjega veka prenese sedež moči in oblasti v slovenskih deželah s Koroške na Kranjsko (obe deželi sta bili do Jožefa II. združeni pod oglejskim patriarhom, od ustanovitve ljubljanske škofije 1462 pa se krepi vpliv ljubljanskega središča tudi v cerkvenem pogledu), prevlada v opisanih zvrsteh pismenega jezika nova govorna osnova. Za nadaljnji razvoj slovenskega pismenega jezika je tako odločilno osrednjeslovensko ozemlje z obema govornima osnovama, prevladujočo gorenjsko in nanjo pozneje prirejeno dolensko. (Zavest o različnih možnostih slovenske pismene tradicije je nemara razbrati tudi iz znane rahle Kreljeve graje o »gospod Trubarjovi kranjščini«.) Ob tem je za sedaj nedodelano vprašanje drugih pisnih navad (verjetna je še beneška, morda tudi štajerska?).

Tu se postavlja vprašanje, kakšnega pomena je najdba starogorske variante *Celovškega rokopisa* za zgodovino slovenskega knjižnega jezika (katere prva stopnja je razvoj pismenih jezikov). Naš drugi datirani spo-

⁶ To oznako je uporabljaj predvsem Grafenauer, npr. Grafenauer 1946.

menik (prvi je videmski; Legiša 1956) kaže zanimivo vmesno stopnjo med besedilom *Celovškega rokopisa* in prvim Trubarjevim očenašem (TC 1550). Ker je glasovna in oblikovna analiza podana od drugega avtorja, na tem mestu navajam predvsem uvrstitev *Starogorskega spomenika* v shemo razvoja slovenskega pismenega jezika: *rokopis pripada nedvomno slovenskemu pismenemu jeziku B₁*, kaže pa značilnosti, ki opravičujejo letnico nastanka. Zveza s pismenim jezikom A je kakor v *Celovškem rokopisu* nakazana vsaj z eno obliko aorista. Vse kaže, da je bil obrazec, ki je nedvomno nastal v prvi podobi verjetno še v času pismenega jezika A (jezikovne značilnosti, zgodovinska dejstva Alkuinovega kulturnega programa; Eggers 1963), pozneje jezikovno posodobljen in je bil očitno v veljavi v širšem slovenskem prostoru. (Trubar omenja dva obrazca, enega z izrazom *bogastvo*, ki govori za nemško predlogo, drugega z izrazom *kraljestvo*, ki govori za latinsko predlogo). Splošnoslovenski kulturni jezik (seveda na svoji stopnji ustrezno in zvrstno omejen) torej ni šele posebnost sodobnega časa ali novejšje zgodovine!

Nekaj jezikovno-stilnih opažanj (natančna analiza z vsem gradivom, ki dokumentira trditve, bo napisana v nadaljevanju).⁷ Da je *Starogorski spomenik* mlajši od *Celovškega*, kaže na prvi pogled več jezikovnih in stilističnih posebnosti. Med njimi naj omenim:

1. rabo *določnega člena* (*Celovski rokopis* ga nima, na enem mestu je v Trubarjevem prvem očenašu, v Megiserjevi objavi ga spet ni!: (Stg) *ta vffedannj khruch; ta fsadt; Stayenna tega schewotta ynuy ta vi(e)tzhe leben*). Določni člen se pojavlja na iktično izpostavljenem (poudarjenem) mestu v besedilu (poudarja sintagmo, ki stoji na izpostavljenem [poudarjenem] mestu na koncu povedi). Nima pa člena tam, kjer ima *Celovski spomenik* izraz *wednero*, tudi ne tam, kjer ima Trubar edini člen v tem besedilu: *vto iskushno*;

2. *glagolske oblike aorista* v *Celovškem rokopisu* so razen ene zamenjane z opisnim deležnikom dovršnih glagolov, torej z opisnim preteklim časom, vendar brez morfema *je*, ki bi bil na tem mestu v besedilu nujen. Aorist je ostal samo na enem mestu: *pred peckhell yede* (Cracina: *pred peckhblom*, kar bi kazalo, da se pisec ni zavedal slovenske rekcije glagola *iti*; Cracino-va rešitev bi kazala na romanski vpliv!). Opustitev glagolskega morfema v drugih dveh primerih (*od Smertte vstali, Na nebe stoppyl*) kaže, da se je

⁷ Tega nadaljevanja ni bilo. [Op. urednika.]

pisec nemara mučil zaradi zamenjave nezložene aoristne oblike preteklika z opisnim deležnikom;

3. *tujke in tuje zveze*: od nemških tujk ima *Starogorski rokopis gmayno* nasproti *obtfchyno* v *Celovškem rokopisu*. Možno je, da gre za posodobljeno terminologizacijo, ki je v 15. in 16. stoletju odpirala vrata nemškim tujkam in zvezam, posebej še pojmom iz verske terminologije. To je že v 16. stoletju izzvalo reakcijo pri piscih poetik (za nemški jezik), njih stališča so občasno po analogiji na nemščino prevladala tudi v prvih pojavih slovenskega purizma (Krelj, Hren). Od običajne rabe tujk kaže omeniti še tedaj običajno dvojico *život* (v pomenu zemeljsko življenje) nasproti *leben* (za večno življenje; Grafenauer 1931, Rajhman 1972), v obeh spomenikih je tudi izraz *gnada* (C: *gnade pallna*; Stg: *gnade sy pollna*). Običajen je bil izraz *segnana*; od tujih zvez pa kaže pokazati predvsem na *veruyo na* (morda vpliv latinščine: *credo in* ali nemščine), tuj je vpliv tudi v morebitni narečni rabi, saj je vezava *verovati v kaj* splošno slovanska.

Posebno pozornost terja razlaga izraza *na refrefchno*, ki je verjetno ustrezen slovenski izraz besedi *chorunga* (Eggers 1963). Na nemški obrazec nas navaja izraz *bogastvo*. Ob *tentatio* – *skušnjava* iz latinskega očenaša pomeni ta izraz iz bavarskega obrazca 9. stoletja in kasnejših obrazcev: *izbira*, *preskušnja*, *skušnjava*. Pomen besede *rezrešna*, ki jo bo treba nadrobneje razložiti, bi kazalo videti nemara v metaforični ponazoritvi pomena *chorunga*: skušnjava je priložnost odločanja, razrešitve, verjetno tudi v naslonitvi na obliko z *-d-* (*razdrešiti*), znano iz drugih slovanskih jezikov, od koder je prišlo po besednem podstavljanju do staročeških oblik z *g* (Vachek). Sled tega v slovenščini je nemara iz Kastelca znani *razgreh* (iz Bezlajeve kartoteke).

Od skladijsko-slogovnih posebnosti je treba na prvem mestu omeniti nezaznamovan položaj pridevnika v sintagmi: v *Celovškem rokopisu* gre skoraj povsod za zaznamovano zapostavljanje ujemalnega (pridevniškega) prilastka za samostalniškimi jedrom (Prunč 1973), v *Starogorskem rokopisu* pa je tak položaj pridevnika le v uvodni, verjetno že leksikalizirani formuli *Otzha nafch* ter na dveh mestih v apostolski veri, kjer gre za bolj zapleteno zložena poimenovanja s samostalniškimi in pridevniškimi prilastki oziroma apozicijo (*na boga vffegamogotzchiga*, *otzha Stvarnickha* –; *Jhesuffa chrishtuffa fynu nega ediniga gospodj nafchiga*). Že po tej značilnosti se slogovno razlikujeta besedilo očenaša od besedila apostolske vere. V očenašu ni krasilnega zapostavljanja prilastkov oziroma pristavkov, to pravilo velja tudi za rekcijsko samostalniško dopolnitev pridevnika: opazni

celovški *gnade pallna* je tu umetelno razbit z obliko pomožnega glagola: *gnade sy pollna*. Vse to priča ne le za mlajšo in zato verjetno tudi bolj izpiljeno obliko molitvenega obrazca (Eggers 1963), ampak verjetno tudi za drugačen ritmični občutek in slogovno naravnost. Razložek pa je – kakor že rečeno – ne le med obema spomenikoma, ampak tudi med samimi besedili *Starogorskega spomenika*. Zlasti nezaznamovana stava pridevnika v očenašu govori morda za vpliv kraja nastanka, ki je bil novim smerem prej odprt kakor središče (kolikor je na nastanek besedila, na njegovo slogovno podobo lahko vplival kraj zapisa), to pa je tudi znamenje približevanja liturgičnega jezika preprosti pomembnejši dikciji neokrašene besede, ki je kasneje značilna (programsko!) za slovenska protestantska besedila, torej za slovensko renesančno retoriko in poetiko. – Drugače pa je s slogovno podobo starogorske apostolske vere, za katero so v Trubarjevem jeziku značilni neposredni, enopomenski izrazi (*križan* namesto *na križ razpet*, *pokopan* namesto *v grob položen*); v teh izrazih se ujemata *Celovški rokopis* in *Starogorski rokopis*, kar bi govorilo za to, da se je v veri, ki je bila manj pogosto molitveno besedilo, dlje časa ohranila starejša, srednjeveška (gotška) dikcija. Če se v zgoraj omenjenih izrazih oba spomenika ujemata, kaže starogorski še neko posebnost, ki je celovški ne pozna: opazna je figura z notranjo rimo in z obrazcu poetično dodanim delom (*Na khrišč respett, ys khrišcha fnet*). Na togo slovesnost (počasnejšo dikcijo) v nasprotju s *Celovškim* spominja v *Starogorskem spomeniku* tudi ekspliciranje glagolskih oblik (*sy, ye* v češčnimariji), ponavljanje veznikov *ynu*⁸ in predloga *zhes* v besedilu vere. Tu je treba omeniti tudi tujo vezavo (C: *sodytt sywe* nasproti Stg: *fodittj zhes fchywe*). Kljub tujosti gre verjetno tudi za drugo predstavo, povezano s pojmom *vladati* (slov. *vladati komu, koga*; iz tujega tudi čez *koga*), ki ima poseben pomenski akcent.

Primerjava starogorskega obrazca očenaša s *Celovškim rokopisom* in Trubarjevim prvim očenašem ter objavo v TC 1575 kaže, da gre za vmesno stopnjo v razvoju slovenskega besedila te molitve. Groba primerjava jezika vseh teh besedil kaže, da je *Starogorski spomenik* besedilo, napisano v pismenem jeziku B₁, to pa utegne potrjevati domnevo, ki je bila doslej podprta s premalo dokaznega gradiva, namreč da se je že v predknjižni dobi v slovenskem prostoru oblikovala bolj ali manj enotna nadnarečna oblika pismene slovenščine. Njen značaj je bil določen z govorno osnovo zgoraj

⁸ Razvrstitev nepoudarjenega končnega *-o* in *-u* med *Starogorskim* in *Celovškim rokopisom* je zelo značilna, v *Celovškem rokopisu* je *ino* nasproti *-u* v vseh drugih primerih, tu kaže, da je ravno obratno.

omenjenih upravnih in cerkvenih središč, od koder so se besedila širila v slovenskem prostoru. Zanimiva je raba besed, ki opozarjajo na morebitno nemško predlogo poleg latinske (*bogastvo, razrešna*) tudi v prostoru, ki je bil od 9. stoletja pod oglejskim vplivom. — Naglasiti pa je treba še enkrat tudi zvezo *Starogorskega spomenika* s pismenim jezikom A (aorist v veri), seveda v molitvenem obrazcu, ki je lahko ohranil arhaično podobo pač zato, ker ni bil tako kot očenaš zaradi pogoste rabe pod stalnim pritiskom jezikovnih inovacij. Tu je treba opozoriti tudi na zanimivi vložek (*na križ razpet, iz križa snet*), ki nemara kot podobno mesto pri Alasiu da Sommaripi kaže posebnost regionalnega slogovnega izraza.

Vse to zahteva napovedano natančno primerjavo *Starogorskega spomenika* z navedenimi in podobnimi besedili, že zdaj pa je jasno, da bo imel spomenik kot vezni člen v razvoju slovenskega pismenega jezika nadvse pomembno mesto v zgodovini slovenskega knjižnega jezika.

Zdi se, da že te nepopolne pripombe (ki jih nameravam dopolniti z natančnimi primerjavami), kažejo, da je *Starogorski spomenik* kljub temu, da gre za varianto splošno znanega obrazca molitev, pomemben tako za spoznavanje slovenskega jezikovnega razvoja kakor tudi slogovne podobe starejših slovenskih besedil.

ODGOVOR NA VPRAŠANJA PROFESORJA PATERNUJA

Paternujeve pripombe ob naši, na tem mestu več ali manj nagli interpretaciji *Starogorskega spomenika* (v mojem besedilu z izjemo zgodovinske sheme, ki je bila v grobem zasnovana in pripravljena za objavo natanko

leto dni prej; Pogorelec 1973**, povzeto v Pogorelec 1973) so ponovno pokazale, kako zelo odločilen, da ne rečemo zaviralen in za naše realno zgodovinsko samospoznavanje (Šumi 1974: 8) nekonstruktiven je nekdanji spor Kidrič – Grafenauer. Govori se sicer, da je po Grafenauerjevi razpravi *Slovensko slovstvo na Koroškem živ člen vseslovenskega slovstva* (1946) Kidrič popustil in v marsičem korigiral svoja nekdanja stališča (Grafenauer 1973: 271, 276), vendar v vrvežu novih znanstvenih zanimanj povojnih let in organizacijskih skrbi ni prišlo do ponovne interpretacije starejših študij.

Pa še nekaj je treba naglasiti med vojnoma razvita specializacija posameznih znanosti, tudi zgodovinskih, je resda prinesla za vsako znanost posebej predmetu

Boris Paternu je v JiS 19, 1973–1974, str. 309, kot odgovor na prispevke o *Starogorskem rokopisu* objavil vprašanja z naslovom *Nekaj pripomb ob Starogorskem rokopisu*. V njem je problematiziral vprašanje, ali naj ohranjene slovenske srednjeveške zapise verskih obrazcev štejejo za naključne ali naj naj v njih gledamo znamenja tradicije. V tem okviru je zastavil štiri sklope vprašanj, na katere je Breda Pogorelec odgovorila v prispevku, prvič objavljenem kot *Odgovor na vprašanje profesorja Paternujav* reviji *Jezik in Slovstvo* 20, 1974–1975, str. 71–74. Paternujeve sklope vprašanj lahko strnemo takole: 1. razmerje med pisnim in ustnim: ali niso zapisana besedila samo odraz ustnega izročila; 2. ali na podlagi nekaj zapiskov že lahko govorimo o pismenem jeziku; 3. ali niso razlike med slovenskimi zapisi pogojene predvsem s tujimi predlogami; kakšen bi bil renesančni očenaš, če Breda Pogorelec govori o renesansi; 4. so naddialektične plasti samo geografsko lingvistično ali tudi stilno dejstvo?

ustrezno metodologijo, posledica tega pa je bila žal tudi drobitev posameznih zgodovinskih znanosti, ki so se kakor s palisadami ogradile druga pred drugo in ljubosumno vztrajale pri svojih »avtonomnih« spoznanjih. Kakor je bilo to nemara v korist spoznavanju posameznih zgodovinskih pojavov, tako je bilo to prav gotovo v škodo kompleksnemu zgodovinskemu spoznanju, saj je »klasičnemu zgodovinopisju« bila materialna in duhovna ustvarjalnost prebivalstva pretežno ilustracija ali kvečjemu eno

izmed poglavij zgodovine – in narobe, posameznim zgodovinskim znanostim, katerih predmet je ravno ustvarjalnost, je bila in je zgodovina predvsem potrebno ozadje, kulisa (ta pa je – vemo – lahko tudi povsem nejasno naslikana). Nič čudnega potemtakem, če se do pravega zgodovinskega spoznanja, do kompleksne zgodovine še nismo dokopali. Žal je v tem tudi srž odgovora na vprašanje, kako je mogoče, da je pri Slovencih stvarno zgodovinsko predstavo nadomestil pravzaprav mit, v katerem so poudarjena nekatera dejstva in zanemarjena druga (npr. sociološki vidiki ipd.). Zanimivo je, da je tudi v znanosti mogoča za tem mitom skrivajoča se »skepsa«, ki je marsikdaj zaradi ustaljenega in na videz varnega izhodišča privlačnejša od resnega dvoma v pravilnost in utemeljenost neke zgodovinske podobe, posebej še, če ta povrh vsega peha v nesmiselni začarani krog manjvrednostnih kompleksov. – Mirno lahko napišemo, da najbrž ni naroda v naši bližnji in daljni okolici, ki bi s svojo zgodovino v najširšem smislu tako nerazumno in tudi – nemarno – ravnal kakor ravno Slovenci.

Spor za ustrezno vrednotenje besednih spomenikov ni bil samo med Kidričem in Grafenauerjem, ampak tudi med Kidričem in Steletom; šlo je za vrednotenje cerkvenih besedil kot slovstvenih spomenikov, pa tudi za vprašanje, ali so cerkve zaradi njih namembnosti lahko predmet umetnostnozgodovinske analize. Razlog za ekstremnost teh pogledov seveda ni izviral samo iz stroke, ampak je bil v veliki meri vplivan tudi v svetovno-nazorskih izhodiščih raziskovalcev. S sodobnega stališča si je seveda težko predstavljati, da bi ta lahko pripeljala do tako različnih strokovnih spoznanj.

Paternujeve pripombe k našim analizam in raziskavam in njegovo skepso kaže torej razumeti predvsem v luči izhodišč naše šole in njenih dosedanjih omejitev, posebej glede najstarejših obdobj naše kulturne preteklosti, saj posamezni spomeniki in razpršeni drobci niso bili celostno zajeti v naše spoznanje.

Opisani razlogi za Paternujeve stališče, ki izvirajo iz domače znanstvene tradicije, pa ne bi bili polno povzeti, če ne bi opozorila na njegovo omembo teorije, ki se v veliki meri ukvarja s starožitnostmi, čeprav seveda ne s slovenskimi. Tu namreč tudi tuja znanost čaka, da bomo zbrali gradivo in ga prevrednotili – ali pa se opira na stereotipna posploševanja.

Toda tudi za to teoretsko ozadje velja, da ga je treba obvezno postaviti ob našo, slovensko, zgodovinsko situacijo. Če na primer opisana teorija poplošuje položaj, značilen zlasti za slovanske kulture s cerkvenoslovanskim kulturnim jezikom in tradicijo, moramo pri nas upoštevati po eni strani socialno in funkcionalno diferenciacijo v okviru same slovenščine, pri tem pa v

našem prostoru še funkcionalno določeno in s tem omejeno rabo latinščine in nemščine (v pisavi in v govoru), ki pa sta bili razumljivi samo nekaterim. – Toda to samo za primer. Predolgo bi bilo namreč na tem mestu pojasnjevati naše stališče glede socialne razširjenosti slovenščine in s tem njene pritegovalne moči (pri čemer je seveda položaj v posameznih zgodovinskih obdobjih bistveno različen). – S svojimi aluzijami na sodobno teorijo se Paternu v pripombah povzpenja nad izhodišča naše tradicije in opozarja na nujnost poti, po kateri se utegnemo nemara izviti iz tradicionalne spoznavne zagate.

Toda teoretična izhodišča so podlaga tudi naši zasnovi pismenih jezikov, le da se opiramo pri tem na druga, našemu razvoju in zgodovinskemu gradivu po našem primernejša dela (Eggers 1963).

Prva skupina vprašanj posega v vprašanje tradicije ali slučajnih, sporadičnih zapisov. Pomembno je, da se zastavlja tako vprašanje ob starogorskem listu osnovnih molitev, za katere je znano, da je pobudo za njih nastanek iskati v določilih Karla Velikega v 8. in 9. stoletju. Ta list je namreč natanko take vsebine kakor *Rateški spomenik* in vsiljuje misel, da gre za standardno cerkveno pismeno pomagalo. Vse kaže, da se nam starejši zapisi ali niso ohranili – ali pa jih niso našli. Besedila molitev so se očitno ohranjevala in sporočala ne samo v pismeni, ampak še v večji meri v ustni tradiciji, vendar očitno drugače kakor folklorno izročilo, ki je odprto improvizaciji. Molitev je imela obvezno predlogo, zlasti če je imela liturgični značaj (kakor očenaš in vera). Seveda je prevajanje iz latinščine, iz jezika z ne le bogatim pismenim izročilom, ampak tudi že s teoretsko slovniško razlago in stilistiko, v nove, še »barbarske«, v pismenem kodu še neoblikovane jezike (kakor sta bili nemščina in slovenščina) povzročalo težave, ki spremljajo vsako prvo ubeseditev in ki so dobro vidne na primer ob primerjavi ohranjenih prvih nemških zapisov očenaša (Pogorelec 1974b: 2; težave so v pisavi, v oblikoslovju in skladnji, ne nazadnje v slogovni ustreznosti). – Posebno vprašanje pa je tudi v slogovni ustreznosti prevodov, ki so nastajali stoletja kasneje kot original. Za slovensko izročilo je na primer očitna arhaična prva stopnja kulturnega jezika (Eggers 1963), ob katero je nujno morala kmalu zadeti različnost vsakdanje govorjene besede. Vendar je ta lahko dobila pismeno uveljavitev šele, ko je bilo to v skladu z zgodovinskimi razmerami in ideologijo časa, ki se je od nadzemeljskega vračala k človeku in stvarem. V slovenščini se je moralo to dogajati podobno kot v nemščini (Grafenauer 1931) in prav *Starogorski spomenik* s svojo posebno terminologijo opozarja, da je imel pisec pri zapisu na voljo verjetno poleg obrednega lista s tremi molitvami in ustne podobe na vo-

ljo še latinski in nemški obrazec (*razrešna*, ev. *cholung* [namesto *chorung*] v spomeniku iz 13. stoletja iz Št. Pavla na Koroškem; prim. Grafenauer 1931: 75). – Težavnost prvega prevajanja v jezik, ki je šele počasi bogatil svoje duhovno izrazje z novimi, krščanskimi pomeni, je torej preprečevala, da bi prevajal vsakdo zase in da bi se besedila ohranjala zgolj ustno. To, torej učeno izhodišče predpostavljamo tako pri nastanku kakor tudi pri kontroli molitve v cerkvi. – Drugo pa je ustna tradicija zunaj cerkvene (domača molitev) kontrole. Nedvomno je, da je ustna tradicija pripeljala do postopnih korektur (ki so v glavnem jezikovnega značaja, prim. jezik *Brižinskih spomenikov* in *Rateškega rokopisa*), z njo tudi razlagamo zamenjavo starega kulturnega jezika *Brižinskih spomenikov* z novo obliko srednjeveškega naddialektnega pismenega jezika, ki pa vsebuje regionalne posebnosti. Vendar se je to očitno lahko zgodilo v novih zgodovinskih okoliščinah prihajajoče prebuje, ki jim arhaični kulturni jezik – čeprav nam je njegova sled ohranjena še v prvi knjižni jezik – ni mogel več ustrezati.

Naj na tem mestu ponovno priključim k argumentaciji analogijo: na popotovanju po Slovenski Benečiji smo našli zapis napol narečnega očenaša, podoben za Tersko dolino je objavljen v Rutarju, in vendar v cerkvi molijo knjižni očenaš, medtem ko je narečju bližja oblika rezervirana za domačo rabo. Ta dvojnost med oficialno in zasebno rabo utegne utemeljevati jezikovne značilnosti *Starogorskega spomenika* in uradnih besedil malone do 18. stoletja (pismeni B₁).

K pripombi 2 in 4; najpoprej k vprašanju o zgodovinski formiranosti pismenih jezikov ali »naključnosti« sporadičnih zapisov. Skromna primerjava znanih zapisov nas opozarja, da je obstajala določena, čeprav ohlapna logika v zapisovanju, ki se je ravnala po latinski oziroma nemški pisavi, njena značilnost je bila deloma v poenostavljanju nemškega črkopisa, predvsem pa v sorazmerni doslednosti zapisa. Na to spominja tudi dokajšnja stalnost sistema, ki se je ohranil predvsem v omenjenem tipu upravne slovenščine, medtem ko ga je v oficialnih cerkvenih besedilih zamenjal novi knjižni jezik.

Spoznanje o naddialektnem jeziku cerkvenih in drugih besedil se opira na teorijo besedil in na predstavo o jeziku kot urejenem prepletu delnih podsistemov socialnih in funkcionalnih zvrsti jezika. Razložek je zlasti pri funkcionalnih zvrsteh (jezikih) po Havráнку (1963) oprt na razlikovanje v besedišču, študij besedil, opozarja pa tudi na sistemske posebnosti zlasti s skladenjske ravnine.

To pojmovanje, ki je danes tudi po svetu v ospredju jezikoslovnih

razglabljanj (sociolingvistika, stilistika) preprečuje, da bi si katerokoli pojavno obliko jezika zamišljali izolirano, odmišljeno iz sveta njegove uporabnosti. Če torej govorimo o zvrstnosti pismenega jezika v naših predknjižnih obdobjih, opozarjamo samo na razvojno pot posameznih funkcionalnih zvrsti jezika. Za slovenščino smo ugotovili, da je poznala vse tri zvrsti, značilne za nacionalne jezike v srednjem veku: jezik cerkvenega repertorija, upravni jezik in umetnostni jezik (Pogorelec 1974). Besedila vseh treh zvrsti so bila seveda tudi govorjena (kakor je govorjena danes lahko tudi pesem ali vsako pisano sporočilo!), zlasti umetnostna pa so našla verjetno paralelo tudi v folklori. Le znanstveni traktat je zvrst, ki se oblikuje šele v knjižnem jeziku.

Ob teh odgovorih je ostalo nenaglašeno predvsem vprašanje, koliko so na ustvarjalnost v slovenščini vplivala tuja besedila, tuja kultura. Znano je, da je le malo srednjeveških besedil, ki bi nastala brez tujih pobud. In vendar velja 2. *Brižinski spomenik* za enega najlepših sočasnih evropskih spomenikov te vrste (Isačenko 1943), samoniklo izročilo je med besedilom *Brižinskih spomenikov* in stiške spovedi (ali je bila tradicija pri tem ustna ali pismena, ni bistveno): kljub majhnemu številu torej povezava med besedili, sicer pa prevzemanje, značilno od nekdanj prav za vse stvaritve. Zmanjševanje pomena teh besedil zaradi svojevrstne ambicije po vesoljni originalnosti spada med tista tipično slovenska nezadovoljstva z nepravilno usodo, ki nas ni storila za osišče sveta.

In na rob še k omembi Čopove misli o težavnem izrazu v slovenščini. Čop je živel in razmišljal v času, ko je bilo nekako zaključeno daljše obdobje, v katerem so pisali predvsem namembno slovstvo razsvetljskega značaja za nižje socialne plasti. Na ravni visokega je ostajalo cerkveno slovstvo in nekatere oblike posvetne besedne umetnosti (Pisanice, Linhart, Vodnik ... Prešeren). Poskusi, da bi izdelali filozofsko terminologijo in usposobili slovenščino, so sicer obstajali, vendar se slovenski izobraženci v tem živem razdobju rasti nemške filozofije niso lotili tega dela; verjetno tudi ker za to spričo privajenosti tujim avtomatizmom niso čutili potrebe. Zato Čopove trditve ne kaže videti zunaj razmer njegovega časa. Knjižni jezik je tudi na tej ravni (prim. teološko terminologijo) obstajal, bil je celo normiran (Kopitar), ni bil pa »obujen« v besedilo, zato tudi ne preverjen.

K točki 3. Zaradi pomembnosti tega vprašanja vsaj za mojo zasnovo zgodovine slovenskega knjižnega jezika odgovarjam na to vprašanje na koncu. Začetni poskusi ponovne interpretacije slovenskih srednjeveških besedil v sklopu vsega gradiva za zgodovino slovenskega knjižnega jezika

so že pred leti pripeljali do spoznanja, da za prikaz razvoja ni pomemben samo razvoj jezika v nekaterih sistemskih ravninah (glasoslovje, oblikoslovje, skladnja, besedišče), ampak da je treba opozoriti zlasti na slogovne razločke med besedili. Čeprav število spomenikov ni veliko, so vendarle srečno razvrščeni, tako da imamo za vsako slogovno obdobje dovolj izrazit zgled (Pogačnik 1968). V zgodovinskem prikazovanju razvoja pismenega in knjižnega jezika pa sem prav na ta dejstva oprla idejo o kontinuiranosti slovenskega pismenega jezika, ki se je preoblikoval ustrezno šegi dobe, v kateri so besedila nastajala. Razumljivo je, da je na spreminjanje slogovne podobe vplivala tuja »moda«, to se pravi splošno duhovno in umetnostno vzdušje, toda to so splošno znana dejstva in zaradi njih nobena znanost svojih spomenikov ne potiska v nepomembnost. Tak koncept razvoja se zdi, da ustreza zlasti v položaju, ko je spomenikov malo in je pričevanje razvoja predvsem njih razvojna in stilna različnost, ki pa ni slučajna in spontana, ampak urejena in pogojena s splošno duhovno stopnjo časa. Konceptija o slogovnem razvoju je bila prvič izdelana za univerzitetna predavanja 1967–1968, hkrati pa večkrat objavljena.⁹ Med obrazcema rateškega in starogorskega očenaša je razlika, ki ustreza razliki med poetiko gotskega in renesančnega besedila. Tu ne gre za kako »slovensko« renesanso ali kaj, čeprav bi lahko tudi tako rekli, tudi ne gre za kako večjo stilistično izdelanost gotskega besedila (Paternu), ampak predvsem za drugačno poetiko, drugačnega duha, ki terja z naravno dikcijo prosto pot k človekovemu razumu in si šele s tem utira pot tudi k čustvu, za razloček od slovesne skrivnostnosti z inverzijami in drugimi figurami gotskih besedil. Ne gre torej za kako posledico zanemarjanja v ustni tradiciji, ampak za spremembo, pogojeno z novimi pogledi in novo poetiko. Inverzije in zapletenost stavka v *Rateškem rokopisu* ne pomenijo odvisnosti od latinščine, ampak predvsem, da je bila v gotiki (in še prej, prim. Prunč 1973) taka dikcija v slovenščini mogoča, sprememba v renesansi pa je pogojena z znanimi težnjami po neokrašenem, zastopnem izrazu, ki so se iz jezikovne teorije humanistov in zlasti Luthra uveljavile tudi v poetiki slovenskih protestantskih, to je renesančnih besedil.

Teh nekaj odgovorov niti približno ne zajema vsega, kar bi bilo treba in kar bi lahko ob omenjenih pripombah še rekli. Zdi se pa, da bo oblika razpravljanja primernejša od oblike odgovorov na vprašanja.

⁹ Prim. članke, objavljene v prvem poglavju naše knjige. [Op. urednika.]

NOVI POGLEDI NA SLOVENSKI KNJIŽNI JEZIK 16. STOLETJA

Pretekla obdobja v razvoju knjižnih jezikov in literatur so trajna raziskovalna naloga in vsaka nova generacija mora postavljati svoje razmerje do preteklosti, razumevanje in videnje bodisi z odkrivanjem in pojasnjevanjem novega gradiva bodisi z novo interpretacijo že znanega na podlagi upoštevanja novih zgodovinskih dejstev, novih spoznavnih metod in pritegovanja drugih oblik gradiva. Prizadevanja za take trajne naloge se pogosto intenzivirajo ob obletnicah, ki spodbujajo zgodovinski spomin k novemu razmisleku. Take, za spoznanje plodne obletnice so bili tudi dosedanja spominski prazniki protestantske književnosti na Slovenskem.¹⁰ Ker je ob dosednji izkušnji mogoče domnevati, da bo tudi 400-letnica izida Dalmatinovega prevoda *Biblije* in Bohoričeve prve slovenske slovnice (1584–1984) ponudila nova spoznanja, je nemara prav vsaj na kratko opozoriti na opazen premik v pogledih na razvoj slovenskega knjižnega jezika in slovenske kulture v 16. stoletju, kakor je bil storjen po drugi svetovni vojni.

Dosedanje raziskovanje slovenske protestantike je bilo mogoče z obema obletnicama – 400-letnico Trubarjevega rojstva (1908) in 400-letnico prve slovenske knjige (1950) razdeliti na tri dele. Prvo obdobje označujeta na eni strani Kopitar (1808), na drugi konec 19. stoletja od slovenskih raziskovalcev V. Oblak, za spoznavanje slovenskega protestantizma v širšem okviru pa so v tem času nadvse pomembne razprave Th. Elzeja v *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* v letih 1884–97.¹¹ Drugo raziskovalno obdobje, nekako po letu 1908, posebej pa

Prvič izšlo kot *Novi pogledi na slovenski knjižni jezik 16. stoletja* v zborniku *Protestantismus bei den Slowenen = Protestantizem pri Slovencih*, Dunaj: Gesellschaft zur Förderung slawistischer Studien, 1984 (*Wiener slawistischer Almanach*, Sonderbd. 13), str. 181–270.

¹⁰ Prim. *Trubarjev zbornik* (1908) in *Drugi Trubarjev zbornik* (1952).

¹¹ Th. Elze je prikazal slovenske protestantske pesmarice (1884), katekizme (1893), postile (1893), molitvenike (1894) in obrednike, polemične spise, katekizme in versko-izpo-

med obema vojnama, zaznamujeta predvsem temeljni in široko zasnovani kulturnozgodovinski prispevek F. Kidriča in njegove šole in upoštevanje protestantske jezikovne stopnje v razvoju slovenskega jezika v slovenski zgodovinski slovnici F. Ramovša. Ker cela vrsta protestantik do razdobja po drugi svetovni vojni v Ljubljani ni bila dostopna, je bilo slovenskih raziskovalcem delo zelo oteženo in povezano z velikimi žrtvami (Rupel 1951: 69). Tretje obdobje raziskav je imelo doslej dva intenzitetna vrha: prvega takoj po drugi svetovni vojni, najprej z odpiranjem temeljnega vprašanja družbenih in zgodovinskih, duhovnih in materialnih okoliščin, v katerih sta se lahko razvila slovenski knjižni jezik in prva slovenska književnost (Kos 1946; 1948; Zihlerl 1952; Gestrin 1952; Slodnjak 1954; Ocvirk 1955). To živo premissljevanje o okoliščinah slovenske reformacije in 16. stoletja nasploh je bilo nekakšen pozni odgovor na zastavitev tega vprašanja pred pol stoletja (Priatelj 1908).

Na drugi strani je po drugi svetovni vojni nadaljeval Kidričevo delo M. Rupel. Ob 400-letnici prve slovenske knjige je za F. Ramovšem (1918) in Matijem Murkom (1927) ponovil neke vrste interdisciplinarni program raziskav slovenskega 16. stoletja in slovenske reformacije (Rupel 1951: 66–70). Opozoril je, da »manjka zgodovinskega ozadja, zgrajenega na trdnem gradivu«, zanimivo mu je vprašanje, »koliko je bilo humanizma med Slovenci, ki bi bil pripravil tla reformaciji«, razložiti bi bilo treba, kakšna je teološka plat samostojnih spisov slovenskih protestantov, koliko originalnega, jezikoslovce da čaka ocena protestantskega besedišča, torej slovarsko delo, glasbeniki naj bi se zanimali za pesmarice, pojasniti bi bilo treba razmerje med hrvaškimi in slovenskimi protestantskimi tiski. Svojo osnovno nalogo je kot ravnatelj Narodne in univerzitetne knjižnice videl v skrbi za dostopnost gradiva, tako protestantskih tiskov kakor drugih virov. Čeprav v članku še našteva, kaj vse zbirki še manjka, je ob izidu že lahko ponosno napisal, da je v letih 1950–51 »Narodni in univerzitetni knjižnici uspelo zbrati v mikrofilmskih ali fotografskih posnetkih *vsó* slovensko protestantiko razen Trubarjeve cerkovne ordninge, katere edini izvod v Dresdenu je šel najbrž po zlu, in Ta celi katechismus 1567« (Rupel 1951: 66–70).¹² V

---

vedna besedila (1894), biblijske knjige (1895), tiske (1895, 1896) in pisma (1897). Prim. podatek v Berčič (1968).

¹² V izhodišču svojega programskega članka opozarja Rupel na zanimiv pojav v slovenski kulturi, ki pravi: »Gotovo ne bomo v našem času trdili kakor skromni kratkovidneži po objavi Trubarjevega zbornika, da je z njim reformacijska doba za naše razmere dovolj obdelana (DS 1909, 90), dasi bi mi za tako trditev po Kidričevih sijajnih študijah – pro-

njegovem programu so izdaje unikatov, saj je bil leta 1951 na voljo le faksimile prve knjige, posebno nalogo pa je zadal tudi sebi:

»Čeprav je večji del naših protestantik na tujem in čeprav so tujci, da omenim samo Elzeja, veliko storili za pojasnitev slovenske kulturne in literarne zgodovine 16. stoletja, je danes predvsem naša naloga, da damo polno sliko te tako razgibane dobe in da objavimo ne le Trubarjevo biografijo, ki jo tuji znanstveniki z obžalovanjem pogrešajo (prim. Kidrič 1923: 179), temveč tudi celotno zgodovino slovenske reformacije. Ta bo tem popolnejša, čim več bomo pripravili gradiva ali ga obdelali v podrobnih študijah« (Rupel 1951: 70).

Rupel je uspel leta 1962 izdati Trubarjev življenjepis, predelano in v nemščino prevedeno besedilo je izšlo leta 1965 (Rupel 1962, Rupel 1966). Njegovo delo nadaljuje B. Berčič, in sicer tako v Ljubljani kakor pri Münchenski založbi RT (Rudolf Trofenik),¹³ ki je z zbirko *Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen* poskrbela za vrsto faksimiliranih izdaj in obdelav. Od pomembnejših besedil kaže omeniti v Ljubljani v zbirki *Monumenta litterarum slovenicarum* izdajo Dalmatinove *Biblije* (1968), *Catechizma* 1550 (1970), pesmarice *TA CELI CATEHISMVS, ENI PSALMI ...* (DC 1584; pri tej izdaji je uvod napisal J. Koruza, uredil pa jo je B. Gerlanc leta 1984); najpomembnejši Münchenski izdaji sta Adama Bohoriča *Arcticae horulae* (1969) in *Cerkovna ordninga/Slowenische Kirchenordnung* (1973). Prav tako sta izšla dva Megiserjeva slovarja, prvi kot nova ureditev in kot faksimile izpod peresa A. Lägroid (1967), drugega je leta 1977 izdal J. Stabej; prvi je posnetek štirijezičnega slovarja iz leta 1592, drugi je predelava večjezičnega slovarja iz leta 1603. Poleg faksimilov in drugih posnetkov ter znanstvenih izdaj so v tem času popularizirali protestantsko slovstvo tudi v različnih prečrkovanih izdajah; leta 1966 je B. Berčič oskrbel tudi drugo izdajo antologije *Slovenski protestantski pisci* z izbranimi odlomki iz vseh protestantskih piscev in s slovenskimi prevodi pogosto nemških posvetil v posamezna protestantska dela.

Prizadevanjem za nove obdelave gradiva se je takoj po drugi svetovni vojni pridružila širša kulturnozgodovinska diskusija o prelomnem 16. stoletju: zgodovina je prispevala pomembno teorijo o razmerju mesta in vasi do konca 15. stoletja (Grafenauer 1974), prišlo je do novih obdelav

testantsko delo se tiče nad 50 njegovih objav – imeli več pravice ko naši predniki pred 40 leti.« Podobno misel je zapisal J. Kos (1970: 519–529).

¹³ Serijo *Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen* je ustanovil Münchenski založnik Rudolf Trofenik. Opis publikacij te založbe o 16. stoletju gl. naprej.

zgodovine kmečkih uporov (Grafenauer) pa do relativizacije nekaterih zgodovinskih interpretacij, med njimi zlasti glede pomena grofov Celjskih za slovensko zgodovino; tu se zdi smotrno stališče P. Simonitija (1979: 225), ki ugotavlja, da sta bila »renesansa in renesančni humanizem [...] avtohtoni sad Italije in sta začela prodirati v tedaj še povsem gotško Srednjo Evropo predvsem prek dvorov najmočnejših fevdalnih gospodov. Slovensko ozemlje je imelo ob prvih vzgibih iz Italije se razširjajoče nove duhovne usmeritve in življenjskega občutja en sam dvor«. Po določenih dokazih je mnenja, »da so obetajoče možnosti za vznik humanizma obstajale prav na tem dvoru. Vendar so bile te možne kali zatrte hkrati z nosilci moči in veljave celjskega dvora. Izgubljati se v ugibanjih in sklepih, kakšen bi utegnil biti nadaljnji pomen knežje prestolnice Celje, bi bilo v vsakem pogledu brezplodno početje«. Kljub takemu sklepu pa Simoniti vendarle previdno domneva, da prav zaradi dejstva, da se humanizem ni več mogel razvijati v Celju, nemara velik delež dunajskih humanistov s tega območja le ni naključen. S svojo razpravo o humanizmu je Simoniti pomenljivo izpolnil podobo duhovnih spodbud, snovanja in odzivov tokovom časa bodisi v slovenskem prostoru ali v zvezi z njim. Posebej dragoceni so podatki o dejanskem ali domnevnem poznavanju »neliterarne« slovenščine pri humanistih in njihova stališča o tem jeziku, npr. Maksimilijanovega učitelja T. Prelokarja, škofa Herbersteina itd. (Simoniti 1979: 217).

S tem je Simoniti po svoje dopolnil navedeni Ruplov literarni program in se pridružil umetnostnim zgodovinarjem, med katerimi je N. Šumi (1966) po drugi svetovni vojni prvi odločno načel vprašanje renesančne umetnosti v slovenskem prostoru, postavil je tezo o vraščanju gotškega v nove koncepte v arhitekturi, razdelil obdobje na tri dele, poudaril pomenljivost in najvišjo kvaliteto profanih nalog in velikih romarskih cerkva v osrednjem obdobju in ugotovil, da »'notranjo' vsebino določa profana vrsta, saj je tudi značaj cerkvene arhitekture močno 'profaniran'« (Šumi 1966: 9, 11). Pri tem je posebej poudaril izjemen položaj osrednje Slovenije (Kranjske), povezanost družbenih slojev v razumevanju in posvajanju umetnosti in opozoril, da obravnavana logika zgodovinskega razvoja, kakor se kaže v njegovem gradivu,

»zastavlja tudi vprašanja, ki segajo preko meja umetnosti ter nam odpirajo razglede v posebnost družbene situacije na Kranjskem v obravnavani dobi. Soodločanje te komponente namreč pomeni, da so vsi socialni razredi od kmeta do plemiškega gospoda posegli po uslugah domačega stavbarja in da so vsi priznavali aktualnost take usmeritve.

To je bila torej umetnost za vse in ne samo umetnost nekega zaničevanega kmečkega ljudstva«.

Posvajanje in medsebojno oplajanje s tradicijami prostora je nato poznoril z nekaterimi zgledi in sklenil takole:

»Ali nismo upravičeni videti v taki okoliščini tiste obrise formiranega nacionalnega jedra, ki nam ga učbeniki tako sramežljivo omejujejo na zavest pišočih reformatorjev? – Čeprav se bodo mogoče komu zdela taka vprašanja prenačljiva in premalo utemeljena, označenega značaja arhitekture v osrednji Sloveniji ni mogoče zanikati. In ni mogoče zanikati, da je bila po njej Kranjska – posebej osrednja Slovenija – v 16. stoletju naše pravo notranje središče z lastno varianto renesančne stavbarske umetnosti« (Šumi 1966: 172).

Podobno se je odzvala tudi muzikologija (Cvetko 1958; Rijavec 1967; Cvetko 1972 itd.), ki je prav tako prispevala natančnejše vedenje o duhovni ustvarjalnosti v slovenskem prostoru tega časa. Vsa ta prizadevanja so skupaj z omenjeno družbeno analizo pokazala v 16. stoletju socialno razgibano slovensko družbo, ki je bila sicer razdeljena na več pokrajin (dežel), a vendarle povezana z jezikom prebivalstva, pa tudi s posvetno in cerkveno organizacijo.

Druga polovica šestdesetih let je prinesla novo usmeritev v pojmovanju jezika (Rigler 1965; Petre 1966; Pogorelec 1967; Rigler 1968; Toporišič 1967) in sloga (Pogačnik 1967; 1968b) ter po Ruplovi literarnozgodovinski sintezi leta 1956 nov poskus zaokrožitve (Pogačnik 1968: 95–168). Vendar se to raziskovanje ni ustavilo, nova spoznanja so bila predstavljena mednarodni javnosti v omenjeni zbirki Münchenske založbe. V 1. zvezku z naslovom *Abhandlungen über die slowenische Reformation* so se leta 1968 slovenskim raziskovalcem Riglerju (jezik), Pogačniku (stil), Stabeju (leksikografija), Slodnjaku (splošna ocena protestantske narodotvornosti), Cvetku (glasba) in Berčiču (opis protestantskih tiskov z bibliografijo) pridružili še B. Saria (kulturološka oznaka), Kissling (z obravnavo turškega vprašanja ob slovenski reformaciji) in predvsem Sakrausky, ki je obravnaval teološke tokove v reformacijski književnosti Slovencev in Hrvatov. Podobno je več avtorjev v 4. zvezku (2. del) obdelalo vprašanja Bohoričeve slovnice (1971), v 3. zvezku (2. del) pa Dalmatinove *Biblije* (1976). Vse to – predvsem pa navedene letnice – kaže, da zastavljeno spoznavanje ni sklenjeno, čeprav so omenjene raziskave ponudile bistveno drugačno osvetlitev problemov, kot smo jih bili vajeni videti poprej. Od novih prispevkov je

treba ne nazadnje, ampak zaradi poudarka interdisciplinarnega pristopa, navesti še raziskave teologa J. Rajhmana (1969; 1972; 1977), ki je skušal spoznavati Trubarjevo delo iz zornega kota teologije, literarne zgodovine, jezikoslovja in zgodovine; doslej opažene slogovne značilnosti je dopolnil z razumevanjem teološkega besedila in njegovih potreb (Rajhman 1977: 5–6), pokazal je, kako je Trubar že znanim besedam dodajal novo vsebino, ustvaril novo frazeologijo in se ravnal po Luthrovih jezikovnih pogledih, zavrnil pa prevladujoče stališče o Trubarjevi povezanosti z Vlačičem in o njegovem vplivu nanj, češ da je mogoče podrobnosti iskati v samem Trubarjevem ustvarjanju (Rajhman 1977: 105). Tudi za zgodovino knjižnega jezika pomenljivo je sklepno spoznanje Rajhmanove raziskave:

»Tako nam četrto poglavje odkrije končno podobo Trubarja, avtorja prve slovenske knjige. Nedvomno je prirejal tekste tujih avtorjev, imel pred seboj katekizme in agende tedanjega časa. Toda znal je že v prvi slovenski knjigi najti svojo pot. Ta je vidna še v poznejših njegovih delih. Trubar je bil tako močna ustvarjalna osebnost, da je zmožgal v času, ko je bilo v navadi prepisovanje, iz predlog ustvariti nekaj svojega. V tej luči je prva slovenska knjiga v resnici slovenska« (Rajhman 1977: 131).

Predstave o razvoju slovenskega knjižnega jezika so se spreminjale v skladu s postopnim odkrivanjem novih zgodovinskih dejstev. Šele ko so »spregovorili« nekateri spomeniki, stoletja izgubljeni in pozabljeni v arhivih, je bilo mogoče počasi in vsaj približno rekonstruirati zgodovino slovenskega pisanja od najstarejših dob preko velikih prelomnic v 16. in 18. stoletju do sodobne knjižnojezikovne institucije, ki se je oblikovala sredi 19. stoletja z uvedbo novih oblik (1851) in se nekako sklenila s prepovedjo elkanja v šoli v začetku 20. stoletja.

Le polagoma se uveljavlja spoznanje, da je pisno izročilo slovenskega jezika vendarle starejše od 16. stoletja. Staro spoznanje, da pred letom 1550 nismo imeli pisnih navad, je utrdil Kopitar, ki je opozoril, da glagolska besedila v Zoisovi zbirki niso slovenska, sicer pa je za Linhartom navajal Dalmatinovo pojasnilo o dolgosti slovenskega slovstva iz uvoda v Biblijo (DB 1584: sedma (nepaginirana) stran nemškega predgovora; Kopitar 1808: XXIX–XXXIII). Kopitar leta 1808, ko je poznal samo protestantsko slovstvo, še ni mogel pritegniti kot pričevanje najstarejšega slovenskega jezika *Brižinskih spomenikov*,¹⁴ prav tako pa tudi ni poznal drugih rokopisov, saj so jih postopoma odkrivali vse 19. stoletje, nekatere pa so našli šele

¹⁴ Našli so jo leta 1803, Kopitar jih je objavil skupaj z *Glagolita Clozianus* leta 1836.

nedavno in smemo domnevati, da podoba rokopisne ostaline v slovenskem jeziku še ni sklenjena (prim. Logar, Pogorelec, Koruza 1973–1974).

Rokopisi so bili jezikovno različni, pripadali so dvema različnima stopnjama slovenskega jezika, zato jih je bilo šele polagoma mogoče povezati v logičnem redu, posebej še, ker jih ni toliko, da bi bila kontinuiteta neposredno dokazljiva že z zgodovinskim zapovrstjem. Misel, da so nastali brez kontinuitete, je pomagal utrjevati tudi F. Kidrič (1929–38: 2, 5–19), ki je najstarejše obdobje poimenoval »stoletja beležk brez literarne tradicije«,¹⁵ in šele v novejšem času se za Grafenauerjem¹⁶ in tudi Ramovšem (1971: 251 in druga mesta) uveljavljajo drugačni pogledi (Prunč 1973: 100–127, posebej 117 in 127).

V terminološkem pogledu se je razlikovanje med obema obdobjema, predknjižnim in knjižnim, ohranilo še danes, saj govorimo o obdobju *pisnih jezikov* s starejšo (A) in mlajšo (B) fazo (prim. Pogorelec 1973–1974), od protestantskega obdobja dalje pa o obdobju *knjižnega jezika*. Razlika med obema obdobjema je v značaju in stopnji norme: pri pisnih jezikih je deloma zaradi maloštevilnih spomenikov, zlasti starejših, deloma zaradi slabe pismenosti in dejstva, da so bile šole redke, mogoče ne prav trdno normo ugotavljati predvsem ob posameznih besedilih, kontinuiteta (ki se je mogla ohranjati tako z besedili¹⁷ kakor ustno; prim. Prunč 1973) je vidnejša šele ob mlajših rokopisih iz 15. stoletja (ob primerjavi z rokopisnimi navadami 17. in 18. stoletja). Za knjižni jezik je dokazana zavestna refleksija o jeziku.

Kaže pa, da je tudi taka delitev, narejena pod vplivom neenotnih meril za razvoj knjižnega jezika, posnetih po tujih zgodovinah knjižnih jezikov, za prikaz slovenskega razvoja neustrezna in da bi bilo primerneje govoriti o razvojnih stopnjah samega knjižnega jezika: zvezo med obema obdobjema lahko spoznamo ne le iz primerjave jezikovnih sistemov, ampak tudi iz tendenc v sami knjižnojezikovni normi (Pogorelec 1984) in spričo nekaterih sledov starine v mlajših besedilih (Ramovš in Kos 1937; Tomšič 1956).

¹⁵ »Latinski cerkvi, ki se v dobi 800 let ni opremila niti z eno slovensko knjigo, a komaj 12 beležkami iz 6 rok v taki zvezi, da so se ohranile, ne pritiče niti izpričevalo, da bi bila storila svojo dolžnost v preteklosti, niti izgovor, da bi bila iz sebe v doglednem času izpremenila svojo miselnost o literarnosti slovenščine« (Kidrič 1929–1938: 19).

¹⁶ Bibliografijo o polemiki med I. Grafenauerjem in F. Kidričem prim. Kidrič 1929–1938: 2.

¹⁷ Celovški in Starogorski list z molitvami se vsebinsko povsem ujemata.

Pojmovanje kontinuitete v razvoju slovenskega knjižnega jezika pa nikakor ni zasnovano samo na prvinah izrazne podobe (glasovja in nje-govega zapisa), ampak tudi na spoznanjih, ki jih ponuja samo besedišče, posebej še teološko, pa tudi splošno (Rajhman 1977: 104–125). Vendar je bilo mogoče tako pojmovanje in tudi nova spoznanja o jeziku posamez-nikov uveljavljati le s težavo, ker se je v javnosti (tudi strokovni) ustalilo spoznanje, ki ga je o jeziku protestantov zapisal Breznik (1934: 4):

»Slovenski pisмени jezik je osnovan na slovenskem narečju 16. veka, t. j. na govoru prvih slovenskih pisateljev Trubarja, Dalmatina in Boho-riča. K dolenski podlagi pa so se v poznejših stoletjih privzele v pisme-ni jezik še številne posebnosti iz drugih slovenskih narečij.«

Breznikov termin pisмени jezik je sinonim za oznako knjižni (tudi zborni) jezik (Toporišič 1976: 10–30), omenjeno pojmovanje kontinuitete je termin pisмени (pisni) uporabilo za označitev jezika starejših obdobj.

Breznikov pogled na jezik protestantov temelji na starejših jezikovnih opisih,¹⁸ na akustičnem vtisu, predvsem pa na izjavah samih protestant-skih piscev. Oblikovanje izjav glede uporabe dialektja za knjižni jezik je bilo mogoče tudi zaradi posebnega razmerja do dialektov, ki je idealiziralo slovenska narečja kot »pristine« govore v nasprotju s »skvarjenim« mestnim govorom, kar je razumljivo spričo zgodovinskih in socialnih sprememb v slovenskih mestih, pa tudi spričo dejstva, da je bilo sociolingvistič-no diferenciranje jezika šibko, pojmovanje zvrstnosti pa, čeprav spoznano (Breznik 1930; 1933; 1934; 1952), teoretsko preneseno samo na nasprotje med narečjem in »pismenim jezikom«. To vrednotenje dialektov v primerjavi z mestnim govorom je bilo mogoče tudi spričo povsem nejeziko-slovnih, v največji meri političnih razmerij, ki so usmerjala spoznavanje in vrednotenje.

Trubar sam je o svojem razmerju do slovenskih dialektov in o svojem izboru govoril na več mestih. Najprej je načel to vprašanje v slovenskem uvodu v Matejev evangelij (TE 1555: A 2b–A 3a):

»Kadar ta Slouenſki Ieſig ſe poufod glih inu veni viſhi ne gouori, drigazhi gouore sdoſtimi beſſedami Crainci, drigazhi Coroſhci, drigazhi Shtaierij inu Dolenci tar Beſiaki, drigazhi Krashouci inu Iſtriani, drigazhi Crouati. Obtū ſmo mi letu naſhe dellu vta Crainski Ieſig hoteli poſtauiti, ſa doſti rizhi uolo, ner vezh pag, kir ſe nom ſdy, de ta, tih dru-gih Deſhel ludi, tudi mogo ſaſtopiti: Inu mi ne ſmo vletimu naſhimu

¹⁸ Med drugim V. Oblaka 1894, 1889, 1887 itd.

obrazhanu, oli Tolmazheuanu lepih, glatkih, viffokih, kunftnih, no-
uuh oli nesnanih beffed iskali, Temuzh te gmainske Crainske preprost
beffede, kateri ufaki dobri preprost sloueniz lahku more fastopiti.«

Podobno obravnava razmerje do slovenskih dialektov v nemškem po-
svetilu v TT 1557 (Rupel 1966: 80–81):

»Pri tem prevajanju sem se potrudil glede besed in sloga, da bi ga ute-
gnil z lahkoto razumeti vsak Slovenec, bodisi Kranjec, Spodnještaje-
rec, Korošec, Kraševce, Istran, Dolenjec ali Bezzak. Zaradi tega sem
ostal kar pri kmečkem slovenskem jeziku, kakor se govori na Raščici,
kjer sem se rodil. Nenavadnih in hrvatskih besed nisem hotel primeša-
vati niti si novih izmišljati. Če pa je na katerih mestih kaj temno pove-
dano in prevedeno, ni treba dolžiti mene ali drugih prevajalcev, marveč
evangeliste, apostole in preroke, ki se po načinu in bistvu hebrejskega
jezika često temno izražajo in pišejo ter so izpustili nekaj besed. Če
sem pa nekatere besede nenatančno prevedel, se je zgodilo, kakor je
zgoraj povedano, zaradi pomanjkanja slovenskih besed ali pa utegne
biti tudi, da jih nisem znal, ali pa mi morda tedaj niso prišle na misel.«

Trubarjeva misel o jeziku velja po eni strani osnovnemu namenu pro-
testantske knjige, ki naj pomaga, da bi verniki kar najgloblje razumeli ver-
ski nauk: da bi ga vsi razumeli, mora biti besedilo napisano preprosto in
dostopno vsem, ne samo redkim izobražencem. Zato mora biti besedišče
iz vsem znanih besed. Iz te misli izvira vprašanje, kateri jezik naj bo za
podlago knjižnemu, da ga bodo vsi zares razumeli, čeprav govorijo različna
narečja; odgovor na oboje je v sklepu, da bo pisal preprosto in »kakor na
Raščici« govorijo. To izjavo v nasprotju s starejšimi raziskovalci slovenske-
ga protestantskega jezika razumem kot stilizem, to je kot primer tiste vrste
tropov, ki so vpeljani v besedilo z namenom, da se z navidezno nazorno
parafrazo poudarja misel; take parafraze seveda ne kaže razumeti dobe-
sedno, ampak je treba poiskati pomensko jedro: parafraza utegne pome-
niti, da bo pisal tako preprosto, kakor govorijo pri njem doma na Raščici
– poudarek je torej na poudarjanju preprostosti in ne govornega izvora. V
svojih pogledih na jezik je Trubar v marsičem odvisen od Luthrove misli
o jeziku (Pogorelec 1972: 306 in 319, 320; Rajhman 1977: 105–106). To
ne pomeni, da ni samostojno presojal slovenskega jezikovnega položaja, saj
Luthrovih misli ni mogoče kar tako presaditi v slovenski prostor, v na-
sprotju z Luthrom je zlasti Trubarjevo narodotvorno dejanje, nedvomno
pa kažejo Luthrovi pogledi na jezik problemsko zaledje Trubarjevega pre-

mišljevanja o jeziku. Razločki so nemara najprej v nespornem nemškem predluthrovskem izročilu, medtem ko so bili Trubar in drugi protestanti (npr. DB 1584, nemški predgovor) prepričani, da pred njihovimi tisksi slovenska beseda ni bila zapisana. Zaradi tega je Luthrova diskusija o diferenciranosti nemškega jezika lahko natančnejša od Trubarjeve in zadeva tako govorni kakor pisni jezik, medtem ko Trubar misli predvsem na govor. Med Luthrovimi pogledi na jezik kaže poleg znane misli (DB 1584, nemški predgovor), da je v nemškem jeziku »veliko dialektov, različne vrste govora« in da se Nemci s severa in juga med seboj pogosto ne razumejo, posebej če niso »popotovali«, opozoriti še na mesto, kjer Luther opozarja na skupni nemški jezik, kakršnega je oblikoval:

»Ich habe keine gewisse, sonderliche, eigene Sprache im Deutschen, sondern brauche der gemeinen deutschen Sprache, daß mich beide, Ober- und Niederländer verstehen mögen. Ich rede nach der sächsischen Canzeley, welcher nachfolgen alle Fürsten und Könige in Deutschland; alle Reichsstädte, Fürsten-Höfe schreiben nach der sächsischen und unsers Fürsten Canzeley, darum ist auch die gemeinste deutsche Sprache« (Andt 1962: 96; *Luthers Werke*, Weimarer Ausgabe, Tischreden I, 524).

Na zvezo med Luthrom in Trubarjem kažejo tudi izjave o obstajanju in prevajanju temnih mest:

»[...] denn ich bekenne frey, das ich mich zu viel vnterwunden habe, sonderlich das alte testament zuverdeutschten, denn die Ebreische sprache ligt leyder zu gar darnidder, das auch die Juden selbs weniggnug dauon wissen, vnd yhren glosen und deutten (das ich versucht habe) nicht zu trawen ist« (Arndt 1962: 79).

Razložek je le v tem, da se Luther kot prevajalec hvali, medtem ko je Trubar skromen in pripisuje pomanjkljivosti ne le nejasnostim v izvirniku, ampak tudi lastnemu neznanju, s katerim pa mestoma prav po renesančno pretirava, saj navaja, da ni mogoče prevesti vrste besed, za katere je našel ustrezne izraze, ki so se mnogi že takrat knjižno ustalili.¹⁹ Primerjava Trubarjevih izjav o jeziku z Luthrovimi nam pomaga razumeti značaj Trubarjevega posvajanja Luthrovih jezikovnih pogledov v položaju, ki kljub kontinuiteti (četudi pretežno ustni) nadnarečnega izročila glede na bogastvo

¹⁹ Vprašanje prevajanja abstraktnih besed je starejše od Trubarjevih tožb (TT 1557, Rupel 1966: 79), saj najdemo gloso s prevodi pretežno redkih, nevsakdanjih besed že v *Stiškem (Ljubljanskem) rokopisu* iz 15. stoletja (Oblak 1889: 159).

besedil ni bil podoben nemškemu, podobne pa so bile družbene razmere s prevladovanjem vpliva mestnega prebivalstva. Takšno posvajanje jezikovnih nazorov je spodbujalo tudi Trubarjevo sprotno reflektiranje pravopisa, razmerja med slovensko in drugimi pisavami (s številnimi znaki, posebej staročeško in hrvaško) in razločevanje med slovenskim jezikom, njegovo pisavo in hrvaškim in srbskim jezikom v nasprotju s Kreljem, čigar spogledovanje s cirilsko pisavo in kritično razmerje do Trubarjevega jezika sta splošno znana (KPo 1567: 6b).

Iz teh spodbud je mogoče razumeti tudi značaj jezika slovenskih protestantov, ki se kot jezik slovstva razumljivo razlikuje od drugih zvrsti jezika, zlasti od vsakdanjega praktično-sporazumevalnega jezika. Tudi tu je mogoče pokazati na podobna razmerja v nemškem jeziku. O Luthrovem jeziku ugotavlja Hans Eggers (1969: 171), da ga »ne gre razlagati iz katerega koli dialektta, čeprav prinaša naravno živost govornje besede v pisni jezik. Gotovo pa odsevajo tudi ti pisni jeziki – v omiljeni in preglašeni podobi – dialektna razmerja svoje pokrajine.« Pri Trubarju je treba opozoriti na pisnost, na težnjo po izravnavi pisave in konstruiranju oziroma izbiranju, namesto da si predstavljamo njegovo dejanje kot neposreden zapis govora (čeravno povzroča prav te vrste pojmovanje nasprotovanja), na navezavo na teološko izročilo ob lastnem deležu, ki ni v novih, nenavadnih besedah, ampak v navezovanju na pisno izročilo, posebej pa – in to pomeni tudi določeno zgodovinsko in sociološko novost – na dejstvo, da gre pri govorni osnovi njegovega jezika za govor mesta in ne vasi. V novejšem razpravljanju o Trubarjevem jeziku pomeni tako spoznanje Trubarjevih osnov spričo povsem drugačnega poprejšnjega razumevanja temeljev slovenskega kulturnega razvoja velik preobrat. Njegov pomen je predvsem v upoštevanju zgodovinske spremembe, ki se je od srednjega veka uveljavljala v razmerju med vasjo in mestom, kar nasploh ni slovenska posebnost (Eggers 1969: 232–236). Da je tako gledanje utemeljeno, kažejo tudi podatki iz drugih virov, ki pričajo o zavesti lastnega jezika pri ljubljanskih mestnih prebivalcih (Rupel 1962, 1965).

Prav ta preusmeritev v jezikoslovni in družboslovni interpretaciji Trubarjevih virov pa je motivirana v spodbudah, ki jih je najti že v predvojnem programskem razpravljanju Boža Voduška *Za preusmeritev nazora o jeziku* (1933: 66–76), še prej pa v razpravah F. Ramovša (1918). Na vprašljivost dialektta in na določeno skladnost »s splošno razvojno linijo literarnega jezika, ki se je prilagajal jeziku gorenjske Ljubljane, glavnega kulturnega in literarnega središča Slovencev« je opozoril M. Molè (1948),

ki je ob zapisu nekaterih besed verskega besedišča (Rigler 1968: 13, 32) sklepal, da je moral obstajati nekakšen duhovniški jezik; njegovo domnevo je v celoti sprejel Smolej (1957–1958: 357), medtem ko jo je Ocvirk (1955) ocenil sicer kot mikavno, a vendarle nedokazano.

Raziskovanje je nadaljeval Jakob Rigler (1965; 1968; 1968b). Z natančno znanstveno analizo je pregledal predvsem izrazno podobo²⁰ slovenskih protestantskih piscev in deloma s tem v zvezi tudi oblikoslovja ter vprašanja razmerja do tujk, to je težnje v zvezi s prevzemanjem besed tujega izvora v slovensko knjižno besedišče.

Rigler se pri analizi izrazne podobe ni kot Molè oprl samo na listo zvrstnostno izbranih besed, ampak je s popolnim izpisom dokumentiral v prvi vrsti funkcionalno sklenjen sistem zapisovanja refleksov jata z *e*, kar je mogoče interpretirati kot zavestno odbiranje za knjižni jezik ustreznih jezikovnih prvin.²¹

Pokazalo se je, da za jat Trubar ne zapisuje *ei*, ampak *e*, zlasti v zrelem obdobju; *ei* je uporabljen funkcionalno, in sicer na koncu besed, kjer pride *ei* v izglasje (*vei* : *veiditi*), za odpravljanje homonimije (*svet* »sanctus« : *svet* »mundus«), večkrat v besedah, ki jih je po etimologiji naslonil na prvi dve kategoriji in v nekaterih primerih v položaju pred *z/s* + konzontan: *veist*. Dokaz, da so imeli *ei* zaradi diftongičnega *i* za neknjižnega, vidi Rigler tudi v odpravljanju tega glasu v primerih, ko sploh ne gre za jat: *sheniga* »žejnega« (Rigler 1968: 28) in celo pri drugih samoglasnikih (primeri: *vofskovati*, *darute*, *offrute*, *mahina za* »vojskovati, darujte, ofrujte, majhina«; Rigler 1968: 29). Rigler je posebej poudaril, da je tak sistem deloval v času Trubarjeve »največje« aktivnosti, nato pa da je vidno popustil. Na podlagi opisanega zapisovanja jatovih refleksov je Rigler sklenil, da Trubarjevo glasovje ne kaže dialekta, ampak da gre za drugačen jezik, jezik, ki – kakor je domneval že Kopitar (1808: xxxvii) – temelji na vmesnem govoru med gorenjskimi in dolenskim govori; tak govor se je lahko razvil v Ljubljani, kjer se je srečevalo prebivalstvo obeh pokrajin. Kopitarjevo socialno razlikovanje med prvinami obeh govorov (dolenjske prvine da je v Ljubljano prinesla služinčad, ki je bila po rodu z Dolenjskega)²² Rigler utemeljuje

²⁰ S pojmom *izrazna podoba* zaznamujemo skupek prvin glasoslovne ravnine jezika.

²¹ Seveda to odbiranje zadeva jezik v celoti, kaže se v skladnosti in kompatibilnosti izraznih sredstev od pomenoslovne ravnine do ravnine izrazne podobe vključno s skladnjo in oblikoslovjem.

²² »In Laibach wird mehr Unterkrainifch, jedoch ohne Verziehung, gesprochen, weil die Hauptftadt eben an dem Scheidepunkte der beyden Hauptdialekte liegt, und weil die

zgolj z dejstvom, da je Kopitar pač Gorenjec in so mu domače oblike bolj estetske, vendar ta utemeljitev, naj se še tako ponuja, za vrednotenje knjižno primernega ni prepričljiva.

Opisano »knjižnost« oziroma mestno osnovo knjižnega jezika je Rigler pri Trubarju spoznal predvsem po zapisovanju jata, za razmerje cirkumfektirani dolgi *o* v *u* pa navaja, da je malone dosledno ohranjeno po govoru, pojasniti pa da je mogoče tudi navidezno omahovanje pri nekaterih besedah zlasti na *-ost* (Rigler 1968: 91):

»Pri besedah, za katere lahko sklepamo, da jih je [Trubar] govoril, in pri katerih je akcentско mesto s historičnega stališča kolikor toliko določljivo, dosledno piše pravilni refleks. Tako ima redno pisan *o* v primerih kot: *čistost, nečistost, gvišnost, hočljivost, hotljivost, lakomnost, milost, nemilost.*«

Določene težnje po zamenjavi tega (dolgega) *u* za *o* ugotavlja Rigler šele pri Krelju (Rigler 1968: 28; prim. o tem s pritegnitvijo Bohoričeve opombe Pogorelec 1984: 214).

Obravnavanje refleksov za *jat* in za cirkumfektirani in zgodaj podaljšani etimološki *o* je mogoče imeti za jedro Riglerjevega pojasnjevanja izrazne podobe Trubarjevega jezika. Drugačno, predvsem pa manj dosledno jezikovno rabo pod starost pojasnjuje po eni strani z dialektom kot prvo Trubarjevo jezikovno izkušnjo, po drugi strani pa z dejstvom, da je Trubar svoja dela v starosti narekoval in da zaradi tega ni imel pred očmi *vidne podobe* posameznih besed (Rigler 1968: 91). Analiza, ki jo je opravil, je Riglerju potrdila izhodiščni dvom v razloge, ki so pripeljali Ocvirka (1955), Smoleja (1957–58) in Bezlaja (1964) do teze o cerkveni jezikovni tradiciji pred protestanti. Kot nasprotni dokaz navaja dejstvo, da je Trubar pisal *e* za *jat* tudi v besedah splošnega jezika (standarda), pri katerih »o pripadnosti k religioznemu jeziku ne moremo govoriti [...]: *beg, bled, breg, cegel, cel, čevelj, čreva, devati, dolenski, dremati, dreti, gnezdo, gosenica, bite-ti, keha, kreg, lep, leščerba, medved, mleko* itd.« V zvezi s tem zavrača Rigler tudi verjetnost estetskega vrednotenja glasov glede na tradicijo in poudarja mnenje, da je na Trubarjev izbor lahko vplival samo govor Ljubljane (Rigler 1968: 100–110).

Teza je pri Riglerju razložena iz več vidikov; najprej z lingvistično geografijo kot še danes živo obstajanje sistema v primestjih, kar je posled-

---

Classe der Dienstboten, von denen denn auch die jungen Herrn das Krainische lernen, bey weitem größten Theils von Unterkrain ist [...]« (Kopitar 1808: xxxvii).

dica dolge tradicije, ki jo je pojasnil Kopitar z omembo vmesnega govora med gorenjščino in dolenjščino, pri čemer dolenjske prvine, kot omenjeno, razume kot socialno nižjo obliko jezika, primernost gorenjskih oblik nasproti dolenjskim, ki bi jih lahko kdo razumel kot jezik (glavnega) mesta, pa opravičuje še s tem, da ugotovitev za Slovane (= Slovence) ne velja, češ da v mestih prevladujejo Neslovinci. Rigler opozarja še na Kopitarjevo sporočilo, da govorijo v Ljubljani brez (dolenjskega) zategovanja, kar je deloma dokaz za okoliščine, v katerih je moglo priti do zgodnje monoftongizacije. Na vprašanje, ali gre za »samo neke vplive ljublanščine ali Trubarjevo hotenje, da bi pisal v ljublanščini«, odgovarja Rigler s prepričanjem, ki v določenem smislu odstopa od temeljitosti analize in vnaša v razpravljanje pravzaprav podobno prvino posplošenega, kot to velja tudi sicer za razumevanje knjižnojezikovnega razvoja slovenščine:

»Pisati je hotel [Trubar] v ljublanščini in vanjo vnesti elemente svojega narečja le toliko, da bi jo obogatil« (Rigler 1968: 109).

Nedoslednosti v zapisu odpravlja kot zanemarljive in opozarja, da je Trubarjev jezik veliko bližji urejenemu sestavu kot Kreljev. Riglerjeve domneve se nadalje opirajo na nekatere prvine širše sociološke in kulturno-zgodovinske obravnave, ki nakazujejo vlogo Ljubljane v 16. stoletju.

Svojo tezo o ljubljanski osnovi Trubarjevega jezika je Rigler dopolnil s primerjalno analizo slovenske protestantike nasploh. Najpomembnejša se zdi oznaka jezika Sebastjana Krelja, ki je imel o slovenskem knjižnem jeziku drugačno predstavo kot Trubar in za katerega se je na splošno uveljavila misel, da je bil filološko bolj izobražen od Trubarja, čeprav je obveljala v Bohoričevi različici²³ le njegova izboljšava Trubarjeve grafije. Mnenja, da je Krelj pisal drugače od Trubarja, je Rigler zavrnil z ugotovitvijo, da gre za premalo obsežen opus in da je Krelj umrl prej, preden bi lahko razvil do kraja drugačen jezik. Ugotovil je, da je *ei* za jat odpravljal, vendar nedosledno, prav tako nedosledna da je pisava *u*-jevskega refleksa za zgodaj podaljšani *o*. Poleg omahovanja v zapisih je Rigler ugotovil hiperkorekture pri zapisovanju *u*-ja kar je skoraj zanesljivo znamenje za negativno vrednotenje tega glasu (črke) v določenih položajih. Med Kreljevimi jezikovnimi posebnostmi navaja Rigler očitke Trubarju glede prevzemanja besed iz nemščine in ugotavlja, da tudi Kreljev jezik ni brez tujk. Nadalje obravnava nedosledno vpeljavo glasu *ć*, zaznamovanega s *cb*, nedosledno, a vendar

²³ Pisavo protestantov imenujemo kljub temu po Bohoriču, ker jo je v slovnici pojasnil in urejeno prikazal.

razmeroma pogosto odpravo preglaševanega *a* za palatalnimi konzonanti in spet s hiperkorekturami na mestih, kjer je *a* v takih položajih upravičen, kakor *shalostan*; prav tako ugotavlja, da se uspešno izogiba preglasa *a* v *e* v predlogih in predponah, tudi akanja, ki se mu poskuša izogniti že Trubar, Krelj ne pozna. Kreljevo jezikovno različnost pojasnjuje Rigler (1968: 140) ne toliko z dialektom (ki je blizu Trubarjevemu) kolikor s poznavanjem hrvaškega knjižnega jezika tedanjega časa. Dejstvo, da so nekatere tendence – zlasti glede zgodaj podaljšanega *o* – kasneje obveljale kot norma, pripisuje ne Kreljevemu jeziku, pač pa, kot rečeno, kasnejšim vplivom zlasti gorenjskih piscev. – Pogled v izrazno podobo slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja in na njen prvi razvoj dopolnjuje obravnava jezika drugih protestantskih piscev, ki potrjuje obstoj določenih meril sprejemanja in oblikovanja slovenske knjižne norme glede pisave, vokalizma, pa tudi razmerja do zlasti nemške tujke (njeno izločanje je seglo še v čas protireformacije; Rigler 1968: 213–215; Pogorelec 1979: 14).

Riglerjevo tezo so na splošno sprejeli raziskovalci zgodovine slovenskega knjižnega jezika in slogovnega razvoja (Toporišič 1967; Pogorelec 1967; Pogačnik 1968), vendar ne zgolj zaradi argumentacije, da se Trubarjev sistem (in sistem drugih protestantskih piscev) po večini ne ujema s sistemom dialekta. Pri tem se po večini niso kritično ustavljali pri interpretacijah izrazne podobe protestantskega knjižnega jezika, posebej še razlike med Trubarjem in Kreljem, saj so tudi pri Riglerju uklenjene v tezo, ki naj bi rehabilitirala Trubarja (glede na njegov delež za slovenski knjižni jezik upravičeno) in postavila Krelja in druge protestantske pisce na ustrezno mesto. Dosledna zaverovanost v to shemo Riglerju ni dovoljevala slediti Moletu (1948), Ocvirku (1955) in Smoleju (1957–1958) v predstavah, ki vidijo Trubarjevo delo kot nadaljevanje predprotestantskega izročila. Pri tem kaže, da je bilo premalo upoštevano razmerje med dolgim *u* iz dolgega *o*, čeprav je bilo mogoče iz gradiva le ugotoviti po eni strani Trubarjevo delno posnetje govora, po drugi pa Kreljevo »knjižnost«, za katero bi bilo mogoče predpostavljati stanje, ohranjeno v izročila sprejetih molitvenih obrazcih. Pomen Riglerjevega dela je ne glede na omenjene pomisleke glede dokazne teže analitičnih spoznanj in njih medsebojne povezave v obdelavi izrazne podobe, v prikazu gradiva in v osnovnem razumevanju različne teže posameznih jezikovnih pojavov, ki jih loči na osrednje in za naše razumevanje manj pomembne ali celo zanemarljive. Šele na teh temeljih je bilo mogoče verjetneje sklepati o značaju razmerja med vplivom govora na pisavo in o dokazih za zavestno normiranje knjižnega jezika (Toporišič

1984). Na podlagi primerjave razvojnih tendenc v samem protestantskem obdobju s kasnejšim razvojem je bilo mogoče spoznati merila za oblikovanje slovenske knjižne norme (Pogorelec 1979: 14): 1. opuščanje vseh prvin, ki bi lahko učinkovale narečno; 2. v zvezi s prvim in zaradi sporazumevanja izogibanje vokalni redukciji v pisni normi (Schönleben 1672; latinski uvod je natisnil tudi Kopitar 1808: 58–61; slovenski prevod Pogorelec 1967: 81–83); slogovnemu okusu ustrezen izbor besedišča z upoštevanjem izročila in nadomeščanje v jezik vsakdanjega sporočanja sprejetih nemških tujk s slovenskimi izrazi. Čeravno se protestantski pisci teh načel še niso zmeraj dosledno držali, so bila očitno tako trdno vgrajena v procese normiranja, da so v življenju slovenskega knjižnega jezika obveljala do danes.

Dokaz, da ne gre samo za jezik narečnega vsakdanjega praktičnega sporazumevanja, ampak za razvito retorično jezikovno obliko, se ponuja iz skladenjskih uresničitev in iz sloga. Za slog je na prvi pogled značilno posebno oblikovanje sinonimnih parov, ki jih del raziskovalcev (Rigler 1968: 97) obravnava kot pleonazme in kot znamenje Trubarjeve zgovornosti, medtem ko je tako literarnozgodovinska (Pogačnik 1968) kakor jezikoslovna stilistika pokazala na njihovo funkcionalnost (Pogorelec 1972). Potreba po kolikor mogoče izčrpnem sporočilu pa je bila spoznana kot izraz Trubarjevih doma izoblikovanih sporočanjskih navad (Pogorelec 1972: 318) in najbrž je pomenljivo, da prav v tem iščemo odseve dialekt: torej v temeljni usmeritvi izražanja misli, ki se je obdržala tudi v mestni izrazni podobi in kljub njej.

Analiza Trubarjevega stavka je pokazala na zvezo z retoričnim izročilom predprotestantske dobe, na najbolj tipične zveze in predvsem na povezanost med stavčno in besedilno skladnjo in renesančnim slogom, seveda pa sistematična raziskava posamičnih skladenjskih in slogovnih pojavov še čakata raziskovalce. Že zdaj pa je bilo mogoče določiti osnovne stavčne vzorce, način, kako so vpeti v besedilo, in temeljni slogovni učinek. Glede na znano dejstvo, da je izhodišče Trubarjeve knjige pridiga, torej govorna zvrst, bo potrebno v prihodnjih raziskavah posvetiti posebno pozornost tudi tisti retorični razčlenjenosti, ki je posebej značilna za govor (Pogorelec 1972: 312).

Na vpetost protestantskega knjižnega jezika v izročilo pa je pokazala tudi novejša raziskava Trubarjevega teološkega slovarja (Rajhman 1977: 104–105), ki je nakazala, kako »[je] ob starih terminih iz izročila [...] Trubar postopoma uvajal novo protestantsko terminologijo« bodisi z zamenjavo (npr. besede *maša* z novim izrazom: *ta Vezberya najšhiga Gospudi*

Iefuſa Chriſtuſa; TC 1550: 72) bodisi z novo razlago (na primer zveze *dobra dela*), včasih pa je sprejel opisno poimenovanje. Pri tem delu si je Trubar pomagal mestoma z ustaljenimi prevodi Svetega pisma, marsikaj pa mu je delalo težave. Rajhmanova analiza se je pomudila pri teološkem pomenu izrazja in frazeologije in opozorila s tem v zvezi na določeno Trubarjevo teološko samostojnost ob siceršnji naslonitvi na Luthra. Rajhman je tudi opozoril, da uporabljajo Trubarjevo teološko izrazje »vsaj v glavnem tudi drugi protestantski pisci«. Za to raziskavo je tudi pomembno, da nakazuje zvezo z izročilom in da prikazuje pomenske plasti slovenskega teološkega besedila v 16. stoletju; njegovo opozorilo na prvine splošnega (standardnega) besedišča je pomenljivo za raziskave tistega besedišča, ki je bilo glede na tematiko besedila in slogovni okus časa ob morebitnih tujih vzorcih lahko sprejeto v slovenski knjižni jezik 16. stoletja.

Novejše raziskovanje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja je tako poskušalo odgovoriti na vrsto temeljnih vprašanj izvora in nastanka tega jezika, s tem pa na pomembno vprašanje za slovensko (narodno in) kulturno zavest. Nemara je na prvem mestu med njimi vprašanje izročila, kar je kljub izčrpni analizi izrazne podobe v Riglerjevi študiji vendarle ostalo odprto; primerjave jezika poprejšnjih besedil z jezikom 16. stoletja govorijo za kontinuiteto izročila, pa čeprav bi bilo res – kakor sporočajo slovenski protestanti –, da slovenske besede niso videli zapisane (in se je torej lahko sporočala samo v govorni podobi). Glede na to, da je bilo neposredno predprotestantsko izročilo verjetno jezikovno različno in da je na izoblikovanje protestantskega jezika nujno vplival govor ljubljanskih meščanov, se kaže protestantsko knjižnojezikovno dejanje kot nasledek zavestnega izbora ustreznih jezikovnih prvin za novo knjižno normo slovenskega jezika. Pomen tega dejanja je velik zaradi skorajda sprotne kodifikacije v slovnici (Bohorič, BH 1584) in slovarjih (Bohorič; Dalmatin; Megiser, MD 1592 in MTh 1603) in zaradi ključnega pomena za nadaljnji razvoj knjižnega jezika. Čeprav ugotavljamo, kako zelo pomanjkljivo je naše dosedanje vedenje o tem jeziku, je dosedanje raziskovanje tako jezika in slovstva kakor drugih okoliščin pokazalo ne le smeri, v katerih bo treba raziskovati v prihodnje, ampak hkrati tudi pokazalo, kako se je ob širšem družbenem razvoju v svetu tudi slovenska kultura v 16. stoletju povzpela na višjo stopnjo svojega razvoja.

SOCIOLINGVISTIČNI VIDIKI TRUBARJEVEGA JEZIKA

Podatki o Trubarjevem življenju, preden je izdal leta 1550 prvo slovensko knjigo, so razmeroma znani, viri so bili doslej dovolj izčrpani, da lahko sklepamo, kako se je oblikoval njegov nevsakdanji govor za javno rabo: iz izročila molitve, ki se je kot vsi drugi učil najprej kot otrok iz ustne tradicije, pozneje pa v stiku z drugim slovanskim idiomom med šolanjem na Reki, med bivanjem v Trstu in v pridigarškem obdobju pred izdajo prve knjige, ko je razvijal slovenski jezik za visoko, knjižno rabo. Svoje jezikovno opažanje in spoznavanje je zapisal v uvodih v svoje knjige, sporočal pa ga je tudi v pismih. Iz uvodov, posvetil in predgovorov, slovenskih in nemških, sklepamo na njegovo razmerje do lastnega jezika in na pot, ki jo je začel, ko je svojo, v slovenščini najprej govorno uresničevano teološko misel preoblikoval za potrebe pisnega besedila. Trubarjeve opazke o jeziku so splošnega značaja, zadevajo v razmerje med govorom in pisanjem oziroma prevajanjem, znanje jezikov, tako na primer piše, da zna nemško in latinsko (v pismu Bullingerju se izgovarja na možne napake v svoji latinščini), da razume italijansko, ne pa tudi hebrejsko ali grško – in posebno kar zadeva slovenski jezik, njegove posebnosti, pisavo, zmožnost prevajanja. Iz teh posebnih opazk je razumljivo, da je navodila za branje naslavljal na pismenega bralca, ki je obvladoval latinsko in nemško pisavo; slovensko izreko črk je primerjal z latinsko ali nemško. To primerjanje je bilo samo ob sebi umevno glede na takratni položaj slovenskega jezika v javni rabi, torej knjižnega (zbornega) jezika in glede na položaj drugih jezikov.

Prvič objavljeno kot *Sociolingvistični vidiki Trubarjevega jezika* v katalogu *Odsevi reformacijskega gibanja v dokumentih Arhiva SR Slovenije*, Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1987, str. 14–21.

Številka za opombo, ki jo najdemo za stavkom »viri so bili doslej dovolj izčrpani« v originalni objavi, tam nima nobene odnosnice: očitno gre za tiskarsko napako – ali pa je navedek virov izpadel pri stavljenju. Navedki iz Trubarja po Ruplu (1966) v izvirnem besedilu v celotnem članku (razen enkrat) niso bili opremljeni z navedbo vira prevoda in strani, kar smo dopolnili.

Slovenščina je bila jezik, ki so ga govorili v vsakdanji rabi in ob nekaterih nevsakdanjih priložnostih Slovenci v deželah Notranje Avstrije in sosednjih pokrajinah. Te nevsakdanje priložnosti so bolj nakazane kot sporočene v srednjeveških zgodovinskih virih; cerkvene priložnosti so bile omejene glede na obredje in siceršnjo rabo: ob latinščini je bila raba živega jezika prebivalstva do protestantov vezana na ustno širjenje nauka v tem jeziku pri obredju z branjem prirejenega evangelija in pridigo, obrede je spremljala pesem, sporočena v nemških virih kot slovenske lajse, to je kiricelejsoni. Pisarji, ki so zapisovali darilne listine in jih je zaposlovala gosposka, so bili izučeni v latiniteti, kasneje vedno bolj tudi v nemškem pisarniškem jeziku, ki se je v nemških deželah izoblikoval zlasti odvisno od socialne ravni v izumetničeno, hermetično sredstvo zaprtega sporočanja med posvečenimi, posebej na ravni dvornih in knežjih pisarn. Raven te jezikovne plasti pri Slovencih doslej ni bila predmet posebnih raziskav, čeprav so besedila iz tega časa seveda ohranjena in tvorijo tudi v našem prostoru sporočanski in jezikovni kontekst, iz katerega se je izoblikovala Trubarjeva knjižna slovenščina 16. stoletja. V arhivskih latinskih in nemških besedilih necerkvene vrste, kjer je govora o krajih, poseljenih s Slovenci, o njihovi kulturi itd., so citati iz slovenskega jezika, bodisi so to zemljepisna in lastna imena, kasneje čedalje bolj tudi priimki, bodisi so to občna imena, kakor rž in podobno, ki pričajo o jezikovni rabi slovenščine v tem prostoru.

Navedeno zapovrstje v rabi in funkcionalni izoblikovanosti pisne latinščine, nemščine in nato slovenščine se je razvijalo vse do 16. stoletja in seveda še naprej do 18. stoletja, ko je vlogo latinščine tudi na intelektualni ravni čedalje bolj prevzemala nemščina, ob njej pa v skladu s širjenjem zavesti slovenske samobitnosti tudi slovenščina, seveda toliko lažje, ker ji je bilo s Trubarjevim deležem v 16. stoletju začrtano trdno izročilo.

Sporočna jezikovna raba iz tistega časa in ohranjena besedila kažejo na srednjeveško jezikovno različnost v našem prostoru, ki je imela seveda etično, socialno in nenazadnje funkcionalno različne razsežnosti. Ohranjena besedila nedvoumno kažejo, da so se jeziki funkcionalno različno uporabljali najprej na ravni zapisovanja; pisno sporočanje je bilo odvisno od šolanja in priučevanja ter od komunikacijske ravni med večimi pisanja in izobraženimi; njih komunikacija je segala preko meja dežel, v katerih se je marsikdaj govorilo slovensko – ali pa je – kot arhivsko gradivo – ostajala v upravljanju večjih latinskega in nemškega pisanja. Številni raziskovalci so v novejšem času odkrili, da je pri prevajalskem zapisovanju prihajalo

celo do prevajanja oziroma spreminjanja imen in zlasti priimkov, tako da je prva podoba o jezikovnem položaju iz teh virov zelo varljiva. Tretja pisava in tretji funkcijski jezik, ki se je v tem prostoru ohranjal, je bila cerkveno-slovenska glagolica.

V govoru so se v vsakdanjem življenju zlasti tam, kjer je prihajalo iz različnih pobud do pretoka prebivalstva, srečevali prebivalci različnega narodnostnega izvora in jezikovne pripadnosti: slovenščina je prihajala zlasti v mestih in na plemiških dvorih v stik z govorno nemščino in italijanščino (prim. ljubljanske mestne prisege z začetka 17. stoletja), od tod tudi v govornem jeziku ob odsotnosti šol v govoru značilna interferenčnost slovenske mestne, posebej še predmestne govorice (o čemer poroča Valvasor). Govorica je bila seveda narečno razvejana; o tem pričajo tako ohranjena srednjeveška besedila kakor današnje stanje; iz tega je na stičišču govorov in prometnih poti nujno nastajala nekakšna vmesna govorica, interdialekt, ki je utegnila postati govorna osnova za mednarečno, višjo družbenopovezovalno rabo jezika, uporabljeno za posebne, intelektualne priložnosti in predvsem kasneje za pisni jezik v knjigi. Toda predstava, da je bila mestna govorica svojega slovenskega porekla zavedajočega se ljubljanskega meščanstva kar prelita v knjigo, ne ustreza resnici in tudi ne Trubarjevemu deležu pri literarizaciji slovenskega jezika. Golo prelivanje iz vsakdanjega jezika v knjigo si le stežka predstavljamo spričo neizpodbitnega dejstva, da gre v pisnem besedilu za drugačna besedila od tistih, ki se oblikujejo v vsakdanjem govoru: pri tem je bistvena funkcijska drugačnost besedil, v katerih se marsikatera beseda, besedna zveza ali oblika iz vsakdanje govorice pokaže kot neustrezna, predomača, oblika, ki je vsakdanja v drugačnem okolju in ki to okolje po svoje določa, pa se zdi neprimerna za višjo rabo.

S temi, na videz samoumevnimi opozorili skušamo prikazati Trubarjev delež pri postavitvi in uveljavitvi modernega slovenskega knjižnega izročila: iz prvih obdobj knjižnega izročila (tako imenujemo stoletja tradicije zapisovanja slovenskih besedil, v kateri je že opaziti določene zakonitosti v razvoju pisne slovenščine) je izbral med starejšo koroško-gorenjsko in med mlajšo dolensko različico knjižne besede, oprl svoj vzorec knjižnega jezika na izbrano (obredno) govorico, kot se je razvila ob posebnih priložnostih v Ljubljani, pri tem zavestno izbral tisto, kar je spoznal po eni strani za primerno, po drugi kot sporočilno funkcionalno v smislu podobnih jezikovnih pogledov, kakor jih je za nemško govorno področje uveljavljal Luther, ki je ob dotlej jezikovno raznovrstnem nemškem knjižnojezikovnem izročilu oblikoval osnove enotnega knjižnega jezika za celotno nem-

ško področje, ki je bilo narečno zelo različno. Luther je tudi domislil trditev o povezavi knjižnega jezika (v besedilih za verske namene) z realnim živim govorom vseh slojev in se zavzel za razbremenitev zapletene izrazne umetnosti, kakor se je razvila v srednjeveških nemških besedilih predvsem dvorne pisarne. Ta slogovna posebnost je bila mogoče v odtujenih pisnih besedilih, namenjenih predvsem zaprti komunikaciji med ljudmi, ki so bili večji pisne umetnosti in ki so jo prevzeli iz latinizacije v splošnih izobrazbenih osnovah tedanjega časa. Luthrovi jezikovni pogledi so bili v skladu s splošnimi težnjami po etnostni osamosvojitvi: v jezikovni praksi so jih nadalje uresničevali tudi v boju zlasti zoper latinsko tujko (pri Nemcih). Trubar je s svojim delom pri Slovencih pokazal, da je dojel smisel Luthrovega pojmovanja moderne duhovne komunikacije. Četudi pri Slovencih ni bilo kakega podobnega besedilnega izročila kot pri Nemcih, je vendar Trubar zavestno oblikoval knjižni jezik v jezik, ki naj bi Slovence povezoval in jih predstavljal. Tudi on je opozarjal na zadrego spričo številnih slovenskih narečij, na potrebo po tem, da je ta jezik razumljiv v vsem slovenskem, narečno razvejanem prostoru.

V nemško pisanem posvetilu v TT 1557, namenjenem »vsem pobožnim kristjanom, ki prebivajo v deželi Kranjski, Spodnještajerski, Koroški, na Krasu, v Istri in v Slovenski Marki, naj bodo katerega koli stanu« in v katerem je ponovno posebej poudaril svojo dolgoletno željo po slovenski knjigi z besedami:

»Bog ve, da sem še v tistem času, ko sem pri vas pridigal v slovenskem jeziku iz latinskih in nemških knjig, često vzdihnil in vzkliknil k Bogu, naj se zaradi posvečenja svojega imena in razširitve svojega kraljestva milostno ozre tudi na naše ubogo, preprosto, dobrosrčno slovensko ljudstvo, naj mu prizanese in ga obdari z veliko milostjo in darom, da bi se tudi njegov jezik pisal in bral kakor jezik drugih narodov ter da bi se Sveto pismo in druge dobre krščanske knjige prav prevedle in natisnile v slovenskem in hrvaškem jeziku« (TT 1557; Rupel 1966: 71–72).

Knjige v lastnem jeziku za Slovence in Hrvate si Trubar želi z namenom, da bi se ljudje izobrazili, predvsem – v skladu z idejo, ki se ji je zapisal – v duhu krščanskih moralnih nauk, saj »jim zelo primanjkuje poštenih učiteljev in pridigarjev in ker nimajo v svojem jeziku vsega *Svetega pisma* kakor ga imajo Nemci in drugi narodi« (Rupel 1966: 72).

Trubar je zelo jasno spoznal razloček med slovenskim in hrvaškim jezikom in dejstvo, da hrvaški jezik »Kranjci in Slovenci razumemo za

silo, a mnogo bolje kakor češki, poljski ali lužiški jezik; prav tako oni našega« (Rupel 1966: 72–73). Na velik dar primerjalnega in pojasnjevalnega opazovanja kažejo tudi opazke glede razmerja med izgovorom in možnimi pisavami: v predgovoru, ki je izčrpen vir naše predstavitve Trubarjevih jezikovnih dilem, pojasnjuje svoj poskus pisati slovenski (in hrvaški) jezik z latinskimi in nemškimi črkami. Prednost svojega črkopisnega poskusa vidi v tem, da kljub sičnikom ni potreba toliko črk v eni besedi ali zlogu, kakor »mislijo nekateri Čehi in Bežjaki« (Rupel 1966: 73): preveliko število črk za posamezne konzonante, ki se je posebej pokazalo pri soglasniških sklopih, je v Trubarjevem času veljalo za nelepo, nefunkcionalno – in po tej plati se njegovi pisavi, ki so jo kasneje zaradi vrste izboljšav imenovali po prvem slovenskem slovničarju bohoričica, a bi jo najbrž zaradi omenjenih in drugih originalnih lastnosti morali imenovati po Primožu Trubarju, ki je vedel tudi, da nobena pisava živega jezika ne zaznamuje vseh glasov kakega jezika, pa tudi, da vsaka pisava terja vajo v branju in predvsem rojenega govorca:

»Nemec, ki se sicer ni naučil nobenega drugega jezika in pisave razen nemškega, ne bo nikoli prav bral in izgovarjal latinščine ali laščine, čeprav bi bila pisana in tiskana z dobrimi nemškimi črkami; podobno tudi Lah ali Španec nemščine ne. Tako se tudi slovenski jezik nikoli ne bo dal pisati niti z latinskimi niti z nemškimi niti z grškimi črkami, da bi mogel Nemec, Lah ali Grk brati in izgovarjati, kakor ga govori in izgovarja rojeni Slovenec. Zato pravim kakor prej: pisanje in branje našega jezika je najbolj odvisno od vaje in rabe« (Rupel 1966: 73).

Preciznost teh opažanj in zlasti vlogo govorca po rojstvu je treba vsaj deloma pripisati že omenjenim natančnim Luthrovim pogledom na jezik, pa tudi razumevanju težav pri branju živega jezika glede na to, da nobena pisava govora ne zaznamuje optimalno; za pisavo slovenskih protestantov ne sporoča niti besednega naglasa niti glasovne vrednosti vseh samoglasnikov, zato lahko bere le rojeni – in šolani govorec, rojeni le, če se njegovo neliterarno domače govorno zaledje ujema s sestavom, ki je bil izbran kot osnova knjižnemu jeziku, posebej, ker je menil, da slovenski jezik »se govori ne samo v eni deželi drugače kot v drugi, ampak pogosto na razdalji 2–3 milj, da, često tudi v eni sami vasi drugače in različno v mnogih besedah in naglasih« (Rupel 1966: 75). Za Trubarjev jezik je bilo ugotovljeno, da je bil oprt verjetno na višjo govornico Ljubljane, vendar v svojih lastnostih ni bil govoren, ampak – kot je bilo poprej omenjeno – umetelno konstruiran, kar izpričuje predvsem funkcionalno pomensko oziroma

položajsko razločevanje med zapisovanjem samoglasnega *e* in dvoglasnega *ei* za *e* iz praslovanskega jata: konstruiranje kaže na kombinacijo, ki je bila mogoča spričo različnih izročil in spričo izjemnega razumevanja naloge oblikovati jezik, sposoben izražati višje duhovne vsebine. Ta spoznanja seveda narekujejo, da moramo Trubarjeve lastne besede razumeti v okviru sobesedilnih pridržkov dobe, ki je iz tradicije klasične izobrazbe gojila posebne oblike nazornega izražanja s številnimi retoričnimi sredstvi, med njimi tudi s pretiravanjem:

»Pri tem prevajanju sem se potrudil glede besed in sloga, da bi utegnil z lahkoto razumeti vsak Slovenec, bodisi Kranjec, Spodnještajerec, Korošec, Kraševce, Istran, Dolenjec ali Bezjak. Zaradi tega sem ostal kar pri kmečkem slovenskem jeziku, kakor se govori na Raščici, kjer sem se rodil. Nenavadnih in hrvaških besed nisem hotel primešavati niti si novih izmišljati« (Rupel 1966: 80).

Smisel tega mesta je dvojen: opozoriti kot na začetku na dejstvo, da je ta knjižni jezik namenjen vsem, ki bodo slovenske knjige brali, ne glede na socialno poreklo, in da tudi zaradi tega začenja od preprostega bralca in izbira in vpeljuje preproste besede, kakor jih razumejo na Raščici. Ta razloček v razumevanju navedenega mesta je bistvenega pomena za Trubarjev delež za slovenski knjižni jezik in za njegovo družbeno ozadje. Tudi to mesto je treba razumeti v smislu Luthrovih pogledov na funkcijo knjige in na njeno družbeno razsežnost.

Preprosti slovenski bralec, ki naj bi mu bila slovenska knjiga namenjena, je v 16. stoletju in v luči protestantske verske doktrine izjemno pomemben naslovník: če je bilo v začetku navedeno, da se Trubar obrača na mnogih mestih na tiste, ki so šolani in znajo brati latinsko in nemško, sedem let po prvih dveh knjigah v *Eni dolgi predgovori* v TT 1557 opravičuje svoje slovensko pisanje »zavolo tih mujih dobrih, preprostih lačmanov« (Rupel 1966: 90). V predgovoru k prvemu delu postile iz TR 1558 Trubar celo navaja okoliščine, v katerih naj bi brali nauke preprostim v njihovih družinah:

»Obtu en vsaki gospodar inu kir umej brati, ta ima suji družini doma na večer oli v jutro zgudo, preden se k pridigi gre, ta evangelij, kir se na taisti prazniški dan pridiguje, z le-tejmi sumariskimi izlagami najprej polahku inu zastupnu brati. S takim delom inu branem se bode Bogu prav služilo inu iz tiga pride timu, kir bere, inu tim, kir bodo poslušali, velik duhovski nuc inu prid« (Rupel 1966: 93).

Poseben vidik Trubarjevega razumevanja vloge lastnega jezika vernikov v razumevanju verskih naukov je jasno povedan tudi v uvodu v 14. poglavje prvega Pavlovega lista Korinčanom (TL 1561):

»Tu pravo zastopnu očitu pridigane v ti cerkvi (s. Paul) čez vse velike daruve inu kunšti, čez vse žlaht jezike inu čez vse božje službe visoku hvali inu povišuje. Inu vuči, veli ter z dostimi argumenti inu perglihami spričuje inu trdi, de tu s. pismu inu ta evangeli se ima s tejm zastopnim, sledne dežele gmajn jezikom tedaj, kadar ti krščeniški v cerkvi vkupe pride, brati, pejti inu pridigati. Zakaj kadar se v ti cerkvi le z jeziki inu v tim duhu govori. Tu je z nezastopnimi besedami inu z neznanim, ptujim jezikom, koker per Slovencih inu Vogrih latinski, bere, poje inu pridiguje, od tiga ta gmajna ne bo navučena v ti veri ne pobulšana. Obt u taku nezastopnu žabrane pergliha tim piščecom, godcem inu kir v enu vrej nih štimo vleko, s prsti ne z jezikom te štimo ne prebirajo, obene prave viže oli glasa ne dado, de nišče ne vej, kaj piščejo oli godo. Ampak kedar se v ti cerkvi s tejm zastopnim gmajn deželjskim jezikom bere, poje inu pridiguje, taku od tiga ta cerkov, tu je ta gmajna vseh vernih, bo v ti veri potrjena, pobulšana inu potroštana« (Rupel 1966: 109–110).

Navedenim vidikom Trubarjevega pogleda na knjižni jezik se pridružuje tudi prevladujoče poimenovanje jezika, ki ga je prelil v knjigo: imenuje ga slovenski jezik, ta jezik znajo in govorijo in ga razumejo Slovenci, ki jih označuje bodisi s skupnim ali deželnimi in pokrajinskimi imeni glede na pokrajine, kjer živijo. To poimenovanje kaže na zavestno prizadevanje po skupnem jeziku, ki naj bi pokrajinsko razdruženo živče in razdruženo govoreče povezoval v skupno občestvo.

Teh nekaj naštetih Trubarjevih teoretskih izhodišč in izpričanih pogledov na jezik – pri tem je bilo hote izpuščeno kar je napisal o prevajanju in težavah pri iskanju ustreznih za abstraktne pojme – izpričuje družbene okoliščine oblikovanja slovenskega knjižnega jezika za širšo rabo, pa tudi družbene in politične posledice tega dejanja za Slovence. Prav to pa od nas terjajo, da s ponovnim branjem navedenih in drugih mest v Trubarjevih knjigah, korespondenci in drugih virih ugotovimo, da je bil namen Trubarjeve slovenske knjižne akcije tako verskega značaja – kakor se pogosto poudarja – in v širših družbenih ciljih: razvit v tem narodu jezik na najvišji ravni in omogočiti v njem razvoj izobražene slovenske zavesti, to pa je predvsem družbenopolitično dejanje z odločilnimi posledicami za narodni razvoj in zavest.

TRUBARJEV STAVEK

Jezik utemeljitelja novejše, za njim nepretrgane slovenske knjižne tradicije, Primoža Trubarja, je bil predmet številnih obravnav: Kidrič 1919, Rupel 1962, Rigler 1968, Pogačnik 1968b. Razpravljali so o Trubarjevem črkopisu, o govorni osnovi njegovega jezika, predmet posebne raziskave sta bila glasoslovje in oblikoslovje, zlasti v novejšem času tudi Trubarjev slog. Najobsežnejšo tekstno kritiko kakega Trubarjevega besedila je opravil Kidrič z analizo *Cerkovne ordninge*. (Danes te analize ni mogoče preverjati, ker delo velja za izgubljeno.)²⁴

O skladnji govori večina avtorjev v zvezi s posebnostmi Trubarjevega sloga. Njihova stališča je mogoče zvesti v ta spoznanja.

Trubarjevo besedilo da je prepolno pleonazmov, kar daje vtis zgovornosti in gostobesednosti (Kidrič, Rupel, Pogačnik itd.). Kljub temu da je očitno prizadevanje po razumljivosti (Kidrič 1919: 115) besedila. V oporo tem trditvam so navadno navedeni citati iz samega Trubarja, opozarjajo pa tudi na Trubarjevo izhodišče pri antičnih avtorjih. Pri obravnavanju vprašanja »razumljivosti« kot posebnega hotenja, ki naj bi bilo razvidno iz Trubarjevega oblikovanja besedil, ne pojasnjujejo, ali gre za sodobno pojmovanje netežavnega, zlahka dojemljivega sporočanja – ali za vprašanje, kako posredovati tudi zapleteno vsebino, da jo bodo bralci (poslušalci) dojeli in o njej samostojno premišljevali.

Zlasti starejši avtorji poudarjajo Trubarjevo sankcioniranje kmečkega jezika (Kidrič 1919: 139), medtem ko se pri novejših raziskovalcih vse bolj utrjuje misel, da gre za slovstveno preoblikovanje mestne govorice (Rigler

Prvič objavljeno pod naslovom *Trubarjev stavek* v 8. zborniku SSJLK (1972): 305–32. Primeri iz Trubarjevih del so navedeni v avtoričinem prečrkovanju, ki ga ohranjamo. Navedki, kjer je manjkala označba strani, so dopolnjeni.

²⁴ Izvod *Cerkovne ordninge* so leta 1971 odkrili v vatikanski knjižnici. Ob pisanju besedila avtorica tega izvoda še ni poznala. Do tedaj edini znani izvod so ga hranili v Dresdnu, a je bil uničen med zavezniškim bombardiranjem tega mesta leta 1945. [Op. urednika.]

1968 – in tam navedena literatura; Pogačnik 1968b: 101) ljubljanskega središča. Pri tem je komaj načeto vprašanje, koliko je Trubarjevo lastno zatrjevanje, da piše kmečki, »zastopen« jeziku, kakor ga na Raščici govorijo, primerljivo z znanim Luthrovimi stališči do jezika, glede katerih je nemška zgodovina knjižnega jezika že poudarila, da jih ne kaže sprejemati dobesedno, saj analiza kaže ustrezen razloček med vsakdanjo govorico in Luthrovo ubeseditvijo (Eggers 1969). Že nepopolna primerjava ustreznih mest pri Luthru in Trubarju namreč opozarja, da je dobil Trubar pri Luthru očitno pobudo za intenzivno razmišljanje o jeziku (primerjamo lahko že Luthrovo in Trubarjevo pripombo o dialektalni razčlenjenosti nemškega in slovenskega jezika).²⁵ To pa nemara tudi sili k prevrednotenju drugih Trubarjevih trditvev: tako Luther kakor Trubar pravita, da pišeta za preproste v njihovem jeziku, dejansko pa se v svojem pisanju ne ozirata na obstoječo socialno diferenciacijo in oba pišeta za različne družbene plasti. V luči takih primerjav se utegne prej omenjeno vprašanje lahke razumljivosti pokazati kot vprašanje ubeseditve, ki je po svojih semantičnih razsežnostih dostopna pripadnikom vseh družbenih plasti – ni pa ujeta v ozke meje strokovne teološke komunikacije.

Za Luthra je znano, da je oblikoval svoje spise po šegi tedanjih izobražencev, podkovanih najprej v latinskih šolah, in da je na tej podlagi gradil tudi svoj pogled na jezik in slog. O Trubarjevi pripravi pa so stališča različna: Rupel je na primer ugotovil, da je bila njegova latinščina preprosta, ves način izražanja v slovenskih in neslovenskih tekstih pa da ne dopušča, da bi ga imeli za humanista (Rupel 1962: 230). Vprašljivo je tudi postavljeno razmerje med trditvijo, da je zapisal vsakdanji govor, in

²⁵ »Er selbst (Luther) sagte einmal (*Tischreden*, Bd. 4, Nr. 4018), dass *es in der deutschen Sprache viel Dialecti, unterschiedne Art zu reden gibt*, und dass Deutsche aus Nord und Süd oft nicht verstehen können, *sonderlich die nicht gewandert sind*« (Eggers 1969: 169). Trubar TE 1555, posvetilo: »Mi imamo pak tukaj tri riči vom povedati: Na prvu. Kedar ta slovenski jezik se povsod glih inu v eni viži ne govori – drigači govore z dostimi besedami Krajnci, drigači Korošci, drigači Štajerji inu Dolenci ter Bezjaki, drigači Krašovci inu Istrijani, drigači Krovati – obtu smo mi letu naše delu v ta krajnski jezik hoteli postaviti za dosti riči volo, nerveč pak, kir se nom zdi, de ta tih drugih dežel ludi tudi mogo zastopiti. Inu mi nesmo v le-timu našimu obračanu oli tolmačevanu lepih, gladkih, visokih, kunštnih, novih oli neznanih besed iskali, temuč te gmajnske krajnske preproste besede, katere vsaki dobri preprosti Slovenec more zastopiti; zakaj ta muč svetiga evangelija inu naše izveličane ne stoji v lepih, ofertnih besedah, temuč v tim duhej, v ti risnici, v ti pravi veri inu v enim svetim kršanskim lebnu« (Rupel 1966: 65). Prim. tudi TT 1557: a 4b–b 1a.

trditvijo, da se je pri razlagi naukov in pri ubeseditvi molitvenih obrazcev naslonil na ustno izročilo in v zvezi s tem na že ustaljeno terminologijo. Nepojasnjeno je še vprašanje, kako je z razmerjem do jezika kot izrazila: Rupel (1962) ugotavlja, da je bil humanistom jezik predmet kulta, Trubarju zgolj izrazno sredstvo za izražanje verskih naukov. Trditev ni podprta z argumentacijo, čeprav je po svoji teoretični vrednosti pomembna: zdi se, kakor da je Rupel izrekel to misel v zvezi z vsemi Trubarjevimi besedili, ne glede na razločke v zvrsti in obliki besedila. Na drugi strani Pogačnik (1968b: 102) opozarja v zvezi z analizo Trubarjevega sloga na Erazmovo razmerje do jezika, za katerega je značilno posebno upoštevanje besede in njenega pomena.

Ravno tako so ocene različne glede skladnje in sloga. Rupel (1962: 230) pravi, da so pri Trubarju pogosti dolgi stavki, kaj navadni pod vplivom nemščine in latinščine, in da je nagnjen h gostobesednosti in kopičenju sinonimov. Tako da je oblikovan slog pridigarja, ki hoče vplivati na poslušalca »ob širokem zamahu svojih rok in s širino svoje besede, poudarjajoč misli in pojme s kopičenjem izrazov«. Pogačnik k temu dodaja ugotovitev o plastičnem, živem slogu (Pogačnik 1968: 138) in trdi, da so v teološki ali kulturnozgodovinski snovi stavki kratki, z njimi izpovedane misli zgoščene, medtem ko je besedilo, ki je neposredno namenjeno občinstvu, polno inverzij, dodatkov ali ponavljanj in tudi besedni red da je v takih besedilih dosti bolj prost.

Postavljene trditve so v prvi vrsti skušenjske, to se pravi, opravljene pretežno na podlagi splošnega vedenja o dobi, o Trubarjevem življenju, na temelju spekulacije biografskih dejstev (nepopolno šolanje itd.) in ob primerjavi nekaterih sodobnih poetik (prim. Pogačnikovo (1968: 140) prikazovanje Flacijevega pojmovanja stila). V veliko manjši meri so postavljene na temelju analize stavčne zgradbe celih besedil.

Naša naloga na tej stopnji je popisati odbrane primere Trubarjeve stavčne organizacije, vzete iz zbirke popolnih izpisov vrste Trubarjevih del v časovnem razponu od prve Trubarjeve knjige do kasnejših del. Opozoriti želimo, da je bilo Trubarjevo besedilo v vseh zvrsteh tipično za čas, v katerem je Trubar deloval. Posamezne slovstvene zvrsti znotraj njegovih besedil se razlikujejo po sporočevalnem namenu, po izbranem besedju, ne nazadnje po izbrani slovstveni obliki – manj v stavčnih vzorcih. Če pa se razlikujejo v stavkih, se razlikujejo največ zaradi tega, ker je v nekaterih besedilih več, v drugih manj pisateljske artificialnosti. Poudariti moramo, da je Trubarjeva poetika oblikovana na temelju slovstvenih navad, ki so

puščale v tem prostoru svojo sled najmanj od konca 15. stoletja dalje. V mislih imamo tako imenovane dvojne, trojne formule, znane že iz antične retorike; slogovne prvine, ki jih je prinesel nominalizem: predvsem posebno pomensko ureditev v serijah sinonimov – značilna smiselna razvrstitev besed s podobnim pomenom je peljala bralca skozi vrsto konkretnih poimenovanj k oblikovanju abstraktnega spoznanja; način stvarnega ubeseditvenega postopka, značilen za realizem 16. stoletja in podobno. Iz vsega tega si je Trubar oblikoval svoj lastni ubeseditveni vzorec. Pri tem je spričo razširjenega retoričnega pravilnika ubeseditve malo verjetno, da bi bil izbrani način zgolj izraz »duhovne strukture, ki bi avtomatično diktirala tovrstno členitev snovi« (Pogačnik 1968b: 108).

Zgledi take retorične urejenosti v zgradbi odstavka in ureditvi zaporedja posameznih delnih stavkov so pri Trubarju izraziti že od prve knjige dalje. Značilna Trubarjeva zasnova je sestavljena iz treh delov (taka členitev je bila ugotovljena glede na razvrstitev vsebinskih prvin, predvsem s stališča slovstvene vede – za izbrane zgleds morebitne prve proze; Pogačnik 1968). Ta ureditev ni vezana na vsebino in tako na zvrst; potrjuje nam to zgled iz TC 1550, od koder smo izbrali uvod v *oratio Dominica*, torej neke vrste poljudno teološko besedilo: trojna ureditev velja znotraj daljšega niza stavkov, tako pa je tudi razčlenjeno celotno besedilo: iz treh, ravno tako po načelu trojne ureditve povezanih delov. Taka razčlenitev je utemeljena s slovenskim podnaslovom k latinskemu naslovu (*De vera divina Nominis Invocatione*): *Kaj je ta Molitva / Du inu koku se ima Moliti*. Besedilo je urejeno po načelih antične in tedanje retorike: prvi del, uvodni, je krajši, jedro je daljše in zanimivo zgrajeno: iz treh odstavkov, od tega ima zadnji ponovno vsebinsko in oblikovno členitev na tri dele; sledi sklep ki je zgrajen po istem obrazcu, značilno zanj pa je, da so posamezni deli v njem podobno urejeni po načelu trojne formule (seveda je tu mišljeno figuriranje stavkov). Karakteristična je eksplicirana povezava posameznih delov, kar seveda daje besedilu učinek povezanosti (Wierzbicka 1966), celovitosti, ki pa je vendarle drugačen od povezanosti, kakršna se izoblikuje v baročnem besedilu: tu je tako vsebinsko kakor oblikovno nalaganje ene skupine pomenov na drugo. Povezovalna sredstva med posameznimi deli takega besedila so vezniki ali vezniške dvojice, pa tudi priredni vezniki ali prislovi v navezovalni funkciji, navezovalna stavčna pojasnila (*inu kadar, kadar pak, obtu, tu je* itd.). Tako eksplicirano povezovanje pa obstaja tudi znotraj večjega niza stavkov. Kot zgled navajamo uvodni in sklepni odstavek obravnavanega besedila.

1. Uvodni odstavek:

»Ta molitva / je an risničin serčan inu prijatliv zguvor Zbugom / tu je kadar Mi kar je nam vmisli pravimo Bogu / inu kadar vnaših vнадlugah na nega kličemo tar prosimo iz serca de nam pomaga / oli kadar mi za dobruto kir smo prijeli hvalimo Boga / tak zguvor je ana prava Molitov« (TC 1550: 16).

Trubarjevo, z razdelki opravljeno govorniško členitev, spremlja²⁶ delitev slogovnih prvin na tri dele:

- 1) Ta molitva je an risničin serčan inu prijatliv zguvor Zbugom;
- 2) tu je kadar mi kar je nam vmisli pravimo Bogu inu kadar vnaših vнадlugah na nega kličemo tar prosimo iz serca de nam pomaga oli kadar mi za dobruto kir smo prijeli hvalimo Boga;
- 3) tak zguvor je ana prava Molitov.

Prvi stavek bi lahko po tedanji retoriki poimenovali definicija (Susenbrotus 1576), sklepni stavek je povzetek – v okviru retoričnega figuriranja (Susenbrotus 1576), ki je med obema stavkoma očitno, bi lahko pomislili na hiazemsko ureditev z izpostavljenima subjektoma na absolutnem začetku in koncu (Susenbrotus 1576), to figuriranje pa obstaja samo med besedami, pri tem se stavčna funkcija spremeni: *ana prava Molitov* v zaključku je namreč del predikatove sintagme in ne subjekta (opora za to je nemara epiteton *prava* ki ga začetna definicija ne vsebuje, torej je v predikatovo sintagmo dodana kvalifikacija. Figura spada med retorične figure prvega reda (Susenbrotus 1576). Znotraj tega okvira uvodnega in sklepnega, z navideznim hiazmom povezanega stavka, je skupina treh samostojnih časovnih odvisnikov, ki so sicer polisindetično povezani (*inu, oli*) – torej spet stavčno figuriranje – poleg tega je tudi vsakokrat ponovljen časovni veznik *kadar*, pomeni vsakega stavka so samostojni, na prvi pogled sinonimni, natančna razčlemba pa pokaže pomenski razpon, ki ga je Trubar označil z veznikom *oli* med drugim in tretjim časovnim odvisnikom. Veznik *oli* označuje pomenski razloček med stavkoma, ki pomenita molitev prošnjo, in stavkom, ki pomeni molitev zahvalo. Vsak stavek na podlagi te pomen-ske preobrazbe torej nadomešča izraz, vso zvezo je zaradi tega mogoče imeti za razvito tridelno formulo povezave sinonimov. Z ugotovitvijo take zgradbe odstavka (variacije struktur N_1 cop N_1 in z izpostavljeno zapleteno opozicijo s stavki namesto izrazov) pa retorične zapletenosti odlomka še

²⁶ V izvirnem besedilu članka: *spreminja* [Op. urednika].

nismo izčrpali. Znotraj posameznih stavkov je namreč še členitev posameznih stavčnih delov (členitev je poljubna in nikakor ni bolj pogostna v zaključkih (Wierzbicka 1966) kakor sredi stavka): *an risničin serčan inu prijatliv zguvor Zbugom (risničin / serčan inu prijatliv* s podredno in priredno zloženostjo), *vnaših vнадlugah na nega kličemo tar prosimo iz serca* (spet z notranjo hiazemsko ureditvijo dopolnil), inverzija objekta, ki je zapolnjen s stavkom: *kadar Mi kar je nam v misli pravimo Bogu* (pri čemer bi lahko spet omenili hiazemsko igro med stavkoma / predmetoma – relativnim in intencijskim (Polanski 1967: 43) v prvem in drugem stavku s *kadar*), vpeljava oziralnega stavka namesto pridevnika s posebno pomenško koncentracijo na pomenu glagolske oblike – rezultativa: *kadar mi za dobruto kir smo prijeli hvalimo Boga*; oziralni stavek namesto nevtralnega pridevnika/deležnika *prejet (za prejeto dobroto)* razbija stavek in poudarja posamezne njegove dele (Wierzbicka 1966). Sklep: razmeroma preprost in kratek uvodni stavek se nam pokaže kot stroga retorična zgodba, sicer tako povezana v celoto, da se njene zapletenosti na prvi pogled ne zavedamo, saj zgradba deluje kakor urejena struga, po kateri se prelivajo k nam besede in besedne zveze, ki stojijo namesto njih. Od stavčnih tipov so v odlomku za naš čas značilni poleg nominalnih stavkov tako časovni stavki s *kadar*, kakor predvsem oziralni stavki (zlasti v obravnavani funkciji) in intencijski stavki (*z da, naj* in vprašalnicami), inverzije besed in stavkov so podvržene še drugi retorični igri hiazmu.

2. Na širši repertoar stavčnih tipov in na bolj zapleteno zgradbo odstavka naletimo v sklepnem odlomku:

»Per tejm more tudi človik vejčiti / za kaj ima prositi / de za tu spodubnu prosi / od tiga nas tudi beseda božja vuči. Obtu imamo perveč za večne nebeske inu duhovske riči za tu pravu dobru stanovitnu blagu prositi / koker vtim očanaši poredi stoji / de se tu Ime božje posveči / tu je / de Jezus Kristus naš Gospud inu ohranik povsod na svejdtu se rezglasi de bo od vseh žlaht ludi prou spoznan tar češččen / de bi on vnas kraloval sujem duhum / inu de po nega voli se izide na zemli, de nas ne zapusti vti smerti / inu de nam sa po tejm lebni ta večni / take prošne so zdajci inu gvišnu všlišane. Za telesne pag inu posvejdtne riči / katere kratig čas vživamo / koker za posvejdti mir / dobro letino / za vžitak / za dobro gospoščino: ženo / otroke / inu za vse tu kar htimu lebnu sliši / imamo tudi vpokuri inu vueri prositi / oli pag vti viži / aku Gospudi Bogu dopade / je li nega vola inu je li nam nucnu / inu vtakim neimamo bogu mase inu časa postaviti / vti viži so vsi svetniki molili inu Jezus sam Luce. v. xxii. ii. Regum xv« (TC 1550: C 3a–C 3b).

Zgradba uvodnega stavka je odločilna za ves odstavek: za stavek je značilna dvodelna formula (z asindetično povezavo) –

- 1) Per tejm more tudi človik vejdi / za kaj ima prositi;
- 2) de za tu spodobno prosi (transpozicija med sosednjima stavkoma – Susenbrotus 1576) / od tiga nas tudi beseda božja vuči.

Drugi stavek je zložen z inverzijo intencijskega odvisnika na začetek, kar stopnjuje napetost med stavkoma, ki je sicer že ustvarjena s transpozicijo. Ravno tako iz dveh asindetično povezanih stavkov je zgrajen zaključek. Med obema deloma jedra (*Obtu imamo perveč za večne nebeske inu duhovske riči [...]* in *Za telesne pag inu posvejdtne riči [...]*) je napetost pomenškega nasprotja, eksplicirana v povezavi z adverzativnim *pag* (današnje *pa*). V odstavku je značilna figura v širjenju členov bodisi v okviru dvojnih ali trojnih formul, pa tudi s sinonimiko, ki je različna: v primeru *imamo perveč za večne nebeske inu duhovske riči za tu pravu dobru stonovitnu blagu prositi* gre za pojasnjevanje s pomočjo metaforike v ponovitvi konstrukcije. Figura, imenovana hiperbaton (Susenbrotus 1576), je v formuli izrazito retorično poudarjevalno vlogo: *Za telesne pag inu posvejdtne riči*. Eksplicacija dveh pojmov je v odstavku v opaznem ravnotežju: v prvem delu jedra se eksplicira teološki termin, ki je izražen z glagolom. Vezni člen je navezovalno sredstvo za glagolska pojasnila (ali nekatere vrste apozicije) – *tu je*: »vtim očenaši poredi stoji, de se tu ime božje posveči, tu je, de Jezus Kristus naš Gospud inu ohranik (stalna formula z retorično razčlenjeno opozicijo, možne so številne variacije) povsod na svejdtu se rezglesii // de bo od vseh žlaht ljudi prou spoznan tar čaščeni // de bi on vnas kraloval sujem duhum // inu de po nega voli se izide na zemli, de nas ne zapusti vti smerti inu de nam da po tejm lebni ta večni // take prošne so zdajci inu gvišnu vslišane.«

Zadnji stavek smo²⁷ navedli, da pokažemo na regularno vklenjenost v začetni uvod in sklep na kraju, s tem pa opozorimo na trodelno zgradbo tudi znotraj posameznih stavčnih skupin (ki pa se mestoma zamenjujejo z dvodelno formulo). Primer je značilen zaradi gradacije med členi in zaradi obrata, ki je zaobjet v splošnem *povsod na svejdtu se razglasi* z impersonalno zgradbo enodelnega stavka, a je v drugem stavku za spoznanje konkretnjši s povzročiteljem v ablativu/genetivu ob sicer pasivni obliki glagola, ki pa že eksplicira subjekt, do polne eksplicacije v dvodelnem aktivnem stav-

²⁷ Ponovno. [Op. urednika.]

ku. V drugem delu jedra tega odstavka (ki je sicer trodelno grajen, tako da konkurirata dvodelna in trodelna formula) je ravnotežje prvi seriji psevdosinonimnih stavkov pojasnilna razširitev predmetne sintagme *Za telesne pag inu posvejdne riči*, ki vsebuje ravno tako teološki pomen kakor glagol *posvečuje*. Razširitev je opravljena s pomočjo retorične členitve: teološki pojem je ločen od pojasnila z ekspanzijskim oziralnikom (Polanski 1967: 43) *katere kratig čas vživamo*, katerega vloga pa ni zgolj v retoričnem ločevanju členov, ampak ravno tako v povezovanju, torej v opravljanju funkcije povezave med strokovnim terminom in pojasnilom, ki je sestavljeno iz pomenov konkretnih predmetov. Apozicijska rešitev je opravljena neposredno s primerjalnim veznim adverbom *kakor: koker za posvejdni mir / dobro letino / za vžitek / za dobro gosposčino: ženo / otroke / inu za vse tu kar htimu lebnu sliši*. Pomeni v tej seriji so urejeni od splošnega, daljnega, k bližnjemu. – Stavek, in z njim antitetična perioda, je sklenjen retorično oblikovano povedkovo (osebek je ekspliciran v glagolu) sintagmo oziroma njenim drugim delom, sestavljenih iz adverbialnih določil, od katerih so najpoprej retorično urejeni izrazi, nato stavki: *imamo tudi vpokuri inu vueri prositi oli pag vti viži* (podobno artikuliranje je tudi pri zvezi *za telesne pag inu posvejdne riči*, le da je izpeljano samo z dvema v nasprotni strani obrnjenima veznikoma, medtem ko je tu izrazitejše: ločeno je z nedoločnikom – delom modalne zveze in dvema veznikoma, ki pa sta istosmerna), *aku Gospudi Bogu dopade, jeli nega vola inu jeli nam nucnu*. V zadnji zvezi je zanimivo retorično variiranje pogojnih veznikov s ponovljeno obliko v poslednjih dveh stavekih.

Ker Trubar zaradi retorične figure ponavljanja zelo pogosto niza isti stavčni vzorec, smo pri analizi pozorni na tiste tipe, ki se ponavljajo najpogosteje: od podrednih smo spoznali nizanje časovnih *kadar*-stavkov, intencijske stavke raznih vrst (*da*, odvisno vprašanje) in skupino pogojnih stavkov, pri katerih pa je zanimivo stilistično urejeno alterniranje vezniškega sredstva. Zgradba je razgibana s številnimi retoričnimi figurami znotraj delnih stavkov, besedilo pa tudi s figurami, kakor je hiperbaton, tako zelo povezano v celoto, da ni občutka razbitosti. Stavčne in medstavčne figure tako imenovanih gramatično sintaktičnih shem (Susenbrotus 1576) ustvarjajo zaradi posebne uvrščenosti v besedila že omenjeno napetost med posameznimi deli sporočila in povezujejo tako veliko bolj intenzivno od običajnih sintaktičnih razmerij v stavku.

Obravnavano besedilo je po pomenu dvojno: teološka razlaga in duhovnikovo prepričevanje. Ta dvojna sporočilna naloga, ki je v kasnejših

spisih pogosto dopolnjena s polemiko (različne oblike pripovedi razumem pri Trubarju kot vprašanje oblike besedila!), je seveda vplivalo na izoblikovanje sloga. Posebej vidno je to v tistih besedilih, v katerih je nagovor, prošnja ali prepričevanje. Figure, ki jih v takih primerih uporablja in ki so ravno tako kakor prejšnje iz repertoarja antične in renesančne poetike, so nekoliko drugačne od prej prikazanih. Iz druge molitve (*alia collecta*) v TC 1550, za katero je dokazano (Rajhman 1972), da ni prevedena, četudi je vplivana od tujih predlog, smo vzeli za zgled začetek in sklep.

1.

»[Ana lepa Molitva / katero sadašnjemu času ti Slovenci imajo vsak dan Moliti.] O vsigamogoči dobrutlivi Bug / an večni oče našiga gospudi Jezusa Kristusa / kir si se iz tuje velike milosti tim človekom dal naznane / inu kir si tujga lubiga Sinu Jezusa Kristusa našiga gospudi samiga poslušati poročil / zakaj ti sred stujem Sinum inu svetim Duhum si vse riči stvaril inu sam obderžiš / Smilise smilise tudi čez nas boge Slovence / mi smo ja več koker drugi ljudje subper te grešili / zatu mi tudi pravičnu več terpimo od Goga inu Magoga od Turkov inu drugih Antikristovih hlapcev« (TC 1550: 2. del, D 3a–D 3b).

Načelo trojne členitve, ki ga v kasnejših besedilih, v katerih odlomke zamenjajo daljša poglavja, ne more zmeraj upoštevati (razen v detajlu), je upoštevano tudi v nagovornem delu, in sicer tako v začetnem »klicanju na Boga«, ki je sestavljeno iz nagovora (dva stavka), razširjenega z dvema oziralnima stavkoma in sklenjenega s pojasnjevalno vzročnim stavkom, zaključenim z dvojno formulo: *si vse riči stvaril inu sam obderžiš* (z zanimivo obliko dovršnega prezenta v pomenu futura: vsebinski razpon med stanjem in rezultatom in perspektivo v prihodnost, kar je v skladu z verskim naukom, je Trubar večkrat izrazil na podoben način), ravno tako pa tudi v prošnji drugega dela, v kateri je posebej opazen asindetični prehod med figuro prvega stavka (*epidzevksis*; Susenbrotus 1576) in med utemeljitvijo prošnje, ki je sestavljena iz dveh delov: figura v obeh delih je posebna oblika retorične amplifikacije, neke vrste *incrementum* (*avksis*; Susenbrotus 1576). Tudi tu je dvojna formula samo v sklepu (*od Goga inu Magoga od Tirkov inu drugih Antikristovih hlapcev* – primer je značilen zaradi pomenskega razpona med preteklostjo in sodobnostjo, ki ga je treba iz zveze razumeti).

2.

»Vuežgi vnih ta pravi ajfer / po pravi zastopnosti tuje svetu Ime inu kralstvu raztegniti skuzi tujo besedo per nih vseh pokornikih / de se

ta Visoka inu nizka Gospoščina vnih oblasti koker zvejsti tuji služabniki inu očeti tuje Cerkve / inu mi tudi pruti nim Koker ti zvejsti pohlevni pokorniki / po vuki tuje besede na vsim tar iz serca se izkažemo / inu de se tu vse sturi tebi na čast inu na hvalo inu k ohranenu naših duš / Za volo našiga gospudi Jezusa Kristusa Sinu tujga / kir stebo sred svetim duhum je živ inu gospuduje imar inu vselej. Amen« / (TC 1550, 2. del, D 3b).

Sklep se veže na srednji del (povezava s pronominalizacijo *vnih*): utemeljitev prošnje je izražena s finalnim odvisnikom, ki je pogosta stavčna oblika v takem kontekstu (poleg prirednih vzročno pojasnjevalnih stavkov, ki jih uvaja *zakaj*, in *zvez*, uvedenih z vzročnima adverboma *obtu*, *zatu*). Opozoriti je treba na zamenjavo, ki jo je opravil, da bi se izognil rabi istega veznika *de* v različnih funkcijah: namesto atributivnega intencijskega odvisnika *z de* rabi infinitivov stavek – *vuežgi ajfer reztegniti*; obravnava bi bilo treba *zvezo* med načelom dvojne formule in vmeščanjem enako sestavljenih adverbálnih določil in njih števila ter povezave več atributov: zelo pogosto je namreč variiranje v postavljanju ravnotežja v stavku s pomočjo vseh teh postopkov; to pa govori za to, da pri stavčnem oblikovanju tudi število izrazov, obseženih v kakem delu stavka, ni bilo brez pomena. Paralelizem v obeh finalnih odvisnikih (položaj predikatnega atributa, uvedenega s *koker* ob subjektovi sintagmi ustvarja videz apozicije) je v našem razglabljanju nova, za tedanje strukturiranje odstavkov značilna figura. V zaključnem klišeju kaže opozoriti na apozicijo *Sinu tujga* kot na eno izmed pogostih sredstev za poglobljanje stavčne intenzitete. Morda bi kazalo predpostavljati, da so tuje predloge za to priredbo spodbuda za bolj racionalno razporejanje dvojnih formul, kakor smo tega vajeni iz besedil, ki jih pripisujemo Trubarjevemu peresu.

Analiza prve Trubarjeve knjige kaže, da je bila osnova Trubarjeve poetike nastavljena že z začetkom njegove pisateljske poti. Natančna analiza bo pokazala, koliko prvin iz bogatega repertoarja renesančne poetike je uporabil zase, iz tega bo razvidno tudi, kakšen je značaj te poetike. Izbrani stavčni tipi, ki smo jih prikazali ob interpretaciji obeh odlomkov, potrjujejo znano Trubarjevo vlogo: verskega reformatorja in pridigarja. Njegova nagnjenja pa so bolj razvidna iz vrste drobnih stavčnih figur, ki jih je stalno uporabljaj. Ni namreč pomembno, ali je znal uporabiti ves retorični aparat, pomembno je, da si je iz številnih možnosti izbral tiste, ki so ustrezale

njegovemu besedilu, to pa je bila tudi osnova za vse druge slovenske protestantske pisce.

Iz Trubarjeve korespondence in iz analize del je znano, da je Trubar svoj jezik do konca spreminjal in izpopolnjeval, zato sta za sklep tega razpravljanja izbrana dva zgleda iz obdobja po prvi slovenski knjigi. Najpoprej zgled iz *Ene dolge Predgovori k TT 1557* (TT 1557: o 1a):

»Ta XXX. Cap. Več je tudi potreba, te ludi vučiti inu nim povedati, de je timu gvišnu taku, De taki ludi, tar si oni bodi te kerščeniki, oli Iudi oli Turki, mali oli veliki, bozi oli bogati, mož oli žena, mladi oli stari, kateri te velike grozne inu Smertne Grehe dopernašajo, vtih prebivajo inu imajo na sebi, de ti isti nekar le samuč po tim lebnu vtim peklu vekoma bodo štrafjani od Buga, temuč oni tudi tukaj na tim svejtu vletim životu bodo čestu grozovitu štrafjani inu končani. Mi vidimo inu slišimo skoraj vsak dan koku čudnu ti Razbojniki, Vboniki, Prešustniki, Kecarji, Tatje, Golufi, kir falš persegujo, šentovavci, cuperniki, špotlivci božji inu nega besede. Inu taki hudi, neverni inu škodlivi ludje, bodo rezodiveni, se zvejdo, prido naprej inu bodo dani naznane, bodo vietii, pesani inu končani od Buga inu Gosposčine.«

Zgled naj pokaže, kako svobodno je Trubar figuriral to besedilo. Prolepsis (Susenbrotus 1576) je deloma speljana s pomočjo formule, znane iz formul, zelo pogoste v srednjevisokonemški pesnitvi, pa tudi v drugih besedilih tega časa (pri nas na primer znanih iz mestnih priseg 15. in 16. stoletja): *arm unde rich, alt unde junc, wip unde man* itd. (Eggers 1969: 105). Menjava figur naštevanja (artikulus (Susenbrotus) – naštevanje nominalnih členov: *mali oli veliki, bozi oli bogati*; membrum – naštevanje kratkih glagolskih zvez: *bodo rezodiveni, se zvejdo, prodo naprej inu bodo dani naznane*) je spretna in figure se neprisiljeno prelivajo v formule, kakor to zahteva vsebina in kompozicija besedila. Iz na sredi utrnjenega stavka, ki ga začinja s formulo *Mi vidimo inu slišimo skoraj vsak dan*, spoznamo, da ga je serija poimenovanj v dolgem, priredno povezanem stavčnem členu lahko zamotila s svojimi pomeni in jo je zaradi tega pustil nedokončano. Pokazalo se bo, ali je večje število takih primerov zadosten dokaz za ugotovitev nove Trubarjeve slogovne posebnosti. Pojav je blizu anakolutu in ravno tako prvina govornega jezika, kakor je iz govora tudi razvrstitev v začetnem stavku – *Več je tudi potreba* – s stavčnim poudarkom na začetnem *več*, značilnem izključno za govor. V besedilu molitve govorna prvina (partikula *ja*) služi ne le intenziviranju pomena, ampak tudi vnaša v besedilo odtенок intimnosti.

V zgledu, ki smo ga iztrgali iz najboljšejšega Trubarjevega dela, iz *Katekizma z dvejma izlagama* (TC 1575: 443–444), smo izbrali primer variiranja formul, zanimiv ne le zaradi ritma, ki pri tem nastane, ampak tudi zaradi zapolnitve s pomeni (najsi gre pri tem za primerjave ali za staro izrazoslovje):

»Raven inu poleg tiga, Vsi ti, kateri vnašiga Gospudi Jezusa Kristusa prov verujo inu so vnega imeni Kersčeni, ti isti so noter Vkristusa, koker ti nega Vudi zasajeni inu Vpelcani, inu žnim enu Tellu ratali, vtaki štalti inu viži, de vsiga blaga Kristuseviga inu te nega dobrute, Svetusti inu Pravice, so diležni inu obdileni. Kristus Jezus je na tim svejtu bog bil, oli on je iz tiga buštva odrešen, inu je zdaj Vnebesih vekoma bogat, Kristus je bil na tim Svejtu vlovlen, tepen, bijen, gajžlan, zašpotavan inu na Križ perbijen, Oli on je skuzi to Ječo vto večno frajngo, skuzi špot inu zasromovane, vto Večno čast, Glorio inu Vmajesteto šal inu prišal, Kristus je vmorjen inu pokopan, oli ta Smert ga nej premogla obderžati mertviga, Temuč on je na tretji dan, iz suje lastne moči, od Smerti vstal, je stopil vta Večni leben, Inu je to Smert inu ta pekal obrupal, nim nih muč inu oblast čez vse Verne vzel inu cilu zaterl. Obtu po tehmal tu Vudi se te Glave derže, inu se od tiga telesa ne ločijo, Temuč ta Glava, tu Telu inu ti Vudi, se derže inu hranio vkupe, Za tiga volo, kateri so [...].«

Zgled obsega prvi in drugi del po spredaj opisanem pravilu tridelnega odstavka. Stavčni tipi so bili vsi bodisi omenjeni ali prikazani v odlomkih: substitucijski oziralnik (Polanski 1967: 43) s povezovalnim demonstrativom v nadrejenem stavku (*usi ti, kateri – ti isti*), ki je pri Trubarju običajen, ima pa seveda tudi slogovno funkcijo obteževanja besedila (ustvarjanja monumentalnosti), finalni odvisnik, adverzativne zveze bodisi z vezniškim ali navezovalnim *oli*, poudarjena protivna zveza *ne – temuč* (v zgledu iz TT 1557 *nekar le samuč – temuč*), bolj zanimive so formule sestavljene tako iz besed z različnimi pomenskimi intencijami kakor iz sinonimov (*so diležni inu obdileni*). Stavčno figuriranje zajame v začetek stavka ne več veznika ali oziralnega zaimka, ampak osebek (beseda *Kristus* ponovljena trikrat zapored), v okviru tega je vzpostavljeno ravnotežje z dvema serijama poimenovanj (predikatna določila; ponovljeno zaporedje s pomenskim stopnjevanjem od konkretnega k sublimiranemu v sintagmah adverbialnih določil). Prav to delo, *Katekizem z dvejma izlagama*, potrjuje z mestoma artistično virtuoznostjo sloga tezo o zavestni Trubarjevi poetiki, ki je bila pobuda za našo analizo.

Kar smo opazili tako v navedenih zgledih kakor v drugih besedilih, nas sili k spoznanju, da je bila prva slovenska knjiga ravno tako kot prejšnji spomeniki oblikovana po slogovnih značilnostih svojega časa. Prvi slovenski besedni ustvarjalec – tako ga lahko imenujemo zaradi posebnosti besedne upodobitve v 16. stoletju – si je izdelal lastno poetiko, ki jo bo treba natančno raziskati. Pri tem bo nemara mogoče iz vrste uporabljenih figur tudi ugotoviti, koliko je izbiri ravno te oblike botrovala tudi iz novejšega slovstva znana regionalna posebnost bogate in natančne eksplikacije, tipična za slovenski dolenski in štajerski prostor v nasprotju na primer z gorenjskim. Če se bo to opažanje pokazalo kot pravilno, potem bo treba na vprašanje »zgovornosti in gostobesednosti« gledati s čisto drugega zornega kota, kakor se je to gledalo doslej.

ŠTIRISTO LET BOHORIČEVE SLOVNICE (1584)

Slovensko jezikoslovje in slovstvena zgodovina sta se z našo dediščino po Adamu Bohoriču že veliko ukvarjala. In vendar – kakor si vsaka doba z novimi, drugačnimi lučmi osvetluje bodisi tisto, kar je bilo doslej znane-ga, ali skuša pojasniti tisto, kar je ostalo doslej neodkrito ali ni bilo poudarjeno, tako je tudi v letošnjem letu spomina na oba za razvoj slovenskega knjižnega jezika pomembna mejnika priložnost, da opomnimo na nekatera manj znana ali pozabljena dejstva, ki so pomenljiva za našo današnjo misel o lastni preteklosti, in da pokažemo morebitna nova spoznanja in domneve.

Podatki iz zgodovine jezikoslovja (Heinz 1978: 81 in sl.) nas opozarjajo, da smo Slovenci dobili prvo slovnico v času, ko so na mesto v srednjem veku običajne latinščine vse bolj nezadržno stopali nekateri narodni jeziki. Klasična latinščina, ki je bila že v starem veku izoblikovana tudi z gramatičnimi refleksijami in v srednjem veku obnavljana s številnimi priročniki za učenje pravilnega in dobrega pisanja ter je služila kot litur-gični jezik, pa tudi kot jezik znanosti in umetnosti, zlasti v mednarodnem sporazumevanju, se je po znani Dantejevi²⁸ razpravi nezadržno umikala živim jezikom.

V 16. stoletju, ko je protestantizem – v skladu z idejami humanizma in renesanse – postavil zahtevo po branju in premišljevanju *Svetega pisma* v lastnem jeziku, je boj za uveljavitev naravnih jezikov trajal že tretje stoletje. Od 15. in 16. dalje se je razvijalo tudi jezikoslovno spoznavanje in čedalje več je bilo jezikov, ki so bili prikazani (to je – v določenem smislu

Prvič objavljeno pod naslovom *Štiristo let Bohoričeve slovnice: Articae horulae – Zimske urice* (1584–1984), *Jezik in Slovstvo* 29/6, 1983–1984, str. 210–216. Navedkov iz uvoda v BH 1584, ki jih avtorica povzema po navedenem mestu prevoda v Ruplu 1966, ne navajamo posebej. Popravljen je letnica Varonove smrti.

²⁸ Gl. Heinz (1978: 81): Dante Alighieri, *De vulgari eloquentia* (*O ljudski govorici* ali *O narodnem jeziku*), 1301. Prim. tudi razmišljanja Rogerja Bacona.

normirani) v lastnih slovnica²⁹. Od romanskih slovnice se tedaj omenjajo slovnice italijanskega, španskega, katalonskega, portugalskega jezika, vrsta francoskih slovnice (v latinščini, francoščini in celo angleščini), izšla je angleška slovnica, več nemških, slovnici bretonske in valeške keltščine, izšli sta slovnica madžarskega in baskovskega jezika. Od slovanskih jezikov je bila tedaj slovnico popisana češčina, najprej v več rokopisnih poskusih, prva češka slovnica (za Nemce) je izšla 1567, več del je izšlo med letoma 1571 in 1577, za prvo resnejšo češko slovnico pa omenja zgodovina češkega knjižnega jezika slovnico iz leta 1603 (Havránek 1936: 64). Prva poljska slovnica je izšla leta 1568, po več rokopisnih poskusih je bila leta 1599 za potrebe verskih reformatorjev napisana prva slovnica hrvaškega jezika, avtor Bartol Kašić jo je nekaj skrajšano izdelal leta 1604 (Vince 1978: 63). Prva slovnica cerkvene slovanščine je izšla šele leta 1619 (M. Smotrickij). – Slovničarji pa so se zanimali tudi za nekatere neindoevropske jezike Starega sveta, kakor za arabščino, sirščino, armenščino in kaldejščino, tudi etiopščino, konec 16. stoletja je izšla slovnica japonščine, misijonarji, popotniki in osvajalci pa so poskrbeli tudi za vrsto prikazov jezikov ameriških Indijancev.

Bohoričevo slovnico je slovenska slovstvena zgodovina³⁰ ocenila kot jezikoslovno šibko delo, pretirano naslonjeno na Melanchthonovo latinsko slovnico, zaradi česar niso mogle biti spoznane posebnosti slovenskega jezika. Na splošno mu priznavajo prikaz pravil pisave (s pridržkom, da je osnova za izboljšave Kreljeva), predvsem pa poudarjajo predgovor, češ, da »do naših preroditeljev [...] ni bilo slovenskega človeka, ki bi bil s tako vnemo in ljubeznijo pisal o svojem jeziku in rodu«, kakor je zapisal Mirko Rupel (1966: 38).

Skoraj pozabljeno in v sodobnih socioloških razpravljanih prav gotovo premalo upoštevano pa je dejstvo, ki ga je poudaril že Kidrič (1938), namreč da je predgovor v *Zimske urice* naslovljen »svetlih štajerskih, koroških in kranjskih veljakov sinovom, vsej plemeniti viteškega stanu mla-

²⁹ Heinzevi (1978: 86 in sl.) podatki so izčrpnjši kot navedbe Franceta Kidriča (1938: 77).

³⁰ Gl. Kidrič 1938: 77. – Rupel 1956: 247; Rupel 1966: 37. – Z drugačnimi, pozitivnejšimi poudarki glede poznavanja slovenščine in vpliva na protestantsko slovstvo, četudi z upoštevanjem jezikovnih pridržkov zaradi nesoglasja med glasoslovnimi načeli, ki vladajo v registru, in bibličnim besedilom prim. Pogačnik 1968: 159. – Podobno, le z drugačnimi argumenti prim. Rigler 1968: 200. Drugače prim. Pogorelec 1983. – J. Toporišič.

dini«. Ne oziraje se na znano dejstvo, da so za prevod *Svetega pisma* in njegov natis prispevali deželni stanovi vseh dežel Notranje Avstrije, nam taka naslovitev priča o dveh dejstvih: najprej o Bohoričevem razumevanju slovenske narodne povezanosti (tako tudi drugi protestantski pisci) in o pojmovanju vloge jezika ljudstva za življenje in sporazumevanje v vseh družbenih plasteh, tudi tistih, ki so se šolali v latinskih in nemških šolah in si tam kultivirali oba jezika, ki sta bila tedaj na splošno v veljavi v javnem življenju, latinščino in nemščino. Podobno kot Bohorič posredno z naslovitvijo predgovora je tudi Kopitar (1808) označil ozemlje, kjer se govori slovenščina, to je slovanski jezik na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem.³¹ Bohorič je svoj postopek slovničnega opisa označil v samem razširjenem naslovu *Zimskih uric*, v katerem je sporočeno, da pripoveduje knjiga »o latiničnem kranjskem pisanju [besedo *literatura* je mogoče prevajati tako – ali pa glede na sobesedilo, v katerem je njen pomen pojasnen z besedo *lingua*, to je jezik tudi: o latinično pisanem kranjskem jeziku], urejenem po analogiji latinskega jezika«. V širšem naslovu je sporočen tudi namen učenja slovenske slovnice (in jezika): »Z njim [to je z jezikom] je zlahka dojeti sorodnost dalmatinskega in hrvaškega, moskovskega, rutenskega, poljskega in češkega jezika.«³²

Svoj humanistično-renesančni pogled na jezik je Bohorič izrazil z geslom *Vsaki jezik bode Boga spoznal*, kar je v nasprotju z nekdanjim srednjeveškim pojmovanjem latinščine kot »svetega« jezika, zato jezika javnega obredja, zlasti cerkve, pa tudi uradovanja in znanosti, jezika, ki je bil v srednjem veku tudi zaradi svojih nalog edini »vreden« jezikoslovnega (slovničnega) opisa. Ponovni pregled uvoda (po Rupel 1966: 351–366) nam poleg že omenjenih socioloških dejstev in Bohoričevega razumevanja glede rabe jezika narodne skupnosti kljub upravni razdrobljenosti in znani delitvi na številna narečja³³ pokaže Bohoričev pogled na jezik in lastno ocenjevanje deleža pri prvi slovnični priredbi slovenskega jezika.

³¹ Naslov Kopitarjeve gramatike (1808): *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*.

³² »Articae horulae fuccifivae, DE LATINOCARNIOLANA LITERATURA, AD LATINAE LINGVAE ANALOGIAM accomodata, Vnde Mofhoviticae, Rutenicae, Polonicae, Boëmicæ et Lusaticæ lingvæ, cum Dalmatica et Croatica cognatio, facillè deprehenditur« (BH 1584, nasl.).

³³ TE 1555: A 2b–A 3a: »Kadar ta Slouenski lesig fe poufod glih inu veni vishi ne gouori, drigazhi gouore sdoftimi beffedami Crainci, drigazhi Coroshci, drigazhi Shtaierji inu Dolenci tar Befiaki, drigazhi Krashouci inu Iftriani, drigazhi Crouati. Obtu fmo mi letu nashe dellu vta Crainski lesig hoteli postauti [...].«

Uvod je napisan v obliki za tedanja dobo značilnega traktata; vsebina je razvrščena mestoma bolj, drugod manj izrazito v nekakšnem sopolstavljanju trditve in nasprotna trditve, ki jo kot morebitno nasprotno dokazovanje zavrača, da bi naslovnika prepričal o svojem stališču. – V Bohoričevem pogledu na jezik je podano – povedano z našimi sodobnimi izrazi – razumevanje nastanka jezikov, razmerje med starejšimi in mlajšimi jeziki, kamor šteje tudi slovanske in jih povečuje s slavno zgodovino. Na drugi strani navaja smotre in cilje učenja slovenščine.

Bralca pelje od spoznanja enega samega prvotnega »božjega« jezika preko »babilonske« zmešnjave (ki je po *Svetem pismu* pojmovana kot kazen in primanjkljaj) do najstarejših jezikov, hebrejskega, kaldejskega, grškega in latinskega, ki jih je »Bog« zapisane v knjigah »na nedoumen način za zmerom ohranil in jih še zdaj neokrnjene ohranjuje, da bi bili ti jeziki kakor pravilo in ravnilo za vse druge«. Nato razpreda sporočilo o *Svetem pismu*, ki da je v njegovem stoletju »naprodaj« v nemškem, španskem, francoskem, laškem, ogrskem, češkem, poljskem, rutenskem in moskovitskem jeziku« in zdaj celo na Kranjskem in Slovenskem.

Tretja miselna celota je posvečena zanosnemu in pretiranemu povelečevanju Slovanov, razlaga njih razprostranjenost v preteklosti (seveda mitično in brez dejanske zgodovinske argumentacije), Slovane vidi v Benetkah, v Afriki, v Aziji – »rabijo vsi ostali, tako na dvoru turškega cesarja telesni stražniki, katerim pravijo janičarji, tako tisti, ki služijo v vojski [...] naš jezik in pišejo z obliko črk, ki sem jo dal v posebni predelnici natisniti in jo imenujem cirilsko [...]«. Nato našteva Slovane od Baltika do Jadrana, poudarja, da govorijo slovanski jezik in opozarja, da so tudi nemška narečja različna. Razlage imen so v skladu s tedanjo »asociacijsko« etimologijo mestoma domišljajske in naivne, v prid prepričevanju bralcev in zavračanju njihovih morebitnih ugovorov, tako na primer etimologija besede *Mosshi* »moskovčani« po besedi *Mosh*, »kar pomeni moža« (namesto, da bi bral [moski], je bral [moži]). Na drugi strani je vrsta primernih razlag, tako da se *Moravci* imenujejo po reki *Moravi*, da so Madžari svoje vojvode imenovali po našem *vajda* (iz *vojvoda*), da se imenujejo *Pomorjani* po *primorju*, mesto, »ki leži, kjer se Sava združi z Donavo, *Alba Graeca* (Nemci mu pravijo *Griechisch Weissenburg*), ima henetsko (slovansko) ime, namreč *Belgrad*«. Štajerskemu glavnemu mestu se pravi »popačeno *Grac*, pravilneje *Gradec*, to je 'grad'. Pravilno ugotavlja slovanski izvor imena *Lypsia* (današnji Leipzig) in ga povezuje z besedo *lipa* (Lipsko), podobno opozarja tudi na nekatera druga imena, s katerimi so na sedaj nemškem ozemlju Slovani pustili sledove svo-

jega davnega bivanja. Vsi ti »dokazi« naj pokažejo na starost in razširjenost slovanskih jezikov in s tem utemeljijo potrebo po enako dobrem poznavanju slovanskih jezikov kot drugih jezikov. Nadalje pojasnjuje položaje, v katerih je pomenljivo znati jezik ljudstva in tudi za to misel poišče zgodovinsko argumentacijo: »Kolikega pomena pa je v vsakem poklicu in pri vseh pogodbah, prav posebno pa še za pravilno oznanjevanje resničnega božjega nauka, da je človek večš jeziku naroda, s katerim ima opraviti, to lahko vsak sprevidi, četudi jaz molčim.« V tej zvezi omenja Zlato pismo (Zlato bulo) Karla Četrtega, s katero je že v 14. stoletju češki in nemški vladar odredil, »naj se poslej sinovi volilnih knezov uče med drugimi poglavitnimi jeziki tudi slovanskega«. Seveda kaže na tedaj realna socialna razmerja, vendar opozarja na veljavo jezika ljudstva, češ da »imajo pač premnogi med knezi narode tega jezika za podložnike« in pojasnjuje, da se »pravilneje ustvarja sodba in večkrat pravičnejše razglasi, če sodnik sam sporno stran sliši in razume, kot pa če uraduje kdo po tolmačih«. V tej zvezi in v zvezi s širjenjem cerkvenega nauka še meni, da se bo marsikaj moralo storiti – ne le »za visoko rojene, kolikor za druge, za ljudi srednjega in preprostega stanu«.

Svoje poglede na jezik, zlasti pa še namen te slovnične priredbe je strnil na koncu, ko se je ponovno obrnil k naslovnikom, s pojasnilom, da jim »darilce« »ne bo v nečast: zakaj novo je in rabilo bo pojasnjevanju slovenskega jezika«. Naravnost jih spominja na Zlato pismo Karla Četrtega in jih opozarja, da s poznavanjem slovenske slovnice »svojim ljudem pa, katerim menite po dednem nasledstvu postati zvesti pastirji, boste dajali s tem spodbudo, da si bodo posihmal prizadevali, kar moči omikano in pravilno pisati«. Pomembna je tudi ugotovitev, da bo spoznavanje slovnice spodbudilo branje, spoznavanje slovenskih slovniških prvin pa bo pripomoglo, da bodo mogli tudi »naši preprosti ljudje« sveto pismo v svojem jeziku hitreje brati in razumeti. Za podkrepitev svojih stališč navaja izkušnje goriškega glavarja grofa Frančiška Turnskega in Žigo pl. Herbersteina, ki si je, kot je znano, s slovenščino pomagal tudi kot poslanik na moskovskem dvoru. Bohorič omenja oba imenitnika s posebnim namenom, pokazati na njune zasluge za slovanski svet s tem, da sta poskrbela za natis legendarne »listine«, »bodi da jo imenuješ svoboščino bodi privileg, ki je bila izdana po Aleksandru, velikem kralju Makedoncev, in v kateri se daje Slovanom za odlično, pri osvojenju malodane vsega sveta izkazano mu pomoč dovoljenje, da si smejo vzeti na jugu in na severu najlepše pokrajine Evrope.«³⁴

³⁴ M. Rupel (1966: 451) omenja, da ima Bohorič zgodbo o privilegijih, ki naj bi jih bil dal

Nastanek svoje slovnice Bohorič pojasnjuje najprej z nalogo revizijske komisije, naj napiše pravopisna pravila slovenskega jezika.³⁵

»Toda čeprav sem nameraval od kralja prirediti samo pravopis, sem kasneje [...] sklenil tudi o drugih delih slovnice z isto marljivostjo posneti *pravila po splošni rabi najboljše govorice* [vse podčrtala B. P.], jih spraviti v določen sestav in vso stvar zaobjeti v tej svoji drobni knjižici kot kranjsko slovnico. [...] Zadeva se bo zdela nekaterim sicer kaj lahka in brez prida duhovitosti. No, njim rad dovolim, da ustrezajo takim svojim mnenjem prav dotlej, dokler ne bodo sami bodisi v našem bodisi v katerem drugem še neizobraženem jeziku poskusili kaj boljšega in kaj bolj dovršenega prinesli. Zahteva se namreč tudi za ta poskus vsaj mrvice spretnosti in nevarljive sodbe. Ves svoj posel sem prilagodil običajnim pravilom latinske pismenosti tako, da tudi najsplošnejših zgledov nisem opustil, ampak sem se služil s prav tistimi, ki jih je rabil v svojih slovnicaх mož brez primere, Filip Melanchthon blagega spomina, učitelj moj, na katerega bom zmerom s spoštovanjem mislil. [...] Pri tem sem imel tudi, zlasti v skladnji, vsaj vlogo tolmača: vendar nisem pustil vmes ničesar znemar, narobe, prizadeval sem si, da bi v imenovanih izrazih vedno pokazal tudi bodi soglasje s sintakso bodi njeno vladanje. Nikoli pa nisem prikrival, v čem se kranjski jezik loči od latinskega.³⁶ *Saj se za trdno nadejam, da bo večji del dobro mislečih – če reč le nekoliko marljiveje pretreso – rad pripoznal, da sem kolikor toliko pripomogel k pravilnejšemu govorjenju in pisanju kranjskega jezika.*«

Slovnica naj bi šolanim, ki so poznali latinsko slovnico, pomagala urejati in kultivirati slovenski jezik. Ugovor, da v protestantski šoli slovenščini ni bilo odmerjenega veliko prostora in da je imela slovenščina pomožno vlogo, je zavrnil že Kidrič z drugačno zastavitvijo vprašanj (Kidrič 1938: 65 in sl.): ob latinskem in nato nemškem izročilu v šoli je bilo vse, kar je bilo v zvezi s slovenščino, novo; naj je bilo tega še tako malo, za prihodnji

---

Slovanom Karel Veliki, iz Hajkove *Kronike češke* (1541). Na tradicijo nacionalne tendenci v srednjeveškem zgodovinoписju tako pri Germanih kakor pri Slovanih pa je opozoril Primož Simoniti (1973: 225–233); v članku je opozoril na zanimivo najdbo nemara iz Bohoričeve knjižnice, ki priča, da je zgodba o Aleksandrovih privilegijih Slovanov verjetno južnoslovenskega izvora.

³⁵ Podobno omenjajo pravopisna pravila posameznih jezikov pred samostojnimi slovniciami v drugih zgodovinah knjižnih jezikov, na primer češkega in hrvaškega jezika (gl. zgoraj).

³⁶ Če je seveda to razliko spoznal. V paradigmi je poznal predložne besedne zveze s predlogom *s'*, ni pa opazil sklona – verjetno zaradi prevelikega spoštovanja do latinščine.

razvoj je bilo odločilno dejstvo, da je sploh bilo, posebej ker slovenščina na splošno poprej ni bila oficialni jezik institucije in najbrž tudi v protestantskem času ni kaj dosti segla v necerkveno prakso.³⁷ Naloga kultivirati jezik je izražena v uvodih v slovnico tja do Pohlina (1768, 1783), pozneje sta normativna vloga in vloga kodifikatorja razumljivi sami po sebi in navajanje nalog ni več potrebno.

Naslednje vprašanje je spričo skromnega gradiva za zdaj lahko postavljeno zgolj kot domneva: to je vprašanje, kateri jezik je imel Bohorič v dotedanjem slovenskem pisanju na voljo. Katerega je izbral kot najboljšega, je vedel že Kopitar (1808: 38),³⁸ ki je zapisal, da je Bohorič na splošno popisoval pretežno Trubarjev jezik – oziroma – če sprejmemo označitev iz naslova: jezik vsega latiničnega kranjskega pisanja. Temeljni glasoslovni in deloma oblikoslovni sestav tega jezika sta znana, na zunaj je za podobo tega jezika značilna umetelna pisava e-jevskih glasov iz nekdanjega dolgega jata (kot *e*, v določenih položajih, med njimi na koncu besede ali za razlikovanje homonimov kot *svejt* ('mundus') proti *svet* ('sanctus') kot *ej*), kakor jo je pojasnil Rigler (1968), za kratki jat je pisava enostavnejša: *i* nasproti *e* v nekaterih starejših in neknižnih zapisih. Ne glede na možnost, da je imela taka raba določeno podporo v ljubljanskem mestnem govoru, kaže umetelna raba prej na značilno izbiranje prvin in na umetelno oblikovanje knjižnega jezika. Za izhodišče pri tem premišljevanju mi je predknjižno izročilo (četudi se je ohranjalo samo ustno), ki je ponujalo na eni strani za pisanje dolgega in kratkega jata e-jevski zapis, na drugi strani pa je predknjižno izročilo *Stiškega rokopisa* izpričevalo glasovni sestav, bližji dolenjskemu govoru. Obe praksi in upoštevanje mestnega ali lastnega govora (to je izrazito zlasti pri Trubarju; Rigler 1968) sta bili pri snovanju slovenskega knjižnega jezika lahko podlaga tako prvemu glasovnemu sestavu kakor tako imenovanim nedoslednostim, ki so nedvomno nasledek medsebojnih vplivanj in za knjižno normo tipične težnje po izravnavanju različnega. Toda medtem ko se zdi nekoč sporno vprašanje jatovega zastopstva z Riglerjevo razpravo pojasnjeno (morda bi kazalo drugače interpretirati Kreljevo rešitev: *é* za dolgi *jat* je lahko tudi kompromis na poti do enotnega zapisa dolgega *e*), ostaja še zmeraj odprto vprašanje razmerij pri zapisovanju dolgega cirkumfektiranega *o*: ta je pri protestantih po dolenjski šegi (in tedaj nemara tudi po ljubljanski mestni šegi) zapisan z *u*, podobno je *-u* v teh govorih tudi

³⁷ Drugače Svetina 1952b: 161 in sl.

³⁸ Na tem mestu Kopitar obžaluje, da je Bohorič sledil germanizirajočemu Trubarju in ne Dalmatinu, ki se mu je zdel v izrazih bolj izbran.

za nenaglašeni ponaglasni *-o*. Tudi tu sta iz izročila znani dve rabi: stara o-jevska je morala biti z nekajstoletnim izročilom močno vtisnjena (prim. v obrazcih oblike, kakor *Gospódi*), u-jevska je bila živa v dolenjskem (stiškem) izročilu (jezik 2. *Stiškega spomenika*, očitna spoved, prečrkovanje Grafenauer 1916). Prav pri zapisu o-ja je velika razlika med Kreljem (čeprav tudi pri njem nedosledno; Rigler 1968) in Trubarjem. Bohorič je sledil Trubarju, pri Dalmatinu je opaziti omahovanje (Rigler 1968), ki ga Rigler razlaga deloma z govornimi refleksi, deloma pa s piščevo poljubnostjo. Verjetno je, da sta obstajali že tedaj dve možnosti zapisa: v protestantskem času aktualna z u-jevskimi zapisi, ob njej pa spomin na starejšo rabo (ki je bila ponekod, na primer na Gorenjskem, podprta z govorom) z o-jevskimi refleksi. Ta je bila deloma podprta tudi s stanjem v sosednjih slovanskih jezikih in tudi v glagolskem izročilu.

Bohorič navaja dvojnost te rabe na koncu slovnice, v kratkem poglavju, kjer opozarja na nekaj primerov posebne rabe in jih priporoča učecim se in izvedenim v opozorilo. Pod geslom *antistihon* navaja oblike: *kakòr za kakur*, črka *o* za *u*, in še *Bug* za *Bog*: *u* za *o*. *Moj* za *muj* : *tvój* za *tvuj*. V poglavju *Posebnosti* navaja še kratke oblike osebnega zaimka, sklanjatev samostalnika *oča*, obliko pomožnika *bom* iz *bodem*, rabo členice *dokler* za *dokle* in kratki nedoločnik ob dolgem: *lubít* za *lubiti*. Poglavje je pod istim naslovom v Hipolitovi izdaji (Hipolit 1715) in brez nemških pojasnil, medtem ko je v prevedeni celovski izdaji (Grammatica 1758: 145) vsebina navedena pod naslovom *O krajšavah nekaterih besed*. Čeprav prav ta izdaja v marsičem odstopa od Bohoriča (npr. d. mn. *pismam* namesto *pismom* pri Bohoriču) in je sočasna raba izkazovala tudi veliko več o-jevskih zapisov, se s pojavom še niso samostojneje ukvarjali. Ta mesta v slovnicih in stanje v besedilih pričajo, da je bil Trubarjev *u* do neke mere izpodkopavan že v 16. stoletju in da se je to izrivanje nadaljevalo vse sedemnajsto in osemnajsto stoletje (resda tudi ob podpori tistih oblik, kjer je bil *o* spričo naglasnih znamenj tudi v govoru upravičen). Vendar sprememba v govoru Ljubljane ne bi mogla biti tako močan dejavnik, da bi lahko sama izpodkopala protestantski *u*, osrednjeslovenska govora bi morala biti vsaj teoretično enakovredna. Kopitar v slovnici (1808) pledira za gorenjsko obliko, vendar se zdi, da iz neke stare ideje »knjižnega« in »lepšega«. Primerjanje teh dejstev s sodobnim vrednotenjem knjižnega nasproti narečnemu kaže nadvse staro in ustaljeno predstavo o naddialektnem in o podobi in »vrednosti« posameznega narečja, to pa kaže tudi na staro predstavo o »idealnem«

naddialektnem jeziku, ki je prevladala, ko se je v 19. stoletju knjižni jezik ustalil v moderni smeri.

Svojo metodo je Bohorič označil v naslovu: tedanjo pisno slovenščino je primeril sodobnemu teoretičnemu vzorcu, kakršnega je ponujal Melanchthonov slovniški opus. Osnova je bila pisna slovenščina; tudi za to trditev nam je podlaga pojem *literae*, omenjen v naslovu. Na številnih mestih, zlasti v prvem delu, pojasnjuje »izgovor«. Tudi to razmerje od pisnega h govornemu – ki je do neke mere razumljivo za knjižni jezik, je spodbujeno z latinsko predlogo. Menda je še posebej vidna v skladijskem delu, vendar se na podobnost z latinščino sklicuje tudi na drugih mestih. Zaradi takega sklicevanja mu ni bilo treba ponavljati pravil, za katera je menil, da jih bralec mora poznati iz latinske slovnice. Taka metoda vezanja slovničnega pouka na latinsko teorijo se je najdlje obdržala v slovenski skladnji, ki podobno kakor v drugih jezikih vse do druge polovice 19. stoletja pri nas ni bila prikazana v polnem obsegu, ampak samo v nekakšnem diferencialnem razmerju do latinščine, morebiti še do nemščine.³⁹

Za zgled, kako je Bohorič ravnal, smo izbrali uvod v poglavje o skladnji (BH 1584: S1). Medtem ko beremo pri Melanchthonu (1538: 13) na ustreznem mestu najprej pojasnilo, zakaj začenja razpravljanje z nomenom, začenja Bohorič svoje poglavje s konstrukcijo adjektiva in substantiva, pridevnika in samostalnika. Prvo pravilo se pri Bohoriču glasi (prevod): *Zveza adjektiva in substantiva je prav taka kakor v latinščini*. Pri Melanchthonu pa se glasi to pravilo tako, kakor ga danes poznamo iz skladnje besedne zveze: *Pridevnik in samostalnik se ujemata v spolu, številu in sklonu*. Zelo zanimivo je tudi vprašanje zgledov in vloge slovničnega priročnika. Pri Melanchthonu se glasi prvi zgled: *Amicus certus in re incerta cernitur. Vergil*. Bohorič, ki se ima v predgovoru za tolmača, zlasti kar se tiče skladnje, je navedel samo besedno zvezo: Za nomen (samostalnik in pridevnik): *Amicus certus: Stonovit pèrjatèl*. Za latinsko slovnico je bilo značilno, da je s polnimi zgledi spodbujala k dobremu pisanju in obvladovanju latinščine, saj je bilo že v antiki spoznano, da je mogoče zgled optimalne jezikovne kompetence prikazati le z jezikom velikih ustvarjalcev.⁴⁰ Bohorič takšnega

³⁹ Prim. *Lehrgebäude der Slowenischen Sprache* F. Metelka iz 1825, ki je posneto ne le v metodološkem pogledu po Dobrovskega *Lehrgebäude der böhm. Sprache*, ampak je pretežno izposojeno celotno besedilo obravnave. – Pri nas je stavek na Levstikovo spodbudo v *Napakah slovenskega pisanja* (Novice 1858) v slovnici prvi obravnaval Janežič v drugi izdaji svoje slovnice.

⁴⁰ Prim. Heinz (1978: 62): pogledi M. Terencija Varona iz Reate (116 do 27 pr. n. št.).

zaledja odločnih stavkov ni imel, pa je postal zato glede na svoj latinski vzor po svoje novator, saj je z odmerjenim zgledom pokazal na bistvo problema v slovenščini, za bralca, ki mu je bila slovnica namenjena, pa je vedel, da obvladuje latinsko pravilo.

Ob poudarjanju Melanchthona zato v veliki meri spregledujemo vse veliko slovnično okostje slovenskega jezika, ki ga je Bohorič spoznal in ki je ostalo do danes v našem spoznavanju kaj malo spremenjeno. Posebej spregledujemo mesta, ki pričajo o Bohoričevi samostojnosti in kritičnosti. In vendar – tega ni ravno malo. Čeravno na primer ni spoznal orodnika s predlogom *z*, ga je v drugih zvezah večkrat navedel, najprej pri razlagi črkopisa in slovenskih glasov. Nedvomno je, da je ponekod prevajal tudi iz slovenščine v latinščino, na primer pri obravnavi *j* (*i*): *jem, edo; daj, da; iaize, ovum; jesti, edere* (BH 1584: 33). Samostojen je moral biti seveda tudi pri pojasnjevanju diakritičnih znamenj (pa četudi so zanje deloma spodbude pri drugih piscih, zlasti pri Krelju). Z *accentus gravis* krativcem nad *e* označuje polglasnik *é* (BH 1584: 30). Ostrivec priporoča za razlikovanje optičnih homonimov: *poletí* in *poléti* (samostalniška kakovost seveda še ni označena). Kot slovensko posebnost navaja slovnica še apostrof za enoglasnimi predlogi in postavlja pravila za pisavo (in izgovarjavo) predloga *h* pred črkami *c, g, k* in *q*, v drugih primerih je *k*; današnje pravopisno pravilo je ožje. Pisave *s'mano* Bohorič ne komentira, zato nemara ne bo daleč od verjetnega dejanskega stanja domneva, da je z apostrofi označeval ne samo predlog kot poseben morfem, ampak je nemara prispeval tudi k branju polglasnika, vsaj pri vzneseni izgovarjavi. Ker Trubar in tudi Dalmatin pišeta predlog skupaj z naslednjo besedo, je mogoče sklepati, da je šlo – kakor še danes za razliko med (vsakdanjim) govorom in govornimi nastopi v privzdignjenih priložnostih. Domnevo podpirajo še danes neustrezne navade v javnem nastopanju, ko marsikateri govornik izgovarja predloge ločeno od samostalnika ali pridevnika, kadar gre za besedno zvezo, in pri tem poudarjeno zateguje polglasnik: *və, zə, kə*.

Podoben pregled bo treba opraviti ob vseh glavnih postavkah Bohoričevega slovničnega dela.

Čeprav smo v tem skromnem razmišljanju nakazali le nekaj v naši zavesti manj znanih dejstev in nekoliko osvežili spomin na določena mesta Bohoričeve lastne misli o svojem delu, se je pokazalo, kako zelo bodo ponovni pregled dela in potrebne primerjave pomagali pri pravičnejšem ocenjevanju razvoja slovenskega knjižnega jezika. Nesporno pa je, da je bila

Bohoričeva slovnica ne samo narodno prebudno, ampak tudi pomenljivo jezikoslovno dejanje.

SKLADNJA PRI DALMATINU IN BOHORIČU

Stopnjo razvitosti in samostojnosti slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju moramo meriti ne le po urejenosti črkopisa in pravopisa in po izdelanosti in samobitnosti leksike, ki se je oblikovala s kritičnim sprejemanjem besedišča in s stilističnim odbiranjem (Ramovš 1918), ampak tudi z urejenostjo skladnje. Čeprav skladnja pri slovenskih protestantskih piscih doslej še ni bila deležna tako obsežne in sistematične pozornosti kakor izrazna podoba (Rigler 1968), vendarle ni mogoče reči, da bi se spoznavanje jezika slovenskih protestantskih piscev tega vprašanja doslej povsem izognilo. Že F. Levec (1878) se je v opisovanju jezika v prevodu evangelija sv. Matevža ustavil tudi pri nekaterih skladenjskih pojavih, pa tudi v novejšem času je bilo vprašanje skladnje prikazano tako z vidika stilistike (Pogačnik 1968b, 1976), sintakse in stilistike (Pogorelec 1972, 1974) in sintaktične tipologije (F. Novak 1984). V jeziku slovenske renesanse (Pogorelec 1972) smo opozorili na knjižnost jezika z razvejano tipologijo stilističnih uresničitev in tipičnih skladenjskih pojavov.

Skladenjska analiza protestantskih besedil, zlasti tistih, ki so pretežno izvirna (tako npr. Jurija Dalmatina *GMAIN PREDGVVOR* v DB 1584), kaže v mnogih vprašanih, posebej še v besednem redu izjemno ujemanje s sodobno skladnjo slovenskega jezika, kar pomeni, da so se slovenski protestantski pisci z velikim poslušom za naravno slovensko dikcijo ravnali po pravilih, ki jih je zapovedovala sočasna splošna stilistika in so sporočena v začetku poglavja *DE ORDINE (O /besednem?/ redu)* Melanchthonove sintakse latinskega jezika (Melanchthon 1537: 265):

»Je nekakšno zapovrstje besed in členov v povedi, skorajda naravno,

Prvič objavljeno kot *Skladnja pri Dalmatinu in Bohoriču* v 20. zborniku SSJLK, 1984, Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenske jezike in književnosti, str. 223–248.

Poenotena je pisava antičnih imen (*Vergil > Vergilij, Horac > Horacij*) ter številčenje strani DB 1584.

ki kaže kakor pri stavbi, kaj naj bo temelj, in torej izhodišče povedi, in kako naj se dodajajo drugi deli.«⁴¹

V slovenski literaturi tega časa to Melanchthonovo razpravljanje, vsaj kolikor je doslej znano, ni nikjer omenjeno niti parafrazirano, Bohorič ga v svoji slovnici ni posnel; da so se pisci po možnosti po tem načelu ravnali, je mogoče razbrati iz očitne težnje po individualnem načinu izražanja in po določeni zavesti o razločkih med latinsko in slovensko slovnico.

Takšna zavest in iskanje lastnega je razvidna tudi iz besedila prve slovenske slovnice *Arcticae horulae succisvae de latinocarniolana literatura* [...] (BH 1584), Adam Bohorič pa ga je nakazal povsem jasno tudi v latinsko pisanem uvodu:

»Ko so se namreč lani bogoslovci in drugi izbrani možje slavnih plemenitašev Štajerske, Koroške in Kranjske posvetovali o prevodu in izdaji kranjskega *Svetega pisma* ter odločevali med drugim tudi o nekem določnem, posihdob veljavnem latinskokranjskem črkopisu, za kar sem bil letem možem po ukazu kranjskih prvakov, svojih milostnih gospodov, tudi jaz prištet: mi je bila poverjena [...] naloga, naj neke svoje opazke o latinskokranjskem pravopisu, ki sem jih bil tedaj prvič predložil in jih niso zavrnili, v metodično celoto uredim in pozapišem, da se bo moglo poslej [...] po njihovem vodilu narečje Kranjcev in njim blizko in sorodno, po vsej Kranjski in večjem delu Štajerske in Koroške udomačeno narečje pisati z latinskimi znaki. [...] Toda čeprav sem nameraval od kraja prirediti samo pravopis, sem kasneje, ker me je duh tiral čez namero dalje, sklenil, tudi o drugih delih slovnice z isto marljivostjo posneti pravila po splošni rabi najboljših govorice, jih spraviti v določen sestav in vso stvar zaobjeti v tej svoji drobni knjižici kot kranjsko slovnico. [...] Zadeva se bo zdela nekaterim sicer kaj lahka in brez prida duhovitosti. No, njim rad dovolim, da ustrezajo takim svojim mnenjem prav dotlej, dokler ne bodo sami bodisi v našem bodisi v katerem drugem še neizobraženem jeziku poskusili kaj boljšega in kaj bolj dovršenega prinesli. Zahteva se namreč tudi za ta poskus vsaj mrvice spretnosti in nevarljive sodbe. Ves svoj posel pa sem prilagodil običajnim pravilom latinske pismenosti, tako zelo, da tudi najsplošnejših zgledov nisem opustil, ampak sem se služil s prav tistimi, ki jih je rabil v svojih slovnicaх mož brez primere, Filip Melanchthon [...]:

⁴¹ »Est quaedam series uerborum ac membrorum in oratione, quafi naturalis, quae ostendit uelut in aedificio, quod fit fundamentum, atque initium orationis, et qua ratione partes reliquae addantur.« – [Prevodi so avtoričini, če ni označeno drugače. Op. urednika.]

rabil pa zato, da se iz že udomačenih, povsem znanih in prav posebno poučljivih zgledov pomen neznanega tem jasneje zasveti. Pri tem sem imel tudi, zlasti v skladnji, vsaj vlogo tolmača: vendar nisem pustil vmes ničesar znehar, narobe, prizadeval sem si z vso močjo, da bi v imenovanih izrazih vedno pokazal bodi soglasje s sintakso, bodi njeno vladanje. Nikoli pa nisem prikrival, v čem se kranjski jezik loči od latinskega« (Rupel 1966: 333–334; prevod A. Sovreta).

S tem delom so Slovenci dobili svojo prvo slovnično normo v času, ki je zbudil v življenje (v zavest) tudi nekatere druge evropske in neevropske jezike (Heinz 1978; Pogorelec 1983, 1983–1984). Glede na spodbude ob nastanku dela je razumljivo, da je bilo veliko prostora posvečenega pisavam in s tem tihemu utemeljevanju latinične slovenske pisave v razmerju do drugih slovanskih pisav, nato oblikoslovnim vzorcem (etimologiji), manj skladnji. Teoretsko izhodišče svojega dela je Bohorič navedel, prav tako je pravilno označil tudi svoj razlagalni postopek. Ker ni naveden vir, lahko o njem le domnevamo. Kaže, da je za vsa poglavja razen za poglavje o členu uporabil Melanchthonovo latinsko slovnico, za poglavje o členu si je izbral kot izhodišče slovnico grškega jezika, sintakse pa Bohorič ni posnel po Melanchthonovi slovnici, ampak – kolikor smo lahko spoznali s primerjavo v Ljubljani dostopnih izdaj Melanchthona – po posebni izdaji tega dela slovnice z naslovom *SYNTAXIS OLIM A PHILIPPO MELANCHTHONE COLLECTA, nunc locupletata, ut sit ad usum scholarum accomodatior: Cvm Praefatione Philippi Melanchthonis*, 1538.

Razumljivo je, da se pregledovanja Bohoričeve obravnave skladnje lotevamo ne samo s primerjanjem latinskega vira in slovenske priredbe, ampak smo predvsem pozorni na tista mesta, kjer Bohorič opozarja na posebnosti slovenske rabe (*lingua Slavica, Slavonica*). Tako je Bohoričeva slovnica vsaj mestoma nekakšna kontrastivna slovnica slovenskega knjižnega jezika ob univerzalnem latinskem zgledu. Toda razlika med Melanchthonovim in Bohoričevim obravnavanjem vendarle obstaja in je bila v navedeni literaturi že omenjena (Pogorelec 1983, 1983–1984): Melanchthon s splošnimi zgledi, listami primerov in posebnimi primeri iz literature ob vsakem pojavu kaže na sobesedilo (četudi navaja le iztržke iz znanih klasičnih avtorjev), Bohorič prevaja navadno samo problemski zgled: pri skladnji imen (nomenov), to je samostalnikov in pridevnikov (po tedanji razvrstitvi besednih vrst), je cel stavek (poved) samo izjemoma, pri glagolski skladnji je stavkov seveda več. Ker tudi pri Melanchthonu ni

bilo toliko sobesedila, da bi bil besedni red zmeraj razumljiv, se je moral Bohorič pri prevajanju (sam se je v uvodu imenoval tolmača) opreti na svoje poznavanje slovenskega reda. Za zgled njegovih postopkov pri prevajanju sem izbrala naslednji primer (BH 1584: 16):

»Genitivus pro ablativo. *Quos illi laeta laborum, Ipsa suis manibus nevit Sidonia Dido*. Katere je njemu, veffela od dejla, (oli sa volo dejla) Sama Sidonifka Dido fhivala (oli fpredla). *Ille genitivus (laborum) redditur per*, od, *vel*, sa voljo, *cum suo casu*.«

Zgled je že pri Melanchthonu očitni iztržek (v omenjeni samostojni izdaji sintakse ga najdemo na strani 83, besedilo je označeno kot Vergilijevo); kljub temu je prevajalec moral upoštevati slovensko rabo znotraj sporočenega besedilnega odseka, zato je obliko pomožnega glagola *je* postavil po slovenskem redu (ki ga sicer nikjer ne omenja) za prvo besedo v stavku, latinskega pleonazma *ipsa suis manibus* se je v slovenščini izognil s preprostim prevodom *fama*, ker pa manjka sobesedilo, ne vemo, kako je z besednim redom, po katerem je v latinščini osebek na koncu, medtem ko Bohorič postavlja na konec opisni deležnik (nemara po nemški rabi ali po morebitni slovenski interferenci z nemščino, kar je imel za originalno slovensko rabo). Členitev po aktualnosti bi sicer v določenih pogojih tudi v slovenščini opravičevala enak red, kot je v latinščini. Za natančnejši prikaz Bohoričevih postopkov kaže pokazati še na prevod *illi v njemu* (kar je s stališča norme razumljivo, saj klitične oblike navaja šele Pohlin 1783 za Gutsmanom 1777), pa tudi na dve zanimivi dubletii, prva ob vzročnem določilu pridevnika *vesel (od dela ali zavoljo dela)* kaže občutek potrebe po eksplikaciji razmerij s po možnosti pomensko jasnimi predlogi; druga opozarja na pomensko in stilistično tehtanje med glagoloma *šivala oz. spredla*; ker gre za mesto iz Vergilija, ki ga je Bohorič verjetno poznal iz latinske klasike, je nemara skušal dejanje kar se da ustrezno prikazati (tudi z glagolskim vidom).

Na Bohoričevo pripravljenost v gramatični »umetelnosti« je mogoče sklepati iz novih podatkov, s katerimi je Simoniti (1979: 135, 252) dopolnil Kidričev življenjepis (SBL I: 49) in ugotovil, da je bil, preden se je leta 1548 vpisal na artistski fakulteti v Wittenbergu že dunajski bakalavrij. Torej je Melanchthona, o katerem se tako laskavo izraža v omenjenem uvodu v slovnico, poslušal že z določenim predznanjem in je tako nemara lažje »zapustil univerzo brez dostojanstva magistra ter se posvetil učiteljevanju v domovini«. Imel je humanistično (in muzikalno) izobrazbo in je v

ljubljski latinski protestantski šoli (po Kidriču) določil mesto nemščini in slovenščini. Prva je bila glavni pomožni jezik, druga pomožni toliko časa, dokler ne bi obvladali nemščine. Okrog leta 1580 je oskrbel priročnik za čitanje slovenskih besedil *Elementale Labacense* in priročni slovarček. Slovenščina je bila po Bohoričevem *Šolskem redu* lahko razgovorni jezik (v komunikaciji učencev med seboj in z učiteljem) le v prvem razredu. Za slovnico Kidrič ugotavlja, da se je ravnal kot rečeno po Melanchthonu, le da je samostojno razširil poglavja, v katerih se Melanchthon sklicuje na Donata (paradigme za konjugacijo in števniki). Kidričeva ocena slovnice je neizprosna, Bohoriču očita slabo prevajanje in slabo poznavanje problemov.

Zgled, ki smo ga izbrali za obravnavanja sintakse, in metoda, ki smo jo skušali natančneje posneti, po eni strani podobno kot Kidrič opozarjata na primanjkljaje, po drugi strani pa Bohoriča opravičujeta. Dejstvo je, da je začel Bohorič študirati, preden je izšla prva slovenska knjiga, da je slovenski knjižni jezik ob svojem šolskem delu poznal iz govorne prakse in deloma iz knjig, ni ga pa znal popisati drugače kakor ob teoretski naslonitvi na latinsko slovnico. Seveda je treba zvestobo latinščini razumeti tudi pragmatično iz vloge, ki jo je Bohorič v šoli lahko namenil slovenskemu jeziku. Obenem pa ne gre zanemariti splošnega razmerja humanistov do gramatične umetnosti, ki so jo – kakor Melanchthon v svojem sinu posvečenem uvodu v sintakso – primerjali drugim človeškim umetnostim, zlasti stavbarstvu (arhitektonski umetnosti!).

Ob Kidričevi ugotovitvi, da je Bohorič razširil svoje obravnave mesta po Donatu, se nam ponuja v misel tedaj že kar stoletno izročilo slovenskih humanistov, ki je morda v določeni meri moglo učinkovati tudi na Bohoriča. Dejstvo, da si je pomagal z Donatom, je pripisati okoliščini, da sta spadali gramatični deli slovniciarja Donata iz 4. stoletja *Ars minor* in *Ars maior* ves srednji vek med osnovne učbenike za latinščino (Heinz 1978: 65 in drugje).

Na drugi strani pa je v čase Bohoričevih študij na dunajski artistski fakulteti – seveda že v povsem novih razmerah – nemara še odmeval upor zoper sholastično gramatiko, ki ga je začel Bernard Perger iz Ščavnice, ko je leta 1479 izdal v Benetkah delo z naslovom *Grammatica nova*, samostojno adaptacijo podobnega učbenika italijanskega humanističnega literata in filologa Niccolaja Perottija (Simoniti 1979: 155 in sl.). Njen namen je bil v duhu humanistov podajati gramatično znanje ne s spekulacijo o pomenih, ampak s ciljem, omogočiti praktično znanje (Simoniti 1979: 160 in sl.).

Delo je v vseh svojih odlomkih (tudi on se sklicuje na Donata) »jasno, pregledno in kratko«. Simoniti (1979: 165) navaja podatek, da so to slovnico upoštevali pri predavanjih še leta 1526 in 1527, to je v času, ko naj bi se Bohorič rodil (Kidrič 1925: 49). Na domnevno zvezo se spomnimo ob primerjavi postopkov, ki si jih je Bohorič izbral, in ob doslednem opuščanju večine teoretskih razglabljanj.

Melanchthon je že v slovnici (*GRAMMATICA PHILIPPI Melanchthonis, Latina, iam denuo recognita, et plerisque in locis locupletata*, 1550) opozarjal na pomen sintakse, ki da edina med tedanjimi slovnničnimi poglavji uči, kako se besede vežejo v zveze in stavke in še več: kako se komponirajo besedne zveze v večje enote. Bohorič v takih razpravljanih ne sledi Melanchthonu, v svoji slovnici je obravnava ortografije (1–39) in etimologije (40–178) dodal še posebno obravnavo sintakse, za katero je podobno kot za pisavo dejal, da je latinskokranjska (z novo paginacijo: BH 1584: S1–S59); prozodijo, ki je pri Melanchthonu posebno poglavje, je obdelal ob koncu celotnega razpravljanja.

Svojo latinskokranjsko sintakso je Bohorič uredil povsem po Melanchthonu, razdelil jo je na dva poglavitna dela, na skladnjo nomenov (to sta po tedanjem pojmovanju samostalnik in pridevnik) in na sintakso glagolov, ob tem pa je obdelal še sintakso participov/deležnikov (kot posebne besedne vrste), prislovov, veznikov, predlogov in medmetov. Krajšanje je zadelo zglede, obravnavo, pojasniti pa bi bilo treba seveda tudi izbor (sprejemanje in izločanje posameznih zgledov), vendar je za to potreben daljši primerjalni študij, zgolj primerjava Melanchthona in Bohoriča se namreč ne zdi dovolj informativna. Primerjava obsega Melanchthonove sintakse (omenjena izdaja iz leta 1538) in Bohoričevega poglavja, kaže, da je Bohoričeve (S1–S58) za dobro petino Melanchthonove (271 strani). Povsem mogoče je, da se mu ni zdelo posnemati tistega, kar »je bilo v zraku«, kar so bralci sprejeli z učenjem latinščine, kakor uvodoma omenjeno poglavje o besednem redu, v katerem Melanchthon verjetno v skladu s humanistično-renesančno poetiko zagovarja naravni red (Melanchthon 1538: 265).

Melanchthon navaja za besedni red nekatere preproste zglede in opozarja na »dialektike«, ki da so menili, da je treba najprej navesti osebo ali kak drug subjekt, temu se dodaja dejanje ali trpnost osebe ali kak drug opis ali dispozicija. Tako je poved zgrajena iz samostalnika in glagola. Melanchthon opozarja dalje na temna mesta in hvali prednosti grščine, ki si v dvomnih primerih pomaga s členom. Prvo pravilo terja, da začenja sintaktično zvezo vokativ (zvalnik), če je v stavku, nato nominativ, če tako

zahtevajo osebni glagoli. Tak nominativ da je kakor temelj poslopja, ali kakor pravijo »dialektiki«, subjekt. K takemu subjektu da pristopi osebni glagol, torej predikat, sledijo odvisni skloni, kakor jih zahteva glagolska narava. Če so navzoči adverbji (prislovi), se postavljajo v bližino glagola. Izmed nomenov (imen) sledijo glagolu tisti, ki ga dopolnjujejo (torej povedkov prilastek, če lahko sklepamo po zgledu *sedet erectus* (= sedi vzravan). Drugo Melanchthonovo pravilo obravnava vprašanja, tretje položaj ob brezosebnih (impersonalnih) glagolih, ki da so lahko v začetku povedi (*oratio*). Poglavje o redu se sklene z metodičnim opozorilom, ki je nasploh značilno za Melanchthonovo sintakso, namreč da je treba pokazati dečkom, da se celotna poved imenuje *κῶλον*, kakor *Iulius vicit Pompeium* (= Julij je premagal Pompeja), to je 'člen', tudi 'del (zidu)' – in da ima tudi člen lahko dele, »ki čeprav sami zase niso popolne konstrukcije, vendarle dodajajo številne stavke, kakor: *Iulius virtute et faelicitate haeroica praeditus, vicit Pompeium* (= Julij je obdarjen z junaštvom in vojaško srečo premagal Pompeja)«. Melanchthon še opozarja, da se členi vežejo z različnimi partikulami (med njimi našteva kavzalne/vzročne, komparativne/primerjalne, adverzativne/protivne, kopulativne/vezalne) in da se taka poved – ki jo seveda pokaže z zgledom – imenuje *perioda*.

Bohoriču se je – kot rečeno – lahko zdela ta informacija odveč, češ da velja nauk o kolonu in periodi nasploh tako za latinščino kakor za slovenščino – ali pa ga je imel za preveliko vdiranje logike v gramatiko (v skladu s pogledi, ki se jih je morda navzel pri drugih humanistih) in nemara celo za teoretiziranje, kar je bilo seveda v nasprotju z njegovo pragmatično naravnostjo. Izpust je mogoče razlagati tudi s položajem, ki ga je Bohorič odmeril slovenščini v šoli. Zanimivo je tudi, da Bohorič praviloma ne navaja primerov iz dotedanjih slovenskih knjižnih besedil, ampak jih bodisi prevaja – ali si jih (v manjši meri) izmišlja. Tako preostaja raziskovalcu slovenske sintakse 16. stoletja, da sam ugotavlja – seveda z verjetnimi merili iz kasnejše (celo današnje) norme, kje in kako so tako Bohorič kakor drugi protestantski pisci sledili tujemu vzorcu, pa tudi – kje so mimo norme izbirali iz dotlej še nekodificirane lastne jezikovne kompetence. Dalmatin npr. je prevedel Biblijo brez zapisane slovnice: glede na to, da zlasti predgovor ni prevod, je mogoče primerjati, kaj je v prvi slovenski sintaksi takega, da bi ga lahko pripisali latinskemu (in tudi nemškemu) substratu, in kaj je verjetno take narave, da ga smemo imeti za domače, slovensko.

Za prikaz skladenjske obravnave v Bohoričevi slovnici sem izbrala najprej začetna poglavja, ki vsebujejo pravila za t. i. sintakso nomenov

(= imen). Primerjalni opis problemov, ki jih je za latinsko sintakso imen obdelal Melanchthon, kaže, kako je Bohorič izbiral probleme slovenskega jezika in katere obravnave je izpuščal.

Melanchthon začenja svoj prikaz latinske sintakse s pojasnilom funkcije nomena v povedi (*oratio*) oz. zaokroženi misli (*integra sententia*): da sicer ne zaokroža misli (oz. ne tvori celega stavka), vendar da se često povezujejo številna imena, ki jim ustreza en sam glagol; prav to pa da je razlog, da začenja skladnjo z nomenom. Obravnava je razdeljena na pravila, ki zajemajo posamezne probleme; vsako pravilo ima več razdelkov. Pri Melanchthonu ima skladnja nomenov štirinajst pravil, pri Bohoriču dvanajst: do te številke je prišel, ker je združil prvo in drugo pravilo in opustil zadnje, štirinajsto. Melanchthon razlaga v drugem pravilu zveze med vprašanjem in odgovorom, v štirinajstem pa »figuro apozicijo« (M: 55), za katero pravi, da se pojavljata dva substantiva, ki označujeta isto predmetnost (*eandem rem*), v istem sklonu in da se drugi dodaja kot pojasnilo prvemu in da zaradi tega dobiva drugi naravo pridevnika. Kot rečeno, se je Bohorič takih jezikoslovnih pojasnil izogibal, apozicija v slovenščini pa se mu ni zdela dovolj drugačna (?), da bi bila vredna omembe, čeprav nekatere druge figure vendarle omenja. Melanchthon v prvem pravilu razlaga ujemanje adjektiva in substantiva, kaže zvezo participa in substantiva, pronomena in substantiva, ustavlja se ob posebnih grških konstrukcijah nepopolnega ujemanja v sintagmi in ob pojavu, ko se znajdetta skupaj dva adjektiva, pri čemer dobi drugi naravo substantiva (zgleđ *fidus amicus*), prav tako dobijo tudi samostalniki v določenih okoliščinah značaj pridevnika, kar kaže, da so premišljevali tudi o skladenjskih pomenih besednih vrst in o zvezi med skladenjskim in predmetnim pomenom. V drugem pravilu obravnava Melanchthon tele probleme vprašanj in odgovorov: ujemanje v sklonu (tip: *Cuius est sententia? Ciceronis*), ustreznost izraza v odgovoru na (dopolnilno) vprašanje: če sprašuje po glagolu, naj bo glagol v odgovoru, potrebo po ponovitvi ustrezne (glagolske) oblike v odgovoru na odločevalno (pozivedovalno) vprašanje, opozarja na razlike v sklonih med vprašanjem in odgovorom, v zvezi med vprašanjem in odgovorom pa je veliko zgleđov posvečenih razmerju med genetivom v vprašanju in svojilnim zaimkom (pridevnikom) v odgovoru; posebej je poskrbljeno za natančnost odgovorov na vprašanja s pojasnilom pomena posameznih vprašalnih zaimkov, ki da zahtevajo natančen odgovor: na vprašanje *kakšen* (sprašuje po kakovosti) je odgovor: *dober, slab*, na vprašanje *kolikšen* (po velikosti): *velik, majhen, dva čevlja dolg* itd., na vprašanje *koliko* (po številu): *eden, dva, trije, kolikeri*

sprašuje po zapovrstju števila (v odgovoru: *prvi, drugi*), *od kod* sprašuje po domovini in prepričanju itd.

Bohorič je v prvem pravilu združil konstrukcije adjektivov in substantivov, pronomenov in substantivov ter participov in substantivov, prikazal pa jih je samo z zgledi in z opozorilom, da je konstrukcija enaka kot v latinščini. V isto skupino je uvrstil – spet z opozorilom, da je prav tako kot v latinščini – vprašanje ujemanja sklonov v razmerju med vprašanjem in odgovorom. Od zgledov za prvo skupino problemov (*stonovit pèrjatelj, šfvojo nogo, Svoja Srezha*) je najbolj zanimiv zadnji, ki ga razlaga iz latinskega *Fortuna sua*, čeprav bi brez sobesedila lahko prevedel tudi *njegova sreča*. Da je vprašanje zapleteno, opozarja Melanchthon z zgledi, med katerimi je poleg Bohoričeve *fortuna sua* v drugačni zvezi še *fortuna tua* (oboje odvisno od zapolnitve osebka). Da vprašanja tedaj niso obvladali, je razvidno iz zgledov, ki jih je najti pri Dalmatinu (DB 1584: 147b) in drugod: *Iejt sim moim hlapzom sapovedal za svojim hlapcem*.

Vprašanje v zvezi z današnjim sistemom knjižnega jezika (zelo verjetno pa v 16. stoletju ni bilo prav nič drugače) se postavlja tudi ob rešitvi sintaktične zveze med vprašanjem in odgovorom, primer, ki ga ponazarja zaradi ujemanja v sklonu: *Cuius est sententia? Ciceronis. Kateriga je manunga? Cicerona* (BH 1584: S1). Slovenski sistem bi namreč verjetno že v 16. stoletju – kakor danes – terjal, da bi Bohorič vprašanje postavil ne z genetivom substantivnega pronomena, ampak z adjektivno vprašalnico *čigav* – in temu ustrezno uredil tudi odgovor, torej *Čigava je misel (manunga)? Ciceronova (je)*. Da je bilo prehajanje t. i. posesivnega genetiva v posesivni adjektiv (pretvarjanje torej) živo v zavesti slovenskega jezikovnega sistema, lahko spoznamo iz Dalmatinovega primera (DB 1584: 147b): *[...] je taišta Nyva raunu Boasova bila, kateri je bil od Eli Melehove shlahte*. Glede na nadaljevanje odnosnice z oziralnim odvisnikom bi bilo mogoče sklepati, da bi bilo primerneje obdržati samostalnik *Boas* v genetivu, toda vse kaže, da je bilo pretvorbno pravilo tako zelo živo, da so tudi v tem primeru prevajali z adjektivom namesto genetiva. – Prav tako bi moral Bohorič na tem mestu verjetno obravnavati vsaj še zveze (ujemanje oz. dodatna pravila ob neujemanju) glavnih števnikov in samostalnika. Iz zgledov, izpisanih iz Dalmatina, namreč lahko sklepamo, da so glede knjižne rabe močno omahovali med latinsko normo in domačim sistemom. Poleg povsem ustrezne rabe, kakor *bulshi kakòr sedem fynou* (DB 1584: 149a) ali *on je nameril sheft merizhiz Iezhmena* (148b), je po latinščini prevzeta zveza zlasti v Bibliji dovolj pogosta: *Lete sheft merizhize Iezhmena ye on meni dal* (148b; nekaj

vrstic nižje kakor pravilni zgled!) in *od Moseffa [...] kateri je tudi svoje pet Buque piffal* (DB 1584: I, α 6a). Vse kaže, da se je Bohorič razločka med latinščino in slovenščino zavedel, če je šlo za zvezo, ki jo je Melanchthon izrecno obravnaval, novih, drugačnih pravil sicer ni dodajal.

Drugo pravilo pri Bohoriču (tretje pri Melanchthonu) prikazuje sintakso relativov (skladnjo oziralnikov); razlike med slovensko in latinsko normo so velike – in čeprav Bohorič ni obdelal slovenske rabe v celoti, je tokrat izbral in z zgledi opremil tri najvažnejša pravila, ki veljajo seveda za slovenščino (in za latinščino). Pri tem zelo nazorno navaja teorijo, s pojasnjevanjem zgleda (Melanchthon zgled in teorijo ločuje):

»1. *Literas accipi tuas, quae mihi magna voluptati fuerunt. Tvoj list fëm prejel, kateri mi je pèrjetèn bil. Conveniunt, list et kateri genere et numero: Est enim vtrumque generis masculini et singularis numeri.*«

Prvo delno pravilo govori o ujemanju med odnosnico in oziralnikom v spolu in številu. Z drugim delnim pravilom te skupine ponazarja odvisnost sklonске oblike od glagola v oziralnem odvisniku:

»2. *Relativum sequenti verbo respondere debet, vt: Testa servabit odorem, diu, quo est inibuta semel. Zhrepinja ohrani duh dolgu, s katerim je enkrat posmahana. Nam, posmahana, requirit Datium, s katerim, cum antecedens (zhrepinja) fit nominativi casus.*«

(Napačno označevanje sklonov (dativ *s katerim!*) je seveda pripisati dejstvu, da je Bohoriča slovenska situacija zbegala, saj je bodisi genetivu ali dativu pripisal še lokativ in instrumental.)

Tretje delno pravilo za rabo oziralnikov je Bohorič navedel med »opombami« (*Variationes*). Namenjeno je primerom, ko se oziralnik (v nevtrumu) nanaša bodisi na nadrejeni glagol ali na ves nadrejeni stavek:

»(*Variationes. 2.*) *Ad verbum vel totam orationem precedentem, ple-runque neutro genere Relativum refertur, vt: In tempore ad eam veni, quod est rerum omnium primum. Sem pèr redu k'nej prifhal, kateru je nar pèrvu etc. Hic ad totam orationem praecedentem, refertur Relativum: kateru neutro genere.*«

(Bohorič navaja na tem mestu samo obliko *kateru*, čeprav ima Megiser 1592 obliki *kateru* in *kar*.)

Kot gradivo je nemara zanimiva še zveza, ki jo navaja med opombami (variacijami) kot prvo: gre za korelacijo, pri kateri ima za latinski *qualis* dve možnosti prevoda, latinski vprašalnici in oziralniku ustrezata v sloven-

ščini vprašalni *kakšen* in oziralni *kakršen*. Bohorič prevaja latinski zgled *Qualis homo talis fermo s Kakou je zhlovik, takova je beffeda*. Tako prevajanje je zanimivo zaradi tega, ker ga je mogoče pripisati Bohoričevi narečni kompetenci, saj sega narečna izoglosa med slovenskim razlikovanjem vprašalnega in oziralnega in siceršnjim (tudi hrvaškim) nerazlikovanjem globoko v slovensko ozemlje. Če je Bohorič z navedenimi tremi pravili (in tudi z zgledom za korelacijo) zajel glavna pravila obnašanja slovenske norme, pa je z ne povsem ustreznim prevodom odprl novo vprašanje, zdaj vprašanje stičnosti med odnosnico in oziralnim odvisnikom, to je zvezo, ki se v slovenščini izraža drugače kakor v latinščini, kjer je znanih več vrst oziralnih zvez:

»*Literas accepi tuas, quae mihi magna voluptati fuerunt*. Tvoj list fem prejel, kateri, mi je perjeten bil.«

Medtem ko je pri Horacijevem latinskem zgledu besedna zveza v akuzativu ločena z glagolom, tako da se v latinščini oziralnik tokrat stika vsaj z akuzativom svojilnega zaimka (posesivnega pronomena), se je Bohoričevi kompetenci naravnega v slovenščini upirala morebitna retorična dikcija, ki jo je mogoče najti tudi še v mlajšem retoričnem obdobju slovenske poezije v 19. stoletju in po kateri bi se prevod lahko glasil tudi: *List prejel sem tvoj, kateri [...]*. Zato je rajši ločil odnosnico in nanjo se nanašajoči oziralnik, začeti z glagolom pa mu je očitno prepovedoval poprej navedeni (Melanchthonov) nauk o besednem redu, zato ni zapisal *Prejel sem tvoje pismo [...]*; seveda zasluži pozornost pravilo levega ujemalnega prilastka, ki je očitvidno nadvse delovalo.

V Dalmatinovem besedilu je taka raba oziralnika pogosta zlasti tam, kjer je posesivni genitiv (svojilni rodilnik) izražen s pridevnikom:

»Pole, Rebeka je vunkaj prihfla, **Bethuelova** Hzhy, **kateri** je bil **Milkin** Syn, **katera** je bila Nahorova, Abrahamoviga brata fhena« (DB 1584: 15a).

»Moj **Priatel** je moj, inu jejt fim **njegova**, **kateri** mej Roshami paffe, dokler dan hladan poštane inu fenza béshy« (DB 1584: 332b).

Vendar se zdi, da pri Dalmatinu prevladujejo zveze iz slovenske norme nad morebitnimi interferencami:

»[...] inu je (Faraon) vidil is vode gredozh fedem drugih krau, **katere** fo bile gârde inu madle« (DB 1584: 26b).

»[...] in Satu je Abimeleh k'Abrahamu djal: kaj **leta fedem Iagneta pomenio**, **katera** fi po febi poštavil?« (DB 1584: 13 b).

Iz Dalmatinove sintakse je tudi zgled in potrdilo za spoštovanje latinskih pravil o besednem redu v sobesedilu, ki bi po (slovenskih) pravilih členitve po aktualnosti terjal drugačno stavo glagola:

»Jejt fim ga yfkala, ali ga néfim nafhla. **Vahhtarji** fo me nafhli, **kateri** v'Mefti okuli hodio« (DB 1584: 332b).

Ustrezneje, vendar verjetno bolj vsakdanje bi bilo: *našli so me vahhtarji, kateri (ki)*. Podobno razdružena sta odnosnica in oziralnik tudi pri stavi vprašalnega stavka: *Ste li tīga vidili, katerīga moja dušha lubi*. Kljub temu kaže raba oziralnikov pri Dalmatinu vendarle osnove današnje slovenske norme (če pri tem zanemarimo še pogosto rabo zaimka *kateri*); kot primer teh teženj naj bo retorični odgovor na poprejšnje vprašanje v naravni dikciji: *Tu fim nafhla tīga, katerīga moja Dušha lubi*. Iz Dalmatinovega sistema relativnih odvisnikov naj navedem še zgleda s *kar*: *taku ima réšhiti, kar je njegou Brat prodal* (DB 1584: 76a) in *Sturi kar tebi dobru dopade* (DB 1584: 157); zaimek *kar* se nanaša na neko predmetnost, ki si jo je mogoče zamisliti s kazalnim zaimkom v srednjem spolu. Zelo pogosta je raba *kateri* ... *ta* v pomenu 'kdor': *Inu kateri leta dan kakouu dellu stury, tīga jejt hozhem satréti is njegoviga Folka* (DB 1584: 75).

Različne vrste relativnih zvez pri Melanchthonu in interferenčna raba v slovenščini bi lahko spodbudili Bohoriča, da bi pokazal na zgled in morebiti pojasnil normo (svoje stališče). Tak primer relativne zveze navajamo iz Dalmatinovega *GMAIN PREDGVVORA* (DB 1584: a 3a): */Bug Syn/ [...] Kateriga krajlestva ne bo konec*. Navsezovanje novih delov v besedilo ponekod spada med funkcije oziralnikov, slovenščina pozna take zveze verjetno po tujih zgledih, ki so vplivali na starejša besedila; primer te relativne zveze, na katero je opozoril F. Novak (1983–1984: 186) – vendar le kot primer uvajanja povedi, kaže, kako so v 16. stoletju v stiku z latinščino kot knjižnim jezikom nastajale oblike, ki jih je slovenski knjižni jezik v svojem nadaljnjem razvoju kot tuje izločil.

V sintaktičnem razpravljanju Bohorič tudi ni pokazal zgledov rabe nekakšnega *relativum generale*, ki ga omenja na str. 85 *Etimologije*: *kateri, a, u per Syncopen vel potius Crasin effertur, per, kár, quod est omnis generis et numeri, indeclinabile. Et significat qui, que, quod*. (Nemara je glede na gradivo mogoče sklepati, da sta bila kot danes tedaj vsaj dva splošna relativa, *ki* in *kar*, medtem ko iz Bohoričevega opisa lahko sklepamo nemara celo na še danes živi univerzalni govorni relativum *kā*.)

Tretje Bohoričevo pravilo izjemno na kratko odpravlja zvezo nomena z nomenom v genetivu (v latinščini, seveda pa ne tudi v slovenščini). Z dvema zgledoma pokaže genetiv ob samostalniku *amor*: obakrat gre za smerni genetiv, zato je Bohoričev prevod z genetivom napačen: *Amor nummi* ni *lubesan denarja*, ampak *do denarja*, prav tako *amor patriae* ni *lubesan domovine*, ampak *do domovine*. Tretjega zgleda iz Bohoričevega iztržka ni mogoče prav razumeti: *puluinar satanae* prevaja kot *polšter sludia*; metaforični smisel in tudi dejansko gramatično vrednost genetiva pojasnjuje Melanchthonov polni zgled, ki ga navaja po D. Ambroziju: *Ocium* (pisano s *c* namesto s *t*) *puluinar Satanae* (M: 22; = Brezdelje je Satanova postelja).

Sicer pa Bohorič pri zvezah, ki jih Melanchthon imenuje aticizme (to oznako sprejema tudi Bohorič), opozarja, da jih *Carniolani* uporabljajo tudi v perifrazi s partikulo *sa* (= *pro*) in pravijo: *Kaj je sa zhloveka*. Seveda aticizma ne pojasnjuje kot Melanchthon, ki opozarja na zamenjavo v konstrukciji, češ da ima substantiv obliko, ki bi jo pripisovali adjektivu. V tej zvezi je razumeti tudi obravnavo prislovov obilja in pomanjkanja v zvezi z rodilnikom (*Adverbia Copiae et Poenuriae*), ki da posnemajo omenjene zveze: *parum sapientiae*, *malu modrusti* in prav tako *Abunde fraudis*, *Obilu golufie*.

Sintaktično razpravljanje nadaljuje Bohorič za svojim virom s sintakso komparativov (četrto pravilo), superlativov (peto pravilo) in imen, ki se vežejo s t. i. razdruževalnim (*partitionum genitivus*) in združevalnim (*collectivorum genitivus*) genetivom. Primerjava vseh treh pravil je pokazala najprej na iskanja sinonimnih zvez pri obeh pridevniških stopnjah, pri komparativu in superlativu. Izraz zveze med primerjanima predmetoma seveda mora biti predmet sintakse, sama oblika pridevniških komparativov pa spada v oblikoslovje (zato jih Bohorič navaja že v poglavju o etimologiji (BH 1584: 64, 66: tu navaja tudi členke, ki služijo za opisovanje oblik). Že na začetku postavljanja četrtega pravila se je zavedel razločka med latinščino in slovenščino, ki ne pozna *ablativum comparativi* in ga zato izraža s členkom *kakor* ali *od* (to je s predložno konstrukcijo):

»Vilius est aurum virtutibus. Slatu je nevrejdnishi, kakor zhednost, vel od frebra.«

V opombah našteva nekatere korelacijske izraze (Bohorič jih imenuje partikule), ki se uporabljajo ob komparativu, kakor *kulikur* (quo), *s'tem s'veksho mujo* (hoc), *tuliku* (tanto), *kuliku* (quanto); zgledi za ponazoritev pa so: *kulikur vuzhneshti* / *s'veksho mujo vuzhi*; *Tuliku vekshi je greh*, *kuliku*

je *vekshi ta kir gresbi*. Od drugih zvez, ki jih še navaja v opombah, je omeniti zgleđa stopnjevanja komparativovega pomena: *Multo pauciores oratores, quam Poetae boni reperiuntur, se veliku majn dobrih besfednikou kokèr dobrih Poetou najde* (z *veliku/multo*) in *Sol multis partibus major quam terra, Sonce je veliku krat vekshi koker Semlja* (z *veliku krat/multis partibus*). Drugi dve *partikuli*, kakor imenuje adverbe v funkciji intenzifikatorjev, sta *nishter/nihilo*: v nekakšni stalni zvezi – *nishter buljbi rezb* in *malu/paulo* prav tako v zvezi: *nikar malu buljbi, kakor Cicero*.

Te obravnave kažejo, kako težko je bilo ob prirejanju posameznih pravil ločevati med bistvenim in nebistvenim: za sintaktično pravilo pri komparativu prav gotovo ni pomembno navajati oblike pomenske intenzifikacije s partikulami (adverbi), pomembne so oblike, s katerimi se v primerjalno zvezo veže primerjani predmet, medtem ko so adverbialni intenzifikatorji vprašanje bolj ali manj stalnih zvez, torej nekakšne primerjalne frazeologije. Čeprav je Bohorič skušal razvrščati zgleđe glede na osrednji značaj in je manj bistveno pospravil v opombe, se prvo, uvodno pravilo ob številnih nepotrebnih posebnostih kar izgubi.

Lastno, posebno zvezo v slovenščini je spoznal Bohorič tudi pri zvezah s superlativom. Na sorodnost zvez med komparativom in superlativom je pokazal najprej s samo tvorbo superlativa z dodatkom partikule *ner* komparativu (pri tem se sklicuje na ustrezno mesto v *Etimologiji*), sintakso primerjave pa je pojasnil z dodano besedico *mei* (*superaddita voce, MEI, quae significat inter*) oz. z *is*, ki pomeni 'ex': *Nequifcimus omnium, NAR nekasanišhi, mej vfemi: vel is mej vseh*. Kot pri komparativu so tudi tukaj navedene partikule, ki superlativom modificirajo pomen. Razložek med latinščino in slovenščino pri tem ni naveden eksplicitno, ampak z zgleđom: ob adverbu (partikuli) *multo* z osnovnikom: *Multo iucundifimus, vifjoku lub*, kar je glede na iz Vergilija prevedeni stavek (*Conspectus uester [...]*) v konstrukciji še kar ustrezno (danes bi verjetno uporabil opisno obliko: *zelo prijeten, lep*; že pri Dalmatinu beremo *cillu lubesniv* (DB 1584: 333b) za današnje *zelo ljubezniv*, v 16. stoletju tudi že *slu* za *zelo*), čeprav je mogoče tudi v slovenščini izraziti zvezo s partikulo (členkom) *kar* in superlativom (torej: *je kar najprijetnejši*). Pač pa je ohranil presežnik ob zaimku *vfi* (*quisque*): *vfi nar smafshnišhi*. Med vsemi temi primeri najzanimivejši in za naše študije stilistične kulture slovenskih protestantskih piscev posebej pomenljiv pa je s figuro parafrazirani prevod adverba/partikule *longe*: *Longe omnium praestantifimus orator fuit Cicero. Cicero je bil zhes vse besfednike besfednik*. Oba zgleđa, ki se razlikujeta od latinske

rabe, prvega s prevodom presežnika z osnovnikom in zadnjega s figuro, navajam ne toliko zaradi polnega pregleda nad Bohoričevim obravnavanjem skladenjskih zvez pri presežniku, kolikor zaradi sledi izvirne rabe in samostojnega razmerja do jezika predloge.

Opisane konstrukcije je najti pri Dalmatinu in drugih avtorjih. Tako je splošna zveza s predlogom *med* (*mei*): *ti narlepšha mej Shenami* (DB 1584: 332a), primerjave pa so mogoče s komparativom in partikulo *kakor*, pa tudi opisno s figurami: te konstrukcije so pogosto uporabljene zaradi stilistične raznovrstnosti: *tvoje Pèrŕi ſo lubesnivijſhe, kakòr Vinu, inu ta duh tvoje ſhalbe, je zhes vſe korenje* (333a). Podobno tudi s členkom *veliku*: *je taku zhlovik ſa greha volo veliku reunijſhi poſtal kakòr ta nepametna ſhivina* (DB 1584: I, *Gmain predgvvor*, a 5a).

Ta pravila so pri Bohoriču (podobno kot pri Melanchthonu) omejena na komparativ in superlativ, pozabil pa je na primerjavo osnovnika, prav tako nikjer posebej ne obravnava primerjave samostalnikov (kar je pravzaprav konstrukcija, ki je nemara bolj zanimiva za stilistiko kot za samo sintakso). Iz Dalmatina je zgled primerjave osnovnika: *Sakaj lbefan je možna, kakòr ſmèrt, inu ajfer je tèrdan kakòr Pekal* (DB 1584: 334a). Primerjava med samostalniki poteka bodisi prek pomožnega (*je kakor*) ali polnopomenskega glagola v povedku *kakor* v primeru: *Obtu nej obeniga zvibla, kadar ſe Bug nepremiňuje, kakòr zhloveki* (DB 1584: I, *Gmain predgvvor*, c 6b).

Na rob te obravnave spada še opozorilo na omahovanje v oblikoslovju. Zgled *Plato doctiſimus Graecorum* prevaja Bohorič s *Plato nar vuzheneſhi mej Gèrkmi vel Gèrki, vel is mej Gèrkih vel Gèrkou*. Poleg danes knjižnih oblik za instrumental množine moškega spola *Grki* se mu je zapisala oblika *Gèrkmi*, ki bi jo lahko imeli za poknjženo obliko ljubljanskega govora (še danes v ljubljanskem pokrajinskem pogovornem jeziku), zanimivejše pa je omahovanje med lokativom in genetivom v primeru *is mej Gèrkih* ali *Gèrkou*, ki ga je mogoče razložiti tudi kot prepletanje oblik različnih deklinacij, pridevniške in samostalniške. Pripisati ga je treba neugotovljenemu razmerju med latinsko in slovensko paradigmo, pravilno obliko pa kompetenci govornega slovenskega jezika.

Šesto pravilo o t. i. razdruževalnem in združevalnem genetivu vsebuje prevode latinskih frazeoloških zvez, za katere v slovenščini navadno ni potrebno posebno dopolnilo: *nemo hominum* prevaja Bohorič z *nijſhzhe od/is zhlovekou*, *alter horum je eden is mej letih dvejh*; posebej navaja *razdruževalne partikule* in omenja, da so iste kot pri »Superlativi Genitivi«,

torej pri genetivu ob superlativu: *de, ex, inter: De. Nemo de ijs. Obedèn od tebiſtib. – E, Ex. Major ex duobus. ſtarijhi ali vekſhi mej dvema ali is dveju.* (Za Bohoričevo slovensko razmiſljanje o slovnici so zanimivi primeri, kjer pozabi ob dvojničnih reſitvah vstaviti latinsko partikulo *vell/ali* in se izrazi zgolj slovensko.) – *Inter, Inter Concionatores. mej Prédigarjih vel Predigarmi.* (Pri tem primeru omahuje med lokativom in instrumentalom.)

Pravila od sedmega do enajstega vsebujejo različne primere nominalne druſljivosti. Sedmo pravilo je nekakšno nadaljevanje tretjega: obravnava nekatere zveze (z genetivom v latinſčini, v slovenſčini z genetivom ali predložnim sklonom) ob posameznih pomenskih skupinah pridevnikov. Tako se z genetivom vežejo kot v latinſčini (*nomina*) *Defiderij* (želja): *Cupidus lucri, ſhelán dobizhka. Avidus novitatis, Shelán novine;* (*nomina*) *Notitiae* (umenja, vedenja): *peritus belli, vmétèlàn vojkovanja* (BH 1584: S5). Manj primerno sta prevzeta dva latinska zgleda, ki ju uvrſča v skupino genetivov ob *nominis sentiendi* (duſevnega delovanja?): zgled *Fidens animi* prevaja s *Fradig ſerza* = 'zaupljivega srca' (pridevnik *fradig* spada v skupino z ničto sklanjatvijo, zato Bohorič ni mogel prepoznati sklonske kategorije v slovenſčini). Zgled *Memor praeteriti* pa je nerodno prevedel s *ſpumnezih minuzhiga* namesto *ſpominjajoč (pomneč) (se) minulega*.

Glavno pravilo te sedme skupine vsebuje t. i. genetiv obilja/*copiae*, ki se po njem (v slovenſčini) izraža s partikulami *Nar* ali *Od*. Zgled je zato najprej *Ditiſmus agri, nar bogatiſhi na njivah oli, od njiv*. Toda ugotovitev, da je ta zveza *Germaniſmus*, kaže omahovanje pri predložni zvezi *bogat na* (ſe v *Slovenskem pravopisu* 1962 je ta zveza označena s krožcem, kar pomeni, da za knjižno rabo ni dovoljena, v SSKJ pa je ob ustreznih zvezah *bogat sonca, bogat z izkuſnjami* zveza *partija ſaha je bila bogata na lepih kombinacijah* označena kot neustaljena). Ponovitev pridevnika *bogat* v osnovniku kaže nemara na spoznanje, da za zvezo pridevnika in določila ni potreben superlativ in njegova partikula (s superlativom je začel razlago zaradi zgleda, ki si ga je izbral med Melanchthonovimi), prav tako kaže na enako zvezo pri antinomnih pridevnikih, torej *Dives pecoris, Bogat na ſhivini. Item: Inops mentis, Bogat na pameti oli na ſaftopu*. V to pravilo je strnil ſe skupino pridevnikov *Reus, dolshan, kriv, krivez*, pri katerih navaja kot možnost zveze z genetivom ali predložno: *Reus furti, kriv tatvine, vel, kriju na tatvini, cum dativo*. Da gre za lokativ *na tatvini* in da tudi ta zveza verjetno ni slovenskega izvora, ni zapisal. Zveze pri teh glagolih primerja s slovenskim izražanjem latinskega genetiva pri pridevnikih obilja in pomanjkanja, torej predložno, vendar zgledi kažejo na zadrego: prvi *Infons*

caedis, nedolshan na poboju kaže prepletanje pomenskih krogov dveh pridevnikov: *Kriv/ne kriv* ima dopolnilo v genetivu, *nedolžen* ima drugačno (neobvezno) dopolnilo *pri stvari* (prim. SSJK); obveznega dopolnila nimata pridevnika *pošten* in *čist*. Bohorič navaja dalje tudi neobvezno in slučajnostno rabo dopolnil (*Integer vitae, posthen vdjanju, cum dat.* (sklon je tu podobno zamešal kot pri ženskih samostalnikih), *Purus sceleris, zhiſt od hudobe*).

Osmo in deveto pravilo urejata izražanje podobnostne naravnosti. V Melanchthonovi sintaksi najdemo to problematiko obširno razloženo in po vsebini urejeno; deveto Melanchthonovo pravilo obravnava sintakso samostalnikov s samostalnikom v dativu, šele iz razlage izvemo za pomenske skupine, ki se vežejo z dativom: to da so besede, ki pomenijo podobnost, korist, *facilitatem*, prijateljstvo in nasprotno pomene (Megiser 1537: 41). Iz obsežnega spiska je Bohorič zbral tri zglede: *Fidus amico, sveſt pèrjatelju. Amicus Caefari, pèrjatelj Zefarju. Domini ſimilis, ſpodoben goſpudu* (= 'podoben').

Druga skupina nomenov kaže vezavno obliko, ki je kot neustrezen latinizem še dolgo živela v slovenski knjižni rabi, čeravno verjetno že v začetku ni mogla biti podprta z živo rabo: *Idoneus huius rei et ad hanc rem, doſtojn k'leti rezhi* (v SSJK je le zveza *dostojen* z genetivom), podobno *Aptus diſcendi literas, et ad diſcendas literas, doſtojn oli dober k'vuku* (danes za uk: SSJK). Deveto pravilo brez nadaljnje oznake in skopo govori o posebni rabi, ki se je razširila iz grščine in je zanjo značilna raba akuzativa namesto dativa. Pri Melanchthonu je jasno razloženo, da gre za figuro sinekdoho, ki je razumljiva iz pridevnika, prim. *Aethiops albus dentes*. Bohorič je v zadregi, kar se spozna iz pleonastičnega posnetka Melanchthonovega pravila, ki sledi prevodu: *Mur je bél na sobeh, redditur per genitivum, effertur cum praepoſitione, et vi praepoſitionis* (= se izraža z genetivom [!], uresničuje se s predlogom in z močjo predloga). Povsem drugače namreč obravnava isti primer na strani S8 in sicer pri poglavju o sintaksi formul *hvale in graje*, to je v skupini enajstega pravila. Sem spadajo prilastkove sintagme ob nadrejeni odnosnici, ki jih definira glede na značilno obliko: *Duo genitivi. Puella vultus modeſti. Dekliza zhedne ſhtalti vel zhedniga obrasa, conuenit cum latino. Duo ablativi. Puella vultu modeſto. Dekliza od lepe ſhtalti*. Tu Bohorič opozarja (seveda spodbujen z zvestobo latinščini) na obliko s predlogom *od* in dvema ablativoma (!). Interferenčen je tudi tretji primer: *Nom. et Ablat. Puella modeſta vultu. Dekliza, zhedna na ſhtalti*. Pozornosti vredna je oznaka, da se ablativ dodaja nominativu s predlogom

Na, ker kaže smer slovničnega premišljevanja ne le o formi, ampak tudi o funkciji jezikovnih sredstev. Ob četrti latinski možnosti (ki je pravzaprav prej omenjena figura sinekdoha in jo tudi na tem mestu Melanchthon tako obravnava) pa Bohorič na strani S8 drugače kot na strani S6, kjer obravnava zgled *Mur je bel na sobeh*, mirno zapiše: *Nom. et Accus. Puella, modesta vultum, haec formula non est flavis vsitata* (= deklica, lepa glede na obraz, te formule Slovenci ne rabijo).

Deseto pravilo sintakse nomenov vsebuje zglede t. i. ablativnih konstrukcij. Večina jih vzdrži kritiko in so zveze (obvezne ali neobvezne) obstale do danes: Zgled za vzročni ablativ je *lassius cura*, ki ga Bohorič sloveni s *trudèn od skàrbi, vel pred skàrbjo, vel, sa voljo skàrbi*. (Do danes živi sta obliki: *od skrbi, zavoljo skrbi*, menim pa, da lahko dvomimo glede ustreznosti predloga *pred*; očitno pri Melanchthonu: 46). Povsem v duhu Bohoričevega ohlapnega pojmovanja sklonov je navajanje sklonov, s katerimi se vežejo posamezni predlogi: *od, za* z dativom (morda velja to samo za predlog *za*), *pred* z akuzativom. Podobno omahovanje – ki je daleč od paradigme v *etimologiji* – je tudi v pojasnilu k *Aeger oculis, bolan na ozbeh* – ali pa se pojasnilo *cum genitivo* (z genetivom) nanaša na latinsko rabo, manj verjetno na slovenski dvojni genetiv *je bolnih oči*. Zunaj sklopa vzročnih ablativov navaja še pravilno *dignus laude, vreden hvale*.

Zgled snovnega ablativa – *Materiae ablatiui: Coronam duplicem gemmis auroque, dvej kroni is shlahtniga kamejnja, tàr is slata* kaže današnja rabo; Bohorič jo pojasnjuje s predlogom *iz*, vendar brez navedbe ustreznega sklona. Manj sreče je imel s t. i. ablativom oblike – *Formae Ablatiui: Formofus ere, lep od broná ali sa voljo broná*.

Med t. i. vzročnimi ablativi je tudi zgled, ki ga je Bohorič pojasnil leksikalno in s parafrazo ter še dodal, da te vsebine drugače ni mogoče povedati: *Orbus parentibus, je furota*, s parafrazo: *nejma ni ozheta ni matere*.

Med to skupino uvršča še formulo izrazov porekla (domovine in narodnosti – *patriae ac nationis*), te izraze prevaja s predlogom *od* in z genetivom, torej *Genere Andria, Od Andrišbke shlahte, natione Syrus, od Syrišbke shlahte*, vendar zveze navaja le kot iztržke, zato drugih možnosti, ki jih ima Dalmatin veliko zlasti v prevodnem delu *Biblije*, Bohorič ne navaja.

Dvanajsto in zadnje Bohoričevo pravilo v sintaksi samostalnika zadeva nominalne zveze ob besedi *opus/potreba*, torej ob besedi, ki se pojavlja v predikativni rabi, in bi – če ne bi delil poglavij po besednih vrstah – pričakovali njeno obravnavo v sintaksi glagolov. Iz predikativne rabe so vsi zglede: *je potreba kunshti* (*Opus est arte*). Da gre res za genetiv, nam potrjuje

primerjava z izvirnim zgledom iz Terencija (M: 53). Drugi zgledi v tej skupini kažejo, da je uspešno primerjal podobnost slovenščine z latinščino: 3. *Hoc fieri et oportet et opus est, letú se mora, inu je potreba sturiti.* Latinščina ga je premagala le pri bolj zapleteni zvezi, ki ne zadeva zveze ob *opus/potreba*: *Quae curando vulneri opus sunt, parat, pèrpraula kar je k'osdraulenju rani potreba.*

Za primerjavo je zanimivo tudi peto opozorilo, namreč da se *raba/usus* in *potreba/opus* v slovenščini ne mešata, Melanchthon opozarja, da je taka raba grecizem.

S tem Bohorič sklene nominalno sintakso. Škoda je, da je (kot omenjeno), izpustil poglavje o apozicijah, čeprav pomeni apozicija vsaj eno od tipičnih oblik slovenske renesančne stilistike. Tako so – podobno kakor številne druge sintaktične posebnosti tistega dela sintakse, ki ga Bohorič imenuje sintaksa nomenov – tudi apozicije preostale kot naloga za raziskavo. Kakor je tipologija apozicije dovolj zanimiva tudi v mlajših obdobjih naše literature, je mogoče na številne oblike pokazati že v jeziku protestantov. Na prvi strani Dalmatinovega GMAIN PREDGVVORA smo izbrali tale zgled: *Od Moseffa tiga nar starišhiga inu perviga Preroka, kateri [...]*, ki kaže apozicijo po preobrazbi iz oziralnega odvisnika. Tipologija prav te figure bo pomagala ustvariti most do nekaterih najbolj značilnih stilnih sredstev, ki so v Bohoričevi slovnici z obravnavo in z zgledom le skopo nakazana.

Naša obravnava nominalne sintakse po Bohoriču in skromna primerjava z Dalmatinovo sintakso je ob razmeroma ozki problematiki pokazala na nekatera vprašanja, ki so jih morali rešiti slovenski protestantski pisci, izšolani v latinščini in nemščini, da bi svoj govorni jezik (v kar se da stilizirani podobi) dvignili na knjižno raven. Nadaljnje raziskovanje sintakse drugih besednih vrst v Bohoričevi slovnici in nekaterih figur v zvezi z njimi bo pokazalo zaokroženi korpus prve sintaktične norme, nekatere bolj ali manj znane interference iz drugih knjižnih jezikov, predvsem pa nezadržne težnje po samobitnosti. V okoliščinah, v katerih je pisal svojo slovnico Bohorič (izredna naglica), je prav to spoznanje spodbudno in za našo novo predstavo o dejavnosti slovenskih protestantov tudi plodno.

DALMATINOVO BESEDILO MED SKLADNJO IN RETORIČNO FIGURO IN BOHORIČEVA GRAMATIČNA NORMA

Slovenski jezik je bil s prvimi protestantskimi knjigami od 1550 dalje urejen v knjižno normo, z Bohoričevo slovnico in Bohoričevimi in Dalmatinovimi slovarskimi zbirkami ter z Megiserjevim slovarjem tudi kodificiran.⁴²

Ne norma ne kodifikacija nista mogli biti že v začetku dokončni: spreminjala ju je praksa, v času minljiva spoznanja o jeziku, ne nazadnje pa so na njuno spreminjanje vplivale menjave v zgodovinskem, družbenem in političnem statusu slovenskega jezika, ki je bil v 16. stoletju pač deželni jezik slovenskega prebivalstva v treh deželah Notranje Avstrije, v Kranjski, Štajerski, Koroški ter v sosednjih deželah, Slovenski Istri, pri Beneških in Prekmurskih Slovincih na Ogrskem. V vseh teh deželah je potekalo ustaljeno pisno uradovanje v latinščini in nato še v nemščini ali italijanščini ali madžarščini. Da se je lahko jezik slovenskega prebivalstva (ki je bilo seveda socialno diferencirano, med njim ni manjkalo izobražencev; Gestrin 1985) znašel v pisni

Prvič objavljeno kot *Dalmatinovo besedilo med skladnjo in retorično figuro in Bohoričeva gramatična norma*, v zborniku *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (Obdobja 6), Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1986, str. 473–497.

Popravljeni so bili nepopolni citati (npr. 2b > **2b, »43 lastne [= avtoričine] paginacije« > DB 1584: I,)(1a ipd.), poenotena je bila pisava antičnih imen (npr. *Ovid* > *Ovidij*, *Horac* > *Horacij* itd.), popravljena so bila napačna mesta v latinskih primerih (npr. *foruram* > *formam*, *irritananta* > *irritamenta* itd.), na novo je urejen graf s stilistično strukturo odlomka iz DB 1584, pri čemer smo takole zapisano nejasno mesto: $d^l=x-(y\text{ inu }y^l)-(z\text{ inu }z^l)-x1$ razvezali in interpretirali po svoje v skladu z avtoričinim namenom, prav tako smo naredili naslednjo spremembo: »pri čemer ima a1 strukturo: *inu A inu A1 a1*, b pa *super B b B1*« smo spremenili v »pri čemer ima a^l strukturo: *inu A inu A^l*, b pa *zuper B b inu zuper B^l*«.

⁴² Poleg Bohoričevega (izgubljenega) *Elementale Labacense cum Nomenclatura trium linguarum Latinae, Germanicae et Sclavonicae*, Ljubljana, Janž Mandelc, okrog 1580, še BH 1584, DB 1584, MD 1592 (Lägreid 1967). [MTh 1603 je avtorica sicer poznala, a ob takšnih naštevanjih skoraj dosledno izpuščala. Op. urednika.]

podobi urejen, oblikovan in razvit kot kulturno občilo, so bili potrebni močni duhovni in družbeni vzgibi, dovolj močna družbena institucija (gibanja), vsaj določena stopnja naklonjenosti nosilcev tedanje oblasti (v času nastanka), predvsem pa izjemna volja in hotenje in znanje slovenskih protestantskih piscev, ki so opravili to veliko dejanje vstopa Slovencev v zgodovino, ne le reflektirano v lastnem jeziku, ampak v njem tudi povedano in napisano. Kulturna akcija slovenskih protestantov je tako tudi z deležem protestantov za razvoj slovenskega knjižnega jezika, to je narodovega naddialektnega izrazila v zahtevnejši zvrsti od vsakdanje komunikacije ali ljudskega ustvarjanja, izjemno politično dejanje. Brez njega bi se najbrž vse do 19. stoletja Slovenci ne mogli samostojno razvijati, verjetno pa bi tudi v 19. stoletju le težko zmogli formulirati zahtevo po enakopravnem narodnem razvoju. S tem dejanjem se je začela doba slovenske knjige: najprej predvsem v posebni, sicer notranje raznovrstni, a vsebinsko in dogodkovno vendar natančno določeni obrednosti in obsegu. Razumljivo je, da je ta začetek tako s kulturnozgodovinskega kakor z jezikoslovnega stališča predmet stalne, čeprav raznovrstne pozornosti raziskovalcev.

Raziskovanje jezika slovenskih protestantov je bilo zastavljeno iz različnih izhodišč; spoznanja posameznih obdobjev imajo dolgo življenjsko dobo, tako da si nova le počasi utirajo pot; zanje je potrebno globlje utemeljevanje, ki pa le počasi postaja osnova za nadaljnje opisovanje in pojasnjevanje.

Najbrž je Kopitarjeva (1808: xxii in sl., 13 in sl., 385 in sl.) zasluga, da je jezikoslovje v zvezi s protestantskim jezikom najprej zanimal razvoj pisave in črkopisa, pa tudi, da je ponavljalo Kopitarjevo oceno, da gre pri protestantih za mestni, z interferencami iz nemščine prepleteni jezik (Kopitar 1808: 53–56); oviro za natančnejši opis jezika protestantov je pomenilo dejstvo, da so bili posamezni ohranjeni izvodi slovenskih protestantik raztreseni po evropskih knjižnicah, ne pomembno je za postavljanje vprašanj in odgovorov o jezikovni podobi slovenskih protestantov dejstvo, da se je jezikoslovje v 19. stoletju šele razvijalo in oblikovalo svoje spoznavne in metodološke podstave. V novejši dobi je jezikoslovje v največji meri zanimal izvor jezika protestantov, njegova govorna osnova. Ker ga je Trubar sam na več mestih (TE 1555; TT 1557, nemško posvetilo: 1–13 [Rupel 1966: 80], TT 1581–82, nemško posvetilo [Rupel 1966: 277–278]) označil kot rodno dolenjščino, preprosto in kmetiško, kot jo na Raščici govore, so skušali raziskovalci njegovo trditev dokazovati z dolenjskimi lastnostmi

protestantskega jezika. Dobesedno sporočilo je še danes podlaga marsikateremu raziskovalnemu izhodišču zlasti besedišča.

Da je mogoče v jeziku slovenskih protestantov, posebej v Trubarjevem, najti tudi drugačne prvine od rodnega raščiškega govora, je za Kopitarjem in drugimi raziskovalci⁴³ v novjšem času ugotavljal tudi M. Molè (1948: 24–27), ki je razlagal odstopanja od narečnega dvoglasniškega zapisovanja dolgega jata s pomenskimi lastnostmi besed, ki naj bi se v obliki domnevnega prvotnega knjižnega jezika v »duhovnem izrazju« ohranilo iz starejših časov. Drugačno rabo v mlajših Trubarjevih knjigah je že Molè pojasnjeval s samostojnostjo protestantskega jezika in njegovo novo avtoriteto. J. Rigler je z natančno študijo odkril umetelno distribucijo pisanja dolgega jata z *ei* oziroma z *e*, dokazal prav v tem pogledu naddialektni konstrukt (praviloma piše *e*, raba *ei* le nakazuje izbrane položaje in je namenjena odpravljanju homonimije), kar se pa tiče razmerja do izročila, je z njim opravil podobno kot F. Kidrič; ker je Moletovo argumentacijo zlahka zavrnil, je zavrnil tezo izročila v celoti (čeprav predvsem pri pisavi jata; Rigler 1968: 91) in je bil prepričan o absolutnih začetkih slovenskega knjižnega jezika v Trubarjevi dobi. Ne glede na to, da ta vidik ne ustreza dejstvom in virom za zgodovino knjižnega jezika, je nadvse pomembno, da je prav Rigler z močjo znanstvenega argumenta kakor še nihče pred njim opisal izbrane lastnosti slovenskega protestantskega jezika v glasoslovju in deloma oblikoslovju, opozoril pa je še na razmerje protestantov do besedišča (Rigler 1968: 213–215), prevzetega iz nemščine, razmerje, ki opozarja na jasno primerjanje slovenskega knjižnega jezika z nemškim in na prevzemanje nekaterih nemških lastnosti knjižnega jezika (npr. purizma = čiščenja tujk) v slovensko prakso (prim. tudi Pogorelec 1979: 14).

Rigler je z argumentacijo glede distribucije jata, pa z analizo drugih jezikovnih prvin spoznal, da jezik protestantov ni bila Trubarjeva doljenščina, ampak verjetno ljubljanski mestni govor, ki ga je Trubar zavestno izbral za knjižni jezik vseh Slovencev. Funkcijsko premišljena raba doljenjskega refleksa za jat v posebnih okoliščinah naj bi dopolnjevala prevladujočo enoglasniško rabo. Na drugi strani je distribucijo *u* iz dolgega in kratkega *o* spoznal kljub deloma drugačni rabi zlasti pri Krelju in Dalmatinu kot bolj ali manj regularno glede na značilno zvezo med prozodijo in vokalizmom v slovenskih narečjih. Toda raba pri navedenih avtorjih in omemba v Bo-

⁴³ Prim. historiat in bibliografijo starejših obravnav v Rigler 1968.

horičevi slovnici (Kolarič 1971: 81;⁴⁴ Pogorelec 1983–1984: 214) kažeta, da je moralo obstajati določeno omahovanje med starejšim (z dolgim *o*) in mlajšim vzorcem slovenskega knjižnega jezika; starejši vzorec so protestanti na več mestih celo zanikali, glede na to, da so ga poznali verjetno res le iz ustnega izročila sporočene molitve. Med obema tipoma ni le velik optični, ampak tudi slušni razloček: Trubarjeva različica z *u* za dolgi *o* je bližja narečju od tradicionalnega in starejšega koroško-gorenskega *o*, kakor nam kažejo pretežno v 19. in 20. stol. odkriti novi viri. Obredni obrazec, četudi ponavljan predvsem v govoru, je utrjeval stereotip kulturnega jezika. Tudi zaradi teh dejstev je potrebno, da skušamo v prihodnje razumeti nastanek in podobo knjižnega jezika slovenskih protestantov tako v luči kontinuitete slovenskega knjižnega jezika od najstarejše dobe (9. stoletje) kakor v luči vsebinske (in s tem nemara tudi izrazne) posebnosti slovenskega protestantskega jezika, ki se v vsej svoji podobi po zatrtju slovenskega protestantizma ni mogel obdržati tudi zaradi tega, ker ni bilo več idejnega motiva za kontinuiteto njegovega jezika, pa se je tudi zaradi tega lažje uveljavil knjižni jezik, ki je bil bližji prvi podobi slovenskega knjižnega jezika.

Med prvimi, ki je za Riglerjem (1965: 161–171) zagovarjal idejo urbanega govora in se pri tem skliceval na Kopitarja (1808), je bil Fran Petre (1966: 76–78). Njegovi argumenti so bili pretežno sociološki, ni se opiral kot Rigler na jezikoslovna dejstva, ampak je osnutek svoje interpretacije oprl predvsem na razvojno logiko. Še pred njim je mogoče najti zasnutek novega pogleda v razpravah J. Pogačnika (1963, 1968, 1968b), ki je s pritegnitvijo novih spoznanj literarne vede za starejša obdobja in nekaterih dejstev retorike (Pogačnik 1976: 63–85) nakazoval smer novemu gledanju na značaj in vlogo starejše slovenske književnosti v slovenskem knjižnem izročilu. Kontinuiteto knjižnojezikovnega razvoja v logiki slogovnih menjav v času je iskala B. Pogorelec (1967, 1972, 1974). Ob upoštevanju vseh besedil se je znotraj teorije slogovnega razvoja izoblikovala teorija dveh faz predknjižnega jezika; knjižni jezik protestantov naj bi bil kompromis med dvema tipoma mlajše faze srednjeveškega jezika (Pogorelec 1973–1974: 198–204; Pogorelec 1974), obogaten z govorom izobraženega meščanstva (torej z nekakšnim pogovornim jezikom višje vrste v današnjem smislu, namenjenim oblikovanju nevsakdanjih tem).

Naj so bile raziskave še toliko različne in postavljene iz različnih te-

⁴⁴ Z diskurzom, ki nakazuje razumevanje soobstajanja dveh knjižnih kanonov, starejšega neprotestantskega in mlajšega protestantskega.

oretičnih izhodišč, jezika slovenskih protestantov po njihovi zaslugi ne gledamo več kot prvi zapis, le pisno in izrazno okoren, ampak kot izrazilo, ki so z njim protestantski pisci znali umetelno izraziti tako idejo kakor podobo. Da bi ta predstava, ki jo je mogoče potrditi z jezikoslovno- in književnostilistično analizo, obveljala bolj na široko, bo verjetno treba tudi v tem korpusu videti književnost svojega časa v okviru političnih, zgodovinskih in socioloških danosti v slovenskem prostoru. Kaže, da so vsa besedila umetelna, nekatera med njimi, naj so prevedena ali originalna, so vendarle taka, da bi verjetno lahko govorili o posebnem tipu književne umetnosti. Seveda bo potrebno za tako pojmovanje ustrezen sistem meril šele izdelati, saj uveljavljanje teoretske definicije tovrstnih besedil ne uvrščajo v književnost v današnjem pomenu. Besedila, ki jih tako doslej ni bilo mogoče uvrstiti v literaturo, so neke vrste posebna (strokovna?) besedila, ki pa zaradi vrste pomenskih in izraznih prvin (npr. izrazi naklonskega pri molitvi) med strokovna ne morejo biti uvrščeni brez ostanka, čeprav v zvezi z njihovim besediščem govorimo tudi o definiranih pojmih.⁴⁵ Najbrž ni dovolj, če ugotavljamo zgolj literarne prvine v besedilnih odlomkih, ki vsebujejo pripovedne ali lirske odlomke, zunanjo in notranjo pesemsko ureditev, ampak bo potrebna tudi celovita besedilna oznaka. V korpusu slovenskih protestantskih besedil jo otežuje prepletanje raznovrstnih vsebin, namembnosti, naslovnikov v enem samem besedilu; ta raznovrstnost seveda omogoča delne oznake značaja besedil in zvrstnosti, otežuje pa celotno določanje.

Naše razmišljanje je tokrat namenjeno razmerju med besedilom, ki je bilo umetelno izoblikovano v skladu s svojim namenom, položajem v knjigi (uvod, pojasnilo in motivacija za branje in doumevanje *Biblije*) in veljavnimi ubesedovalnimi pravili, ter med slovnico, ki jo je Bohorič po Melanchthonovih (Melanchthon 1550; v **besedilu M¹**; Melanchthon 1573: v **besedilu M²**)⁴⁶ predlogah latinske slovnice priredil za slovenščino (BH

⁴⁵ Prim. Rajhman 1977. Tudi to izrazito večdisciplinsko spoznavanje ni iskalo odgovora na vprašanje: versko besedilo in književnost, čeprav tako po izrazni kakor po vsebinski plati že *Biblija* spada v literaturo, v pripovedno književnost in med strokovna besedila. Ker je v prvi slovenski knjigi več odlomkov, ki se nanašajo na Biblijo, in več raznovrstnih besedilnih zvrsti (tako pridiga), se katekizemsko besedilo ponuja v pretres kot nekakšna literarna antologija.

⁴⁶ Primerjava z Bohoričem je bila opravljena z navedenimi izdajami Melanchthona; žal v Ljubljani ni prve izdaje Melanchthonove slovnice niti ni za zdaj na voljo kake kritične izdaje. Primerjava kaže, da je Bohorič zajemal bodisi iz kake druge izdaje ali kompiliral iz več izdaj. Ob teh izdajah je bilo v večini obravnavanih zgledov poiskati latinsko

1584). Besedilo je ob naši priložnosti Dalmatinovo: predgovor v *Biblijo*. V primerjavi s starejšimi Trubarjevimi besedili z značilno reformacijsko renesančno podobo sem slog tega besedila nekoč označila za manirističen, kajti nekatere, za zgodnje Trubarjevo besedilo še tipične lastnosti v njem ne nastopajo več v tisti prvotni vlogi, kakor ga kažejo prva besedila posamezne slogovne smeri (Pogorelec 1974). Posamezni deli besedila so v nadrobnostih drugače povezani kot pri Trubarju, povezava (koneksija) med njimi je mestoma vzpostavljena z intenzivnejšo izrabo drugih retoričnih vzorcev kot pri Trubarju, kar je seveda pogojeno tudi s posebno zvrstnostjo Dalmatinovih uvodov. Ker je Bohoričeva slovnica nastajala ob pregledovanju Dalmatinove *Biblije* (BH 1584: **2b in sl.), je smisel take primerjave ne v jubilejni prigodnosti, ki bi nakazovala to vprašanje, ampak v poskusu, prenesti težo nadaljnjih razprav na ugotavljanje nastajanja prve slovenske norme na podlagi splošne teoretične vaje ubesedovanja, ki so jo slovenski protestantski pisci pridobili med latinskim šolanjem (prim. Susenbrotus 1576, Pogorelec 1972),⁴⁷ in med občutkom za pravilnost in naravnost slovenske zveze, ki so jo po večini slišali, niso pa je videli zapisane, marsikatero pa so morali tudi na novo ustvariti. Zlasti pri prevajanju so morali za zapletene zveze predlog, ki jih je bilo treba natančno posneti, večje izrabiti velik pomenski in izrazni zaklad slovenskega jezika. Ob teh dejstvih je razumljivo, da se je zdelo stanovom, ki so se trudili z izdajo *Biblije*, dovolj, če Bohoriču naložijo, naj napiše legendo o črkovni preobrazbi latinice za potrebe slovenskega jezika, torej neke vrste informacijo o pravilih pravopisa (BH 1584, uvod). Ker je Bohoričeva slovnica po izgonu protestantov po vsej verjetnosti do svoje druge izdaje v 18. stoletju (Hipolit 1715) utonila v pozabo, potrjujejo tezo o latinski izšolanosti slovenskih piscev napotki za slovensko branje v opremi knjižnih izdaj slovenskih baročnih pisateljev od Schönleba naprej (Kopitar 1808, Pogorelec 1967). Bohorič je zadal nalogo presešel: dodal je kratko, a vendar dovolj izčrpno kontrastivno slovnico, ki je poleg traktata o pravopisu obsegala prikaz oblikoslovja po besednih vrstah, vmes nekaj skromnega besedotvorja, ter kratko poglavje o »latinsko-kranjski«⁴⁸ vezavi besed, torej o sintaksi (Kolarič 1971, Pogorelec 1984, Toporišič 1984b). Bohorič se je v razvrstitvi snovi povsem ravnal po eni ali več predlogah Melanchthonove latinske slovnice in je z redkimi

---

izhodišče in ustrezne teorije. Melanchthonova slovnica je po letu 1522 izšla v številnih različicah, vendar jo življenjepisi Melanchthona komaj omenjajo.

⁴⁷ Iz Zuzenbrotovega latinskega uvoda je razvidno, da je *Epitome* nastala po Melanchthonovem stilističnem priročniku.

izjemami slovenske zglede prevedel iz Melanchthonovih, ki so bili navedeni iz latinske klasike, seveda brez navedbe vira in le kot iztržke, ki naj bi ilustrirali problem. Pri njem ni moglo biti želje po dodatnem učinku odličnega pisateljskega slovesa dobrih avtorjev, zato tudi vira Bohorič ni navajal in je pogosto poved okrnil na najnujnejšo zvezo. Za nas je posebej pomembno vse tisto, kar je spoznal kot slovensko posebnost v nasprotju z latinščino. Ker prevladujejo opisi, v katerih ugotavlja identičnost slovenščine z latinščino, je razlikovanje specifičnega toliko pomembnejše. Pri besednih zvezah je Melanchthonova metoda zajemala nekatere vzorce, ki so bili obenem tudi del retorike; med njimi je v sintaksi nomenov omenjena *apozicija*,⁴⁸ v sintaksi glagolov pa *sinteza* (BH 1584 [v nadaljevanju B]: 12–13), *zevma* (B: 14), *silepsis* (B: 14–15), *prolepsis* (B: 15), *sinekdoha* (B: 16), *antiptoza* (B: 16), *enalage* (B: 17), *evokacija* (B: 18–19). Bohorič jih navaja po M¹, vendar celo brez pojasnila, da se nekatere »zveze razlikujejo [...] v osebi in številu« in da jim pravijo »figure«. V M² je komentar obsežnejši: tako na primer našteva figure, ki »se tako glasijo, kakor od analogije in skupnega pravila o kratkoči zveze med nominativom in glagolom zapoveduje navada«, na primer *Ego et meus minister propere adcurrimus* je v nasprotju z analogijo. »Če boš sledil analogiji,« zapoveduje Melanchthon (M²: 37b–38a),⁴⁹ »bo nastala zoprna ponovitev: *Ego adcurro, et minister adcurrit*.« To pojasnilo dečkom, ki jim je bil gramatični pouk del opismenjevanja, je mogoče razumeti le v luči klasičnih tradicionalnih pojmovanj slovnice kot reda, v katerem vladajo modelnost, vzorčnost, pravilo in analogija, in besedila, ki je urejeno po svojem namenu: ta pa opravičuje ali celo spodbuja učinkovanje analogiji nasprotnih pojavov. Stilistika, ki je za podlago tem spoznanjem,⁵⁰ navaja na prvem mestu delitev *figur* na *trope*, ki se delijo na govorne in pisne (lastne umetelni prozi), in na *sheme*.

⁴⁸ Pomotoma prezrto v razpravi Pogorelec 1984: 246. Bohorič jo navaja na str. 9 posebnega razdelka. M¹ jo navaja kot posebno poglavje v imenski sintaksi, znotraj 2. pravila sintakse genitivov s pojasnilom, da gre za zvezo dveh samostalnikov, od katerih eden drugega pojasnjuje. Zgledi so najprej iz Ovidija *Effodiuntur opes irritamenta malorum* in iz Horacija *Et genus et formam regina pecunia donat*. Oba zglesta sta tudi v M², medtem ko je Bohoričev tu skrajšani zgled *opes irritamenta*, preveden z *Blagu smote*, premalo poveden. Zato pa je zanimivo, da na tem mestu opozarja, da je ta figura uporabljena tudi v drugih slovanskih jezikih, tako *Christus servator*, *Christus ohranjenik*.

⁴⁹ Knjižnična paginacija – knjiga je nepaginirana.

⁵⁰ Za razumevanje slovnice in slogovne ravni protestantskih besedil je potrebno spomniti na pravila dobrega ubesedovanja, navedena v uvodu v Susenbrotus 1576. Nudila naj bi ne le etimologijo in preprosto glagolsko sintakso in drugo, ampak tudi umetnosti

Sheme so gramatične, delijo se na pravopisne in na sintaktične ter retorične: te se delijo na tri vrste, na govorne sheme, na prozne sheme in na krasilne. Vseh tropov in shem je v navedeni epitomé 132, pri čemer je treba poudariti, da med posameznimi vrstami ni pravega razločka in se med seboj prepletajo. Njihovo učinkovanje je mogoče zvesti na nekaj osnovnih lastnosti, ki temeljijo na razširjanju sporočenega in na njegovem krčenju; te lastnosti so izražene v številnih oblikah pomenskega in izraznega preoblikovanja. Te figure so »iznašli, da bi zgladili raskavost vsakdanjega in nerazločnega govora, da bi z njimi govor učinkoval bodi prijetneje ali težje ali bolj elegantno, da bi z dejstvom povečali moč in dodali besedi milino in nas obvarovali pred vulgarnim tako pri načinu pisanja kakor govorjenja« (Susenbrotus 1576). Bohoriču seveda takega motiviranja ni bilo treba ponavljati, saj so mladeniči, ki jim je bil njegov opis slovenskega jezika namenjen, dobili osnovni retorični pouk že pri latinščini; za slovenščino pa je zmeraj znova ugotavljal, da je v marsičem latinščini podobna. Pri opozarjanju na skladijske pojave z retorično vrednostjo poudarjamo ne le zglede, pri katerih Bohorič navaja, da je raba v slovenščini drugačna (in jo zapiše), ampak tudi njegovo metodo povzemanja ali zgoščenege navajanja zglada z iztržkom ter mestoma zadrege.

Prva figura v sintaksi glagolov, *sinteza* (v M je naveden tudi latinski termin *compositio*), zajema skladijski pojav ujemanja ali kongruence, vendar v posebnih primerih, ko je treba izbirati med več možnostmi. Sinteza nastane v mejnih primerih, za katere ne velja osnovno pravilo, ki ga je Bohorič izrazil pri imenski sintaksi (B: S1; Kolarič 1971, Pogorelec 1984, Toporišič 1984b). Gre za posebnosti ujemanja v spolu, številu ter spolu in številu (za kar pa pravi, da je težko najti zgled; iz opazke pri tretjem pravilu je mogoče razbrati, da je razumel sintezo kot nasprotje ujemanja). V isto skupino – s posebno številčno označitvijo – je uvrstil tudi nekatere zglede, ki so pri Melanchthonu navedeni v poglavju o figuri *elipsi*. Teorija za sintezo je navedena v M¹: »Sinteza je, kadar množinskemu nomenu v singularju ustreza glagol ali adjektiv v pluralu.« Poleg tega M opominja dečke, naj se naučijo marljivo dojemati obliko govora in naj se ne zmedejo, če opazijo, da je ista zveza navedena pri več figurah ali pravilih. V M² je za sintezo v spolu naveden zgled *Eunuchus mea* in pojasnjen z elipso ene od sestavin (*Iam et hic ad intellectum refertur constructio, mea scilicet fabula*);

---

tako gramatike kakor retorike, ki jih tako profani kakor cerkveni avtorji upoštevajo in nikakor ne zanemarjajo.

ker viri k presoji Bohoriča niso bili dovolj pritegnjeni, je bilo mogoče prevzeto Bohoričevo pojasnilo pripisati njegovemu lastnemu opazovanju.⁵¹

Drugi zgled sinteze, sinteza v številu, je v M¹ pojasnjen kot navedek iz Vergilija; le s celotnim besedilom je mogoče zanesljivo razbrati pomen primera *Pars equis onerant mensas*. Ker pozna mesto iz Vergilija, Bohorič dodaja v prevod vejico in z njo razdružuje nominalno od verbalne fraze: *En dejl, jejdi na miso poftavljajo* (B: S12–S13) in ustrezno pokaže na problem: kolektivnemu samostalniku v ednini *dejl* ustreza glagol v množini, *poftavljajo*. Tretji zgled za sintezo – zanj v M¹ in M² ni opore – vsebuje ob osebku *pars/dejl* pasivno konstrukcijo; pri tem je deležnik v slovenskem povedku moškega spola: *Maxima pars ab equitibus in flumen acti* – *När veksłhi dejl, so od Kojnikov v' flufs pójeni*, medtem ko je neskladje v latinščini dvojno: ednina : množina, ženski spol v osebku nasproti moškemu spolu v povedku; Bohorič je zato sklepal, da se mora opravičiti, češ da je težko najti ustrezen zgled neujemanja v spolu in številu.

Povsem povzeta po virih je tudi problematika 4. podpoglavja, ki je prvič pokazana v M¹ v prvem poglavju glagolske sintakse, pri M² pa razvrščena v figurah, podobno kot pri Bohoriču. Po M¹ gre za sintezo v *osebi*, kadar rabimo glagol absolutno, »brez nominativa«, in sicer v tistih primerih, ki se izražajo bodisi z elipso (tako *aiunt, dicunt, ferunt, perhibent* itd. – polna zveza se na primer glasi *Homines perhibent* ali podobno) ali jih je mogoče razumeti (»secundum intellectum«), kakor *tonat, pluit, ninit* ... »V teh primerih namreč dodajamo nominativ po spoznavni poti: *Aqua pluit, coelum tonat, fulgurat, lucefcit* itd. Gramatiki imenujejo te glagole – glagole golega dejanja [*exemptae actionis*], ker njihovo dejanje ni v naši moči.« M¹ kljub temu opominja bralca, da bo nemara vendarle našel tudi pri teh primerih pri posameznih avtorjih nominativ izražen in navaja zgled iz Tibula. Opozarja tudi, da se dodajajo tudi odvisni skloni, tako *pluit lapides in lapidibus*, pri Liviju *Pluit lacte, sanguine, et carne*. Pri M² so te konstrukcije navedene zgoščeno, vendar v nasprotju z M¹ problemsko pomešano; prva skupina deagentnih povedkov (Bauer 1980: 68 in sl.) iz M¹ je tu na drugem mestu. Bohorič se zdi, da sledi v teoriji M² ali kakemu drugemu zgoščenemu priročniku, razvrstitev problemov pa je po M¹, pri tem si je omislil skromno ponazorilo v obliki grafa (B: S13):

⁵¹ Kolarič 1971: 78: »Ohne Bohoričs Erklärung ist die slowenische Verbindung unverständlich. Es wurde nie so gesprochen.« Dejansko bi bila brez pojasnila nerazumljiva tudi latinska konstrukcija, zato že tam komentar, ki ga je Bohorič samo povzel.

<i>ajunt,</i> <i>perhibent,</i> <i>ferunt,</i> <i>inquiunt,</i>	$\left. \vphantom{\begin{matrix} \\ \\ \\ \end{matrix}} \right\} \textit{scilicet homines}$	<i>ludje</i>	$\left\{ \begin{matrix} \textit{pravio}, \\ \textit{Dejo}, \\ \textit{Govore}. \end{matrix} \right.$
--	---	--------------	--

Pri glagolih golega dejanja, kakor jih Bohorič za M imenuje, je zanimivo slovenjenje; poleg brezagentnih oblik (v 3. os. ed. sr.), kakor: *Tonat, gârmi. Fulgurat, se bliska. Fulminat, Treška. Advesperascit, gre k' vèzheri. Noctescit, gre k' nuzhi* navaja frazeološke zveze s formalno agentno strukturo: *Pluit, dèsh gré oli dèshi. Ningit, sneg gré. Rorat, Rossa pada. Grandinat, tozha gré oli bije. Diefcit, se dani, dan gori gre.* Bohoričevi prevodi kažejo ne glede na današnjo rabo nekakšno posebno logiko slovenske rabe brezagentnih struktur, ko gre zgolj za naravni pojav, in agentne, ko gre za padavine: razen *dežuje* in *sneži* opisujemo padavine še danes z agentno zvezo.

V primeru tretje skupine, kjer gre za metaforično zvezo, pa je zanimivo, da se je za slovenščino Bohorič odločil le za eno obliko, torej *pluit lapides, & pluit lapidibus, deshi kámenje*; nadaljnje metafore prikazuje v grafu:

<i>Pluit</i>	$\left\{ \begin{matrix} \textit{lacte.} \\ \textit{sangvine.} \\ \textit{carne.} \end{matrix} \right.$	<i>Deshi</i>	$\left\{ \begin{matrix} \textit{mleku.} \\ \textit{krj.} \\ \textit{messu.} \end{matrix} \right.$
--------------	--	--------------	---

Samo iz teh oblik in brez sobesedila je komaj mogoče zanesljivo reči, ali gre za 1. ali za 4. sklon; glede na obravnavo v sintezi bi lahko sklepali, da gre vendarle za nominativ.

Naslednja figura povezave je *zevgma* (M²: 38b; *adiunctio*). V M¹ in M² je teorija eksplicirana preprosto: kadar je več substantivom dodan en glagol ali pridevnik, se ravna po bližnjem substantivu. Bohorič (S14) teorije ne ponavlja, pojav eksplicira ob zgledih, ki jih deli po zgledu sinteze in v nasprotju z M¹ in M² na *zevgmo* v spolu, številu in osebi. Zgleda za prvi dve zvezi sta iz M¹ in M², tretji, za *zevgmo* v osebi, mora biti iz kake druge izdaje. 1. Pri zgledu za *zevgmo v spolu* je videti, da ne gre za pravo izbiro zgleda: svojilni zaimek je v latinskem zgledu nasploh samo enkrat; *Semper honos nomenque tuum laudesque manebunt*, medtem ko se je Bohoriču zdelo v slovenščini prav, da zaimek ponovi: *Zhašt inu tvoje jime, tår tvoja hvala vfelej ofstanejo*, čeprav tega pri razlagi ni upošteval in je le razložil ujemanje v spolu med samostalnikom *jime* in »adjektivom pronomena« *tvoje*. 2. Pri zgledu za *zevgmo v številu* je opazna neodvisnost od latinščine:

Hic illius arma hic currus fuit, letukaj njegovu oroshje, letukaj so njegova kula bilá. Bilá odgovarja v številu najbližjemu substantivu *kula* (v latinščini je prvi samostalnik v množini in drugi v ednini!). 3. Pravilo o *zeugmi v osebi* je prav tako vredno pozornosti zaradi razlage, v kateri na splošno govori o ujemanju z bližnjim substantivom, čeprav se je kasneje uveljavilo pravilo, da ima 1. oseba prednost pred 2. in ta pred 3.: *Pené ille timore, ego rifiu corruj, le kaj on od straha, ješt pak od smeha doli nefim padèl*. Razlaga: glagol *nefim padèl* ustreza bližnjemu samostalniku *ješt* v prvi osebi.

Naslednja figura, ki po M^1 in M^2 odstopa od analogije, je pri Bohoriču navedena z grškim imenom *syllipsis, silepsa*, v M^1 je še dodan latinski izraz *comprehensio*, v M^2 *conceptio*. V nasprotju z *zeugmo* ne gre za ujemanje z bližnjim osebkom, ampak za prevladovanje tiste prvine, ki v zvezi po kateri od svojih pomenskih (ali pomensko-slovničnih) lastnosti prevladuje. M^1 deli figuro na *silepsis v spolu, številu, osebi in sklonu*, Bohorič (S14–S15) pa ima verjetno po še neugotovljenem viru delitev na dve podskupini (podspola), na kategorijo neživih oziroma kategorijo živih stvari. Zgled za *silepsis* pri neživih stvareh je oblika oziralnika *katére* v množini v primeru *Lunam & stellas, quae tu creasti, Luno tår svesde katére fi ti sturil*. Zgled za prevlado podspola živih stvari vidi v primeru: *Domus, uxor, liberi inventi invito patre. Hifša, shena, otroci so najdeni zhes ozhino voljo*. Glagol *so najdeni* v pluralu pojasnjuje z zvezo s substantivi živih stvari. Problem, ki se ga Bohorič ne dotika, je vprašanje glagolskega spola ob dveh samostalnikih ženskega spola: *domus, uxor / hifša, shena* in samostalniku moškega spola v množini: *liberi/otroci*: glagol je tako v latinščini kot v slovenščini v moškem spolu in v množini.

Silepsa v številu je pojasnjena z zgledom in teorijo iz M^1 in M^2 : *Milites et imperator pugnans, prevaja s sholdnerji inu kapitan vojskujo – sholdnerji in kapitan* so v različnih številih, glagol se ujema z besedo, ki je »digniore in numero« (po številu veljavnejša, težja), torej z *sholdnerji*.

Podobno je iz M^1 in M^2 razložena *silepsa* v osebi: *Tu et frater belle convenitis, Ti inu brat fe lipu glihate*. Pojasnilo: substantivoma *ti* in *brat*, ki sta različnih oseb, povezanima z veznikom, se pridružuje glagol v pluralu: *glihate*, ki se ravna po veljavnejšem v osebi. Opozoriti je treba na dejstvo, da v vsakem zgledu poudarja le eno lastnost, verjetno zaradi nazornosti, čeprav bi moral govoriti o osebi in številu. Po latinski teoriji (M^1 : »verbum plurale infertur«) je Bohorič na tem mestu spregledal, da gre v slovenščini za dual.

Za *silepso* v sklonu (M^1) je nasprotno značilna zanimiva Bohoriče-

va samostojna (!) razvezava zgleđa *Remo cum fratre Quirinus iura dabant*, ki ga najprej kritično prevaja glede na besedni red: *Quirinus s' bratom Remom, sta prauđo rekla*. V pojasnilu ugotavlja, da je *s' bratom Remom* – ablativ s predlogom *s'*, izražen za *inu*, zato vežemo z nominatiom *Quirinus*, »ki se jima pridruži glagol v dualu, *Sta rekla*: za: *Quirinus inu Remus*.« Takšna obravnava seveda kaže Bohoričevu veliko obvladovanje slovenskega jezika in njegove sklādenske sinonimike.

Prolepsis (B: S15) (M^1 in M^2 *praeoccupatio*, v M^1 še *particio siue distributio*) je pri M^1 razložena kot figura, pri kateri so posamezni deli v raznih številah in osebah podložni glagolu, ki ni ponovljen, in ponazorjena z zgleđom – enako v M^2 : *Milites redeunt, hic ex Hispanijs, ille ex Gallijs*. Bohorič je zgleđ prevedel svobodno in nemetonimično: *Sholnerji spet pridejo, leti, is Hispanie, leúni is Francie*. Pri razlagi je videti, da v slovenščini ni čutil možnosti za latinsko metonimijo v naštevalnem delu: glagol v množini mu velja za vse tri osebkke: *sholnerji* – *leti, leúni*, medtem ko je v latinščini pri nadrobnem navajanju še nova figura. M^1 še posebej opozarja, da je možna poleg silepse tudi sinteza. Figura da je znana iz opisa pesnikov in zgodovinarjev, da pa so pri glagolu še druge sintaktične figure, kakor antiptoza, ko se postavlja sklon za sklon, in enalage, ko prevlada način (*modus*) za način.

Za *prolepsis* in pred *antiptozo* pa je Bohorič vstavil še *sinekdoho*, figuro, ki je pri M^1 in M^2 obravnavana tako v sintaksi nomenov kakor glagolov; podobno pri Bohoriču (S6, deveto pravilo, akuzativ po sinekdohi); Bohoričeva ponovna uvrstitev primera je verjetno po neugotovljenem viru, ki bi podobno kot M^1 nadrobneje razlagal sklādensko različico sinekdohe v skloni sintaksi. Zgleđ: »*Miles, multo jam fractus membra labore, shol-dner, vshe skusi veliko mujo, na vudih stergan, vel sterganib vudov*. Hic alia non est forma in slavica lingua, quàm ut eum *Accusatiuum reddant per, Na, cum suo cafu*. Id quod superius in formulis laudandi et vituperandi monitum est« (B: S8).⁵²

Antiptosis (B: S16) naj bi bila po M^1 in M^2 tedaj, ko v nasprotju z analogijo prva oblika (antecedent, odnosnica) posnema sklon oziralnika. Gre za latinsko posebnost, za katero Bohorič ugotavlja, da je slovenščina ne pozna; vendar tega ne opravi generalno, ampak ob prevajanju zgleđov za posamezne sklone. Latinski zgleđi in pojasnilo so iz M^1 (prim. Pogorelec 1984: 237).

⁵² »Tu v slovenščini ni druge oblike kakor v akuzativu z *na* in ustreznim sklonom. Kakor je bilo povedano zgoraj v formulah laudandi et vituperandi.«

1. *Akuzativ za nominativ*: Najprej pri zgledu: *Vrbem, quam statuo vestra est. Mejstu, kóteru vam postavim, je vashe* pove, da tu ni akuzativa, ker sta pri *Méjstu* (ker je srednjega spola) nominativ in akuzativ po obliki enaka. Iz take razlage bi lahko sklepali, da je pojmoval akuzativ ne kot kategorijo sklona, ampak kot konkretno, od drugih se razlikujočo obliko.

Podobno je pri 2. problemu *nominativa za akuzativ*. Zgled iz Ovidija *Acceptum refero, versibus, esse nocens* je prevedel s *pejznam dajem dolg biti kriva*. Pri tem je očitno zanemaril, da je oblika *pejznam* množinska, zato pa je opozoril, da se v slovenščini ta zveza ne govori, da bi pa moglo »*biti kriva*« *pomeniti* »*de sem kriva*«. V M¹ je naveden kot avtor iztržka Ovidij; kljub tej informaciji se zdi, da je Bohoričev prevod negotov, ker ni jasen osebek vsebinskega odvisnika *da sem kriva*, s tem ostaja teman ves zgled. Ostale obravnave zadevajo *genetiv za ablativ*; *nominativ za vokativ*, kjer opozarja, da je nominativ *moja kri* lahko nominativ ali vokativ; *dativ za ablativ*, kjer spet opozarja, da je v slovenskem jeziku uporabljen predložni sklon: latinski zgled *Arcebis gravido pecori, pro, à gravido pecore – Bosh od breje shivine odgajnjaj*.

6. *Dativ za akuzativ*: *Exigui numero, sed bello viuuda virtus: Nih majhinu na zhišli oli v'boju, oli h' boju, fêrzhna muzh*. V pomensko razliko med predlogoma *v'* ali *k'* se Bohorič ni posebej spuščal: (*v' – v boju izkazano, k' – za boj/k boju pripravljeno*).

Enalage je v M¹ in M² figura spremembe, vpeljana je brez logike, le zaradi umetelne ubranosti, da bi različnost razveseljevala. Obe izdaji navajata več vrst te figure, med njimi sta dva zgleda, ki ju navaja Bohorič (S17): 1. *Amantium irae amoris reintegratio est. Lubih kregi je lubesni pounoulenje. Verbum substantivum* ie se v številu ujema s samostalnikom, ki mu sledi. Drugi zgled je verjetno iz kakega drugega vira: *Gens universa Veneti appellati – Vus Folk šo Benezhani jimenovani*. Bohorič pojasnjuje, da »*substantivo verbo*«, to je glagolu *jimenovani* ustreza po številu nominativ *Benečani*. V 2. primeru enalage – infinitiv za nedovršni perfekt (B: S18).

Iz primerjav domnevamo na popolnejši vir od M¹ in M²: *Facile omnes perferre ac pati, cum quibus erat. Labku sê je s'vfemi, skoterimi je okuli hodil, s'glihal* in opozarja, da se v slovenščini ta zveza uporablja samo na ta način, vendar ne navaja v latinščini niti interpretacije (*pro perferebat ac patiebat*) niti ne pove, da gre za rabo infinitiva v pripovedi (prim. M²: 40b).

Zadnja Bohoričeva figura je *evocatio*, ta je pri M¹ in pri Bohoriču (S17, 1) razložena kot pojav, ko stoji pred glagolom v prvi ali drugi osebi nominativ tretje. Pri Bohoriču (S18) je pojav ponazorjen z zgledom iz M¹ in M²

Ego Virgilius lego, Jests Virgilius berem. Opombe, ki jih dodaja, je razdelil v 3 skupine. V prvi obravnava ujemanje glagola z nominativom zaimka, ki se obenem dodaja nominativu nomena, na primer *Nos miseri plectimur. Mi Bosi, bomo bijeni.* Formalistična je analiza, da se glagol *bomo bijeni* dodaja nominativu nomena, ki se z njim ujema nominativ zaimka MI ali pa se v njem sam po sebi razume, kakor v zgledu *Beneficio affectus, malam refers gratiam, s' dobruto obdan, hudo hvalo daješh.* »*Nominatiuus pronominis subauditur, in verbo, hvalo daješh.*« Druga opomba se nanaša na obvezni veznik v zgledu *Ego et Pomponius* nasproti *ego Pomponius*: v prvem primeru z veznikom gre za dve, v drugem za eno samo osebo.

Tretja pripomba opozarja na zlitje evokacije in sinteze: *In magnis laefi rebus uterque fumus, v' velikih rezhéh, sva oba reshahena.* Na tem mestu pokaže na posebnosti duala v slovenščini: *obá reshahena, za reshaheni.*

Prikazani opis skladenjskih figur, vidna povezava s teorijo in Bohoričeva metoda kažejo na iskanje slovenskih posebnosti v okviru po latinščini urejenega vrednostnega vzorca. Bohoričeve pripombe o relativni veljavnosti tega vzorca za slovenščino so zaradi tega še bolj dragocene in bi jih bilo treba posebej obravnavati prav z vidika kontrastivnosti. Z njimi nadaljuje tudi v nadaljnjem obravnavanju glagolske sintakse, kjer opisuje posamezne pojave, in ne več pojavov – figur. Omembe vredna je Bohoričeva zadrega v poglavju *Glagoli z akuzativom* (B: S19–S20), tretje pravilo, ko v teoriji govori o akuzativu pri pasivih, čeprav ne v prvem ne v drugem latinskem zgledu ni akuzativa, marveč nominativ: *Iam tertia vivitur aetas, sedaj tretji svet se shive* (tretja oseba pasiva terja akuzativ spoznane stvari / *cognatae rei*) in *Quo plus sunt potae plus sitiuntur aquae, zhe vezh se pijo vodé vezh shejajo.* Tudi tu je *vodé* naveden kot akuzativ. Latinskega vira nismo mogli ugotoviti, vsekakor je v latinskem zgledu nominativ ob pasivnem osebem glagolu; domnevati je mogoče, da je Bohoriču delala težavo posebna slovenska deagentna konstrukcija (Bauer 1980: 86 in sl.) z akuzativom oziroma na njegovem mestu part. genitivom: *kolikor več se pijé vode, tem večja je žeja*, ki jo je poznal iz slovenske jezikovne skušnje, zato je spregledal, da v latinskem zgledu ne gre za akuzativ. Razlog za spregled je lahko tudi v slovenskem jezikovnem sinkretizmu: obliki *svet* kakor *vodé* sta lahko tudi v 1./4. sklonu množine.

Po latinski teoriji (M^1 in M^2) je pri zvezah z akuzativom opozorilo na glagole, izpeljane iz frazeoloških zvez, pri katerih se rekcija ob izpeljavi spremeni: *Feci damnum, dedi damnum, sem shkodo sturil. Facere modum, Habere modum, Maso dèrshati. Facere verba, Govoriti, Dare verba, Obno-*

riti itd. Za zdaj ni pregledana zveza med glagolskimi zvezami primarnih glagolov in njihovih dopolnil ter med izpeljanimi glagoli, kakor *govoriti*, *obnoriti* in drugimi.

Večina opozoril na razločke pri glagolu se nanaša na različnost slovenske rekcije od latinske, zajema pa tudi razločke v frazeologiji; tako na primer *Est pro habeo* (B: S26) – *est mihi domi pater* razlaga z *jimam ozhéta domá*; v posebnem dodatku pa navaja latinsko konstrukcijo ob *sum* z dvojnim dativom, osebe in koristi ali škode, poudarja, da Slovenci izražajo *est* z *gre* ali *pride* in dodajo dva dativa: *Gre, oli pride meni h' dobizhku*, id est, *je muj dobizhek*. Razumljivo je, da je pri tem prvem prevajanju moralo prihajati do interferenc, do že omenjenega latinskega opisa in mestoma kljub Bohoričevemu vedenju do slabšega prepoznavanja slovenske rabe: *Doceo te literas. Vuzhim tebe kunšhti*. Ima verjetno v slovenščini zaradi genetiva (?) drugačno vrednost kot v latinščini, čeprav Bohorič izrecno poudarja enakost latinske in slovenske zveze.

Bohoričeva metoda, odvisnost od latinskega vira in samostojnost v presoji dokazujejo tezo, da so slovenski protestantski pisci, izobraženi v latinski pismenosti ob naslonitvi na jezikovni občutek govornice besede dovolj zanesljivo razvili slovensko pismenost. Slovenska protestantska besedila so bila oblikovana po retoričnih pravilih, ki so jih izbrali iz bogate klasične zakladnice retoričnih zgledov. Vprašanje slogovne ravni slovenskih protestantskih piscev je pokazalo na glavne lastnosti renesančne ubeseditve tako glede zgradbe besedila kakor glede drobnih slogovnih prvin (Pogačnik 1968, Pogačnik 1976, Pogorelec 1972, Pogorelec 1974, Sajovic 1986). V Dalmatinovih uvodih, ki spadajo po vrsti v posebno teološko esejistiko, po vsebini močno naslonjeno na Biblijo, smo bili pozorni na razmeroma ustaljeno stilistično fakturo (tudi to je razlog za navedeno oznako manirističnega), ki z nekoliko bolj eksplicirano pomensko povezavo med posameznimi odstavki, predvsem pa drugačno zgradbo, polagoma opušča za besedila iz srede stoletja značilno načelo na videz nepovezanega sopostavljanja členov, ki jih je brez škode za celotno mogoče opustiti ali zamenjati. V skladu s tem narašča vloga ekspliciranih in impliciranih navezovalcev v besedilo. Ti bodisi vpenjajo posamezne povedi ali periode v besedilo (z vezniki in členki v navezovalni vlogi: *inu, obtu* itd.), ali pa učinkujejo navezovalno znotraj (zlasti) razvite povedi (tako so v večpredikatni skladnji vse vrste protivnega priredja, sklepalno, vzročno in pojasnjevalno priredje, ki učinkujejo kot sredstva za slogovno širjenje besedila), obenem s tem – in to je funkcija slogovne ureditve – za notranjo pomensko diferenciacijo. Členi

besedila niso več enakovredno razvrščeni, ampak učinkujejo na površini s slogovno razvrstitvijo, ki omogoča izpostavitve pomenskih poudarkov v besedilu. Od večpovedkovne skladnje so za to vlogo uporabljene zveze, s katerimi je mogoče to nalogo izpolniti, tako na primer vzročni, pogojni in dopustni odvisniki. Drugi odvisniki, ki jih je veliko že zaradi latinizacije v podstavi tega slovstva, imajo podobno skladenjsko-pomensko vlogo, kot jo opravljajo navezovalni in predvsem vezalni *inu*, to je, da širijo in povezujejo besedilo. Raba vsebinskih odvisnikov je povezana z izbiro predikatov, ki terjajo tako stavčno dopolnilo.

Slogovno figuriranje v besedilu je najpogostejše z vezalnimi *inu*, najti pa je mogoče tudi anaforično in polanaforično rabo vprašalnih zaimkov, prislovov, členkov, ki uvajajo retorična, pa tudi odvisna vprašanja. Slogovno opazna je obrnitev stavčnega zapovrstja pri vsebinskih odvisnikih z *de*: ti se pogosto v besedilu srečujejo zlasti z namernimi *de* in učinkujejo spričo homonimije. Zapovrstje je običajno: vsebinskemu *da* na samem začetku odstavka je postavljen nasproti namerni *da* na koncu; s tem je v besedilu povezano glede na uvodno pojasnjevanje in sklepno navajanje cilja (DB 1584: I,)(1a):

»*De bodo pak ty, kir ga bujle ne vmejo ali nesnajo eno, podvishanje inu navuk iméli; koku imajo pridnu ta Stari Testament brati: sim jest leto Predguvor, po moim premaganju, inu kulikur je meni Bug dal, pišfal. Prošim pak, inu s'veftu opominam v'fakiga brumnega Karfzhenika, de fe neopotakne ali nesblasni, nad tem preproftim govorjenjem inu djanjem, na kateru fe bo zheftu nameril, temuzh neimej zviblana na tem, de, kakòr fe kuli shleht inu preproftu vidi, taku fo tu v'faj sgul Befede, della, fodbe, inu djanja, tiga v'fokiga Boshyga velizhaftva, mozhy inu modrufti. fakaj tu je tu pifmu, kateru v'fe Modre inu f'astopne k' norzom dela, inu le tem majhnim inu preproftim odpèrtu stoyj. Kakòr Criftus pravi Matth. na 11. cap. f'ato nedèrshi od njega, kakòr fe tvoji pameti sdy inu vidi, temuzh imej letu pifmu. fa ta narvifokešhi inu shlahtnišhi fhaz inu fvetynjo, katera nemore nikuli sadošti isgruntana biti: De bošh mogel Boshjo modruft najti, katero on letukaj taku preproftu inu shleht, tebi h' dobrimu, naprej polaga; de v'fo offert inu prevzetnoš' doli tlazhi. Letukaj bošh ti nashàl Plenizhice inu Iafli, v' katerih Criftus leshy, kamer Angel Paštirje visha. Tu fo rejs shlèht inu preprofte Plenizhice: ali ta Shaz, Criftus, kir v'nyh leshy, je drag inu veliku v'rejden.«*

Od besedoslovnih sredstev se je kakor v klasiki nasploh razvila sinonimika, ki pomeni eno najbolj vidnih stilističnih izrazil tudi renesančnega

obdobja in spada v skupino sredstev razširjanja. Njenih slogovnih in pomenskih funkcij je več; izvajati jo je mogoče iz govora, kjer pomeni lahko korekcijo v naglici povedanega z novo, po mnenju govorca primernejšo optiko (tudi korekcija, popravilo je stilistična figura), medtem ko dobi v pisnem besedilu eminentno slogovno vlogo hkratnega (torej izrazno ekonomičnega) pojasnjevanja pojava z več vidikov hkrati, kar pomeni na mestu take dvojne ali trojne ali kombinirane skupine sinonimov pomensko zgostitev, posebno izrazno bogastvo, barvitost in težo, kar je s posamičnim izrazom komaj moč doseči. Za ta namen je bilo treba izrabiti znano slovensko besedišče in privzeto besedje. Prav vgrajenost v zahtevno slogovno zgradbo dovoljuje domnevo, da se protestantski pisci tujosti posameznih izrazov niso zavedali, nekatere besede so ocenjevali kot povsem vsakdanje, nevtralne, druge so uporabljali podobno, kot danes uporabljamo tujke v strokovnem pisanju, esejistiki, publicistiki. Proces zamenjevanja nemških tujk s slovenskimi izrazi se je vendarle začel že v 16. stoletju, verjetno spričo svojevrstne analogije z oblikovanjem knjižne nemščine: sočasne nemške poetike so v 16. stoletju pozivale k boju zoper latinsko tujko, pri normiranju slovenskega knjižnega jezika pa se je tedaj začel analogen proces odpravljanja nemške. Ta puristični val je razumljiv v sklopu prizadevanj za kulturno individualizacijo jezikov in narodov na pragu evropskega novega veka. Zaradi vrste dejavnikov, v glavnem družbenih in političnih, je »čiščenje« trajalo zelo dolgo, bilo je razmeroma korenito (bolj kot pri drugih Slovanih) in je pomagalo utrjevati estetsko podobo knjižnega jezika (le s funkcionalno in slovenskemu sistemu prilagojeno tujo besedo, prevzeto in uporabljeno torej pod posebnimi pogoji). Vzporedno z besediščem in v zvezi z njim je potekalo sintaktično osvobajanje; prav ta proces pa je bil podprt z nekaterimi slogovno-programskimi usmeritvami piscev 19. stoletja.

Ker pri jezikoslovnih raziskavah nasploh velja stališče, da je treba najprej opisati jezik in šele potem govoriti o stilu, so v okoliščinah, ko je bilo slogovno oblikovanje pred zapisano slovnično refleksijo ali vsaj vzporedno z njo in bi moralo odgrinjanje možnega slogovnega učinka pomeniti pot do gole strukture (Bohorič to poskuša), začeli ocenjevati nekatere pojave zgolj glede na danes verjetno sporočilno vlogo. Pri besednih podvojitvah (geminacijah itd.; Susenbrotus 1576, Lausberg 1973), figuri, ki je danes prikazana v okviru pojmovanja kontaktne sinonimike, prevladujejo zato besedoslovna vprašanja nad besediloslovno funkcijskimi.

Poleg te figure, za katero je mogoče s teoretsko oporo (Lausberg 1973)

nakazati tipološki okvir in pokazati, kako se je njena sprva bistvena vloga spreminjala od obdobja do obdobja, so se seveda razvile še druge oblike besedne in stavčne intenzifikacije z različnimi kombinacijami besed, z nizanjem paralelnih ali med seboj hiatično povezanih in prepletenih stavčnih konstrukcij, seveda sopostavljenih z namenom, umetelno povezati prvine v besedilu in posebej poudariti ključna mesta.

Za zgled take slogovne ureditve sem izbrala odlomek iz uvoda v Biblijo (DB 1584: I, b 4a):

»Ta tretja kriva manuga, inu nar vekfhe inu ozhitifhe sapelanje, supèr leta artikul od prave isvelizhanfke vere, inu supàr vfe letu S. Pifmu, je, kadar fe Ludje podstopio, ta della, katera Bug nej v fvoih deffertih Sapuidah sapovedal, temuzh katere fo fy ony famy is lafne andohti inu naprejvsetja, smiflili, raven Christufeviga saflushenja, inu zhesf tu iftu ftaviti, inu fkusi taka fvoja smifhlena della, febi inu drugim odpustik grehov, inu vezhni leben saflushiti. Kakòr danafhni dan vekfhi dejl ludy hozhe v'nebu priti, fkusi Rumanje inu Boshje poti, fkus procesfie, Mashe, Vigilie, take Pošte, ker le en reslozhik v'fhpishah dèrshé, fkusi Menishtvu inu Nunstvu, inu kar je vezh taciga. O Bug koku bodo taki Ludje na fodni dan obftali? † Saj Sam Bug fkus Preroka ozhitu pravi: inu Criftus tudi v' Evangeliju: Ony meni sauman flushio, ker ony vuzhé takou vuk, kateri nej nifhtèr kakòr zhlovezhke sapuvidi. Inu letu je ta dvoji gréh, zhes kateri Bug fkusi Ieremia toshi, inu pravi: † Mene ta shivi isvirajozhi studenez fo ony sapuftili, inu fi tu inu tam delajo, iskoppane Studence, kateri fo luknjafti, inu nemogo vodé dèrshati, fatu fe ima slejdni zhlovik pred takovim, sapelanjem varovati, kateri nezhe fhkode prejeti na fvoji veri, eno hudo vejft, † inu eniga grisezhiga zhèrva v'fvoje ferce dobiti, inu vekoma ferdaman biti.«

Besedilo preseneča z veliko razčlenjenostjo s sorazmerno kratkimi sestavnimi deli, od teh so v nekaterih razvite tiste skladenjske prvine, ki so obravnavane v Bohoričevi skladnji. Zapisati ga je mogoče v obliki, ki bolj nazorno izraža stilistično zgradbo, čeprav ne gre za skladenjski zapis strukture (posamezne dele zgradbe označujemo s črkami):

a inu a ¹	Ta tretja kriva manuga, inu nar vekfhe inu ozhitifhe sapelanje
(b inu b ¹)	<i>supèr leta artikul od prave isvelizhanfke vere, inu supàr vfe letu S. Pifmu,</i>
je,	je,

<i>kadar</i> + dol. gl. + obj.	kadar fe Ludje podftopio, ta della,
relativ <i>katera</i>	katera
<i>nej c, temuč c</i> ¹	Bug nej v'fvoih deffetih sapuvidah sapovedal, temuzh katere fo fy oni famy is laftne andohti inu naprejevsetja, smilili, raven Criftuseviga saflushenja.
<i>inu d inu d</i> ¹	inu zhes tuiftu ftaviti, inu fkusi taka fvoja smifhlena della,
<i>d</i> ¹ = x: (y inu y ¹) (z inu z ¹) – x ¹	<i>febi inu drugim odpuftik grehov, inu vezbni leben saflushiti.</i> Kakor danafhni dan vekfhi dejl ludy hozhe v' nebu priti,
<i>skuzi e inu e</i> ¹	<i>fkusi Rumanje inu Boshje poti,</i>
<i>skuz f, f, f</i> ²	<i>fkus procefsie, Mashe, Vigilie,</i>
<i>h (take ...)</i>	take Pošte, ker le en reslozhik v'fhpishah dèrshé,
<i>skuzi i inu i</i> ¹	<i>fkusi Menifftvu inu Nunftvu,</i>
<i>inu (koda)</i>	inu kar je vezh taciga.
retor. vpr.	O Bug koku bodo taki Ludje na fodni dan obftali?

Razvrstitev členov kaže umetelno in do določene mere že kar dramatično stilistično stopnjevanje členov ob temeljnih nosilnih oblikah. Umetelno razširjena je najprej osebkova skupina s posebnim notranjim razširjanjem sosednjih delov stilistične zgradbe: *a inu a*¹ (*b inu b*¹), pri čemer ima *a*¹ strukturo: *inu A inu A*¹, *b* pa *zuper B b inu zuper B*¹. Struktura je dodatno poudarjena s polisindetonom in ponavljanjem predlogov. V nadaljevanju besedila je umetelno razširjena verbalna fraza; najprej z relativom (ki pomaga širiti zveze) protivno-stopnjevalno zvezo *nej ... temuzh*, izraz umirja umetelno uravnoteženo zvezo treh dvodelnih členov, pri čemer učinkuje kot dvodelni člen tako zveza *a + a*¹ (*febi inu drugim*), kakor podredna zveza *a b (odpuftik grehou, vezbni leben)*. Po tej retardaciji sledi nov, daljši in zelo razčlenjen odlomek z izrazito izrabo sinonimičnega širjenja besedila, sestavljen iz treh pomensko povezanih in vendar samostojnih delov, ki v besedilu učinkujejo tako razčlenjeno kakor v celoti in tvorijo v besedilu sporočilno krepko mesto: posamezne sinonimne podskupine so razčlenjene s skladijskimi sredstvi: s ponovitvijo predloga, nato sindetično, asindetično, zadnji pomenski obrat je poudarjen s posebnim opisom, ki razširja eno od besed sinonimne skupine, ta opis ima posebno vlogo na pomenski, pa tudi na izrazni ravni: na izrazni ravni ublaži sekvenco z razširitvijo z ozirnim odvisnikom, na pomenski ravni omogoči v retoričnem nizu izpostavitve zadnjih dveh sinonimov: *meništvu inu nunstvu*. Seveda bi se morala natančna obravnava ponuditi še o pomenskih prvinah,

CERKVENO ŽIVLJENJE IN SLOVENŠČINA V JAVNOSTI V 17. STOLETJU

V naslovu sta zajeta dva pojmovna sklopa, ki potrebujeta uvodno pojasnilo. Pojem slovenščina v javnosti je vpeljal v slovensko kulturno zgodovino France Kidrič ob obravnavanju prizadevanj za izenačitev veljave slovenskega knjižnega jezika v javnem življenju slovenskega prebivalstva z nemškim v avstrijski državi od druge polovice 18. stoletja do 1848 oziroma 1849 in nato za uveljavitev priznanih jezikovnih pravic v prakso. S tega zornega kota postaja vprašljivo, ali lahko govorimo o slovenščini v javnosti že v stoletjih pred tem, to je v 17. ali celo v 16. oziroma 15. stoletju. Sam pojem predpostavlja določeno obliko institucionalnega življenja po jeziku in drugih bivanjskih lastnostih slovenskega prebivalstva v lastnem, to je slovenskem jeziku, seveda po možnosti v njegovi nadnarečni, to je skupni, knjižni obliki. Za nastanek in razvoj tega jezika je uvodni pojem v naslovu, cerkveno življenje, vsaj v začetku naše ožje pozornosti odločilnega pomena. Priložnosti za javno rabo slovenskega jezika so bile od srednjega veka vzpostavljene v delu liturgije, kjer so duhovniki za sprotne potrebe prevajali iz latinskih, nemških, pa tudi italijanskih predlog (Kidrič 1929–1938: 13 ter opombe II [23]), od najstarejših časov pa so znane tudi nekatere redke posvetne priložnosti (ena izmed njih je bilo sicer ne prav pogosto prakticirano ustoličevanje koroških vojvod).⁵³ Sporočila

Članek je izšel v dveh oblikah. Prvič leta 1992 kot *Cerkveno življenje in slovenščina v javnosti v sedemnajstem stoletju* v reviji *Bogoslovni vestnik* 52/1–2, str. 121–132, drugič pa leta 1994 pod istim naslovom v obsežnem zborniku *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628 – Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628 – Riforma cattolica e controriforma nell’Austria interna 1564–1628*, Klagenfurt, Ljubljana, Dunaj: Hermagoras, Mohorjeva; Gradec, Dunaj, Köln: Styria, str. 551–561.

⁵³ »Kmet [...] govoriti mora [pri obredu] v slovenščini« (»windischer rede sol er pflügen« – citat iz opisa obreda v *Avstrijski rimani kroniki* (1306–1308, Otokar iz Geule; *Pogačnik* 1968: 21 in sl. [po B. Grafenauerju]; prim. tudi *Pogačnik* 1990: 41).

o slovenskih pesmih⁵⁴ pri tem obredu pomenljivo dopolnjujejo podatek o slovenskem jeziku obreda in dodatno poudarjajo etično-jezikovne posebnosti okolja, v katerem je potekal. Obredje je ustvarjalo nevsakdanje

V drugi izdaji je bilo na nekaj mestih popravljeno besedilo (predvsem stilistično: *v sklopu avstrijske države > v avstrijski državi; požgali > požigali; za protestantov > za protestantizem; na v razvidu > pa tudi na v razvidu*; pa tudi deloma vsebinsko: *od 17. stoletja naprej > zlasti v 17. stoletju in čez; vdiranja nekaterih gorenjskih jezikovnih posebnosti > vdiranja gorenjskih jezikovnih posebnosti* [tega popravka nismo upoštevali], *tudi zaradi tega > prav zaradi tega*), hkrati pa je bil bistveno spremenjen način navajanja, zaradi česar je prišlo do več napak oziroma pomanjkljivih navajanj. Osnova za naše besedilo je bilo tako besedilo druge verzije ter navedki v prvi verziji, ki smo jih morali mestoma še dodatno dopolniti. Na dveh mestih je bila v drugi verziji izpuščena po ena vrtica besedila, ki smo jo dopolnili (na mestih: »in prevladovanjem govorne javne rabe [...]« ter »ki jih protestantska norma ni zajela [...]«), popravljenih pa je tudi nekaj drugih nevsebinskih malenkosti.

jezikovne priložnosti, ob katerih se je razvijala zgodnja naddialektna (Prunč 1973: 117) oblika jezika. Cerkveno obredje je v srednjem veku ustvarjalo za širše plasti prebivalstva po svojem obsegu in pogostosti pomembno priložnost za javno slovensko besedo, čeprav je bila raba domačega jezika omejena, kar se nemara kaže tudi iz redkih ohranjenih in šele v zadnjih dvesto letih najdenih besedil. Slovenske so bile nekatere glavne molitve, med njimi zasluži posebno pozornost molilni list z očenašem, zdravomarijo in apostolsko vero (Grafenauer 1958: 315–365, Logar 1973–1974: 192–198,

Pogorelec 1973–1974: 198–203, Koruza 1973–1974: 204–211): ohranila sta se dva taka lista, na dveh različnih koncih slovenskega prostora in s časovno razliko približno 130 let – *Rateški* in *Starogorski rokopis*. Ohranjen je obrazec splošne spovedi v *Brižinskih spomenikih* in v *Stiškem rokopisu* (Ramovš in Kos 1937, Pogačnik 1968c, Grafenauer 1916, Pogačnik 1964), v prostem prevajanju je nastajala interpretacija svetopisemskih besedil in pridižni nagovor na vernike. Za te namene so morali poiskati slovenske strokovne izraze, pa tudi druge ustreznice latinskim besedam, kar je videti predvsem iz nekakšnega slovarskega zapisa v *Stiškem rokopisu*; slovenska je bila tudi cerkvena pesem (tudi ta nam je sporočena v *Stiškem rokopisu*). Taka raba slovenskega jezika kot spremljevalnega jezika sicer latinske litur-

⁵⁴ Grafenauer 1973: 57 in Grafenauer 1942: 63–73. Poročilo o petju slovenskih obrednih pesmi pri ustoličevanju iz *Svabskega ogledala* (*Schwabenspiegel*), pravne knjige iz 14. in 15. stoletja. Prim. tudi Pogačnik (1968: 43).

gije za slovensko govoreče vernike je bila običajna tudi, kadar so odhajali romat k tujim božjim potem; s konca 15. stoletja se omenja takšno »slovensko« bogoslužje pri za ta namen določenem oltarju v Aachnu (Stabej 1965: 140–215). Javna raba v cerkvenem življenju srednjega veka se je po vsej priliki iz znanih razlogov razvijala od samih začetkov krščanstva na Slovenskem in se je do konca petnajstega stoletja v naštetem v obsegu verjetno uveljavila v vsem s Slovenci poseljenem prostoru; ugotovitev, da je šlo predvsem za govorno besedo, ki je bila le redkokdaj zapisana, je podprta ne le s splošnim vedenjem o skromni pismenosti prebivalstva, ampak predvsem tudi z jezikovnimi podatki: iz štirinajstega in petnajstega stoletja ohranjena besedila izpričujejo ob vsej nadnarečnosti jezikovne lastnosti treh govornih območij, gorenjsko-koroškega, dolenskega in beneškoslvenskega. Zlasti molitve in pesmi so se verjetno širile in ohranjale predvsem z ustnim izročilom; zaradi tega je bilo mogoče, da je v 16. stoletju Trubar poznal molitvene obrazce vsaj iz dveh osrednjih pokrajin in s tem dve podobi nadnarečnega obrednega jezika (na to kaže nemara sporočilo o dveh različicah očenaša iz 1575)⁵⁵ ter je na tej podlagi in ob naslonitvi na urbani govor slovensko govorečih ljubljanskih meščanov postavil temelje prvemu slovenskemu jeziku novega, višjega sporazumevanja v slovenskem (cerkvenem) življenju, namreč jeziku slovenske knjige (Rigler 1968, Pogorelec 1973–1974: 198–203),⁵⁶ ker je bila seveda v razvoju slovenskega (pisnega) knjižnega jezika nova stopnja.

Nasprotje med obdobjem reformacije in protireformacije, to je protestantske in nato katoliške preнове, ki je v slovenski kulturni zgodovini imenovano tudi obdobje katoliške verske obnove, je v največji meri v razumevanju vloge vere in cerkvene organizacije v verskem in posvetnem življenju. Znano je, da se je v tem pogledu v obdobju slovenskega protestantizma v cerkvenem življenju prostor za slovenščino v javnosti pomenljivo odprl. Pretežno ustno komunikacijo z verniki v dotedanjem katoliškem izročilu je dopolnila knjiga: bralca je bilo treba opismeniti, da bi se obenem s pravim (beri: protestantskim) verskim spoznanjem povzpeli iz zaostalo-

⁵⁵ Besedili očenaš iz *Rateškega* in *Starogorskega rokopisa* se razlikujeta od očenaša v TC 1550 med drugim v izrazih *bogastvo* in *kraljestvo*: *pridi bogastwu twoye* (*Rateški*) – *pridi kbnam twoye Bogastwo* (*Starogorski*) – *Prydi knam tuye kralestuu* (Trubar, TC 1550: 22). Očitna je tudi podobnost med besediloma očitne spovedi v *Stiškem rokopisu* in v *Cerkovni ordningi* (TO 1564: 109 in sl.).

⁵⁶ Pojem »jezik knjige« kot posebne vrste »tiskarskega« knjižnega jezika prim. Eggers 1992.

sti in nevednosti (TT 1557: 71, prim. tudi Schmidt 1988). Pri šolanju v protestantski stanovski šoli, ki je bilo ne le privilegij za sinove (»svetlih štajerskih, koroških in kranjskih«) veljakov (uvod v BH 1584, prevod v Rupel 1934: 315), ampak je bilo odprto tudi potomcem drugih slojev, ki so se odločali za duhovne in javne poklice (Schmidt 1988; za revnejše nadarjene dijake je bila na voljo podpora), pa naj bi z začetnimi nauki in sprva tudi s slovenščino kot občevalnim jezikom lažje vstopili v svet drugih jezikov, obvladali nemščino in latinščino ter se ob latinski in nemški slovnici naučili še slovenske in s tem slovenskega pisanja (Kidrič 1925: 49–52). Od jezikovnih priročnikov za slovensko pisanje kaže poleg Bohoričeve slovnice in Trubarjevih in Kreljevega priročnika za branje (TA 1550, TA 1555, TA 1566, KB 1566; izgubljeno Bohoričevo delo *Elementale Labacense* je po šolskih načrtih sodeč vsebovalo abecednik latinskega, nemškega in slovenskega jezika) omeniti še nekaj zbirk besedja in večjezičnih večjezičnih besedil⁵⁷ ter dva večjezična slovarja (MD 1592, MTh 1603), ki pa sta izšla že ob koncu protestantske dobe in sta imela svoj pomen predvsem za sestavljanje slovarjev v naslednjem kulturnozgodovinskem obdobju (Lukman 1933: 86).⁵⁸ Kompendiji besedil v več jezikih in slovarji so praviloma vsebovali besedila ali besedje v štirih jezikih, ki so bili v tedanji javni rabi na slovenskih tleh običajni: v latinščini, nemščini, slovenščini in italijanščini. Tako je protestantska slovenska cerkev z načrtnim in premišljenim oblikovanjem skupnega slovenskega knjižnega jezika,⁵⁹ z repertoarjem izbranih del⁶⁰ in z osnovnimi in stanovskima šolama (gimnazijama; Schmidt 1988)

⁵⁷ Manjši slovarji: KB 1566: latinsko-slovenski slovarček; Bohorič, *Nomenclatura trium linguarum* (izgubljeno delo je bilo po mnenju M. Rupla (1934: 37) namenjeno učenju latinskih besed ob slovenskem in nemškem jeziku in je bilo napisano posebej za slovenski pouk); *Register* v DB 1584. – Besedila v več jezikih: KB 1566 (katekizem v 5 jezikih: v slovenskem, hrvaškem, nemškem, latinskem in italijanskem), MPar 1592, MS 1593, HB 1599.

⁵⁸ O razmerju do knjižne norme in nekaterih koroških narečnih besed v *Tezavru* prim. Domej 1986: 91 in sl.

⁵⁹ Prim. opomnje o slovenskem jeziku v slovenskih in nemških uvodih in posvetilih Primoža Trubarja (med njimi na primer: v nemškem predgovoru v TC 1550 (Rupel 1966: 49), v slovenskem predgovoru v TC 1550 (Rupel 1966: 60), v slovenskem jeziku v TC 1555 (Rupel 1966: 63), v posvetilu v TE 1555 (Rupel 1966: 64), v slovenskem predgovoru v to delo (TE 1555; Rupel 1966: 67); v nemškem posvetilu v TT 1557 (Rupel 1966: 71–82) in drugod), Sebastijana Krelja (v slovenskem predgovoru v KPo 1567 (Rupel 1966: 312–314)) in Jurija Dalmatina (v nemškem posvetilu v DB 1584 (Rupel 1966: 333–336)).

⁶⁰ Kidrič 1929–1938 v poglavju *Delo za protestantski repertorij v 16. stoletju*.

v Celovcu in v Ljubljani pomenila prvo institucijo za širšo in sodobno rabo slovenskega jezika v na novo ustvarjenih javnih priložnostih v cerkvi. Naraščanje pismenosti pa je spodbudilo tudi necerkveno javno (s patentom in prevodom zakona o vinogradništvu)⁶¹ in vsaj deloma tudi zasebno rabo (z glosami v pismih).⁶² Trubarjev jezik, oprt na govor Ljubljane, je združeval jezikovne lastnosti obeh, med seboj različnih glavnih osrednjih narečnih skupin, dolenske in gorenjske; novi knjižni konstrukt, v katerem so bili oblikovani protestantski besedilni vzorci, se je po svoji narodnopovezovalni vlogi razlikoval od pokrajinskih variant knjižnega jezika v poprejšnjih (katoliških) molitvenih besedilih. V protestantskih besedilih je dovolj omenkov, ob katerih je mogoče sklepati na zavestno širjenje slovenskega jezika v javni rabi in njegovo utrjevanje ob nemščini, ki je spričo razsežnosti rabe in določene časovne prednosti tudi v prostoru z večinskim slovenskim prebivalstvom dobila ob latinščini višje javne rabe položaj prvega pomožnega jezika, medtem ko je imela slovenščina le vlogo drugega takega jezika: ta razvrščenost je razvidna tudi iz položaja slovenščine v protestantski (stanovski) šoli (Schmidt 1988: predvsem 78). V krajih na zahodu slovenskega prostora je imela podobno vlogo kot nemščina v večjem delu slovenskega prostora italijanščina.

16. stoletje je potemtakem zaradi protestantske verske politike, ki je namenoma povzdigovala jezike vseh vernikov, v določenem smislu moderno nadaljevanje tistih načel, ki so bila prvič uveljavljena za razširjanje vere na Slovenskem v začetku 9. stoletja (Grafenauer 1980: 169 in sl.). Javna raba slovenskega jezika je bila najbolj izrazita v protestantskem cerkvenem življenju, manj je pričevanj o njenem laičnem obsegu (poleg navedenih besedil upravne vsebine bi nemara kazalo upoštevati sklepanje A. Svetine o slovenskem vodenju sej ljubljanskega mestnega sveta⁶³ po letu 1587), na

⁶¹ *Razglas* (zapovedni list) *kranjskega deželnega upravitelja Janeza Khisla s Fužin*, 17. oktober 1570, ARS Ljubljana: prim. Jug 1942: 74. *Gornih Bvqui: Od Krailoue Suetlofti Offen inu poterien General inu Priuilegium*, ARS Ljubljana: prim. Dolenc 1940.

⁶² Prim. v Radečah 5. februarja 1598 napisano latinsko, s slovenskimi stavki prepletено pismo župnika Nikolaja Koprivca škofu Tomažu Hrenu, ARS Ljubljana, Rokopisi, fol. 180r.

⁶³ Prim. poleg omenjenega »zapovednega lista« in »Gorskih bukev« kot zgled laičnega izročila še *Slovenske prisege kranjskega mesta iz 16. stoletja*, ki jih je objavil J. Pajk v *Izveštjih mariborske gimnazije za leto 1870*. Prim. tudi Svetina 1952b: 161 in sl.

podlagi nekaterih rokopisov⁶⁴ in iz (protestantskega) izročila⁶⁵ sklepamo o obsegu in značaju sočasne rabe slovenskega jezika v katoliških krogih.

Konec 16. in v začetku 17. stoletja je katoliška verska prenova zaradi ideoloških nasprotovanj protestantizmu in verske politike, ki se je ravnala po vladarju, v slovenskem prostoru domala prekinila protestantsko versko in duhovno gibanje, s tem pa tudi vpliv, ki ga je institucija protestantske slovenske cerkve imela na javno rabo slovenskega jezika. Drugačno razumevanje posameznikovega deleža v verskem življenju in obvladovanje javnega življenja po nosilcih prenove je zaustavilo začrtani razvoj slovenščine kot spoštovanega jezika slovenskega prebivalstva in preprečilo, da bi se v naklonjenih razmerah podobno kot nemščina morebiti že v 17. stoletju razvil tudi kot javno občilo v več funkcijskih zvrsteh. Omejitvev ni zadela le cerkvenega življenja, ampak prav tako šolo in je tako vplivala na usodo slo-

⁶⁴ O slovenskih rokopisnih besedilih 16. stoletja, nastalih v katoliškem krogu, prim. Kidrič (1929–1938, posebej poglavje *Delo katolikov izza srede 16. stoletja*, posebej 93, 94). Npr. od 1551–1558 zapiski (pridižna pomagala in odlomki molitvenih obrazcev) iz goriškega okoliša; slovenski rek na nagrobnem napisu kanoniku Juriju Latomu 1572, Baltažarja Radlica slovenska evangelijska perikopa iz leta 1573, Janeza Latomusa slovenski rek iz 1574 v misalu iz 1519. – Po 1584 v istem misalu (Kidrič domneva na avtorja lastnika misala Jan. Latomusa) glose k dvanajstim nedeljskim evangelijem in eni epistoli, po 1584, »verjetno še v 16. stol.« je duhovnik v misalu iz 1517 glosiral pasijon po Luki. Po letu 1591 je prevedel slovenski dušni pastir, ki je bil po poreklu in narečju Gorenjec, redovnik ali posvetni duhovnik, evangelistar po Stapletonovem latinskem promptuariju. Neznani pridigar, ki je moral poznati protestantsko pisavo, je nemara še v 16. stoletju v izdaji *Sermones dormi secure* iz 1486 in 1489 zapisal slovenske posnetke iz glose za 17 latinskih pridig. – Kidrič posebej poudarja gorenjsko poreklo pisca prevoda Stapletonovega evangelistarja kljub upoštevanju Dalmatina. To jezikovno dejstvo bi bilo mogoče razlagati s predprotestantskim knjižnojezikovnim (tudi pisnim) izročilom, in sicer tako imenovane koroško-gorenjske različice, ki se je z nekaterimi lastnostmi mimo protestantskega izročila obdržala v naslednja obdobja in ob prelomu 18. v 19. stoletje polagoma dokončno izrinila nekatere glasovne lastnosti protestantske jezikovne norme. Med najbolj vidnimi posebnostmi omenjamo *e* namesto *ei* za dolgi ali *i* za kratki jat; *o* namesto *u* za dolgi in za nenaglašeni, navadno posttonični *o* (o tem tudi Bohorič v poglavju *O metaplazmih*, to je o napakah oziroma o krasilnem (= ornatus) odstopanju od konkretne besede glasovne podobe; prim. Lausberg 1973: 259–265).

⁶⁵ Pachernecker: prva katoliška slovenska knjiga, nemara priredba katerega iz Canisijevih katekizmov. Prim. Kidrič (1929–1938: 94). V TC 1575: 749 je knjiga takole dokumentirana: *Compendium Catechismi Catholici in Slavonica Lingua, per Questiones, in gratiam Catholicae iuventutis propositum. Per patrem Leonhardum Pacherneckerum, professum ac Sacerdotum caenobili Victoriensis almi cisteriensis ordinis. Graecii Styriae Metropoli, apud Zachariam Bartsch, 1574.*

venskega knjižnega jezika zlasti v 17. stoletju in čez, kar zadeva slovenščino v javnosti pa skoraj vse do začetka razsvetljenstva v 18. stoletju. Prenovljena (katoliška) cerkvena organizacija namreč ni več gradila na posameznikovem osebnem, samostojnem premišljevanju o verskih resnicah, na njegovi duhovni svobodi v okvirjih protestantskega nauka, marveč je poskrbela za univerzalno idejno enotnost, ki naj bi jo dosegli z duhovnikovo razlago verskih resnic (Grafenauer 1973: 135).⁶⁶ Takšna naravnost naj bi pomagala pri katoliški verski in moralni prenovi in je pomenila v svoji zasnovi, ciljih in izvedbi zanikanje protestantskega gibanja, pogledov in dosežkov. Protireformacijske verske komisije, ki so opravile svoje poglavitne naloge do 1600, so bile poleg drugega učinkovite v zatiranju knjig, ki so jih zbirali in javno požigali, v uničevanju molilnic ali spreminjanju v katoliške božje hrame ter v postavljanju trdih rokov za opustitev protestantskih pogledov in verske prakse. Zaradi tega so morali nekateri zapustiti slovenska tla, med njimi oba najpomembnejša šolnika, Kranjsko Adam Bohorič in Koroško Hieronim Megiser. Kljub temu se je na Zgornjem Koroškem na primer protestantska vera tajno ohranila vse do tolerančnega patenta Jožefa II. leta 1781 (Grafenauer 1992: 34), to pa je pomenilo tudi priložnost za ohranjanje vseslovenske knjižnojezikovne norme, kakor so jo postavili protestanti.⁶⁷

Z novim gibanjem je bilo konec prvega obdobja v slovenski zgodovini, ki je s stališča protestantske cerkve kot vsenarodne ustanove posebej pospeševalo javno rabo slovenskega jezika, povzdignilo jezik obredja v knjižni jezik in ga razvilo v jezik knjige (Eggers 1992). Tudi zaradi te prekinitev za slovenski kulturni in narodni razvoj tako zelo pomembnega razvojnega toka pa je bilo protestantskemu nasprotno dejanje katoliške verske preнове v novejšem času, zlasti od nekaterih pripadnikov ustvarjalne skupine, ki pomeni v novejši slovenski kulturi na poti uveljavljanja slovenske samobitnosti izjemno prelomnico, namreč slovenske moderne, deležno zavračanja in graje; to pa je v oceni poprejšnjih obdobj oblikovalo vsaj dva med seboj nasprotna predsodka, ki sta ustvarila dokaj nejasnosti

⁶⁶ O navodilih za bodoče duhovnike v gornjegrajskem semenišču 1605 prim. Grafenauer. O prevodu dekreta 1604 (Steska, Čas VI, 55–57) in 1621 (A. Koblar itd.) prim. Rigler 1968: 215.

⁶⁷ Domej poudarja, da lojalnost do protestantske norme izpričuje varovanje in prepisovanje protestantskih knjig med tajnim protestantizmom na Koroškem, pa tudi jezikovna nespremenjenost knjige *Karshanjske lepe Molitve* iz leta 1784 (Zagoričev v Ziljski dolini).

in povzročila ne nazadnje neustrezno predstavo tudi o usodi slovenskega (knjižnega) jezika v novem obdobju.⁶⁸

Na oceno nadaljnje poti slovenskega knjižnega jezika v 17. stoletju je najvidneje vplivala ob nazorsko razdeljenem vrednotenju obdobja v preteklosti dokaj razširjena ugotovitev, da je njegov razvoj po prvih knjižnojezikovnih dejanjih v 17. stoletju, ki jih je opravil ali spodbudil škof Hren,⁶⁹

⁶⁸ Prim. Grafenauer (1992: 30–31). – Toda poleg navedenih mest iz drame Ivana Cankarja *Hlapci* (Cankar 1951–1959: zv. IX) je v tej zvezi omeniti še besedilo Cankarjevega tržaškega predavanja z naslovom *Trubar in Trubarjeve slavnosti* (Cankar 1951–1959: zv. X, 252) z dne 21. maja 1908. Cankar v njem posebej izrazito primerja Trubarjev delež za slovensko kulturo z deležem škofa Hrena: »Kar je veljalo pred tri sto leti, velja tudi danes; edini resni sovražnik srednjeveške teme, ki še dandanašnji kakor mora leži nad našo slovensko domovino, je izobrazba, je knjiga. [...] Ko je škof Hren s pomočjo države pokončal vse, kar je lepega in zdravega rodila reformacija, so duhovniki grmeli proti šolam, češ da bi ljudje brezverske knjige brali, če bi se brati naučili« (260). Cankar nadalje pripoveduje, kako je od 1596 slovenskim deželam poveljeval graški nadvojvoda Ferdinand, ki je poklical v Ljubljano jezuite. Leta 1596 je zasedel škofijsko stolico v Ljubljani škof Tomaž Hren, »na čigar imenu leži večno prekletstvo. S svojimi biriči je vdiral v protestantske cerkve, razbijal protestantovske oltarje, požigal cele vozove protestantskih knjig. [...] Na ljubljanskem trgu je zgorelo leta 1600 osem, leto pozneje troje voz protestantskih knjig. Tudi po drugih slovenskih mestih so goreli ti žalostni kresovi – hušji, za narod pogubnejši nego tiste grmade, na katerih so po ukazu svete rimske katoliške cerkve goreli posamezni plemeniti in pogumni spoznavalci. [...] Hrenovi kresovi pa so uničili kulturo in življenje celega naroda, uničevali so duha in delo« (267). Iz tega je razumljivo sklepno spoznanje, da je štiristoletnica Trubarjevega rojstva hkrati tristoletnica nasilne smrti mlade slovenske kulture »ali bolje umora, ki ga je izvršil nad njo škof Hren po naročilu rimske cerkve« (268). Urednik Cankarjevih izbranih del Boris Merhar je v opombah (532 in sl.) opozoril na dejstvo, da je pri poskusu objave tega Cankarjevega spisa v predvojni *Sodobnosti* leta 1938 tedanja cenzura več mest črtala, zaradi česar se je uredništvo odločilo objavo odložiti. Cankar je predavanje napisal po študiju nekaterih tedaj najbolj pomembnih trubarian, jasno pa je, da je izkoristil Trubarjev jubilej za opozorilo na zgodovinsko napako spričo ideološkega nasprotja, ki je živelo še v času, ko bi potrebovali za oblikovanje pozitivne narodove zavesti nepristransko oceno protestantskega deleža za duhovni in kulturni dvig Slovencev in za njihovo prvo institucionalno povezavo. Obenem je opozoril tudi na nekatere ne pretirano prijazne značajske lastnosti Slovencev. – Navedeno Cankarjevo besedilo in zgodba okrog njega kažeta ne na enega, ampak kar na dva protistavna stereotipa: Cankar je nameraval najprej razbiti predsodek, ki ga je med širšim prebivalstvom tedaj že 17. stoletja vcepljala katoliška cerkev – a je z obsodbo Hrenovih postopkov ob protireformaciji oblikoval nasprotnega, ki je podobno kot prvi povzročil negotovost v razmerju Slovencev do konstitutivnih obdobjev svoje (kulturne) zgodovine. – Prim. še Rupel 1956: 278 in sl.; Domej 1974: 122.

⁶⁹ Hren in Čandek 1613 [1612] ter *Kanizijev katekizem* 1615. – Breznik (1982 [Literarna tradicija]); Rigler 1968: 209–215; Smolik 1989: 99–119, Smolik 1992: 180–188.

zastal. To spoznanje je zašlo tudi v tuje predstave o slovenskem knjižnem jeziku, posebej še v opisu razvojnih tipologij knjižnih jezikov;⁷⁰ zaradi te tako imenovane razvojne diskontinuitete je slovenski knjižni jezik pogosto obravnavan kot mlada, pozno razvita tvorba, ki je šele v novejšem času (19. stol.) dobila svojo moderno podobo in zvrstno razčlenjenost. Kljub prizadevanjem mnogih raziskovalcev kulturne zgodovine v prejšnjem in našem stoletju to napačno pojmovanje še danes v veliki meri vpliva na splošno vedenje Slovencev o svojem jeziku in iz tega izvirajočo jezikovno zavest. – Zastoj v knjižni produkciji naj bi trajal vse do druge izdaje evangelistarija, ki jo je priredil J. L. Schönleben leta 1672 (Rupel 1956: 284) – Še pred navedenima Hrenovima knjigama, namenjenima omejeni ravni rabi v katoliškem verskem življenju 17. stoletja, je izšel l. 1607 (po Kidriču [1929–1938: 99] drugi [ali 3.] katoliški slovenski tisk po preteku 33 let) *Vocabolario Italiano, e Schiavo*, italijansko-slovenski slovar, ki ga je skupaj z drugimi besedili pripravil servit iz devinskega samostana Alasia da Sommaripa. Delo po svojem obsegu presega z naslovom nakazano vsebino, saj vsebuje poleg dvojezičnega slovarja in konverzacije, nekaj slovničnih napotkov, predvsem zglede za oblikovanje pridige, zbirko pregovorov, več molitev in nekatere srednjeveške pesmi (Kidrič 1929–1938: 99). Knjižica je bila namenjena tujemu duhovniku za pastoralno delo med slovenskimi verniki in je za študij vsebine in obsega javne rabe slovenskega (knjižnega) jezika v 17. stoletju prav gotovo pomembna, čeprav jo v shematičnih prikazih razvoja slovenskega knjižnega jezika navadno samo omenjamo. Jezik Alasijevega priročnika namreč zaradi italijanskih interferenc v pisavi in besedišču na osrednji jezikovni razvoj ni pomenljivo vplivalo; zato se delo v zgodovinskih prikazih jezika upošteva predvsem pri navajanju zahodne različice slovenskega (knjižnega) jezika (Pogorelec 1977: 93–118).

Pojmovanje »zastoja« v razvoju je nastalo zaradi pomanjkanja oziroma neupoštevanja vseh kulturnozgodovinskih podatkov in ob tem zaradi posploševanja zgolj nekaterih dejstev. Nova kulturna in ideološka politika obdobja katoliške verske obnove je začasno deloma prekinila le izdajanje tiskov. Kljub temu, da so imeli v katoliških krogih do slovenskega knjižnega jezika kot jezika predvsem protestantske knjige nezaupanje in je bilo z oznako krive vere zaznamovan tudi jezik, v katerem so bile knjige napisane (Schmidt 1988: 124),⁷¹ se je slovenski jezik v cerkvenem življenju 17. sto-

⁷⁰ Med mnogimi predvsem Dalibor Brozović v več primerjalnih študijah o tipologiji knjižnih jezikov.

⁷¹ Opazka se nanaša na vlogo slovenskega jezika v jezuitski gimnaziji; prim. tudi Kidrič

letja ohranil in utrdil, znano pa je tudi, da obdobje ni povsem pretrgalo s protestantskim izročilom.⁷² Pač pa je bil drugačen odnos nosilcev preнове do slovenskega jezika in sama oblika rabe.

Do tega spoznanja nas navaja vse razpoložljivo ohranjeno besedilno gradivo iz 17. stoletja, prav tako pa tudi pričevanja o jezikovni rabi v javnosti in podatki o njenem obsegu. Iz vsega tega je razvidno, da kontinuiteta razvoja slovenskega knjižnega jezika s katoliško versko obnovo ni bila pretrgana, ampak da je bil le njen razvojni tok v določenem smislu drugače naravnan kot v prejšnjem obdobju. Na tej podlagi pa postaja tudi vse bolj vidna nova razvojna usmeritev: deloma pod vplivom pritiska govora na pisno normo, morebiti pa tudi zaradi ponovno oživiljenega jezikovnega izročila, ohranjenega v starih molitvah,⁷³ je videti, kako se je začel knjižni jezik v novih razmerah polagoma oddaljevati od izrazne podobe, kakršno je imel v protestantski dobi, in se bližati novi podobi, ki se je do kraja izoblikovala od druge polovice 18. in v 19. stoletju. Javna, zlasti govorna, raba slovenskega jezika v 17. stoletju se je poleg tega tudi količinsko razširila. Cerkveno življenje v prvi instituciji, ki je izjemno pospeševala javno rabo jezika in jo usmerjala iz središča, v protestantski cerkvi, je torej v 17. stoletju s katoliško prenovno zamenjala nova oblika cerkvenega življenja, ki pa spričo okoliščin ni več temeljila na posebnih lastnostih slovenske cerkvene ustanove, ampak je bila zavezana skupnim centraliziranim usmerjevalcem;⁷⁴ ti pomena slovenščine kot maternega jezika niso posebej poudarjali, a se je raba slovenskega (knjižnega) jezika kot kulturnega jezika Slovencev vendarle širila in utrjevala. Za upoštevanje slovenskega knjižnega jezika v cerkvenem (javnem) življenju je potem, ko je bila opravljena prva državna in cerkvena naloga, to je zatrtje in deloma pregon tistih, ki so še vztrajali v prepovedani krivi veri, poskrbela prva osebnost katoliške preнове v slovenskem prostoro-

---

(1929–1938).

⁷² Tomaž Hren je »izposloval svojim duhovnikom iz Rima dovoljenje, da smejo čitati protestantske knjige« - 21. julij 1602, 1. julij 1621 (mišljena je bila predvsem Dalmatinska *Biblija*); prim. Turk 1928: 344. Prim. tudi breve papeža Gregorja XV. (prevod), Rim, 3. avgust 1621 (NŠA Ljubljana, KA, fasc. 49/3). Literatura v Kološa 1982: 33.

⁷³ Prim. zgoraj nakazano tezo o vplivu predprotestantskega (knjižnojezikovnega izročila) v ohranjenih molitvenih obrazcih.

⁷⁴ Povsem centralizirana enotnost novega reda v 17. stoletju je opazna iz primerjave položaja jezuitskega študijskega reda, ki je bil strogo obvezen za vse jezuitske šole, s položajem protestantov, ki za organizacijo svojega šolstva niso imeli enotnih predpisov in so jo lahko prilagajali razmeram; prim. Schmidt 1988: 121.

ru, škof Tomaž Hren. Hrenovo spoštljivo razmerje do slovenskega jezika, ki naj bi bilo nasledek kulturne osnove iz domače hiše v ljubljanskem protestantskem okolju, se kaže najbolj vidno v konkretni skrbi za podobo slovenskega jezika (Rigler 1968: 209–215), in sicer v iskanju (za sakralni jezik?) primernejših, slovenskih izrazov namesto v vsakdanji govor prevzetih tujih interferenc. S tem je Hren popravljajal, kar je ostalo Dalmatinu, čeprav je mogoče proces selekcije tega dela besedišča pri knjižnem normiranju opazati že pri protestantskih piscih. Mnogi od teh izrazov so se stoletja ohranili kot sestavina knjižnega jezika, n. pr. za *Erpergujte* piše *Prenozhite*, za *ferratati* ima *isdati* in podobno. Kako zahtevno je bilo to delo, kaže upoštevaje pomenskih razločkov in obvladovanje slovenskega besedotvorja v poiskanih slovenskih rešitvah ob pridevniku (predikativu) *glih* = *enaku*, *Bogu biti glih* = *Bogu enelik biti*, *vfi glih ene misli* = *vfi enumislejezhi*. Že Rigler (1968: 209–215) je podobno kot Breznik (1982: 32–40) opazil pri ugotavljanju Hrenovih postopkov v spreminjanju Dalmatinovega prevoda posege, ki kažejo na temeljna Hrenova normativna izhodišča. Ker se je v še večji meri kakor pred njim protestanti zavedal individualnosti slovenskega jezika, je v skladu s sočasnimi poetikami na novo odkritih živih jezikov intenzivno nadomeščal nemške tujke s slovenskimi izrazi, podobno kot so v istem razdobju nadomeščali latinske tujke z nemškimi besedami Nemci. H knjižnojezikovnemu normiranju je spadalo še iskanje ustrežnejših glasovnih in oblikovnih možnosti, pa tudi pomenskih ustreznice in zlasti tudi stilističnih izboljšav. Naj navedemo nekatere teh oblik, na katere je Rigler (deloma pred njim že Breznik) le opozoril, ne da bi sam posege ocenjeval: namesto *lufkine* piše *lufzhine*, namesto *dotle* je uvedel *dokler*; za *hlapzhizha* piše *mladenizha*, *molenje* je nadomestil z *molitvami*, namesto vsakdanjega *na stolu* se mu je zdelo primernejše *fedeshi*; našo pozornost pa zaslužijo tudi univerbizacije, kakor za *koku zhestu* – *kulikukkrat*, za *eno Sheno vsel* – *se oshenil*, *bodo stara pošala* – *se bodo poštarila*, *po cestah hodil* – *potoval*, posebej pa: *vas gdu k hlapzom dela* – *vas gdu v hlapzhovanje filli*. Prav ti posegi kažejo ob siceršnjem spoštovanju protestantske norme, zaradi česar je Breznik na navedenem mestu ugotovil, da Hren piše že pravi literarni jezik, Hrenovo tvorno razmerje do slovenskega knjižnega jezika. Zaradi njegovega ustvarjalnega deleža za razvoj slovenskega knjižnega jezika je že Rigler posredno poudaril nepretrganost knjižnojezikovnega razvoja s tem, da protestantov ni obravnaval ločeno od naslednjega obdobja, ampak je poudarjal vključitev njihovega jezika v začetno obdobje protireformacije

(Rigler 1968: 209–215). Navedena jezikoslovna prikaza dejanskega Hrenovega deleža za ohranitev jezikovne kontinuitete protestantov tudi v naslednjem obdobju (Breznik, Rigler) kažeta najpoprej, da je bilo njegovo delo ob natančni analizi pozitivno ocenjeno vsaj v segmentu vplivanja na jezikovni razvoj, kar za kulturno zgodovino prav gotovo ni prispevek, ki bi ga smeli omalovaževati. Obenem obe študiji spodbujata k nadaljnjem raziskovanju razmerja Hrena do naslednikov, z drugimi besedami razmerja med Hrenovim urbanim, za intelektualizacijo odprtim knjižnim izrazom in med postopno populizacijo jezika spričo večje ali manjše enosmernosti javne rabe.

Javno rabo slovenskega jezika v cerkvi je Hren okvirno določil najprej ob sklepih gornjegrajske sinode leta 1604 z rokopisnim prevodom odloka tridentinskega koncila z okrožnico o odpravi skrivnih porok;⁷⁵ v zvezi s tem odlokom je tudi oblikovanje novega cerkvenega življenja, ki naj bo podobno življenju v predprotestantski dobi z ustno sporočenimi glavnimi nauki in molitvami, »da se bodo na ta način mogli polagoma naučiti teh najpotrebnejših reči tudi neuki ljudje«. S tem dejanjem je Hren institucionaliziral v cerkvi predvsem slovensko govorno besedo, ki pa ni smela biti narečna ali popačena, ampak se je moral duhovnik v svoji jezikovni kulturi ravnati po uveljavljeni in z zgledom iz lekcionarja in *Biblije* uveljavljeni normi.

Navedena dejstva, tako odredbe o rabi slovenskega jezika kakor zahteva po stopnji jezikovne kulture na eni strani in po drugi določnost obsega slovenske govorne besede v pridigi, nam pričajo o cerkveni jezikovni politiki in njeni usmeritvi v začetku 17. stoletja. Kljub zgledom pisne rabe sta neuravnoteženost med javnimi pisnimi in govornimi besedili in prevladovanjem govorne javne rabe sčasoma morala vplivati tudi na normo pisnih besedil, ki pa so jo v duhu izročila še vedno razglašali za enotno. Ker pa so brali ali govorili v posameznih pokrajinah slovenske narečne razčlenjenosti v vsaki pokrajini po svoje, je že v drugi izdaji *Evangelijev in listov* (1672) J. L. Schönleben določil novo jezikovno politiko in z njo jezikovno prakso z normativno zapovedjo, ki je vplivala na razliko med večjo ali manjšo enotnostjo pisnih besedil in med neenotnostjo bralne ali pripovedovalne norme slovenskega knjižnega jezika vse do druge polovice 19. in še v naše stoletje: *Pišimo po šegi rodu, govorimo po šegi kraja! Za*

⁷⁵ Prim. zgoraj nakazano tezo o vplivu predprotestantskega (knjižnojezikovnega) izročila v ohranjenih molitvenih obrazcih.

Schönlebnom so to normativno zapoved razglašali v uvodih v svoje knjige tako baročni pridigarji kakor drugi pisci vse tja do polovice 18. stoletja.

Razmeroma velik obseg govorne rabe je seveda moral vplivati tudi na pisno normo, posebej še, ker šolski pouk ni obsegal tudi slovenskega pisanja, iz analogije na dokazano prakso v 18. stoletju je mogoče sklepati le, da bi pri pouku latinske poetike in retorike lahko opozarjali tudi na način pisanja v živem jeziku (nemškem in slovenskem), ne pa tudi na slovensko knjižnojezikovno normo. Razen tega tudi v drugih živih jezikih tega časa ne pisna ne govorna norma še nista bili ustaljeni, kakor to na splošno velja za današnjo normo knjižnih jezikov v javni rabi. Posledica govorne rabe slovenskega jezika je bila v tem, da so govorne oblike izpodrinile izrazni vzorec iz pisne norme in ga spremenile; tako so tudi v knjižni jezik zelo zgodaj zašle oblike, ki jih protestantska norma ni zajela zaradi narečnosti, posebej še nekatere oblike, nastale po govorni redukciji. Čeprav protestanti takih oblik niso sprejeli v knjižno normo in je neupoštevanje govorne redukcije pojasnil Schönleben z nazornim prikazom, kako nekomunikativen bi bil jezik brez vokalov, so se take narečne oblike čedalje bolj pojavljale tudi v besedilih. Pod vplivom govora je prihajalo tudi do nekaterih sprememb pravopisnih navad (npr. pisanje *-l* pri opisnem deležniku s črko *v*), že zelo zgodaj v 17. stoletju pa zlasti do vdiranja nekaterih gorenjskih jezikovnih posebnosti. To dejstvo je nekako do Pohlina, to je slovnice 1768, pripeljalo kljub načelnemu spoštovanju pisnega izročila protestantov do nove predstave osrednjega knjižnega jezika, zdaj imenovanega tudi kranjski jezik, ki je novi govorni jezik normirala v njegovi skrajni podobi. Pohlinov jezik se sicer ni obdržal, kljub temu pa se je novejša norma čedalje bolj oddaljevala od tradicionalnega jezika protestantov. Opisana jezikovna sprememba je bila mogoča zaradi usmeritve javne rabe v govor, zaradi večdesetletnega premora v izdelovanju in objavljanju slovenskih jezikovnih priročnikov, zaradi dejstva, da za številna rokopisna besedila ni bila potrebna strožja norma jezika knjige. Razlogi za spremembo pa bi utegnili biti vsaj v nekem segmentu tudi nakazanega verskoideološkega značaja. S tega zornega kota bo potrebna natančnejša primerjava jezika rokopisov katoliške proveniencije s konca 16. in 17. stoletja in rokopisa 1643 za tisk pripravljene *Šole tega premišljevanja* avtorja Adama Skalarja. Čeprav je Skalarjevo besedilo prevod, se v njem že opazno kaže poleg jezikovnih posebnosti gorenjskega govora tudi nova slogovna naravnost v barok. Jezikovne spremembe pod vplivom govora, spremljane tudi s slogovno novostjo, naj bi pomenile odklon od protestantskega izraza in renesančne slogovne podobe besedil;

to pa naj bi tudi na izraznem planu poudarilo novo vsebino katoliške verske misli. Dokazati, da je šlo za zavestno zavračanje protestantske norme, seveda ne bo mogoče, posebej še, ker je Hren to normo z lekcionarjem sporočil naslednikom in jo je sam celo razvijal v isti smeri, prav mogoče pa je sklepati, da so ob različnih jezikovnih možnostih že kmalu rajši izbirali takšne oblike, kakršnih protestanti niso pisali: izrazna podoba je utegnila dobiti negativen predznak zaradi negativnega razmerja do vsebine, ki je bila nekoč s tem jezikom povedana. Dejstvo, da nekatera rokopisna besedila, ki so nastala ob koncu 16. in v začetku 17. stoletja, niso oblikovana po protestantski normi, zasluži pozornost raziskovalcev tudi zaradi možne povezave s predprotestantsko jezikovno tradicijo in jo kaže morda razumeti kot ohranjanje protestantske dobe.

V tej luči se nam razvoj slovenskega knjižnega jezika kaže najprej v svojem nepretrganem, vendar neravnem toku: variantnost v 14. in 15. stoletju je doživela s slovenskim protestantizmom v 16. stoletju za narodno povezavo nadvse pomembno poenotenje jezika javne, predvsem pisne rabe; to načelo so spoštovali vse do 18. stoletja, pretežno govorna javna raba, ki jo je kot pogloblitvo spodbujala katoliška verska prenova, je polagoma vplivala na nastanek nove variantnosti v 18. stoletju. Poudariti je treba, da je nastanek variantnosti oslabil povezovalno vlogo slovenskega knjižnega jezika, kakor je bila ugotovljena za protestantizem. Razvojno nepretrganost jezika ugotavljamo tudi pri slogovnojezikovnem prehajanju od renesanse v barok.

Poskus ocene pomena javne rabe slovenskega jezika v cerkvenem življenju 17. stoletja je oprt predvsem na navedeno Hrenovo gradivo, na navedene rokopise, na izdaje slovenskih baročnih piscev s konca 17. stoletja, pa tudi na v razvidu jezikovne rabe manj znana slovenska besedila nekaterih cerkvenih bratovščin, na nekatera znana besedila redovnih zaobljub (Velesovo), deloma na cerkveno pesem, pasijon. Seveda pa je treba opozoriti tudi na pričevanja o razmeroma obsežni poljavni, pa tudi zasebni rabi zunaj cerkve; ohranjena so besedila prisežnih obrazcev, pričevanj pod prisego, oporoke in druga besedila, pa tudi zasebna plemiška pisma in plemiška verzifikacija. Javna raba slovenskega jezika v 17. stoletju v znanih zgodovinskih in socialnih razmerah v slovenskem prostoru je sicer res pomenljivo drugačna od njenega zagona v obdobju reformacije in pomeni v nekem smislu razvojno upočasnitev ali vsaj preobrat, vendar pri tem ne smemo spregledati jezikovne politike glede slovenskega jezika v cerkvenem življenju, kakor jo je v začetku 17. stoletja zasnoval Tomaž Hren. Prav go-

tovo tudi zaradi njegovega deleža katoliška prenova ne pomeni popolne vrnitve na prakso cerkvene javne rabe pred tem obdobjem. Prav zaradi tega bomo morali temu stoletju pri zgodovini knjižnega jezika in v slovenski kulturni zgodovini še dolgo posvečati pozornost in pri tem podobno, kakor se pri Trubarju išče zveza s poprejšnjim, katoliškim obdobjem, zlasti v upoštevanju predprotestantske teološke terminologije, tudi v 17. stoletju iskati tiste razvojne lastnosti in dosežke, ki pomenijo za jezikovni in s tem narodni razvoj pozitivno dejanje.

POGLED NA SLOGOVNO PODOBO BAROČNEGA BESEDILA

Okviri gledanja na problem razumevanja oblike baročnih besedil so bili postavljeni s spoznanjem kontinuitete v upovedovanju slovenskih nadnarečnih besedil od *Brižinskih spomenikov* do nove dobe. To je bilo spričo dejstva, da je med ohranjenimi besedili večdesetletna in tudi večstoletna razdalja, mogoče predvsem ob upoštevanju razločkov v slogovni podobi znanih besedil. Slogovne spremembe so bile sicer pogojene z zunanjimi, tudi zunajtekstnimi pobudami, to je z izraznimi navadami dobe, v kateri so besedila nastala. Toda novosti v izraznem kanonu so se tudi v slovenskih besedilih lahko uresničevale predvsem zato, ker so obstajali v sklopu izrazil posameznega slogovnega obdobja lastni razvojni gibalniki, ki so odločilno vplivali na slogovne menjave. Slogovne spremembe torej niso – kakor bi lahko sklepali – zgolj nasledek tujega vpliva na vsakokratni nastanek besedila, ki se nam je izjemoma ohranilo, ampak znamenje lastnih dejavnikov pri oblikovanju slovenskih besedil od najstarejše dobe in njihove slogovne dinamike.

Tudi razvoj baročnih besedil razumemo kot nadaljevanje in novo razvojno stopnjo, ki se je začela konec 15. stoletja (Pogorelec 1973–1974: 198–204) in v 16. stoletju predvsem s slovenskimi renesančnimi protestantskimi besedili. Ta so ne glede na versko namembnost notranje zvrstnostno diferencirana. Prehod od renesančnega do baročnega slogovnega

Prvič objavljeno z daljšim naslovom *Pogled na slogovno podobo baročnega besedila: razmerje med zunanjim vtisom in notranjo zgradbo* v zborniku *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (Obdobja 9), Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1989, 349–365.

Dopolnjeni so bili navedki virov, ki pa so še vedno zelo asketski (mesta v virih so navajana samo po enkrat za vse nadaljnje navedke). Črtane so bile danes povsod dostopne biografske opombe (rojstvo, smrt, kraji delovanja): po potrebi so bili ključni podatki uvrščeni v oklepaj v tekoče besedilo. Nismo popravljali mest, kjer avtorica zaradi lažjega branja občasno prečrkuje kak primer v sodobni črkopis, četudi bi to utegnilo dajati vtis nesistematičnosti.

izraza je bil opravljen z notranjo spremembo v samem renesančnem oblikovanju, imenovano manierizem. V slovenskem gradivu ga izpričujemo v poznih protestantskih besedilih (predvsem v Dalmatinovem slovenskem uvodu v prevodu *Biblije* 1584).

Za to notranjo slogovno spremembo je značilno, da sicer na videz ohranja zunanjo podobo renesančnega besedila z bolj ali manj enakomernim členjenjem na posamezne odstavke, zgrajene še zmeraj »težko«, to je z obiljem tako imenovanih stičnih sopomenk, povezanih z *inu, ali (oli)* itd., pa tudi z mnogimi vzporednimi stavčnimi tvorbami. Prvi razloček pa je v pomenski povezavi posameznih odstavkov: ti so sicer še zmerom sklenjeni v celoto (to načelo je ohranjeno tudi še v baroku), vendar je pri tem opazna težnja po logičnem prehodu od enega odstavka k drugemu, po pomenski povezavi med odstavkoma. S tem pa se že napoveduje potreba po drugačni organizaciji besedila, takšni, v kateri bo besedilo grajeno po načelu osrednje vsebinske organizacije in ne bo več mozaično sestavljeno iz posameznih ploskev kakor v renesansi. Za zgled take povezave smo izbrali začetek, konec prvega in začetek drugega odstavka 3. poglavja omenjenega Dalmatinovega slovenskega uvoda v *Biblijo* (DB 1584: a 4a) z naslovom *Od zhloveka, inu Porodniga Greha*.

»Od zhloveka vuzhy letu fvetu Pifmu, de je Bug tigaitfiga, kakòr to nar shlahtnifho Stvar mej vfemi Stvari na Semli, na fhesti dan s'enim suffebnim modrim fvejtom ftvaril: Adama is praha ali pàrfti te Semle: Evo pak is njegoviga rebra. [...]« [Začetek prvega odstavka.]

»Sakaj Bug je Zhloveka nika h'timu residezhimu, temuzh veliku verzh k'fvoji flushbi zhafti inu hvali inu k'vezhnimu lebnu, ftvaril.« [Konec prvega odstavka.]

»Zhlovik pak nej v'leti Boshji podobi, po kateri je on v sazhetki od Buga bil ftvarjen, obftal: temuzh ta ftara hudokunfhтна kazha, Hudizh, je narpoprej Evo, potle fkusi njo Adama, fkusi fvojo hudo kunfhт sapelal, de fta fe is fvoje slobodne laftne vole od Buga svèrgla, njegovo sapuvid preftopila, inu fkusi tu, v greh padla, inu taku fama febe, inu nas vfe, ker fmo od nyu femkaj po naturi rojeni, v Boshji ferd, v'fmèrt inu u vezhnu pogublenje pèrpravila, kateru vfe slu, my od nyh femkaj po naturi erbamo, inu fabo is Materiniga teleffa na Svejт pèrneffèmo. Sakaj [...]« [Začetek drugega odstavka.]

Podobna zveza je med koncem drugega in začetkom tretjega odstavka. Poleg opisanih lastnosti členjenja in drobnih oblik je za slogovno podobo tega besedila (nekaj gre seveda na račun učenega disputa kot besedilne

zvrsti) opazna logična povezanost z argumentacijo, izraženo s prirednim vzročnim veznikom *zakaj*. Toda pred to argumentacijo, ki je običajna v sklepnem delu odstavka, je živo oblikovan pripovedni del, katerega sporočilni namen je treba iskati v informaciji, ki pa je že organizirana tako, da učinkuje vplivajnsko in bralca pripelje k argumentaciji. Ta del je zasnovan pripovedno, za govorno obliko pripovedi so značilni asindetični oziroma polisindetični nizi (asindetični za ritmično pospešitev, polisindetični za upočasnitev) in preproste podredne stavčne zveze (zlasti oziralniški in nekateri prislovni odvisniki). Dramski učinki so za zdaj doseženi še z nizanem pripovednih delov kot pretežno prirejenih krajših enot in v manjši meri s stopnjevanjem nasprotij, ujetih v dvodelno vezniško zvezo tipa *ne samo ... temveč tudi*.

Kakor v renesančnem obdobju je tudi za manierizem značilno, da je organizacija besedila skladna s sporočanskimi nalogami; med miselnimi podstavami in besedilnimi uresničitvami ni zastranitev ali pretiravanj, morebitna naravnost k čustvenemu dojetanju sporočenega je ravnotežna z razumsko stvarno dikcijo, ki dovoljuje kvečjemu poudarke v opisani stopnjevani protivnosti⁷⁶ oziroma vzročnosti.

Iz tega slogovnega načina so se deloma ob zunanjih spodbudah, pa tudi iz nakazanih domačih izraznih navad razvile nove možnosti besedilnega oblikovanja. Te so polagoma obveljale za vse vrste besedil, ne glede na njihovo zvrstnost (Pogorelec 1974: 1–24). To novo oblikovanje, ki se je v slovenskem prostoru naglo širilo s katoliško versko obnovo, je zajelo tako cerkvena besedila, med njimi zaradi posebne veljave govorne interpretacije verskih besedil (v nasprotju s protestantizmom, ki je gradil na lastni pisnosti vernikov; Pogorelec 1986; Wolf 1986) zlasti pridige, kakor vse vrste posvetnih besedil (od njih so v slovenskem prostoru iz 17. stoletja najpogostejši prisežni obrazci in pričevanja pod prisego, ohranjena pisma nekaterih plemičev in izobražencev, nekaj verzifikacije; besedil iz 18. stoletja je več, tudi so raznovrstnejša: baročna podoba je na primer izrazita pri besedilu cesarskih patentov).

Pospešitev slogovne spremembe je bila v slovenskem prostoru kakor drugod dosežena tudi z zunanjimi okoliščinami: slovenska renesančna besedila so bila pretežno protestantska. Katoliška verska obnova, ki je protestantizem intenzivno izrivala že konec 16. stoletja, je z ideološko spre-

⁷⁶ Pogorelec 1986: 473–497. Termin *stopnjevana protivnost* mi pomeni kategorijo, ki je v slovenski slovnici označena tudi kot stopnjevanje; ker je stopnjevanj več vrst, ostajam pri temeljnem pomenu. Prim. o tem drugače v knjigi Toporišič 1984.

membo v sporočilni vsebini besedil utemeljila tudi potrebo po slogovni spremembi. Kakor v renesansi je tudi v podstavah novega sloga gibalnik slogovnega izraza človekovo nazorsko razmerje do temeljnih podstav lastnega bivanja. Toda medtem ko izvira v renesansi to razmerje iz človeka in je tudi nanj naravnano, skuša nova doba na novo vzpostaviti razmerja, ki jih je nekoč že določila dolga doba srednjega veka; to je predvsem razmerja od človeka k Bogu. Ker pa v razvoju nazorskih izhodišč ni mogoče, da bi – pa četudi podprti kakor v času katoliške obnove z akcijskimi nalogaми – izrinili novo misel in jo nadomestili s poprejšnjo, tudi v baroku niso mogli pozabiti na poglede, razvite v renesančni dobi. Razmerje *zemeljsko : onostransko* oziroma *človek : Bog* je v novem slogovnem izrazu prikazano umetelno in zapleteno. Čeprav poteka razmerje predvsem v navedeni smeri in je s tem tudi nakazana osnovna hierarhija vsaj znotraj cerkvenih besedil (v necerkvenih so mogoče v opisanem okvirju tudi druge podstave, vendar tudi tam – odvisno od zvrsti in teme – obstaja dvojnost od predmetno stvarnega proti duhovnemu), besedila niso oblikovana preprosto. Oba člena navedenega razmerja sta namreč postavljena drug nasproti drugemu tako, da ustvarjata vtis notranje zaokroženosti s ciljem v *onostranskem, božjem, duhovnem*. Vtis celovitosti je dosežen z vrsto izrazil, ki na različne načine stopnjujejo pomenska razmerja na poti od enega do drugega pola navedenega razmerja in ustvarjajo polja večje ali manjše (tudi dramatične) pomenske napetosti.

Ta baročni izrazni aparat, ki se je razvijal še vedno iz temeljev antične in predvsem srednjeveške retorike, je razvil novo estetiko, ki jo je za nemško literarno vedo F. Martini (1968) takole pojasnil:

»V tej povezavi vere z dražjo čutov in umetnosti se kaže tipična temeljna lastnost baročnega sloga. Kakor v ekstazi se je dvignil z naporom vseh izraznih sredstev k čutno-razumskemu gledanju božanskega. Umetnost naj bi služila Bogu in sijaju cerkve kakor knezom in njegovi moči. Tako v religiji kakor v državi naj bo čutnonazorni posnetek absolutnega, božanskega. Zato se je ta pompozni slog v lepoti besed in slik nasilno stopnjeval in se s pretiravanjem sam v sebi razkrojil.«

Martini je v tej zvezi še opozoril na sporočilno intencijo baročnega sloga, da bi predstavljal najvišje moči, pritegoval z razvnanjem občutij, da bi vpeljal v doživljanje mističnega in neizrekljivega z besedo in podobo. Čeprav ta Martinijeva opažanja nakazujejo podobna razmerja med vsebino in obliko, kakor je bil po njih govor v našem poprejšnjem razpravljanju

se vendarle zdi, da tudi njega pri baroku v prvi vrsti priteguje vprašanje oblike oziroma zunanjega učinka, učinka na prvi pogled. O tem zlasti v zvezi z Opitzevo poetiko, ugotavlja takole:

»Z zelo modro preračunano umetnostjo je bila povezava patetično-iracionalna razrešitev in razmejitve oblike. S tem je bilo ustvarjeno ravnotežje von Opitzevemu racionalizmu.«

Slovenska baročna besedila, zlasti tista cerkvene vrste, so nastajala dobro poldrugo stoletje, vendar pripisujemo baročne lastnosti oziroma baročnega duha besedilom, ki so bila oblikovana od prve polovice 17. do druge polovice 18. stoletja. Omenili smo, da so baročne slogovne oblike živele v umetnostnem ali ljudskem oblikovanju še veliko dlje, vse do 19. stoletja, vendar tedaj baročni izraz ni več rasel, ampak je v omenjeni ljudski zvrsti obstajal kot oblikovni stereotip – ali se je po obdobju zrelega baroka že v 18. stoletju razvil bodisi v rokoko – ali v klasicizmu, ki je bil kot zadnji tako imenovanih zgodovinskih slogov v »razsvetljenem« 18. stoletju primernejši za nove duhovne tokove. Že konec 18. stoletja pa imamo zgled funkcijske rabe baroka kot tako imenovanega zgodovinskega sloga: v Linhartovi dramski priredbi Beaumarchaiseve *Le mariage de Figaro* z naslovom *Matiček se ženi* so prvine baročne oblikovalnosti uporabljene za oris plemiškega sveta. Ta raba baročnih oblikovalnih lastnosti se je v naslednjem stoletju še veliko bolj razmahnila, povsem drugo vlogo pa ima v nekaterih slogovnih usmeritvah slovenske besedne umetnosti 20. stoletja, na primer v ekspresionizmu.

Zvrstnostna omejitev slogovno zanimivejših slovenskih baročnih besedil pretežno na prozna besedila cerkvenega pridigarstva in na razmeroma maloštevilne verzifikacije seveda določa tudi naše spoznanje baročnega. Vprašanja, ki so se raziskovalcem doslej postavljala, so zadevala na eni strani vprašanje soobstajanja manierizma ob baročnem oziroma z drugimi besedami – vdor baročnega v poprejšnje oblikovalne navade, na drugi pa nasploh opis posebnosti slovenskih baročnih besedil, o katerih je bilo ugotovljeno po spodbudah spoznanj iz zgodovine arhitekture (Šumi 1961), da imajo po večini značaj klasicističnega baroka, le nekateri avtorji in na nekaterih mestih izkazujejo tako imenovano cvetočo obliko baročnega izraza.

V prikazu manierizma iz uvoda v Dalmatinovo *Biblijo* je bilo pojašnjeno tudi upovedovalno načelo, po katerem med sporočilnim namenom in besedilno oblikovanostjo ni bilo večjih odstopanj: nazorni aparat s pri-

merjalno-metaforičnim ponazorjalnim gradivom ni pomagal širiti besedila in ustvarjati »napetosti« med obliko in vsebino ali celo osamosvajati obliko. Gradivo iz obdobja baroka pa kaže razločke med okoliščinami sporočanja oziroma sporočilnim namenom in med ubeseditvijo. Govorno besedilo pridige se razlikuje od besedila baročnega premišljanja, čeprav so v enem in drugem temeljne zasnove enake. Razlika se zdi deloma odvisna od časa nastanka: ta vpliva na uveljavljenost baročnega, ki se sprva še plaho vriva v poprejšnje oblikovalne danosti – deloma pa od zamišljenega učinka: meditativnosti, ki naj bi prepričevala z argumenti (v tej vlogi so tudi podobe, podobnosti, alegorije itd.) in s pridigo, ki deluje na poslušalca z dramskimi učinki (Pogačnik 1968) (tudi tu so sredstva podobno razvrščena kakor v pobožnih premišljanjih, le njih učinek je drugačen).

Izrazito prehodni značaj s posvajanjem baročnih prvin najdemo v delu Matije Kastelca (1620–1688) *Nebeški cilj* (1684):

»NEBESHKI ZYL – tú je TEH SVETIH OZHAKOV SVEISTV PREMISHLOVANIE – V katerim fe sapopade visha te zhednofti lubiti, inu pred hudim djaniam béshati: na tú vézhnu fpumniti, inu Bogá prou lubiti. – Vkupai sloshenu skusi MATTIA CASTELZA – Canonica inu Beneficiata S. Roshenkranza v Novim Méftu. – Stiskanu v' Lublani skusi IOSHEPA TADEA MAYERIA Deshelskiga Buquih ftiskauza, v' tem leitu 1684.«

Besedilo premišljanj je razdeljeno na niz poglavij, v katerih je v vsakem posebej in v vseh skupaj pojasnjena misel iz naslovnice tako, da je celoto mogoče razumeti kot vodilo po navedeni duhovni poti. Vsako poglavje zase je miselna in slogovna celota (Pogorelec 1967: 75–105), ki pa se vendarle pomensko povezuje in podreja vodilni ideji. Poglavja so zgrajena iz več podpoglavij, ki so spet urejena miselno celovito in so sklenjena vsak s svojo moralo, naukom, vendar zlita z vodilno idejo poglavja. Tako je zgradba *Nebeškega cilja* po besedilni zasnovi podobna za 17. stoletje tipični obliki oltarja, ki je po baročnih načelih sestavljen iz vrste ploskev, a njih ikonografija (in z njo oblikovanost) je v službi skupne sporočilne vloge. Sama razdelitev na poglavja in podpoglavja spominja na znano členitev v slovenskih protestantskih besedilih, toda notranja povezanost miselne poti je že temeljna lastnost notranje baročne organizacije besedil. Za zgled vsebinske in oblikovne uresničitve tega zgodnjega baročnega besedila navajamo drugo poglavje (Kastelec 1684: 11 in sl.), ki ima miselno pot petih podpoglavij napovedano v kurzivnem podnaslovu:

»Kateri shely dobru, inu brumnu shivéti, more eniga vuzhenika jmeti. Kakerfhen jma letá biti. Inu kakú fe jma tá préprofti podvuzhiti.«

Teza, navedena v prvi povedi podnaslova, je razvita v prvem poglavju, v njem so nakazane vse posamične ideje, ki bo z njimi zaokrožil poglavje v celoto. Umetelna oblika je dosežena z bogato izrabo retoričnih oblik, četudi v opazno reduciranem formatu. Namesto za renesanso in manierizem značilne nominalistične ugotovitve, ki v nadaljevanju razvija argumentne prvine, je trditev v novem besedilu avtoritativna in izrazito vplivajnska: njena umestitev na sam začetek in prepričevalno anaforično nizanje retoričnih vprašanj za njeno potrditev kaže novo miselno in oblikovno dinamiko.

»Obena reizh nei takú potrebna timu, kateri hozhe sazheti Bogú flushiti, kakór de edn fe pufty **podvuzhiti, od eniga**⁷⁷ modriga saftopniga Bogabojezhiga moshá.« [Začetek 1. podpoglavja.]

Prva potrditev teze z nizom retoričnih vprašanj s presuponiranim zanikanim odgovorom je urejena po znanih načelih okrašene besede:

»Gdú je tá, kateri bi fe podál na en nesnan dolg poot, pres eniga svéftiga, inu gvifhniga Kasavza? gdú fe more s' vuzhiti eniga teshkiga antverha, ali délla, pres eniga dobriga moiftra?«

Retorični odgovori, s katerimi v nadaljevanju poudarja uvodno trditev, sicer blažijo negativno presupozicijo retoričnih vprašanj, a kljub temu stopnjujejo s figuro nasprotne zanikane trditve:

»Ti yh bósh malu nafhil, kateri bi naprei perfhli, inu de fo famu od febe h' zhednoftam perfhli, pres ene dobre pomuzhi, inu takú de fo mogli famy febi k' nuzu biti, inu druge vuzhiti, inu tem perhodnim fapiffanu puftiti.«

Druga tema navedeno misel razširja, vendar z obrnjenim besednim redom odvisnikov, kar učinkuje na pogled kot samostojno vprašanje:

»Kadai pak, inu v' kokerfhni vishi fe more kai fturiti, tú nebó oben od dalezh fvetoval: ampák fe more vse v' prizho sgoditi.«

Ta nova trditev je izhodišče za vpeljavo eksempla (Lausberg 1973: 228): zgodba, s katero je pripoved razširjena, nima nobene neposredne logične zveze s samim tekstom: avtor jo je vpeljal v besedilo zaradi določene

⁷⁷ Okrepljeni tisk v tem poglavju je avtoričin. [Op. urednika.]

podobnosti (Lausberg 1973: 232) morale, da kakor ni mogoče zdravniku zdraviti bolnika v odsotnosti, tako mora biti navzoč tudi učitelj. Eksempel v besedilo ni posebej napeljan (ni neposredno napovedan):

»En Arzat ne more skusi pifmo posnati puls ali tú Klukanje per tega bolniga shili; ali uro poftaviti, kadai bi bilú dobru arznio notarvsėti, inu tó shilo odpreti; ampák je potreba tega Arzata v' prizho jmeti.«

Pojasnilo je dodano in besedilo, ki naj smiselnost eksempla upraviči, je uvedeno z za barok značilnim primerjalnim členkom *vglibi vishi* (= prav tako):

»Vglihi vishi tudi fo ene rizhy per ozhiszenú te véfti, katere fe ne moreio fturiti, ampák de fe gré k' enimu vuzhenimu fpovidniku, inu mu vfe zhiftu pokashe, kai tó véft martra inu kole.«

V stopenjskem razširjanju sporočila je pojasnilo, vpeljano z *vglibi vishi*, v določenem smislu sklep in pojasnilo prejšnjega izkušenskega eksempla in njegova osmislitev; s tem pa je posredno osmišljeno tudi nadaljevanje z nove vrste eksemplom, tokrat z eksemplom iz kulturne zakladnice, zgodovine, bibličnega sporočila. Tako imenovani zgodovinski eksempel (Lausberg 1973: 228) je pravzaprav interpolirana nova zgodba, ki z njo avtor poudarja upravičenost vodilne ideje sporočila ali tistega dela besedila, ki ga s tem zgodovinskim eksemplom utemeljuje:

»S. Paul kir je imel biti en vuzhenyk teh Aidjou, kadar je bil od Christofa preobernien; je bil poslan k Ananiu, de bi bil od ntega navuzhen tega poota k isvelizhanú. On fe ie bil podftopil ene teshke inu terde muic, eniga prevsètniga, inu po naturi k' hudimu nagneniga premozhi, inu k' dobrimu duhovnimu ftanu vishati; v' mei tulikain ftrashnim, inu nevarnim rovnanú.«

Tudi ta eksempel je pojasnjen, pojasnilo je tokrat vpeljano z vzročnim členkom *zato*:

»Satú moremo yskati eniga, kateri lahku more te nevarnofti pokasati, inu h' pomuzhi priti; potroftati, inu vfe fuparnofti premozhi.«

Temeljna misel podpoglavja, da je za vodilo skozi življenje potreben učitelj in da mora stati ta učitelj človeku ob strani, je v kratkem besedilu razvita najprej z oblikovno dinamičnim uvodom, v katerem učinkujejo na bralca tako uvodna trditve kakor vrsta nagovornih retoričnih vprašanj, katerih neizgovorjeni nikalni odgovor je potrditev uvodne trditve. Ta prvi

del je sklenjen z novo ugotovitvijo, ki je izpeljana iz prvega dela, a je obenem prehod k jedru podpoglavja z dvema eksemploma, od katerih je prvi skušenjski, drugi zgodovinsko-biblični, vendar ne citatni: vsak je sklenjen s pojasnitvijo nauka, ki iz eksempla izvira. Taka ureditev priteguje bralčevu misel na dveh ravneh: na ravni ideje in razlage in zgodb, ki te ideje in razlage dopolnjujejo, za besedilo sta značilna rast in upadanje retoričnega naboja, ki je izrazitejši na mestih z značilnim baročnim aparatom.

Prvo poglavje je po takem stopenjskem razvoju ideje sklenjeno s podobno sporočilno naravnostjo (nagovorom na bralca) kakor na začetku besedila, z retoričnimi vprašanji in z velelniki v retoričnih odgovorih:

»Ali ti bi meni rekl: na kogá bom klizal? Narpoprei na Bogá, potler yszhi eniga fповidnika modriga saftopniga, sveftiga, pravizhniga, kateri bó mogl tebi k' nuzu biti: pred katerim bósh pokorn, volán s' zhaftió ga flushal, inu fe na nřega saneffel: kateriga bósh sa dobriga fposnal, inu dershal: od kateriga fi vezh dobriga vidil, kakór flifhal: sakai hudu vuzhy, kateri dobru sapoviduje, inu ga ne ftury.«

Baročna uresničitev performativne (Welte 1974, Karlík 1986) rabe glagolov *reči*, *klicati* itd. V nagovoru retoričnega dialoga učinkuje izrazito vplivajnsko: nizanje oziralnih členov oddaljuje odnosnico in pomaga osamosvojiti delna sporočila oziralnih odvisnikov; sklepní nauk je zaradi tega vsaj delno pomensko osamosvojen.

Drugo poglavje je pomenska parafraza prvega, le da je baročna zgradba manj stopenjska od prve; za ilustracijo oblikovnih možnosti in besedilnih povezanosti navajamo najprej začetni del. Poleg običajnih besedilnih povezovalcev je v tem podpoglavju eden glavnih *zgodba* (Schmidt 1969) z imenom *Arzat* (= zdravnik), ki jo je vpeljal v besedilo kot skušenjski eksempel v prvem podpoglavju in jo v nadaljnjem besedilu razvija bodisi kot primero ali tudi preneseno (to je v pomenu *zdravnik duš*). Čeprav je tudi to drugo podpoglavje razmeroma kratko (dve strani male osmerke), je mogoče v njem zasledovati baročno organizacijo tako v zasledovanju povezovalne vodilne ideje kakor tudi v razvijanju cele vrste tako imenovanih baročnih drobnih oblik, s katerimi doseže na besedilni ravni »vzvalovljenost« oblike. Začetek podpoglavja je z navezovalnim referenčnim kazalnim zaimkom tudi izrazno povezan v celoto:

»§ II. Tega h' pomuzhi proffi, kateri k' obenimu fe ne perlíshuje, kateri fe ne mésha v' mei gmáin neposhtene ludy, kateri ne yszhe teh bogatih goftovania, kateri fe s' veliko Gofpodó ne prepira: kateri bi fe ftabo dobr délal, inu fe tebe fhonal, inu vfe po tvoji voli fturil.«

Tako razmerje med idealnim duhovnim zdravnikom in vernikom je tudi v nadaljnjem besedilu podrejeno osnovni figuri 2. podpoglavja – apostrofi, to je nagovoru na bralca, ki omogoča vtis živega dialoga med avtorjem in bralcem. To razmerje se v tem delu besedila ne spremeni tudi, ko je besedilo razširjeno s prvinami zgodbe, ki smo jo imenovali *Arzat*:

»Ampák yszhi eniha h' pumozhi, kateri, kakòr en dobr Arzat, bó fposnal tvoje notarfhine beteshe, bó globoku v' tvoje ferzhè segil, inu tvojo véift sgruntal: kateri bó tebi dal arznie, de bósh mogl vfe tvoje bolésni, na tvoji duhfizi, inu véifti pregnati.«

Primer a omogoča prenos od telesnega zdravljenja po podobnosti, ki je zajeta v besedi *zdravljenje*, na duševno zdravljenje; občutek umetelnosti je dosežen z nizanjem bodisi besed ali stavčnih in polstavčnih izrazov; značilno za te izraze je, da so bodisi nanizani s poudarjenim ponavljanjem navezovalnih izrazov, zlasti veznikov in zaimkov, tudi na izpostavljenem mestu, in izrabljeni za figuro anafore, ali pa je z umetelno variacijo med asindetonom in veznikom dosežen občutek raznovrstnosti in sklenjenosti, kakor v zgoraj navedenem zgledu: *išči eniga [...] kateri [...] bo spoznal [...], bo [...] v srce segel [...] in zgruntal: kateri bo dal arcnije, da boš mogel vse tvoje bolezni na tvoji dušici inu vesti pregnati*. S posledičnim odvisnikom je sekvenca sklenjena, baročni vzgib umirjen, nova sekvenca pa je nakazala jezikovno z novim kazalnim besedilnim navezovalcem *taisti*:

»Taifti bodi takefhen, de bó snal s' fprahovaniem posnati vfe tvoje skrivnufti: v' mei tvoim hudim djaniom inu tvoimi zhednofti en reslozhik sturiti, inu tebi h' tvoimu isvelizhanju pomagati: tvoje shele inu mifli na en dobr poot vishati: kateri tebi tó dobruto stury, nikár sa volo fvoiga pofvitniga prida, ali dobizhka, ampák duhovskega.«

V tej sekvenci so uporabljena ista navezovalna izrazila za povezovanje členov kot poprej, le v drugačnem, novem zaporedju: posledični odvisnik, ki razširja povedek glavnega stavka (z želelnikom, izraženim z velelnim *bodi*), ima za povedek glagol splošnega pomena *znati*, ta pa je v za barok tipičnem nizanju dopolnjen s štirimi nedoločniškimi polstavki: *de bo znal s spraševanjem poznati vse tvoje skrivnosti: vmej hudim djanjom inu tvojimi čednosti en rezložik sturiti, inu tebi h' tvojimu izveličanju pomagati, vse tvoje želje inu misli ne en dober pot vižati*. Sklepno navezovanje te sekvence je kot že nekajkrat v besedilu na tem mestu izraženo z oziralniškim navezovalcem *kateri*. Del povedi, ki jo ta navezovalec začinja, razširja besedilo z

novim odtenkom in uvaja v baročno oblikovani sklep podpoglavja z anaforično postavljenimi tremi nadaljnjimi navezovalnimi *kateri*:

»Kateri s' enim krotkim duhom inu perjasnivim, bó mogl tebe na en dobr poot perpelati, inu poftaviti:

kateri sná vfe hudizhove kunfhiti, inu notardajanie posnati, inu odverniti.

Katerimu sicer fe ne ftrafhifh, inu ne framujesh vfe tvoje hudobe resodéti, inu vfá tvoja djanía zhiftu pokasati.«

Vendar podpoglavje s tem še ni sklenjeno: naš oblikovni vzorec terja zaključek baročnega razširjenja besedila s ponovljenimi skladenjskimi oblikami z novo, od prejšnjih se razlikujočo zvezo, ki vsebuje obvezni nauk: »Bode en velik deil tvoiga isvelizhanía, aku ti eniga takefniga sadobysh, inu naidesh«. Glede na razvrstitev poreka v podredju s pogojnim odvisnikom na začetek je to na prvi pogled zveza, ki je dvakrat opazna. Prvič kot nasprotje baročnim ponovitvam in drugič zaradi obrnjene stave proreka in poreka.

Analiza drugih podpoglavij tega 2. poglavja nam pokaže znotraj načelne umetelne organizacije, ki jo razumem kot baročno, preplet delov besedila, zasnovanega kot neposredno pobožno premišljevanje, brez preimеноvanj ali besedilnih zastranitev, z deli, ki ustvarjajo baročno razpoloženje kot interpolacije novih zgodb. Povezovalni prvini baročnega besedila sta njegova *vsebina* in *smisel, oblika* pa je že v tem prvem viru spoznavanja slovenskega baroka v določenem smislu sredobežna. To pomeni, da je zgrajena iz prvin, ki se od temeljnega sporočila kot navidez osamosvojene oddaljujejo in zbujajo dodatne asociacije. Zgled je pokazal besedilno uresničitev vsebinskega razmerja med telesnim, zemeljskim, in duhovnim, božjim; nasprotje, zajeto v dialektično celoto baročne vsebine, nujno učinkuje tudi v obliki, ki vsebuje izrazna sredstva nasprotij: od antonimov in različnih protivnih priredij do figuriranega kontrastiranja. Za obliko baročnega besedila je posebej pomembna razvrščenost prvin, njihovo zaporedje: njena »vzvalovanost« je lahko dosežena le z umetelno vodeno razvrstitvijo posameznih delov.

Pri analizi oblike je treba posebno pozornost posvetiti tudi manipulaciji z bralcem z neposrednimi in posrednimi nagovornimi izrazi (to so predvsem svojilni zaimki in glagolske oblike za 2. osebo največkrat ednine, izrazniki ujemanja z osebkom nagovora). Da pa ne bi dialog začel učinkovati monotono, je v četrtem podpoglavju našega drugega poglavja

pretrgan z delom besedila, v katerem se ugotavlja nekakšna splošna izkušnja, podobno pretrgan pa je mestoma v samem besedilu, bodisi v navedenih sklepnih delih baročnih zastranitev, ki povzemajo vsakokratni nauk delnega premišljevanja. Da pa ne bi navajanje splošnih navad v tretji osebi učinkovalo manj plastično od prejšnjega besedila, preučuje izraba oblike dobesednega govora:

»De vuzhenyk hozhe nuzati, tú je gvifhnu pres vfiga zvibla, de li tá gréfhnik tá vuk rad gorivsame, inu de obdershy inu doperneffe vfe tú, kar je niemu dobriga naprei postavleno, inu danu. Eni fe savupajo inu saneffó na fvojo saftopnost, inu modrúft; fe ne ahtajo, inu malu marajo s' en dobr navuk, rekózh: letú vfe kar ti meni govorysh, jeft sam dobru snám, meni naprei kashes? sa rifnizo dofti. Sakai v'zhaffi snásh, ali ga ne fturysh.«

Toda tudi taka splošno veljavna naravnost diskurza ima v besedilu vlogo prepričevalca, kar je potrjeno z nagovorom na pomensko izpostavljenem delu. Zgodba *zdravnik* (*Arzat*), vpeljana v besedilo kot skušenjski eksempl, omogoča nadaljnje metaforično razširjanje besedila z ekspresivnimi sestavinami, ki so še poudarjene z nagovorom:

»Eni pak smamleni, inu flipy, molzhè fvoje nadluge: sakrivajo, inu n'hozheo fvojah **globokih** rán timu Arzatu resodéti. Tú framovanie, tú sakrivanie, tu samolzhanie tá nash narveklhi fovrashnik hudyzh zhlovéku notardaje, kateri v' taki vishi misli tebe sapelati, inu cilú pogubiti. Te fmerdezhe rane na tvoim shivoti, tudi v' teh skrivnih meiftih, fe ne framujesh timu Arzatu, inu vřakimu pokasati, de bi li mogl osdravlen biti: inu tvoje vboge, révne dufhize te globoke rane skrivash? meinish, da s' tvojim skrivaním bodo osdravlene? Aku yh ne iskashesh, fe bodo sazhele gnoyti, gniti, od famu febe fe kasati, dokler k' sadnimu s' nymi vmerjesh, inu taku ti vbogi réevni zhlovik, s' tvojim framovaním, skrivaním, inu molzhaním bósh mogl na vézhne zhaffe pogublen biti. Tá kateri **te rane** skriva, tá nebó nigdar osdravlen.«⁷⁸

Ob baročnih prvinah je mogoče spoznati tudi slogovne prvine, znae iz renesanse ali še starejše; med njimi sta dvojna in trojna formula, pa tudi kopičenje istovrstnih členov. Marsikatera baročna figura je nespretno uresničena; težave je povzročalo svobodno pisno oblikovanje slovenskega besedila v času, ko se je pisna skladnja šele zelo počasi osamosvajala latinskega zgleada in je na pisno besedo pritiskal govor. Toda ne glede na po-

⁷⁸ Okrepljeni so izrazi, ki sestavljajo pomensko zgodbo *Arzat*

manjkljivosti velja, da je za oceno baročnega odločilna baročna zasnova besedila, razpored njegovih vsebinskih prvin in slogovna naravnost. Slogovne prvine prejšnjih obdobij se zlivajo v kontekst novega slogovnega obdobja in dobijo drugačno aktualno vlogo, kakor so jo imele v besedilih svojega izvirnega sloga.

Baročna oblikovanost Kastelčevih pobožnih premišljevanj je imela svoje meje postavljene z navedenim formatom: opazno je, da je nemara zaradi tega, še verjetneje pa tako zaradi premišljevanj kot slovstvene zvrsti oziroma zaradi pokrajinskih slogovnih vplivov Kastelčev barok umirjen, število posameznih delov ob figurah kopičenja je bolj ali manj stalno, površinski učinek pa zaradi tega kakor da klasicističen. Toda ta vtis še ne pomeni, da besedilo ni baročno: tudi zanj je odločilna baročna zasnova. Kako umetelna je bila ta njena uresničitev pri Kastelcu, je razvidno iz zgradbe petega podpoglavja tega drugega poglavja. Za celoviti zaključek je sredstva, ki jih je v dosedanem besedilu že uporabil, preoblikoval v novi različici; z njo je stopnjeval in zaokrožil idejo poglavja. Podpoglavje je v celoti nagovorno, le da retorična oblika le navidez deluje kot oblika neposrednega pogovora avtorja s pobožnim bralcem, dejansko pa v njej učinkuje večno veljavna resnica gnomičnega v skušenjski ponavljalnosti, ki je prikazana s protistavo zgodbe *telesnega zdravnika (arzat)* in *zdravnika duš (Duhovni Arzat)*. Obe zgodbi sta izraženi s skladijsko sinonimiko, ki ima za osnovo pogojno razmerje. To pogojno razmerje je v prvi zgodbi (Schmidt 1969) izraženo pred glavnim stavkom s kombinacijo retoričnih vprašanj in asindetičnih medstavčnih povezav, medtem ko so polstavki povezani z *inu (malu jéfti, inu vodó piti, inu enumalu pulferza notarvseti)* ta prvi del je pred osrednjim glavnim stavkom sklenjen z namernim odvisnikom (*takú tá mersliza te bó púftila*). Desno od glavnega stavka je najprej v prvem delu dopustno podredje, v drugem delu stopnjuje zanikani odgovor glavnega stavka. Prvi del je sklenjen z vzročnim odvisnikom. Vsa zgradba je torej hkrati zaokrožena in skladijsko vzporedna, kar stopnjuje bralčevo pozornost. Zgradbo ponazarjamo takole (glavni stavek je podčrtan).

1. zgodba:

»Stury li tebi tâ Arzat eno shkodo, ali kai hudiga, kadar on tebi tvojo bolésn pokashe?

Inu v`tvoji nevarnosti h` tebi rezhe: tebi je hudú, ti jmash eno možhno merslizo, danas je potreba malu jéfti, inu vodó piti,

inu enumalu pulferza notarvséti, takú ta mersliza te bó púftila:

sa letú ti néfi ferdit na tega Arzata,

aku lih tá pulferz je greniak, aku lih je tebi teshku ftradati, inu kuhano
vodó pyti;

**fhe ga sahvalish, inu ga darujesh sa tá dobr fvit, inu rad volnu vfe
fturysh kar ti rezhe, kir fe troshtash skusi tú supèt sdrou biti.**«⁷⁹

2. zgodba:

Drugi del, ki ima za izhodišče že znani pomenski prenos, je zgrajen s stopnjevano baročno figuraliko in glede na dolžino členov z ritmično izrazitostjo: opazno je tudi izrazno nasprotje med prvim delom, ki ga po glavnem stavku začinja vrsta retoričnih vprašanj. Zgradbo te druge zgodbe si predstavljamo takole:

»Kadar bi pak tebi en Duhovni Arzat rekel:

tvoje mišli inu shele fo hudobne,

ti fi na enim hudim pooti,

tvoje rovanie tebe sapelava,

ti fi delezh safhil,

ti ne shivysh kakòr fe fspodobi,

ti hozhes tvojo dufhizo na vezhnu pogubiti,

ludè od tebe hudu govore:

takrat ti sdayzi savpyesh:

gdú vei kai od mene?

gdú mèrka na moje shivenie?

gdú bó mojo dufho paffil?

kai koga angrè sa moje djanie?

inu takú ferditu yszhesh mafzhvania,

inu takú smamlen fam febe topysh,

inu pres pobulshania shivysh.«⁸⁰

Retorična vprašanja v drugem delu posnemajo dobesedni govor, seveda še vedno v splošno veljavnem pomenu. Ne glede na to pomensko vrednost je raba zgled baročne oblike, ki na tem mestu deluje celo z nasprotjem *jaz : ti*.

Tretji del tega odstavka je povzetek, vendar retorični nagovor ni več izražen posredno s svojilnimi zaimki in glagolsko končnico, ampak z neposrednim nagovorom, ki pa je dodatno opremljen z vrednostnimi pridevniki. Pred samim teznim zaključkom, v katerem je med prvim in drugim

⁷⁹ Okrepljeni deli spadajo kot priredno povezani h glavnemu stavku; stavka s *kar* in *kir* smo podčrtali, ker sta podrejena prirednemu delu.

⁸⁰ Okrepljeni so z glavnim stavkom priredno povezani stavčni deli.

delom ponovno pogojno razmerje, izraženo zgolj z razmerjem glagolskih oblik velelnika in povednega naklona, je vsebina ponazorjena s klasično primero zrcala (*kar en špegel enimu gardimu*). Teza je izražena v posledičnem odvisniku.

»O révni, vbogi, nefrèzhni smamleni zhlovik!
 kai tebi hudiga stury en takešhni Duhouni Arzat s' fvoim dobrim opo-
 minanîem?
 Tú on tebi stury kar en šhpégel enimu gardimu.
 Pobulšhai fe v' tem kar te on fvary:
 lipú, zhednu, krotku, Bogabojezhe shivi, tvojo véft zhištu ofnashi,
 prou operi:
 s' tem ti lahku moresh aku li hozhesh, sturiti, de obeden nebó od tebe
 kai hudiga miflil, ali govuril.«

Zgodba *zdravnik*, ki je bila kot skušenjski eksempl vpeljana v besedilo v prvem podpoglavju, je bila tako uporabljena na več načinov: z različnimi vidiki skušnje (zdravnikovo opravilo pri zdravljenju, poslušanje utripa itd., njegovi nasveti bolniku itd.), pa tudi z izrabo pomenskih sestavin zgodbe (Schmidt 1969), povezanih z besedama *zdravnik*, *zdraviti* (kot v drugem podpoglavju); podobno velja za pomenski prenos. Poudariti kaže tudi način vpeljave v besedilo: brez uvajalnega člena (Wolf 1986), ki je ekspliciran šele kasneje, stopnjuje bralčevo pričakovanje nadaljevanja. Nasprotje med zemeljskim, telesnim in duhovnim kot v zgodbi o zdravniku je značilno za osnovno baročno pojmovanje (Pogorelec 1986). V Kastelčevem besedilu so opazna tudi izrazna sredstva, ki jih poznamo še iz renesančne reformacijske književnosti: sinonimne dvojice ali druge kombinacije; ker so podrejene baročni zasnovi, imajo povsem drugačno vlogo kakor v prejšnjem slogovnem obdobju: tu gre predvsem za izpolnjevanje slogovnih nalog znotraj baročne zasnove.

Med vzorci oblikovanja najdemo tudi delni slogovni način, ki se je izoblikoval v nominalizmu, vendar so tu asociativni nizi uporabljeni za to, da se doseže optimalni učinek celovitosti besedila in njegovih delov. Med takimi delnimi slogovnimi vzorci Kastelčevega *Nebeškega cilja*⁸¹ je najti besedilne odlomke, ki učinkujejo s kontrastiranjem kratkih členov, kakor na primer v 4. podpoglavju 11. poglavja (Kastelec 1684: 106 in sl.):

⁸¹ Izraz *delni slogovni vzorec* uporabljam zaradi tega, ker analiza besedil kaže ponavljanje zgodbe, vendar ne celot, ampak posameznih delov, ki so na drugem mestu navadno v drugačni vlogi (položajski itd.).

»Skorai vfe zhlovésku govorjenê, kadar skupai prideo, je od fvojiga bli-shnêga shivenêa, djanêa inu opravila.
Edn jma tulikajn Rihtarjeu, kolikur je ludy v' Méfti. Ni edn fe ne naide, kateri bi fvoje ozhy jmel domá.
Nafih tadolu fmó flépi, na drugih biftru gledamo.
Li od hudih rizhy nashiga blishnêga, govorimo, nêgovih teh dobrih v' miffel ne vsamemo: [...].
Druših maihine skrivne grêhe odkrivash, inu fvoje velike mertvazhke sakrivash.«

Posebej intenzivno učinkuje tako zasnovano besedilo, ki je zgrajeno na kontrastiranju dveh ključnih besed, kakor v znanem 36. poglavju, ki govori o večnosti duše (Kastelec 1684: 294; Pogorelec 1967). Potem ko je v prvem podpoglavju razložen *Tá prvi poglavitni navuk z:*

»Satú, katerikuli enumalu letú bere, ta fvoje mifli prou poštavi v'fvoim ferzu doftikrat famu na lete try beffede : Nigdár : Vezhnu : vfelei,«

je po besedilu, ki vsebuje poziv k »globokejšemu premišljevanju« o večnosti – izražen z retorično figuro⁸² in sklenjen s splošno ugotovitvijo (z nadpomenko): »inu taku vliga zhaffa pres obeniga konza«, v zadnjem delu besedilo oblikovano z besedno igro, ki prav tako spada med baročna besedilna izrazila:

»niſhtertemanê, vener te vezhnofti premifhlovanê, kakòr de bi konz jmêla, nai fe sklene s' dvêema beffedama: Vfelei inu Nigdár : Nigdár inu Vfelei. O' velika, inu zhudna jimena:

Vfelei, kateru nigdár ne bó vidilo konza; **Nigdár**, kateru bó vfelei terpêlu.

Vfelei, kateru bi ne imêlu nigdár nam smifli nashih pafst. **Nigdár**, v' katerim premifhlovanêu nasha pamet bi jmêla vfelei tezhati.

Vfelei, kateru kakòr enu bodezhe ternê vfelei bode ferzê eniga pravizhniga.

Vfelei, kateru ftraſhi tá terdovratna ferzá inu yh omehzhá. **Nigdár**, kateru ftury trepetati tudi te terdnu ſtojezhe ſtebre te S. Catholiske Cerque.

Vfelei, kateru je tem Divizam nyh zhiftoft obdershalu. **Nigdár**, kateru je tulikain Svetim Marternikom nyh kry do kapza is nyh telleſſa ſprefhalu.

⁸² Retorična figura je dobljena z nadrobnim stavčnim naštevanjem pomenskih sestavin in se konča z navedenim povzetkom. Spada v skupino figur razvijanja besedila, in sicer med figure nadrobnega naštevanja.

Vfelei, inu **Nigdár**, is katerih premišlovanja svestuť isvera, zhednoťti fe ťtanovitnu dershè, inu nedolshnoťt fe poterdi.

O' **Nigdár**, O **Vfelei!** O' **Vfelei**, O **Nigdár!**

Nigdár nei edn hudobn, kateri prou pomisli na **Vfelei**. **Vfelei** je edn dober, kateri prou pomisli na **Nigdár**, **Nigdár** vfelei! vezhnuťt.«

Besedna igra je v navedenem odlomku zgrajena iz temeljne idejne protistave baročnega obdobja: pozornost zbuja število členov v protistavi, dejstvo, da je v središču en člen z *vselej* samo enodelen, zato pa je v njem primera, vpeljana s *kakor* (*kakor enu bodeče trnje, ki ... bode srce pravičnega*), iz zakladnice konvencionalne komparacije in metaforike in glasbeni kodi podoben zaključek z besedilom, ujetim med dve vzključni povedi.

Baročna oblika iz Kastelčevega že umetelnega baroka se je kasneje še razvijala pri drugih baročnih piscih. Analize besedil, ki jih zaradi dolžine težje primerjamo, nam pokažejo določeno zvezo med pridigami o. Rogerija (Mihael Krammar, 1667–1728) in Jerneja Basarja (1683–1738; po Kidriču [SBL] so ga šteli med tri najboljše avstrijske pridigarje), medtem ko kaže najobsežnejši slovenski baročni korpus, zbran v pridigah Janeza Svetokriškega (ok. 1546–1714), znotraj baroka drugačno slogovno naravnost. Razložek pripisujem deloma krajevnemu okusu, ki je v baročni umetnosti za osrednji slovenski prostor znano drugačen (Šumi 1961) kot v krajih zunaj središča, kjer je lažje prišlo do vplivov v kulturnih stikih.

Rogerijeve (1731, 1743) in Basarjeve (1734) pridige so razen tega izšle v tridesetih letih 18. stoletja, zato je v obeh delih mogoče pričakovati visoko baročno »opremo« besedila v zasnovi in v nadrobnostih. Tako v jeziku kakor tudi v slogovnem pogledu je med Rogerijevimi pridigami in med zasnovo Basarjevih oblikovna razlika, ki omogoča, da prve prištejemo baročnim zasnovam, medtem ko so Basarjeve po svoji dvo- ali večdelnosti po obveznem vstopnem uvodu že napoved naslednjega, klasicističnega obdobja, ki je zavračal baročno vsebinsko in oblikovno sklenjenost besedila.

Oblikovna posebnost vseh pridig je najprej vidna v njihovi latiniteti: v besedila so v nasprotju s Kastelcem po tedanji šegi interpolirani različni citati iz latinske in biblične kulturne zakladnice. Njihova vloga je večstranska: po eni strani pokažejo pridigarjevo učenost in povezanost s svetom latinske kulture, po drugi, čisto oblikovni plati pa pomenijo v besedilih določeno retardacijo, ki je poudarjena s prostim prevodom v slovenski jezik; ta prevod je sestavni del slovenskega besedila in pomeni odvisno od

položaja citata izhodišče nadaljnjega ali sklep poprejšnjega besedila, predvsem pa miselni poudarek.

Rogerijeva 1. pridiga (*Na I. dan Mešza Profinza, ali: Januaria*) ima v zaglavju tri dele, ki pojasnjujejo zgradbo pridige: najprej natančneje slovensko pojasnilo praznika, nato latinski sinopsis v verzih in slovenski prevod (= *Mnogokatéri Zvějt šhenkuje, Tar is tèm Ludy darúje: JESUS h' Léjtu nóvimu*); na koncu pa je navedena osrednja tema. (*Thema. Vocatum est nomen ejus JESUS. Njega Imè je imenovánu JESVS. Luc. 2*). Za prazničnim voščilom so nanizani daljši ali krajši odlomki, v katerih razvija temo. Besedilo je prepleteno z eksempli iz zgodovine in skušnje: pridižna snov in zgodba sta v določenem razmerju: v primeru, ki ga navajamo (Rogerij 1731: 2 in sl.), gre za stopnjevalno protistavo:

»So zhaftili takú ty Rimlani ta danáfni dan usáku Léjtu K' enimu fpominu nyh krajla, kir on fe je bil h' pèrvemu takú oblékel is fhkarlátam? Ah! is kaj fa enim veliku vehfhim Vefséljam inu zhaftjò obhájat naiméli bi my ta danáfni dan? kir danafs pèrkásal fe je, ne en Rimfki krajl Numa Pompilius u enim rudézhim fhkarlátu; pazh pèrkasal fe je Caefar Nebéf inu femble u' tèm is njegóvo leftno Kryujò porudézhenim truple; kateriga Caefarja Imè: Vocatum est nomen JESUS. Imenovánu je Jesus: fa volo kateriga [...].«

Besedilo se nadaljuje z nadaljnjim bogatim utemeljevanjem razlogov za slavje. Po podobnem, nekaj odstavkov dolgem navajanju razlogov praznovanja preide na parafraziranje sinopisa. Prehod je podobno neposreden kot pri Kastelcu, besedilo je zgrajeno na notranjem dialogu, z razvijanjem teze in antiteze:

»Zhudnu sdélu fe bo khi Vam A. K. Dúšhe! tu kar fhlišhali fte, námerzh: de. Mnogokatéri zvějt shenkúje, tàr is tèm Ludy darúje Jesus: h' Léjtu nóvimu. Tu, právem: zhudnu sdélu fe bo vam, kir sèdaj u' te tèrde Sime ni zhafts tèrgat tè rošhe. Ali: zhè [...].«

Preplet tematskega razčlenjevanja in vložnih utemeljevalnih delov posameznih zgodb je v tem delu razvit ob simboliki, ki je izražena z rožami – za vsako črko Jezusovega imena po ena rožica, namenjena izbrani skupini ljudi: mladini, odraslim zakoncem, gosposki itd. Odstavek se začne z razlago, komu gre tretja črka.⁸³

»V katérim fe tem I. inu E. gréde ta trjètji pušhtab S. tàr ty škufi ta

⁸³ Črke so razložene z latinskimi imeni za rože, poslovenjena imena se začnejo s poljubno črko slovenske abecede.

S. pomèjnjeni Superiores. Ali: Gospóška, tahú Deshelfka, kakòr Duhóuna: h' katere postávjo se tudi Gospodarji, Gospodínje, inu usí ty, katéri zhès druge eno oblast' imajo. Leteh stán zhaftitlju je, kakòr vèjmo; kir ta od dèrgòd napride, kakòr ob Buga po befedah S. Paula: **Non enim est potestas, nisi à Deo. Ta oblast', katero ima ta Gospóška, od dèrgòd ni, kakòr od fàmiga Bogà.**«

Nadaljnje oblikovanje tega dela besedila se razvija iz razmerij, ki izhajajo iz pomena *gosposke* (kulturnozgodovinsko zanimivo je pri tem naštevaje nekaterih stopenj gosposke: poleg naštetih v besedilu še *Flegarji*, *Ratníniki*, *Sédnyki*). Besedilo je pripovedno, v tem okviru so tudi retorična vprašanja in dobesedni navedki le izrazila temeljne slogovne členjenosti. Jezusov dar gosposki za novo leto je *en zvèjt [...] is imènam Salvia*. Ali: *Shájbel*. Pomen cveta, katerega črka je iz interpretacije nekega predložnega latinskega besedila, je naveden v dveh naslednjih odstavkih, od katerih je prvi zgrajen po načelu razlage in je vpeljan v besedilo kot citat:

»Od tèga shájbelna pišhe ta spómneni Ficinus: **salvia est herba viridis, coloris cerulei florens, quod utrumque salutiferum. Ta shájbel je seléniga shelishzha, pláviga zvèjtja, inu obdúje sdravu je tému zhlofvézu.** Slafti pak ta is obdvjiga isfhgána vóda; kir ta fore inu odpíra te Aposhteme; tèrde to glavó inu mofhgáne, zéle tè štrupéne popádze, pomága tèm fklúzhenim glídám; kadar se ty is to vodó mózhjo; ja shè fa vèzh drugih arznji dobra inu núzna je ta saájbelna voda, kadar se pije, ali: Pak mózhi is tajsto ta bolezhyna.«

Po tem citatnem uvodu je pojasnjena simbolika, ki povezuje realno delovanje zdravil na rastline in preneseno, a podobno (Lausberg 1973: 284 – o metafori, o podobnosti itd.) delovanje gosposke:

»Ta fel, ta rošha dobru se spodóbe tè Gofspofke: Kir ta, aku hózhe, kakòr je dólfnà, práu fvoje oprávyla opráulat; ima en drugi Shájbel biti.«

Nadaljnje besedilo razvija na simbolnem planu pomen barv, zelene in plave, nato pa iz zgodbe, povezane s pomenom zdravilne rastline, tudi zdravje, ki naj bi ga žajbelj pomenil zanjo, pa tudi za *hišo*, *mesto*, *gmajno*, *komuno*, *sosesko*, *vas ali deželo*. Konec tega odstavka zaznamuje eksempl o »porednem Rihtarju«, ki pa izvira iz zgodbe o zdravi gosposki zoper javni zločin, podoben, po ekspresivnosti še veliko močnejši eksempl je v drugem odstavku; z njim se sklène oddelek besedila, utemeljen z besedo žajbelj. Pri tem je treba opozoriti na dejstvo, da sta zgodbi nakazani z že

razširjenim besedilom in sta zaradi tega skoraj osamosvojeni od ponavljane primerjalne zveze *kakòr ta Shájbel*. Prav to dejstvo razvijanja oblike ali njenih delov nekako osamosvojeno ali vsaj ne tesno povezano s temeljno idejo povzroča vtis samostojnega učinkovanja oblike, ki sredobežno deluje v asociacijah in eksemplih, ki niso zmeraj povezana z miselnim naporom in klicem k disciplini verskega čustvovanja.

Drugi navedeni avtor tega časa, Basar, ima različno dolga besedila zgrajena po vseh navedenih načelih; posebno vlogo ima gosta prepletenost s citati. Za Basarja, ki je priredil pridige po znamenitih *BUKVIZ(ab) IMENVANIH EXERCITIA S. OZHETA IGNAZIA* (Basar 1734), je tipično pričakovanje, da bo poslušalec iz siceršnjega baročnega pojmovnega slovarja dojemal miselne preskoke in ob pridižnem besedilu ubiral za pridigarja pot od poimenovanj k poimenovanjem in sprejemal njegov intelektualni in čustveni naboj. Miselni preskoki v besedilu so nakazani z latinskimi citati, ki opravljajo v Basarjevem besedilu vlogo besedilnih vozlišč: prek njih se besedilo širi z novo mislijo ali z novo podobo in njenimi odtenki; latinski citati in njih prevod pa imajo tudi vlogo nadaljnjih asociativnih motivacij, ki naj bi po eni strani z dodatnim širjenjem besedila učinkovale kot podpora osnovni tezi, po drugi strani pa zaradi preobilja zaustavljajo misel in čustvovanje ob posameznih insertih. Verjetno je prav ta učinek baročnih besedil pripeljal k spremembam: razvita oblika nazadnje ni mogla zadržati lastnih sredobežnih teženj (zglede za to je v veliki meri že besedilo Janeza Svetokriškega), zato jo je že Basar razčlenil na dve- ali trištevlično označena poglavja. Za zgled citatnih vozlišč navajamo odlomke iz uvoda v pridigo na drugo adventno nedeljo (Basar 1734: 10 in sl.):

»Refnizhnu je, de en Jetnik u'shelesu okovan, ne more lokku okuli hoditi. Sàtorej Sveti Joannes od Herodesha u'jezho vèrshen, inu uklenjen, kir ny mogel fam priti h' Christuso, je k' niemu poslal dua Jogra [...]. Tri pote fèm pred enim tednam u'moji pèrvi pridigi u'mifu ufel, po katerih vaf shelim pelati: pak navejm, koku bote hodyli kir šte morebiti **fvesani, inu uklenjeni. Svesani, inu uklenjeni u'sadèrge, inu u'ketine teh smertnih grehov.** Meni se sdy, de slifhem nikatére sdihváti s'Davidam: **Funes peccatorum circumplexi sunt me.** pf 118. **Jeft sim upleden s'fhtriki tih grehov.** Grehi se imenujejo shtriki, inu keitne. Sicut aves (je na to visho dial ta modri Pridigar) **sicut aves laqueo comprehenduntur, sic capiuntur homines in tempore malo.** Koker se ptize ulove s'fhtrikam, toku se tudi zhloveki ulove u'hudim zhafsu. Ecclesiaftis cap. P. itd.«

V nadaljevanju se baročno besedilo na tem mestu prelomi, od pripovedovanja je stopnjevano k vplivanju in morali. Sredstvo za to stopnjevano razvijanje besedila je še naprej citat in njegov razširjeni prevod. Ob Basarjevih besedilih kaže poudariti umetelnost razvrščanja zlasti pripovednih prvin in njihovega podrejanja nadrejenim vplivanjskim izrazom.

Z izbranimi zgledi smo skušali pokazati temeljno vprašanje baročne ubeseditve, razmerje med obliko in vsebino; tam, kjer je pri oblikovanju prihajalo do razcveta oblike nad sporočilnimi intencijami besedil nasploh, se je zgodilo, da je oblika dobila lastno dodatno delno intencijo, kar je seveda povzročilo nova razmerja in nove napetosti: skupno vsemu temu dogajanju je bilo ustvariti dovolj variacij na sicer omejeno tematiko. Problem slovenskega baroka, ki se ga nismo dotaknili, pa je še v razmerju med slogom in jezikovno normo: besedilom iz visokega baroka se poznajo vplivi govorjene besede na pisno knjižno normo (Pogorelec 1974). To in dejstvo, da je bil v času baroka slovenski jezik v javnosti zelo omejen in da ni bilo šolanja v tem jeziku, je povzročilo opazno razliko med slogovnimi ambicijami besedil in njihovo jezikovno uresničljivostjo.

DVE SLOVENSKI PESMI IZ DRUGEGA DESETLETJA 18. STOLETJA – JEZIK IN STIL NOVE NAJDBE

11.1 UVOD

Za našo predstavo o rasti slovenskega knjižnega jezika oziroma njegovih zvrsti sta v slatenskem urbarju zapisani besedili veliko bolj pomembni, kakor bi to lahko sklepali zgolj na podlagi dejstva, da po vsej priliki nista bili namenjeni širšemu občinstvu, javnosti, ampak kvečjemu za priložnostno izvajanje, igranje oziroma petje, ob posebnih, zasebnih priložnostih (tudi zabavah). Kažeta nam namreč, kakšen slovenski jezik so za zasebno rabo pisali izobraženci v začetku 18. stoletja, opozarjata na razmerje med pisano in govorno besedo v umetnem slovstvu (kar je za nas dragoceno, ker take vrste besedil za sedaj skorajda ne poznamo in so nam skoraj edini vir sklepanja besedila cerkvenega ali nabožnega značaja), obenem pa potrjujeta predpostavke, ki postajajo ob novem gradivu vse bolj verjetne: namreč da je slovenski knjižni jezik (seveda v ustrezni podobi) v deželah s slovenskim prebivalstvom v zgodovini veliko bolj prisoten, kakor smo bili vajeni sklepati doslej, pač zaradi tega, ker se je iz starejših časov ohranilo sorazmerno malo gradiva – ali pa smo le-to preskromno ocenjevali.

Zapisani pesnitvi sta nastali v različnem razdobju (arhivarji sklepajo na majhno razliko v času, za to govori tudi izrazna, oblikovna in pravopisna sorodnost prvega in drugega besedila), zapisali sta jih dve različni roki. S prvo roko – sklepajo na oskrbnika Andreja Jankoviča – sta napisani slovenska in nemška pesem, razen tega pa še skupina po večini nemških

Prvič objavljeno kot *Jezik in stil nove najdbe*, v reviji JiS 19/6–7, 1973–1974, str. 233–243 v okviru prispevkov s skupnim nadnaslovom *Nova verzifikacija iz leta 1712*, ki obravnavajo dve pesmi z začetka 18. stoletja: pesem *Ena Lepa Peishem ad eniga Peianiga Mosha jnó Shene* iz leta 1712 in pesem *Jest Vboga Revna srutha* predvidoma iz obdobja 1715–1716. Dodani so novi naslovi posameznih razdelkov, odpravljeno je razlikovanje med odstavki v večjem in manjšem fonu.

kronogramov, ki pričajo o oblikovalskem smislu slatenskega graščinskega oskrbnika in o njegovi izobrazbi. Da je obvladal – seveda najbrž do svoje stopnje – latinsko, nemško in tedanjo slovensko ortografijo, kažejo drugi zapisi v urbarju. Vasi, ki spadajo h graščini, zapisuje namreč v glavnem nemško, v gotici, le nekatere – posebej še nekatere ledinske oznake ob zaselkih – zapiše slovensko ali slovensko-nemško v latinici, kakor je bilo za slovenske vložke v navadi. Pri tem uporablja pri sklanjativni samostalnikov moškega (srednjega) spola v 5. skl. končnico *-o*, značilno od 16. stol. naprej za tako imenovano gorenjsko-koroško predknjižno obliko slovenskega pismenega jezika, ki se je v zasebnih in polzasebnih zapisih obdržala vse do 18. stoletja in je z nekaterimi posebnostmi (sklanjatev pridevnika) verjetno vplivala tudi na poznejšo sodobno knjižno normo. Omenjena oblika je v začetku 18. stoletja pogosta tudi v tiskanih knjigah (Stržinar, Basar itd.). V urbarju zapisana krajevna imena, povsem slovenska ali delno slovenska, so: *Na Proseko, Vdragi, Mamolle* (= Mamole), *Pod hribom*, *Am Wasser na podertem, Altenhof na Duoro, Pllassneg od Golli Verth, Dougi Erth in Reika, Sagariza bey Slatteneg, Vmlakach, Langenekh nad logam, Obla goriza, Zerouza, Dull*. Zapis teh imen je v bohoričici, ki je seveda prirejena pod vplivom nemške pisave: *th* pomeni v tem primeru *h* (*Verth* = 'vrh'), zapisal je po krajevnem izgovoru: *Sagariza* (Zagorica) ali pa je po tedanji pisni navadi zamenjeval *o* in *a*.

Na znanje latinščine opozarja rob izrezane latinske molitve sredi urbarja.

Da gre za izobraženca, ki je približno obvladal tedanjo poetiko, priča izbrana oblika tako nemškega kakor slovenskega besedila. Pri prvi slovenski pesnitvi smo pozorni na pomen naslova, ki očitno opozarja na umetelnost pesmi: zvrstni označbi *Lepa peishem* sledi označba vsebine: *od pejaniga moža jnó žene*. Ta vsebina je napovedovala znano obliko komične prepirljivke oziroma zabavljivke, za katero poetika tega časa (prim. Opitz 1913: 22 in sl.) predpisuje takó snov in z njo govorni položaj (osebe kot nosilce dogajanja) kakor tudi nizko besedje, ki je uporabljeno po pravilih poetike izgubilo ostri slabšalni predznak, kakor ga ima sicer v vsakdanjem jeziku, v slovstvu pa zlasti v kasnejšem obdobju enostranske meščanske zglajenosti, tako knjižne kakor pogovornih jezikovnih zvrsti. Zdi se, da kaže prav zaradi povedanega usodo te slovstvene oblike zasledovati v smeri od umetnega slovstva v ljudsko slovstvo. V dokaj privzdignjeni podobi srečamo to obliko tudi pri Prešernu (*Od železne ceste*)! Primerjava naše prve pesmi s stanovskimi pesmimi v K. Štreklja *Slovenske narodne pesmi*

IV kaže, da gre za umetelno pesnitev, ki se od Štrekljevih zapisov razlikuje tako po snovi kakor po ubeseditvi.

Omeniti kaže tudi opozorilo ob naslovu: »na novo sturienne 1712«, zapisano s prvo roko. Naj gre za prenovitev lastne ali tuje pesnitve – ali, kar je bolj verjetno, za novo ubeseditvev – dejstvo, da sta tako prva kakor druga pesem zapisani gladko in skorajda brez popravkov, govori bodisi za to, da sta bili pesnitvi najprej peti oziroma govorjeni in ju je zapisal pisave razmeroma dobro vešči zapisovalec, ali pa – kar je bolj verjetno – da ju je pisec prepisal s prvotnega koncepta. Za to zadnjo možnost govori tudi zamenjava nekaterih črk, ki so si v pisavi podobne, npr. *o* in *a*, kar pa že v zapisih 17. stoletja ne pomeni nobene posebnosti (prim. Oblak 1890).

11.2 ENA LEPA PEISHEM AD ENIGA PEIANIGA MOSHA JNÓ SHENE (1712)

Prva pesnitev je umetelno zgrajena iz 16 dvogovorov med možem in ženo. Dvogovori se ponavljajo v urejeni zapovrstnosti po 4 kitic, razvrščenih takole: 2 + 2, 2 + 2, 1 + 1, 2 + 1. Leva številka pomeni ženski, desna moški del dialoga. Pesem uvaja ženska, sklene pa moška partitura, pri čemer je 4. kitica 4. dela zgrajena iz dveh dvostišij: da bi bil zaključek vsebinsko in oblikovno krepkejši in psihološko učinkovitejši, je v samem zaključku pesnitve ponovljen 2. verz iz 15. kitice.

Verz je trohejski; pri branju pa se postavlja problem zapisa. Za tedanjo jezikovno normo je značilen razloček med pisavo in govorom (kakor ga je postavil Schönleben v *Evangelijih inu listuvih* 1672), zato obstaja verjetnost, da je pisec drugače govoril kakor pisal. Ta misel je potrjena tudi z nedoslednostjo zapisa, v katerem je videti tako sled knjižnega izročila kakor v isti sapi pritisk iz govora (prim. tudi navedeno študijo V. Oblaka), na katerega je vplivala krajevna govorna osnova. Poudariti pa moram že na tem mestu, da se iz zapisa sicer kaže nekoliko »gorenjsko« barvanje knjižnega jezika, če ga primerjamo z morda bolj »dolenjsko« barvo knjižnega jezika protestantov. Vendar pa je treba tako v starejših kakor mlajših oblikah zapisa videti predvsem vpliv osrednjekranjske oblike nad-dialektnega kulturnega jezika, tako predknjižne oblike pismenega jezika, ki se širi zlasti v tako imenovani uradni slovenščini in zapisih poluradnega značaja (korespondenca), kakor knjižnega jezika, ki se razvija na temelju protestantske norme in dobiva v 17. stoletju vedno bolj gorenjske značil-

nosti. Narečno govorno izhodišče posameznih piscev nam sicer pojasnjuje postaje v razvoju slovenske knjižne norme, vendar je razumljivo, da mora biti pri tiskanih in pisanih besedilih naša pozornost najpoprej namenjena značilnostim nadnarečnega oblikovanja pisanih besedil, ki je peljalo do oblikovanja pisne navade kot predhodnice poznejše splošno sprejete in obvezujoče knjižne norme.

V pesmi je rima moška ali ženska, zato sta v verzih realizirani dve različici metrične sheme: v verzih z žensko rimo štiristopni trohej kot tip A:

–U|–U|–U|–U;

in v verzih z moško rimo kot tip B:

–U|–U|–U|–.

Ta shema je realizirana po številu zlogov v 44 od 53 verzov, v enem verzu je zlogov manj (5), v ostalih jih je več (9 in 10). Analiza nas sili, da opozorimo na značaj verzifikacije: ta ni več zgolj silabična, ampak je silabotonična. Po tem načelu je povsem pravilnih 28 verzov tipa A in 14 verzov tipa B, nekaj posebnosti (nepravilnosti) glede na shemo je v 6 verzih tipa A in 5 verzih tipa B.

Čeprav je imel pisec zaradi posebnosti slovenske pisave in izreke na voljo več jezikovnih možnosti (polnozložni zapis in polnozložno izreko, polnozložni zapis in redukcijo v izreki, redukcijo v zapisu in izreki, redukcijo v zapisu in polnozložno izreko), je pisal pretežno polnozložno, redukcija samoglasnikov je kakovostna (v zapisu ali v predpostavljani izreki). Brez samoglasnika je zapisal samo dve besedi: v prvem primeru je jasno, da samoglasnika tudi ni izgovarjal (13/1 – *bla*), v drugem primeru (14/2) je malo verjetno, da je besedo *konec* (zapisano *konz*), ki je »trohejska«, izgovarjal enozložno.

Na izpust samoglasnikov lahko sklepamo razen tega še v 7 verzih, čeprav je zapis polnozložen. Trikrat izpahuje prvi samoglasnik, da odpravi hiat, v 1/3 do 8/3 pri veledniku ter v 2/1 pri svojilnem zaimku v množini m. spola (*toie otrozhi*) – drugič je v istem verzu redukcija pri isti besedi iz ritmičnih razlogov. V 1/4 in 4/2 se zdi, kakor da je pisec enozložno računal (izgovarjati ni mogel!) zveze s predlogom pri (*per tebe, perkasti*); v 3/2 ni govoril zapisane (!) veledniške končnice; v 4/1 pa je opustil končnico pridevnika sr. spola (*dobru*) in izgovarjal veznik *kür* s polglasnikom (*ka*), ki ga je odpahnil in s tem obenem odpravil morebitni hiat.

Hiatom se je večče izogibal: v omenjenih štirih primerih (3 + 1) si je vzel svobodo reducirane izgovarjave, v 3/2 je hiat le grafičen (*baba ad tega*), kajti med samostalnikom in predlogom je premor, enako v 15/2 in 16/4

(razen tega se zdi, da je v teh primerih predlog *v* izgovarjal soglasniško); nerazrešena sta tako le hiata v 12/1 in 16/1.

V skladu s tedanjo poetiko je verz zaključena enota (največkrat je to samostojna poved). Konec enote je v pesmi zaznamovan z vejico oziroma s piko, niso pa tako zaznamovani vsi sistemski premori sredi verza. Tako obvezni kakor neobvezni premori se pokrivajo pogosto s pravilom postavljanja premora po prvem oziroma drugem troheju.

Zdi se, da je naglašal približno podobno, kakor naglašamo v knjižnem jeziku danes. Zdi se celo, da je imel pisec posluh za samoglasniško kolikost (kvantiteto), saj je rimal kračino s kračino: *blà / tegà* (3. kitica), *bràt / obstàt, glàž / čas* in dolžino z dolžino: *ješ / ples*, nisem pa opazila, da bi sredi besede kratkonaglašen samoglasnik štel za nenaglašenega, nasprotno, tudi kratkonaglašeni samoglasniki se pojavljajo na iktičnih mestih (prim. o temi Isačenko 1939: 51 in sl.), res pa je, da so na iktičnih mestih po večini dolgopoudarjeni samoglasniki.

Pri upesnitvi so očitno predstavljale problem netrohejske večzložnice, pri katerih si je treba predstavljati stranski naglas, in klitike, ki so se mestoma pojavile na iktičnem mestu in tako dobile naglas. V dveh primerih se je na neiktičnem mestu znašla polnopomenska beseda, enkrat je to pridevnik (*bud* – 14/4), drugič kazalni zaimsek (določni člen) *ta* (10/4). Mimo naravnega naglasa imajo ikt tele besede: *lakoti* (2/2), *sadauiti* (2/4), *prasniga, nasmasniga, nuzniga, zhedniga* (12/1–3), *gouorish* (6/1), *lakota* (9/2), *butara* (9/4); *se* (10/1), *nu* (10/2), *na* (10/3). Primeri *moié* (11/1), *tòku* (13/1, 14/3) in *zamé* (8/2) so očitne naglasne možnosti tedanje razmeroma proste izreke: prva dva naglasa kažeta gorenjsko barvo, zadnji primer pa je poudarjen, stilno privzdignjen in še danes v knjižnem jeziku v rabi (prim. Toporišič 1965–1970: II, 129). Naglas na drugem mestu, kot bi ga pričakovali, je v 4/2: *mêsa*.

Vse te posebnosti v realizaciji metrične sheme prve pesnitve kažejo veliko umetelnost umetne verzifikacije, ki je spretno izrabljala jezikovne možnosti tedanjega slovenskega knjižnega jezika in govornih navad Ljubljane in okolice (naglasni, redukcija, akanje). Pesnitev ustreza na ta način načelom metrike glede pravilnega, knjižnega besednega oblikovanja in se po možnosti kar se da izogiba značilnostim vsakdanje narečne govornice, ki je tedanji poetiki »napačna« (prim. Opitz 1913: 27). Isto pa velja tudi za druge značilnosti te zanimive pesnitve.

Preprosta metrična shema verzov je dopolnjena z značilno menjavo verzov z moško in žensko rimo, ki pa ni dosledna. Poteka takole:

xa-ya	moška rima	ff-gg	ž	mm-nn	ž	xy-ll	ž
wz-cc	ž	ii-jj	m	oo-pp	ž/m	wz-šš	ž
d-d	m	k-k	ž	r-r	ž	u-u	m
ee-e	ž	ll-l	ž	ss-s	m	vv-v/u	m

Razvrstitev rim kaže zanimivo oblikovno zvezo z vsebino: če pomeni moška rima zunanje znamenje trde odločenosti, verz z žensko rimo pa izzvanja v skromni durovski veselosti besedila, najbrž ni naključje (izbor besednega gradiva!), da sta obe sklepni kitici (15. in 16.) sklenjeni z moškima rimama tipa *u* oziroma *v*. Zanimivo je tudi, da je sklepna moška rima tako v ženskem kakor v moškem delu dialoga v posebni zvezi z vsebino: zadnjo besedo ima v tej umetelni štoriji seveda mož, ki za zaključek dvakrat »šaljivo« pribija pomembnost svoje volje; za to »zadnjo besedo« je pisec uporabil frazo – psovko, vsakdanjo v nekoliko slengovsko obarvanem jeziku, izpričano tudi v ljudski pesmi (prim. zgoraj navedeno Štrekcljevo delo).

V šaljivi obliki klasične prepirljivke je upesnjen prastari motiv dialoga med možem in ženo. Za to prastaro snov je kakor nalašč primerna oblika baročne organizacije besedila. Z dosledno razvrstitvijo pomenov je sestavljavac – čeprav navidez s preprostimi pesniškimi sredstvi – občuteno prikazal ne samo aktualni govorni položaj besedne »vojske«, ampak je tudi psihološko poglobljeno – in vendar v skladu z izbrano obliko vedro – prikazal oba pragrajca, moškega in žensko. Čustveno razmerje med njima je dinamična pomenska os baročnega besedila; ob njej se dogajanje dramatično vzgibuje do svojega viška in razrešitve. »Gibanje« poteka zaradi izrabe dialoga kot posebnega pesniškega sredstva z dvojno napetostjo, ki bi jo bilo mogoče kar grafično predstaviti; napetost, ki obstaja v samem govornem položaju med obema sogovornikoma (zaradi tega vnaša oblika dialoga v umetnostno besedilo posebno, z besedami le nakazano pomensko intenzivnost), je podrejena dinamiki pomenskega poteka ob temeljni pomenski osi. Na videz nepremostljivo nasprotje je stopnjevano sprva počasi, nato pa vse bolj intenzivno; v ženini partituri se razpoloženje spreminja veliko hitreje in bolj dinamično kakor v moževem delu – zdi se, kakor da moževo besedilo spremlja ženino igro sprva v počasnem stopnjevanju, to razmerje se pred koncem tretjega dela in v četrtem delu (del = skupina kitic) v nekakšnem zadnjem vzgibu za hip spremeni, takoj nato pa se povrne v navidezni izhodiščni položaj »vzvišene neprizadetosti«, s čimer je pesnitev pomensko sklenjena.

V kitični ureditvi poteka opisana pomenska pot takole: v prvem delu

(= skupini kitic) začne žena vznemirjati moža z očitki, da skrbi samo zase, da pijančuje in da mu ni mar družina: ta dvboj se stopnjuje do moževe ugotovitve v 4. kitici prvega dela, da mu zgolj oskrba prav gotovo ni zadosti. To žena razume kot spodbudo, začne se dobrikati, mož jo še zmeraj vztrajno zavrača. Šele v tretji skupini kitic pride do komaj opazne spremembe: žena je obupala, mož pa ji v 12/3 oporeče z rahlo samohvalo. Ta s težavo doseženi in komaj opazni vzgib takoj nato strmo zdrsne v zmerljivih tožbah 13. kitice in 14/1–3 – v 14/4 se besedilo vnovič vzpne, a takoj v 15. in 16. kitici se naglo, skoraj reducirano razplete. Padeč med prvim in drugim vzponom značilno zavira prenapli razplet in z ustvarjeno napetostjo med obema vzponoma dramatično stopnjuje dinamiko dogajanja. Psihološka in sociološka analiza vsebinskih menjav v opisanem dialogu bi utegnila opozoriti na zanimiv verizem v pesniško stiliziranem prikazu razmerij.

Za pesnitev je poleg opisane, dokaj umetelne oblike značilna navidez preprosta ubeseditvev. Oblika dialoga predpostavlja vprašanje, nagovor in odgovor: zaželeni govorni položaj je ustvarjen med menjavo oseb (povedki so v 2. osebi, tudi v 1. osebi, če je odgovor na vprašanje ipd.).

Naravnost od enega sogovornika k drugemu pa je izražena tudi nekoliko neglagolsko (z osebnim ali svojilnim zaimkom v 2. ali 1. osebi), čeprav je povedek stavka v 3. osebi (npr. 2/1: *Toie otrazhi toie shiuiina sdei od lakoti pogineie* – ali v 4/3: *Guishno tega meni ni sadasti*). Zaradi sobesedila v teh primerih ne moremo govoriti o kakem govorjenju vstran, kakor v 6/3–4 (*Dober Leben pouhen glash meni stry prou kratig Zhas*). Razmeroma malo je povedi v čisti tretji osebi, od tega so to bodisi vzklični stavki, ki so del besedila in navezujejo v dialog (3/1: *Bug Debe taista Repa bla ...*), 12/1–3, nedoločniški stavki v 10/1–2 (*Nili mujo se toshiti, malo iesti malu piti*), pa stavki s splošnim osebkom v 9/3–4 in 10/3–4. Kolikor je tu 2. oseba, je iz sobesedila razvidno, da gre za tipično obliko splošnega osebka, rabljeno v dialogu.

Opazno sredstvo ubeseditve je velelniški stavek, in sicer z nagovornim stavkom na koncu (1/3, 3/8: *Poide ad mene Kurba stara*, 5/1: *Vslishne mene maska Brada*); oziroma na sredi: 3/2 – *Nagauori me Baba ad tega*, 15/2, 16/4 *pishe mene baba Vret*, 14/3 *Toku shena meni Vosbi*; v asindefonu za naklonskim glagolom, ki ublažuje prošnji velelnik: *proshem tebe vslishne mene* (7/1), pa tudi neposredno, brez omilitev: 2/3, 11/2 (*poide pak na Druge Dushelle*, 16/3). Velelniški učinek je zmanjšan z dodatnim uvodnim naklonskim glagolom (7/1) s pojasnilom v neke vrste posledičnem odvisniku (časovna oblika bi terjala dodatno razlago); 13/1 – *toku pi de Vshe saproui-*

sb, pri čemer je zmerjavka uravnotežena z nagovornim *ti prederti Kurbesin*; velelniški učinek je dalje zmanjšan tudi s figuro stopnjevanja oziroma stopnjevanja člena in z dodanim pojasnjevalnim stavkom; 14/1–2 – *Pi pehare poune glashe, sei bo enkrat Konz toiga Zhafsa*. K velelniškim stavkom kaže prišteti še 16/1, v katerem je želja izražena s členico *naj*: *Neite pishe* ter 5/4 z zvezo *imeti* + nedoločnik: *Stem Jmash da smerte trorat*, pa vzklični stavek s členico in velelniškim pomenom: 15/1 – *Ante she bosh enkrat Sedt*.

Velelniške stavke, ki predstavljajo pomembno sredstvo naše ubeseditve, je mogoče tako razvrstiti na več vrst: 1. na krajše velelniške stavke z velelnikom, 2. na velelniške stavke s členico *naj* ali drugimi členicami, 3. na stavke z velelnikom, v katerih je učinek ublažen zaradi drugega odstavka v zvezi ali kake figure. Ponuja se ugotovitev, da so v ženski partituri velelniški stavki razen v enem primeru (5/1) omiljeni z drugimi izrazi ali stavki, medtem ko so v moški partituri uporabljeni pretežno kratki, neposredni velelniški (ukazovalni) stavki: v tem se torej izbor sredstev lepo ujema z idejo besedila.

Ob velelniških stavkih bi kazalo omeniti še samostojne vzklične stavke, nagovorne, kakor v 13/2 in 13/3 – med položajema obeh stavkov obstaja nekakšen hiazem (stavkov, ne zgolj stavčnih členov), isto figuro lahko simetrično opazimo tudi v prepletu velelniškega stavka v 13/1 in retoričnega vprašanja s splošnim osebkom v 13/4, kar seveda poveča spevnost in neposrednost besedila. Samostojni vzklični stavki so v 3/1, tudi v 5/3, 6/1–2, 8/1–2, 11/1 (s ponavljanjem svojilnega zaimka), tudi v 12/1–3 (čeprav brez vzklične členice).

Ritem in poetika sta po večini terjala razmerje poved – verz, zato so povedi kratke, obsegajo bodisi en verz (19), verz je sestavljen iz dveh povedi (tudi nagovornih stavkov) v 7 primerih, v 3 primerih se poved razteza čez dva verza (priredje), v 7 primerih se v dveh verzih razteza zveza s podrednim stavkom, dvakrat se čez dva verza razteza navadni prosti stavek, enkrat pa vzklični čez tri verze.

Priredni in podredni stavki so omejeni ne le po številu, ampak tudi po tipih. Od prirednih imamo enkrat protivni stavek s pogojnim pomenom med obema deloma, enkrat je pojasnjevalni stavek, sicer pa so stavki oziralni (veznik *kyr*, bran mestoma tudi kot *kə*, bi bilo mogoče mestoma razlagati tudi s *ker*), po enkrat so časovni, pogojni, posledični in dopustni odvisnik.

Poleg teh skladenjskih sredstev – stavčnih tipov – ki so bili v prvi vrsti izrabljeni kot stilna sredstva, je treba omeniti vsaj nekatere figure, s katerimi so bili v tej dobi vajeni dosegati pesniške učinke; s temi postop-

ki in v manjši meri z izbiro ustreznega besednega gradiva (stalnih zvez, klišejev iz različnih besedil) se je v tej dobi oblikovalo slovensko pesniško besedilo. Od figur naj omenim: a) ponavljanje istega dela besedila (poudariti kaže ponovitev svojilnega zaimka, lahko tudi poliptotično (v drugi obliki): 2/1 *toie otrazbi toie shiuina*; 11/1 *Oh moi plefs moie Vefselle*. V tem drugem primeru ima drugi vzklični stavek še posebno pomensko vlogo, saj je figura nekakšna stilistična pretvorba zveze (*Moj ples je moje veselje*); b) epanastrofo, ki je mestoma zaradi uporabe v ženskem in nato v moškem delu besedila nujno kombinira s poliptoto (13/1–4); c) kot figura učinkuje tudi ponovitev veznika v frazi z antonimoma *stara/mlada* in č) epizevksa, ponovitev besede *sruta* v 8/1 in 9/1, pri čemer je dodana antonimija v epitetonezi: *sruta stara : sruta mlada*.

Redke so figure s pridevniki, povsem izjemen je v frazeologizirani metafori uporabljeni izraz *vinski* (*vinski brat*), pogosto so pridevniki deli frazeologizirane sintagme (*kurba stara, stara baba*). Sinekdoha je v nagovoru v 5/1 (*moška brada*) in v prislovnem povedkovem prilastku v 6/2: z *vinam slabku spiš*. Retorično vprašanje, obakrat v moškem dialogu, je izrabljeno dvakrat.

K skladdenjskim posebnostim besedila kaže prišteti tudi posebnosti v ureditvi povedi: večina sprememb besednega reda v klasičnem verzu gre na račun realizacije metrične sheme, kar pa seveda opazno učinkuje tudi na pomenski ravnini, ne glede na razlog postopka. Take menjave so npr. v 1/4, kjer je poudarjeni osebni zaimek *jest* postavljen na izpostavljeno mesto pred nedoločnikom *obstat* ipd.

V nekaterih primerih je naravnost očitno, da gre za poskus klasične pesniške modifikacije besednega reda, saj bi bil verz tudi z običajno stavo povsem »speven«, tako v 4/1: *Dobru ie tebi kür imash sadasti* s subjektivno stavo in iktom na *dobru* ipd. Z inverzijo so pesniško privzdignjeni tudi vzkliki, celo »nizki«, v 1/3 in 13/2 sta tako prilastka v skladu s poetiko (prim. Opitz 1913) na opaznih mestih – »nizko« izrazje je s stilnim postopkom verjetno ustrezno opremljeno za pesniško ubeseditvev, zmanjša se nizka slovarska vrednost besedja!

Vsi navedeni in nakazani stilni postopki so take narave, da so nam domači, zato so malodane skriti – zanimivo pa je njihovo število in preplet, ki povzroča, da besedilo spoznamo kot umetno pesnitev. Bolj ali manj očitni pesniški postopek je namreč zaslediti v vsaki vrstici. Zaradi te poetične ubeseditve se zdi, da pesnitev ne učinkuje banalno, ampak nasprotno, lahko in spevno. Skritost, malodane skopost (vsaj navidezna) v izrabi

pesniških sredstev bi utegnila govoriti za krajevno posebnost umirjenega izraza, ki je značilna tudi za središčne baročne pridigarje (Kastelec, Roge-rij, zlasti Basar); še izrazitejša kakor v prvi je ta posebnost v drugi pesnitvi.

Da gre za zapis tedanje, po vsej priliki osrednjeslovenske izreke knjižnega izraza, kaže jezikovna podoba besedila. Pisec je poznal tedanjo knjižno normo (pisno navado) in jo je v tem besedilu tudi uporabil. Vendar se zdi, da lahko na podlagi pisave sklepamo, da je poznal tako tradicionalna besedila kakor sodobnejše zapise: v naši pesnitvi namreč lahko opazimo zanimivo mešanico knjižnih (pisnih) in izgovornih prvin, inovacije, ki so se pozneje v marsičem občutile kot substandardne in v normo splošnega slovenskega knjižnega jezika niso prešle, čeprav jih je deloma priznal Pohlin v slovnici leta 1768 (prim. Gutsmanovo kritiko v dodatku h *Kristjanskim resnicam* leta 1770). Nekatere pisne posebnosti so take vrste, da kažejo na prevladovanje nemškega pravopisa (zapis *t* z *dt*, enkrat tudi *t s th*, enkrat zapiše *s hk*) v prvi in drugi pesmi, sicer pa gre za zasebno različico bohoričice, pri čemer nekajkrat z znamenjem za šumevec zapiše sičnik: *Peishem*, *otrazhi* (otroci), *mesha* (mesa), *proshem* (prosem), *shkozhesb* (skočes, čeprav Oblak v navedenem delu poudarja, da ni mogoče ugotoviti, ali šumevec ni bil tudi govorjen), *plesh* (ples); pa tudi narobe; za šumevec piše sičnik; *maska* (moška). Razumljiva je menjava med *i* za *j*, ki kaže znamenje doslednega zapisa: v medglasju ali pred soglasnikom (premorom) piše *i*, če lahko z *j* začne verz ali besedo (z veliko začetnico), piše *J*: *Jest*, *Jesig*, tudi za *i* *Jmash* (celo pod naglasom). Podobno rabi tudi *u* ob *v*. Z *ij* zaznamuje dolgi *i* (čeprav *kijr* bere tudi s polglasnikom), skupino *ij* zapisuje z *i*: *pi*, *pie-sh*. V nekaj primerih je opaziti tudi značilen zapis zvencega zapornika na koncu besede (*sped*, *kratig*). Pravo jezikovno oceno nemara najbolj otežuje zamenjava črk *a* in *o*, ki je pogosta tudi že v zapisih iz 17. stoletja (primerjaj Oblak, navedeno delo), zlasti v primeru, kakor je 2/3 (*Kuhai Repa*) oziroma 15/2 (*pisbe mene babo*) in 16/4, v katerem je namreč ista oblika z *a* (*baba*). Oblika z *a* je mogoča, če upoštevamo govorno osnovo ljubljanske okolice – za knjižni jezik je seveda verjetnejša oblika z *o* v 4. skl. in *a* v 1. sklonu, kar tudi sicer v pesmi prevladuje. Pritisk govora na zapis se najmočneje kaže v zapisu nenaglašeni *i* z *e*, ki pa ni dosleden, enako v zapisu *a* za nenaglašeni predtonični *o* in za *e* v predponi *ne-* (*e* za *i*): *taberne*, *nasmasne*, *vinske*, *poide*, *per tebe* – pisava predloga *pri* je običajna – *toie*, *debe* in podobno; za nenaglašeni *ê* v pridevniku ima enkrat *i*: *kratig*; *e* piše za nenaglašeni *a*: *toie shiuina*, pa tudi *de*; za nenaglašeni *o*, verjetno preko *a*: *pogineie*; *a* za nenaglašeni predtonični *e*: *nasmasne*, *ad mene*, *nagauori* (pri

čemer je značilen zapis z nereduciranim *i* v velelniku), *da smerte, namaram* itd.; poleg *ei* za *ai*, in to v dolgih in kratkih zlogih (*Neidem, sdei, Neite* – poleg *kuhai* in podobno). Od samoglasnikov je omeniti še nedosledno zapisovanje (in verjetno izreko?) glasov črke *o*: dolgi naglašeni *o* piše z *u*: *Bug, laihku, kdu, toku, tulkain*, nenaglašeni ponaglasni *o* pa z *o* in *u*. Videti je, da sta na pisca vplivali dve pisni navadi (starejša in mlajša knjižna ali knjižna in prednjižna) oziroma izreka. Za knjižno pisavo (s protestantsko osnovo) je značilna pisava *-u*, gorenjsko-koroški zapisi 17. stoletja imajo *-o* (v pesmi je *-o* poleg *-u*, ne le v isti kitici, ampak celo v istem verzu: *malo iesti malu piti* ali *Dobru* poleg *Guishno*), po tedanji gorenjski izreki je verjetno tudi *letoku*. Gorenjski vpliv je videti tudi v obliki *toje* (za *tvoji*), *vosbi* (rimano s *koži*!) in *kolorat* za *kolovrat*. Od oblik je nemara posebej zanimiva zveza *se nota sadauiti* (*je* + nedoločnik v pomenu prihodnjika?), sklanjatev *lakot, lakoti* (prim. Pleteršnik), kalkirana zveza *poide pahk na druge Dushelle* (zapis *hk* je podoben zapisu *th*, za besedo *dežela* je značilno staro zapisovanje polglasnika z *u*), kjer je opazna raba predloga *na*. Beseda je v urbarju zapisana še enkrat v nemškem besedilu in tam pomeni *deželana*, tako da bi se dalo verz razlagati: *pojdi pa k drugim deželanom (preberi si)*. Nedoločniške stavke v 10/1–2: *Nili mujo (muja) se tožiti, malo jesti malu piti*, smo prišteli med vzklične: *Mar se je vredno pritoževati, da je malo (za) jesti, malo (za) piti* – ali – *da malo jemo in malo pijemo*.

V skladu z navedeno Opitzovo poetiko je tudi zelo malo tujk, kar pa jih je, so take, ki verjetno tako v vsakdanjem jeziku kakor v zapisu niso imele predznaka tujosti: *leben, glash, nuzen, nesmasen* (= 'nezmeren'), posebno razlago terja kvečjemu oblika *trorat*, izpeljana verjetno iz nemške oblike *trauren* ('žalovati, objokovati usodo'), beseda kaže na gorenjski govorni vpliv (monoftongizacija diftonga), rima jo s *kolorat*, in *muja* (*muka*, prim. Pleteršnika). Glede na dolgost ubeseditve je število teh tujk naravnost malenkostno, posebej ker nekaterih skorajda niso upoštevali za tujke.

Primerjava z drugo pesnitvijo govori vsaj s stališča dognanosti pesniškega sporočila vendarle v prid druge pesnitve. Kljub temu lahko tudi za prvo pesnitev ugotovimo podobno, kakor je Oblak ugotovil za kakih sedemdeset let starejši Skalarjev zapis: na pravopis in na jezik sta vplivala slovstveno izročilo protestantov (ali kakor je po protestantih obveljalo) in sproščena krajevna izreka (ki pa seveda ni peljala proti narečju!). Zdi se, da lahko ponovno poudarimo, da ne bi bilo pretirano predpostavljati za govorno osnovo te pesnitve jezik širše ljubljanske okolice z močnim gorenjskim naglasom – ta jezik pa je tako podlaga večjemu delu uradnih besedil

od 16. do 18. stoletja in je vplival na nova besedila na način, ki sem ga uvodoma poudarila.

11.3 JEST VBOGA REVNA SRUTHA (1715–1716)

Če spada prva pesem k šaljivim komedijsko zasnovanim besedilom (prim. Opitz 1913: 22), v katerih je nizko besedje zapoved poetike, ker je vrsti primerno, spada druga pesem med elegije, v katerih so »žalostne stvari [...], tožbe zaljubljenih« (Opitz 1913: 24). Po svoji oblikovni izpeljavi (s stališča baročne poetike) je na prvi pogled morda manj dognana od prve – to kaže verjetno na poskuse posvetne, ne pete verzifikacije – preseneča pa po svoji vsebinski zasnovi in zgoščeni, čeprav še vedno baročni predstavitvi liričnega konflikta: mlado, preprosto dekle se da pregovoriti materi in bratu, da pusti svojega fanta, gosposki priliznik (*uni črni tat na hribo*), ki često pošilja po vino, pa se ji pokaže samopašen (*dobro pije, je*) in pokvarjen (*malo moli*). Morala: ker ne sme vzeti moža (verjetno, ker ji črni tat ne da dovoljenja), mora služiti. V stiski se obrača k prvemu fantu s prošnjo (*bodi ti moj*) in v strahu (*nikar en druge*).

Fabuliranje je skopo, skoraj klasično in je razdeljeno po kiticah: ker je pesnitev napisana v monologu, je baročna plastičnost dosežena s fabuliranjem na eni strani in s skromnim komentarjem, neke vrste notranjim dialogom v 1. in 2. kitici, s katerim dekle objokuje svojo nespamet: *adšla je meni dobruta, kir sem se s pametjo skregala* – po tožeci predstavitvi, ki se z uvodno formulo prosto navezuje na prvo pesem. V 4. verzju sledi v asinetonu pojasnilo 3. verzju: *lubimo perstan nazai dalla*. Iz 2. kitice izvemo, da sta bila kriva za njeno nesrečo *luba mati inu brat* – komentar je grožnja v obliki neosebno izražene misli; *če bo to dolge terpele, serce bo teiste klelo*. 3. kitica vsebuje sicer odločilni gibalnik, čeprav je še ne bi mogli označiti za vrh besedila, tega kaže iskati šele v 4. kitici. Gosposki krivec za dekličino nesrečo je naslikan skopo, vendar izrazito črno. V 4. kitici dosežejo razlogi svoj višek: dekle ne sme vzeti ljubega za moža in mora služiti (verjetno – čeprav to ni razloženo – k črnemu tatu na hribu), pa se obrača k svojemu fantu z željo in v strahu. Baročno besedilo tako pelje do sklepa, ki izzveni v preplašeno prošnjo: ta del je tudi oblikovno ločen od prejšnjega besedila; v prvih dveh verzjih zadnje vrstice je pesem spet v 1. osebi (kakor v prvi kitici), v zadnjih dveh vrsticah prve kitice pa sledi apostrofa ljubemu, pesnitev je tako zaokrožena, njena vsebina tematsko sklenjena in naravnana

na naslovnika – s tem pa – ker gre za pesniški dialog – tudi pomensko intenzivirana. Pomenski in s tem oblikovni splet pesnitve je videti v obeh poudarkih: 2/3–4 in 4/3–4.

Kitica je tudi tu sestavljena iz štirih vrstic. Osnova metrične sheme je ravno tako kot prej štiristopni trohej, vendar je shema v številnih verzih le približno realizirana (npr. v 1/1, 3/1, 3/3, brano seveda z navadnim, »današnjim knjižnim« naglasom), drugod je treba po običaju časa brati s skandiranjem, ritmično neubranost pa je mogoče razlagati tudi z menjavami znotraj osnovne trohejske sheme (jamska realizacija, dva naglašena zloga – ob premoru itd.).

Jezik kaže podobne značilnosti kakor jezik prve pesmi; opaziti je le večje prizadevanje po pisni doslednosti in nekoliko manjše število redukcij. Kakor v prvi pesnitvi je tudi v drugi na začetku enkrat *t* zapisan s *th*, vendar se kakor v prvi tudi tukaj rima s čistim *t*, kakor da bi pisec potreboval nekaj časa, da se prestavi iz nemške pravopisne navade v slovensko: *srutha / Dobruta* (zapis kaže, da ni gledal besedila prve pesmi, kjer je v enakem verzu *t*), opazno je skoraj dosledno razlikovanje med *l* in *lj* (prvega zaznamuje *ll*, drugega *l*); *ll* je znak za *l* v medglasju: *skregalla, dalla, terpello, klello, mollo, molle, l* pa zaznamuje *l* v soglasniškem sklopu: *ad shla, dolge* (v prvi pesnitvi piše v tej zvezi *u: poune*), *slushite* in *lj: lubimo, poshilo*. *J* sredi besede je zaznamovan z *i*, tako tudi v *ie* sredi stavka, *J* je v primerih, ko piše veliko začetnico: *Jest, Je*. Podobna razvrstitev kakor pri *i* je tudi pri *u* oziroma *v*, ki zaznamuje oba glasova. Opazno je zamenjavanje *a* in *o*, zlasti pri dolgo naglašanih samoglasnikih, pa tudi pri nepoudarjenih, čeprav je tega manj kakor v prvi pesnitvi. Kakor prizadevanja v pravopisu so pomembni tudi primeri, v katerih je opazno razmerje med izročilom in izgovorjavo: najbolj izrazito je to videti v zapisu nenaglašanih *i*, ki jih v nekaterih primerih zapisuje po izročilu, v drugih po izreki kot *e* in jih med seboj rima (*slushite/vseti* oziroma *lubi/druge*); kaže, da je zapis z *i* verjetno posledica pisnega izročila, zapis s polglasnikom pa opozorilo na govorno realizacijo. Če pa zaradi zveze z eno izmed nemških pesmi vendarle lahko sklepamo na umetno verzifikacijo, je očitno, da je imela pri ubeseditvi odločilno vlogo tedanja središčna izreka, ki je bila praviloma *more regionis* (Schönleben).

Če je pri *i*-ju očitna izreka polglasnika, pa je pri *o* treba omeniti samo knjižno (izročilo 16. stol.) *u* v dolgemu zlogu: *sruta, dobruta*, sicer pa je v nenaglašnem položaju *o*: *terpello, klello, vino, dobro*. Kakor *-i* je reduciran tudi *-u*, in sicer v dveh smereh: v 3. in 5. sklonu samostalnikov in v 3.

sklonu pridevnikov moškega (in srednjega) spola je *-o: lubimo, na hribo*, podobno kot v prvi pesnitvi in v urbarskih zapiskih, v prislovju je zapisan *-e: dolge*. Od drugih pojavov je akanje v predponi: *adsbla*, narečna je tudi oblika *iet za iti*.

Od oblikoslovnih posebnosti kaže opozoriti na verjetni namenilnik v *spat* (2/2) ob sicer tradicionalno prevladujočem dolgem nedoločniku na *-i/-e*. Obliko *kir* lahko beremo kot *kā* (tudi za *ker*, torej v funkciji vzročnega veznika). V skladnji kaže opozoriti nemara na zvezo *sture meni sami spat* (neke vrste daj. z nedoločnikom, lahko da ima gorenjsko narečno zaledje): zveza dajalnik z nedoločnikom je posebna oblika zveze s povedkovim prilastkom. Prav tako kaže nase tudi v starini pogosta zveza nedoločnika + *je* v pomenu 'morati' (z nosilcem dejanja v obliki osebnega zaimka v 3. sklonu).

Povedi so urejene različno: pomemben dejavnik ureditve sta shema in rima, v tem okviru je izrabljena ali členitev po aktualnosti (1/2: *adsbla je meni Dobruta*) ali pa običajen besedni red (prostega govora ali fraze). Kakor prej je po možnosti spoštovano načelo verz – poved, v 2/1–2 in 3/1–2 je v prvem verzu imenska skupina, v drugem glagolska. Od opaznih stilističnih sredstev je na prvem mestu asindeton (*kir sem se s pametio skregalla, lubimo perstan nasai Dalla* ipd., tudi v zadnji vrstici). V navedenem primeru je toliko bolj opazen zaradi elipse pomožnika. Dvakrat je ponovljena tudi figurirana zveza (*meni ... kir: 1/2–3 in 4/1–2*), figurirana zaradi tega, ker oziralni stavek ne stoji ob odnosnici. Omeniti je treba še personifikacijo (1/2: *Dobruta*) in pretiravanje z opaznim pridevkom (*Uni Zherne tat na hribo*), ki s pomenom in z zvočnim učinkom ustvarja potrebno nasprotje. To pa so poleg nekaterih poudarkov skoraj edina pesniška sredstva tega besedila.

In vendar prav ta druga pesnitev morda še v večji meri kakor prva kaže, da so pri nas podobno kakor v kulturnem prostoru, s katerim smo bili povezani, za posebne, zasebne priložnosti tudi izobraženci ustvarjali lirična besedila, ki pa so kvečjemu predhodnik poznejši izpovedni liriki (prim. Martini 1968). Večja ali manjša dognanost besedil je seveda v takem ustvarjanju zadeva pesnikove ubeseditvene moči, pobud za pisanje, odmevnosti med bralci, poslušalci. O vseh teh razmerah pri nas za ustvarjanje v slovenščini v tem času skoraj nimamo poročil. Prikazani pesmi nas sedaj silita, da to vprašanje ponovno načnemo.

11.4 SKLEP

Tu smo ponovno pri srži našega temeljnega vprašanja, na katero skušamo odgovoriti na podlagi še zmeraj skope analize. Če gledamo ob novih besedilih podlago za nastajanje posebne jezikovne zvrsti slovenskega jezika, namreč jezika besedne umetnosti nenabožne vsebine, moramo biti pozorni v prvi vrsti na zgradbo besedil: na izbiro in oblikovanje snovi in na pesniške postopke (prim. Opitz 1913: 27) – pri izbiri besedja pa kaže, da gre bodisi kakor v prvi pesnitvi za posebno izrabo klišejev, znanih iz tedanje verzifikacije, domače ali tuje (tudi obrabljenih formul *bodi stara bodi mlada*), z nizkimi vzdevki, ki so sicer pogosti tudi v ljudski pesmi (*kurba stara, kurbe sin*), največ pa – kakor v 2. pesmi – z vsakdanjim izrazjem, pesniško privzdignjenim s posebnimi pesniškimi postopki, ki jih je uveljavljala tedanja, na klasično renesančno navezujoča se poetika baročnega obdobja.

S tega stališča je najdba obeh pesmi za zgodovino nastajanja slovenske umetnostne besede res velikega pomena; razume pa se, da bo treba polagoma primerjati vsa posvetna besedila tega časa, tako jezikovno kakor slogovno, posebej še redke znane odlomke pesniških besedil. Ugotoviti bo treba razvitost posameznih jezikovnih zvrsti in stopnjo ubeseditvene moči. Analiza naših pesmi nam v prvem primeru razkriva razgibanost pesniških postopkov pri ubeseditvi, v drugem primeru pa redko ubeseditveno moč in kljub manjšim verzifikacijskim pomanjkljivostim veliko dognanost.

OSNUTKI PRIDIG ŠKOFA ATTEMSA IN NJIHOVA UMEŠČENOST V ZGODOVINO SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA

Kar je ustvarjenega, zapisanega, ostaja, ne premine – pravi latinski pregovor; dokumenti, pogosto zakopani v arhivih, so zato več kot opora zgodovinskemu spominu, so dokaz nekega bivanja, dogajanja, razumevanja, spoštovanja. Attemsovi zasebni osnutki pridig, ki jih hranijo v arhivu goriškega semenišča, so zato dragoceno pričevanje in upamo, da nam bodo skupaj z drugimi podobnimi sporočili iz preteklosti počasi pomagali preoblikovat dostikrat pomanjkljivo in izkrivljeno podobo nekdanjega življenja in s tem razviti slovensko zavest ob pravičnem upoštevanju vseh vrednih podatkov iz slovenske kulturne zgodovine.

Prvič objavljeno pod naslovom *Predgovor* v knjigi *Karel Mihael Attems: Slovenske pridige*, Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1993, str. 7–13.

Goriško pričevanje slovenskega zasebnega zapisovanja za javne priložnosti dokazuje cerkveno govorno prakso v drugi polovici 18. stoletja; iz ohranjenih besedil pa je mogoče razbrati marsikaj tudi o navadah tedanjih ljudi, o razmerjih med njimi, o prizadevanjih za npravstveni dvig po tedanjih katoliških načelih. Toda pomen teh osnutkov vidimo tudi v bogatem védenju o položaju in vlogi slovenskega jezika v tedanjem javnem (največ cerkvenem) življenju na Goriškem in širšem, s tem pa v dopolnitvi naših predstav o položaju slovenskega jezika nasploh. Potem ko je spričo velikega števila objav starih slovenskih (rokopisnih) besedil v 19. stoletju skorajda obveljalo prepričanje, da je vse gradivo, kolikor se ga je sploh ohranilo, že znano in zaokroženo, je novo odkrivanje izgubljenega in pozabljenega v drugi polovici našega stoletja prispevalo nekaj upoštevanja vrednih spoznanj. Med njimi je prav gotovo na prvem mestu opomnja, da naj nekdanje ugotovitve, gradivo, razlage ponovno preverja vsak novi rod. Ne le zaradi pozabe, te neogibne obrambe pred preobiljem novih obvestil, marveč predvsem zaradi drugačne izkušnje se celo ob deloma istem gradivu zastavljajo drugačna vprašanja in se na novo oblikujejo predgovori. Pri tem je zelo pomembno teoretsko izhodišče, spoznavna shema, ki marsikdaj usmerja iskanje, pa tudi odloča o bolj ali manj občutljivi razlagi gradiva. Kar iz-

jemen pomen pa imajo naključne, nepričakovane najdbe. Z vsem tem se v zgodovinskem spoznavanju kontinuirano preizkuša trdnost poprejšnjih pogledov: z novim gradivom in novo razlago jih je mogoče potrditi ali zavrniti, dopolniti ali spremeniti.

Z zasebnimi pridižnimi osnutki škofa Attemsa za cerkveni javni nagovor slovenskemu prebivalstvu je naše novejšo vedenje o jezikovnih navadah v slovenskem javnem življenju 17. in 18. stoletja bogatejše za še en dokaz o razširjenosti slovenskega jezika v preteklih stoletjih ter njegovega obvladanja in rabe pri višjih družbenih plasteh in izobražencih. Zaradi Attemsovega plemiškega porekla štejemo lahko tudi zapise pridižnih vzorcev v slovenščini med dokazila, da slovenski jezik ni bil pregrada med družbenimi plastmi in da se je v tem prostoru – čeprav v javnosti tedaj še v natančno določenem obsegu – sporazumevalo v slovenskem jeziku. To spoznanje, ki je imelo tako svoje zagovornike kakor ugovarjavce, je bilo v zadnjih desetletjih podprto z več novimi najdbami: najprej je prišlo leta 1971 v naš razvid plemiško dopisovanje med materjo in hčerjo (prim. Merku 1980), v urbarju graščine Slatna blizu Litije so 1974. v Arhivu Slovenije odkrili dve laični priložnostni slovenski verzifikaciji z začetka 18. stoletja (objava Kos in Umek 1973–1974); veliki kronist in popisovalec osrednjeslovenskega življenja Valvasor je v svoji korespondenci slovenski jezik štel za svojega, medtem ko mu je bila nemščina predvsem jezik zunanega, tudi uradnega sporazumevanja. Našteto gradivo seveda zahteva spremembo v razumevanju zgodovine slovenskega nadnarečnega knjižnega jezika: to ni več skromni, bolj ali manj umetno ustvarjeni povezovalc ob bogati raznolikosti pokrajinskih narečij, ampak jezik, ki se je razvijal v bivanjskih danostih kakor drugi podobni jeziki, odvisno od okoliščin, ki so njegov razvoj bodisi pospeševale ali upočasnile.

Cas, v katerem so Attemsova besedila nastajala, pomeni za nadaljnjo usodo slovenske kulture pomembno prelomnico. Ob nastopu njegovega škofovstva je izzvenelo poldrugo stoletje dolgo obdobje, ki je v svojem začetku v 17. stoletju tudi slovenskemu knjižnemu jeziku preusmerilo razvoj, kakor ga je v 16. stoletju začrtal slovenski protestantizem. Tedaj je bilo spričo novih idejnih podstav in verske in laične strategije prenovljenega katolištva konec bogatega izdajanja temeljnih verskih knjig in priročnikov za versko življenje, ki je tako pomenljivo zaznamovalo obdobje slovenskega protestantizma. Tudi laičnih besedil višje duhovne vsebine v slovenščini, ki naj bi jim bil namenjen slovniški opis jezika (prim. uvod v BH 1584), niso napisali. Cerkev v obdobju katoliške preнове vernikom ni zaupala »božje

besede« v samostojno branje; s knjigo tudi niso imeli namena prebivalstva razsvetljevati in opismenjevat; verski nauk in njegovo razlago so morali verniki predvsem poslušati. Duhovniki pa so imeli natančne predpise, kateri del obredja sme potekati v slovenskem jeziku ob sicer latinski liturgiji; prav tako so morali ta del opravljati v skupnem, to je knjižnem jeziku. Zato knjižnega jezika protestantov niso mogli kar tako opustiti, posebej še, ker tiskanih katoliških priročnikov malodane ni bilo, vsaj v začetku 17. stoletja še ne. Ker so si smeli duhovniki pri evangelijskem delu pomagati z Dalmatinovo *Biblijo* in je bila ta podlaga za številne izdaje osnovnega priročnika, evangelijev in branj, se je ohrani vzorec prvega slovenskega jezika knjige v čas, ko se v šolah slovenskega branja in pisanja in slovnice niso učili niti v obsegu protestantske šole; jezuitske gimnazije so bile namenjene latinskemu izobraževanju predvsem duhovniških in nekaterih laičnih poklicev. Opisana podoba tedaj že tradicionalnega pisnega knjižnega jezika in prevladovanje njegove govorne rabe v novi cerkveni praksi sta ob znani narečni razvejanosti v nekaj desetletjih 17. stoletja narekovala novo vodilo na knjižnojezikovno prakso: *Pišimo po šegi rodu, govorimo po šegi kraja!* To pomeni, da je bila veljavna skupna norma samo pisna, v javnem govoru pa so bile v skladu z govornim položajem dovoljene poljubne različice.

Prevladovanje govorne javne rabe, brez šole kot učitelja pisne norme, je sčasoma pripeljalo do vplivanja govornih pojavov na pisne navade. Zlasti pri poluradnem in zasebnem pisanju jezikovna disciplina, kakor jo do določene mere izkazujejo tiski, ni bila nujna; sama besedila pa so bila bodisi zapis govora (na primer prisege) ali pa so bila sploh namenjena za govorne priložnosti. Tako pisma obeh plemkinj, oblikovana po pravilih tedanje etikete, po svoji vsebini in razmeroma neposrednem izrazu ustrezajo današnjim intimnim zvočnim pismom; pesmi so bile namenjene nastopu na grajski prireditvi; Attemsovi pridižni vzorci so bili napisani za javni govor v jeziku ožje in širše okolice goriškega škofijskega središča, kar pojasnjuje lokalizme in znamenja jezikovnega stika s sosednjim italijanskim govornim okoljem in škofovim kulturnim zaledjem v pisavi in v privzetem besedju in oblikah. – Toda govorna raba je sčasoma vplivala tudi na jezik tiskov in knjige. Spričo velikih razlik med predpisano skupno pisno in pokrajinsko različno govorno podobo slovenskega knjižnega jezika so v drugi polovici 18. stoletja nastale tri variante slovenskega knjižnega jezika v knjigi, in sicer štajerska, osrednja kranjska in koroška. Njihov nastanek ob prevodih istega katekizma so utemeljevali s skrbjo, da bi enotna pisna podoba s svojo odtujenostjo govoru utegnila preprostega bralca pri prvem

srečanju s knjigo odbiti. Lokalna različica slovenskega jezika naj bi ga zato pritegovala vsaj z glasovno in deloma izrazno bližino njegovemu domačemu govoru in mu s tem segla v srce. Razvoj slovenskega knjižnega jezika je potem malodane sto let potekal v navedenih treh različicah. – V zahodnem delu slovenskega prostora so se v tiskanih besedilih ravnali sicer po krajnski normi. Toda čeprav pri Attemsovih rokopisnih in zasebnih pridržnih predlogah za govore ne gre za javne tiske, lahko tudi ob njegovem jeziku govorimo o posebni goriški (zahodnoslovenski) različici slovenskega knjižnega jezika; k takemu pojmovanju nas spodbuja najbolj znani slovenski baročni pridigar Janez Svetokriški (ok. 1645–1714), ki je svoj jezik imenoval vipavski.

A slovenske knjižnojezikovne različice so pomenile že v času svojega nastanka tudi napoved konca. Jezikovna sredobežnost v novih duhovih, političnih in gospodarskih razmerah je bila v nasprotju s temeljno idejo tedanjih razprav med slovenskimi razsvetljenci in njihovih dejanj, ki so vodila v narodovo združevanje. Do srede 19. stoletja so zato razločke med jezikovnimi variantami postopoma opuščali in najprej poenotili knjižno pisno in nato še govorno normo. Toda ne glede na okvirno enotnost v glasoslovju, oblikoslovju, skladnji in besedju je ostala regionalna (pokrajinska) prvina še naprej posebno bogastvo slovenskega knjižnega jezika. Kaže se najprej v posebnem besedišču, predvsem pa v načinu oblikovanja besedil: ta lastnost nam pripoveduje o navidez majhnih, a pomembnih razločkah v zaznavanju in izražanju videnja sveta in izkušenj v našem pokrajinsko tako zelo razčlenjenem prostoru.

Ko ugotavljamo pomen Attemsovih slovenskih besedil za slovensko zgodovino in zgodovino slovenskega knjižnega jezika, poskušamo ob njih potovati skozi čas, da bi razumeli okoliščine, v katerih se je knjižni jezik oblikoval v kulturno izrazilo slovenskega prebivalstva, prilagojeno sočasnemu zgodovinskemu, družbenemu in duhovnemu razmeram. Ob tem se nam vzbuja tehten pomislek spričo spoznanja, da se zgodovinopisje ustavlja le ob dogodkih in besedilih, ki so bila spoznana za razvojne mejnike. Vse drugo dogajanje ostaja nekako ob strani in največkrat le naštet; zaradi tega si razvoj predstavljamo samo v obrisih, shematično. Taka predstava pa je pomanjkljiva, saj je z njo kvečjemu načrtana osnovna razvojna pot skozi prostor, kakor da ta ne bi bil razčlenjen na pokrajine s svojo posebno kulturo in usodo. Zamolčan je delež pokrajin v razmerju do skupnega in navadno tudi ni dovolj izmerjena vloga središča glede na pokrajine. V prihodnje bo za natančnejšo podobo slovenskega knjižnojezikovnega razvoja

ta delež potrebno upoštevati: vsaka javna raba jezika v posamezni pokrajini ima namreč poleg lokalnega tudi skupni pomen.

Zapisana pričevanja o slovenskem jeziku, predvsem osebna in krajevna imena, pa tudi besedila so nastala že v najstarejših časih, vendar se jih je le malo ohranilo. Potem ko so slovenski, to je karantanski knezi sredi 8. stoletja sprejeli bavarsko-frankovsko nadoblast in v novih razmerah krščanstvo, so zlasti za vladavine Karla Velikega, cesarja te velike države, v kateri so ljudstva govorila različne jezike, v skladu z uradno politiko tudi slovensko prebivalstvo pridobivali za novo vero z razlago nauka v njihovem jeziku. V svojem jeziku so lahko molili nove molitve in pri cerkvenem obredju so smeli v slovenskem jeziku peti slovenske pesmi, kirieeļsone. Taka jezikovna politika je bila seveda namenjena predvsem sporazumevanju, ne pa tudi že pospeševanju splošne pisnosti. A njen nasledek je vendarle zgodnji začetek slovenskega knjižnega jezika. V zahodnem delu slovenskega prostora se slovenski jezik bodisi omenja v listinah, kjer je ob toponimu marsikdaj navedeno, da se kraj tako imenuje v slovenskem jeziku (npr. Gorica v znani listini darovnici iz leta 1001), ali pa so v njem napisana daljša ali krajša sklenjena besedila. Teh je v primerjavi s srednjeveškimi besedili iz drugih slovenskih pokrajin (zlasti od 15. stoletja naprej) ohranjenih dovolj, da si zaokrožimo predstavo o položaju javnega slovenskega jezika v tem prostoru; dva od teh, *Videmski* in *Černejški rokopis* sta predvsem krajevno pomembna, *Starogorski rokopis* pa je dragocen tako zaradi kraja nastanka na Stari gori nad Čedadom kakor tudi zaradi tega, ker kaže ob znamenjih stika z italijansko pisnostjo in jezikom tudi na jezikovno zvezo z notranjostjo slovenskega ozemlja; s tem opozarja na nekakšno zgodnjo stopnjo nadpokrajinske jezikovne povezanosti. Datiranost spomenikov kaže na stopnjo pisne kulture, težnja po doslednosti v pisavi kljub črkovni variantnosti za nekatere glasove opozarja na prizadevanje po pisni normi, skromne slogovne novosti zlasti v *Starogorskem spomeniku* pa tudi na odzivanje časovnim slogovnim navadam. Zdi se, da bo kljub velikemu obsegu dobil v našem poznavanju zgodovine slovenskega knjižnega jezika poseben pomen prav zapis več pridižnih osnutkov, ki si jih je pripravil l. 1551 v Gorici neznani katoliški duhovnik; jezik tega *Goriškega rokopisa* kaže na nekatere posebnosti domnevne katoliške predprotestantske jezikovne prakse in je v nadrobnostih podoben Kreljevi knjižnojezikovni normi, posebej v zapisu o-jev na mestih, kjer pišejo protestanti *u*, in v zapisu samoglasniške izreke *-l*. Kaže, da te jezikovne navade tudi ob protestantskem knjižnem jeziku niso zamrle.

Slovenski zahod je bil udeležen tudi v velikem slovenskem kulturnem dejanju, v protestantski verski in knjižni akciji. Tržaški škof Peter Bonomo je Trubarju pomagal ne le med zgodnjim obdobjem učenja, ampak tudi kasneje, posebej leta 1540, ko se je pred nasprotovanji in preganjanjem za krajši čas zatekel v Trst. Omogočil mu je tudi pridiganje; Trubar takrat še ni odkrito prestopil v protestantizem, kakor Bonomo je bil naklonjen novim idejam v okviru stare cerkve. Pri tej priložnosti je brez uspeha pridigal proti praznoverju, ki se je po njegovem kazalo v zidavi božjepotnih cerkva: taka naj bi bila cerkev na Skalnici nad Solkanom. Dobrih dvajset let kasneje, tedaj že kot superintendent protestantske slovenske cerkve, je Trubar novembra 1563 na povabilo grofa Jurija Thurna pripotoval v Gorico, da bi tudi tam pridobival za reforme vere. V hiši gospodov Eckov in na gradu v Rubijah je štirinajst dni pridigal v treh jezikih, slovensko, nemško in italijansko. Ob povratku je pridigal tudi v cerkvi v Sv. Križu. Ta dogodek se mu je zdel tako pomemben, da je pozneje svojemu imenu rad dodajal še naslov *pridigar grofije Goriške v Rubijah*. Ker so ga zatožili cesarju, na Goriško ni več smel, zato pa je želel, da bi tod širil krog pristašev Sebastijan Krelj, ki je bil po rodu iz Vipave. A Krelj je deloval le kratek čas, pretežno zunaj rojstnega okolja in tako Trubarjevega načrta ni uresničil. Da so bile slovenske protestantske knjige napisane za vse slovenske vernike augsburške veroizpovedi, pričajo tudi nekatera posvetila, v katerih so natančno naštete dežele s slovenskim prebivalstvom v okviru Avstrije (Kranjska, Koroška, Spodnja Štajerska, Goriška, Slovenska Marka, Metlika, Kras, Istra); tudi po njih lahko sklepamo na zaokroženost Trubarjeve predstave o slovenskem narodnem prostoru, pa tudi na meje knjižnojezikovne rabe v 16. stoletju.

Povezanost z dogajanjem v osrednjih pokrajinah kakor lasten razvoj s pokrajinskimi posebnostmi sta v zahodnih slovenskih pokrajinah značilna tudi za obdobja jezikovnega in književnega razvoja; najprej že za dolgo obdobje katoliške preнове z barokom vse tja do srede 18. stoletja in še kasneje. Nekatera od knjižnih dejanj imajo svoj odmev na vsem ozemlju (z izjemo Prekmurja, ki je bilo tedaj tudi upravno ločeno od drugih slovenskih dežel), druga so bila namenjena zgolj rabi v določenem okolju. Italijansko-slovenski priročnik iz leta 1607 devinskega servita z naslovom *Vocabolario italiano e schiavo* naj bi služil potrebam devinske kleriške šole, vseboval je poglavja iz slovenske slovnice, nekakšne slovar osnovnih besed, navodilo za branje nedeljskega slovenskega evangelija, obrazec začetka in konca pridige, nekaj znanih molitev in pesmi. V priročniku so bila besedila, kakor jih je za dušno pastirstvo med slovenskim prebivalstvom predpisovala gor-

njegrajska sinoda iz leta 1604; pravopis in besedišče z interferencami kaže stik z italijanščino, čeprav je moral pisec poznati tudi slovensko normo. Pri tem je treba posebej poudariti podatek, da se je Sommaripa naučil slovenskega jezika v družbi s sinom devinskega glavarja Raimondinom della Torre, ki je »obvladoval vkljub nežni starosti nemščino v isti meri kakor materinščino (tj. italijanščino), radi svojega (duhovniškega) poklica latinščino in tudi precej slovenščine«. Tudi ta navedek kaže, da je slovenščina soobstajala v prostoru kot kulturni dejavnik – in da ni bila razširjena in znana samo med tedaj tako imenovanimi nižjimi plastmi prebivalstva, ampak so jo morali poznati duhovniki in vsi, ki so prihajali s slovenskim prebivalstvom v stik; duhovniki so morali svoje znanje celo dokazovati na tako imenovanem župnem izpitu (tak primer je v tržaški škofiji izpričan leta 1755).

Če Alasijev priročnik ni imel vpliva zunaj območja, ki mu je bil namenjen, pa so dela drugih piscev te dobe, ki so bili po rodu iz zahodnih pokrajin, tako predvsem kapucina Janeza Svetokriškega, odmevala v vsem slovenskem prostoru. Svetokriški je večji del svojega pridigarstva opravil pri Sv. Križu, v Trstu in v Gorici, kjer je 1714 umrl, njegovi pridižni vzorci pa so bili za zgled duhovnikom od Beneške Slovenije do Štajerske in Koroške pred osrednje Kranjske. Zaradi prevladovanja takšne splošne odmevnosti tiskov v tem obdobju posebna lokalna dejavnost ni bila nujna in vsaj v 17. stoletju ni v večjem obsegu izkazana; drugače je bilo v prvi polovici 18. stoletja, ko so poleg redovne duhovščine začeli skrbeti za versko knjižno produkcijo duhovniki različnih slovenskih škofij: na slovenskem zahodu sta tako sredi 18. stoletja oskrbela katekizme tomajski župnik Pavel Frančišek Klapše in štanjelski Jožef Cusani.

Poseben pomen za ves slovenski prostor pa je dobila Gorica prav v času škofa Karla Mihaela Attemsa. Potem ko je bil l. 1751 s papeško bulo ukinjen skoraj tisočletni oglejski patriarhat, sta bili ustanovljeni na ozemlju njegove dotedanje jurisdikcije dve nadškofiji, videmska in goriška, ki je obsegala ozemlje v Avstriji in se je raztezala od Lienza in Maribora in krajev na meji s Hrvati ter od Drave do Jadrana in še dlje do furlanskih ravnin. Kraji so bili poseljeni pretežno s Slovenci, pa tudi z Nemci in Italijani in Furlani, tako da je bila tudi v tem času druge prebuje narodov in jezikov v 18. stoletju, kakor že za protestantov in poprej, v tem prostoru samoumevna poleg slovenskega tudi raba drugih jezikov. Med škofove prve naloge so spadali obiski po župnijah; sam nadškof jih je opravljal skoraj dvajset let; bogoslužno opravilo v slovenskih krajih je seveda spremljala slovenska

pridiga, ki nam je skupaj s pridigami v drugih jezikih ostala v arhivu kot pričevanje jezikovnih navad v cerkvenem javnem življenju slovenskih vernikov. Čeravno je bilo že na začetku katoliške prenovе duhovnikov zapovedano, kako in v kakšnem obsegu v cerkvenem obredju govoriti v jeziku vernikov, so Attemsovi osnutki pridig pomembni kot zględna potrditev njegovih ponovnih zahtev duhovnikom, da naj upoštevajo jezik vernikov. Priročnik za duhovnike *Cirkounu lejtü ali Evangelski navuki za use nedele inu praznike celiga lejta* je leta 1770 v Ljubljani izdal Celjan Francišek Ksaverij Gorjup na Attemsovo pobudo. V cerkvenem pogledu je postala tako Gorica za večji del slovenskega prostora pomembno cerkvenoupravno središče, vendar ne za dolgo. Bil je čas novega upravnega urejanja države in temu se je morala podrejata tudi cerkev. Nadškofijo v Gorici so ukinili leta 1788, njeno ozemlje so dobile predvsem ljubljanska, pa tudi tržaška in druge manjše škofije; obnovili so jo šele leta 1830, ko je bila v Gorici ustanovljena ilirska cerkvena pokrajina. Toda tedaj cerkveno življenje, ki je bilo za javno rabo slovenskega jezika v poprejšnjih obdobjih tako zelo pomembno, ni imelo več izključne in odločilne vloge, pač pa je postalo le eno izmed pomembnih področij udejanjanja knjižnega jezika.

Osnutki pridig Mihaela Karla Attemsa pomenijo tako sklep nekega obdobja, ki ga je dobrih sto petdeset let poprej začel ljubljanski škof Tomaž Hren. Razloček med njima, kakor se kaže ne nazadnje v jezikovni podobi njunih slovenskih besedil, je tudi pomenljiv kazalec razvoja vloge javne slovenske besede v poldrugem stoletju po obdobju slovenske protestantske knjige. Spremljajoči zgodovinski podatki nas navajajo k ugotavljanju notranjih institucionalnih povezav in s tem dinamike v razvoju slovenske knjižne besede.

DELEŽ KOROŠKE PRI PROCESU USTALJEVANJA SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA V 19. STOLETJU

V skladu s svojo zgodovinsko vlogo je Koroška tista slovenska pokrajina, ki je razvoju pismenega in nato knjižnega jezika poleg Kranjske največ prispevala (Pogorelec 1969*). Ta delež je občuten vse dotlej, dokler v tej pokrajini normalen družbeno-narodnostni razvoj ni bil oviran s pritiski družbenega in narodnostnega značaja. Zametki tega procesa segajo v drugo polovico 18. stoletja, vprašanje možnosti narodnega obstoja postaja vse bolj živo v 1. polovici 19. stoletja, tako da ga poskuša koroški prerodni delavec Urban Jarnik definirati v posebnem filološko-statističnem razpravljanju z naslovom *Andeutungen über Kärntens Germanisierung, ein philologisch-statistischer Versuch* (Jarnik 1826). Razumljivo je, da je bil v takih razmerah narodni jezik neposrednim pritiskom najbolj izpostavljen, posebej še, ker se je v tem času osrednjeslovenski knjižni jezik kljub tedaj že dvestoletnemu izročilu šele ustaljeval tudi v široki večfunkcionalnosti:

doslej se namreč kaže, da je pismena slovenščina obstajala v več oblikah, opazimo lahko vsaj dve obliki predstandardnega jezika (Pogorelec 1969*, tudi Prunč 1973: 100–126), od katerih je zdaj ta zdaj ona izpričana zlasti v številnem in razpravljanju razmeroma malo pritegnjenem rokopisnem gradivu, osrednjeslovenski knjižni jezik (standardni jezik) pa je bil rezerviran za knjižne izdaje. Pri tem je zlasti za 18. stoletje in še za prvo polovico 19. stoletja očitno izrazito vplivanje regionalnih govornih osnov, kar ima posebno sociološko utemeljitev (gl. tudi Grafenauer 1946: 284 in sl.). Tako zapleten položaj v sferi nadnarečnih jezikovnih zvrsti je seveda do neke mere spodkopaval zavest o enotni in ustaljeni knjižni normi, čeravno je tako iz objavljenih razprav kakor iz korespondence mogoče razbrati, da so pomembnejši preroditelji za normo ali vsaj vodilen zgled upoštevali osrednjeslovenski knjižni jezik, kranjščino, čeravno seveda ne brez pridržkov.

Prvič objavljeno kot *Delež Koroške pri procesu ustaljevanja slovenskega knjižnega jezika v 19. stol.*, 9. zbornik SSJLK, Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, 1973, str. 71–81.

Narejen je popravek: *bese-dilo > kontekst.*

To razpravljanje, katerega podlaga je bilo bodisi omejeno različno pisno izročilo kakor mestoma različna govorna osnova, je nezadržno prinašalo spremembe v dosedanjo knjižno normo (v glasovju in oblikah, ustaljevalo pa je tudi leksikalno normo). Tarča je bilo predvsem jezikovno gradivo, ki je izviralo iz mestnega pogovornega jezika (substandardnega jezika; Pogorelec 1969*; pojem predstandarda Brozović 1970) in ki ga je deloma poskušal kodificirati v svoji slovnici Pohlin (Rigler 1968, tudi Pogorelec 1967: 75–105). Vsaj med koroškimi preroditelji je to razpravljanje potekalo v izjemnih okoliščinah občutka narodne ogroženosti, ki je narokoval zagnano iskanje razlogov za gojitev in utrditev lastnega jezika in za določevanje njegovega položaja med drugimi Slovani, opravičeval pa je tudi izjemno ekstremna stališča, utemeljena s povsem zunajjezikovnimi dejavniki. Skrb slovstvenih ustvarjalcev tako ni bila zgolj razvijanje široke in glasne kulture v slovenskem jeziku, kakor so jo – četudi ne na pretirano visoki ravni – začeli gojiti na Koroškem Nemci (Nussbaumer 1956). Dasi je tako v 18. kakor tudi še v 19. stoletju del nemške inteligence Slovincem naklonjen (Nussbaumer 1956), je vprašanje javnega slovenskega življenja, tudi kulturnega, pravzaprav socialno vprašanje. Več ali manj obvezno sporazumevanje v slovenščini poteka med izobražencem in kmetom, izobraženec je po večini duhovnik, redko uradnik. V skladu s tem je tudi besedilo bodisi nabožnega značaja ali uradni razglas, ki pa se od devetdesetih let 18. stoletja menda ne prevaja več od dežele do dežele posebej, ker spadajo vse notranjeavstrijske dežele odtlej pod enotno upravo v Gradcu (Gestrin in Melik 1966). Zanimivo je, da je bila prav v teh razmerah izražena potreba po normi zbornega jezika, dasi slovensko govoreče okolje po družbeni lestvici vsaj številčno ni primerljivo z nemško socialno razvrstitvijo in si plemstvo na Koroškem v tem času z redkimi izjemami v slovenskem kulturnem delovanju ni aktivno prizadevalo (Nussbaumer 1956). Slovstvo, ki je krožilo med prebivalstvom, pa kaže izrazite narečne poteze.

Razsvetljsko prizadevanje na Koroškem v 18. stoletju torej ni imelo takšnega obsega kakor na Kranjskem in tudi ni doseglo – kakor tudi na Štajerskem ne – tiste intelektualne ravni in širine gibanja, katere logičen nasledek bi lahko bila besedna umetnost na najvišji ravni. Ne glede na to seveda tudi slovenski razsvetljski delavci na Koroškem niso začeli svojih prizadevanj v praznem prostoru. Uvodoma omenjena trditev o prispevku Koroške razvoju slovenskega pismenega in knjižnega jezika se sicer opira na podatke o prvih dveh oblikah slovenskega predstandardnega jezika, ki izvirata s koroškega oziroma koroško-gorenjskega jezikovnega področja

(Pogorelec 1969*), vendar so pri tem upoštevana besedila, ki pojasnjujejo glavno razvojno pot slovenskega pismenega in knjižnega jezika, niso pa upoštevani prepisi koroških protestantov (Grafenauer 1946) ter napol apokrifna besedila iz 18. stoletja, napisana v jeziku, ki kaže piščevo poznavanje vsaj dveh jezikovnih navad slovenske pismenosti, tako kranjsko-koroškega predstandardnega jezika kakor osrednje slovenske standardne norme (Grafenauer 1946, Grafenauer 1943). Iz tega časa je znan še *Leški rokopis* z različnimi besedil in podobnim prehajanjem med različnimi jezikovnimi zvrstmi kakor pri jeziku apokrifnih besedil. Pri *Leškem rokopisu* je opaziti neke vrste zvrstno razločevanje in prav gotovo sled zavesti o dobrem pisanju, ki jo je opaziti zlasti ob primerjavi z besedilom apokrifnih besedil, seveda so tudi v najskrbnejših delih besedila nekatere oblike po tamkajšnjem predstandardu (sklanjatev pridevnika na primer). Zelo ilustrativna je tudi primerjava leksike. Besedilo je bilo po jezikovnih in pisnih značilnostih datirano (Kotnik 1929) v čas pred drugo pomnoženo izdajo Megiserjevega slovarja (1744) in Bohoričeve slovnice (1758). V tem času je kranjski knjižni repertorij seveda veliko bogatejši, za registracijo norme pa je bilo do Pohlina storjeno veliko manj kakor na Koroškem. Potreba po normiranju slovenskega knjižnega jezika pri koroških jezuitih je verjetno v zvezi z oživljenim delovanjem jezuitov v živih jezikih, tako v nemščini kakor tudi – čeprav nemara v manj intenzivni meri – v slovenščini (Nussbaumer 1956).

V takih, kulturnemu življenju nekako provincialno odprtih razmerah, je začel s svojim delovanjem Ožbalt Gutsman, oseba, ki je odločilnega pomena za razumevanje vseh jezikoslovnih prizadevanj na Koroškem v naslednjih desetletjih. Ne ker bi bil Gutsman s svojim delom nekaj povsem izjemnega, nekaj, kar naj bi šele začelo koroško pismenost, ampak zaradi zrelih predstav o potrebi koroške in s tem tudi vseslovenske knjižne norme, pa tudi o podobi tega jezika. Koroška v tem času že vsaj dve, tri stoletja ni več pokrajina, v kateri bi se lahko zaradi njene družbene vloge med slovenskimi deželami oblikovala norma vseslovenskega knjižnega jezika, ki bi imela svojo vplivno vlogo na vsem slovenskem ozemlju, ni več sama središče, pač pa je med drugimi slovenskimi deželami dežela s svojo posebnostjo, s svojim središčem, ki je kljub slovenski okolici kakor na Kranjskem zaradi nemškega prebivalstva na zgornjem Koroškem in v samem Celovcu vendarle tako po svojem nacionalnem značaju kakor po tipiki kulture drugačno od drugih dežel s slovenskim prebivalstvom.

Slovenistika prikazuje Gutsmanovo delo z velikim spoštovanjem (Ki-

drič 1938, tudi Grafenauer 1946 in Grafenauer 1935) predvsem zaradi suverene zavrnitve nekaterih novosti, ki jih je v normo do tedaj na vsem slovenskem ozemlju zglednega kranjskega jezika sprejel Marko Pohlin (1768). Zanimivo pa in za nadaljnjo usodo slovenskega knjižnega jezika pomenljivo ni samo, katere Pohlinove posebnosti je Gutsman zavrnil, ampak tudi način, kako je to storil, in predvsem vidiki, ki so mu to narekovali. Navadno se omenja, da je Gutsman kmalu po izidu Pohlinove slovnice javno obsodil Pohlinove pravopisne novosti, ki so obstajale predvsem v zamenjavi črkovnih znamenj za *s* in *z* (Gutsmann 1770). Gutsman je zavrnil Pohlina s stališča knjižne tradicije in se ni oziral na različne oblike zasebnih zapisov. Svetoval je le posebno znamenje za razlikovanje velike črke *S*, da bi jo bilo mogoče takoj ločiti od *S* brez znamenja, ki je imel v bohoričici vrednost glasu *z*. Suveren je dokazovalni postopek, v katerem primerja razliko med glasovoma *s* in *z* razliko med glasovoma *p* in *b*, čeravno je ne pojasnjuje s fonetičnim pojmom. Tak postopek je značilen za vse Gutsmanovo jezikovno delo: slovenski jezik samostojno opazuje in ga popisuje, pri tem pa uporablja le najpotrebnejši strokovni aparat (Gutsman 1777). Take vrste opazovanje ga pripelje tudi do spoznanja, da so zapisi s podvojenimi soglasniki razmeroma pogosti zlasti v slovenskem predknjižnem zapisu, nesmotrni, ker jih jezik ne pozna. – Druga, s splošnega stališča nemara pomembnejša zavrnitev Pohlinovih stališč je namenjena Pohlinojemu izboru jezika, ki naj bo podlaga osrednjeslovenski knjižni normi: zlasti slovstvena zgodovina in za njo jezikoslovje opozarjata na dejstvo, da je v pisavi želel Pohlin upoštevati govorno osnovo ljubljanskega središča, s socialnega vidika – govorico izobraženih meščanov 18. stoletja, ki je bila nekoliko drugačna od govornice iste plasti 16. stoletja, govorne osnove za protestantsko normo knjižnega jezika (Rigler 1968; za Pohlina tudi Orožen 1970–1971: 250 in sl.). Gutsman je v svoji prvi kritiki zavrnil kot nepravilno v vsakdanji izreki: 1. pisavo *e* za polglasnik v končniških delih besed namesto pravičnega *i*: 1. ed. gl. *videm, lubem*, prid. 1. ed. m. *brumnejše* ali celo 6. ed. ž. *s' kralicame* ter opuščanja samoglasnikov v osnovi besed: *pše za piše* ali *dobr za dober*; 2. mešanje predlogov *iz* in *s*, pri tem opozarja ne le na pomenski in funkcijski razloček med predlogoma, ampak tudi na pisavo *iz* in *s'* in na – retorično? – izgovorjavo predloga s polglasnikom (*sə*); 3. na nevarnost redukcije ob nikalnici, ki jo piše Pohlin v predponah *na-*, opozarja s pomensko razlago velelnika *napi* (= *napij* ali *ne pij*) in s tem pokaže na možnost homonimije; 4. nepravilen mu je tudi *e* namesto kratkega *a* v velelniku: *dej* namesto *daj*, ki ga Pohlin navaja kot drugotno možnost.

Vsi ti primeri so še danes značilni za ljubljanski substandardni (Brozović 1970) jezik, za vsakdanjo govorico, ki je bližja narečju kakor zbornemu jeziku. Iz Gutsmanove polemike je videti, da je bil ideal slovenskega jezika, ki naj bi bil po svoji funkciji nad vsakdanjim jezikom, že takrat med piščočimi in zavedajočimi se Slovenci jasnejši, kakor je to doslej prikazovala slovenistična znanost. Vprašanje neupoštevanja osrednjeslovenske glasovne redukcije je eno osrednjih vprašanj zgodovine slovenskega knjižnega jezika: dejstvo je, da starejši slovenski predstandardni jezik redukcije v taki meri ne pozna (deloma tudi zato, ker je mlajši pojav), ne upoštevajo pa je tudi protestanti, in sicer niti v obliki, ki je za tedanje dobo v nekaterih predstandardnih besedilih že izpričana; Schönleben jo je v pisavi zavrnil, češ da bi se ne mogli sporazumeti (Pogorelec 1967), medtem ko govorna norma iz njegovega demokratičnega navodila (*loquamur more regionis*) ni povsem razvidna. Za stoletje med Schönlebnom in Gutsmanom je odprto vprašanje, koliko je na predstavo o idealnem knjižnem jeziku, nekoliko privzdignjenem nad različnimi oblikami vsakdanje govorice, vplivala tudi črka, po drugi strani pa tudi že poudarjena zavest nevsakdanjega, ki je lahko arhaično, predvsem pa mora biti tudi »lepo«.

V Gutsmanovi polemiki s Pohlinom, še bolj pa v slovnici (1777) je predstava »pravilnega« slovenskega izgovora v skladu s predstavami, ki so veljale v drugih kulturah, zlasti v sosednji nemški, čeprav Gutsman omenja, da je seznanjen tudi s položajem v drugih slovanskih jezikih, zlasti v hrvaščini in češčini (1777). Za funkcioniranje jezikovnih zvrsti navaja podobne zahteve, kakor so bile tedaj splošne v drugih polifunkcionalnih jezikovnih sestavih. S stališča normativnosti je zanimivo dosledno zavračanje narečja kot popačene, pokvarjene oblike jezika. Iz opazk, raztresenih mestoma v slovnici, se zdi, da je Gutsmanu nepravilna zlasti različna izgovorjava glasov, v skladnjju in slovarju pa tudi nemara nekatere po nemščini privzete prvine, seveda pa tudi Gutsmanovo besedišče ni povsem brez njih. Posebej so mu »nepravilni« lokalizmi, na primer izgovor nosnikov v nekaterih krajih, ki jih seveda še ne vidi kot posebnost krajevnih govorov (Gutsman 1777). Ker Gutsman vseh koroških narečnih posebnosti ne zavrača, ampak nekatere v svojo slovnico celo uvaja (*lieto, den, kaz. zaim. te* itd.) se zdi utemeljena tudi Grafenauerjeva ugotovitev, da si je Gutsman spričo velike razlike med koroškimi narečji prizadeval, da bi imeli Koroški Slovenci v knjižnem jeziku skupni sporazumevalni jezik (Grafenauer 1946) z lastnostmi, ki naj bi bralca zaradi drugačnosti z njegovo govorico ne odtujile (Pogorelec 1967), ves sistem pa naj bi bil za vse Slovence enoten.

Odrpito je vprašanje, ki ga zadnje čase znanost vse bolj postavlja: ali ob takih modifikacijah osrednjega sistema že smemo govoriti tudi o pokrajinskih variantah slovenskega knjižnega jezika v tem času – ali gre le za krajevne realizacije osrednjega sestava (Prunč 1973).

Ob vseh omenjenih jezikoslovnih dejstvih je treba opozoriti še na sociološki vidik teh pogledov: Gutsman postavlja zahtevo po visokem jeziku tako z lastnega stališča duhovni gospod : vernik, kakor s stališča izobraženec (ki govori verjetno več jezikov) : preprost človek. Izobraženca, ki se v svojih govorih ravna po preprostem narečju kmeta, ker ga ima za edino pravilno, saj drugega ne pozna ali ne išče, obsoja. Pri tem je zanimivo, da se ponovno spomni nemščine:

»Tudi nemščina ni prišla do enotnosti, dokler ni bila pokrajina s slovincami preplavljena in niso bili iz njih vzeti najboljši stavki. Danes lahko v vsaki pokrajini pridigajo tako, da se med seboj razumejo.« – »In zakaj naj bi se tudi Slovenci ne lotili podobnega? Verjemite mi, učeni sobesedniki! Če že preprost človek uporablja po različnosti kraja različne izgovore ali besede, če se brez ovinkov ali grobo izraža, vendarle razume finejši ton in pravilnejšo jezikovno tvorbo duhovnega govorca; ponosen bo na to in mislil si bo, da je več, če bo videl, da njegov jezik ni brez lepote« (Gutsman 1777, *Vorrede*).

Za jezikoslovca zanimiva je seveda slovnica v celoti: kot nekakšna diferencialna slovnica, ki nekako predpostavlja znanje nemščine z ugotovitvijo, da je v obeh jezikih marsikaj podobnega in da bodo prikazani razločki, pri tem opozarja na neznatne možnosti zlaganja besed v slovenščini, tudi še ni prikazana možnost univerbizacije, namesto tega je nasvetovan dvobesedni opis; velika pozornost je posvečena rabi 2. sklona samostalnikov (delni rodilnik, kakovostni rodilnik itd.), rabo veznikov primerja z nemškimi vezniki, posebej opozarja na nemogočnost nekaterih nemških predložnih zvez, ki jih je treba v slovenščini razvezati s stavki. Najpogostejše napake, ki jih je dodal na koncu, so v skladu z že omenjenimi Gutsmanovimi jezikovnimi pogledi: redukcijske spremembe pred vokalizirano končnico v opisnem deležniku so za zborni jezik nepravilne, prav tako krajevno akanje pred naglasom in kot že povedano, celo krajevna nazalnost, ki jo pravilno lokalizira v okolico Velikovca.

Gutsmanova stališča je mogoče v celoti oceniti šele z upoštevanjem tedanjega koroškega družbenega in narodnostnega položaja, dialoga, ki je zlasti slovenske preproste ljudi begal s stališči o kulturni večvrednosti drugega jezika: od tod Gutsmanovo zavračanje ljudskega jezika kot najvišje

oblike jezika in stalna primerjava s položajem v nemško govorečem svetu: ugotovitev, da je na primer stavek, ki se izgovarja na pokvarjen ljudski način, napačen tudi v nemščini, pa iz tega za nemščino nihče ne dela napačnih ugotovitev (Gutsman 1777), kaže razumeti prav v tem kontekstu.

Iz vsega tega je razumljivo, da je Ožbalt Gutsman, čeprav svetovljanski pridigar v svoji ožji domovini, ena najpomembnejših slovenskih razsvetljskih osebnosti. Narodnostni poudarek, ki ga je nevsiljivo vcepil v svoje jezikovne obravnave, je razumljiva značilnost tudi za prispevek Gutsmanovih koroških naslednikov in po svoje posnemalcev v 1. polovici 19. stoletja. – Nemško-slovenski slovar z dodano zbirko osnovnih slovenskih besed (1789) izpričuje v nemara še bolj lapidarnem stilu ista stališča, kakor jih poznamo iz obeh navedenih Gutsmanovih del. Zanimivo je stališče do morebitne lokalne zaprtosti, ki jo primerja s Kočevarjevo možnostjo po svojem jeziku ocenjevati nemščino, pa stališče do kranjskega oziroma koroškega besedišča. Prvemu sicer pripisuje večje možnosti, zato pa terja upoštevanje tudi za vredne koroške izraze. V uvodu še enkrat posebej poudarja slovenski opisni način poimenovanja namesto zloženke (npr. *večerma pesem*).

Gutsmanovo jezikoslovno delo je vplivalo na koroške pesnike njegovega časa (torej vendarle na izobražence, manj na bukovnike), slovnica je doživela do 1829 kar šest izdaj, zadnjo je izpopolnil Gutsmanov koroški duhovni naslednik Urban Jarnik (Grafenauer 1928, Grafenauer 1946), nadvse razgibana osebnost, poleg Matije Schneiderja edini nekranjski pesnik Čbeličar (po Francetu Kidriču »bolj nadarjen pesnik od Vodnika«). Jarnikovo jezikovno delo je samo del njegove siceršnje vsestranske razsvetljske in predromantične angažiranosti. Jarnikovo jezikovno prakso v pesmih in nabožnem slovstvu sicer Grafenauer (1946: 325) strogo ocenjuje, češ, da hoče biti jezik »književen, pa je nekaka zmes kranjskega pisemskega jezika s pesnikovim ziljskim narečjem, nekoliko preveč pretkan s starimi nemškimi izposojenkami«, zato pa lahko njegova jezikovna načela navedemo kot zgodnji poskus razširjanja potrebe po poenotenju pokrajinske pismene prakse z osrednjeslovensko. Pri tem mislimo na prvo fazo Jarnikove jezikoslovne dejavnosti, objavljeno v uvodu v knjižico prevodov z naslovom *Zber lepih ukov za slovensko mladino* (Celovec, 1814). V uvodu pojasnjuje bralcu svoja pravopisna stališča deloma v skladu z normo, ki jo skuša uveljaviti v svoji slovnici Kopitar (1808). V teh pogledih gre za korak dalje od Gutsmana: zagovarja obliko *dobro jutro* namesto *dobru jutru* iz stare protestantske jezikovne norme, pojasnjuje ustalitev pisave

grafema *-l* v opisnem deležniku z drugimi oblikami, na isti način zavrača pisavo *sviet, rievč* in predlaga deloma zaradi glasu v drugih sklonih deloma zaradi enotne pisave oblike *svet, reč* itd. (»Savolo sedinenja, Sloventkiga pravopifa še rajfhi zherke e derfhim«). Bralec lahko seveda bere po svoje, tudi tisti Korošec, ki v teh primerih nima *-ie-*, ampak *-i-*, samo da bo v pisavi enotnost. Tam, kjer je bil od protestantskih časov *-u* v besedah pod dolgim naglasom, piše *o* (*Bog, rog ...*), češ, da govorijo na Koroškem marsikje dvoglasnik, razen tega pa je *o* tudi v drugih sklonih. Zaradi enotnosti predlaga namesto koroško-gorenjskega *-š-* v sklopih *-šč-* pisavo *-šč-*: *klešče*. Zelo natančno je določilo za pisavo predlogov *v, k, z*, saj predlaga pisavo z vezajem, opozarja, da se za njimi ne govori polglasnik razen v primeru zaporedja dveh istih glasov, torej *s' sitam*. Pri sklanjatvi pridevnika zagovarja za Gutsmanom sklanjatev pridevnika m. sp. s končnico *-ega* namesto *-iga* (značilno za gorenjsko-koroški predstandardni jezik), ob tem pa zahteva tudi koroško posebnost v ženski sklanjatvi, končnico *-ej* namesto *-i*: kasnejša jezikovna reforma je sprejela samo končnico *-ega*. Zanimiva so pojasnila, s katerimi uvaja poleg oziralnega zaimka *kateri, -a, -o* oblike *ki, ka, ko*, problem, ki bo prav do Škrabca občasno buril slovensko jezikoslovje, obenem pokaže tudi na povezavo veznikov *kakor* in *kader s ko*. Na novosti opozarja v 1. mn. sr.: *nebesa, okna*. Primerjava teh napotil s Prešernovim jezikom kaže, kako počasi je tradicija odjenjala v pravopisnih malenkostih, ki središnega značaja slovenskega knjižnega sestava niso v ničemer ogrozile, a so obrobju pomenile odstop od izrazito kranjsko lokalnih značilnosti priznana najbolj razvite oblike slovenskega knjižnega jezika.

V isto razdobje spada faza Jarnikovega dopisovanja s pomembnimi sodobniki, od tega so znana predvsem pisma J. Primcu in Kopitarju (Kidrič 1934). Iz vsebine je razvidno, da Jarnik s svojimi razmišljanji ni seznanjal samo enega korespondenta, ampak se je pogovarjal na vse strani in tako prispeval k širjenju nove jezikoslovne misli v slovenskem prostoru. Vsebina teh pisem so tako posebnosti koroškega – posebej rodnega ziljskega narčja (posebni »pluskvamperfekt konjunktiva« (Kidrič 1934), vprašanje normiranja nekaterih oblik, že omenjeni 1. skl. mn. sr. sp., vprašanje rabe veznikov ipd.) – kakor tudi zanimive družbeno-sociološke ocene položaja slovenščine v Avstriji oziroma na Koroškem:

»Ali ne spada sem tudi krnitev ljudskega prava, da je rodni jezik zaradi državnih interesov čedalje bolj potiskan; da mora zaradi enega samega predstojnika vse ljudstvo razumeti jezik nadrejenih in ga govoriti: ali bi ne bilo obratno lažje? To se seveda ni zgodilo na Kranjskem, kjer so

celo predstojniki često iz ljudstva, ampak toliko pogosteje na Koroškem in nemara tudi na Štajerskem« (Jarnik Primicu iz Podkrnosa ok. januarja 1811; Kidrič 1934).

Druga Jarnikova faza spada v dvajseta leta, to je čas, ko je v Celovcu oživiljal prizadevanja za slovensko knjižno dejavnost Anton Martin Slomšek s tečaji v bogoslovju in z zasebnim poukom za laike, zlasti za uradnike (Grafenauer 1946). V tem času je Jarnik izdal dva slovarja (1822: *Sammlung solcher altslavischer Wörter, welche im heutigen windischen Dialekte noch kräftig fortleben* in 1832: *Versuch eines Etymologicons der sloven. Mundart in Inner-Oesterreich*), drugi je poskus urediti besede po besedotvornih zvezah, zanimivo je, da skuša označiti besede, ki so manj znane ali narečne od tistih, ki spadajo v splošni slovenski besedni fond. Vprašanje ljudske izposojenke in njene zvrstne ter estetske vrednosti bo moralo biti posebej obdelano.

V tretjo fazo Jarnikovega jezikoslovnega prizadevanja spada tretje področje njegovih zanimanj, podoba koroških narečij. Vse tri panoge je razgrnil že v dopisovanju, narečja pa je posebej obdelal še v 6. izdaji Gutsmanove slovnice 1829 in obširneje v Vrazovem *Kolu* pod naslovom *Obraz slovenskoga narečja u Koruškoj* (1842).

S tem je Jarnik – čeprav v mednarodnem svetu manj znan in pomemben od slavistično vsestranskega Kopitarja – storil korak naprej od poti, ki mu jo je začrtal predhodnik Ožbalt Gutsman. Jezikoslovno razmišljanje je sicer še zmeraj opiral na opazovanje – kakor Gutsman, bilo pa je že poglobljeno s sodobno strokovno literaturo (iz pisem Primcu). Na Koroškem je opravil za slovenski knjižni jezik pomembno delo, bodisi da je v novih razmerah lahko bolj intenzivno uveljavljal skupno slovensko knjižno normo, v skupno besedišče je prispeval novo besedje (zanimiva utegne biti nekoč ocena pomenskih možnosti, ki jih je prispevala Koroška!), obenem pa je med prvimi raziskovalci slovenskih narečij. S svojim delom, ki ga izrazito izdaja kot zavednega Slovenca (znana je njegova uvedba imena *Slovenec* v današnjem pomenu, čeprav seveda še ne povsem brez primesi prejšnje rabe) in obenem Korošca, ki je segal k virom karantanske zgodovine (*Conversio* –), a je hkrati tudi jasno videl koroško vprašanje v dvojezični obmejni deželi, je za spoznanje bolj nedvoumno kakor predhodnik Gutsman odgovoril na vprašanje intelektualne zavezanosti tako ožji kakor s tem tudi širši domovini.

Delo razsvetljencev in prvih romantikov na Koroškem za slovenski

knjižni jezik sta na zanimiv način dokončala Matija Majar (Grafenauer 1946) in Anton Janežič. Zdi se, da je na nadarjenega Slomškovega učenca Matija Majarja – kakor v poslednjih letih tudi na Jarnika – močno vplivalo ilirsko gibanje, čeprav so si iz svojih okvirov izsanjali drugačne »rešitve«.

Vloga Matija Majarja je nemara najbolj zanimiva v revolucijskem letu 1848. Ne glede na svoje predstave o močnem enem slovanskem narodu in enem slovanskem jeziku je Majar namreč že 29. marca 1848 (*Kmetijske in rokodelske Novice*, šesti tečaj, 1848) komentiral novosti, ki jih politična sprememba prinaša Slovencem: da bodo zdaj lahko stopili kakor svobodni narod med druge svobodne narode, da zdaj lahko zahtevajo, da »nas puste doma našim živeti: Slovence po slovensko« – in da naj od poslancev zahtevajo, da bodo terjali »da bode nam slobodno, da moremo v Slovenii kadar koli hočemo in kakor hočemo po malim v šole in v kanclije vpeljati naš slovenski jezik«. Slovenski jezik je Majarju najimunitnejša potreba in novost. Jeseni istega leta je bila njegova vizija širša: kulturni slovenski jezik naj bi postopoma prešel v splošni slovanski jezik, zato je postavil *Pravila kako izobrazevati ilirsko narečje i u obče slavenski jezik* (Ljubljana, 1848). Vmesna stopnja tega postopka naj bi bilo kultiviranje slovenščine; da bi se to doseglo, bi bilo potrebno uveljaviti nekatere oblike, ki bi bile bližje drugim slovanskim jezikom, nekaterim obrobnim slovenskim narečjem in bi olajšale vsem Slovencem obvladovanje skupnega slovenskega knjižnega jezika. Razumljivo je, da bi bilo sklepanje, da je ustalitev slovenskega knjižnega jezika sledila prav uveljavitvi teh oblik 6. februarja 1851 z odlokom naučnega ministrstva o rabi teh oblik (Grafenauer 1946: 329), naivno in netočno. Sistem slovenskega knjižnega jezika (s kranjskim jedrom) je bil s tem načet samo v vprašanih predvsem glasovja in oblikoslovja (v paradigmi m. sp. in sr. sp.: *-om, -oma* namesto *-am, -ama*; v paradigmi pridevnika: *-ega, -emu, -em* namesto *-iga, -imu, -im*; v množini se pridevnik sklanja kakor samostalnik (oblika za 1. in 4. skl.); primernik in presežnik imata končnice za vse spole, torej: *-ejši, -a, -e*; piše se *-šč-* namesto *-š-*, če »etimologija tako veli«; veznik *da* se piše namesto *de*; ni pa obveljala po stari cerkveni slovanščini predlagana sprememba, po kateri naj bi se glasil nedoločnik glagolov na *-nem, -nuti* namesto *-niti*; Svetec 1850). Prevladale so oblike, ki so bile že dolgo predlog razpravljanja, nekatere (*-am, -ama*) so bile odpravljene brez kake večje potrebe. Samo razpravljanje pa je jezik odprlo številnim posegom, zlasti v skladnjo in besedišče. Obdobje slavizacije slovenskega knjižnega jezika je nekaj časa zajemalo predvsem publicistiko (Breznik 1933, tudi Toporišič 1965–1970), manj leposlovje, ki se je tudi

po jezikovni strani razvijalo v skladu z izročilom in sledeč normalnemu slogovnemu razvoju. Z uvedbo Majarjevih oblik pa delež Koroške za slovenski knjižni jezik še ni izčrpan.

Od petdesetih let 19. stoletja vse do 1916 (Breznik) se Slovenci učijo knjižnega jezika iz slovnice izpod peresa Korošca Antona Janežiča (prva izdaja 1854), pomagajo si v veliki meri z Janežičevimi slovensko-nemškimi in nemško-slovenskimi priročnimi slovarji. Toda če smo ob prejšnjih jezikovnih delavcih še lahko govorili o regionalnem prispevku, o mislih, ki so se izostrene lahko porodile na obrobju pač zaradi navzočega občutka narodne ogroženosti, za Janežičevo delo to merilo ne velja več. Ne glede na vse narodnostne pritiske, ki so se sredi prejšnjega stoletja na Koroškem stopnjevali, se je mlademu slavistu Janežiču posrečilo napraviti sicer za kratek čas iz Celovca pomembno slovensko kulturno središče, in to seveda ne le z jezikoslovnim delovanjem, ampak predvsem s slovstveno revijo, v kateri pa je tudi jezikoslovni delež presenetljivo obsežen. Zaradi takega značaja Janežičevega dela spada ocena o njem v zgodovini slovenskega knjižnega jezika seveda na drugo mesto.

Koroška je v stoletju, ki se je pokazalo za njen nadaljnji razvoj usodno, dala presenetljivo velik delež slovenskemu kulturnemu razvoju, predvsem veliko pa je prispevala za podobo slovenskega knjižnega jezika. Bili so to seveda posamezni ustvarjalci, katerih delo izstopa iz množice neznanih in manj znanih, in ki so v nadvse skromnih razmerah ali celo preganjani (kakor Majar) razvijali slovensko knjižno besedo. Če je bilo delo kranjskih razsvetlencev in njih nadaljevalcev samoobsebi umevno nadaljevanje nekajstoletnih kulturnih prizadevanj preteklosti zlasti v plasti izobrazencev, je delo koroških razsvetlencev zaznamovano s pečatom narodne ogroženosti in se kaže zaradi tega v nekakšni večji zagnanosti.

Prispevek koroških razumnikov prve polovice 19. stoletja je razumljiv na tleh vse zgodovine. Nekoč vodilna pokrajina, ki je prispevala v zakladnico slovenskega duha podobo prvega slovenskega predstandardnega jezika (*Brižinski spomeniki*) in je sooblikovala drugi, kranjsko-koroški predstandardni jezik (*Rateški rokopis*, prisege mesta Kranja iz 16. stoletja ter koroške prisege iz 17. stoletja), jezik, ki je do neke mere kljub drugemu, ljubljanskemu središču bližjemu predstandardnemu jeziku *Stiškega rokopisa* in prvi slovenski knjižni normi značilen mestoma tudi za mnoga koroška besedila 18. stoletja, je kljub drugačni jezikovni osnovi središčnega standardnega jezika pomagala izoblikovati predstavo o idealnem slovenskem knjižnem jeziku; ta se je uveljavila ob živahni dejavnosti koroških

izobražencev razsvetljenstva in predromantike in bila sprejeta kot norma vseslovenskega standardnega jezika sredi 19. stoletja. Navedena dejstva in ugotovljeni ali predpostavljeni potek zgodovine kažeta na potrebo po predstavi o polnem in kontinuiranem razvoju slovenske kulture in z njo slovenskega pismenega in knjižnega jezika.

KONSTITUIRANJE SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA Z JEZIKOM ZNANOSTI IN UMETNOSTI

Stopnja samostojnosti družbene skupnosti, naroda, se ne nazadnje meri z močjo njene ustvarjalnosti, to je moči, z mislijo in domišljijo premagovati meje, ki sta jih postavili njenemu bivanju narava in zgodovina: meje prostora, časa, meje vseh drugih družbenih razmerij, ki sicer določajo narodovo vsakdanjost. Narodova identiteta se navzven potrjuje z jezikovno samostojnostjo v javnosti, toda razviti jezikovni izraz je veliko več kot zgolj javno uresničevanje jezikovne svobode: je izraz lastnega, svojega, posebnega videnja in razumevanja sveta, drugačnega od vseh drugih videnj, povedanih z izraznimi načini drugih narodov in njihovih jezikov.

Duhovna ustvarjalnost se kaže najizraziteje v dveh med seboj po definiciji različnih dejavnostih, v znanosti in umetnosti. Za obe velja notranje nasprotje: obe dejavnosti sta praviloma izraz individualnih, posameznikovih prizadevanj (ta misel velja tudi za znanost, pa naj je raziskovanje še tako kolektivno organizirano in spoznanje nasledek sokratičnega dialožnega spoznavnega procesa, ki poteka med raziskovalci!) in posameznikovega ustvarjanja; ustvarjeno in sporočeno javnosti – to velja tako za znanje kakor za besedno umetnost – pomeni poleg osebne dosežke korak naprej za razvoj in pomen narodove in jezikovne skupnosti, ki ji ustvarjalec pripada.

Umetnost, tudi besedna umetnost, se je razvijala v zgodovinskih razdobjih z različnimi spodbudami: od najstarejših časov zmeraj z namenom, povzdigniti praznični trenutek nad vsakdanjo banalnost (Aristoteles 1982: 98), in to najprej v cerkvenem in laičnem obredju in na različnih družbenih ravneh, ki so gojile tudi drugačne vrste umetnosti, umetno ali umetelno kot kulturni izraz višjih družbenih slojev in ljudsko slovstvo kot kulturni izraz preprostega ljudstva. V novejšem času – nemara z razvo-

Prvič objavljeno kot *Konstituira-
nje slovenskega knjižnega jezika z
jezikom znanosti in umetnosti* v
24. zborniku SSJLK, Ljubljana:
Filozofska fakulteta, Oddelek za
slovanske jezike in književnosti,
1988, str. 19–29.

Naslov v kazalu zbornika je: *De-
lež jezika umetnosti in znanosti
za slovenski knjižni jezik.*

jem medijev in s tem novih možnosti sporočanja – je postala umetnost posebna, visoka oblika sporočanja ustvarjalčevega notranjega videnja sveta (Martini 1960: 233). Nastanek, razvoj in stopnja te ustvarjalnosti so bili močno odvisni od družbenega razvoja in družbene zavesti, kar velja še posebej za kulture, ki jih označujemo kot dialogične: to so kulture, pri katerih je opismenjevanje in izobraževanje dalj časa kot drugod potekalo v tujem učnem jeziku in je postal zaradi tega ta tuji jezik jezik višjega sporočanja. V določenem smislu velja ta oznaka za številne evropske jezike: mnogi med njimi so svojo pismenost začeli z latinščino, jo dopolnjevali z nemščino in jo šele kasneje razvili v lastnem idiomu. Ta oznaka velja tudi za slovensko kulturo: kljub slovenski protestantski cerkvi in obsežnemu repertoarju protestantskih knjig je v stanovski šoli v Ljubljani slovenščina le drugi pomožni jezik ob vodilni latinščini in nemščini kot prvem pomožnem jeziku. Ustvarjanje v slovenskem jeziku je imelo bodisi posebne praktične razloge (jezik ljudstva) bodisi idejno podlago (materni jezik v protestantski cerkvi), kasneje (zlasti v 18. st.) pa naj bi bilo namenjeno razsvetljevanju in duhovni rasti tistih plasti prebivalstva, ki jih zlasti urbane jezikovne navade in šola niso potisnile v diglosijo. Temu primeren je bil tudi utilitarni značaj te ustvarjalnosti (Paternu 1960: 4, Paternu 1974). Preskok v visoko ustvarjalnost v lastnem jeziku je bil v takih razmerah izjemno dejanje osebne zavesti, sociološke presoje in vizionarnosti. Razvoj sodobnega slovenskega umetnostnega jezika označujemo s Prešernovim ustvarjalnim dejanjem; po eni strani ga imamo za izjemno naključje, ki je podobno kot Trubarjev podvig sredi 16. stoletja povzdignilo slovenski razvoj na novo, višjo raven, po drugi strani pa vidimo v njem logični nasledek sicer skromnega, a skladnega kulturnega razvoja ob zavesti jezikovne in etnične samobitnosti, kakor ga lahko spremljamo skozi stoletja.

Da je umetnost spremljala posebne trenutke v življenju pripadnikov narodov skupnosti od malodane najstarejših časov po naselitvi, je izpričano z redkimi srednjeveškimi besedili; ob njih je mogoče postaviti tudi dognanost drugih besedil, ki so znana kot prevodi prvotno tujih predlog. *Brižinski spomeniki* so po mnenju večine raziskovalcev prepis starejšega neohranjenega besedila z začetka 9. stoletja; oblikovani so umetelno in v nevsakdanji, naddialektni jezikovni podobi. Jezik spominja kljub po večini že slovenskemu glasoslovju in oblikam na drugi slovanski knjižni jezik, zapisan v drugi polovici 9. stoletja najprej z glagolskimi, nato s cirilskimi črkami, jezik, ki se je kot skupni slovanski knjižni jezik ohranil do 18. stoletja kot knjižni jezik glagoljašev in cirilično pišočin Rusov, Belorusov,

Ukrajincev, Srbov, Bolgarov in Makedoncev ter nekaj časa, ko so bili pod srbskim vplivom, tudi Romunov. Slovenci tej kulturi nismo pripadali, čeprav je to dejstvo raziskovalce begalo (prim. Isačenko 1943); tudi naj-novejše raziskave ne nudijo drugega kot nedokazano sklepanje, da je med obema slovanskima knjižnima, slovenskim (Pogorelec 1974: pismeni A) in cervenoslovanskim, kjer sta se v slovenskem prostoru srečala (Panonija), obstajal določen kulturni vpliv, po večini pa sta se razvijala neodvisno drug od drugega. Razlogi za lastni razvoj so bili očitno politične in predvsem cerkvenoupravne narave ob dejstvu, da je krščanstvo na slovensko ozemlje prihajalo sprva iz središč zunaj slovenskega etničnega ozemlja (Salzburg, tudi misijon irskih menihov, Oglej itd.). Od kod torej podobnost med naj-starejšim slovenskim knjižnim jezikom in staro cerkveno slovanščino? V razmišljanju se ponuja sklep, da gre za preoblikovanje arhaičnega, verjetno nekoč vsem Slovanom še v pradomovini bližnjega ali vsaj podobnega kulturnega jezika (Isačenko 1943), za zvrstnostno diferenciacijo, ki je v ustnem izročilu obstajala že v prvotni, še prazgodovinski družbeni formaciji. Ta jezik, razvit za obredne potrebe prvotnega poganskega verstva, so v novih razmerah obogatili z novimi pojmovnimi vsebinami iz krščanske doktrine in za običajno kulturno izposojanje ob stiku z jeziki, ki so novo kulturo razvili pred Slovenci in so zanj že ustalili svoje izrazje. Vprašanje neposrednega stika in izročila ostaja odprto v zvezi z ohranjanjem panonske oziroma porabske tradicije (Orožen 1988, drugače V. Novak).

Od *Brižinskih spomenikov* je strokovna literatura uvrstila v zvrst umetnega (kar bi za starejša razdobja lahko imeli kot umetnostno, v današnjem pojmovanju) 2. spomenik, to je pridigo o grehu in pokori (Isačenko 1943, Pogačnik 1968 itd.). Struktura besedila, obredna ubranost v razmerju do sporočilnih enot (Pogačnik), odmerjenost figure z minimalno metaforiko in epitetonezo, zato pa opazno pomensko-skladenjsko ureditvijo členov s poudarki v naštevalnih nizih, ki niso niti enkrat oblikovno ponovljeni, in ne nazadnje slovesna ritmika besedila kažejo zmožnost tega prvega knjižnojezikovnega obdobja za književno oblikovanje. (Isačenko 1943: 2. Brižinski spomenik je eden najbolj dognanih devetih ohranjenih besedil svoje zvrsti v svojem času.) Dognanost tega, cerkveni rabi namenjenega besedila ponuja v spoznanje idejo o starejšem neohranjenem izročilu oblikovanja umetnih obrednih besedil. Iz zgodovine drugih knjižnih jezikov je namreč znano, kako dolga je bila pot do zadovoljive knjižnojezikovne uglajenosti (Eggers 1970). V zgodovino je z 2. Brižinskim spomenikom stopil slovenski umetnostni jezik tudi s slogovno podobo: besedilo

je oblikovano v duhu predromanike oziroma tako imenovane karolinške renesanse. Poleg prej omenjenih lastnosti naj bi bila za besedila te vrste značilna neposredna dikcija; podobno umetnostno načelo je vodilo pri izbiri in tvorbi besedišča tudi med drugo renesanso, to je v 16. stoletju.

Razvoju slovenskega umetno-poetičnega jezika lahko sledimo – seveda ob sprva skoraj stoletnih presledkih – od omenjenih začetkov do današnjih dni. Oblikoval se je v mejah potreb in duhovne kulture, tipične za naš prostor, ki so jo do novega časa ustvarjali predvsem nosilci družbenega življenja pri nas, največ v samostanih, tudi v gradovih in v razvijajočih se mestih. Kljub temu da nam ohranjeni drobci slovenskih besedil iz teh najstarejših časov in primerjava s sočasno ustvarjalnostjo v drugih jezikih kažejo sorazmerno skromno bero, je za razumevanje slovenskega knjižno-jezikovnega razvoja pomembno, da se je slovenski jezik tudi v tej zvrsti razvijal spričo bivanjskega dejstva obstajanja slovenskega jezika v našem prostoru in zavesti o njem. Zavest o slovenskem jeziku lahko zasledujemo od najstarejših časov, ko so v latinsko pisane listine zapisali ne le interferenčno slovensko ime, ampak zraven njega tudi oznako, da gre za ime v slovenskem jeziku (Kos 1902–1928). Na vprašanje, zakaj v srednjem veku ni bilo več slovenske besednoumetnostne ustvarjalnosti in ustvarjalnosti v zvrsteh, ki so za ta čas znane iz drugih kultur, je mogoče odgovoriti z opozorilom na zgodovinske in družbene razsežnosti ozemlja, ki se je do 13. stoletja, potem ko se je polagoma izgubljala zavest o prvotnih lastnih družbenih ureditvah, zlasti Karantaniji, sprva različno združevalo v tako imenovanih dinastičnih bojih, pozneje pa se razvijalo v Notranji Avstriji, kjer pa je od treh dežel samo Kranjska imela slovensko večino, medtem ko sta bili Koroška in Štajerska v gornjem delu poseljeni s prebivalstvom, ki je pripadalo drugi jezikovni in narodni skupnosti. Tem deželam se je pridružila do konca 15. stoletja še Goriška z Istro in Trstom, medtem ko sta bili dve slovenski pokrajini, Prekmurje in Beneška Slovenija, zunaj tega prostora, vsaka v svoji državi. Naddialektni jezik, ki naj bi povezoval med številnimi dialekti, bi zaradi zgodovinskih razmer to svojo nalogo spričo razkosanosti ozemlja na tri države le težko opravil.

V kakšni meri se je pred 16. stoletjem slovenski knjižni jezik razvijal na najvišji ravni, na novo in sistematično ni raziskano. Nekatere novejšje raziskave na primer slovenskega jezika v Trstu (Merku 1982) kažejo na obstoj slovenskega jezika v poslovno-uradovanih zadevah in predvsem v ustni komunikaciji z interferencami v latinsko ali italijansko pisanih zapisih vse od 12. stoletja naprej. Tudi to novo gradivo kaže na diferenciranost

jezikovne rabe in zapletenost razvoja: za notranje sporočanje med Slovenci so gojili slovenski jezik v praktično-sporazumevalni zvrsti oziroma v narčju, za sporočanje navzven pa so sprejemali tuj jezik, odvisno od okolja in od zvrsti. Rokopisi srednjega veka, kolikor jih danes poznamo, kažejo zvrstno diferenciranost na besedila za cerkvene potrebe in vrsto zapisov, glas itd. z laično vsebino, ki omogočajo sklepanje na rabo upravnega značaja (npr. *Černejski rokopis* iz 15. stoletja), poslovnega (*Škofjeloški rokopis* z imeni mesecev, tudi iz 15. st.) in poleg tega še odlomke različnega izvora, ki napeljujejo k sklepanju o slovenščini v umetnostnih poskusih (od laičnih besedil so to znana glosa Ulrika Liechstensteinskega s formulo pozdrava, ključne slovenske besede v večjezičnih pesnitvah tirolskega pesnika Oswalda Wolkensteinskega – prim. Pogorelec 1974, Bonazza 1987; Frey, Raitz in Saitz 1982 – ter izgubljeni tako imenovani auersperški odlomek slovenske lirične ali cerkvene pesmi iz 15. stoletja). Na umetnost kaže opozoriti tudi pri cerkvenih besedilih, predvsem pri proznih in pesniških besedilih *Stiškega rokopisa*, zlasti še pri spovednem besedilu: zanj je bila ugotovljena izdelana slogovna faktura besedila v celoti in posameznih prvih drobne forme (Pogačnik 1968, Pogorelec 1974) in z novo slogovno podobo, ki je odigrala svojo vlogo še v naslednjem, 16. stoletju.

Kakor se zdi, da ob navedenih drobcih ni razumno graditi predstave o kontinuiteti razvoja umetelnega, višjega jezika, nam vendarle pomagajo oblikovati predstavo o verjetnih postajah na poti jezika, ki se je z lastno bivanjsko močjo osamosvajal iz funkcijske diglosije, ki ga je obdajala celo v lastnem okolju.

Drugače se je razvijala zvrst tako imenovanega znanstvenega jezika. Za to zvrst je razumljivo, da je bila v časih skromne pisnosti še veliko bolj kakor umetelno/umetnostna zvrst navezana na razvoj mednarodnega izmenjavanja spoznanj, ki je sprva uporabljalo pri nas največ latinščino, pozneje tudi nemščino. Slovenski jezik se je začel v tej zvrsti oblikovati v delih protestantov, in sicer v odlomkih s teološkimi disputacijami (Rajhman 1977; 1986), v naslednjem obdobju pa se je vse do 19. stoletja počasi ustvarjala podlaga za oblikovanje poljudnoznanstvenih in znanstvenih besedil: ta podlaga je bila najprej v strokovnem izrazju, v terminologiji. Prvo terminološko zbirko te novejši smeri predstavlja obsežna Valvasorjeva *Slava vojvodine Kranjske* (1689) s krajevnimi imeni ter slovenskimi etnološkimi poimenovanji.

Razvoj slovenskega jezika v znanosti na poseben način odraža rast intelektualnega življenja v slovenskem prostoru skozi stoletja. Do potre-

be po lastnem izrazu v znanosti je prišlo postopoma, v skladu s siceršnjim odpiranjem posameznih duhovnih področij slovenski javni rabi v pisnih in ustnih besedilih. Ker je bilo to področje zaradi univerzalnosti v človekovem spoznavanju izrazito namenjeno komunikaciji iz slovenskega jezikovnega prostora, je razumljivo, da se je cela stoletja znanstvena misel pri nas oblikovala v jezikih te komunikacije, največ v latinščini. Tak jezikovni razvoj je pospeševalo dejstvo, da so latinski jezik v znanosti gojili na najstarejših evropskih univerzah, kamor so hodili študirat tudi študentje iz slovenskih dežel (prim. tudi Simoniti: 1979). Izročilo latinščine in jezikov, ki so v njih razvijali svojo znanstveno misel v tujih okoljih, je vplivalo tudi na prizadevanja v slovenskem prostoru. Tako je razumljivo, da je prvo organizirano znanstveno gibanje na Slovenskem, *Academia operosorum*, *Akademija delavnih*, nastala po zgledu podobnih družb v Evropi, oblikovalo svojo misel v latinščini in nemščini, medtem ko so slovenščino za rabo v znanosti šele postopoma pripravili. Slovanska prizadevanja, ki jih kaže pri tem omeniti, so bila deloma objavljena (npr. Gutsman 1789; o tem gl. Prunč 1979) in analizirana, za razvoj slovenskega jezika v znanosti pa je pomembna tudi razprava, ki je med slovenskimi izobraženci potekala korespondenčno (prim. korespondenco Bilc – Primic v: Kidrič 1934). Za razvoj znanstvenega jezika je bilo potrebno dvoje: predmetna terminologija in abstraktno izrazje, potrebno za izražanje spoznavne refleksije. Nad zadregami v zvezi z obstajanjem in nastajanjem slovenskega abstraktnega izrazja se je pritoževal že Trubar (Rupel 1966), vendar ga je bodisi sam znal zajeti ali tvoriti. Iz Trubarjeve opazke lahko sklepamo, kako težko se je bilo povzpeti nad pretežno konkretno izrazje, izvirajoče iz predvsem praktičnega sporazumevanja v slovenskem jeziku, pri Gutsmanu, 200 let kasneje, pa je že mogoče govoriti o lastnem duhovnem razmerju do tedanjega dogajanja v svetu znanosti. Beseda *znanost* v Gutsmanovem slovarju po Prunču (1979: 235): »še ne pomeni znanosti v modernem smislu, ampak [...] v prvi vrsti vedenje o neki stvari, v čemer se ujema tudi s starejšim pomenom nemške besede *Wissenschaft*«. Prunč tudi opozarja, da je s tem posegom Gutsman »zadel v jedro problematike razvoja znanstvene misli v naravoslovnih vedah, ki so se začele že vse močnejše cepiti v dve veji, v opisno 'prirodoslovje' in 'naravoslovne vede' v ožjem smislu«. Leksikološka študija se seveda ni dotaknila vprašanja možnih slovenskih znanstvenih besedil tega časa, pomembna je bila registracija temeljnih poimenovanj področja. Izrazno obzorje se je širilo v različnih smereh, od prvotnega naravoslovnega, ki je izhajalo od poljedelske tehnologije, živinorejske s če-

belarstvom do prirodoslovja z rastlinskimi imeni, pa tudi mineralogijo in rudarstvom (Zois, Vodnik itd.). Terminološke zbirke so nastajale pretežno samostojno, tako ob razsvetljenskih akcijah za ljudstvo (prevodi ali priredbe tujih učbenikov ali poljudnoznanstvenih publikacij), ob prevajanju predpisanih oblastvenih predpisnih komentarjev, imenovanih patenti, ki jih je v 18. stoletju začela razširjati oblast Marije Terezije in Jožefa Drugega tudi v deželnih jezikih. Vse to je pospešilo postopno institucionalizacijo slovenskega jezika veliko prej, preden je bila po letu 1848 v drugi polovici 19. stoletja slovenščina v javni rabi na splošno uveljavljena. Tako je razumljivo, da s kodifikacijo prve verzije strokovnih poimenovanj terminologizacija ni bila enkrat za vselej končana. Nekatera, zlasti najstarejša poimenovanja so se resda obdržala do danes, na splošno pa se je poimenovalni sistem za večino področij v skladu z razvojem nekajkrat zamenjal ali pa notranje funkcijsko razčlenil, tako da je ena skupina poimenovanj ostala v standardu za splošno rabo, druga je bila namenjena poljudnoznanstveni rabi, tretja pa je bila izoblikovana za rabo v znanosti. Seveda vsa ta delitev ni bila opravljena za vsa področja, pa tudi meje za posamezno rabo niso preveč natančno določene, zato v slovenski teoriji zvrstnosti omahovanje v poimenovanju zvrsti med oznakama strokovni in znanstveni in nedoločno rešitvijo strokovno-znanstveni (Toporišič 1984, Dular 1974). Znanstvena terminologija je vsaj deloma tudi najbolj odprt sestav: spreminja se v skladu z razvojem znanstvene misli, ki terja nova in na novo definirana poimenovanja.

Konec 18. in v začetku 19. stoletja je bil prestop iz konkretnega sveta opisa v znanost toliko zahtevnejši, kolikor tedaj javne priložnosti za rabo slovenskega jezika v znanosti na univerzi razen na graškem (1812) in ljubljanskem (1817) liceju, kjer so poučevali slovenščino kot poseben predmet, ni bilo. Pobuda za nastajanje izraznih zbirk je bila zato povsem zasebna; ohranila se je v že omenjenih korespondencah in arhivih. Med najbolj zanimivimi je korespondenca med sošolcema Francem Bilcem in kasnejšim učiteljem slovenščine na graškem liceju Janezom Nepomukom Primcem iz l. 1811 (Kidrič 1934). Iz ohranjenih Bilčevih pisem je mogoče spoznati ne le težave s problematiko abstraktnega izrazja, ampak tudi avtorjeva stališča do besedotvornih vprašanj, kakor jih je razumel eden od predhodnikov slovenske filozofske terminologije (Kidrič 1934: 93). V pretežno nemško pisanem pismu (s slovenskim ogovorom, pozdravom in interferencami) avtor opozarja, da je naštete besede sam preštudiral, da ni nobene »fabriciral« na novo, ker da se to ne sme, češ da tega »slovenski

duh« ne bi prenesel. Drugo pa da je izpeljava: to ne pomeni fabricirati na novo; izpeljava da je tudi pri vseh jezikih nujna in dovoljena. V pismu je videti, da gre za zanimivo pomenoslovno sklepanje, ki išče najustreznejših izrazov ob kontrastivni obravnavi nemškega in slovenskega, pa tudi latinškega gradiva.

Iz korespondence spoznamo še drugo problematiko, ki bo ostala v kulturni zavesti iz več kot dve desetletji mlajše Prešernove satire *Nova pisarija*; ob ustvarjanju abstraktnega besedišča sta razpravljalca naletela na problem estetskega razmerja do izraznega sredstva, to je do besedotvorne končnice: Bilc prepričuje Primca glede končnice *-ija* v besedah kakor *risarija*; opozarja ga, da imamo takih besed več, da pomeni *-ija* 'umetnost', kakor na primer v besedah: *zmišlarija* 'facultas fingendi, phantasia'; *prevarija*, *čerkarija*, *pisarija*. Gradivo iz Bilčeve zbirke, deloma poslano Primcu, je bilo nabrano za veliki slovenski slovar, pomagal je pri tem V. Vodniku, ki mu je bil mentor pri slovaropisnem delu: Bilčevo zbirko je za Pleteršnikov slovar rešil O. Caf (Pleteršnik 1894: xII).

Poleg naravoslovne terminologije ob razmahu naravoslovne znanosti in zbirke abstraktnih izrazov kot podlage za filozofski slovar je počasi nastajala tudi terminologija za slovničarstvo, čeprav je bil kakor drugod tudi na tem področju metajezik še dolgo pretežno nemški (z izjemo dvojezične slovnice J. Zelenka 1792 in enojezične, v slovenskem jeziku napisane Vodnikove *Pismenosti* 1811). Področje, ki je doživelo v 19. stoletju velik razcvet glede usposabljanja slovenskega jezika za oblikovanje strokovnega in znanstvenega izraza, je bilo pravo. Stopnje rasti na tem področju so odvisna najpoprej od zgodovinskih in družbenih razmer. Pravno izročilo v slovenščini je sporočeno kot ustna pravna praksa in z besedili: omenili smo, da se je prva terminologija oblikovala najprej v 16. stoletju, pozneje s prevodi patentov v 18. stoletju. V prvi polovici 19. stoletja se je ta praksa nadaljevala, od leta 1848 pa se slovenski pravni jezik povzpne na višjo raven spričo uradnega prevajanja državnega zakonika v slovenščino; prav tako ne kaže prezreti pomena slovenskih predavanj s tega strokovnega področja na novo organizirani graški univerzi. Novi izrazi so našli svoje mesto v slovarjih, zlasti v Wolfovem nemško-slovenskem iz 1869, pa tudi v Janežičevem; toda zbiranje izrazja se je v drugi polovici 19. stoletja nadaljevalo s še večjo intenzivnostjo: v osrednjem glasilu, v *Novicah*, pa tudi v revijah, kakor v *Slovenskem glasniku*, so objavljali zbirke besed in jih širili za nova področja (prim. tako zbirko J. Flisa z naslovom *Stavbinski slogi*, ki je najprej izhajala v *Novicah*, potem pa 1885 izšla v samostojni knjigi; nadvse izčrpno se

je spopadla s področjem stavbarstva, posebej še z zidavo cerkva). Seveda je treba pri ocenjevanju vseh prizadevanj za strokovno in znanstveno terminologijo upoštevati, da se je na tem področju nemški metajezik najdlje ohranil in da je v osemdesetih letih boj za slovensko šolo pripeljal slovenski jezik v večjem obsegu šele v srednje šole. Tako je razumljivo, da je prvi temu področju namenjeni slovar (Cigale 1880) z naslovom *Znanstvena terminologija* v podnaslovu dopolnjen z omejitvijo *s posebnim ozirom na srednja učilišča*. Za to razdobje je tudi za strokovni in znanstveni jezik značilno širše razvedanje od poprejšnjega v nemščino in latinščino: namreč k drugim slovanskim jezikom, zlasti hrvaščini in srbščini oziroma cerkveni slovanščini. Za zgled novih obravnjav naj prikažem odstavke, v katerem Cigale zaradi terminološkega poenotenja predlaga zamenjavo ustaljenega termina *stavek* z izrazom *reklo*. Cigale s svojim predlogom in idejo poenotenja razumljivo ni mogel proreti, razvoj je krenil v smeri individualizacije slovenskega jezika v vseh področjih, ponujena beseda *reklo* pa se je skoraj sto let kasneje uporabila kot termin v frazeologiji! Takole pledira:

»Za nemški Satz (enuntiatio) piše se v slovenščini raje *stavek*. Hrvatska terminologija je sprejela besedo: *rek*, in v izvodih: *prorek*, *porek*, (dočim ima srbska slovnica nekoliko predolg izraz *rečenica*), a izraz *stavek* uporablja v ožjem smislu za *thesis*. Ne bi li bilo i nam pristati na to in za Phrafe poprijeti se – tudi po hrvatski terminologiji – uže staroslovanske: reklo?«

Področja, ki jih Cigale zajema, so tale: arhitektura, likovne umetnosti (= artes), astronomija, botanika, kemija, geografija, geologija, gramatika, grafija, zgodovina, matematika, mehanika, trgovska terminologija, vojaška terminologija, mineralogija, rudarstvo, pomorstvo (navtika), filozofija, fizika, statistika, tehnika, tipografija in zoologija. Nemško-slovenskemu delu, ki predstavlja glavnino obravnave, je dodal še kratek slovensko-nemški dodatek. Pregled izrazov nam pokaže, da je velik del Cigaletove terminologije še danes osnovna terminološka zakladnica; zamenjali so samo tiste, ki so del srbohrvaškega jezikovnega sistema in so glede tega različni od slovenskih, ter tiste, ki so morali biti zamenjani zaradi drugačnega strokovnega gledanja.

Kasnejši razvoj slovenskega jezika v znanosti je intenzivno povezan z ustanovitvijo ljubljanske univerze, ki je po drugi vojni dobila vse oddelke in s tem osnovo, da razvije znanstveno besedo na vseh glavnih znanstvenih področjih, ta prizadevanja je sproti dopolnjevalo delo v Slovenski akade-

miji znanosti in umetnosti in v številnih znanstvenih inštitutih. Stroke se povezujejo po področjih; taka ureditev loči humanistiko, družboslovje, tehnična področja, medicino. Upoštevajo jo tako v terminološki komisiji Inštituta Frana Ramovša v SAZU kakor pri raziskavi *Slovenski jezik v znanosti* (Vidovič). Čeprav je povsem mogoče, da se posamezni termini uporabljajo v besedilih različnih znanosti, vendarle razlikujemo med področij; to narekujejo zgodovinske okoliščine, stopnja strok, navezanost na (tuje) teorije, raven lastne raziskave itd. Jeziki, ki vplivajo na razvoj slovenskega znanstvenega jezika, so nekaj drugačni od tistih, od katerih se je morala slovenščina na tem področju osamosvojiti: mednje je zlasti po drugi vojni stopila angleščina, za nekaj časa celo ruščina. Toda ne glede na to: v desetletjih razvoja se je pri vidnih raziskovalcih zelo okrepila lastna slovenska znanstvena izraznost, kar seveda dviga razpravo o slovenskem znanstvenem jeziku na novo raven: v ospredje je namesto iskanja primerne izraza stopilo vprašanje, ali znanstveni termin ustreza raziskovalčevi intenciji in ali ustrezno izraža njegovo misel. Ta zorni kot pa postavlja v ospredje poleg znanstvenega termina še skladnjo in besedotvorje kot pomenljivi prvini kulture znanstvenega izraza. Stopnja, ki jo je znanstveni jezik v slovenskem prostoru dosegel z razvojem slovenske znanosti danes, kaže, kako se je razvilo področje slovenskega knjižnega jezika, ki je bilo najdlje za slovenščino zaprto, področje, ki je potrebovalo lastno ustanovo in predvsem uveljavitev slovenskega jezika v svobodnem znanstvenem dialogu. Dejstvo, da se je področje lahko razvilo, je za slovenski narod konstitutivnega pomena: o lastnem razvoju duhovne in materialne kulture razpravlja v lastnem jeziku.

Rast slovenskega jezika v znanosti je potekala v več obdobjih, v prvem so prevladovala besedila s kar najmanjšo notranjo zvrstno diferenciacijo (obdobje protestantizma, nekateri Trubarjevi uvodi, Dalmatinov uvod v prevod *Biblije*), v drugem skoraj povsem prevladuje tuji metajezik, vendar je zanj značilno intenzivno pripravlanje in zbiranje tehnologij, v tretjem se terminologijam pridružijo prva besedila (19. stoletje), objavljena v kulturnih časopisih in glasilih (znanstvenih) društev, četrto obdobje – tudi to ni notranje enotno – pa pomeni razvoj samostojne slovenske znanosti. V tem času se latinščina kot jezik donedavnega vpliva umakne pritiskom novega jezika znanstvenega sporočanja navzven, angleščine. Univerzalnost znanstvenega jezika se pokaže kot lastnost, ki ne more pomeniti tudi uniformiranja znanstvene misli: družljivost pojmovnih sestavov sodobne znanosti in definiranost pojmov omogočajo vzpostavljati znanstveni dialog med

znanostmi v različnih jezikih. Stik z drugimi funkcijskimi zvrstmi, zlasti s publicistiko, omogoča tako razvoj različnih stopenj znanstvenih besedil, od besedil, napisanih v visoko abstraktnem jeziku, do besedil poljudno-znanstvenega značaja, od študij do polemik.

Razvoj umetnostnega jezika, ki je prav tako odvisen od ustvarjalnosti in prav tako kakor znanstveni jezik pomeni nasledek posebnega duhovnega vzgiba, se je oblikoval drugače kot jezik znanosti. Če je znanost potrebovala institucijo, da se je razvila v vsej polnosti, se je umetnostna beseda razvijala tako, kakor je bilo nakazano za prva stoletja: sprva kot olepšava posebnih dogodkov, kot slovesna molitev ali pesem (16. stoletje), dokler ni v 17. in 18. stoletju izpričana kot necerkvena verzifikacija in v začetku 19. stoletja s Prešernovo pesmijo doseže kulturo velikih narodov. Slogovni razvoj se kaže v kontinuiteti od stoletij prvih spomenikov prek renesanse in baroka v razsvetljenstvo, klasicizem, predromantiko in romantiko. Za zadnja obdobja slovenskega knjižnojezikovnega razvoja je pomembno tudi dejstvo konsolidiranja norme: ta postane sredi 19. stoletja enotna, pokrajinske variante so odslej uradno opuščene.

Umetnost se je razvijala podobno kot znanost na dveh ravneh; ta razvoj – čeprav ne tako izrazit kot v znanosti – in s tem jezikovni razvoj tega področja, ki je sicer zaradi preoblikovalnih možnosti besedne umetnosti in s tem v zvezi zaradi odprtosti vsem funkcijskim in socialnim zvrstem zmeraj znalo izrabiti izrazno moč jezika brez omejitev, je potekal tako za preproste ljudi z izrazitim namenom kultiviranja kakor za izobražence kot literatura. Ta dvojnost, ki je izrazita v 19. stoletju in znana tudi iz 20. stoletja, ni predmet naše posebne pozornosti. Za umetnostni jezik, ki prispeva delež narodovi ustvarjalni samobitnosti, smo upoštevali samo jezik visoke umetnosti (sem smo prišteli tudi besedno umetnost slovenskega realizma, obdobja, za katerega še ni povsem gotovo, ali je umetnostni program tako določen, da ne moremo več govoriti o umetelnosti, ampak že o umetnosti; dosedanje raziskave nam to obdobje kažejo kot spopad med umetelnim, ki je nasledek poprejšnjih obdobj in šolske retoričnosti v besednem oblikovanju, in med skorajda ljudsko umetnostno dikcijo). Tretja stopnja modernega razvoja slovenske umetnosti je nastopila ob prelomu 19. v naše stoletje z moderno. Odtlej je zvrst, ki je z moderno razvila lasten umetnostni jezik z lastno notranjo semantiko in predvsem konotativnimi razsežnostmi oblike, konstituirana kot samostojno in samosvoje področje duhovne ustvarjalnosti Slovencev. Samo ob sebi je to nasledek poprejšnjega razvoja, tako slovenske besedne umetnosti kakor dialoga z umetnostnim razpolo-

ženjem v ožjem in širšem vplivnem območju. Razvoj obeh za samostojno narodovo življenje v moderni civilizaciji tako zelo pomembnih področjih smo opazovali predvsem v zgodovinskem nastajanju. Naloga prihodnjih raziskav bo ugotoviti, koliko in kako so nakazano pot določile zgodovinske okoliščine.

USTALITEV PISNE IN KNJIŽNE NORME SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA V 19. STOLETJU

1 Poudariti želim razliko med obema skupinama funkcijskih zvrsti slovenskega knjižnega jezika, med skupino neumetnostnih zvrsti in umetnostnim jezikom. Čeprav je zvrstnostna razčlenitev značilna za slovenski jezik na vsej dolgi razvojni poti, se je v sodobnem pomenu razvijala šele od konca 18. stoletja. Od srede do konca 19. stoletja pa je potekal boj za ustalitev nove norme slovenskega knjižnega jezika, ki so jo sprejeli in uveljavljali od leta 1845 (zamenjava pisave) oziroma 1851 (uvredba novih oblik). Na razvoj vsake skupine funkcijskih zvrsti so seveda delovali različni, tudi nejezikovni dejavniki in vplivali na posamezne odločitve, na pravopis, oblikoslovje, besedišče, nasledek teh prizadevanj pa je bila ob koncu stoletja vendarle enotna norma slovenskega standarda.

2 Začetek sodobnega normiranja slovenskega knjižnega jezika sega v drugo polovico 18. stoletja. Jezikovna praksa se je čedalje bolj širila, norma ustaljevala, živahna pa je bila tudi razprava o podobi slovenskega knjižnega jezika, veljavnih oblikah, ne nazadnje pa kaže omeniti tudi razmišljanja o namenu sporočil, slogu in naslovniku (Zois Vodniku). Novo slogovno naravnost knjižnega jezika je pospeševalo tudi dejstvo, da je bil zlasti ob prelomu 18. v 19. stoletje večji del avtorjev Gorenjcev; s svojimi uresničitvami knjižne norme so seveda vplivali na nekoliko dolenski značaj dotedanje knjižne tradicije. Njihova regionalna usmerjenost je postopoma pomagala odpraviti vse dvoglasnike, uveljaviti monoftonge, pa tudi druge spremembe, ki so bile posledica prezgoščene intenzivnosti na nenaglašenem samoglasniku. Seveda se vse gorenjske posebnosti niso ohranile, zlasti ne v soglasniškem sestavu. Trd oreh so pomenile tudi številne prevzete besede, sprejete v različne govorne in pisne zvrsti slovenskega jezika predvsem iz nemščine, posnete in slabo prevedene besedne zveze, neustrezna glagolska rekcija ipd.

Prvič objavljeno kot *Ustalitev pisne in knjižne norme slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju: teze* v 17. zborniku SSJLK, Ljubljana: Filozofska fakulteta, Pedagoško-znanstvena enota za slovanske jezike in književnosti, 1981, str. 113–116. Namesto prvih dveh besed v izvirnem članku stoji: »Z naslovom *Ustalitev pisne in knjižne norme* sem želela poudariti«.

Za usodo slovenskega knjižnega jezika pa je bilo še vso prvo polovico 19. stoletja nadvse pomembno temeljno vprašanje rabe in nadaljnjega razvoja knjižnega jezika. V tem času se je zastavilo vprašanje, ki je po svoji vsebini jezikovno, po možnih rešitvah pa sega v kulturo in predvsem v politiko. Slovenskim izobražencem je postalo jasno, da je treba odpraviti diglosijo slovenski dialekt (pogovorni jezik)/nemški kulturni jezik, ki je izvirala iz šolanja in povzročala tudi asimilacijo. Zaradi političnih vizij dela slovenskega izobraženstva, zlasti na obrobju slovenskega prostora, in političnega gibanja hrvaškega meščanstva je vzniknila zamisel o novi jezikovni praksi tedanjega vodilnega izobražencev in meščanov, ki naj bi se razlikovala od jezikovne prakse preprostih. Vodilni sloj naj bi v diglosiji nemščino zamenjal s srbohrvaščino (štokavsko ilirščino) oziroma z nekim imaginarnim slovanskim jezikom (kar je seveda še bolj utopično). Preprosti naj bi razvijali slovenščino, ta pa naj jih ne bi odbijala. Tudi zaradi tega so poskusi, kakor sta bila Danjkov in Metelkov, da bi uveljavila pokrajinsko izgovorno normo, podobno kot Gutsman v 18. stoletju, želeli približati jezik knjige bralcu. Socialno-politični značaj bojov za podobo slovenskega knjižnega jezika se seveda kaže v posegih v normo, v kodifikaciji in jezikovni praksi, s katero želijo avtorji mnogokrat etiketirati.

Prvi slovenski nacionalni program *Zedinjene Slovenije* (1848) je v svojem 2. členu zahteval za slovenski jezik enake pravice v javnem življenju Slovencev, kot jih je v nemških deželah uživala nemščina, zlasti vpeljavo v šole in urade. Da bi to v praksi lažje izpeljali, so jezik, ki se je nabral lokalnih razločkov, poskušali poenotiti. Pri teh posegih jih je vodila vera, da je moderna slovenščina prednik stare cerkvene slovanščine, ki da je nastala deloma tudi na slovenskih tleh (Panonija), kakor sta domnevala Jernej Kopitar in Fran Miklošič. Za novo normo slovenskega jezika so zato iskali v slovenskih dialektih oblike, ki bi bile najbližje »izvorom« in hkrati – tako so mislili – drugim slovanskim jezikom. Sprejem novih oblik je bil tako programskega značaja; oblike, ki so jih različni avtorji in raziskovalci priporočali že skoraj pol stoletja, so uveljavili hkrati (1851), jih dopolnili z novimi, vendar je trajalo še dolgo, da je zlasti v publicistici oslabela individualna volja nad skupno jezikovno normo. Za ta čas je značilno tudi zavestno zanikanje gorenjske prvine v knjižnem jeziku v imenu regionalne naravnosti glavnih besednih umetnikov tega časa in jezikoslovcev (Levstik).

3 Pri uravnavanju norme slovenskega knjižnega jezika ima pomemben delež tudi besedna umetnost. Zanje je značilen velik časovno-

-slogovni razpon od romantike preko različnih vrst in stopenj realizma do nove romantike oziroma moderne. V tem okviru je prihajalo do sožitja in spopadanja dveh slogovnih naravnosti, retorike, ki se je naslanjala na kulturno tradicijo, in »naravne« poetike živega jezika, ki so jo ne nazadnje pospeševale tudi družbene preobrazbe. Zdi se, da je prav to sožitje in spopadanje dveh jezikovnoslogovnih nazorov, omogočilo po eni strani številne »nenaravne« posege v jezikovno normo, po drugi strani pa »naravni« poetiki in slovenskem konceptu norme pomagalo zmagati.

POLITIČNI IN SOCIALNI DEJAVNIKI PRI IZOBLIKOVANJU SLOVENSKEGA KNJIŽNEGA JEZIKA V 19. STOLETJU

Vsak pismeni kakor tudi knjižni jezik je navadno utemeljen s političnimi in ob tem tudi družbenimi, socialnimi dejavniki, ki sprožijo tako nastanek kakor tudi preoblikovanja kulturnega naddialekta.

To dejstvo je mogoče ugotavljati tudi v primerih, kadar je zapisov malo in so se institucije sčasoma prevrednotile, kakor je to bilo v zgodovini slovenskega naroda in knjižnega jezika.

Zgodnji nastanek slovenskega pismenega jezika – kakor je iz desetega stoletja izpričan z *Brižinskimi spomeniki* (verjetnim prepisom besedila iz devetega stoletja) je utemeljen v prvi vrsti z obstojem karantanske kneževine in njenimi institucijami, ki so potrebovale nevsakdanje jezikovno izrazilo. Dejstvo, da je bil slovenski jezik zapisan v besedilih za versko-oznanevalne in obredne namene, tako kot je bilo tudi z drugimi »barbarskimi« jeziki zgodnjega srednjega veka, je utemeljeno s posebno politiko pokristjanjevanja, politiko, ki je bila sestavni del zavojevalnokulturne politike Karla Velikega: ta je izrabila razlagalni način irskega misijona v nasprotju z nasilnim pokristjanjevanjem, ki so ga bili deležni nekateri severni Slovani.

Največje število ohranjenih slovenskih pismenih spomenikov – z že za tisti čas značilno delitvijo na zvrsti (cerkveno, uradnovalno, umetnostno) je iz petnajstega stoletja, čeprav so priče slovenskega pismenega jezika ohranjene v drobcih iz vsega srednjega veka (imena, glose, ledinska imena v urbarjih itd.). To dejstvo se ujema s časom vse večje pismenosti, ne nazadnje z ustanovitvijo novega središča na Slovenskem, ljubljansko škofijo, ki je z enklavami po malone vsem slovenskem ozemlju na svoj način povezovala dežele s slovenskim prebivalstvom. Razširjenost besedil, napisanih v prvi podobi slovenskih pismenih jezikov druge vrste (B₁), za katero so značilne nekatere koroško-gorenjske posebnosti, v kra-

Prvič objavljeno kot *Politični in socialni dejavniki pri izoblikovanju slovenskega knjižnega jezika v XIX. stoletju*, Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1975, 15 str., v tipkopisu kot dodatek k 11. zborniku SSJLK.

Upoštevanj so tudi nekateri rokopisni popravki na avtoričinem tipkopisu.

jih z drugačno govorno osnovo (Koroška, Kranjska, slovenski Zahod) nas opozarja na upravno-združevalno vlogo slovenskega pismenega jezika v okviru cerkve (zlasti v 15. stoletju). Iz tega razdobja imamo izpričana tudi pismena jezika B_2 in B_3 , katerih govorna podlaga in deloma črkovni tip sta drugačna od B_1 .

S humanizmom in renesanso je na začetku novega veka in ob ugodnejših idejnonazorskih izhodiščih v 16. stoletju vzniknila tako imenovana protestantska slovenska cerkev; zanjo je poleg drugih (teoloških) značilnosti pomembna predvsem izključna raba slovenskega jezika. Slovenski knjižni jezik je postal v tem času izrazit združevalni dejavnik v deželah, koder so slovensko govorili z različnimi narečnimi osnovami. Skupni kulturni jezik je postal tako že v 16. stoletju pomembno oporišče za izoblikovanje časa in tedanjim razmeram primerne stopnje slovenske narodne zavesti. Na njegovo podobo je v odločilni meri vplivalo dejstvo, da je bilo novo cerkveno središče sredi slovenskega ozemlja Ljubljana, in tudi, da je bila Ljubljana v tistem času razmeroma veliko mesto s slovensko večino prebivalstva. Izbira središčnega govora (ob pismenem B_1 in B_2) za govorno podlago slovenskemu knjižnemu jeziku je dejstvo, ki je odločilno ves razvojni potek slovenskega jezika do današnjih dni.

Po protestantski dobi je knjižni jezik dogovorno, manj institucijsko, obvezoval vse pišoče, ki so se skušali držati enotne norme, pisali *more gentis*, upoštevali za izhodišče jezik ljubljanskega središča, zaradi lažjega sporazumevanja brez redukcije (Schönleben 1672) – medtem ko so v govoru ohranjali pokrajinsko obarvanost (*more regionis*), kar je spet v skladu z pokrajinsko zavestjo 17. stoletja.

Knjižni jezik je tako zmeraj opravljal povezovalno vlogo med prebivalstvom; razvijal se je iz prvotnih pismenih jezikov v semantičnih okvirih, ki so bili določeni z namenom besedila – in v podobi, ki so jo narekovali nejezikovni dejavniki, kakor upravno in cerkveno središče. Osnovo knjižnojezikovne konvencije so po presoji socialnih dejstev postavljali pisci, njihov pogled na jezik je od protestantske dobe sem tudi bolj ali manj eksplicitno sporočen, tako da lahko z analizo razkrijemo stopnjo jezikovne izobrazbe in normativnih prizadevanj posameznih piscev, pa tudi njihovo vključitev v družbeno in politično življenje časa.

Šele v 18. stoletju postane poleg pisca, pri nas v največji meri duhovnika – pisali pa so tudi laični izobraženci –, pomemben tudi bralec oziroma poslušalec, torej naslovnik sporočila. Na tej podlagi se razvije nova zvrst knjižnega jezika, jezik poljudno nabožnega in poučnega slovstva, to pa ob

geslu, da naj knjiga ne odtuja bralca, pospeši ob nekaterih zunanjih pobudah (političnega značaja) tudi nastanek dveh regionalnih variant knjižnega jezika ob dosedanem središčnem, kranjskem (koroške in štajerske; prekmurskih knjižnih jezikov ne upoštevam, saj na usodo osrednjeslovenskega knjižnega jezika niso vplivali).

V vsem tem dolgem obdobju nastajanja in ustaljevanja govorimo lahko o politični vlogi kulturnega naddialekta posredno, o njem sklepamo iz dejstev, kako se je razvil, in iz podatkov, kako je obstajal. Edina vidna izjema v tem razvoju je obdobje protestantizma, ko je postajal slovenski knjižni jezik sredstvo osebnostnega in narodnostnega ozaveščanja.

Od druge polovice 18. stoletja naprej pa je slovenski knjižni jezik čedalje bolj odločilen skladnik v boju najprej za kulturnopolitično, nato za politično osvoboditev naroda v sodobnem pomenu besede. Ta nova, ne več zgolj bivanjska vloga slovenskega knjižnega jezika v slovenski družbi, marveč vloga »orožja« v oblikovanju moderne narodove samobitnosti, je seveda povzročila vrsto razprav in posegov, trajnih ali enkratnih, posegov, ki so v določenem smislu odločilno vplivali tudi na oblikovanje današnje norme slovenskega knjižnega jezika.

Za slovenski knjižni jezik v 19. stoletju je značilno, da se je v svojem osnovnem razvojnem poteku oblikoval na temeljih izročila in še naprej tako, da so njegovi oblikovalci zavestno opuščali tiste posebnosti dotedanje norme, ki so jih imeli za dialektne (redukcija, pisava *u* iz *o* pod dolgim naglasom itd.). Na drugi strani so za to obdobje značilni številni, bolj ali manj svojevoljni posegi v jezik, posegi, ki imajo vse močnejše in bolj določeno politično in socialno izhodišče.

Proces končnega ustaljevanja slovenskega jezika v 18. stoletju je zaznamovan s političnimi in socialnimi okoliščinami razsvetljenega stoletja: te so poskrbele za spremembe, ki začenjajo nove poglavje v slovenski kulturni zgodovini in zgodovini knjižnega jezika. Kakor so bila uradovalna besedila dotlej poloficialna, saj so jih hranili pretežno v arhivih, se poslej poleg arhivskih zapisnikov pojavijo tiskani uradni prevodi cesarskih patentov. Kaže, da jih pretežno prevajajo v Ljubljani, potem pa prirejajo, tiskajo in razpečavajo po drugih središčih. To dejstvo seveda vpliva na ustaljevanje norme knjižnega jezika, naslonjenega na središče.

Kljub temu je jezikovna situacija v 18. stoletju zapletena: zaradi ozira na novo plast bralcev, pa tudi zaradi omenjene sprostitve govorne norme je tradicionalna norma z osnovami iz 16. stoletja do 17. stoletja naprej prekrita z novo normo, ki je zapis izreke. Prekrivajoča se raba se kaže z različnim

dvojnimi zapisom: po pisni tradiciji in po govoru. To povzroča čedalje večji vtis lokalnosti knjižnega jezika, od tod po eni strani potrebe po regionalnih variantah za preprostega bralca – po drugi strani pa debata o enotnem knjižnem jeziku. Posledica izrazite lokalnosti je najbolj očitvena v primeru Pohlinove intervencije, saj se pokaže v obliki težnje po normiranju lokalnega substandarda za novo knjižno normo. Ta pojav sproži znano teoretično in praktično reakcijo zunaj Kranjske z že omenjenimi regionalnimi variantami, od katerih ima zlasti Štajerska v začetku 19. stoletja nekaj časa ambicije prerasti v poseben knjižni jezik, vendar štajerski knjižnajezičkovni proces ni dovolj enovit, zato tudi ta norma ne preraste okvirov. Ker torej pišejo konec 18. stoletja v vsaki slovenski deželi, nekako drugače, Kopitar to stanje registrira leta 1808 v slovnici že z naslovom (*Gramatika slovenskega jezika na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem*). Za normo, naslonjeno na 16. stoletje, postavi prenovljeni osrednjeslovenski, »kranjski«, knjižni jezik, opisuje pa tudi jezikovne pojave in navade drugod.

Ob ureditvi avstrijskega šolstva (1774) prihaja vprašanje prvega jezika (materinščine) čedalje bolj v ospredje. Posebej pomembno je to v deželah z nenemškim maternim jezikom. Po zaslugi Blaža Kumerdeja je pri nas slovenščina določena kot začetni jezik izobraževanja v najbolj razširjenih trivialkah, tem je cilj naučiti nemško s pomočjo slovenščine – rezultat pa v marsikateri slovenski pokrajini predvsem v tem, da so se naučili slovensko brati in pisati. V uradnih ustanovah je bil slovenski knjižni jezik (tudi narečje) fakultativna varianta. Posebej kaže poudariti še razmah umetnostnega besedila v *Pisanicah* in drugih prizadevanjih, tudi v štajerskem jeziku (Modrinjak), kar pa ne obstane in se ne razvije v svoji smeri. Usoda slovenskega knjižnega jezika je bila v tem času v veliki meri odvisna od hotenja, potreb in zavesti vodilnih izobražencev, da ustvarijo za funkcijo sodobno razvejan knjižni jezik, na drugi strani od pritiska tistih, ki so znali predvsem slovensko.

Na tej stopnji socialnega in družbenega ozaveščanja se je (zavednim) slovenskim izobražencem glede knjižnega jezika, njegove vloge v javnosti in pri oblikovanju narodove zavesti odprla prva skupina vprašanj. Vedeli so – za to spoznanje je pomembna tudi živa zveza s kulturno Evropo – da uradni nemški jezik v javnosti in nemško časopisje (čeprav prinaša tudi prispevke v slovenščini) ne pogojujeta širokega slovenskega življenja in ne peljeta v izoblikovanje narodove samobitnosti. S pogledi na slovensko narodno skupnost (ne enako močnimi v vseh slovenskih deželah) je po protestantski dobi in po pokrajinskem patriotizmu 17. stoletja v času

okrog francoske revolucije in po njej prvič prišlo do zaokroženega zgodovinskega koncepta (Hanžič, Linhart), s tem pa se je spremenilo tudi razmerje do slovenskega knjižnega jezika. Že v prejšnjih razdobjih so slovničarji povzemali ugotovitve o sorodnosti in povezanosti slovenskega jezika z drugimi (slovanskimi) jeziki, zdaj pa so ob novi jezikoslovni znanosti izrabili sorodnost in nekatera zgodovinska dejstva za romantično predstavo o znameniti »zgodovini« slovenskega jezika: v novo slovenščino naj bi peljala neposredna pot iz stare cerkvene slovanščine. Tega gledanja (panonska teorija stare cerkvene slovanščine) niso opustili niti po opozorilih Šafařika, Jagića, Oblaka in drugih (Marn 1888), čeprav so za Miklošičem pravilno izpeljevali iz »staroslovenščine« tudi »bolgarščino«. Novoslovenščina, ki naj bi se razvila iz stare, naj bi po njihovem obsegala tudi vse kajkavsko ozemlje. Panonska teorija stare cerkvene slovanščine (njen najvidnejši zagovornik je bil pri nas Kopitar, kasneje – vsaj za posege v knjižni jezik – je najbolj vplivala na Levstika) je imela poleg političnega pomena tudi veliko vlogo pri oblikovanju norme slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju (argumentacije za sprejemanje »novih oblik«, levstikovanje, stara cerkvena slovanščina kot merilo za določanje slovenske norme). Pri tem so se nekatera določila obdržala, in sicer tista, ki so bila kakorkoli v soglasju z vzorci slovenskega jezika (dialektov), medtem ko so druga (s samovoljnim določanjem oblike po cerkveni slovanščini) ostala v zgodovini slovenskega jezika kot epizode.

Družbenopolitične razmere v prvi polovici stoletja omogočajo veliko prostora oblikovanju spoznanj, s katerimi so se slovenski posamezniki odzivali tokovom časa in ob velikih zgodovinskih preobrazbah sveta iskali rešitve za ne zelo veliko narodnostno skupino Slovencev. – Za koncepcije, od katerih so številne vplivale tudi na oblikovanje knjižne norme, je bilo pomembno, iz katerega zornega kota so nastale: za predstavo o možnem in smiselnem razvoju slovenščine na primer ni bilo vseeno, da je Kopitar gledal na slovenske razmere večji del svoje zrele dobe iz dunajske perspektive.

Zanj, ki je zaradi svoje odsotnosti z domačega prizorišča opazoval dogajanje na Slovenskem v luči mednarodnih političnih razmotrivanj, ki se jih je deloma tudi sam udeleževal (s korespondenco in z osebnimi stiki), je razumljivo oddaljeno posploševanje socialnih razmerij pri Slovencih. Nekako do konca 18. stoletja je socialna distribucija slovenskega jezika jasna: slovenščina je jezik vsakdanjega notranjega sporazumevanja med prebivalci – edini jezik tistih, ki niso potovali ali živeli v vsakdanjem stiku s svetom in tujo kulturo oziroma bili priseljenci od drugod. Kaže, da to v največji

meri velja za kmeta, vendar zaradi živahne trgovine še to za kmeta iz nekih odročnejših krajev. Notranje sporazumevanje v slovenskem jeziku je izpričano za vse sloje: od kmeta do fevdalca preko številnih vmesnih kategorij, ki jih poenostavljena zgodovinska predstava navadno zanemarja.

Za jezikovne navade odločilna je bila izobrazba; ker je bila ta socialno omejena in zlasti v 17. stoletju pretežno latinska, nato še nemška, se je zgodilo da so v 18. stoletju izobraženci (ne glede na poreklo) za medsebojno sporazumevanje uporabljali pretežno nemščino, pa tudi druge jezike. Ob tem kaže posebej poudariti, da so reforme v 18. stoletju vpeljale tudi čedalje bolj dosleden birokratski sistem. Uradništvo je moralo uradovati enotno. In čeprav imamo še za 18. stoletje izpričane naravnost vzorne primerke prisežnih obrazcev za mestne sodnike in sporočena imena tistih, ki so s prisego potrdili tudi določeno jezikovno navado v oficialnem življenju, vse bolj prevladuje nemščina kot enotni povezovalni jezik v cesarstvu. Takšna jezikovna raba zlasti v mestih je podobno kot danes v slovenskem zamejstvu vplivala tudi na govor: deloma iz potrebe po novih izrazih, ne nazadnje pa iz sodobnih pobud, kakor so v navadi med jeziki v stiku (torej tudi iz neke čustvene motivacije), so ljudje uporabljali tuje izraze bodisi citatno, polcitatno ali prilagojeno domačemu vzorcu.

Ob takem položaju in ob romantičnih izhodiščih, naslanjajočih se na klasicistično filozofijo, ter ob dolgoletni razpravi s pomembnimi jezikoslovci (Dobrovský) je razumljivo, da je Kopitar izdelal idealistično zamisel slovenskega jezikovnega razvoja, zamisel, ki je deloma izviral iz takratnega jezikovnega položaja (ob krepitvi deželne oblasti je prišlo do zapiranja pokrajin, v jeziku, zlasti v izgovoru pa do vse bolj regionalno obarvanih modifikacij osrednjega knjižnega jezika). Z razvojem mest se je razbohotila tudi mestna govorica v nove socialne podzvrsti, zlasti v substandard, ki je veljal za neestetskega: zanj niso bili značilni samo privzeto besedje in frazeologemi, ampak tudi sintaktične zveze. Spodbude iz sodobne filozofije, ugotovitve mlade slavistične znanosti, primerjanje položaja Slovencev z drugimi Slovani (historični spomin na prvo državo in sodobna ujetost v dežele), romantična zanesenost ob primerjanju Slovanov z večjimi skupinami germanskega, nemškega ali romanskega, italijanskega prebivalstva, vse to je Kopitarja spodbujalo k načrtovanju bodočnosti Slovanov in Slovencev, bodočnosti, v kateri bodo morale odigrati odločilno vlogo jezikovne navade. Prvo načrtovanje sodi v začetek stoletja: vsi Slovani naj bi se odločili za skupno pisavo (latinico) – temu bi bil pripravljen žrtvovati tudi slovenski knjižni jezik (tudi jezik naj bi bil za vse Slované skupen). Kasneje

mu je šlo za slovenski knjižni jezik: ob spodbujanju k novemu črkopisu je želel tudi popise vseh glavnih govorov (zato je spodbujal obe slovnici štajerske variante knjižnega jezika), ob redukciji posebnega naj bi ostalo, kar je skupnega vsem govorom – in to naj bi bila osnova skupnega slovenskega knjižnega jezika. Ta idealni, v vseh prvinah slovanski jezik, bi moral biti seveda tudi v besedišču kar se da prvinski, prost tujih izrazov, po črki in duhu »slovanski«. ⁸⁴

Naša, v veliki meri poenostavljena in shematično predstavljena stališča so našla svoj odmev pri nekaterih razumnikih, ki so v začetku 19. stoletja nadaljevali s programom razsvetljskega preporoda. Gibanje, ki je pritegovalo sicer vedno večje število izobražencev – »aktivistov« slovenskega jezika in kulture, je stopnjevalo tudi individualistična spoznanja o možnostih posameznikovih posegov v knjižni jezik. ⁸⁵ Te posege je seveda zaradi zastranitev, ki so jih nakazani, predvsem Kopitarjevi pogledi imeli v v slovenski jezikovni realnosti, zavrnil Matija Čop (*Slovenischer ABC-Krieg* v posebni prilogi *Ilirskega lista* od 13. do 30. marca 1833), ki je opozoril, da tako ravnaajo zlasti pisci tistih narodov, ki nimajo pomembne literature v svojem jeziku, ter opomnil – predvsem v zvezi z uvajanjem novih črk – da v slovenščini ni tako malo in nepomembnega natisnjenege, da bi lahko brez škode prešli na novi črkopis in z njim sprejeli pravopisno-pravorečne rešitve.

V luči pogledov, zlasti pa pokrajinske jezikovne različnosti, ki je pomenljivo vplivala tudi na razločke pri normi, kakor so jo poučevali na obeh licejskih stolicah za slovenski jezik, v Gradcu (prim. Kidrič 1934: 118) in v Ljubljani, in iz vzporednih pobud kot pri črkopisu je prišlo tudi do pretiranja z »aktivistično« žanrsko zvrstjo poučnega nabožnega in laičnega slovstva, ki so ga ob sicer visoki stopnji cerkvenih besedil gojili predvsem v ljubljanskem središču, medtem ko se na obrobju kažejo bolj ali manj izrazita tudi zasebniška (rokopisna) prizadevanja po sodobnem pesniškem ustvarjanju v slovenščini (z nadihom romantike), ki pa ostanejo deloma

⁸⁴ »Pa tudi med kmézhkimi ljudmi je she veliko sbródené Krajnhine, in zlo kmet fe fzhafama te kolobozje tako pervadi, de miſli prav lepo povedati, zhe poſtavim nameft: *ſim ſpoved opravil*, rezhe, *ſim ſpoved dôlj poloshil*. Skorej bi ga vpraſhal, kam jo je položil, na tlà ali pod klop? Ta kolobózja veſ krajnfki jeſik obrusdá, in ga ptujim flovenzam perofstudi, in Krajnza po nedoloshnim v'ſanizhovanje ſpravi« (Ravnikar 1815).

⁸⁵ »Pa, rezhi po pravizi, niſim jih beſedí veliko jifkal nè po Gorenſkim nè po Dolenſkim, ampak po ſvojim ſim ſpifal, kakor ſim jih fe nekadaj v' fvojimu kraju paſtir ſhe navu-zhil« (Ravnikar 1815).

v rokopisu (Urban Jarnik, Štefan Modrinjak; tudi J. N. Primic in drugi). Pretirano naglašeno spodbujanje zgolj enega tipa literature, ki je potegnilo za seboj celo ustvarjalce resnejšega formata (V. Vodnik), je imelo poleg jezikovnih (jezik besedne umetnosti je bil omejen v sporočilno-vzgojni vlogi besedil) tudi pomembne socialne posledice: ustvarjalo je jezikovne pregreje med izobraženci in neizobraženci. Prvi so svoje duhovno življenje (aktivno in pasivno) živeli v nemščini in drugih jezikih, jezik besedil za drugo skupino prebivalstva je vseboval prvine ljudske pripovedi in se ni povzpел na stopnjo literarne oblikovanosti. (Tak položaj je – kolikor so ga nekateri razumeli kot danost – odpiral prostor špekulacijam glede podobe in sporočevalske funkcije slovenskega jezika, kar je sprožilo razpravljanje o značaju slovenske besedne umetnosti: tudi zanjo naj bi bil značilen funkcijski razvoj na isti ravnini, kot jo je predstavljalo nabožno in poljudno poučno slovstvo. Posledica take usmeritve bi bil ustrezno enovit, »ljudski« jezik: poljudnega obveščanja, publicistike, poučnega slovstva, poučne besedne umetnosti. Za te poglede je bila idealna jezikovna raven kmečka govorica (prim. drugi citat iz Ravnikarja) in besedna umetnost po vzorcu srbske ljudske umetnosti; seveda je to moralo zasenčiti vrednote tiste ljudske umetnosti, ki je stoletja živel pri nas ob naslonitvi in oplajanju z evropskim slovstvom in zametki domačega.)

S političnega in družbenega vidika enako usodno pa je bilo spoznanje, ki je sledilo iz teh jezikovno-literarnih sanj nekaterih slovenskih ustvarjalcev v 19. stoletju: jezik izobražencev je možno poljubno izbirati; če so za to »višji«, politični razlogi, bi ga kazalo zamenjati za jezik, ki ima večji areal sporazumevanja, ne nazadnje v naslednji etapi našega jezikovnega razvoja za ilirščino, čeprav je treba pri tem poudariti, da Kopitar v to smer ni nikoli razmišljal, razen v zgodnji dobi zagovarjanja enotne slovenske pisave, vendar kakor kasneje Matija Majar, predvsem s perspektivo skupnoslovenskega jezika.

Toda pri vseh teh poskusih, ki so izvirali iz ocen političnih razmer in socialnega položaja, se je slovenski knjižni jezik, zlasti v cerkveni vrsti, tudi v prvi četrtini 19. stoletja – z izjemo omenjenih ekstremnih posegov in stališč – še naprej razvijal iz tradicije, v kateri je pri ustvarjanju norme od Trubarja naprej značilno že omenjeno odpravljanje izrazitih narečnih posebnosti v pisavi, občasno pa tudi puristično izganjanje zlasti iz nemščine prevzetih besed in zvez. V začetku 19. stoletja je bil ta jezik natančneje določen s Kopitarjevo (1808) in Vodnikovo (1811) normo; te so se držali vsi tisti, ki niso kasneje podlegli Metelkovemu vplivu. Skrajni posledici prej omenje-

nih razumniških političnih in socioloških spoznanj – ob strogem režimu Metternichovega absolutizma – sta bili Metelkova regionalna norma osrednjega jezika, ki je imela zaradi črkovnih možnosti v govoru izrazito narečni značaj, in Dajnkov zapis štajerskega jezika. Zaradi osrednjosti se je verjetno zdela Metelkova norma Čopu pomembnejša in usodnejša od Dajnkove na štajerskem obrobju. Prav v luči tradicije skozi stoletja oblikovanih pisnih navad kaže razumeti neobstojnost in kratkotrajnost omenjenih socialno-političnih stališč in posegov v podobo slovenskega knjižnega jezika.

Obračun in s tem zaključek prve etape tega razvoja s pomembnimi socialni-političnimi implikacijami je črkarska pravda z omenjeno znamenito razpravo filologa Matija Čopa, ki je v retorično dovršenem traktatu pokazal izjemno poznavanje slovenskega jezikovnega izročila, celo za današnje jezikovne poglede sprejemljivo razumevanje jezikovnega sistema – poleg znane vsestranske literarne razgledanosti. Pomemben je pri njem zlasti estetski vidik knjižne norme, kakor so ga pred njim poudarjali že drugi (na primer v slovnici Vodnik). Čop je dosledno zavračal reducirane oblike, ki so bile v knjižni normi že od protestantov, še v večji meri pa od prekrivanja knjižnega jezika z govorom v 18. stoletju, torej oblike, ki jih še Vodnik imel v slovnici za »lepe«. Čopov razlog je bila blagoglasnost jezika. Estetski kriterij umetnostnega (in s tem knjižnega) jezika je doživel svojevrstno interpretacijo tudi v Prešernovi satirični pesnitvi z naslovom *Nova pisarija*. Jezikovna zgodovina je ob analizi Prešernovih pogledov pozornostna na nujno socialno zaprtost namišljenega idealnega jezika – »pastirjev« in na funkcionalno neustreznost umetnostnega jezika brez estetske razvrščenosti.

Ta spopad – z razpletom, ki je sankcioniral stanje pred črkarsko pravdo in omogočil nemoten razvoj zlasti osrednjega knjižnega jezika v sodobno funkcijsko razvejanost – je imel pomembne socialne in s tem družbene posledice. Postopni razvoj sodobne mnogofunkcijskosti jezika tudi na visoki ravni, torej za sporazumevanje med izobraženci, je zapolnil vrzel v knjižni normi, ki so jo skušali tako imenovani politični »realisti« zreducirati zgolj na raven »ljudskega«, ustvarjena je bila osnova za polni razvoj slovenskega jezika v družbi, ki se je vse bolj oficialno odpirala v slovensščino. Naslednja etapa je zlasti z razmahnitvijo publicistike (*Novice*, 1843) seveda pripeljala do medsebojnega vplivanja in zlivanja obeh tipov knjižnega jezika, toda to je že novo poglavje našega vprašanja. Usoda slovenskega jezika, njegova socialna distribucija in politična vloga v boju za samobitnost je odslej več ali manj jasno začrtana.

Epizode na poti tega novega razvoja so naslednje: ob urejanju razmerij v normi osrednjeslovenskega (še zmeraj kranjskega) knjižnega jezika in ob uradni prepovedi Dajnkove in Metelkove pisave izbruhne problem jezikovne norme v drugih pokrajinah, zlasti na Štajerskem. Središče slovstvenih in duhovnih prizadevanj je bilo deželno središče Štajerske, Gradec, v katerem so se izpostavljeni pritiskom, značilnim za narodno obrobje, znašli številni mladi izobraženci; med njimi je zlasti po svoje slovstvenem delu najbolj znan in viden Stanko Vraz. Ker ni obvladal osrednjeslovenske knjižne norme, štajerska pa se iz še nepojasnjenih vzrokov v umetnostni zvrsti ni uveljavila (Modrinjak), je Vraz predlagal Prešernu jezikovni kompromis s tem, da bi v osrednjo knjižno normo sprejeli nekaj novih oblik, značilnih za štajerske govore, kar se je dve desetletji kasneje v novih okoliščinah tako ali tako zgodilo, vendar pod drugačnim političnim predznakom. Ko je Prešeren, zavedajoč se izročila, to zadevo zavrnil kot nepotrebno (čeprav je že Murko nekatere štajerske oblike nakazal kot primernejše za knjižno normo), je Vraz opustil slovenski kulturni prostor in začel v Zagrebu pisati v novi štokavščini, češ da bo njegova pesem širše odmevna v tem jeziku, učiti pa bi se moral prav tako osrednje slovenščine (!). Ilirska epizoda v naši kulturni zgodovini je sploh predvidevala za izobražence sprejetje skupnega jezika s sosednjimi Hrvati (sestavljenega iz obeh jezikov ali kar novoštokavskega), da bi bilo sporazumevanje mogoče na večjem ozemlju. To stališče se je kljub epizodnosti in izrazito slovenskem razvoju občasno ponavljalo pri posameznikih prav do nastopa moderne, nato še tu in tam v novih razmerah v našem stoletju. V tej smeri je pomemben Cigaletov poskus znanstvene terminologije (1880), kjer je v uvodu pojasnil zavestno privzemanje izrazov, ki so skupni tudi hrvaški literaturi. S političnega vidika pomembno je, da so bili ti posamični poskusi prilagajanja enosmerni, to je, da so se prilagajali Slovenci, ne pa narobe.

Poleg spoznanja nesmiselnosti in neučinkovitosti teh umetnih posegov v jezik je bilo tudi to politično razočaranje razlog za umiritev v jezikovnem življenju Slovencev. Preostalo je na tej stopnji le sprejetje gajice, črkopisa, ki ga je pred desetletji nasvetoval Dobrovský.

Novo poglavje v zgodovini slovenskega knjižnega jezika predstavlja sprejetje tako imenovanih novih oblik (1851, 1852). Ta dogodek je povezan z novo, v političnih deklaracijah leta 1848 (»Slovenija«, Matija Majar) jasno definirano vlogo slovenskega jezika v boju za politično samobitnost naroda. V tej zvezi sta se glede podobe knjižnega jezika, ki bi prevzel tokrat *per definitionem* vlogo skupnega izrazila (po zgledu drugih knjižnih jezi-

kov) izoblikovali dve stališči. Prvo, zmerno, čeprav je v nekem smislu povezano z duhom utopičnega vseslovanstva, je na poti zblíževanja slovenščine z drugimi slovanskimi jeziki (Matija Majar) prinašalo sugestijo zamenjave nekaterih oblik dosedanjega osrednjega knjižnega jezika z oblikami iz drugih, obrobnih narečij, deloma tudi ob podpori stare cerkvene slovanščine. Iz deklinacije so bili tako odstranjeni nekateri sinkretizmi, znani tudi iz drugih slovanskih jezikov oziroma njih kasnejšega razvoja, pri nas tipični predvsem za središčne govore. – Drugo, socialno ekstremno stališče je v nekem smislu modifikacija opisanega Kopitarjevega socialnega razlikovanja in omogoča oziroma opravičuje posege v knjižni izraz iz zornega kota razreda, ki je takrat zmagovito prevzemal oblast: ki je potreboval knjižni jezik kot hrupno izrazilo, iz krepkih, zvonečih besed (Koseski), ki naj »budijo duha«, »pozivajo v boj« (Razlag, publicistika okrog 1848, »lunin jezik«). Tak jezik bi bil seveda drugačen od jezika preprostega ljudstva in tudi od dosedanjega osrednjega knjižnega izročila, omogočal bi sam po sebi tudi primerne socialne razločke. Čeprav tudi ta jezikovna epizoda ni bila obstojna, se je afektirani izraz v nekaterih krogih in besedilih vendarle obdržal, tako da je z njim kritično poravnal račune šele Fran Levstik, ki je jezik »jare gospode« napadel v znamenitih *Napakah slovenskega pisanja* (1858).

Levstik je takrat še zagovarjal potrebo po klenem, »ljudskem« izrazu, čeprav glede na dejstvo, da je pisal v tradicionalnem knjižnem jeziku, ni prav jasno, ali kaže razumeti pojem »ljudski jezik« v tem besedilu kakor pri Kopitarju, ki se zavestno ozira h kmečkemu – ali pomeni »ljudsko« Levstiku tisto, kar je naravno, v duhu slovenskega jezika in daleč od vsiljivih posegov razglašanih zanesenjakov. Izraz »ljudski« se do danes ponavlja v normativnih načelih slovenskega jezika, čeprav je ostal v svojih socioloških razsežnostih nepojasnen, posebej še, ker so se socialne kategorije nosilcev slovenskega jezika spremenile: danes je jasno le to, da ta izraz ne pomeni več zgolj in samo narečja oziroma krajevne govornice.

Naslednjo – in poslednjo stopnjo posegov v slovenski knjižni jezik v 19. stoletju predstavlja obdobje pospešene slavizacije, to je nasilnega in predvsem često nepotrebne sprejemanja morfoloških in sintaktičnih oblik, besedja, posebej še terminologije iz drugih slovanskih jezikov, zlasti iz srbohrvaščine, češčine in ruščine. Ta skrajna smer je tako kot prejšnje epizode v zgodnjemeščanski dobi zgodovine slovenskega jezika največkrat bolj izrazita zaradi posebne, nove funkcije knjižnega jezika v 19. stoletju – funkcije nazorske etike. Kakor je bilo ob pospešenem razvoju znanosti

sprejemanje nekaterih izrazov nujno – ti so se vrasli v jezik in obdržali do danes –, je bilo privzemanje besedja zaradi etikete, zaradi pripadnosti slovanski in tedaj že izoblikovani južnoslovanski politični misli, muha enodnevnica. Ta dan je sicer trajal skoraj tri desetletja, zajel je publicistiko, ne pa v taki meri tudi leposlovja – in se je končal nekako z vzgibom najbolj izrazito slovensko poudarjene smeri v naši kulturi nasploh, z nastopom moderne. Posledice sprejemanja slovenskih izrazov so dobro vidne iz primerjave dveh velikih slovarjev tega časa, nemško-slovenskega Cigaletovega (1860) in slovensko-nemškega Pleteršnikovega (1894/95). V umetnostnem jeziku moderne, pa tudi že pri predhodnikih, na primer v esejistiki Janka Kersnika, imajo slovanske prevzete besede posebno stilistično vrednost določene afektacije, ki jo omogoča slogovna razgibanost konca stoletja. Zanimivo pa je, da je na severnem in zahodnem obrobju občutek za te slavizme oslavljen še v našem času, ali pa je mogoče, da te izraze v teh področjih uporabljajo iz istih obrambnih razlogov, kakor so bili v osrednji slovenščini 19. stoletja. – S Škrabčevim prizadevanjem (1870) se je ob naslonitvi na tradicijo in osrednje govore uredila in ustalila tudi izreka knjižnega jezika, meščanska prizadevanja liberalcev, da bi brali »po črki« (elkanje), so propadla v dvajsetih letih našega stoletja.

Pričujoči shematični prikaz razvoja slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju nam je pokazal, da je bil z nastopom meščanstva tradicionalni tok slovenskega knjižnega jezika v svojem razvoju sicer moten, vendar nikoli občutneje spremenjen ali pretrgan. Pri analizi zgodovine knjižnega jezika moramo biti zaradi tega pozorni na politične in socialne dejavnike, ki so dajali posameznim obdobjem tega stoletja izraziti predznak, seveda pa moramo znati oceniti pomembnost oziroma nepomembnost posameznih pojavov, kakor je to storil Ivan Prijatelj v znameniti *Borbi za individualnost slovenskega knjižnega jezika*, v študiji, ki je že s svojim naslovom opozorilo, kajti tega boja slovenski knjižni jezik v 19. stoletju pravzaprav ni bil več potreben: saj je bila njegova individualnost izoblikovana že pred stoletji.

SLOVENSKI KNJIŽNI JEZIK V BENEŠKI SLOVENIJI

16.1 UVOD

Beneška Slovenija, pokrajina na robu slovenskega ozemlja, ki je bila deležna drugačne zgodovinske usode kot večji del slovenskega prostora, je pritegovala in priteguje raziskovalce zlasti s svojimi posebnostmi⁸⁶ v jeziku, v navadah, v kulturi. Ta prvi pristop je razumljiv, saj primerjava posebnosti najprej izpostavi. Poznati tipične značilnosti pokrajine pa ni pomembno samo za strokovnjake, pomembno je za samospoznavanje Beneških Slovencev samih in s tem za poglabljanje pokrajinske zavesti; to pa je prav gotovo prva oblika širše kolektivne zavesti.

Seveda pa poznavanje zgolj tipičnih značilnosti ne zadošča za dejansko razumevanje življenja in tudi za samospoznavanje ni dovolj izčrpno. Čimbolj so namreč zaradi različnih okoliščin razmere zapletene, tembolj se kaže, kako potrebno je vsaj v obrisu poznati glavne silnice, ki so vplivale in vplivajo na življenje in obnašanje. Zgodovinska izkušnja, tudi če se zdi napol ali docela pozabljena, močnejše vpliva na sodobne odločitve, kakor je to v siceršnji sodobni zavesti.

Drugačnost Beneške Slovenije v družbi s sosednjimi pokrajinami je bila omenjena že v davнинi, saj jo kot deželo Slovanov najstarejše listine

Prvič objavljeno kot *Slovenski knjižni jezik v Beneški Sloveniji* v zborniku *Govor, jezik in besedno ustvarjanje v Beneški Sloveniji: prvi cikel predavanj na Benečanskih kulturnih dnevih v Škrutovem (Sv. Lenart) leta 1973–74*, Špeter Slovenov, Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1978, str. 93–118. Najobsežnejša opomba je bila v prvi objavi del jedrnega besedila, dodan je podnaslov *Uvod*.

⁸⁶ V mislih imam predvsem dialektologe; spis imen je okviren: npr. I. Sreznjevski 1841, G. Florinski 1894, J. Baudouin de Courtenay (študije govorov Režije, Tera in drugo narečno gradivo; bibl. glej v razpravi Jakopin 1972), Fr. Ramovš 1935, T. Logar 1972, P. Merku 1972, tudi Merku 1976 (izšlo po mojem predavanju v centru Nediža).

ločijo od romanskih pokrajin v Furlaniji.⁸⁷ Znamenja življenja na robu slovenskega jezikovnega prostora pa se kažejo – kot je to v navadi na vsakem obrobju – v vztrajanju pri starem, pa najsi gre za pravno ureditev (avtonomija do prejšnjega stoletja) ali za jezikovne posebnosti. V jeziku Beneških Slovencev pa so seveda tudi sledovi stikov z ljudstvi, s katerimi so v svoji zgodovini spričo zemljepisnega in gospodarsko-političnega položaja svoje dežele prihajali v stik, to je s Furlani, z Nemci (Kos 1955, Rutar 1899, Grafenauer 1972), z Italijani. Za terske, zlasti pa za nadiške doline je pomembno, da so bile z javno slovenščino zmeraj v zgodovini in kljub okoliščinam povezane s slovenskim jezikovnim in kulturnim prostorom.

Ob razmišljanju o jezikovnem sporočanju v Beneški Sloveniji moramo imeti pred očmi tudi dvoje nejezikovnih dejstev:

1. Beneški Slovenci so bili stoletja z mejo ločeni od večine Slovencev in njih razvoja. Čeprav so jim Benetke dovoljevale privilegij tradicionalne samouprave in je trgovina s sosedi prinesla sicer revni pokrajini celo sorazmerno blagostanje, so bili zlasti poslednjih dvesto let odrezani od izobraževalnih prizadevanj, značilnih za preostali slovenski prostor. Uvajanje šole v Beneški Sloveniji v prejšnjem stoletju je sicer malo preiskano, toda iz nekaterih podatkov (slovnice, šolanje domačih otrok, ime Trinkove učiteljice itd.) lahko sklepamo, da so obstajale osnovne oblike izobraževanja. Po »plebiscitu« in priključitvi k Italiji vpeljejo šole z italijanskim učnim jezikom, ki pa zaradi posebnih razmer v teh šolah (Rutar 1899: 60) niso imele večjega uspeha. To je imelo dobre in slabe posledice: ljudje so kljub drugačnim željam oblasti po hitrem asimiliranju prebivalstva še naprej živeli po slovensko, v svetu svojega govora, domiselnega ustvarjanja in običajev. Toda zaradi neznanja tako lastnega kulturnega jezika kakor tudi vsedržavnega so bili slabo obveščeni o sodobnem dogajanju in novih možnostih, bili so negotovi v stiku s sosedi. Vse to je omogočalo manipulacije in je imelo v neobogat pokrajini tudi usodne posledice za gospodarski razvoj ter je pripeljalo do izseljevanja.

2. Prav ta emigracija pa je prinesla pomemben premik v sodobna pojmovanja. Ob stiku s tujim svetom so prav gospodarski emigranti začutili potrebo po sodobnem sporazumevanju in znanju, kar je ob večji gospodar-

⁸⁷ »V času po končanih madžarskih navalih je tudi hriboviti in gorati svet nad Furlansko ravnino, ki ga danes imenujemo Beneška Slovenija, dobil nove dotoke slovenskih naseljenecv. Teh je bilo toliko, da so deželico, v kateri je po pričevanju beneških virov prebivalo 'drugo in posebno ljudstvo', začeli imenovati kratko malo Slovenija (*Schiavonia*), krajem v njej pa že od 13. stoletja dalje dodajali pridevek *slovenski*« (Kos 1955: 150).

ski moči počasi pripeljalo tudi do izrazitejše zavesti. Pri tem se je razumljivo vse bolj pokazala potreba po obvladovanju tiste vrste lastnega, slovenskega jezika, ki opravlja med Slovenci povezovalno vlogo pri medsebojnem kulturnem sporazumevanju, to je knjižnega jezika. Znanje slovenskega knjižnega jezika odpira možnost živega stika s slovensko kulturo drugod in udeležbe v njej preko okvirov domačega, narečnega ustvarjanja. To je pomembno zlasti v času sodobnega množičnega obveščanja in možnosti shranjevanja doslej netrajnih oblik kulturnega ustvarjanja, kakor je na primer (zborovsko) petje na ploščah in kasetah. Značilno je, da je beneško cerkveno petje vsaj deloma knjižno slovensko, v knjižnem jeziku pa pojejo tudi nekateri zbori, npr. zbor *Rečan*.⁸⁸ Deloma je v knjižnem jeziku tudi jezikovno nadvse zanimiv časopis *Novi Matajur*. V položaju, v katerem so se Beneški Slovenci znašli po letu 1866, ko jim za kulturni jezik šola ponuja zgolj jezik državne večine, z njim pa zlasti s sodobnimi množičnimi komunikacijami tudi zgolj tujo kulturo, posamezniki le počasi in sprva le redki spremljajo in se udeležujejo življenja v slovenščini.

Danes je v sodobnem družbenem jezikoslovju splošno znano, da na ljudstvo, ki razpolaga zgolj z narečjem, izoblikovanim za vsakdanjo rabo, za skromno publicistiko in morebiti za narečno umetnostno ustvarjanje, ne pozna pa lastnega knjižnega jezika in ne kulture v njem (da o zgodovini ne govorimo), večinski narodi zlahka delujejo z vsakovrstnimi pritiski s premišljenim ciljem narodnostne asimilacije. Opisana pot izobraževanja zgolj v drugem jeziku in v drugi kulturi s ciljem razviti diglosijo (na primer z beneškoslovenskim krajevnim govorom in italijanskim knjižnim jezikom) je znana kot najbolj preskušena in uspešna oblika narodnostnega pritiska.

Jezik je in mora biti danes razvit diasistem ne le v okviru vse narodne skupnosti, marveč tudi v vsaki pokrajini, saj se življenje pretaka iz vasi v mesto, iz mesta v vas, iz industrijske delavnice na kmetije, od tod v šole in druge kulturne ustanove. Na razvoj ali pozabo govorice vpliva vsaka sprememba, najsi bo v okviru domačega jezika ali v stiku s tujim svetom.

Jezik kot del življenja Beneških Slovencev tako vodi raziskovalca ne samo k odkrivanju posebnosti, marveč k pričevanju o zvezi Beneških Slovencev s slovenskim knjižnim jezikom v preteklosti. Razmere v preteklosti so namreč lahko spodbuda za nadaljevanje v sodobnosti. Prav zaradi tega je bilo – v nasprotju z običajnim iskanjem narečnega – vprašanje položaja

⁸⁸ *Senjam beneške pjesmi*, Liesa-Grmak: Kulturno društvo Rečan, 1975, kaset.

in razširjenosti slovenskega knjižnega jezika uvrščeno v tematiko *Beneških kulturnih dnevov*. Razprava zaradi odmerjenega okvira razumljivo ni izčrpna, vendar nudi gradivo dovolj opore za aktualizacijo vprašanja.

Ohranjena in doslej znana besedila, nastala v Beneški Sloveniji, segajo v 15. stoletje, čeprav viri seveda omenjajo Beneške Slovence v njihovi domovini že zgodaj v srednjem veku (Kos 1955, Rutar 1899, Grafenauer 1972). Iz ohranjenih besedil, pa tudi iz prakse v drugih slovenskih pokrajinah, smemo tudi za Beneško Slovenijo domnevati, da so v naddialektni slovenščini predvsem oznanjali verske resnice med liturgijo, slovenska pa je utegnila biti tudi cerkvena pesem (Smolik 1963). Iz spomenikov 15. stoletja, pa tudi iz prakse kasnejših stoletij lahko sklepamo, da je na zapise sicer vplival govor, po večini pa je šlo za naddialektno obliko jezika.

Ob tem deloma dokazanem deloma predpostavljanim obstajanju nekakšnega pismenega jezika v cerkvi se postavlja vprašanje, ali je bila v cerkvi edina priložnost za bolj ali manj nadnarečno rabo slovenskega jezika – ali pa je obstajalo tudi kakšno drugo, nevsakdanje, obredno sporočanje, ki naj bi spodbujalo k skupni, povezujoči vrsti jezika. V odgovor se ponujajo pričevanja o znameniti beneškoslovenski samoupravi, o instituciji županij in o »bankah«, posebnem beneškoslovenskem »parlamentu«. Čeprav je delovanje teh ustanov sporočeno v latinsko-italijanskih zapisnikih (ker so bili pisarji večji v teh jezikih pisati), je priložnost sama nedvomno spodbujala vsaj k uporabi skupnih strokovnih izrazov za poljedelstvo in tudi za upravo, kar je nujno vodilo vsaj v pogovorni koine (prim. za Koroško Grafenauer 1973). Te vrste skupno sporazumevanje je seveda lahko zajelo le nadiško in tersko območje, medtem ko je Rezija na skrajnem robu ostala izolirana, saj je bila pod drugo upravo kakor ostale beneškoslovenske doline (Kos 1955, Rutar 1899, Grafenauer 1972).

Institucija županij pa ni bila samo slovenska posebnost in so se v tem prostoru na obrobju romanskega, germanskega in slovanskega sveta podobne oblike ohranile tudi drugod. Ta samoupravna institucija je iz patriarhalne ureditve prinašala v novi, predfevdalni red staro idejo socialnih razmerij v soseski (srenji) kot skupnosti patriarhalnih gospodarstev. Slovensko zgodovinopisje zanima ta ureditev predvsem v času Beneške republike, zdi pa se, da je treba iskati, koliko so verodostojna pričevanja K. Podreke o razmerah v času po naselitvi in kasneje v srednjem veku (ne nazadnje zaradi navajanja listin s slovenskimi izrazi: *pustota, bedesclau* ...). Malo verjetno je namreč, da bi se stara institucija ohranila v čas Republike, če je ne bi – četudi okrnjeno od fevdalizma, kakor pravi Podreka – ohr-

njevali tudi poprej. Pri tem bi kazalo previdno preveriti še Podrekovo sporočilo o slovanskih knezih, kar bi utegnilo opozarjati na prvotno polno, slovensko družbeno strukturo v vseh plasteh.

Le v teh okvirih – in seveda tudi v zvezi z drugimi pokrajinami – se je slovenščina lahko razvijala, likala in se odpirala novim pomenom ter preraščala z nadnarečnim izrazjem vsakdanjo uporabnost. Tako je tudi mogoče razumeti Nicolettijevo pripombo (Rutar 1899: 110 po Podrecca 1977 [ponatis]: 28) o rabi slovenščine v nižinskih vaseh, češ da je bila furlanščina takrat nekultivirana in ni prijetno zvenela.

Zdi pa se, da bo treba tem pričevanjem dodati iz Podreke še enega, namreč o umetnostnem življenju (Podrecca 1887: 102). Čeprav sicer ni besede o kakem slovenskem izvajanju pasijonske igre na veliki petek pri cerkvi sv. Kvirina, si je drugo jezikovno obliko težko zamisliti.

Tako si lahko tudi za Beneško Slovenijo predstavimo tisti zvrstni razvoj jezika, kakor ga poznamo od drugod (Dular 1974). Omenjena posebnost zemljepisnega položaja in začetna odrezanost od koroško-kranjskega jedra slovenskega knjižnega jezika (Podreka navaja listine, iz katerih naj bi bilo razvidno, da so Beneški Slovenci veljali za skrajni rob tega jedra) je seveda morala povzročiti vsaj delno odmaknjenost. Ta se kaže na dva načina: v arhaičnejšem razvoju, na sploh značilnem za obrobje in v smeri narečne uglašenosti v notranjem predstavnem sožitju, pri čemer je v jeziku v veliki meri opazen temperament in značaj ljudstva. Iz beneškoslovenskega besedišča, ki iz kulturnozgodovinskega in antropološkega vidika doslej še ni bilo pregledano (kakor tudi drugi govori ne), zanimivo izstopajo nekatere posebnosti. Tako navaja Podreka več izrazov za latinsko besedo *patria* (Podrecca 1887): *dom*, *domovina*, *očetnjava*, *dežela* (*dasela*), *ognjišče* (*ogniske*). Pleteršnikov slovar slovensko-nemškega jezika navaja vse te izraze, Podreka pa svojega vira ne omenja; najbolj nenavaden in redek je izraz *ognjišče*, ki nas spremlja v cerkveno metaforiko, čeprav gre verjetno za dobeseden prevod iz furlanščine. Prenos konkretnega izraza z močno emocionalnim pomenom med abstraktne besede, je sicer motiviran s preprostim, nazornim predstavljanjem, omogoča in stopnjuje pa tudi posebne emocije, ki ga spremljajo. Prav tako je zanimivo, kako tuja je danes tujka iz sodobnega političnega življenja. V Novem Matajurju na primer slovenijo besedo *delegat* (*delegacija*) s skoraj že pozabljenim domačim *odposlancem*, ki učinkuje pomensko nazorneje in zato močneje.

Ob vsem tem je treba še poudariti, da za podobo razvejanosti slovenskega jezika še zdaleč ni dovolj, če se s slovenskimi govori beneških dolin

ukvarja le slovenska dialektologija. Ne zgodovina slovenskega knjižnega jezika ne sodobni družbeni prikaz razprostranjenosti slovenskega jezika nista popolna brez upoštevanja beneškoslovenskega gradiva.

16.2 ZGODOVINSKI OKVIR

Za urejeno razmišljanje o značaju slovenskega jezikovnega sporočanja v Beneški Sloveniji so seveda neogibni nekateri najnujnejši zgodovinski mejniki. Beneškoslovensko usodo kaže razdeliti na štiri glavna obdobja:

- od naselitve do začetka 15. stoletja, ko prevzamejo od patriarha posvetno oblast Benetke;
- razdobje od začetka 15. stoletja do miru v Campoformiu 1797, ko je prišla Beneška Slovenija pod Avstrijo;
- nemirno obdobje med napoleonskimi vojnami, pozneje pod Avstrijo do 1866, ko so po »plebiscitu«¹ prešli Beneški Slovenci pod Italijo (ki je bila za te pokrajine zainteresirana iz strateških razlogov);
- razdobje po plebiscitu, ki bi ga prav tako razdelili na več obdobj: a) do prve svetovne vojne in nastopa fašizma, b) obdobje fašizma in druge svetovne vojne, c) obdobje po drugi vojni do danes.

Tesnejše zveze z drugimi pokrajinami s slovenskim prebivalstvom so imeli Benečani v različnih smereh in obdobjih. Povezave so peljale najprej na sever do Koroške (od ustanovitve opatije v Možacu v 12. stoletju), kar se pomenljivo kaže v značaju starejših rezijanskih jezikovnih pojavov; drugič na Tolminsko in Bovško: ta zveza je obstajala stoletja kljub meji, sprva med Avstrijo in Benetkami. Tretja znana povezava pa je izpričana s širšim slovenskim zaledjem kot trgovska in umetnostna pot preko Tolminskega dalje skozi Poljansko dolino in Škofjo Loko na Gorenjsko. Po tej poti so izmenjavali blago in okus. Omeniti pa kaže še eno pomembno zvezo, vendar pretežno v nasprotni smeri: romarsko pot na Staro goro pri Čedadu (s tem v zvezi bi utegnili biti tudi najdba *Starogorskega spomenika!*). Pokrajinske povezave, ki so nedvomno prispevale k zavesti o sorodnosti prebivalstva s skupnim jezikom, pa je treba videti tudi v razsutih patriarhovih in plemiških posestih na celotnem slovenskem ozemlju; tovrstne komunikacije so žal premalo preiskane.

V novejšem času so povezavo pospeševale nekatere šolske ustanove, zlasti v Gorici; beneški prerodni delavci so iskali stikov s slovenskimi gibanji v središču, to pa je imelo za posledico tudi sporočila v knjižnem jeziku

(Trinko). Odprta meja in vse bolj široke možnosti srečanj – vse to so žive spodbude Benečanom, da razvijejo svoj prvi jezik na vseh stopnjah, za ožje, domače, intimno sporazumevanje – kakor za širše, bolj razumljivo tudi zunaj njihovih meja. Tak proces obeta možnosti za utemeljitev polne identitete prebivalstva beneškoslovenskih dolin, seveda ob takem hotenju Benečanov samih in vsaj danes še ne zaradi pospeševalne volje samih oblasti, ki so se več kot stoletje trudile beneškoslovensko prebivalstvo poitalijančiti zlasti z odvzemom šolanja v lastnem knjižnem jeziku.

16.3 SOCIALNI OKVIR

Zaradi živega stika s sosedi so Beneški Slovenci lahko že v zgodovini razvili polno socialno strukturo in pri njih že v preteklosti ne kaže misliti samo na nasprotje med (često tujejezičnim) plemičem (Rutar 1899) in (v revnih dolinah) ne prebogatom kmetom ter izobraženci domačini ali prišleki, ki so v njih jeziku zapisovali. Poročilo o slovenski bratovščini sv. Hieronima v Vidmu, ustanovljeni leta 1452 kaže, da njeni pripadniki niso bili določene-ga stanu, ampak videmski Slovenci (trgovci, delavci, obrtniki, moški, ženske), ki so plačali od statuta določeni prispevek (gl. Slovenska bratovščina v Vidmu iz leta 1452, *Trinkov koledar* za Beneške Slovence za leto 1957). S splošnim razvojem se je počasi razvijala in odpirala tudi beneškoslovenska družba v sodobnejše okvire, v katerih prevladujejo delavci nad kmeti, a je dosti tudi izobražencev, duhovnikov in laikov, nekaj umetnikov in drugih poklicev.

16.4 SLOVENSKI KNJIŽNI JEZIK V BENEŠKI SLOVENIJI

Nastajanje slovenskega knjižnega jezika lahko ponazorimo s tremi obdobji (Pogorelec 1973–1974),⁸⁹ dve od njih sta srednjeveški, zadnje pomeni uvod v novi vek. Za prvi dve obdobji je značilna pisna in jezikovna neenotnost ob sicer vidni želji obvladati jezik s pisavo. Kljub zelo skromnemu številu ohranjenih srednjeveških slovenskih besedil je mogoče po jeziku do-

⁸⁹ Shema razvoja slovenskih pismenih jezikov (tudi pismenih navad nasproti poznejši knjižni normi) se je pokazala takole: 1. pismeni A – jezik *Brižinskih spomenikov* ...; 2. pismeni B₁ – jezik *Celovškega (Rateškega) rokopisa*, jezik priseg mesta Kranja ...; 3. pismeni B₂ – jezik *Stiškega rokopisa*; 3.a pismeni B₃; 4. knjižni jezik.

ločiti starejše obdobje kot nadaljevanje predzgodovinskega, verjetno tudi kulturnega jezika – in novejše obdobje z izrazitimi značilnostmi slovenskega jezikovnega in tudi že narečnega razvoja.

Medtem ko bi prvo znano zahodnoslovensko jezikovno sporočilo prvega obdobja, *Čedajski evangelistarij* iz 9. in 10. stoletja (Kos 1902–1928 [2. zvezek, 1906], Cronia 1952) težko uvrščali med beneškoslovenske spomenike, moramo biti pozorni na jezik besedil iz 15. oziroma 16. stoletja (Cracina 1974: 140–143; Logar, Pogorelec in Koruza 1973–1974; Oblak 1891; Baudouin de Courtenay 1906). Iz druge polovice 15. stoletja so namreč do danes znani kar trije beneškoslovenski rokopisi, kar je v primerjavi z ostalimi slovenskimi besedili tega časa zelo veliko.

Najstarejši je iz leta 1457, imenovan *Videmski*, in obsega spis slovenskih števnikov od 1 do 40, števnike za stotice (100 do 500) in tisočice. Te slovenske besede so v zvezku furlanskih zapiskov, podpisan je njih avtor Nicholò Pentor, ki je bil menda iz Krmina ali okolice in Italijan ali Furlan po rodu. Zapisek slovenskih števnikov kaže na verjetne trgovske stike.

Poleg teh slovenskih glos sta znana še dva spomenika, in sicer 1973 objavljeni *Starogorski rokopis*, to je list s standardnimi molitvami, očenašem, češčenomarijo in vero – ter *Černjejski*, tudi *Čedajski*, *Beneškoslovenski rokopis*, ki sta ga objavila V. Oblak in J. Baudouin de Courtenay in vsebuje na 16 listih kraljeve osmerke slovenske prevode sicer latinsko in italijansko zabeleženih volil Bratovščini svete Marije v Gorenji Černjeji. Besedilo ni nastalo naenkrat, največji del je bil napisan 1497, ostali zapiski pa si sledijo v časovnih presledkih, tako da obstaja domneva, da je med prvim in zadnjim celo sto let razlike (Štrekelj 1892). *Černjejski rokopis* – če izvzamemo redke slovenske glose v urbarjih – je prvo doslej znano besedilo uradovalne vsebine. Z njim in še nekaterimi drobci, ki kažejo na slovenski srednjeveški (ustni) umetnostni jezik, je bilo mogoče postaviti domnevo o zvrstni razcepljenosti slovenskega srednjeveškega jezika (Pogorelec 1974).

Pisca *Starogorskega rokopisa* je bilo mogoče razbrati iz primerjave latinskih besedil in slovenskega lista: bil je to starogorski vikar Lavrencij iz Mirnika pri Gorici, slovensko besedilo je nastalo med 1492 in 1498. Jezik in pisava kažeta, da gre za prepis in za zvezo s starejšim *Rateškim rokopisom* (že na prvi pogled varianta z izrazom *bogastvo* v pomenu 'kraljestvo'). Čeprav ne gre zanikati vplivov latinsko-italijanskega okolja na pisavo (npr. *tochu* za *toku*), lahko tako v pisnem kakor v jezikovnem pogledu govorimo o krajevni varianti slovenskega pismenega B₁ (Pogorelec 1973–1974) s koruško-gorenjsko govorno podstavo. Prav to dejstvo je nadvse pomenljivo,

saj kaže, da beneškoslovenski prostor kljub meji ni izoliran od ostalega slovenskega prostora. (Pomembna je bila nemara tudi božja pot na Stari gori.) Razen tega pa lahko ob tem tudi domnevamo, da je slovesna raba v cerkvi spodbujala k slovesni, zato tudi jezikovno bolj ali manj poenoteni (nadnarečni) obliki pismenega jezika.⁹⁰

Pri *Starogorskem rokopisu*, ki kaže (za *Rateškim*) še povezavo s slovenskim pismenim A (aorist), je treba omeniti še dve posebnosti: najprej v besedilu očenaša. Primerjava z *Rateškim rokopisom* in s Trubarjem kaže, da je v poldrugem stoletju dobil očenaš ne le bolj izpiljeno obliko, temveč nemara pod slogovnimi vplivi humanizma tudi drugače slogovno naravnano podobo.

Zlasti nezaznamovana (nezapostavljena) stava pridevnika govori nemara za novo približevanje »dikciji neokrašene hesede, ki je kasneje (programsko!) značilna za slovenska protestantska besedila in z njimi za slovensko renesančno retoriko in poetiko« (Pogorelec 1973–1974). Na drugi strani pa kaže primerjava starogorske apostolske vere (ki verjetno ni bila tolikokrat izgovorjena kot očenaš, saj bi sicer kljub formuli težko ohranila toliko arhaičnega; ohranjajoče pa je nemara delovala sama vsebina besedila!) še z besedilom vere pri Alasiu da Sommaripa (1607), verjetno povezanost tudi med molitvenimi obrazci, ki so jih govorili na slovenskem Zahodu (Koruza 1973–1974). Značilna zanje utegne biti zlasti krasilna spevnost, ki je v opaznem nasprotju z *Rateškim rokopisom* in Trubarjem. Čeprav sta rateška in Trubarjeva različica jezikovno nemara naprednejši (univerbizacija), učinkuje navedeni primer s svojo nazornostjo naravnost poetično, zlasti z verznim dopolnilom. Iz te zveze je verjetno tudi poimevanje *razpelo*, še danes beseda iz slovenskega knjižnega slovarja.

Rateški rkp.	Trubar 1550	Starogorski	Alasia
<i>na kriz rasspett</i>	<i>krishan</i>	<i>na kbriřch respett</i>	<i>na cris rasspet</i>
<i>martaw</i>	<i>vmertou</i>	<i>ys krisřha snett</i>	<i>řcriřsa řnet</i>
<i>yno wu grab</i>	<i>inu wu grob</i>	<i>mortiw</i>	<i>merteu</i>
<i>polofen</i>	<i>Polofen</i>	<i>vgrob Polofřhen</i>	<i>ie u grob polozen</i>

Najdba *Starogorskega spomenika* je za zgodovino slovenskega knjižnega jezika nadvse pomembna. Z njo je mogoče utrditi domnevo o razširje-

⁹⁰ Nemara lahko to pripišemo novoustanovljeni ljubljanski škofiji (1461). Prim. Gruden 1912.

nosti predknjižnega nadnarečnega pismenega jezika B₁ v verskem življenju. Krajevne posebnosti v pisavi, jeziku in slogu pa opozarjajo na stalne pokrajinske vplive tudi na nadnarečni jezik.

Pokrajinske značilnosti prevladujejo v drugem beneškoslovenskem besedilu tega časa, v *Černejškem rokopisu*. V. Oblak je zanj ugotovil, da je pisava italijansko-furlanska, jezik pa da kaže poleg slovenskih čakavske posebnosti, kar je razlagal s čakavskim poreklom pisca prvega, najobsežnejšega dela tega besedila, notarja Joannesa z otoka Krka. Vendar je že v letu po objavi Karel Štrekelj (1892) opozoril, da so nekatere teh čakavskih značilnosti lastne tudi terskim in drugim beneškoslovenskim govorom, pripisati pa jih je mogoče tudi vplivom sosednje furlanščine (Oblak 1891, Štrekelj 1892). Najznamenitejša interferenca je nedvomno zapostavljanje števnikova za štetim samostalnika v partitivnem genitivu (npr. *solad, marach* ipd.), pa seveda raba zaimka *svoj* za *njegov* (Gruden 1976–1977). Ne glede na Oblakove ugotovitve, da so pisci besedil slabo obvladali slovensko pisanje (in morda tudi jezik) – veliko težavo je nemara povzročalo tudi zapisovanje brez pravih predlog in norme – je treba tako v *Videmskem* kakor v *Černejškem rokopisu* videti zgled tretjega tipa slovenskega pismenega jezika, tip B₃, za katerega sta značilna italijanska (furlanska) pisava in zahodnoslovenska (v naših rokopisih tega časa beneškoslovenska) govorna podstava. Verjetno je treba k temu tipu prištevati tudi jezik Alasijevega jezikovnega priročnika.

Černejško besedilo vsebuje kratke zapiske s ponavljajočimi se uradovalnimi besediščem, ki kaže mestoma seveda tudi privzemanje iz italijanskega uradovalnega jezika: *je ostavil* (Štrekelj 1892; kasneje: *hostavil*), *jest kupljeno, de se ima kupiti, mašiti* (baje čak. *maševati*), *s tim patom* = 's tem pogojem', *blago stabel et no mobil* (= 'nepremičnina', formula je italijanska), *kako se udrži sada v pismi*.

Za terminološko podobo tega jezika so pomembni tudi navedeni števnikovi: *iedan, dua, dui* (*dvi* [Baudouin de Courtenay 1906] ali *dvoje*), *trj, cetire, pet, deset, iedanaišt, duanaišt* (poleg *duanaišt*), *zeternaišt, ofamnaišt, trideset inu dua*. Posebno pozornost terjata primer (*libar*) *duadesset i ofam dinari* oziroma *dua rede i due* (beri *dve*) v mlajšem zapisku, kar je očitno variantno štetje pod rezijanskim (= koroškim) vplivom.

Od drugih izrazov, ki kažejo na medosebna razmerja, naj omenim besede: *gospodinja* (*gospodigna*), (*njega*) *žena* (*jenā*), (*nje*) *mož* (*mus*), *dekan* (*decan*), *kamerar* (*camarar*); *pokojni(k)* (*pochofifniga*), *rajni(k)* (*rainicha*), (*svoji* = 'njegovi, njeni') *mrtvi* (*mertui*).

Izrazi za posest so: *zemlja* (*iednu semglu*), *iedno dobro* + *ienoga bena* (= ben, -a), *njiva* (*iednu gniiu*), *malin* (= 'mlin'), *bajarc* ('ograjen travnik'). Poleg teh razberemo še izraze za blago: *žito* (*fitta*), *pšenica*, *tele* (*iedno telletto*), *volič* (*jenuga volighia*), *blago* v omenjeni formuli *blago stabel et no mobil*; denar so označevali z izrazi *libra*, *zlati*, *sold* ali *solda* (gen. pl. *solad*), *marka* (*marach*), *dukat* (*duchat defet u flati*); značilni oznaki za mere sta *kunc* (*jedan cunz vina*) in *star* ('mera za žito').

Že teh nekaj nepopolnih primerov, ki smo jih iz obravnav zbrali z namenom, da s sodobnega stališča opozorimo na sorazmerno malo izkoriščeno prvo znano besedilo v zvrsti uradovalne slovenščine, nam kaže pomen tega gradiva. Glede na to, da so zapiski prvotno v latinščini in italijanščini in so naša besedila le prevodi, lahko sklepamo o potrebi slovenskega sporočanja pri cerkvenem razglašanju. Spor med Štrekljem in Oblakom, ki je trdil, da so bili darovalci plemiči (Oblak 1891), nas zavezuje – tudi če pritrdimo Štreklju – da opozorimo na potrebo po natančni analizi socialnih razmerij v tem prostoru. Zapiski vsebujejo v štetju in terminologiji deloma splošno-slovensko izrazje (števniki, terminologija za osebna razmerja, kmečko posest in blago), veliko pa je privzetih izrazov, zlasti za denar in mere ter seveda uradovalne formule. Obliki genetiva plurala *solad* in *marak* kažeta poleg besede *malin* na akcentske razmere, značilne za beneško-slovenske govore.

Černjejsko besedilo sega po vsej verjetnosti globoko v 16. stoletje, to je v čas, ko se s Trubarjevim prizadevanjem in pozneje s sodelovanjem predstavnikov Koroške, Štajerske in Kranjske izoblikuje slovenski knjižni jezik. Skopa besedila našega rokopisa ne kažejo, da bi bili zapisovalci oziroma Beneški Slovenci povezani s kranjskimi protestanti, čeprav je znano Trubarjevo bivanje v bližnji soseščini, v Gorici in na Vipavskem. Prav nasprotno: v mlajših černjejskih zapiskih je opaziti vse več interferenc iz sosednje italijanščine (furlanščine).

Beneška slovenska kulturna in jezikovna preteklost naslednjega obdobja, od prehoda pod Benetke, za beneških vojn in po njih ter do kampoformijskega miru 1797 oziroma še naprej v 19. stoletje nam je znana razmeroma slabo, vendar arhivski viri niso še docela izčrpani.

Meja in drugačna upravna (pa tudi cerkvena) ureditev, brez protestantske zarezne – vse to je verjetno preprečevalo, da bi bili Beneški Slovenci deležni širšega opismenjevanja. Verjetno se je jezikovna situacija, o kateri sklepamo na podlagi obeh ohranjenih besedil 15. stoletja, nadaljevala, le da je bil oficialni pismeni B₁ osnovnih molitvenih obrazcev postopoma

izrinjen z govornim B₃ oziroma narečjem (to kažejo nekateri ohranjeni zgledi iz 19. stoletja [Baudouin de Courtenay 1875]; tudi očenaš, ohranjen v župnem arhivu pri Sv. Lenartu), pozneje, v 17. oziroma v 18. stoletju pa tudi s knjižnim jezikom.

Priseženi obrazci oziroma prisege, ki so bili še nedavno v večjem številu odkriti na različnih mestih (Ribnikar 1976; tudi prisege, objavljene v *JiS* 19/6–7), v beneškoslovenskem prostoru doslej niso znani, čeprav utegne biti besedilo, ki ga navaja Lorenzo Tomasetig, slovensko. Da so morala biti zasedanja županij slovenska, je več kot verjetno, čeprav Podrecca navaja samo izraz *prauda* (Podrecca 1887: 118 in drugod). Iz praktičnosporazumevalnega besedila je lahko obstajala slovenska pravna terminologija (Kelemina 1933, 1935) tudi v tem prostoru. Ves ta čas lahko po današnjem živem izročilu sklepamo še na tretjo funkcijsko zvrst: na jezik žive (nad) narečne ljudske besedne umetnosti (Pogorelec 1974).⁹¹

Jezikovni stiki navzven so bili seveda vse močnejši v Furlanijo in proti Italiji kakor v slovenski prostor, duhovniki so se šolali v Čedadu in Vidmu, torej v latinščini in italijanščini; kakšne so bile v tem času zveze z Gorico (kjer je bila v 17. stoletju jezuitska gimnazija), ne vemo. Kljub očitni osamitvi Beneške Slovenije od ostalih slovenskih dežel pa nam podatki (Rutar 1899) sporočajo, da so tudi v tem prostoru gojili slovensko molitev, evangelij in pridigo. Tako pa je tudi že leta 1604 v znanem navodilu zahteval škof Tomaž Hren za vernike ljubljanske škofije. V tej zvezi bo treba preveriti podatek, objavljen v Trinkovem koledarju za leto 1964, ki govori o prizadevanjih terskih Slovencev po (tudi jezikovni) neodvisnosti od tarčentske župnije in o videmskem odloku, ki istega leta prepušča slovenskim vasem možnost izvoliti svojega vikarja (prim. Slovenski vikariat terske doline, *Trinkov koledar*, 1964). Seveda izpita v znanju slovenskega jezika tem duhovnikom ni bilo treba opravljati. Posledica je bila pačenje (Nadškofijski arhiv Ljubljana, ŠAL, vizitacijski protokoli; prim. Umek 1971) slovenskega jezika pri sprotnem prevajanju. Kljub ne najboljšim zvezam z drugimi slo-

⁹¹ Pri beneškoslovenski pisni tradiciji kaže opozoriti na zanimivo teoretično posebnost. Opisana zvrstnost se je stoletja razvijala ob različnem govornem izhodišču: oficialni cerkveni jezik, sprva tudi molitev v B₁ in knjižnem jeziku, pridiga stopnjeva v B₃, tako tudi – po vsej verjetnosti – uradovno besedilo. Umetnostni jezik kaže po znanih sodobnih besedilih iskati med B₃ in narečjem: prim. Bezljaj 1954. Bezljajeva razprava zasluži pozornost, ker se dotakne Baudouinove zgrešene teorije o izvoru Režijanov in o zvezi Beneških Slovencev z drugimi Slovenci, pa tudi zaradi opazke o jezikovnem položaju slovenščine in zavesti med obema vojnoma.

venskimi pokrajinami pa so imeli duhovniki na voljo rokopisna pomagala in kasneje tudi tiske, kar izpričujejo tako v šentlenartski župni knjižnici ohranjena *Palmarium empyreum* J. Svetokriškega in Japljev prevod *Biblije* (Merkù 1978).

Merkujevi podatki o beneškoslovenskih rokopisih 18. stoletja govorijo o podobnih razmerah, kakor jih poznamo iz drugih slovenskih pokrajin. Da bi knjiga preprostega bralca (razsvetljenstvo) ne odbila, mu jo pisci zavestno približujejo z uporabljanjem krajevnih – jezikovnih posebnosti, čeprav sicer glasno zagovarjajo skupno slovensko knjižno normo (npr. Korošec Ožbalt Gutsman; Pogorelec 1973). Za najstarejši beneškoslovenski rokopisni katekizem iz 18. stoletja, za Mihaela Podreka *Rokopisni katekizem za otroke* navaja Merkù, da vsebuje še razmeroma čist jezik z malo narečnimi prvini (Merkù 1978).

Naslednji katekizem iz leta 1780 da stopnjuje krajevno rabo ne le v jeziku, marveč tudi v pisavi, za tem pa je prvi katekizem Petra Podreke že pretežno v narečju. Podobno kakor se na Koroškem pismeni B₁ ob prodiranju oficialnega standarda vse bolj razvija v narečje (bukovniki), se umika v narečje tudi beneškoslovenski B₃.

Nova doba ne le beneškega preporoda, marveč ravno tako razvoja jezika širše komunikacije se začne v 19. stoletju z župnikom Petrom Podreko, njegovo delo nadaljuje njegov veliko mlajši učenec Ivan Trinko Zamejski.

Omenili smo alternativo, ki je obstajala za Beneške Slovence zaradi odmaknjenosti njihovih dolin od ostalega slovenskega prostora in zaradi odprtosti v furlansko ravnino. Dokler so se sporazumevali doma, je zadoščevalo narečje, kakor hitro pa je bil potreben stik navzven, se je morala komunikacija spremeniti. Pomanjkljiva zveza z drugimi središči slovenske kulture je zlasti v 18. in 19. stoletju pritegovala Beneške Slovence v italijansko kulturno sfero (Jakob Stelin, 1688 v Gorenjem Trbilju – 1770 v Padovi, profesor filozofije in etike na univerzi v Padovi in drugi). Odhajanje v to bližnjo, a vendar domačemu tujo kulturno, največkrat pa hkrati še družbeno in gospodarsko stopnjo je grozilo s prestopom v tuji svet in z asimilacijo, zlasti po 1866. Morda je bila prav ta alternativa v novejšem razvoju tista, ki je ob siceršnjem slovenskem prerodu sprožila reakcijo: veliki domačijski zavesti, znamenju stoletnega ponosa ljudstva, ki se je čutilo drugačno od sosedov, se je pridruževal ponos na lastni govor in širšo in ožjo domačo, slovensko kulturo.

Premišljevanje o domačem narečju, katerega pomembnost je bila prav gotovo tudi v očeh beneškoslovenskih izobražencev stopnjevana z zanima-

njem tujine za rezijanščino in druge beneškoslovenske govore, je polagoma pod vplivom sodobnih prerodnih tokov preraslo v razglabljanje o značaju lastnega jezika in njegovem pomenu na robu slovanskega in slovenskega sveta; iz tega se je rodila oblika sodobne zavesti, ki je spodbujala k prerodnemu delu. Ta prizadevanja za sodoben narodni in kulturni razvoj tudi v slovenskem knjižnem jeziku se niso mogla docela posrečiti. Drugo, za Beneške Slovence ravno tako nujno zunanjo komunikacijo, kakor je s Furlanijo in Italijo – stik s Slovenci tedaj onstran avstrijske meje –, je preprečevala državna meja. Po razpadu Avstrije in med obema vojnoma pa ga je oviral fašistični režim v Italiji.

Tako Podreka kakor kasneje Ivan Trinko Zamejski sta imela podporo ne le v omenjenem zanimanju na tujem, marveč tudi v osrednji Sloveniji. Leta 1861 je Beneška Slovenija upoštevana v prvem zemljevidu celotnega slovenskega ozemlja, ki ga je izdelal Peter Kozler (zasnovano že 1845), pozneje izide v Petrogradu Klodičeva študija o nadiškem narečju (Klodič 1878), 1884 oz. 1887 je izšla živa, čeprav romantična in ne povsem dokumentirana zgodovinska podoba beneškoslovenske zgodovine *Slavia Italiana* advokata Karla Podreka (C. Podrecca), proti koncu stoletja so ta Podrekova študija in Trinkovi eseji o Beneški Sloveniji v *Domu in svetu* 1898 spodbudili Simona Rutarja k opisu Beneške Slovenije v zbirki *Slovenska zemlja (Opisi slovenskih dežel, 1899)*. Za jezikovno razglabljanje pa je pomembna tudi Oblakova izdaja *Černjejskega rokopisa* 1891, Štrekljeva polemična kritika 1892 (v *Ljubljanskem zvonu*) in 1906 nova izdaja Baudouina de Courtenayja. V tej zvezi in ne nazadnje kaže omeniti tudi prvi znani beneškoslovenski abecednik, ki je izšel 1852 v Benetkah z naslovom *Abbece Slovienski* in je bil spisan v narečju, avtor pa naj bi pripravljal tudi slovnico tega narečja (Rutar 1899: 175, po Š. Kocjančiču, *Od Beneških Slovencev*, Arkiv za povj. jugosl. III).

Zaradi tega lahko govorimo o nekakšni prelomnici sredi 19. stoletja B₃, ki pa ima podobo »privzdignjenega nadiškega narečja, usmerjenega proti knjižni rabi« (Merkù), v katerem Podreka pridiguje, ko počasi prodira slovenski knjižni jezik, za katerega se Podreka navduši v videmskem semenišču in skuša pridobiti zanj tudi sošolce, zlasti bodoče beneške duhovnike (Trinko 1890). V slovenskem knjižnem jeziku, ki mu bo do konca delal težave (Trinko 1890: 287), se poskuša tudi v pesmih in jih objavlja v slovenskih revijah. Toda prvi katekizem slovenskega knjižnega jezika, ki ga je Podreka pripravil 1851, zavrnejo in 1853 izide v Vidmu drugi, večji in narečni katekizem za Beneške Slovence z namenom, da bi ga vpeljali

v šole. Abecednik, omenjena narečna slovnica in ta katekizem, vse to bi utegnilo biti znamenje posebne osamitvene kulturne politike določenih krogov glede Beneških Slovencev, ki bi bili tako povsem odtrgani od širše kulture lastnega naroda.

Toda zlasti zaradi Podrekovega prizadevanja v Beneški Sloveniji (Trinko 1890) se je tako uveljavila praksa, ki jo nakazuje že v 18. stoletju v slovenskem knjižnem jeziku napisani katekizem Mihaela Podreke: slovenski knjižni jezik zamenja v cerkvi nekdanji B_1 in ostane tam, kjer se je po drugi svetovni vojni povrnilo slovensko bogoslužje, do danes (molitveni obrazci, obrednik itd.). Kolikor ga je po znani prepovedi slovenščine v cerkvi za časa fašizma pregnala italijanščina, je bila s tem podrtá malone poslednja javna ovira za razmah diglosije in kasneje za jezikovno asimilacijo: slovenščina je obstajala le kot krajevni narečni govor – edini jezik kulturnega sporočanja je postala italijanščina! – Toda v manj oficialnem, zlasti govornem sporočilu še živi B_3 , ki pa je vse bolj narečno obarvan; ohranjena besedila kažejo tudi veliko mešanje pisav. Čeprav je Podreka svetoval sošolcem, naj pridigajo v slovenskem knjižnem jeziku, pridige, ki jih je iz Podrekove zapuščine leta 1971 izdal P. Merku, kažejo na ta krajevni pismeni jezik.

Ta pridiga (Merku 1972b) je seveda oblikovana po zakonih retorike, šolske in tiste, ki so jo narekovali bodisi ljudski okus ali tudi naprednejši duhovni in slovstveni tokovi časa, kakor je bila v prvi polovici 19. stoletja romantika (Merku 1978). K takemu zaključku pripelje že prva, bežna analiza objavljenih Podrekovih pridig: v kompoziciji stroga, klasična, največkrat dvodelna za krajšim, aktualnim uvodom. Značilna simetrična zgradba naj s priliko kot posebno figuro v začetnem in sklepnem delu vzburi poslušalčevo domisljijo, ki pa jo vseskozi drži na vejatih v sredinskem delu besedila. Tu preseneča v sicer dramatični zgradbi nadvse stroga, racionalna argumentacija, često dosežena tudi s strogo teološko terminologijo, ki jasno kaže v splošnoslovensko knjižno izročilo: (za bit sojeni) ne od človeka, ne od posvetnega *sodnika*, ne od nega *duha*, ne od eniga *angelca*, ne od eniga *Boga* – za naše *grehe* – za vsako *mislo*, za vsako *poželjenje*, za vsako *nagnjenje*, za vsako besedo *rečeno al poslušano*, za vsak *pogled* itd. Seveda gre pri tem za novejšo pojme, starejšim se bodisi po glasovju pozna, da so bili sprejeti v beneški pismeni jezik iz starega jezika (*en oča milostan*), veliko pa je tudi iz nemščine in latinščine privzetih terminov in drugih besed: *ratingo* za vse = 'rajtingo', 'račun', brez *trosta*, špot, to drugo *peršono* svete trojnosti, (vas) *righiera* = 'vodi' itd. Ker so izrazi v besedilu skupaj z doma-

čimi, je očitno, da so imeli isto vrednost kakor izvirne ali prevedene slovenske besede. Zdi se tudi, da raba starejših domačih terminov v narečni obliki in v govor privzetih tujih besed omili siceršnjo strogost »uradne« terminologije in klasične zgradbe.

Nagovorna mesta, kjer se obrača pridigar neposredno k poslušalcu, so ključ za naraščajočo rabo narečnega. Analiza slovnice teh besedil bo prinesla zanimivosti drugačnega tipa ali novo, dopolnilno gradivo: pri samostalniku zlasti glede spola (*ena marzla puot* za knjižno *mrzel pot*, glede oblik, kakor *usi rodi adamovi* za *rodovi* itd.), pri glagolu tako v osebnih oblikah kakor zlasti v nedoločniških stavkih, ki predstavljajo poseben slovanski arhaizem in jih poznajo zlasti knjižna besedila 18. in 19. stoletja gorenjskih avtorjev: *Se znajt pred obličiam* –, *ga videt tako jeznega in sarditega prot njemu*, *slišat tanko ostro ratingo* –, *ga je obšu en tajšan strah* – (Hajnshek 1959–1960: 268). Hvaležna pa bo prav pri tem tudi raziskava interferenc: *se muore parkazat pred tribunal bošj za bit sojeni*. Kaže, da se jih je Podreka zavedal, saj je pri odpravljanju napake zagrešil tudi hiperkorekturo: – *ka-dar se je zbudiiu*, je najdu vse njega (pravilno: *svoje*) *lase biele*.

Retorična oblikovanost se kaže v premišljeni odbiri besedja, ki blaži racionalna spoznanja z domačimi termini, ki nedvomno delujejo močno emocionalno: *barnenuost*, *špot*, *strah ene grešne dušice*, *brez trošta te smilnosti inu odpuščanja*. Poleg frazeologije, ki bi lahko bila splošna, kakor: *se trudi za svojo sienco* (= 'za prazen nič') ali *u hlobočin moiga sarca* učinkuje tudi v pomensko bolj odmaknjeni zvezi: – *pred tron* – *žalostni sinovi adamovi vpreguvajo koliena* (= 'upogibajo'; prim. Pleteršnik: gesla *vpreči* itd., *spreči*, *sprega*). Največ metaforičnih zvez je svetopisemskega izvora, kakor: *Si išče sladke vode u predartih vodnjakih ino je pozabu živ stedenaz sladke ude*; pogosto pa so tudi zgrajene s pomočjo izpridevniških abstraktov: *podkopan u tamah moiga nica*; *deleč stau skrit u tihoti*, *deleč stau od šuma tih judi ino u garjupnosti moje buoge objokavu kratak čas, ki mi ostane še letiga življenia na sviete ...*

Druge retorične figure kažejo v baročno občutje: nagovorna apostrofa (z zanimivim vikanjem v nagovoru božje osebe), dosledno efektne anafore, retorična vprašanja in odgovori, vzkliki, dramatični zapleti s protivnimi zvezami, stopnjevanimi z dodajanjem členov. Seveda bo šele natančna analiza pokazala, koliko kažejo te stilistične realizacije na pobude ene ali druge strani, koliko so zares domače – in kolikšen je Podrekov lastni delež. Zanimivo bo tudi ugotoviti, kolikšen je učinek pokrajinskega okusa v Podrekovem slogovnem izrazu. Že skromno opozorilo na to problemati-

ko⁹² zgovorno kaže, kako resen vir za slovensko kulturno zgodovino, zgodovino (knjižnega) jezika in še posebej za stilistiko so objavljene pridige. Kaže, da bo treba s temi in drugimi, za zdaj še nedostopnimi viri v marsičem dopolniti predstavo o slovenskem duhovnem in jezikovnem razvoju.

Podrekov učenec in naslednik Ivan Trinko Zamejski (1863–1954) je bil več kot štirideset let mlajši od Podreke in je v svojem dolgem življenju izpolnil pomembno kulturno poslanstvo: bil je »posrednik med slovenskim in laškim svetom«, intelektualec, ki je za svoje sredstvo slovenskega javnega sporočanja – verjetno pod odločilnim Podrekovim vplivom – izbral slovenski knjižni jezik (Trinko 1964 [uvodna študija A. Budala, str. 1–21]; Rejec 1969), vendar ga je obogatil z beneškoslovenskimi besedami. Njegova pot v šole iz slovenskega okolja v izrazito tujstvo mesta je presenetljivo podobna Podrekovi in še marsikaterega beneškoslovenskega izobraženca. Za Trinkovo kasnejše pesniško delo je pomemben podatek, da se je že v času srednjega šolanja poglobljaj tako v italijansko kakor v slovensko literaturo in si v obeh jezikih izoblikoval pesniški izraz; pozneje se je Trinko izpopolnil tudi v glavnih slovanskih jezikih, posebej v ruščini.⁹³ Čas Trinkovega najintenzivnejšega pesniškega ustvarjanja sega v osemdeseta in devetdeseta leta. Leta 1897 izda *Poezije*. Kritika jih je ugodno sprejela, toda na pragu nove literarne dobe pri Slovencih in z njo novega okusa se je uveljavilo mnenje, da gre tudi pri Trinku za epigonstvo (Pogačnik 1970: 76–77).⁹⁴ Vendar se vse bolj zdi, da Trinko kot slovenski literarni ustvarjalec ni bil primerno ocenjen. Res da pesmi kažejo mestoma jezikovno iskanje in vsebinska izhodišča, značilna za obrobje, posebej za razmere, v katerih je Trinko ustvarjal; to velja zlasti za delež slovanskih izrazov, pa tudi nekaterih oblik, ki so v jeziku moderne že redke – velja pa seveda tudi za vsebino. Toda ne glede na poudarke, ki spominjajo na Gregorčiča in nemara na Aškercu, je treba videti v Trinkovi epsko-lirski in lirski poeziji, v prigodnicah in v meditativni liriki tudi prvine drugačnega, samoniklega razvoja, ki se iz novoklasičnih pesniških prijemov odpira v novo dobo, seveda po samostojni poti in bolj pod vplivom sosednje italijanske literature

⁹² Menim, da sem na tem mestu uspela zgolj nekoliko navedeno ponoviti Merkušjevo spodbudo (Merkù 1972b).

⁹³ Tudi v srbohrvaščini in poljščini.

⁹⁴ Posebno plast v navedenem popisu sestavljajo epigoni, ki so šli za osrednjimi pesniki časa (oba Cimpermana, Haderlap, Pajkova, Pagliaruzzi, Funtek, Trinko, Gangl). Njihov kulturni pomen je precejšen, vendar je njihova estetska raven pod ravni vodilne plasti slovenskega pesništva.

in slovenskega izročila, manj pa pod vplivi, ki so sicer delovali na osrednje-slovensko moderno. Najočitnejše se to kaže v ciklusu s pomenljivim in sodobnim (»modernim«) naslovom *Razpršeno listje*.⁹⁵

⁹⁵ *Razpršeno listje* obsega osemindeset trikitičnih pesmi – kitica je iz štirih verzov s po tremi troheji. Pesmi so tematsko razvrščene okrog osnovne, vodilne ideje bivanja – umiranja, aktualizirane in utemeljene z vprašanji bivanja in hrepenenja človeka, ki živi v razmerah beneškoslovenskega ljudstva. Ciklus je razčlenjen v sedem pomenskih krogov.

Prvi krog: Pesnikovo hotenje je iznenada spodrežano – pesnikova Vila se spenja v nebo, zadene jo strela in pada, vendar – »ko želi umreti, / nanj se zgrne žalost toga ... gola zdaj je duša, / prazno srce moje, / kakor drev, ki pustil / vetru listje svoje.«

Drugi krog: Žalost, še večja, ko odhaja iz očine – »Črna noč po duši / krila je razpela, / zima ledonosna / v njo mi je zavela.« – »Grenka pač otožnost / srce mi navdaja, / ko se tu poslavljam / od očine raja!«

Tretji krog: Odhod v tuji svet: »Daleč moram, daleč / kakor ptič jeseni, / ko čez morje žene / sever ga ledeni.« – »Više, Vila, više / v visočine jasne!«

Četrti krog: Človek proti naravi z nenavadno, skoraj nepesniško racionalno primerom: »Kot metuljček nežni / z iglo zabodeni / vztrepetava v prsih / bolno srce meni!« Išče miru, pokoja, najde spoznanje: »– toga me prešinja, / toga in – veselje!«

Peti krog: Bog in domovina, umiranje vidi na zahodu, upanje je na vzhodu: »Tam za daljno goro / solčna luč umira, / noč pa temna krila / na okrog prostira. / – Nem stojim, oči mi / solzorosne zrejo, / ko ti zlati žarki / na zapadu mrejo. / – Saj tako umira / moj nesrečni narod, / in tako pojavlja / tuj za njim se zarod. / – Evo tam na vzhodu / črte belordeče: / med košatim drevjem / zora mi trepeče.«

Šesti krog: Žalost se utaplja v vinu in kljub ironiji se stopnjuje zanos: »Vino, novo vino, / bodi meni zdravo! / Tebi naj zapojem, / kakor gre ti, slavo. – Preljubo iz čaše / smeješ se šumeče, / dar ti najmodrejši / hudomušne sreče!«

Sedmi krog: Zanos se razpenja med hrepenenjem in porazom. Od znane klasične primere: »Na ognjenem vozu / kakor blisk prehaja / od nebes do pekla / od pekla do raja –« se otožno razpoloženje stopnjuje v spoznanju: »– kamen, silen kamen / prsi, oh, teži mi, / srca kos za kosom / mrzel nož drobi mi!«

Pesmi od daleč spominjajo na Jenkove *Obraze* in *Obujenke*, vendar kaže opomniti tudi na temne tone sodobne dekadence, ki učinkuje skozi klasično metaforo in z epitetonom. Pomembno je uvajanje metaforike s podobami iz narave; izrazito opazno je prisposabljanje življenja morju. »In pod njo se peni / in šumi valovje / ter srdito bije / ob golo skalovje. Nad menoj razteza / se nebo široko, / krog in krog pa morje / temno in globoko. Strašna burja piše, / val se z valom bije, / a rešilne luke le še ni je« itd. Seveda so tu tudi gore, ptice, ciprese in podobno, kar je sicer tudi značilno za tedanje metaforiko. Besedišče ima sicer nekaj značilnosti tedanje slavizirane slovenščine, kakor so izraz *toga* ali samostojno privzeti prislov *zimoj* (iz ruščine, sicer knjižno *pozimi*). Obenem pa preseneča poleg domačih beneških besed (*smiluj se*, ki je lahko privzet) še vrsta za moderno značilnih stilemov, kakor so zloženi pridevniki tipa (*dneve*) *zlatorosne* ali (*vibre*) *gromonosne*.

Trinkova proza nima podobnih literarnih ambicij kot poezija, naj gre za poučno slovstvo ali za narodopisno esejistiko.

Omeniti je treba tudi Trinkovo slovensko slovnico za Italijane (1930), ki je doživela več izdaj. Pri tem se postavlja vprašanje, ali ni bila vsaj deloma – da jih nauči brati – namenjena tudi italijansko šolanim Slovencem, saj so imeli Beneški Slovenci pri branju slovenskih besedil težave zlasti v črkopisu.⁹⁶

Ta Trinkova prizadevanja za polni sodobni intelektualni razvoj Beneških Slovencev v slovenskem jeziku so bila po prvi vojni še posebej otežena, malodane zavrta pa po znameniti, v Bevkoven Kaplanu Martinu Čedermacu upodobljeni prepovedi slovenščine v cerkvi.

Tako se je med obema vojnama slovenska komunikacija Beneških Slovencev ponovno obrnila navznoter, za to pa je zadoščalo narečje. V tem notranjem sporazumevanju je ostal nedotaknjen jezik običajev, ljudskih domislic, šale – v tem prostoru, zlasti v Reziji in v Teru pa je živa tudi narečna ustvarjalnost (Bezljaj 1954). Razen med drugo svetovno vojno slovenske šole v Beneški Sloveniji ni bilo, ta epizoda pa je bila prekratka in tudi povojni čas Beneške Slovenije dolgo ni odprl v slovenski prostor.

In kakšna je vloga slovenskega knjižnega jezika v Beneški Sloveniji danes? V okvirih, ki smo jih opisali za prejšnja stoletja, zlasti od Podreke in Trinka dalje obstaja še danes. Ob italijanskem knjižnem jeziku se pojavlja slovenski knjižni jezik na nekaterih dvojezičnih razglasih (kot so na primer glasila komunistične partije Italije, krožka Nediža, društva Ivan Trinko itd.), v takem okviru je sprva tudi v časopisu *Emigrant*, kar je razumljivo, saj je sodobno tematiko lažje obravnavati v knjižnem jeziku kot v narečju. Danes pa v beneškoslovenskih časopisih prevladuje tip jezika, ki ga je najprej uporabil časopis *Dom*: članki so napisani največ v proti narečju obrnjenem in neenotnem pismenem B₃, ki se razvija tudi v govoru. Nekateri razglesi so zaradi različnega jezikovnega koda nadvse zanimivi, saj poleg vseh opisanih tipov jezika soobstaja tudi narečje. Tak položaj je posebej zanimiv ne le zaradi soobstajanja teh vrst jezika, marveč tudi zara-

---

Druge pesmi te zbirke so tako po obliki kakor po uporabljenih sredstvih močno raznovrstne. Z natančno analizo bo treba pregledati Trinkov prispevek slovenskemu slovstvu, posebej primero in metaforo, ugotoviti pa bo treba tudi razmerje do tedanjega slovenskega in italijanskega slovstva, kar je bilo v dosedanjih ocenah očitno zanemarjeno.

⁹⁶ Zaradi italijansko šolanih Beneških Slovencev je *Mohorjeva družba*, ki so jo zlasti slovenski duhovniki močno propagirali, imela v Beneški Sloveniji konec prejšnjega stoletja samo okrog 200 »udov«.

di sociolingvističnih značilnosti sodobne beneškoslovenske komunikacije, ki jih lahko razberemo iz te jezikovne različnosti.

Institucionalno se položaj slovenskega jezika v Beneški Sloveniji za zdaj še ni bistveno spremenil. Ob živih sodobnih množičnih komunikacijskih sredstvih v italijanščini je ostalo beneškoslovensko prebivalstvo pretežno v narečju; to se kaže zlasti na natečaju *Moja vas*, kjer se otroci odzivajo po domače, v narečju. Kaže, da je to danes edina pot, po kateri je mogoče doseči zavedanje lastnega, slovenskega jezika, slovenske misli.

Pot, po kateri bodo Beneški Slovenci lahko razvijali zvrsti govornega in pisnega jezika, je težko predvideti; jasno pa je, da je v interesu polnega kulturnega razvoja tudi jezikovno obvladati kulturo lastnega naroda. Narečna ustvarjalnost, seveda tudi pisana, pri tem zlasti zaradi posebnih tradicionalnih čustvenih dejavnikov ne bo zatrta.

Iz tega, seveda nepopolnega razpravljanja je videti, da je slovenski pisni jezik v Beneški Sloveniji doživel drugačen razvoj kakor v drugih pokrajinah, drugačnega tudi kot v Prekmurju, ki je bilo s svojim posebnim knjižnim jezikom Beneškim Slovencem nekaj časa najbližje. Funkcionalno razvilo se je lahko predvsem narečje in njemu bližnji beneškoslovenski pisni jezik (B₃). Obdobje zavestnega vpeljevanja slovenskega knjižnega jezika je sicer pustilo sledove (molitev, obrednik), vendar je bilo kratkotrajno in razmeroma osamljeno. Toda prav zaradi njega pozna slovenski knjižni jezik sleherna beneška vas, ki je še ohranila slovensko bogoslužje. Časopis skrbi za jezik, ki je ljudem blizu in ni odtujen, s sodobno terminologijo pa seveda približuje tudi knjižne izraze. Soobstajanje vseh teh vrst jezika seveda močno zapleta komunikacijo in prav verjetno je, da se utegne ob ugodnejših razmerah slovenski jezik v Beneški Sloveniji razviti podobno kakor v drugih slovenskih pokrajinah. Dvojezičnosti beneškoslovenskega prebivalstva utegne tak razviti medij nadvse rabiti pri tradicionalnem širokem odpiranju v svet, saj slovenščina kot prvi jezik ne bo več obstala na pol poti polnega razvoja.

ZGODOVINSKI PREGLED VLOGE DATIVA V PROSTEM STAVKU V SLOVENSKEM KNJIŽNEM JEZIKU

Pregled slovenskih stavčnih tipov nas opozarja, da se je zgradba stavkov od *Brižinskih spomenikov* do danes v osnovi kaj malo spremenila, prav gotovo pa ne v tolikšni meri, da bi nekdanjih stavčnih vzorcev ne mogli prepoznati s pomočjo sodobnega knjižnega jezika. Razločki so največ v realizaciji adverbialnih razmerij (odvisni od rekcije glagola).

Redki slovenski srednjeveški literarni teksti niso dovolj obsežni, da bi lahko z gotovostjo trdili, da zajemajo ves repertorij slovenskih stavčnih vzorcev. Bogastvo stavčnih vzorcev v knjigi 16. stoletja nas sili, da sprejmemo starejše vzorce iz *Brižinskih spomenikov*, *Celovškega*, *Stiškega* in drugih spomenikov za osnovo primerjave, da ugotovimo slogovne značilnosti. Trditev pa, da se je slovenski stavek razvil šele od reformacije naprej, utegne imeti samo delno vrednost, pač zaradi tega, ker so nekdanji stavčni vzorci tudi v 16. stoletju, kakor pozneje, še zmeraj živi. Seveda v skladu z naslovom upoštevamo le jedro stavčne zgradbe – prosti stavek, v zloženem stavku so spremembe vsaj na zunaj (vezniki, vezni zaimki) veliko večje. Vseskozi pa so spremembe v besednem redu stavkov.

Te gredo na račun različnih slogovnih zakonitosti v organizaciji sporočila. V razpravi jih le deloma omenjam, največ zaradi tega, ker ne upoštevam samo dejanskih prostih stavkov, temveč tudi jedra zloženih stavkov, saj so njihovi vzorci s pravimi prostimi stavki identični.

Skica teh problemov seveda še ni rezultat popolne analize starejših slovenskih besedil, nastala je ob izbranem reprezentančnem gradivu. O

Prvič objavljeno pod naslovom *Razvoj prostega stavka v slovenskem knjižnem jeziku: vloga dativa v stavku*, v reviji *Jezik in slovstvo* 8, 1968, str. 145–150. Zaključek besedila (v našem besedilu od mesta »Do danes se raba različnih vrst dajalnika ...«) z naslovom *Konec »Razvoja prostega stavka v slovenskem knjižnem jeziku«* je bil objavljen v naslednji številki revije. Enako vsebino je imel tudi referat na 6. mednarodnem kongresu slavistov v Pragi avgusta 1968. Čeprav o besedilu govori kot o »svoji prvi razpravi o slovenskem prostem stavku« nadaljnjih podobnih diahronih razprav ni napisala.

izvoru zvez na razpravljam: tudi če gre za očitne kalke, vidim v njih realizacije slovenskih jezikovnih možnosti. Ker sem mnenja, da je treba gledati v teh zvezah vsaj včasih tudi način mišljenja (jezikovne evropeizme), sem v tej stopnji razmišljanja hote zanemarila primerjavo s stanjem v srednjeveški latinščini in nemščini, od koder je potekal osnovni vpliv na izoblikovanje starejših slovenskih tekstov.

Ker se v slovenskem stavku najprej v *Brižinskih spomenikih* – pa v 20. stoletju od slovenske moderne dalje pojavljajo v poeziji in prozi razmeroma zelo številno zveze z različnimi dativi, sem jih izbrala za predmet te svoje prve razprave o slovenskem prostem stavku. Zveze z dativom so zaradi ponavadi ohranjenega osnovnega dodatnega pomena zlasti v primerih prostega dativa pomensko intenzivnejše od drugih zvez, na primer zvez z akuzativom, s katerimi so včasih celo zamenljive. Zamenljive so tudi z genetivom in tudi za genetiv velja, da je v zvezah, zamenljivih z dativom, manj poveden od dativa. Če je torej dativ v mnogih primerih obdarjen z dodatnim pomenom, je seveda pomembno slogovno sredstvo in je za posamezna slogovna obdobja treba vedeti, katere zveze se širijo in s kakšnim sporočevalnim namenom.

Dativ ima v stavku različne vloge. Po svoji osnovni funkciji je dativ »sklon opozarjanja na udeležbo in sklon interesa in zato označuje posredni (oddaljeni) odnos osebe (redkeje stvari) do dejavnosti subjekta (objekt smeri ali drugotni objekt)«. Znana je delitev dativnih funkcij na ožje in na proste. Prvi naj bi bili po stavčni funkciji objekti, drugi predvsem adverbialna določila. K prostim dativom spadajo dativi koristi oziroma škode (*commodi* oziroma *incommodi*). Pozornost poslušalca na stavčno sporočilo vzbujajo etični dativi. Simpatetični dativ ali po slovanski terminologiji posesivni dativ priteguje pozornost na živo bitje, katerega telesni deli, deli obleke itd., imetje so predmet stavčnega sporočanja. Za latinščino označujejo te zveze po eni strani kot prabitne, po drugi strani kot poetične in da v pozni latinščini izginjajo. Poleg tega so še dativi ozira (*respectivus*), cilja, kot varianta dativa *commodi* je tu dativ *auctoris* – povzročitelja, dativi pri pridevniki in podobno (teoretski povzetki v glavnem po Leumann, Hofmann in Szantyr 1965: 86 in sl.; Šmilauer 1966: 222 in drugod). Iz teh znanih karakteristik dativnih funkcij se zdi, da lahko to množico funkcij reduciramo na dve osnovi: na dativne objekte in na dativne *commodi* oziroma *incommodi*, objekte ali prislovna določila. Pri objektih je možnost prehajanja od dativne rekcije v akuzativno (take so tendence razvoja), v slovenščini pa je največkrat ohranjena obojna rekcija in je tako izbor pravzaprav docela

slogovno vprašanje: izbira dativne rekcije predmeta namesto običajnejšega predmeta v akuzativu prinaša v stavek seveda posebnost dodatnega (samostojnega) dativovega pomena in s tem novo razsežnost v stavčno zgradbo. (Ta posebnost je že v zgodovinskem razvoju jezikov ustvarila celo lestvico »nepredmetnih« pomenov dativa!)

V Brižinskih spomenikih, najstarejšem slovenskem spomeniku, je dativnih zvez precej:⁹⁷ *tebê ispovêdê vas moj grêh* –, *I tebê, božji rabe, hot'o biti ispovêdan usêh mojih grêh, tebê sê mil tvorjo od sih počtenih grêh* –, *têh sê tebê mil tvorjo, otmi mê vsem zlodejem*, – *bože, tebê porončo mê tebê, mi (je) jega potrêba velika ter mi je iti že na on svêt, paki že vstali na sodni dan; imêti mi je život po sem, imêti mi je otpustak mojih grêhov; eže mi sê tomu hotelo, emuže mi bi ne dostalo hotêti* v 1. BS. V 2. BS so naslednje: *modlim sê jim, obêti naše jim nesem, časti jih pijem, eže jest ugotovl'eno iskoni dokoni izvol'enikom božjem, jemu sê otêti ter v vêki jemu bê žiti, i nam se modliti tomuje vrhnêmu otcu gospodi i jest sê pred božjima očima vsakomu – ispovêdati*. V 3. BS: *Jaz sê zaglagol'o zlodêju i vsêh jeho lêpot'am, Bogu – ispovêdê vsê mojê grêhe. Daj mi, bože gospodi, tvojo milost, tebê poročo vsa moja slovesa*. Navedla sem toliko primerov zato, da bi opozorila na izredno veliko število dativnih struktur v spomenikih, zlasti v 1. in 2. BS. Z dativom se izraža vernikova relacija do Boga, zlodeja, svetnikov. Od dativov so povečini predmetni in dativi koristi/škode, kakor *tebê se mil tvorjo*, pa redek in danes ob glagolu *piti* ne več živ: *časti jih pijem*, neke vrste respektivni dativ. Značilno je, da je dativ za 2. osebo vedno v poudarjeni obliki, medtem ko je dativ za 1. osebo vedno nepoudarjen. S tem je v zaimkih posebej poudarjena relacija med Bogom (duhovnikom) in vernikom, ki govori molitev. Dosledna raba poudarjene oblike za 2. osebo seveda ustvarja v besedilu dodatno razsežnost. Posebej pa navajam in omenjam deagentno modalno zvezo: VF_{cop} + inf. + dat., pri čemer je v dativu običajno zaimek. Zveza ima modalni pomen, dativ (osebni) je tako imenovani dativ povzročitelja, ki naj bi bil varianta dativa *commodi*. Modalni pomen ni enoten, največkrat pomeni 'morati'. Zveza kopula + infinitiv kot modalna zveza se je ohranila do danes, omembe vredna je zaradi dativa *auctoris*, o katerem sporoča latinska sintaksa, da je bil značilen za avtorje, ki so pisali nekoliko umetelen jezik. Isto vrednost imajo te zveze tudi v slovenščini, verjetno že

⁹⁷ Vsi navedki iz *Brižinskih spomenikov* so po avtoričinem prepisu Ramovševe transkripcije v Ramovš in Kos 1937; navedki drugih spomenikov so navedeni po avtoričinem prepisu (deloma od črke do črke, deloma interpretativnem). Popravljeni so zgolj večje napake, ne pa nedoslednosti. [Op. urednika.]

od začetka. Vsekakor pa takšna struktura, če je uporabljena v tako velikem številu, močno obarva besedilo. Z dativom je nosilec dejanja navidezno prikrit, dejansko pa poudarjen. Tak je tudi dativ v deagentni zvezi *eže mi se tomu hotelo*, ki se je – seveda brez stvarnega dativa *tomu* prav tako ohranila do danes. Podobno kot ta dativ povzročitelja učinkuje tudi že omenjeni svojilni dativ, ki pa ga bomo spoznali v kasnejših tekstih. Ker je dativ med vsemi skloni najbolj primeren kot nosilec čustvenega poudarka (prim. Havers 1931: 36), moramo po opisu funkcioniranja zveze poudariti seveda tudi njeno emocionalno vrednost.

V 3. BS je ohranjen še stari objekt v dativu – *prideš sodit živim i mrtvim*, kar je že v *Celovškem rokopisu* iz 14. stoletja zamenjano z akuzativom. Ker pa je še danes možna ob glagolu *soditi* tudi zveza z dativom, moramo biti nemara tudi tu pozorni na stilno izbiro v spomenikih, napisanih v visokem stilu karolinške renesanse, strogem in skopo funkcionalnem, v katerem ni smela ostati neizrabljena nobena zveza. Z dativnim objektom je precizirana smer dejanja. Posesivni dativ je samo v 1. BS v primeru: *mi (je) jega potreba velika*.

Tretji večji slovenski spomenik je mlajši. Če so v *Brižinskih spomenikih* še zveze, ki so se spremenile v besedju, a so se ohranile v rekciji, če je bila semantika ista, sodi *Stiški rokopis* že znatno bolj v novi čas. Kljub temu da gre tudi tu za splošno spoved kakor v 1. BS in 2. BS, je dativnih zvez mnogo manj in jih zaradi tega uvrščamo k drugim karakteristikam tega poznogotskega spomenika. Ker v njem ni neposrednega nagovora kot v *Brižinskih spomenikih*, ker je stiška spoved pravzaprav pripoved, naštevanje prestopkov in izredno stvarno ugotavljanje, kaj bo treba storiti, je osebnih dativov razmeroma zelo malo. Če hočemo naglasiti kontinuiteto z *Brižinskimi spomeniki*, moramo na prvem mestu omeniti modalno zvezo *nam je se veseliti* iz prvega dela. V drugem delu je nemara za slog najbolj značilen dativni objekt na začetku: *Ja se adpouem hudiču*, kjer je v zvezi precizirana smer dejanja na uvodnem mestu, čeprav je v istem spomeniku tudi možnost genitivnega objekta: *kygar sam se odpoueydall*. Da ne gre za dve različni stopnji sistema, spričuje še danes živa možnost obeh zamenjav. Ostali dativi so določeni z rekcijo: *ye wogu defetino meyga žyuota neysam taku zweyftu dall*, *ya odpuščo vzeym teym* itd. Dativ *commodi* je v zvezi *mi račyte profiti našiga gospudi*. V *Stiškem rokopisu* ni razmejitve med poudarjenimi in nepoudarjenimi dativi osebnih zaimkov. Zaradi drugačne ideje tega spomenika dativne zveze tu nimajo tiste slogovne vrednosti kot v *Bri-*

žinskih spomenikih in jih zaradi tega težje izmerimo samostojno; uvrstiti jih moramo k drugim posebnostim tega jezika.

Razmah literarnega jezika v 16. stoletju in prav gotovo tudi način renesančnega pisanja sta dativnim zvezam odprla pot. Ne le da so se na ta način izražale osebne relacije vseh vrst, ob številnih osebnih dativih se znajdejo tudi številni dativi stvari. V obsežnih tekstih so razporejeni dativi objekti kakor v našem današnjem jeziku, ob njih pa tudi zveze, ki so se drugače izoblikovale največ zaradi preočitne zveze z nemščino v Trubarjevem jeziku: *Bug bode suy besedi inu oblubi sturill zadošti* (TC 1550: 208); *inu tudi more subper stati ti neueri* (TC 1550: 209; danes ista zveza ob glagolu *zoperstaviti se*); *inu se nei pustilla sui zastopnosti od take Vere inu zeupane odpelati oli odpehniti* (TC 1550: 233). Zadnja zveza kaže primer dativa z infinitivom, zveze, ki je v slovenščini redka, čeprav je v težnjah po zgoščenih jezikovnih oblikah mogoča. V dativu so v teh primerih abstraktne besede, ki so v sporočilu pač v isti funkciji, kot so sicer osebe. Podobna je še danes veljavna zveza: *kyr verjame besedi boshy*. Primere navajamo prav zaradi tega, da pokažemo sprostitev v izrazu, ki je opazna v primerjavi z dativnimi zvezami v srednjeveških besedilih. Za našo tezo o stilnem učinkovanju struktur z dativom pa so seveda bolj pomembne zveze s prostim dativom, tako *comm.*: *inu ye nam dobil ta vezhni leben* (TC 1550: 222), *je nemu pag is te shibkuſti pergodi* (TC 1550: 240). Od obeh primerov je prvi značilnejši zaradi tega, ker je v dativu izražen namen oziroma cilj dejanja. Druga je treba pač prišteti k tistim zvezam z dativom, kjer osebni dativ pri deagentnem glagolu izdaja povzročitelja dejanja. Dativ *commodi* je tudi pri nominalnih predikativih, struktura je v Trubarjevih tekstih izredno pogosta: *Bog hozhe tim vernim ludem inu miloſtiu byti, de ye Bug nemu sa uolo Iefuſa vezh inu bule periatel* (TC 1550: 235), *de Bug timu grehu taku filnu sovrash in Tiga ye nemu is ferza shall* (TC 1550: 240). Običajno se ta dativ navaja kot dativ pri pridevniku, vendar sem mnenja, da mu je zlasti zaradi poudarjene *smeri* dejanja potrebna uvrstitev med proste dative. Pri rekijskih objektivnih dativih je namreč zaradi stalne rabe ta učinek – ki sicer spremlja kot dodatna pomenska vrednost vse dative v stavkih – nekoliko zastrt. Sem spada tudi posebna zveza, v kateri dativ opozarja na nosilca stanja: *je inu bode timu taku, kar Bog govori*. Prištevam pa med te vrste tudi dativ pri sedanjih deležnikih: *tu vom bodi vedezhe* (TC 1550: 229). Kot respektivni dativ se šteje v deagentnih zvezah: *nom se pag zheſtu sdy*. Poleg vse te množice zvez z osebnimi in stvarnimi objektnimi dativi ter ob pisani rabi dativov *commodi* in njegovih variant pa že Trubar ustvar-

ja relacije seveda znatno obsežnejše kakor doslej vrsta posesivnih dativov. Primer – *ye nam vmyšli* lahko zamenjamo z zvezo *je v naši misli* oziroma z osebno glagolsko obliko *imamo v mislih*. Prav posesivni dativ pa imam zaradi spremembe osnovne ideje v zamenjavah za enega izmed tistih dativov, ki nosilca dejanja slogovno najbolj markirajo. Posesivni dativ je tudi v zvezi: *Ona ye ana slushabnica boshya tebi hdozbrumu* (= v tvoje dobro), medtem ko so dativi *Bogu na zhašt inu hdozbrumu vsem mladim* –, *všimu hudimu nagnen* tako imenovani adnominalni dativi. Seveda se tudi tu postavlja vprašanje, ali ne bi bilo mogoče tudi teh dativov poimenovati po njihovi funkciji v vrsti prostih dativov. Našteti primeri samo kažejo, kako zelo pogosto je bilo izražanje relacij s pomočjo dativa še pri Trubarju. Že pri njem, še veliko bolj pa kasneje v naslednjem slogovnem obdobju, v baroku, se je izoblikovala težnja po izražanju relacij s pomočjo predložnih zvez. V dativu so na primer pri Kastelcu objekti pri glagolih, ki imajo dativno rekcijo, nekaj primerov posesivnega dativa: *kateru bo vŕe tebi h'shpotu* (Kastelec 1684: 30), *kar bi moglu tebi h'shkodi byti* (10), *da so mogli sami sebi k'nuzu biti* (12), *vekshi shpot bo tebi* (24); dat. *auctoris: tebi je hudú, ako lih je tebi teshku stradati* (20), od objektivnih pa je treba navesti primer stavčne sintagme, sinonimne z glagolom *zameriti*, ki ima isto rekcijo: *sa ſlu ne vsame tvoji nadleshnosti* (16). To priča, da je rekcija odvisna od osnovne semantike in da je v njej težnja, poenotiti odnose vseh sinonimov v pomenski družini z dopolnili. Ne le pri Kastelcu, tudi pri drugih piscih so ti dativi ujeli med druge zveze in predstavljajo samo eno izmed izraznih možnosti.

Taka repartacija različnih dativov, kot se je oblikovala do baročne dobe, se je ohranila razmeroma dolgo. V poeziji sta dobila posebno nalogo čustvenega izraza etični dativ in posesivni dativ zlasti pri zaimkih; posesivni dativ pri Prešernu zlasti *usmerjajo* pozornost, kadar so to zaimki 1. ali 2. osebe: *Srcé mi je postalo vrt in njiva, V samoti iz oči mi solza lije, – od ljubezni, ki mu mračila je mladosti zore, strah razžaliti te mi jezik veže, de bi nam srca vnel za čast dežeze, ki jim kropiv krdelo rejo vzelo, Zjasnilo se mi bo spet mračno lice* itd. Glede na to, da je etični dativ oblika, ki je značilna za govorni jezik, je razumljivo, da jo v visoki poeziji zamenjujejo druge oblike, predvsem kot pri Prešernu posesivni dativ. Seveda so v tej poeziji tudi drugi dativi, toda zaradi posebne pomenske in slogovne vloge omenjam tu samo posesivnega.

V realistični literaturi druge polovice 19. stoletja je z dativnimi zvezami podobno kot v baroku: upadajo, in sicer z izjemo ene same vrste, etičnega dativa, ki je pogost predvsem v poeziji. Razlog je najbrž kot prej v

slogovnem razpoloženju, ki usmerja sporočila proč od osebnih odnosov k stvarnemu. S tem seveda ne trdim, da bi dativnih zvez ne našli, le redke so – in konstruirane, kakor je na začetku razpravljanja omenjena modalna zveza: $V_{\text{cop}} + \text{inf.} + \text{dat. com.}$, za katero pa smo že v *Brižinskih spomenikih* podvomili, da bi bila docela neliterarna.

Slovenska moderna je dativ kot izraz osebnega odnosa, v prvi vrsti seveda čustvenega razpoloženja, potrebovala v velikem obsegu. Impresionistični Cankarjev stil je zahteval natančno niansiranje opisane snovi, kar pa je bilo mogoče z mnogofunkcionalnim dativom doseči veliko bolj intenzivno kakor s svojilnim zaimkom ali z akuzativnim objektom. Veliko je primerov, ko Cankar med možnostmi akuzativne in dativne objektne rekcije izbere dativno: *Mati in oče sta mu stregla* (Cankar 1933: 174), namesto predložnih zvez ima dativne, ker močneje izražajo smer: *prijazni besedi je odgovarjal osorno* (174), *je zagospodarilo delo svojemu [...] hlapcu* (180). Zelo pogoste so modalne zveze, sestavljene iz kopule in predikativa z dativom *auctoris* (osebne udeležbe): *Bilo mu je mnogokrat, da bi vzkriknil* (176). Od te strukture se razlikuje zveza *Takrat mu je bilo petnajst let* (179) samo po tem, da je modalna samo po svoji zgradbi (deagentne zveze), ne pa po vsebini (= imel je 15 let). Zamenljivost zveze z dvočlenskimi stavkom z glagolom imeti je odvisna od predikativovega pomena. Zveze *Silno mu je bilo*, v kateri je predikativ prislov načina, ne moremo tako spremeniti. Dativi v različnih deagentnih stavkih izražajo različne odtenke, kot respektivni dativ: *Čudno se je zdelo Jakobu* (181), dat. *commodi*: *kje mi je zapisano?* (183), *Nikomur ni bilo znano* (185), *njih obrazi pa so bili daljni in tuji* (187), *in se mi zde tuje in mrtve tiste podobe* (189). In spet dativ *commodi* namesto predložne zveze: *da kmalu ni bilo več prsti in prostora veselemu samozaupanju* (184). Najbolj raznovrstni pa so posesivni dativi. V čem je razlika do primerov, ki smo jih omenjali pri Prešernu? Nemara najbolj v pogostnosti zvez, kakor: *Lica so mu gorela, usta so mu trepetala* (175), pa še: *da vam je roka tako brezskrbna in svobodna?* (180), *Pa glas mu je bil hripav in trepetajoč* (189), *Vesela luč v njegovih očeh je bila kakor zastrta, beseda mu je bila hladna in pusta* (182). V vseh teh primerih označuje posesivni zaimek subjekt stavka, predikat pa z glagolom ali z nominalno zvezo stanje tega subjekta. Posesivni dativ prinaša v zgradbo element lastnine in povzročča, da je naša pozornost usmerjena na lastnika lic in usten in glasu drugače, kot bi bila s svojim zaimkom. Tudi je oblika prostega dativa bolj modalna, kot je pomensko enozančni zaimek. Drugače učinkujejo posesivni dativi v stavkih: – *besede* –, *zakaj so mi ostale v mislih?* (178), *Blagoslovi ti Bog*

kamnoseško modrost, blagoslovi jo tebi in meni! (179). Primera sta si podobna: zdi se, da je posesivni dativ objekt stavka in šele analitični premislek opozori na pravo vrednost. Zlasti drugi primer je mogoče razlagati na oba načina, v ponovitvi je to sploh objekt. Seveda je zaradi svojih razsežnosti dvojna funkcija v literarnem tekstu zmeraj bolj učinkovita. Dvojna razlaga je mogoča tudi v primeru: *Tvoja natura ti je govorila sodbo* (184; objekt in posesivni dativ). Številni primeri iz Cankarja kažejo, kako zelo je bil pri njem dativ izraz osebne prizadetosti, odnosa, in tudi, kako je pomagal zgoščati pomensko zgradbo Cankarjevih besedil in jo obenem rahljati (s svojo modalno vrednostjo).

Do danes se raba različnih vrst dajalnika za natančno označevanje osebne udeležbe in odnosa ni zmanjšala. Nasprotno, v različnih slogovnih smereh se je še stopnjevala. Za primer naj pokažemo nekaj svojih dajalnikov v prozi Pavleta Zidarja. Razloček med Cankarjevo in Zidarjevo rabo je predvsem v splošnem slogovnem hotenju. Iz njega izvira dejstvo, da uporablja Cankar različne dajalnike, zlasti pa svojilnega, za izražanje naklonskosti, pri Zidarju pa je to predvsem avtonomen izraz odnosa, s katerim poudarja v besedilih dinamiko dogajanja. Zato uporablja obliko, kadar je le mogoče: *Ofcir – se ji je s prstom dotaknil komolca* (Zidar 1967: 9), *Žena pa mu je medtem nadihala v život že toliko vlage* (9), *Zabodel ji je v hrbet rumenkast dim* (10), *Kuharici je padla leščerba na tla* (209), *Kaj vam je leščerba zletela na tla?* (210), *Nos mu je prekipel od jeze* (210). Svojilne dajalnike, ki v tem besedilu še bolj kot druge vrste dajalnika izražajo natančno razmerje, sem izbrala tudi zaradi njihove pogostnosti in da bi jih vsaj malo primerjala z omenjenimi oblikami pri Cankarju.

Razpravljanje o slovenskem prostem stavku sem začela z dajalniškimi zvezami predvsem zaradi tega, ker imata obe glavni vrsti dajalnike, predmetni in prosti, zraven splošne slovnično sintaktične vrednosti zmeraj živ lastni pomen. To daje dajalniškim zvezam v besedilih posebno dodatno slogovno vlogo. Sprehod skozi nekatera slogovna obdobja je pokazal, da je treba ob razmišljanju o razvoju stavčnih tipov in oblik v izhodišču upoštevati slogovna hotenja posameznih obdobj. V tem zapisu sem poskusila pokazati problem in opozoriti na pot njegovega reševanja.

KAZALO OSEBNIH IMEN*

- Abraham [škof v Freisingu] 102, 199
Adelung, Johann Christoph 90
Alasia da Sommaripa, Gregorio 23, 66,
68, 85, 118, 135, 188, 209, 317, 369,
419, 420
Aleksander Veliki 261, 262
Alkuin 206
Andreaš, Miha 72, 143
Angelik Kranjski 139
Aristoteles 383
Arndt, Erwin 226
Aškerc, Anton 30, 121, 144, 427
Attems, Karel Mihael 139, 163–370
Bajec, Anton 131, 196
Basar, Jernej 24, 37, 38, 67, 69, 137, 138,
152, 341, 344–345, 348, 356
Baudouin de Courtenay, Jan 411, 418,
420, 422, 424
Bauer, Jaroslav 297, 302
Beaumarchais, Pierre Augustin Caron
de 142, 154
Berčič, Branko 218, 219, 221
Bernhard II. Spanheimski 57
Bezljaj, France 207, 229, 422, 429
Bilc, Franc 388–390
Bleiweis, Janez 29, 30, 125, 176, 185
Bohorič, Adam 22, 26, 27, 29, 35, 36,
40, 41, 46, 60, 61, 63, 64, 68, 86,
90–92, 113, 114, 116, 117, 118,
138, 152, 182, 217, 219, 221, 224,
229, 230, 233, 257–308, 312, 314,
315, 373
Bonaparte, Napoleon 122, 124, 140,
189, 416
Bonazza, Sergio 387
Bratuž, Lojzka 139
Breckerfeld, Franc Anton 76
Breznik, Anton 128, 144, 224, 316,
319, 320, 381
Brozović, Dalibor 133, 203, 204, 317,
372, 375
Bullinger, Heinrich 235
Caf, Oroslav 74, 390
Cankar, Ivan 316, 437–438
Cervič, Gregor 119, 178, 185
Cigale, Matej 127, 144, 391, 408, 410
Cigler, Janez 29, 79, 143
Ciril in Metod 103, 198, 464
Coraduzzi, Ester Maksimilijana 136,
151, 178, 184
Cracina, Angel 176, 206, 418
Cronia, Arturo 418
Cusani, Jožef 369
Cvetko, Dragotin 221

* Avtorica je na mnogih mestih navajala samo priimke, ne pa tudi imen. Kjer se je le dalo, smo imena dopolnili sami, takšno dopolnjevanje pa je včasih zahtevalo tudi arbitrarno odločitev med dvema ali več možnostmi. Kazalo lahko tako služi tudi lažjemu prepoznavanju oseb v besedilu, dopušča pa tudi možnost drugačnih interpretacij. Različne variante zapisa so označene z okroglim oklepajem, pojasnila pa z oglatim. [Op. ur.]

- Čandek, Janez 23, 133, 136, 150, 316 379, 380
- Čop, Matija 29, 79, 125, 143, 156, 214, 247, 405, 407 Gregor XV. [papež] 186, 318
- Dajnko, Peter 29, 78, 80, 121, 122, 125, 139, 407, 408 Gregorčič, Simon 30, 427
- Dalmatin, Jurij 20–23, 27, 35, 36, 41–43, 46, 60, 61, 63–65, 76, 86, 113, 114, 123, 136, 150, 154, 158, 162, 182, 217, 219, 221, 222, 224, 233, 263, 264, 266, 269–308, 312, 314, 318, 319, 326, 329, 365, 392 Gruden, Josip 419
- Dante Alighieri 257 Gruden, Živa 420
- Dev, Janez Damascen 75, 143 Gutsman, Ožbalt (Gutsmann, Oswald) 26–29, 40, 46, 48, 49, 52, 61, 63, 72–75, 88, 92, 121, 124, 139, 140, 143, 155, 156, 158, 189, 205, 272, 356, 373–379, 388, 396, 423
- Dobrovsky, Joseph 404 72, 90, 93, 124, 193, 265, 404, 408 Habledelič, Juraj 69
- Dolenc, Metod 176, 313 Hajnšek, Milena 426
- Domej, Teodor 176, 312, 315, 316 Hamm, Josip 197
- Donat 273, 274 Hanžič, Marko 403
- Dular, Janez 95, 96, 389, 415 Hasl, Jožef 27, 72
- Edling, Janez Nepomuk Jakob grof 49, 51 Havers, Wilhelm 434
- Eggers, Hans 203, 206–208, 212, 227, 244, 253, 311, 315, 385 Havránek, Bohuslav 258
- Elze, Theodor 217, 219 Heinz, Adam 257, 258, 265, 271, 273
- Erazem Rotterdamski 60, 245 Herberstein, Karel Janez 72, 220
- Ferčaj, Jurij 186 Herberstein, Žiga 261
- Flis, Janez 390 Hercigonja, Eduard 199
- Franc I. 189 Hipolit Novomeški 24, 26, 37, 40, 68, 69, 74, 88, 118, 137, 138, 264, 294
- Frančišek Turnski 261 Hofmann, Johann Baptist 432
- Frey, W. 387 Hrast, Mohor 186
- Gaj, Ljudevit 125 Hren, Tomaž 15, 23, 36, 37, 63, 65, 114, 117, 133, 136, 150, 151, 182, 184, 187, 207, 313, 316–320, 322, 370, 422
- Gantar, Kajetan 199 Isačenko, Aleksander (Issatschenko, Alexander) 19, 193, 194, 196–198, 214, 351, 385
- Gestrin, Ferdo 218, 289, 372 Jagić, Vatroslav 193, 194, 403
- Glavar, Peter Pavel 76 Jakopin, Franc 411
- Goličnik, Janez 53 Janez Svetokriški 24, 25, 37, 62, 67, 137, 138, 152, 341, 344, 366, 369, 423
- Gorjup, Frančišek Ksaverij 370 Janez Vetrinjski 57
- Grafenauer, Bogo 98, 197, 198–201, 203, 219, 309, 315, 316, 412, 414 Janežič, Anton 26, 40, 80, 92, 127, 129, 144, 265, 380, 381, 390
- Grafenauer, Ivan 171, 176, 194, 196–201, 203–205, 207, 210, 223, 264, 310, 313, 315, 371, 373–375, 377, 379, 380 Jankovič, Andrej 347
- Janša, Anton 53

- Japelj, Jurij 27, 29, 42, 49, 72, 73–76, 123, 140, 143, 154, 157, 158, 188, 189, 423
- Jarnik, Urban 30, 77, 78, 80, 81, 126, 143, 144, 159, 371, 377–380, 406
- Jenko, Simon 30, 428
- Johan(n)es Vele (Vegle) 58, 111
- Jožef II. 26, 40, 87, 140, 142, 178, 189, 205, 315, 389
- Jug, Stanko 313
- Jurčič, Josip 30
- K(h)isl, Janez 63, 183, 313
- Kanizij, Peter 63, 133, 136, 316
- Kardelj, Edvard 49, 128
- Karel IV. 261
- Karel Veliki 55, 56, 83, 102, 212, 262, 367, 399
- Karlik, Peter 333
- Kastelec, Matija 19, 24–26, 39, 40, 67, 69, 88, 130, 137, 138, 152, 207, 330, 337, 339–342, 356, 436
- Kašič, Bartol 258
- Kelemina, Jakob 422
- Kersnik, Janko 30, 410
- Kette, Dragotin 121, 144
- Kidrič, France 54, 91, 123, 129, 136, 171, 176, 200, 210, 211, 218, 219, 223, 243, 258, 262, 272–274, 291, 309, 312, 314, 317, 341, 377–379, 388, 389, 405
- Klapše, Pavel Frančišek 369
- Klodič, Anton 424
- Knobl, Pavel 74
- Kocelj [knez] 83
- Kocjančič, Štefan 424
- Kolarič, Rudolf 173, 194, 196, 199, 292, 294, 296, 297
- Kološa, Vladimir 175, 318
- Komenský, Jan Amos 68
- Kopitar, Jernej 27–29, 74, 77–81, 92, 93, 124–130, 133, 136, 139, 142, 143, 145, 147, 156, 157, 163, 176, 179, 214, 217, 222, 228–230, 232, 259, 263, 264, 290–292, 294, 377–379, 396, 402–406, 409
- Koruza, Jože 13, 171, 173, 176, 181, 203, 219, 223, 310, 418, 419
- Kos, Albert 218
- Kos, Franc 99, 171, 386, 418
- Kos, Janez 171, 364
- Kos, Janko 219
- Kos, Milko 176, 193, 194, 197, 203, 223, 310, 412, 414, 433
- Koseski, Jovan Vesel 30, 80, 128, 145, 409
- Kotnik, Janko 171, 176, 373
- Krajčovič, Rudolf 197
- Krek, Gregor 176
- Krelj, Sebastijan 21, 22, 24, 28, 35, 36, 39, 60–63, 182, 205, 207, 227, 229–231, 258, 263, 264, 266, 291, 312, 367, 368
- Kržinarica, Špela 186
- Kumerdej, Blaž 27, 28, 49–51, 72–74, 77, 78, 124, 143, 402
- Küzmič, Mikloš 52
- Küzmič, Štefan 42, 43, 68
- Lägreid, Annelies 219, 289
- Latomus, Janez 314
- Latomus, Jurij 314
- Lausberg, Heinrich 305, 314, 331, 332, 343
- Legiša, Lino 131, 173, 176, 206
- Leumann, Manu 482
- Levec, Fran 30, 127, 144, 269
- Levstik, Fran 29, 30, 93, 124, 126–128, 147, 157, 176, 187, 265, 396, 403, 409
- Linhart, Anton Tomaž 27, 41, 53, 74, 75, 88, 123, 142, 143, 154, 155, 157–159, 189, 214, 222, 329, 403
- Logar, Tine 13, 203, 223, 310, 411, 418

- Lukman, Franc Ksav. 312
- Luther, Martin 60, 62, 112, 162, 215, 222, 225–227, 233, 237–240, 244
- Majar Ziljski, Matija 15, 30, 80, 81, 125, 144, 380, 381, 406, 408, 409
- Makovec, Anton 53
- Maksimilijan I. 220
- Marenzi, Mari(j)a Izabela (Isabella) 65, 66, 119, 136, 151, 176, 178, 184
- Marija Terezija 26, 40, 87, 101, 124, 153, 178, 389
- Marn, Josip 403
- Martini, Fritz 328, 360, 384
- Mavrer, Luka 68
- Megiser, Hieronymus 66, 69, 115, 124, 152, 173, 182, 206, 219, 233, 278, 285, 289, 315, 373
- Melanchthon, Philippus 22, 36, 63, 86, 90, 91, 115, 258, 262, 269–296
- Melik, Vasilij 372
- Merhar, Boris 130–131, 316
- Merkù, Pavle 135, 176, 177, 185, 264, 386, 411, 423–425, 427
- Metastasio [Metastazio], Pietro 75, 123, 154, 188
- Metelko, Fran 29, 80, 90, 92, 93, 122, 124, 125, 129, 139, 156, 265, 396, 406–408
- Metternich, Klemens Wenzel 140, 407
- Miklošič, Franc (Miklosich, Franz) 30, 81, 90, 127, 128, 132, 157, 193, 403
- Mistrik, Jozef 204
- Modrinjak [župan, 17. stol.] 65
- Modrinjak, Štefan 70, 78, 143, 402, 406, 408
- Molè, Marian 227, 228, 231, 291
- Murko, Anton 26, 40, 80, 125, 143, 144, 156, 408
- Murko, Matija (Matthias) 218
- Muršec, Jožef 80, 144
- Navratil, Ivan 80, 144
- Nahtigal (Nachtigall), Rajko 193–201
- Narat, Ivan 78
- Novak, France 269, 280
- Novak, Vilko 176, 385
- Nussbaumer, Erich 372–373
- Oblak, Vatroslav 171, 176, 195, 205, 217, 224, 226, 249, 356, 357, 403, 418, 420, 421, 424
- Ocvirk, Anton 218, 228, 229, 231
- Opitz, Martin 329, 348, 351, 355, 357, 358, 361
- Orožen, Martina 91, 131, 374, 365
- Oswald Wolkensteinski 387
- Otokar iz Geule 57, 309
- Packernecker, Lenart 63
- Paglovec, Franc Mihael 67, 118, 137, 138, 150, 184
- Pajk, Janko 176, 181
- Paternu, Boris 210, 211, 215, 384
- Perger, Bernard 273
- Pethe [ormoški graščak, 17. stol.] 65, 184
- Petre, Fran 221, 292
- Pirchegger, Simon 196
- Pleteršnik, Maks 30, 104, 127, 144, 164, 357, 390, 415, 426
- Podrecca, Carlo (Podreka, Karlo) 414, 415, 422, 424
- Podreka, Mihael 71, 423, 425
- Podreka, Peter 423–427, 429
- Pogačnik, Jože 104, 131, 173, 196, 199, 203, 215, 221, 231, 232, 243–246, 258, 269, 292, 303, 309, 310, 330, 385, 387, 427
- Pohlin, Marko 26–28, 40, 45–49, 52, 63, 72–75, 78, 88, 90, 92, 122, 124, 125, 136, 137, 139–141, 143, 153, 156, 205, 263, 272, 321, 356, 372–375, 402
- Polanski, Kazimierz 248, 250, 254
- Popovič, Janez Žiga Valentin 27, 48

- Praprotnik, Alenka 139
 Prelokar, Tomaž 220
 Prešeren, France 29, 30, 79, 81, 125–127, 132, 141, 143, 145, 147, 149, 153, 155–157, 159, 163, 183, 214, 348, 378, 384, 390, 393, 407, 408, 436, 437
 Prešeren, Matevž 186
 Prijatelj, Ivan 128, 130, 131, 218, 410
 Primic, Janez Nepomuk 15, 77, 78, 81, 378, 379, 388–390, 406
 Primož Simoniti 220, 262, 272–274, 388
 Prunč, Erich 176, 199, 207, 215, 223, 310, 371, 376, 388
 Rabatta, Jožef 65, 186
 Radlic, Baltažar 314
 Raitz, W. 367
 Rajhman, Jože 200, 207, 222, 224, 225, 232, 233, 251, 293, 387
 Ramovš, Fran 84, 131, 138, 194, 196, 197, 199, 201, 203, 218, 223, 227, 269, 310, 392, 411, 433
 Ravnikar, Matevž 29, 188, 405, 406
 Recelj, Andrej 22, 36, 86, 116, 183
 Rejec, Albert 427
 Repež, Filip Jakob 72
 Ribnikar, Peter 171, 173, 176, 422
 Rigler, Jakob 34, 60, 61, 114, 131, 221, 228–233, 243, 258, 263, 264, 269, 291, 292, 311, 315, 316, 319, 372, 374
 Rijavec, Andrej 221
 Rogerij Ljubljanski [Mihael Krammar] 24, 37, 67, 69, 137, 152, 341, 342, 356
 Romuald, Lovrenc Marušič 76, 119, 137
 Rupel, Mirko 131, 176, 218, 219, 225–227, 238–245, 258–261, 271, 290, 312, 316, 317, 388
 Rutar, Simon 213, 412, 414, 415, 417, 422, 424
 Saitz, D. 367
 Sajovic, Tomaž 141, 144, 145, 303
 Sakrausky, Oskar 221
 Saria, Balduin 221
 Schmidt, Siegfried J. 333, 337, 339
 Schmidt, Vlado 49, 312, 313, 317, 318
 Schneider, Matija 377
 Schönleben, Janez Ludvik 19, 23, 24, 28, 37, 38, 67, 114, 117, 118, 133, 134, 136–138, 148, 150, 187, 232, 294, 317, 320, 321, 349, 359, 375, 400
 Seebach, Peter 182
 Sievers, Eduard 197
 Skalar, Adam 24, 37, 65, 66, 69, 184, 321, 357
 Sket, Jakob 144, 176
 Slodnjak, Anton 218, 221
 Slomšek, Anton Martin 139, 143, 379, 380
 Smolej, Viktor 228, 229, 231
 Smolik, Marijan 316, 414
 Smotrickij, Meletij 258
 Sreznjevski, Izmail 411
 Stabej, Jože 172, 173, 176, 219, 221, 311
 Stabej, Marko 166
 Stanič, V. 143
 Stanislav, Ján 197
 Stelin, Jakob 423
 Stritar, Josip 30, 481
 Stržinar, Ahacij 52, 67, 72, 137, 348
 Susenbrotus (Zuzenbrot), Joannes 247–253, 294–296, 305
 Svetec, Luka 380
 Svetina, Anton 263, 313
 Szantyr, Anton 482
 Šafařík, Pavel Josef 403
 Šivic, J. 186
 Škrabec, Stanislav 81, 127, 144, 145,

- 164, 194, 201, 378, 410
 Šmigoc, Jurij 139
 Šmilauer, Vladimir 432
 Štrekelj, Karel 348, 349, 352, 418, 420, 421, 424
 Šuman, Josip 144
 Šumi, Nace 210, 220, 221, 329, 341
 Šuster Drabosnjak, Andrej 71
 Tavčar, Ivan 30
 Temlin, Ferenc 42, 68
 Thurn, Jurij 368
 Tomšič, France 196, 223
 Toporišič, Jože 131, 158, 221, 224, 231, 258, 294, 296, 327, 351, 380, 389
 Trdina, Janez 30
 Trinko, Ivan [Zamejski] 424, 425, 427, 429
 Turk, Josip 318
 Ulrich Lichtensteinski 57
 Umek, Ema 171, 172, 176, 364, 422
 Ušeničnik, Franc 200
 Valuk [knez] 98
 Valvasor, Janez Vajkard 25, 64, 100, 118, 136, 152, 157, 184, 237, 364, 387
 Varon, Mark Terencij 265
 Vidmar, Josip 128
 Vidovič Muha, Ada 131, 392
 Vince, Zlatko 258
 Vlačić, Matija Ilirik 222
 Vodnik, Valentin 27–29, 41, 53, 54, 74–79, 88, 92, 93, 123–125, 139, 143, 154, 158, 178, 179, 189, 214, 377, 389, 390, 395, 406, 407
 Vodušek, Božo 131, 132, 134, 227
 Volkmer, Leopold 70, 78, 143
 Vondrák, Václav 193, 195, 197
 Vorenc, Gregor 26, 69, 138
 Vorländer, Karl 141
 Vraz, Stanko 30, 70, 144, 156, 379, 408
 Weingart, Miloš 197
 Welte, Werner 333
 Wierzbicka, Anna 246, 248
 Wolf, Anton Alojzij 127, 144, 390
 Zelenko, Jurij 28, 73, 390
 Zidar, Pavle 438
 Zihlerl, Boris 218
 Zizenčeli, Jožef 25, 184
 Zois, Žiga 72, 75–77, 88, 123, 124, 143, 154, 158, 176, 178, 179, 189, 222, 389, 395
 Žontner (Sontner), Adam 65, 66

KAZALO POJMOV, NASLOVOV IN ZEMLJEPISNIH IMEN*

- Aachen 60, 86, 311
 abecedna vojna gl. črkarska pravda
 abecednik 20, 34, 42, 52, 62, 63, 68,
 113, 150, 153, 154, 424, 425
 ablativ 28, 47, 91, 249, 272, 281, 285,
 286, 300, 301
 absolutizem 70, 87, 140, 155, 407
Academia operosorum (operozi, Akade-
 mija delavnih mož) 25, 40, 72, 87,
 88, 388
 adjektiv gl. pridevnik
 adverb gl. prislov
 Akademija delavnih mož gl. *Academia
 operosorum*
 akanje 85, 151, 187, 231, 351, 360, 376
 akcent gl. naglas
 akuzativ gl. tožilnik
 Amerika 135
 anafora 69, 334, 426
 anaforični 304, 331, 335
 antiptosis gl. antiptoza
 antiptoza (*antiptosis*) 92, 295, 300
 antistihon 92, 264
 antiteza 120, 342
 aorist 19, 33, 56, 57, 103, 109, 194, 206,
 207, 209, 419
 apozicija 207, 249, 250, 252, 276, 287,
 295
 Argentina 135
 Arhiv (S)R Slovenije 123, 172, 175, 177,
 184, 235, 364
 arhiv(ski) 66, 87, 153, 136, 154, 169–
 191, 222, 236, 347, 363, 364, 370,
 389, 401, 421, 422
 artikulus 14, 253
 asimilacija [narodnostna] 396, 413,
 423, 425, 464
 asindeton 69, 116, 249, 251, 307, 327,
 334, 337, 353, 358, 360
Auerspergov rokopis (*Auersperški fra-*

* V kazalo so zajeti vsi pomembnejši jezikoslovni, literarni, zgodovinski, retorični in drugi pojmi, poleg tega pa tudi vsa dela, ki so v besedilu podana s kraticami (za nekratične pojavitve gl. imensko kazalo; kratice so razvezane v seznamu literature), imena rokopisov (za dela znanih avtorjev gl. imensko kazalo), imena mest, nazivi nekaterih institucij ter pridevniki, ki lajšajo iskanje posameznih problematik. Slednji so dosledno podani v določni obliki. V kazalo niso zajeti izrazi, ki se pojavljajo tako pogosto, da njihovo številčenje ne bi bilo smiselno: npr. jezik, slovenski, slovenščina, slovnica (gramatika), izobraženci, latinščina, narečje (dialekt), nemščina, norma, pisava, poetika, prevod, retorični, slog, slovar, slovnica (gramatika), središče, tujka, upravni, visok (jezik, stil), zasebni itd. Prav tako pri vseh izrazih niso navedene vse pojavitve, ampak so izbrana pomembnejša mesta (z vidika zgodovine slovenskega jezika). V oglatem oklepaju so pojasnila, v okroglem pa variante posameznega izraza ali poimenovanja. [Op. ur.]

- gment*) 57, 59, 108, 110, 181, 387
avksis 251
 Avstrija 85, 119, 140, 145, 178, 368, 369, 378, 416, 424; Notranja 84, 87, 138 162, 236, 259, 289, 386
 avstrijski 45, 49, 51, 121, 153, 309, 341, 402, 424
 Avstro-Ogrska 144, 145
 barok 10, 24, 25, 38, 39, 74, 75, 109, 123, 137, 141–143, 148, 151, 158, 185, 321, 322, 326, 328–330, 332, 334, 335, 337, 341, 345, 368, 393, 436
 Bavarci 83
 Beneška republika 140, 414
 Beneška Slovenija 85, 134, 180, 181, 369, 386, 411–430
Beneškoslovenski rokopis gl. *Čedajski rokopis*
 Benetke 119, 260, 273, 412, 416, 421, 424
 besedišče gl. leksika
 besedje gl. leksika
 besedotvorje 90, 91, 123, 127, 294, 319, 392
 Bezjaki 225, 239, 240, 244
 BH 1584 86, 91, 114, 233, 257–308, 312, 364
 Bled 185, 186
 blejski 66, 176, 185, 187
 bohoričica 27, 29, 44, 61, 71, 78, 86, 113, 122, 125, 143, 156, 239, 348, 356, 374
bralec 20, 46, 48, 52, 64, 70, 71, 74, 121, 137, 138, 139, 155, 158, 235, 240, 243, 378, 400, 402, 423
 bratovska knjiga 55, 83
 bratovščina 65, 66, 69, 98, 99, 108, 179, 184, 322, 417, 418
 briksenški 66, 187
Brižinski spomeniki 19, 33, 55, 56, 58, 68, 83, 98, 101–105, 109, 110, 129, 135, 149, 161, 173, 180–182, 193–204, 213, 214, 222, 310, 325, 381, 384, 385, 399, 417, 431–434, 437
 bukovniki 44, 68, 143, 377, 423
Bukve svete Gertrude 184
 Celovec 28, 64, 138, 152, 180, 313, 373, 377, 379, 381
Celovski (Rateški) rokopis 13, 19, 21, 33, 35, 56–58, 108, 109, 111, 127, 135, 175, 180, 181, 194, 199–201, 203, 203–208, 212, 213, 215, 223, 310, 311, 417–419, 431, 434
 cerkveni 19, 21, 25, 26, 29, 30, 35, 40, 50, 54, 59, 62, 64–67, 71, 72, 74, 76, 79, 86–88, 103, 108, 110–113, 123, 129, 134, 136–140, 143, 149, 150, 154, 155, 157, 158, 179–181, 184, 188, 199, 200, 205, 209, 211–214, 220, 221, 229, 236, 296, 309–323, 327–329, 347, 363, 365, 367, 370, 383, 385, 387, 391, 399, 400, 403, 405, 406, 413–415, 421, 422
 cirilica 28, 48, 125, 156, 384
 cirilski 22, 36, 60, 115, 227, 260, 384
 čakavščina 22, 111, 420
Čedajski (Černjejski, Beneškoslovenski) rokopis 55, 57, 59, 83, 96, 98, 99, 108, 110, 111, 177, 181, 367, 418, 420, 421, 424
 Čehi 77, 125, 239
Černjejski rokopis gl. *Čedajski rokopis*
 češki 27, 50, 57, 58, 73, 80, 125, 165, 196, 197, 207, 227, 239, 258–262
 člen določni/nedoločni 22, 36, 61, 206, 351
 členitev po aktualnosti 272, 280, 360
 členitev trojna 14, 251
 črkarska pravda (abecedna vojna) 12, 27, 29, 12, 125, 126, 143, 148, 156, 407

- Črna na Koroškem 66, 179, 180, 184
 d' 196, 198
 dajalnik (dativ) 24, 47, 49, 91, 278, 285,
 286, 301, 360, 431–438
 dajničica 29, 122, 143
 dalmatinski 37, 50, 125, 179, 259
 dativ gl. dajalnik
 DB 1584 86, 222, 226, 269, 277–308,
 312, 326
 definicija [retorični postopek] 247
 deklinacija gl. sklanjatev
 deležnik (particip) 28, 91, 206, 207,
 248, 272, 274, 276, 277, 297, 321,
 376, 378, 435
 dialekt gl. narečje
 diglosija 144, 162, 384, 387, 396, 413,
 425
 dolenski 20, 29, 34, 57, 58, 60, 85, 111,
 113, 147, 148, 155–157, 180, 181,
 186, 205, 224, 228, 230, 237, 255,
 263, 264, 290, 291, 311, 313, 349,
 395
 določilo adverbialno (prislovno) 250,
 252, 254, 432; predikatno 254
 dovršni 33, 97, 103, 206, 251
 Dresden 218, 243
 dual gl. dvojina
Duhovna bramba (branua) 44, 56, 68
 Dunaj 48, 64, 87, 92, 217, 273
 dvojezičnost 144, 162, 430
 dvojina (dual) 24, 47, 61, 299, 300, 302
 e [< jat] 111, 155, 205, 228, 240, 263,
 291
 ednina (singular) 47, 144, 297, 299,
 335, 296
 ej [< jat] 114, 155, 240, 263, 291
 e-jevski glasovi 103, 114, 118, 162, 263
 eksempl 331–333, 336, 339, 343, 344
 elipsa 296, 297, 360
Ena Lepa Peishem ad eniga Peianiga
Mosha jno Shene 347–358
 enalaga (*enalage*) 92, 300, 301
 epidzevksis 251
 epitetoneza 65, 201, 355, 385
 evokacija (*evocatio*) 92, 295, 301, 302
 faksimile 182, 219
 figura 56, 69, 75, 92, 106, 110, 120,
 135, 182, 201, 208, 215, 246–308,
 331–340, 354, 355, 360, 385, 425,
 426
 figuriranje 61, 182, 246, 247, 254, 304
 filologija 130, 193, 196
 fonetika gl. glasoslovje
 formula dvojna 56, 62, 69, 201, 246,
 249, 251, 252, 336; trojna 62, 69,
 246, 249, 336
 francoski 87, 122, 140, 165, 178, 179,
 189, 258, 260, 403
 francoščina 125, 258
 Francozi 122, 125, 185, 189
 Franki 83
 frankovski 83, 367
 frazeologija 79, 113, 148, 155, 176, 222,
 233, 282, 303, 355, 391, 404, 426
 freisinški 84, 98, 102
 furlanski 58, 369, 412, 418, 420, 423
 futur gl. prihodnjik
 gajica 29, 113, 125, 126, 143, 156, 408
 geminacija 305
 genitiv gl. rodilnik
 glagol 19, 20, 33, 47, 61, 92, 97, 103,
 105, 115, 116, 132, 206, 208, 249,
 274–286, 295–303, 333, 426, 431–
 437
 glagolski [glagol] 20, 22, 36, 97, 103,
 105, 109, 115, 116, 126, 132, 157,
 206, 208, 222, 248, 253, 271, 272,
 275, 297, 299, 302, 303, 335, 338,
 339, 353, 360, 395
 glagolski [glagolica] 22, 36, 84, 197,
 198, 264, 384
 glasoslovje (fonetika) 13, 20, 61, 63, 67,

- 70, 103, 105, 121, 124, 148, 187, 194, 215, 228, 243, 258, 291
- glasovni 96, 98, 103, 109, 117, 118, 131, 138, 177, 196, 197, 206, 239, 263, 314, 319, 366, 375, 462, 475
- gledališče 81, 87, 127, 128, 165
- glosa 57, 58, 63, 108, 109, 135, 171, 203, 226, 313, 314, 384, 387, 399, 418
- gorenjski 20, 24, 26, 34, 37, 40, 57, 63, 67, 72, 75, 76, 88, 113, 118, 126, 139, 147, 148, 151, 152, 155, 157, 180, 181, 183, 189, 205, 227, 228, 230, 231, 237, 255, 264, 292, 311, 313, 314, 321, 349, 351, 357, 372, 378, 395, 396, 399, 418, 426
- Gorica 64, 100, 367–370, 316, 318, 421, 422
- Goriška 368, 386
- goriški 49, 139, 261, 314, 363, 365, 366, 369
- Goriški rokopis* 367
- Goriško 139, 195, 363
- Gornji Grad 100, 136, 186
- Gospa Sveta 83
- gotika 215
- govor ljubljanskih meščanov (ljubljan-ski mestni/urbani govor) 113, 147, 148, 182, 233, 243, 291, 311
- Gradec 28, 43, 64, 70, 139, 143, 260, 372, 405
- gramatika gl. slovnica
- Grammatica 1758* 264
- HB 1599 312
- hiat 350, 351
- hiazem(ski) 247, 248, 354
- hiperbaton 249, 250
- hipotaksa gl. podredje
- homonimija 228, 263, 266, 291, 304, 374
- Hrastovec 66
- hrvaški 23, 27, 37, 44, 46, 101, 114, 195, 218, 227, 231, 238–240, 258, 259, 262, 279, 312, 396, 408
- Hrvati 23, 30, 38, 50, 125, 221, 225, 238, 369, 408
- hrvatski 391
- humanistično-renesančni 14, 149, 259, 274
- i* trdi in mehki 103
- ikt 206, 351, 355
- ilirizem (ilirsko gibanje) 30, 126, 380, 406, 408
- Ilirske province 77, 122, 140, 143, 179, 189
- ilirsko gibanje gl. ilirizem
- imena osebna 97–101, 108, 109, 135, 203, 367; zemljepisna 98–101, 135, 236
- imenska sklanja(tev) pridevnika (nomi-nalna fleksija adjektiva) 20, 34, 61, 103
- imperpekt 56, 103, 105, 109
- incrementum* 251
- infinitiv gl. nedoločnik
- instrumental gl. orodnik
- Inštitut za slovenski jezik Frana Ramo-
vša 131, 138
- interferenca 108, 162, 164, 272, 280, 285, 287, 290, 317, 369, 386, 389, 421, 426
- interferenčnost 237
- intonacija stavčna 77, 78
- irski 83, 198, 385
- Istra 139, 238, 289, 368
- italijanski 58, 64, 66, 70, 71, 108, 110–112, 118, 123, 134, 181, 235, 258, 273, 312, 317, 365, 367, 368, 386, 404, 412–414, 418, 420
- izgovor 24, 38, 67, 79, 80, 90, 92, 113, 118, 122, 125, 128, 145, 151, 152, 187, 239, 265, 348, 356, 359, 374–376, 396, 404

- izposojenka 76, 82, 104, 118, 356, 377, 379
 janzenisti 143
 janzenistični 72, 76
jat 85, 103, 111, 114, 155, 228–230, 240, 263, 291, 314
jeri 195
Jest Vboga Revna srutha 347–349, 358–360
 jezuiti 87, 152, 373; v Celovcu 26, 40, 69
 jožefinci 72, 143
 jožefinski 72, 88, 143
 jugoslavizacija 80
 junščina 195
 kajkavski 28, 43, 44, 66, 69–71, 403
Kalobski rokopis 65, 69, 176, 184
 Kamniške Alpe 181
 kapucini 26, 67, 87, 152, 369
 Karantanija 83, 102, 196, 205, 386
 kirieelejson 55, 83, 107, 204, 236, 367
 kitica 78, 349–358, 428
 klarisinje 64, 65
 klasicizem 70, 78, 123, 137, 142, 144, 153, 329, 393
 kmečki jezik 27, 123, 225, 240, 243, 244, 406, 409
 kmečki upori 60, 84, 86, 87, 181, 220
 knjižnica 59, 96, 98, 177, 262, 290, 423
 Koča vas 184
 kodificiranje 22, 27, 89, 137, 289, 372
Kolomonov žegen 44, 45, 68, 187
 kolon 275
 komparativ gl. primernik
 koncil tridentinski 86, 320
 končnica 20, 24, 34, 79, 98, 121, 126, 144, 187, 194, 338, 348, 350, 376, 378, 380, 390
 konjugacija gl. spregatev
 konzonant (soglasnik) 27, 49, 61, 103, 117, 228, 231, 239, 356, 374
 kopičenje 25, 120, 151, 245, 336, 337
 Koroška 30, 44, 46, 48, 52, 57, 67, 71, 74, 78, 81, 84, 85, 91, 99, 101, 102, 111, 114, 123, 124, 134, 138, 139, 143, 145, 147, 177, 179, 180, 184, 200, 205, 210, 213, 238, 259, 270, 289, 315, 368, 369, 371–381, 386, 400, 402, 414, 416, 421, 423
 koroški 26, 28, 30, 40, 41, 44, 45, 48, 49, 57, 68, 69, 70, 72, 78, 80, 85, 88, 113, 114, 121, 126, 133, 136, 139, 147, 150, 180, 181, 188, 204, 205, 237, 292, 309, 311, 312, 314, 348, 357, 365, 372, 375, 377, 381, 415, 418
 Koroški deželni arhiv Celovec 177
 kostanjeviški 180
 KPo 1567 25, 39, 227, 312
 Kranj 57–59, 60, 86, 108, 181, 203, 204, 381, 417
 Kranjska 46, 48–52, 64, 68, 72, 77–79, 84, 88, 91, 111, 113, 114, 118, 121, 122, 124–126, 138, 139, 143, 147, 148, 152, 177, 185, 187, 189, 205, 220, 221, 238, 259, 260, 270, 289, 315, 368, 369, 371–373, 378, 386, 400, 402, 421
 kranjski 23, 28, 30, 36, 42, 46, 49, 52, 58, 70, 92, 117, 118, 121, 122, 125, 126, 129, 136, 138, 139, 140, 141, 144, 147, 188, 313, 321, 349, 365, 374, 377, 378, 380, 381, 401, 402, 408, 415
Kranjsko besediše pisano 26, 40
 Kras 238, 368
 krnitev samoglasniška gl. redukcija vokalna
 krški 26, 66, 204
 krumperški 180
 kultni [jezik] 84, 211–213, 385, 418
 kvaliteta 77, 78, 85

- kvantiteta 19, 77, 351
l [zapis in izgovor] 38, 61, 138, 152, 162, 321, 359, 367, 378
l velarni (trdi) 24, 38, 48
 leksika (besedje, besedišče) 21, 30, 34, 35, 44, 45, 56, 62, 63, 69, 70, 74, 75, 76, 78, 92, 100, 103, 105–109, 115, 118, 121, 123, 138, 140, 142, 149, 151, 152, 157, 162–164, 176, 181, 187, 197, 213, 215, 218, 224, 225, 228, 232, 233, 245, 269, 291, 293, 305, 308, 312, 318, 319, 348, 355, 358, 361, 365, 366, 375, 377, 379, 380, 390, 395, 404, 405, 409, 410, 415, 420, 426, 428, 434
 Lendava 134
Leški rokopis 68, 184, 373
 letak iz leta 1515 20, 58, 86, 109
 levstikovanje 144, 403
 licej 77, 143, 189, 389, 405
 Lienz 369
 Litija 364
 Ljubljana 20, 34, 59, 64, 84, 113, 139, 148, 400
 ljubljanski 27, 28, 45, 46, 60, 66, 67, 70, 73, 86, 111, 113, 119, 138, 147, 148, 182, 185, 237, 244, 263, 283, 291, 356, 357, 374, 375, 381
Ljubljanski rokopis gl. *Stiški rokopis*
 ljubljanščina 27, 45, 230
 ljudski 23, 29, 38, 132, 134, 144, 163, 257, 376, 377, 379, 406, 409
 l-kanje 128, 145, 164
 lokativ gl. mestnik
 Lož 186
 Madžarska 134
 madžarski 42, 52, 68, 120, 134, 139, 258, 412
 manierizem 326, 327, 329, 331
 maniristični 294, 303
 Maribor 28, 369
 Martjanci 184, 186, 188
 MD 1592 22, 86, 233, 289, 312
 medmet 115, 274
 mekinjski 186
 membrum 253
 Mengeš 63
 mestnik (lokativ) 24, 27, 28, 47, 49, 63, 278, 283, 284
 metaforika 62, 78, 79, 81, 85, 158, 249, 308, 341, 385, 415, 428
 metelčica 29, 143
 Metlika 63, 139, 180, 186, 368
 minoritski 66
 množina (plural) 24, 27, 47, 49, 102, 106, 283, 296, 297, 299–302, 350, 380, 421
 moravsko-panonski 197
 morfologija gl. oblikoslovje
 Možac 416
 MPar 1592 312
 MTh 1603 63, 219, 233, 289, 312
 muzikologija 221
 nabožni 21, 27, 35, 118, 123, 124, 141, 204, 347, 361, 372, 377, 400, 405, 406
 naddialekt kulturni 42, 148, 213, 265, 349, 399, 401
 nadškofija 369, 370
 Nadškofijski arhiv Ljubljana 177, 422
 Nadškofijski arhiv Videm 177
 naglas (akcent) 19, 33, 34, 85, 92, 111, 118, 155, 195, 208, 229, 239, 351, 356, 357, 359, 376, 378, 401, 421
 namenilnik 360
 narečnost 113, 114, 321
 Narodna in univerzitetna knjižnica 177, 218
naslovník 125, 134, 137, 140, 157, 184, 240, 260, 261, 293, 359, 395, 400, 482
 necerkveni 25, 40, 119, 135, 183, 188,

- 236, 263, 313, 328
nedolenjski 20, 34
nedoločnik (infinitiv) 250, 252, 264, 301, 354, 355, 357, 360, 380, 433, 435
nedovršni 97, 103, 301
nekodificiran 275
neoficialni 57, 63, 66
nizki [jezik, stil] 65, 67, 74, 119, 149, 348, 355, 358
nomen [samostalnik in pridevnik] 91, 265–302
nominalna fleksija adjektiva gl. imenske sklanja(tev) pridevnika
normativni 23, 34, 37, 41, 46, 73, 144, 162, 164, 165, 263, 319, 320, 321, 375, 400, 409
nosnik 105, 194, 195, 375
nosniški *e* 103
nosniški *o* 103
Notranja Avstrija 84, 87, 138, 162, 183, 185, 236, 289, 372
notranjeavstrijski 147, 150, 372
nove oblike 30, 47, 126, 127, 139, 141, 144, 157, 163, 222, 380, 396, 403, 408
Novi Matajur 415
o [*< ö*] 40, 61, 63, 66, 76, 79, 85, 205, 264, 357
-*o* [glagol] 34
-*o* [v obrazilu] 29
-*o* 61, 66, 76, 79, 205, 208, 264, 357
oblikoslovje (morfologija) 24, 25, 29, 48, 49, 56, 58, 75, 76, 84, 90, 92, 103–109, 123, 124, 156, 161, 187, 212, 215, 228, 243, 281, 283, 291, 294, 366, 380, 395
obrazec zarotitveni 186
obrazilo 30, 103
obredje [cerkveno] 112, 118, 201, 236, 259, 310, 315, 365, 367, 370
obrednik 138, 183, 217, 425, 430
Oddelek za slovanske jezike in književnosti 177
oficialni (uradni) 52, 57, 63, 65, 71, 72, 76, 77, 87, 97, 111, 204, 205, 213, 263, 349, 367, 402, 421–423, 425
Oglej 83, 105, 196, 199, 205, 209, 369, 385
operozi gl. *Academia operosorum*
oporoča 24, 37, 68, 87, 119, 136, 151, 179, 185, 322
ormoški 65, 66, 184
orodnik (instrumental) 47, 49, 63, 91, 121, 144, 266, 278, 283, 284
Ortnek 180
osebna imena 98–101
ostrivec 266
palatalni 19, 198, 231
paleografija 196
panonska teorija 30, 128, 144, 157, 403
paradigma (vzorec) 24, 27, 61, 76, 91, 113, 262, 283, 286, 308, 380
paradigmatski 86, 90, 113, 148, 152, 462
paralelizem 252
parataksa gl. priredje
Parhamerjev (Parchammerjev) katekizem 28, 43, 70
participij gl. deležnik
pasiv gl. trpnik
patent 76, 87, 88, 116, 124, 137, 140, 141, 154, 178, 179, 188, 189, 313, 315, 327, 389, 390
perioda 250, 275, 303
pesmarica 21, 64, 68, 72, 119, 137, 138, 184, 188, 217–219
pesniški 20, 25, 35, 53, 75, 77, 78, 114, 143, 154, 158, 163, 175, 352–361, 387, 405, 427, 428
Pisanice 27, 41, 74, 75, 88, 123, 143, 144, 154, 158, 173, 214, 402

- pismeni jeziki A, B₁, B₂, B₃ 55–57, 67, 148, 164, 165, 186, 227, 262, 266, 70, 71, 83–88, 204–206, 208, 209, 269, 270, 284, 294, 296, 321, 347, 213, 223, 385, 399–400, 417, 419, 356, 357, 359, 369, 374, 377, 378, 421, 423, 430 395, 405
- pismenost 57, 59, 150, 153, 176, 223, 311, 313, 399
- pismo 27, 63, 65, 66, 68, 77, 87, 97, 116, 117, 119, 121, 124, 136, 149, 151, 154, 158, 175–179, 182, 184–186, 188, 235, 313, 322, 327, 365, 378, 389
- plemič* 65, 87, 116, 117, 149, 176, 327, 417, 421
- pliberški 185, 186, 188
- plural gl. množina
- podredje (hipotaksa) 21, 25, 34, 335, 337
- pogodba 24, 186, 188, 261
- pogojnik 56, 103
- Pokrajinski arhiv Koper 177
- Pokrajinski arhiv Maribor 177
- polglasnik 30, 61, 101, 103, 125, 126, 151, 194, 266, 350, 356, 357, 359, 374, 378
- polhograjski 180, 186
- polisindeton 69, 247, 307, 327
- Poljane 185
- poljudnoznanstveni 88, 387, 389, 393
- poloficialni (poluradni) 85, 87, 140, 349, 365, 389, 401
- poluradni gl. poloficialni
- poslušalec* 71, 106, 107, 240, 243, 330, 344, 360, 400, 426, 432, 460
- postila 217, 240
- pragmalingvistični 134
- praslovanščina 19, 33
- pravni 24, 36, 55, 56, 96, 100, 120, 163, 175, 181, 183, 203, 390
- pravopis 21, 22, 27, 29, 30, 35, 36, 48, 58, 60, 61, 63, 65, 66, 68, 70, 72, 73, 86, 88, 100, 127, 128, 135, 144, 148, 164, 165, 186, 227, 262, 266, 269, 270, 284, 294, 296, 321, 347, 356, 357, 359, 369, 374, 377, 378, 395, 405
- predlog (prepozicija) 91, 102, 105, 266, 272, 274, 283, 285, 286, 300, 301, 307, 350, 351, 356, 357, 374, 378, 384
- predpona 105, 231, 356, 360, 374
- predromantika 70, 78, 142, 382, 393
- predstandardni [jezik] 371–381
- preglas 231
- Prekmurje 11, 42, 45, 84, 88, 119, 139, 180, 368, 430
- prekmurski 28, 41–43, 52, 68, 71, 88, 101, 119
- prenova [katoliška] 72, 133, 135, 136–142, 150, 162, 309, 311, 314, 315, 318, 322, 323, 364, 368, 370
- preporod(ni) 26, 41, 140, 144, 405, 423
- preporoditelj 27, 54
- prepozicija gl. predlog
- prerod(ni) 26, 41, 77, 88, 137, 371, 416, 423, 424
- prevoditelj* 78, 258, 371, 372
- presežnik (superlativ) 282, 283, 380, 281–284
- pretekli [čas] 33, 98, 103, 206
- prevajanje 26, 40, 41, 88, 109, 120, 140, 176, 182, 189, 212, 213, 225, 226, 235, 237, 240, 241, 272, 273, 279, 294, 300, 303, 310, 389, 390, 422
- prezent (sedanjik) 20, 34, 61, 194, 251
- pridevnik (adjektiv) 20, 34, 47, 56, 57, 61, 63, 66, 73, 79, 80, 91, 103–106, 110, 126, 155, 199, 207, 208, 248, 265, 266, 271, 272, 274, 276, 277, 279, 281, 284, 285, 296, 298, 319, 338, 348, 350, 351, 355, 356, 360, 373, 378, 380, 419, 428, 432, 435
- prihodnjik (futura) 61, 251, 357

- primernik (komparativ) 91, 275, 281–283, 380
- priređje (parataksa) 21, 25, 34, 120, 187, 303, 354
- prisega 24, 37, 57, 58, 60, 63, 66, 68, 86, 87, 103, 107, 118, 119, 121, 140, 151, 154, 170, 175–188, 198, 203, 204, 253, 313, 322, 327, 365, 381, 404, 417, 422
- prisege mesta Kranja 57, 58, 60, 86, 108, 181, 203, 204, 381, 417
- prislov (adverb) 79, 91, 104, 105, 155, 246, 250, 252, 274, 275, 281, 282, 304, 327, 360, 428, 437
- pritožba 179, 186, 188
- prolepsis* 92, 253, 295, 300
- prosvetljenec 29
- prosvetljenski 27, 54
- protestantizem 64, 82, 148, 150, 217, 257, 292, 311, 314, 315, 322, 327, 364, 368, 392, 401
- protireformacija 22, 87, 117, 231, 309, 311, 315, 316, 319
- publicistični 71, 74, 76, 81, 125, 128, 190, 305, 380, 393, 396, 406–410, 413
- purizem 62, 131, 136, 150, 157, 162–164, 207, 291, 305, 308, 406
- racionalizem 142, 329
- Rašica (Rašica) 20, 34, 225, 240, 244, 290
- Rateški rokopis* gl. Celovski rokopis
- različice (varianete) pokrajinske slovenskega jezika 70, 71, 85, 111, 121, 122, 126, 134, 141, 155, 314, 317, 365, 366, 393, 405
- redukcija vokalna (samoglasniška krnitev) 19, 20, 24, 34, 37, 38, 47, 61, 67, 72, 73, 79, 90, 92, 113, 114, 117, 118, 122, 125, 126, 135, 139, 148, 150, 156, 162, 164, 182, 187, 195, 232, 321, 350, 359, 374, 375, 376, 401
- reforma šolska 137, 143
- reformacija 86, 87, 309, 316
- register 22, 36, 41, 63, 86, 312
- reklama 183
- renesančni 25, 69, 86, 111, 120, 135, 182, 183, 187, 210, 215, 220, 221, 226, 232, 251, 252, 259, 287, 294, 303, 304, 321, 325, 326, 327, 328, 339, 361, 419, 435
- renesansa 21, 25, 35, 41, 210, 215, 220, 269, 322, 326, 328, 331, 336, 386, 393, 400; - karolinška 56, 84, 85, 107, 199, 386, 434
- retorika 65, 76, 102, 106, 112, 138, 149, 208, 246, 247, 292, 295, 296, 321, 397, 419
- Rezija 71, 88, 411, 414, 420, 422, 429
- rezijanščina 195, 424
- rima 208, 350–360
- ritem 56, 75, 120, 197, 254, 327, 338, 350, 354, 359, 385
- rodilnik (genetiv) 27, 47, 49, 102, 249, 276–286, 295, 301, 303, 376, 421, 432, 434
- rokoko 70, 75, 123, 142, 158, 329
- romantika 141, 142, 149, 162, 379, 393, 396, 397, 405, 425
- romar* 44, 55, 60, 68, 98
- Salzburg 55, 83, 105, 385
- samoglasnik gl. vokal
- samostan 55, 66, 83, 84, 112, 180, 181, 184, 317, 386
- Schwabenspiegel* gl. *Švabsko ogledalo*
- sedanjik gl. prezent
- Sekkau 49, 55, 70, 83
- semenišče 315, 363, 424
- shema metrična 350–360
- Shivljenje alli Leben Antichrista* 187
- sičnik 21, 61, 73, 78, 85, 102, 115, 148,

- 187, 239, 356
silepsa (*silepsis*) 92, 295, 299, 300
simbolika 78, 342, 343
sinekdoha 92, 285, 286, 295, 300, 355
singular gl. ednina
sinoda gornjegrajska 136, 138, 184, 320, 369
sinonim(ika) 24, 61, 62, 69, 89, 106, 151, 224, 232, 245, 246–250, 281, 300, 304, 305, 307, 308, 339, 436
sintaksa gl. skladnja
sinteza 92, 295–302
Skalnica nad Solkanom 368
skladnja (sintaksa) 21, 29, 34, 48, 56, 61, 63, 74, 79, 84, 90–93, 106, 109, 115, 121, 123, 124, 142, 148, 161, 182, 187, 212, 215, 228, 232, 243, 245, 262, 265, 269, 271–287, 289, 294–306, 336, 360, 366, 375, 380, 392, 433
sklanjatev (deklinacija) 20, 22, 28, 30, 36, 37, 47, 49, 56, 57, 61, 63, 66, 73, 76, 79, 80, 103, 105, 113, 121, 126, 205, 264, 283, 284, 348, 357, 373, 378, 409
slatenski 61, 151, 347, 348
Slatna 184, 364
slavizacija 30, 80, 380, 409
slovanščina alpska 84
Slovenska Marka 238, 368
sociolingvistični 114, 118, 130, 134, 135, 136, 145, 152, 165, 170, 214, 224, 235, 430
sociološki 79, 86, 130, 148, 155, 211, 227, 230, 258, 259, 292, 293, 353, 371, 376, 378, 384, 407, 409
soglasnik gl. konzontan
sopomenka 89, 106, 110, 116, 120, 326
splošnoсловenski 28, 114, 206, 421, 425
spol 20, 24, 66, 79, 80, 103, 107, 126, 144, 265, 278, 280, 283, 296–301, 348, 350, 360, 380, 426
spregatev (konjugacija) 66, 115, 273
Srbi 30, 385
srbohrvaščina 23, 30, 103, 126, 128, 164, 227, 391, 396, 409, 427, 468
srbski 227, 391, 406
srbščina 227, 391
Središče [trg] 184, 185
standardni (jezik) 26, 27, 41, 103, 161, 229, 371, 373, 381, 395, 423
stanovska šola 116, 182, 183, 185, 312, 313, 348, 384
Stapletonov rokopis 63, 64, 183, 314
stara cerkvena slovanščina 30, 103, 128, 144, 157, 194, 258, 380, 385, 391, 396, 403, 409
starocerkvenoslovanski 7, 19, 30, 73, 193, 196–198, 201, 211, 237
Starogorski rokopis 56–58, 71, 108, 111, 135, 170, 175, 180–182, 201, 203–215, 310, 311, 367, 416, 418–419
Stiški (Ljubljanski) rokopis 19–21, 33, 34, 38, 56–58, 85, 108–111, 135, 180, 181, 189, 201, 203, 205, 214, 263, 264, 310, 381, 387, 417, 431, 434
substandardni [jezik] 64, 67, 70, 72, 73, 75, 356, 372, 375, 402, 404
superlativ gl. presežnik
Sv. Križ 368, 369
š: šč 66, 80, 126, 155, 378, 380
škofija 369; freisinska 102; goriška 365; ljubljanska 84, 111, 113, 138, 139, 148, 205, 316, 399, 419, 422; sekovska 49, 70; tržaška 369, 370
Škofijski arhiv Maribor 177
Škofja Loka 99, 184, 416
Škofjeloški rokopis 58, 108, 181, 387
šolstvo 49, 50, 52, 77, 87, 137, 143, 153, 155, 164, 166, 318, 321, 402
Štajerska 45, 46, 70, 84, 85, 91, 138,

- 139, 147, 270, 289, 368, 369, 386, 402, 408, 421
- štajerski 28, 30, 43–45, 49, 63, 66, 70, 71, 74, 77, 78, 80, 88, 121, 126, 136, 141, 143, 144, 156, 159, 205, 255, 258, 365, 401, 402, 405, 407, 408
- Štajerski deželni arhiv Gradec 177
- Štajersko 43, 46, 52, 53, 57, 67, 68, 78, 114, 122, 124, 126, 143, 259, 372, 379, 408
- štajersčina vzhodna 29
- števnik 58, 108, 181, 273, 277, 418, 420, 421
- šumevec 21, 102, 105, 187, 356
- Švabsko ogledalo (Schwabenspiegel)* 310
- t' 196, 198
- TA 1550 20, 312
- TC 1550 20, 21, 115, 205, 207, 233, 246–248, 251, 252, 311, 312, 435
- TC 1575 208, 254, 314
- TE 1555 224, 244, 259, 290, 312
- teologija 222
- terezijanski 42, 137
- terminologija 26, 58, 60, 64, 71, 74, 76, 77, 79, 81, 86, 124, 130, 133, 152, 181, 189, 200, 207, 212, 214, 232, 245, 323, 387, 388–392, 408, 409, 421, 422, 425, 426, 430, 432
- testament 140
- TO 1564 21, 86, 311
- tožilnik (akuzativ) 90, 92, 102, 105, 279, 285, 286, 300–302, 432–437
- tradicija 19–25, 36–49, 57, 63, 66, 67, 73, 75, 83, 86, 87, 90, 129, 156, 179, 180, 185, 197, 201, 204, 205, 210–215, 221, 223, 229, 230, 235, 237, 240, 243, 322, 374, 378, 385, 395, 397, 402, 406, 407, 410, 422
- trivialka 52, 77, 87, 124, 143, 189, 402
- trohej(ski) 349–359
- trpnik (pasiv) 115, 249, 297, 302, 406
- Trst 60, 64, 66, 119, 139, 176, 179, 180, 184, 235, 368, 369, 386
- TT 1557 225, 226, 238, 240, 244, 253, 254, 290, 312
- TT 1581–82 290
- u (< ö) 61, 76, 85, 229, 230, 263, 264, 378
- u 61, 205, 208, 263, 357
- umetniški 25, 29, 30, 155
- uradni gl. oficialni
- uradovalni 101, 112, 128, 134, 178, 179, 183, 186, 188, 386, 399, 401, 418, 420–422
- urbar 61, 100, 108, 151, 181, 184, 203, 347, 348, 357, 360, 364, 399, 418
- urok 187
- ustna predaja besedil 203
- ustoličevanje (ustoličenje) koroškega vojvode 107, 150, 180, 204, 309
- variante pokrajinske slovenskega jezika gl. različice pokrajinske slovenskega jezika
- velarni 19
- velelnik 333, 339, 350, 353, 354, 357, 374
- velesovski 187
- velikomoravski 19, 197
- verz 75, 158, 349–360
- vetrinjski 76, 204
- vid 22, 36, 63, 115, 272
- Videm 66
- Videmski rokopis* 57, 58, 108, 181, 206, 367, 369, 418, 420
- Vipava 368
- vipavski 67, 138, 152, 366, 421
- vokal (samoglasnik) 20, 24, 30, 37, 38, 67, 77, 78, 102, 138, 148, 151, 156, 162, 194, 228, 239, 321, 350, 351, 357, 359, 374, 395
- vokalizem 78, 81, 85, 231, 291
- vokativ gl. zvalnik

- vzhodnoštajerski 41, 43, 78
 vzorec gl. paradigma 171, 172; kulturni 64, 190; ume-
 tnostni 220
 zaimek (pronomen) 47, 61, 63, 91, 105, Zgodovinski arhiv Ljubljana 177
 194, 254, 264, 276, 277, 279, 280, Zgodovinski arhiv Ptuj 177
 282, 298, 302, 304, 333–335, 338, zlitnik 115
 350, 351, 353–355, 360, 378, 420, znanstveni 81, 85, 88, 204, 387–393,
 431, 433, 434, 436, 437 408
 zevgma 92, 295, 298, 299, 308 zvalnik (vokativ) 28, 103, 274, 301
zgodovinar 100, 169, 170, 172, 196,
 300; cerkveni 199; knjižnega jezika

NAVEDENA LITERATURA

- ARISTOTELES, 1982: *Poetika*. Prevedel, uvod in opombe napisal Kajetan Gantar. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- ARNDT, Erwin, 1962: *Luthers deutsches Sprachschaffen*. Berlin: Akademie-Verlag.
- BAJEC, Anton, 1949: A. V. Isačenko: Jazyk a pôvod Frizinských pamiatok. *Slavistična revija* 2/1. 160–163.
- – 1951: *Rast slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Novinarsko društvo Slovenije.
- BASAR, Jernej, 1734: *Conciones juxta Libellum Exercitiorum S. p. Ignatij In singulas anni Dominicas digestae /.../ PRIDIGE IS BUKVIZ IMENVANIH EXERCITIA S. OZHETA IGNAZIA*. Ljubljana: A. F. Reichardt.
- BAUDOIN DE COURTENAY, Jan, 1875: *Rez' janskij katihizis*. Varšava – Peterburg. (Priloga študiji *Opyt fonetiki raz' janskih govorov*.)
- – 1906: *Latinsko-ital'jansko-slavjanskij pominal'nik XV-go i XVI-go stoletija*. Peterburg.
- BAUER, Jaroslav in GREPL, Miroslav, 1980: *Skladba spisovné češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- BERČIČ, Branko. (ur.), 1968. *Abhandlungen über die slowenische Reformation: Literatur, Geschichte, Sprache, Stilart, Musik, Lexikographie, Theologie, Bibliographie*. München: R. Trofenik.
- BERČIČ, Branko, 1968: Das slowenische Wort in den Drucken des 16. Jahrhunderts. *Abhandlungen über die slowenische Reformation*. München: R. Trofenik. 152–261.
- BEZLAJ, France, 1954: Ljudski pevec iz Tera. *Slovenski etnograf* 1. 65–71.
- – 1964: Blišč in beda slovenskega jezika. *Tovariš* 20/5. 26–27.
- BH 1584 = Bohorič, Adam, 1584: *Arcticae horulae succifivae*. Wittenberg.
- BOHORIČ, Adam, ok. 1580: *Elementale Labacense cum Nomenclatura trium linguarum, Latinae, Germanicae et Slavonicae*. Ljubljana. [Izgubljeno.]
- BONAZZA, Sergio, 1987: *Oswald von Wolkenstein: Slovensčina v pesmi*. Predavanja na Celovško-ljubljanskih slavističnih dnevih. Celovec.
- BRATUŽ, Lojzka, 1993: *Karel Mihael Attems (1771–1774): Slovenske pridige*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- – 1993b: *Manoscritti sloveni del settecento: omelie di Carlo Michele d'Attems*

- (1771–1774), *primo arcivescovo di Gorizia*. Udine: Istituto di lingue e letterature dell'Europa orientale.
- BREZNIK, Anton, 1916: *Slovenska slovnica za srednje šole*. Celovec: Družba sv. Mohorja.
- 1930: Jezik v kmetski povesti. *Dom in svet* 43. 28–32.
- 1933: O časnikarski slovenščini. *Dom in svet* 46. 72–82, 141–146, 200–206, 255–263, 312–320, 420–424, 524–527.
- 1934: *Slovenska slovnica za srednje šole*. Celje: Družba sv. Mohorja.
- 1934b: Jezik naših pripovednikov. *Dom in svet* 47. 84–93, 176–181, 271–276, 510–514.
- 1944: *Jezik naših časnikarjev in pripovednikov*. Ljubljana: Družba sv. Mohorja.
- 1952: Ljudski jezik. *Narodopisje Slovencev* 2. Ljubljana: Klas. 5–11.
- 1982: *Jezikoslovne razprave*. Ur. Jože Toporišič. Ljubljana: Slovenska matica.
- BROZOVIĆ, Dalibor, 1970: *Standardni jezik*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- CANKAR, Ivan, 1933: *Zbrani spisi* 16. Ur. Izidor Cankar. Ljubljana: Nova založba.
- 1951–1959: *Izbrana dela* 1–10. Ur. Boris Merhar. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- CIGALE, Matej, 1880: *Znanstvena terminologija s posebnim ozirom na srednja učilišča*. Ljubljana: Matica slovenska.
- CRACINA, Angel, 1974: Starogorski spomenik. *Koledar Goriške Mohorjeve družbe*. 140–143.
- CRONIA, Arturo, 1952: Revision der slavischen Eigennamen im alten Evangelium von Cividale. *Wiener slavistisches Jahrbuch* 2. 6–91.
- CVETKO, Dragotin, 1958: *Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem* 1. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- 1972: *Jacobus Gallus. Sein Leben und Werk* (Geschichte, Kultur und Geistwelt der Slowenen 8). München: R. Trofenik.
- DB 1578 = Dalmatin, Jurij, 1578: *BIBLIE, TV IE, VSIGA SVETIGA PISMA PERVIDEIL*. Ljubljana.
- DB 1584 = Dalmatin, Jurij, 1584: *BIBLIA*. Wittenberg.
- DOBROVSKY, Joseph, 1914: Nachricht von drey slawischen Aufsätzen, welche in einer sehr alten lateinischen Handschrift der öffentlichen Bibliothek zu München gefunden worden sind. *Slovanka* I. Prag: Herrliche Buchhandlung. 249–251.
- DOLENC, Metod, 1940: *Gorske bukve*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti.
- DOMJ, Teodor, 1986: *Die Slowenen in Kärnten und ihre Sprache* (doktorska disertacija). Dunaj: Fakulteta za duhovne vede Univerze na Dunaju.
- DULAR, Janez, 1974: Zvrstnost slovenskega jezika. *Slovenski jezik, literatura in kultura: informativni zbornik*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenske jezike in književnosti. 57–74.

- 1982: *Priglagolska vezava v slovenskem knjižnem jeziku (20. stoletja)* (doktorska disertacija). Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- EGGERS, Hans, 1963: *Deutsche Sprachgeschichte I. Das Althochdeutsche*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt.
- 1969: *Deutsche Sprachgeschichte III. Das Frühneuhochdeutsche*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt.
- 1970: *Deutsche Sprachgeschichte II. Das Mittelhochdeutsche*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt.
- 1992: *Deutsche Sprachgeschichte 2. Das Frühneuhochdeutsche und das Neuhochdeutsche*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlts Enzyklopädie.
- ELZE, Theodor, 1884: Die slowenischen protestantischen Gesangbücher des XVI. Jahrhunderts. *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* (JGGPÖ) 5. 1–39.
- 1893: *Die slowenischen protestantischen Postillen des XVI. Jahrhunderts*. Venedig.
- 1893b: Die slowenischen protestantischen Katechismen des XVI. Jahrhunderts. *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* (JGGPÖ) 14. 79–100.
- 1894: *Die slowenischen protestantischen Gebetbücher des XVI. Jahrhunderts*. Venedig.
- 1894b: *Die slowenischen protestantischen Ritual-, Streit-, Lehr- und Bekenntnisschriften des XVI. Jahrhunderts*. Venedig.
- 1895: Die slowenischen protestantischen Bibelbücher des XVI. Jahrhunderts. *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* (JGGPÖ) 16. 117–167.
- 1896: *Die slowenischen protestantischen Druckschriften des XVI. Jahrhunderts*. Venedig.
- 1897: *Primus Trubers Briefe*. Tübingen: Litterarische Verein in Stuttgart.
- FREY, W., RAITZ, W., SAITZ, D., 1982: Oswald von Wolkenstein. *Einführung in die deutsche Literatur des 12. bis 16. Jahrhunderts: Band 2: Patriziat und Landesherrschaft – 13.–15. Jahrhundert*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- GANTAR, Kajetan, 1968: Das II. Freisinger Denkmal und die von gleicher Hand geschriebenen lateinischen Texte Freisinger Denkmäler. *Freisinger Denkmäler* [...]. München: R. Trofenik. 185–194.
- GESTRIN, Ferdo, 1952: Družbeni razredi na Slovenskem in reformacija. *Drugi Trubarjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska matica. 15–56.
- 1985: Kulturne povezave med slovenskimi in italijanskimi deželami do 18. stoletja. *Kronika: Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 33/1. 11–17.
- GESTRIN, Ferdo in MELIK, Vasilij, 1966: *Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

- GRAFENAUER, Bogo, 1964, 1965: *Zgodovina slovenskega naroda* I, II. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- 1969: Zgodovinarjeva paralegomena k novi izdaji freisinških spomenikov. *Časopis za zgodovino in narodopisje, nova vrsta* (ČZN) 5 (40). 146–170.
  - 1972: Kolonizacijska in teritorialna zgodovina Slovenskega Primorja. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (SSJLK) 8. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 255–271.
  - 1974: Vprašanje razmerja mesta in podeželja (»vasi«) v zgodovini narodov Jugoslavije. *Kronika* 22. 145–155.
  - 1992: Zgodovinski prostor ob nastopu jezuitov v slovenski družbi. *Jezuiti na Slovenskem: Zbornik simpozija*. (Redovništvo na Slovenskem 3.) Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete v Ljubljani in Provincialat slovenske province Družbe Jezusove. 30–35.
- GRAFENAUER, Ivan, 1913: Poglavlje iz najstarejšega slovenskega pismenstva. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* (ČJKZ) 8. 66–117.
- 1916: Stiški (ljubljanški) rokopis. *Dom in svet* 29. 239–243.
  - 1928: Jarnik Urban. *Slovenski biografski leksikon* (SBL) I. 386–389.
  - 1934: O pokristjanjevanju Slovencev in početkih slovenskega pismenstva. *Dom in svet* 47. 350–371, 480–514.
  - 1935: Gutsmannov besednjak in njegova zbirka pregovorov, rekov in prilik. *Časopis za zgodovino in narodopisje, nova vrsta* (ČZN) 30. 1–29.
  - 1936: *Karolinška kateheza ter izvor brižinskih spomenikov*. Ljubljana: Znanstveno društvo.
  - 1942: Najstarejši slovenski »kirieelejsoni«. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*. 63–73.
  - 1943: »Duhovna bramba« in »Kolomonov žegen«. *Razprave Akademije znanosti in umetnosti* 1/4. Ljubljana: AZU. 201–399.
  - 1944: Irsko-anglosaška misijonska metoda in slovensko pisemsko in ustno slovstvo. *Zbornik zimske pomoči*. Ljubljana: Zimska pomoč. 361–376.
  - 1946: Slovensko slovstvo na Koroškem, živ člen vseslovenskega slovstva. *Koroški zbornik*. Ljubljana: Državna založba Slovenije. 284–344.
  - 1958: Celovski rokopis iz Rateč. *Razprave SAZU* 3. Ljubljana: SAZU. 1–62.
  - 1973: *Kratka zgodovina slovenskega slovstva*. Celje: Mohorjeva družba.
  - 1980: Irsko-anglosaška misijonska metoda in slovensko pisemsko in ustno slovstvo. *Literarno-zgodovinski spisi*. Ljubljana: Slovenska matica. 169–191.
- GRAMMATICA 1758 = Annon., 1758: *Grammatica oder Windisches Sprach-Buch*. Celovec: Kleinmayr.
- GRDINA, Igor, 1994: Srednji vek na Slovenskem v raziskavah literarne vede: Raziskovalno poročilo za obdobje 1968–1993. *Zgodovinski časopis* 48. 79–102.
- GRUDEN, Josip, 1912: *Zgodovina slovenskega naroda* 2. Celovec: Družba sv. Mohorja.

- GRUDEN, Živa, 1976–1977: Prispevek k spoznanju jezikovne situacije tržaških Slovencev. *Jezik in slovstvo* 22. 72–79.
- GUTSMAN, Ožbalt [GUTSMANN, Oswald], 1770: Anmerkungen über die windische und kraynerische Rechtschreibung. *Cristianske resnize*. Celovec: per Kleinmayrskoh deidizhah. 237–246.
- 1777: *Windische Sprachlehre*. Celovec: Kleinmayr.
- 1789: *Deutsch-windisches Wörterbuch*. Celovec: Ignaz Aloys Edler von Kleinmayr.
- HAJNŠEK, Milena, 1959–1960: Historični infinitiv v slovenščini. *Slavistična revija* 12. 268 in sl.
- HAMM, Josip, 1960: *Staroslovanska čitanka*. Zagreb: Školska knjiga.
- HAVERS, Wilhelm, 1931: *Handbuch der erklärenden Syntax*. Heidelberg: Winter.
- HAVRÁNEK, Bohuslav, 1936: Vývoj spisovného jazyka českého. Československá vlastivěda II: *Spisovný jazyk český a slovenský*. Praha.
- 1963: *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství československé akademie věd.
- HB 1599 = Hutter, Elias, 1599: *BIBLIA SACRA*. Nürnberg.
- HEINZ, Adam, 1978: *Dzieje językoznawstwa w zarysie*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- HERCIGONJA, Eduard, 1968: Elemente der syntaktisch-stilistischen Struktur der Adhortatio ad poenitentiam in ihrer Beziehung zur altkirchenslawischen literarischen Tradition. *Freisinger Denkmäler [...]*. München: R. Trofenik. 157–174.
- HIPOLIT Novomeški, 1715: *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica*. Ljubljana. J. G. Mayr.
- HREN, Tomaž in ČANDEK, Janez, 1613 [1612]: *Evangelia inu lystuvi*. Gradec: Widmansteter.
- ISAČENKO [ISSATSCHENKO], Aleksander [Alexander], V., 1924: Die ahd. Beichten und ihre altslav. Übersetzung. *Zeitschrift für slawische Philologie* 18. 283–309.
- 1939: *Slovenski verz*. Ljubljana: Akademska založba.
- 1943: *Jazyk a pôvod Frizinských pamiatok: Sprache und Herkunft der Freisinger Denkmäler*. Bratislava: SAVU.
- 1976–1977: Die Irenmission und die Christianisierung der Slaven im karantanschen, pannonischen und mährischen Raum. *Letno poročilo Zvezne gimnazije za Slovence v Celovcu* XX. 65–67.
- JAKOPIN, Franc, 1972: Jan Baudouin de Courtenay – slovenski dialektolog (1845–1929). *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (SSJLK) 8. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 11–23.
- JANEŽIČ, Anton, 1854: *Slovenska slovnica s kratkim pregledom slovenskega slovtva ter z malim cirilskim in glagolskim berilom za Slovence*. Celovec.

- JARNIK, Urban, 1826: Andeutungen über Kärntens Germanisierung, ein philologisch-statistischer Versuch. *Carinthia*. 14–26.
- JUG, Stanko, 1942: Slovenski »zapovedni« list iz leta 1570 in novi vinski davek. *Glasnik Maticе slovenske* 23. 74–84.
- KARLÍK, Peter in GREPL, Miroslav, 1986: *Skladba spisovné češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- KASTELEC, Matija, 1684: *NEBESHKI ZYL, tu je TEH SVETIH OZHAKOV SVEISTV PREMISHLOVANIE V'katerim se sapopade visha te zbednofi lubiti, inu pred hudim djaniam beshati: na tu vezhnu spumniti, inu Boga prou lubiti*. Ljubljana: J. T. Mayr.
- KELEMINA, Jakob, 1933: *Pravne starine slovenske v filološki luči*. Ljubljana: Jugoslovanski tisk.
- – 1935: Staroslovenske pravde. *GMD za Slovenijo*. 16.
- KIDRIČ, France, 1919: *Die protestantische Kirchenordnung der Slovenen im XVI. Jahrhundert: Eine literarisch-kulturhistorisch-philologische Untersuchung*. Heidelberg: Winter.
- – 1923: Ogradje za biografijo Primoža Trubarja. *Razprave Društva za humanistične vede* 1. 179–272.
- – 1925: Bohorič, Adam. *Slovenski biografski leksikon* (SBL) 1. 49–52.
- – 1929–38: *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*. Ljubljana: Slovenska matica.
- – 1932: *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do srede 18. stoletja* (1. snopič, 2. predelana izdaja). Ljubljana: Slovenska matica.
- – 1934: *Korespondenca Janeza Nepomuka Primca 1808–1813*. Ljubljana: Znanstveno društvo.
- KLODIČ, Anton, 1878: *O narečii venecijanskih Slovencev*. Sanktpeterburg.
- KOLARIČ, Rudolf, 1927: Nosni vokali v prvotni slovenščini. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* (ČJKZ) 6. 27–40.
- – 1971: Die Sprache in Adam Bohoričs Arcticae horulae. *Adam Bohorič: Arcticae horulae: Die erste Grammatik der slowenischen Sprache*. München: R. Trofenik. 29–82.
- KOLOŠA, Vladimir (ur.) in drugi, 1982: *Iz roda v rod: Pričevanja o slovenskem jeziku*. (Katalogi, zv. 5.) Ljubljana: Arhiv SR Slovenije.
- KOPITAR, Jernej, 1808: *Grammatik der Slavijſchen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Laibach.
- – 1822: Josephi Dobrowsky [...] Institutiones linguae Slavicae dialecti veteris [...]. *Jahrbücher der Literatur*. [Dunaj] 17.
- KORUZA, Jože, 1972–1973: O zapisanih primerih uradne slovenščine iz 16., 17. in 18. stoletja. *Jezik in slovstvo* 18/6–7. 193–200, 244–254.
- – 1973–1974: Starogorski rokopis in oživitev vprašanja pismenske tradicije v srednjem veku. *Jezik in slovstvo* 19/6–7. 204–211.

- (ur.), 1977: *Pisanice od lepeh umetnost: Faksimile po tiskanem primerku in rokopisu v narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani*. (Monumenta litterarum slovenicarum 14.) Ljubljana: Mladinska knjiga.
- 1984: *Cerkvene pesmi in pesmarice slovenskih protestantov. TA CELI CA-TEHISMVS, ENI PSALMI [...]*. (Monumenta litterarum Slovenicarum 19.) Ljubljana: Mladinska knjiga. 307–336.
- 1991: *Slovstvene študije*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- KOS, Albert, 1946: *Družbeni nazor slovenskih protestantov* (inavguralna disertacija). Ljubljana: Pravna fakulteta.
- 1948: *Družbeni nazor slovenskih protestantov. Slavistična revija* I, 59–84, 157–198.
- KOS, Franc, 1902–1928: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* 1–5. Ljubljana: Katoliška tiskarna (zadnji zvezek: Jugoslovanska tiskarna).
- KOS, Janez, 1971 gl. Umek, Ema, 1971
- KOS, Janez in UMEK, Ema, 1973–1974: *Dve slovenski pesmi iz drugega desetletja 18. stoletja. Jezik in slovstvo* 19, št. 6–7. 219–220.
- KOS, Janko, 1970: *Stari in novi pogledi na slovensko slovstvo II. Sodobnost* 18. 519–529.
- KOS, Milko, 1924: *Paleografske in historične študije k freisinskim spomenikom. Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino (ČJKZ)* 4. 1–37.
- 1955: *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- KOTNIK, Janko, 1929: *Slovenski rokopis iz Leš pri Prevaljah iz sredine 18. stoletja. Glasnik Matice slovenske* 14. 174–189.
- KPo 1567 = Krelj, Sebastijan, 1567: *POSTILLA SLOVENSKA*. Regensburg.
- KRAJČOVIČ, Rudolf, 1977: *Svedectvo dejn o slovenčine*. Bratislava: Matica slovenská.
- LÄGREID, Annelies [in Megiser, Hieronymus], 1967: *Hieronymus Megiser, Slowenisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch: Neugestaltung und Faksimile der ersten Ausgabe aus dem Jahre 1592, bearbeitet von Annelies Läg Reid*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- LAUSBERG, Heinrich, 1973: *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München: Max Hueber.
- LEGIŠA, Lino, 1956 gl. *Zgodovina slovenskega slovstva* I.
- LEUMANN, Manu, HOFMANN, Johann Baptist, SZANTYR, Anton, 1965: *Lateinische Grammatik: Zweiter Band: Syntax und Stilistik*. München: Beck.
- LEVEC, Fran, 1878: *Die Sprache in Trubers „Matthäus“*. *Jahresbericht der Staats-Ober-Realschule in Laibach*. 3–43.
- LINHART, Anton Tomaž, 1788, 1791: *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs*. Laibach.
- LOGAR, Tine, 1972: *Rezijanski dialekt: glasoslovna skica. Seminar slovenskega*

- jezika, literature in kulture* (SSJLK) 8. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 1–10.
- – 1973–1974: Grafika in jezik starogorskega rokopisa. *Jezik in slovstvo* 19/6–7. 192–198.
- LUKMAN, Franc Ksav., 1933: Megiser, Hieronim. *Slovenski biografski leksikon* (SBL) 2. 84–87.
- MARN, Josip, 1888: *Jezičnik*. Ljubljana: J. Rudolf Milic.
- MARTINI, Fritz, 1960: *Deutsche Literaturgeschichte*. Stuttgart: Alfred Kröner.
- – 1968: *Deutsche Literaturgeschichte*. Stuttgart: Alfred Kröner.
- MD 1592 = Megiser, Hieronymus, 1592: *DICTIONARIVM QVATVOR LINGVARVM*. Graz.
- MEGISER, Hieronymus, 1592 gl. Läg Reid 1967.
- MEGISER, Hieronymus, 1603 gl. Stabej 1977.
- MELANCHTHON, Philippus, 1538: *Syntaxis olim a Philippo Melanthono [sic!] collecta, nunc locupletata, ut sit ad usum scholarum accommodatior. Cum praefatione Phil. Melanthonis*. Argentorati: Millius.
- – 1550: *Grammatica Latina, iam denno recognita, et plerisque in locis locupletata*. Norimbergae.
- MERHAR, Boris, 1938: I. Prijatelj, Borba za individualnost slovenskega knjižnega jezika v letih 1848–1857. V Ljubljani 1937. *Slovenski jezik* 1/1–4. 180–185.
- MERKŮ, Pavle, 1972: *Terško narečje: Popravljeni ponatis iz Primorskega dnevnika*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- – 1972b: Narečne pridige Petra Podreka. *Letopis za leto 1971*. Trst: Narodna in študijska knjižnica v Trstu.
- – 1976: *Ljudsko izročilo Slovencev v Italiji*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- – 1978: Slovenski rokopisi Beneške Slovenije v preteklih stoletjih. *Govor, jezik in besedno ustvarjanje v Beneški Sloveniji*. Špeter Slovenov, Trst: Založništvo tržaškega tiska. 81–92.
- – 1980: *Slovenska plemiška pisma družin Marenzi – Coraduzzi s konca 17. stoletja*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- – 1982: Slovensčina v Trstu od srednjeveških listin do plemiških pisem. [Predavanje 12. 5. 1982 pri Slovenski matici]. *Glasnik Matice slovenske* 6/1. 53–63.
- METELKO, Fran, 1825: *Lehrgebäude der Slowenischen Sprache im Königreiche Illyrien*. Laibach.
- – 1848: *Anhang der Vorrede des Lehrgebäudes der Slow. Sprache*. Laibach.
- MIKLOŠIČ, Franc [MIKLOSICH, Franz], 1926: *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen: IV. Band: Syntax: Manuelneudruck der Erstausgabe von 1868–1874*. Heidelberg: Carl Winters.
- MISTRÍK, Jozef, 1970: Štylistika slovenského jazyka. Bratislava: *Slovenské pedagogické nakladateľstvo*.

- MOLÈ, Marian, 1948: Z historii praslowiańskiego ě w słoweńskim. *Rocznik Slawistyczny* 16. 24–27.
- MPar 1592 = Megiser, Hieronymus, 1592: *PAROIMIOLOGIAS*. Graz.
- MS 1593 = Megiser, Hieronymus, 1593: *SPECIMEN*. Frankfurt.
- MTh 1603 = Megiser, Hieronymus, 1603: *Theſaurus Polyglottus*. Frankfurt.
- MURKO, Matija [Matthias], 1927: *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven*. Prag und Heidelberg.
- NAHTIGAL [NACHTIGALL], Rajko, 1915: *Freisingensia* I, II. *ČZN* 12. 1–12, 77–122.
- 1918: *Freisingensia* III. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* (ČJKZ) 1. 1–63.
- 1924: Programatične idr. opazke h Kosovi razpravi o Freisingških spomenikih (*Freisingensia* IV). *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* (ČJKZ) 4. 171–184.
- 1942: *Euchologium Sinaiticum* II. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti.
- NOVAK, France, 1983–1984: Stavčna tipologija v Dalmatinovi Gmajni predgovori čez vso sveto biblijo. *Jezik in slovstvo* 29. 183–187.
- NOVAK, Vilko, 1973–1974: Prekmurske rokopisne pesmarice. *Jezik in slovstvo* 19. 212–217.
- 1979: Kajkavske prvine v prekmurski knjigi 18. stoletja. *SLAVISTIČNA REVIVA* 20. 95–103.
- NUSSBAUMER, Erich, 1956: *Geistiges Kärnten*. Klagenfurt: Kleinmayr.
- OBLAK, Vatroslav, 1887: Trije slovenski rokopisi iz prve polovice XIII. stoletja. *Letopis Matice slovenske*. 259–315.
- 1889: Starejši slovenski teksti. *Letopis Matice slovenske*. 259–315.
- 1891: Das älteste datierte slovenische Sprachdenkmal. *Archiv für Slavische Philologie* 14. 192–235.
- 1890: Doneski k historični slovenski dialektologiji. *Letopis Matice slovenske*. 66–130.
- 1894: Protestantske postile v slovenskem prevodu. *Letopis Matice slovenske*. 203–219.
- OČVIRK, Anton, 1955: Vpliv družbe na razvoj slovenskega knjižnega jezika. *Naša sodobnost* 3/1. 385–398.
- OPITZ, Martin, 1913: *Buch von der deutschen Poeterei*. [Ponatis prve izdaje 1624.] Halle.
- OROŽEN, Martina, 1970–1971: Pohlinovo jezikoslovno delo. *Jezik in slovstvo* 16. 250–254.
- 1975: Razvoj predložnih zvez v slovenskem jeziku. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (SSJLK) 11. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 13–26.

- – 1988: *Stari obredni jezik v Prekmurju in Porabju*. [Predavanje na slavističnem srečanju v Szombathelyju 27.–28. 5. 1988.]
- ORZECOWSKA, Hanna, 1978: *O jeziku Dalmatinove Biblije*. (Razprave II. razreda SAZU, 10.) Ljubljana: SAZU.
- PAGLOVEC, Franc Mihael, 1741: *EVANGELIA, INU BRANIE NA NEDELE INU Prasnike zhes zelu leitu, is Latinskiga na Crainski jesik sveštu, inu fkerbnu preloshene, popraulene, inu pogmerane*. Ljubljana: A. F. Reichardt.
- PATERNU, Boris, 1960: *Slovenska literarna kritika pred Levstikom*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- – 1974: *Pogledi na slovensko književnost: Študije in razprave 1–2*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- – 1976–1977: *France Prešeren in njegovo pesniško delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- PETRE, Fran, 1966: Trubar in mestni govor. *Jezik in slovstvo* 11. 76–78.
- PIRCHEGGER, Simon, 1931: *Untersuchungen über die altslowenischen Freisinger Denkmäler*. Leipzig: Markert & Petters.
- PLETERŠNIK, Maks, 1894–1895: *Slovensko-nemški slovar*. Ljubljana: Knezoškofijstvo.
- PODRECCA, Carlo, 1977 [1887]: *Slavia Italiana*. Trst: Založništvo tržaškega tiska. [Ponatis dela: Carlo Podrecca, 1887: *Slavia Italiana*. Cividale: Istituti Amministrativi e Giudiziari.]
- POGAČNIK, Jože, 1963: Miselna in slogovna dinamika v starejši slovenski književnosti. *Čas v besedi*. Maribor: Obzorja.
- – 1964: Pomen Stiškega rokopisa za slovensko književnost. *Radovi zavoda za slavensku filologiju* 6.
- – 1967: O stilni podobi slovenskega slovstva v obdobju reformacije. *Jezik in slovstvo* 12. 15–20, 52–57.
- – 1968: *Zgodovina slovenskega slovstva I: Srednji vek, reformacija in protireformacija, manirizem in barok*. Maribor: Založba Obzorja.
- – 1968b: Stilprobleme im slowenischen Reformationsschrifttum. *Abhandlungen über die slowenische Reformation*. München: R. Trofenik. 90–110.
- – 1968c: *Freisinger Denkmäler: Brižinski spomeniki: Monumenta Frisingensia: Literatur, Geschichte, Sprache, Stilart, Texte, Bibliographie*. (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen 2.) München: R. Trofenik.
- – 1969: *Zgodovina slovenskega slovstva II: Klasicizem in predromantika*. Maribor: Založba Obzorja.
- – 1970: *Zgodovina slovenskega slovstva III: Realizem*. Maribor: Založba Obzorja.
- – 1976: Jurij Dalmatin im Lichte stilistischer Untersuchungen. *Jurij Dalmatin, Biblia 1984, II: Teil: Abhandlungen*. München: R. Trofenik. 63–85.

- 1990: *Starejše slovensko slovstvo*. Ljubljana: Znanstveni inštitut filozofske fakultete.
- POGORELEC, Breda, 1967: Nastajanje slovenskega knjižnega jezika. *Jezikovni pogovori* 2. Ljubljana: Cankarjeva založba. 75–105.
- 1969*/1973**: *Delež Koroške pri oblikovanju slovenskega knjižnega jezika*. Celovec. [Nikdar objavljeno, nedostopno.]
- 1972: *Trubarjev stavek. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (SSJLK) 8. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 305–323.
- 1973*: *Problem kontinuitete v razvoju slovenskega jezika*. Predavanje na Karlovi univerzi v Pragi. [Nikdar objavljeno, nedostopno.]
- 1973: Delež Koroške pri ustaljevanju slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (SSJLK) 9. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 71–81.
- 1973–1974: Pomen starogorskega spomenika za zgodovino slovenskega knjižnega jezika. *Jezik in slovstvo* 19/6–7. 198–204.
- 1974: Razvoj slovenskega knjižnega jezika. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (SSJLK) 11. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 1–24 (dodatek).
- 1974b: Razvoj funkcionalnih vrsti slovenskega knjižnega jezika. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (SSJLK) 11. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 1–11 (dodatek).
- 1977: Slovenski knjižni jezik v Beneški Sloveniji. *Govor, jezik in besedno ustvarjanje v Beneški Sloveniji*. (Zbirka Nediža 2.) 93–118.
- 1979: Slovenski jezik, jezikovna politika in praksa. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (SSJLK) 15. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 3–29.
- 1983: Razvoj slovenske slovnične zavesti. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (SSJLK) 19. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. Ljubljana. 89–94.
- 1983–1984: Štiristo let Bohoričeve slovnice. *Jezik in slovstvo* 29/6. 210–216.
- 1984: Skladnja pri Dalmatinu in Bohoriču. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (SSJLK) 20. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 223–248.
- 1986: *Dalmatinovo besedilo med skladnjo in retorično figuro in Bohoričeva gramatična norma. 16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. (Obdobja 6.) Ljubljana: Filozofska fakulteta. 473–497.
- POHLIN, Marko, 1768: *Kraynska Grammatika*. Laybach.
- 1783: *Kraynska grammatika*. Ljubljana: Eger – Bernbacher.
- POLANSKI, Kazimierz, 1967: *Składnia zdania złożonego w języku Górnotłużyckim*.

- Wrocław – Warszawa – Krakow: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo polskiej Akademii nauk.
- PRAPROTNIK, Alenka, 1993: *Jezik in slog slovenskih pridig kapucina patra Angelika Kranjskega iz let 1766–1771* (diplomska naloga). Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- PRIJATELJ, Ivan, 1908: *O kulturnem pomenu slovenske reformacije: k Trubarjeve-mu jubileju*. Ljubljana: Schwentner.
- PRUNČ, Erich, 1970: Aus der Kopitarkorrespondenz: Briefe Urban Jarniks an B. K. *Anzeiger für slavische Philologie* 4 [Wiesbaden]. 90–114.
- – 1973: Nekateri problemi koroškega slovenskega slovstva do 1848. leta. *Koroški kulturni dnevi* 1: Zbornik predavanj. Maribor: Založba Obzorja. 100–127.
- – 1979: Prispevek k poznavanju virov za Gutsmanov slovar. *Obdobje razsvetljenstva v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (Obdobja 1). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 209–265.
- RAJHMAN, Jože, 1969: Zgodovinski okvir nastanka Trubarjevega katekizma iz leta 1550. *Bogoslovni vestnik* 29. 377–383.
- – 1972: *Primož Trubar v letu 1550: Problem prve slovenske knjige v luči zgodovinskih, jezikovnih, literarnih in teoloških raziskav* (doktorska disertacija). Maribor: Teološka fakulteta.
- – 1977: *Prva slovenska knjiga v luči teoloških, literarnozgodovinskih, jezikovnih in zgodovinskih raziskav*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- RAMOVŠ, Fran, 1918: Delo revizije za Dalmatinovo biblijo. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* (ČJKZ) 1. 113–147.
- – 1918–1920: Slovenische Studien. *Archiv für slavische Philologie*. [1918:] 123–174, [1920:] 289–330.
- – 1928: O jeziku v brižinskih spomenikih [ocena]. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* (ČJKZ) 7. 160–168.
- – 1935: *Historična gramatika slovenskega jezika VII: Dialekti*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.
- – 1971: Zgodovina slovenske slovnice. *Zbrano delo* 1. Ljubljana: SAZU (Razred za filološke in literarne vede, Dela 23/1). 213–257.
- RAMOVŠ, Fran, KOS, Milko, 1937: *Brižinski spomeniki: uvod, paleografski in fonetični prepis, prevod v knjižno slovenščino, faksimile pergamentov*. Ljubljana: Akademska založba.
- RAVNIKAR, Matevž, 1815: *SGODBE ŠVETIGA PIŠMA SA MLADE LJUDI. PERVI DÉL*. Ljubljana.
- REJEC, Albert, 1969: Trinko. *Trinkov koledar za leto 1969*. 49–71.
- RIBNIKAR, Peter, 1976: *Slovenske podložniške prisege patrimonialnega sodišča Bled*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- RIGLER, Jakob, 1965: Osnove Trubarjevega jezika. *Jezik in slovstvo* 10/6–7. 161–171.

- – 1968: *Začetki slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- – 1968b: Über die Sprache der slowenischen protestantischen Schriftsteller des 16. Jahrhunderts. *Abhandlungen über die slowenische Reformation*. München: R. Trofenik. 65–89.
- – 1968c: Jezikovno-kulturna orientacija Štajercev v starejših obdobjih. *Svet med Muro in Dravo*. Maribor: Založba Obzorja.
- RIJAVEC, Andrej, 1967: Glasbeno delo na slovenskem v obdobju protestantizma. Ljubljana: Slovenska matica.
- ROGERIJ LJUBLJANSKI, 1731, 1743: *Palmarium empireum* I, II. Celovec: Kleinmayr.
- RUPEL, Mirko, 1934: *Slovenski protestantski pisci*. Ljubljana: Tiskovna zadruga.
- – 1951: Reformacija in naša literarna zgodovina. *Slavistična revija* 4. 66–70.
- – (ur.), 1951b: *Valvasorjevo berilo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- – 1954: *Nove najdbe naših protestantik XVI. stoletja*. (Razred za filološke in literarne vede, Dela 7.) Ljubljana: SAZU.
- – 1956 gl. *Zgodovina slovenskega slovstva I*.
- – 1962: *Primož Trubar: Življenje in delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- – 1965: *Primus Truber. Leben und Werk des slowenischen Reformators. Deutsche Übersetzung und Bearbeitung von Balduin Saria*. München: Südosteuropa-Verlagsgesellschaft.
- – (ur.), 1966: *Slovenski protestantski pisci*. (Druga, dopolnjena izdaja.) Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- RUTAR, Simon, 1899: *Beneška Slovenija*. (Slovenska zemlja: Opis slovenskih pokrajin v prirodnoznanstvem, statističnem, kulturnem in zgodovinskem obziru.) Ljubljana: Matica slovenska.
- SAJOVIC, Tomaž, 1986: Retoričnost in besedilnost Trubarjeve pridige. *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. (Obdobja 6.) Ljubljana: Filozofska fakulteta. 499–513.
- – 1991: *Historični slogi v slovenski pripovedni prozi druge polovice 19. stoletja* (doktorska disertacija). Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- SAKRAUSKY, Oskar, 1968: Theologische Strömungen in der reformatorischen Literatur der Slowenen und Kroaten. *Abhandlungen über die slowenische Reformation*. München: R. Trofenik. 135–151.
- SARIA, Balduin, 1968: Die slowenische Reformation und ihre Bedeutung für die kulturelle Entwicklung der Slowenen. *Abhandlungen über die slowenische Reformation*. München: R. Trofenik. 23–49.
- SBL = *Slovenski biografski leksikon*, 1925–1991. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, SAZU.
- SCHMIDT, Siegfried J., 1969: *Bedeutung und Begriff: zur Fundierung einer sprach-*

- philosophischen Semantik.* (Wissenschaftstheorie. Wissenschaft und Philosophie 3.) Braunschweig: Vieweg.
- SCHMIDT, Vlado, 1963: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem* (1. del). Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- – 1988: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- SCHÖNLEBEN, Janez Ludvik, 1672: *EVANGELIA INU LYSTUVI: NA V'SE NEDELE INU Jmenitne Prasnike, ceiliga Leita, po Catholiski vishi, inu po teh ponoulenih Mafnkih Bukvah resdeleni*. Graz: Widmanstetter Erben.
- SIEVERS, Eduard, 1925: *Die altslawischen Verstehte von Kiew und Freising*. Leipzig: S. Hirzel.
- SIMONITI, Primož, 1973: Dekret ali pričevanje Aleksandra Velikega o Slovanih. Časopis za zgodovino in narodopisje 9. 225–233.
- – 1979: *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- SLODNJAK, Anton, 1954: Nov pogled na vznik slovenske in hrvaške reformacijske književnosti 16. stoletja. *Slavistična revija* 5. 109–120.
- SMOLEJ, Viktor, 1957–1958: Velikomoravski Velehrad. *Jezik in slovstvo* 3. 289–295, 354–361.
- SMOLIK, Marijan, 1989: Lekcionar – slovenska cerkvena pesmarica. *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. (Obdobja 9.) Ljubljana: Filozofska fakulteta. 99–119.
- – 1992: Slovenski katekizmi sv. Petra Kanizija. *Jezuiti na Slovenskem: Zbornik simpozija*. (Redovništvo na Slovenskem 3.) Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete v Ljubljani in Provincialat slovenske province Družbe Jezusove. 180–188.
- SREZNJEVSKI, Izmail, 1841, 1845: O narečijah slavjanskih. *Žurnal mnisterstva narodnega prosvetljenja* [september 1841, oktober 1845].
- STABEJ, Jože, 1965: Staro božjepotništvo Slovencev v Porenje. *Razprave – Dissertationes* 6. 140–215.
- – 1977: *Hieronymus Megiser: Thesaurus polyglottus: Iz njega je slovensko besedje z latinskimi in nemškimi pomeni za Slovensko-latinsko-nemški slovar izpisal in uredil Jože Stabej*. Ljubljana: SAZU.
- STANISLAV, Ján, 1957: *Dejiny slovenského jazyka III: Texty*. Bratislava: Slovenská akadémia vied.
- SUSENBROTUS, Joannes, 1576: *Epitome troporum et schematum*. Londini: Ioannes Kyngstonus.¹

¹ Avtorica navaja izdajo: *Epitome Troporum ac Schematum et Grammaticorum et Rhetorum, ad Autores tum prophanos tum sacros intelligendos non minus utilis quam necessaria. Tiguri apud Christophorum Froschouerum*, brez letnice, ki pa je nismo mogli preverjati, zato smo se odločili za navedbo preverjenega vira (z enako vsebino).

- SVETEC, Luka, 1850: Nove oblike. *Slovenija*. 4. prosenca 1850.
- SVETINA, Anton, 1952: *Protestantizem pri Slovencih*. Ljubljana: Slovenska matica. Separat.
- 1952b: Protestantizem v Ljubljani: Kulturnozgodovinske slike. *Drugi Trubarjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska matica. 161–174.
- ŠKRABEC, Stanislav, 1916–1919: *Jezikoslovni spisi: 1. zvezek*, snopiči 1–4. Uredil Anton Breznik. Ljubljana: Leonova družba.
- ŠMILAUER, Vladimir, 1966: *Novočeská skladba*. Praha: Mikuta.
- ŠTREKELJ, Karel, 1892: Dr. V. Oblak, Das älteste datirte slovenische Sprachdenkmal. 1891. *Ljubljanski zvon*.
- ŠUMI, Nace, 1961: *Ljubljanska baročna arhitektura*. Ljubljana: Slovenska matica.
- 1966: *Arhitektura XVI. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica.
- 1974: *Zgodovinski izsledki slovenske umetnostne zgodovine*. [Predavanje na 10. Seminarju slovenskega jezika, literature in kulture (SSJLK). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti.]
- TA 1550 = Trubar, Primož, 1550: *Abececlarium vnd der klein Catechismus*. Tübingen.
- TC 1550 = Trubar, Primož, 1550: *Catechismus*. Tübingen.
- TC 1575 = Trubar, Primož, 1575: *CATEHISMVS SDVEIMA ISLAGAMA*. Tübingen.
- TE 1555 = Trubar, Primož, 1555: *TA EVANGELI SVETIGA MATEVSHA*. Tübingen.
- TO 1564 = Trubar, Primož, 1564: *CERKOVNA ORDNINGA*. Tübingen.
- TOMŠIČ, France, 1956 gl. *Zgodovina slovenskega slovstva I*.
- 1958: Podoba najstarejše pisne slovenščine. *Slavistična revija* 11/1. 19–34.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1959: Razvitak slov. knjiž. jezika. *Enciklopedija Jugoslavije*. Zagreb.
- 1965–1970: *Slovenski knjižni jezik* 1–4. Maribor: Založba Obzorja.
- 1976: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.
- 1979: Družbena pogojenost norme in predpisa slovenskega knjižnega jezika. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (SSJLK) 15. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 31–44.
- 1984: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.
- 1984b: Prva slovenska skladnja. *Slavistična revija* 32/3. 159–181,
- 1984c: O Trubarjevi pisavi, pravorečju in pravopisu. *Jezik in slovstvo* 29. 226–232.
- TRINKO, Ivan [ZAMEJSKI], 1890: Peter Podreka: Beneško-slovenski rodoljub in pesnik. *Ljubljanski zvon* 10. 280–287.
- 1897: *Poezije*. (Slovenska knjižnica 60–61.) Gorica: Goriška tiskarna A. Gabršček.
- 1964: *Spisi*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.

- TRUBARJEV ZBORNIK. Ur. Fran Ilešič. Ljubljana: Matica slovenska. 1908.
- TRUBARJEV ZBORNIK: *Ob štiristoletnici slovenske knjige*. Ur. Mirko Rupel. Ljubljana: Slovenska matica. 1952.
- TT 1557 = Trubar, Primož, 1557: *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen.
- TT 1581–82 = Trubar, Primož, 1581–82: *TA CELI NOVI TESTAMENT*. Tübingen.
- TURK, Josip, 1928: Tomaž Hren. *Slovenski biografski leksikon* (SBL) 1. 341–351.
- UMEK, Ema (ur.), 1971: *Slovenščina v dokumentih skozi stoletja*. Ljubljana: Arhiv Slovenije.
- UŠENIČNIK, Franc, 1926: Slovenska »očitna izpoved« v liturgiji. *BV* 6. 266–272. – – 1936: Kdaj so začeli v liturgiji moliti »očitno izpoved« v narodnem jeziku? *BV* 16. 81–98.
- VALVASOR, Janez Vajkard, 1689: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain: das ist, Wahre, gründliche, und recht eigentliche Belegen- und Beschaffenheit dieses [...] Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes*. Ljubljana: W. M. Endter.
- VIDOVIČ - MUHA, Ada (ur.), 1986: *Slovenski jezik v znanosti: Zbornik prispevkov*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- VINCE, Zlatko, 1978: *Putovima brvatskog književnog jezika*. Zagreb: SNL.
- VODNIK, Valentin, 1811: *Pismenost ali Gramatika sa Perve Shole*. Ljubljana.
- VODUŠEK, Božo, 1933: Za preureditev nazora o jeziku. *Krog: Zbornik umetnosti in razprav*. 66–76.
- VONDRÁK, Václav, 1896: *Frisinské památky: jich vznik a význam v slovanském písemnictví*. Praga: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- VORLÄNDER, Karl, 1977: *Zgodovina filozofije* III./I. Ljubljana: Slovenska matica.
- WEINGART, Miloš, 1938: *Texty k studiu jazyka a písemnictví staroslověnského*. Praga: samozaložba.
- WELTE, Werner, 1974: *Moderne Linguistik: Terminologie/Bibliographie*. München: Max Hüber.
- WIERZBICKA, Anna, 1966: *System składniowo stylistyczny prozy polskiego renesansu*. Warszawa: PIW.
- WOLFF, Gerhardt, 1986: *Deutsche Sprachgeschichte*. Frankfurt am Main: Athenäum.
- ZGODOVINA SLOVENSKEGA SLOVSTVA I–VIII. Ljubljana: Slovenska matica. 1956–1971.
- ZIDAR, Pavle, 1967: *Oče naš*. Maribor: Založba Obzorja.
- ZIHERL, Boris, 1952: Družbeno-politični temelji reformacijskega gibanja na Slovenskem. *Drugi Trubarjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska matica. 7–14.

Igor Grdina

OBLIKOVANJE MISELNEGA SVETA BREDE POGORELEC

V Trubarjevem antikvariatu na ljubljanskem Mestnem trgu sem некоč – moralo je biti jeseni 2008 – naletel na slovensko izdajo Humovega *Raziskovanja človeškega razuma*. Ker sem v tistem času prebiral *Rousseaujevega psa*, ki ga je v *Wittgensteinovi grebljici* triumfalno preizkušeni tandem David Edmonds–John Eidinow malo prej lansiral na svetovni intelektualni trg, me je knjiga takoj pritegnila. Razsvetljenje, ki je zaznamovalo sredo 18. stoletja, je bilo tedaj v središču mojega zanimanja; na novogoriški univerzi najavljena predavanja iz evropske zgodovine med britansko »slavno« revolucijo 1688 in drugo svetovno vojno so terjala temeljito pripravo. Spor med dobrodušnim Humom in vzkipljivim Rousseaujem je bil zaradi srditih mnenjskih razhajanj med »filozofi« in »kristjani« sicer res bolj pozornost vzbujajoča anekdota kot prepis z dolgoročnimi posledicami – ni ga mogoče šteti niti za ločnico niti za emblema razlik med škotsko in francosko racionalistično tradicijo –, vseeno pa ga je že zaradi razumevanja imaginarijev in idearijev dobe, v kateri se je rodil ključni segment našega sveta, dobro poznati. Toda med strani *Raziskovanja človeškega razuma* je bil vložen listič, ki je mojo pozornost v hipu speljal povsem drugam. Šlo je za račun, ki ga je v knjigi pustil njen prejšnji lastnik. Papir je dokazoval, da je Humov traktat – skupaj z Linhartovim *Poskusom zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije*, dvema zvezkoma Gspanovega *Cvetnika* in izbranimi spisi Ivana Grafenauerja – 7. septembra 1982 kupila Breda Pogorelec.

Listič, ki sem ga odkril med 46. in 47. stranjo *Raziskovanja človeškega razuma*, je imel podobno vlogo kakor posušeni cvetovi na začetku Kersnikovega *Ciklamna*. (Že račun sem razumel kot nekaj nenaključnega; imam občutek, da je služil kot improvizirano bralno znamenje; Hume je namreč na mesto, kamor je bil vložen, postavil eno svojih ključnih vodil: »Bodi filozof, toda v vsej svoji filozofiji ostani človek.«) Prebudil se je tok spominov in asociacij, za katere mi je bilo takoj jasno, da jih bo prej ali slej treba zapisati. Toda kako? Breda Pogorelec niti za hip ni bila ena od mnogih

»standardiziranih« profesorice, ki jih je mogoče srečati v predavalnicah in kabinetih na sleherni zemljepisni širini in dolžini našega sveta. Tudi ni bila samo osebnost, ki je imela midasovsko moč zaznamovanja oziroma preobražanja vsega, česar se je dotaknila. Predvsem je bila svet, v katerem nič ni imelo svoje dokončne oblike. Definitivnost na neki način pomeni samoumevnost, Breda Pogorelec pa ničemur ni priznavala takšnega statusa. Njeno mišljenje je bilo preliminaristično, vedno odprto v nadaljevanje.

Fritz Mauthner, ki je kot pisatelj in nemški nacionalist vsaj tako nezanimiv, kakor je kot filozof jezika vreden vedno vnovične pozornosti, se je na prehodu iz 19. stoletja v 20. prikopal do sklepa: »Moje trenutno doživetje je edinstveno, zaradi česar v tem hipu ne premore imena; takoj ko ga imenujem, pa ga uvrstim v skupek svojih spominov, s čimer edinstvenost izgine. Potemtakem je doživetje vedno korak pred jezikom.«¹ Verbalizacija, ki je navezana na konvencijo, izbrisuje neponovljivost mišljenja in občutenja: dejansko ju standardizira – ne samo z ozirom na kriterij sporočanja optimalnosti, ampak tudi glede na konvencionalnost(i) (vljudnost, spodobnost ipd.). To pa pomeni, da jezik ne v svoji komunikacijski ne v ekspresivistični razsežnosti ne more biti identičen s tistim, kar naj bi izrazil. Pri posredovanju svojih misli smo potemtakem obsojeni na ne ravno natančno opredeljivo stopnjo približnosti, ki ji lahko deloma ubežimo samo z rabo nekonvencionalnih metafor. Toda te so le signali, da posameznih formulacij, stavkov in tekstov ne smemo razumeti na običajen – konfekcijski – način, ki ga s premalo premisleka stlačimo v besedno zvezo »dobesedni pomen«. O tem, kako naj si kaj interpretiramo, pa ne povedo nič definitiv(istič)nega. Nobenih navodil ne dajejo; so samo nevsiljiva opozorila, ki jih nepozorni ljudje komajda zaslutijo, saj so celo manj usmerjajoča kot vsakomur znane alegorične podobe z imenom prometni znaki. Razlage so pravzaprav odvisne od nas samih – od izkušenj, ki jih kot posamezniki in kot pripadniki različnih skupnosti imamo, ter od misli, do katerih smo se sposobni dokopati bodisi sami bodisi kot tenkočutni poslušalci oziroma bralci drugih.

Breda Pogorelec, ki je ob izgovarjanju svojih ključnih misli nenehno poudarjala, da jih je treba razumeti na »nek poseben način«,² se je komaj-

¹ Citirano po W. M. Johnston, *Austrijski dub. Intelektualna i društvena povijest 1848–1938*, Zagreb 1993, str. 209.

² Breda Pogorelec je svojo predstavo o potrebi posebnega načina razumevanja dovolj natančno razložila v avtobiografskem zapisu *Črni optimizem*. Tam je spregovorila o prednosti logike humanih odnosov pred obligatornimi zapovedmi pravnih predpisov. Prim.

da predstavljalnih dimenzij komunikacijskih in ekspresivističnih vprašanj v polni meri zavedala. Medtem ko so številni njeni profesorski sodobniki s svojimi totalnimi interpretacijami tekstne in predmetne dejanskosti poskušali predpisovati pomen besedam, stavkom, knjigam in situacijam, je bilo njej jasno, da je kaj takega nad pragom mogočega. Pri sogovorniku je zato apelirala na prebuditev in mobilizacijo vseh potencialov, ki so v njem, ter hkrati terjala odprtost do drugačnega pogleda. V tem nikoli ni bila nezahtevna – ne pri sebi ne pri drugih. Zanj je bil bistven neukinljiv odnos, ki v težnji po razumevanju nemara ima začetek, konca pa zagotovo ne. Sterilnega jemanja na znanje in aseptičnega registriranja, ki vodi kvečjemu do klasifikacije pojavov, ni prenesla; tudi zgolj razmerje je bilo zanj premalo angažirano ukvarjanje z dejanskostjo. Pri tem ni čutila nobene potrebe po ustvarjanju majestetične pozornosti do svojih misli: vse, kar ji je uspelo prignati do stopnje formuliranosti, je štela le za lasten vložek v nikoli dokončljiv polilog o svetu. Spomeniška monumentalizacija tez, teorij in praks ji je bila tuja; sleherno ukalupljanje v obrazce je doživljala kot odsotnost intelekta. Okoli sebe ni hotela »dvorjanov«, ampak ljudi, ki stojijo na lastnih nogah. Ni iskala učencev, ampak sogovornike. Generacijske razlike pri tem niso igrale nobene vloge.

Izhodiščna znanstvena pozicija Brede Pogorelec je povezana s Franom Ramovšem. Velikega učitelja, ki je imel 3. decembra 1919 prvo predavanje na novoustanovljeni Univerzi Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev v Ljubljani, se je do svojih zadnjih dni spominjala z izrednim spoštovanjem in toplino. Kot ena od pobudnic izdaje njegove *Morfologije*, ki je nastala po zapiskih študentov in je izšla leta 1952, ga je doživela zlasti ob korekturah. Usoda Frana Ramovša, ki je imel zaradi kratkotrajne izkušnje s soško fronto okvaro možganskega centra za spanje, jo je usmerila k zanimanju za povezavo človekovega fizisa s psiho. Zato ni čudno, da so jo pozneje močno pritegovale tovrstne raziskave in spoznanja Romana Jakobsona (iz časa njegovega kratkotrajnega, a znanstveno nadvse pomembnega bivanja na Švedskem).

Ramovš, ki se je v Gradcu lingvistično oblikoval tako ob načelih mladogramatikov oziroma leipziške šole kot ob prodornih mislih romanista Huga Ernsta Maria Schuchardta,³ je svojim učencem nudil odlično izho-

---

B. Pogorelec, »Črni optimizem«, v: F. Bohanec (ur.), *Pričevanja*, Ljubljana, december 1984, str. 206.

³ Verjetno se je Ramovš prav pod vplivom Huga Schuchardta posvetil tudi seznanjanju s problematiko neindoevropskih jezikov, ki so mu lahko dajali orientacijo ali mero vre-

dišče za vstop v vznemirljivi svet tedaj sodobnega jezikoslovja. Toliko in toliko let pozneje je mogoče reči, da so jim bila z njegovimi paradigmatskimi rešitvami celo vrata v kasneje prevladujoči strukturalizem nekoliko odprta. Slovar, ki ga je Ramovš uporabljal za interpretacijo jezikovne dejanskosti, je bil seveda bistveno drugačen od poznejšega, toda to nas ne sme zapeljati k prehitrim sklepom o nujnosti preloma med starejšo tradicijo in znanstvenimi iskanji v 2. polovici 20. stoletja. Zgodovina ne pozna ravno malo primerov, ko se navidezna stoodstotna nasprotja čez čas izkažejo zgolj za kontrastna ali celo za nianse. Od terminoloških sporov in dlakocepstev živijo profesorji; raziskovalci se zanje v bistvu ne menijo. (Sicer pa je o pasti terminoloških preprirov vse potrebno povedal že Karl Popper.)

Mladogramatiki, ki so hoteli jezikoslovje redefinirati s približevanjem metodologiji v 19. stoletju naglo napredujočih naravoslovnih znanosti, so bili zaposleni predvsem v vprašanji razvojnosti oziroma diahronije (kar je spet izhajalo iz širšega konteksta oziroma duha epohe: osrednji filozofski problem tedanje sodobnosti je bila zgodovina; jezik se je v tej vlogi znašel šele po 1900). V temeljnih pojmovanjih so prisegali na logiko organizma, ki je drugačna od tiste, ki jo srečujemo pri organizaciji oziroma vseobsežnem in hierarhično urejenem sistemu. Toda poudarjanje doslednega – se pravi brezizjemnega – spreminjanja določenega glasu, ki je po pravici obveljalo za enega osrednjih postulatov mladogramatične strategije interpretiranja lingvistične stvarnosti, je vendarle odpiralo tudi možnost drugačnih pristopov. Navsezadnje je veliki premik od registriranja in klasifikacije pojavov k celovitejši in kompleksnejši znanstveni paradigmi v preučevanju jezika v veliki meri navezan prav na leipziško šolo. Z definiranjem zakonov, ki naj bi vladali ne samo v lingvističnem mišljenju, ampak tudi v evulcijskim tendencam podložni (predvsem) glasovni dejanskosti, ki je njegov predmet, je mladogramatična interpretativna strategija v daljavi svojih skrajnih obzorij odpirala prostor za definiranje sistemskih predpostavk.⁴ Prav tako ne gre spregledovati možnosti razumevanja diahronije kot zaporednega niza sinhrono opisljivih stanj: izhajanje iz interpretativnega tlorisa leipziške šole je tudi tu samo kontrastno, ne pa obvezno nasprotujoče poznejšim strukturalističnim pojmovanjem.

---

dnosti pri sklepih, za katere je potrebna vednost o nadsorodstvenih lingvističnih splošnostih.

⁴ Odstopanja od zakonitosti so mladogramatiki razlagali kot drugotne, predvsem psihološko utemeljene spremembe – kot posledico mišljenja po analogiji. Prim. M. Ivić, *Pravci u lingvistici. Treće, dopunjeno izdanje*, Ljubljana 1975, str. 46.

Kar zadeva Ramovša, pa je treba še posebej poudariti, da v njegovem opusu ni mogoče zaslediti tako poudarjenega primata glasoslovja nad drugimi področji lingvistike kot pri mladogramatikih v 2. polovici 19. in na začetku 20. stoletja.⁵ Njegovo poslednje veliko delo gotovo ni po nključju *Morfologija slovenskega jezika*. Prav tako ne gre spregledovati zelo daljnosežnega Ramovševega opozorila, da si nekaterih rekonstruiranih stanj (npr. praslovanščine) ne gre predstavljati kot vezanih na določen konkreten kraj in prostor.⁶ Tu se seveda še ne soočamo s saussurjevskim razlikovanjem med *language* in *parole*, toda diferenca med »idealno« abstrakcijo, ki jo je mogoče definirati le iz logike jezikovnih sprememb (ponavadi se opisujejo s pojmom razvoj), in konkretno formo oziroma izrazno podobo izpričuje večnivojsko mišljenje. Ekspresivistična in komunikacijska vprašanja so pri nas že z Ramovšem postala tako kompleksna, da jih ni bilo več mogoče obvladati brez strogo in jasno definiranih teoretskih predstav. Golo nabiranje gradiva in klasifikacija registriranih pojavov, ki sta zaznamovala prve korake znanstvene lingvistike, sta ob ustanovitvi ljubljanske univerze že bila potisnjena v preteklost. Še daljši je bil odmik od narodnoafirmativnih filoloških prizadevanj; pri Slovencih je ta paradigma postala neaktualna že zelo zgodaj – z Jernejem Kopitarjem, ki je energično nastopal proti »hiperpatriotom«,⁷ in Francem Ksaverjem Miklošičem.⁸

⁵ O tem se je mogoče prepričati že pri primerjavi Ramovševe obravnave *Brižinskih spomenikov* s tisto, ki jo je prispeval eden vodilnih predstavnikov mladogramatične šole Eduard Sievers (*Die altslawischen Verstexte von Kiew und Freising*, Leipzig 1925).

⁶ F. Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika*, Ljubljana 1936, str. 18, 19: »Seveda, če se vprašamo, ali je bil praslovanški jezik enoten, je težko reči, da je bil. Lingvistična opažanja na formi danes živih govorov nam pravijo, da o kakšni idealni enotnosti jezika sploh ne moremo govoriti. [...] Takšen idealno enoten praslovanški jezik, kakršnega slavistika rekonstruira, prav za prav ni nikdar eksistiral kot vezan na neko dobo in kraj. Za nas je to le izraz daljšega jezikovnega razvoja, ki se je vršil v glavnem na ozemlju praslovanške zakarpatске domovine in v glavnem prej, preden so jo slovanski rodovi s svojo selitvijo na vzhod, zapad in jug zapustili. Rečem 'v glavnem', ker mnogo, za nas praslovanških pojavov je bilo spočetih tudi že izven pradomovine in po razširjenju Slovanov.«

⁷ S »hiperpatrioti« je Kopitar označil češke zagovornike pristnosti Kraljedvorskega in Zelenogorskega rokopisa, katerih tekste sta verjetno v začetku predmarčne dobe ustvarila Václav Hanka (pozneje univerzitetni profesor v Pragi) in Josef Linda. Prim. F. Miklošič [Miklosich] (ur.), *Barth[olomäus] Kopitars kleinere Schriften. Erster Theil*, Dunaj 1857, str. 13, 14.

⁸ Matija Murko je značilno poudarjal: »Miklošič je bil čist učenjak po vzgledu starih učenjakov; šlo mu je le za znanstveno nepristransko ugotovitev zgodovinskega razvoja [jezika], ni pa pripisoval takim znanstvenim resnicam pomena za sedanje življenje; to

Hugo Schuchardt je na Ramovša vplival predvsem s poudarjanjem pomena geografskih faktorjev pri spremembah v jeziku. Slednje prav zaradi njih niso tako brezizjemne, kot so menili ortodoksni zagovorniki načel leipziške šole.⁹ Tudi Ramovševa pozornost do vprašanj asimilacije in mešanja jezikov je znamenje upoštevanja temeljnih postulatov misli uglednega graškega romanista.¹⁰ Slednji je bil v svojem času sicer res precej osamljen, zato pa je pozneje postal pomemben vir navdiha moderne lingvistike.¹¹ Opus Huga Schucharda je utegnil biti za Ramovša pomemben tudi zaradi možnosti poglobljenega pristopa do nazorov Johanna Friedricha Heinricha Schmidta, ki je koncipiral in definiral zelo pomembno teorijo valovnega širjenja jezikovnih inovacij.¹² Vsekakor se ni mogoče izogniti sklepu, da je bil Gradec v 19. stoletju zelo pobudno središče lingvističnih študij.¹³ Slovenski jezikoslovci, ki so se bodisi znanstveno formirali bodisi so predavali v štajerski metropoli (Gregor Krek, Vatroslav Oblak, Karel Štrekelj, Matija Murko, Rajko Nahtigal, Fran Ramovš), so bili integralni del tega dogajanja. Ljubljanska slavistika, ki je – kar zadeva jezikoslovje – leta 1919 v bistvu izšla iz graškega seminarja, je imela odlične in času ustrezajoče temelje.

---

nam je razlagal n. pr. tako, da vprašanja Cirila in Metoda niso pomembna za današnje čase. [...] [S]am se je ravnal le po jezikovnih znakih in se ni menil za zapletena zgodovinska, verska in kulturnopolitična vprašanja.« Miklošičeva romantika se je nehala pri nazorih o ljudski poeziji. M. Murko, *Spomini*, Ljubljana 1951, str. 39; 40, 42.

⁹ F. Ramovš, n. d., str. 5.

¹⁰ F. Ramovš, n. d., str. 7; 11, 12. Ramovš pri pretresu pomena neslovanskih vplivov na govor naših prednikov ni prišel do pozitivnega rezultata; zapisal je: »[J]ezikovna asimilacija slovanskega razvoja [v vzhodnoalpskem prostoru] bistveno ni izpremenila, vsaj kakih sledov, ki bi se predvsem pokazali kot analogično izenačevanje različnosti morfološkega sestava, ni možno zaslediti; kaki malenkostni fonetični odenki so se sčasoma uvrstili v normalni slovanski jezikovni razvoj in dobili slovenski dialektični značaj. Za razvoj alpske slovanske skratka tak vpliv, če je že bil, ni mogel imeti nikakršnega pomena.« Toda pomembna je predvsem Ramovševa pozornost do teh vprašanj, ki so v temelju Schuchardtovih razhajanj s predstavniki mladogramatične šole.

¹¹ M. Ivić, n. d., 51. Prav nič presenetljivo se ne zdi, da je Schuchardt samo leto dni po izidu Saussurjevega *Tečaja splošnega jezikoslovja* objavil njegovo dovolj obsežno kritiko. Prim. *Literaturblatt für germanische und romanische Philologie* XXXVIII, 1917, str. 1–9.

¹² Pri Ramovšu je sled Schmidtovih pojmovanj najti pri razlagah medsebojnih vplivov različnih slovanskih jezikov, zlasti na mestih, ko v zvezi s pojavi posameznih lingvističnih značilnosti govori o takšnih in drugačnih »sunkih«. Prim. F. Ramovš, n. d., str. 88–95.

¹³ Johannes Schmidt je predaval v Gradcu v letih 1873–1876; prav on je imel nemalo za slugo za nastavitev Huga Schucharda na univerzi v štajerskem glavnem mestu.

Bredi Pogorelec je intenziven stik z Ramovševo mislijo dal izjemno zahtevno izhodiščno mero znanstvene vrednosti. Slovenistiko je razumela ne samo kot temeljno vedo o sebi in lastnem bivanju, temveč tudi kot nena-domestljivi instrument orientiranja in razumevanja lastne startne pozicije na poteh k reflektiranemu doživljanju vsega, kar jo je obdajalo – tako v bližinah kot v daljavah. Nenehno je opozarjala, da besede različnih jezikov, ki niso povsem prevedljive, skrivajo v sebi bistveno drugačne zorne kote oziroma poglede na stvarnost, zaradi česar vzbujajo opazno diferencirane predstave in asociacije. Slovenski *tujec* je in ni nemški *Ausländer*: za prvi pojem je bistvena neznanost, za drugega pripadnost drugi deželi (takšnih primerov Bredi Pogorelec nikoli ni bilo treba iskati!). Jezik, v katerem človek najprej zaživi, ima ključno vlogo v procesu slehernikovega (samo)oblikovanja.

Prvinsko pobudo Brede Pogorelec za raziskovanje slovenščine je treba videti v nujnosti spoznavanja in interpretiranja vsega, kar zaobsega pojem svet. Število govorcev nekega jezika ne more biti merilo za relevantnost njegovega raziskovanja, preučevanja in poučevanja. Niso bistvene količine, ampak pojavi. Sleherni jezik, ki omogoča (p)osebno interpretacijo sveta, je potreben. In ker je tak, je vreden razumevanja. Brez katerega koli jezika bi bil svet drugačen. Predvsem bi ga bilo v interpretacijah več kot očitno manj, kakor ga je v stvarnosti. Breda Pogorelec, ki ni prenesla nereflektirane zavesti o ničemer (še zlasti pa ne o temeljnih rečeh), se je večkrat sklicevala na Wittgensteinovo misel, da so meje sveta vsakega človeka jezikovne – kar navsezadnje privede do sklepa, da je o vsem neizgovorljivem treba molčati.¹⁴ To pa pomeni, da vsaj o materinščini, ki je vsakomur nenadomestljiv (in le izjemoma ne tudi najpomembnejši) instrument za spoznavanje sveta, kaj le lahko rečemo. Dejansko to bodisi javno bodisi intimno celo moramo storiti, saj drugače naša komunikacijska in ekspresivistična dejanja ne bi zavezovala k ničemer ter bi bila le inflatorna emisija glasov, besed in stavkov, se pravi logoreja.

Čprav je imela Breda Pogorelec levji delež pri pripravi Ramovševe *Morfologije* za tisk,¹⁵ ni čutila potrebe po konserviranju misli svojega učitelja. V vsem obstoječem je videla zgolj izhodišče, nikakor pa ne končnega

¹⁴ L. Wittgenstein, *Logično filozofski traktat*, Ljubljana 1976, str. 167. V več pogovorih z Bredo Pogorelec sem se lahko prepričal, da je ni vznemirjal samo mnogokje navajani sklepni stavek znamenite Wittgensteinove knjige, ampak njen celotni tekst oziroma potek.

¹⁵ Dejansko je šlo za zapis Ramovševih predavanj iz študijskih let 1947/48 in 1948/49. Urejanje gradiva sta poleg Brede Pogorelec prevzela Pavle Merku in Dimitrij Sovre.

stanja. Prav tako ji ni bilo neznano, da nobena pot ni dana, ampak se vedno uhodi. Pravih smerokazov ni zunaj, temveč so samo v človekovi zmožnosti, volji in sposobnosti orientacije.

Odpor do čvrsto zacementiranih pozicij, ki naj bi v vse bolj razmanjanem svetu pridobile vlogo nepremakljivih opornic oziroma standarda, je bil pri Bredi Pogorelec povezan s šokantno mladostniško izkušnjo. Tik pred božičem 1943 je bila izključena iz šestega razreda klasične gimnazije – nominalno zaradi ocene *neprimerno* iz vedenja, po vsej verjetnosti pa zaradi ovadbe šestih njenih sošolk, da je komunistka in brezverka.¹⁶ Ravnatelj Marko Bajuk ji je potem (med hkratnim sprejemanjem ovaduških učencev) bridko očital, da ima srce na Krimu, tj. pri partizanih.¹⁷ Kakor mnogokdaj ob velikih besedah je zgodovina tudi tokrat poskrbela za dobršno mero ironije: Breda Pogorelec je namreč po očetu izhajala iz istega rodu kot prvi voditelj Katoliške narodne stranke, kanonik Karol Klun (ki je – kakor je v svojih spominih zapisal Fran Šuklje – »dosegel marsikaj za svoj narod, osobito pa za svojo rodno deželo in svoje volivce«¹⁸) ...

Prav nič čudnega ni, da je na tradicionalno nazorsko izročilo sklicujoče se okolje, v katerem je bila človekova usoda odvisna od (ob)sodbe štirinajstletnih zalezovalk s skrajno pomanjkljivimi življenjskimi in intelektualnimi izkušnjami, več kot 50 dijakom Državne klasične gimnazije, ki so bili iz šole izključeni decembra 1943, za zmerom (p)ostalo tuje. Pri Bredi Pogorelec pa ta prelom ni vodil do prekinitve stika s preteklostjo in izkušnjami, ki so se nabrale v njej. Prav nasprotno: le še dodatno jo je usmeril k poglobljeni refleksiji o optimalnih (kritičnorefleksivnih) in neproduktivnih (ponovitvenih) načinov njihovega upoštevanja. Kakršno koli dogmatično sklicevanje na nekdanjost, ki upravičuje eliminacijsko in zavira emancipacijsko ravnanje, je bilo zanj znamenje intelektualne omejenosti. Še na večer življenja je bila prepričana, da je človek konservativnih nazorov v najboljšem primeru vitez žalostne postave (čim mlajši je, tem bolj naj bi bil nenaraven).

---

¹⁶ Prim. B. Pogorelec, n. d., str. 197; B. Pogorelec, »V Klasični gimnaziji – pred vojno, med vojno, po vojni«, v: A. Pirkmajer Slokan (ur.), *Zbornik ob 100-letnici šolskega pouka v zgradbi sedanje Osnovne šole Prežihovega Voranca*, Ljubljana 2010, 84. Spiritus rector ovadustva na ljubljanski klasični gimnaziji je bil po prepričanju Brede Pogorelec strogi katehet dr. Fran Jaklič, ki pa jo je jeseni 1944, ko je že bilo jasno, kako se bo vojna končala, skušal prepričati, da ni zaslužen za njeno izključitev.

¹⁷ B. Pogorelec, »Črni optimizem«, str. 197.

¹⁸ F. Šuklje, *Iz mojih spominov II*, Ljubljana 1929, str. 111–113.

Toda na drugi strani je Breda Pogorelec do zadnjega močno poudarjala pomen kontinuitete, ki presega zgolj zvestobo že doseženemu. Odsotnost zavesti o njej je razumela kot »kulturni primanjkljaj« (in to je bila v njenem slovarju in miselni gramatiki morebiti najtežja kvalifikacija). Jezik, ki je izraz in hkrati najočitnejši nosilec nadgeneracijske kontinuitete, je zato na eni strani štela za prostor temeljne človeške izkušnje sveta, na drugi pa tudi za cono dejavne skrbi – od vsakdanjosti do znanosti. Še zlasti na Slovenskem. Gotovo bi se (nemara: se je) strinjala s formulo enega najsrमतnejše prezrtih genijev 20. stoletja Franza Rosenzweiga *Jezik je več kot kri*.¹⁹ Zato nikoli ni mogla doumeti, kako je mogoče, da toliko strokovnjakov za preteklost na ljubljanskem poldnevniku ne vidi naše neprekinjene kontinuitete od zgodnjega srednjega veka do danes, ki je pozitivno izpričana v neizmerno bogatem in povednem imenskem gradivu, razvidna pa je tudi iz verske in upravne terminologije (kar pomeni, da ni zadevala samo preprostih ljudi, ampak se je razprostrla tudi v kleriško in plemiško sfero življenja).²⁰ V svojem začudenju je imela prav. Zgodovina, ki celo svoj začetek povezuje z obstojem (za)pisanih pričevanj, je tako ali tako prvenstveno definirana z jezikom in v njem – oziroma še natančneje: z njegovo specifično rabo, ki omogoča nadgeneracijsko prenašanje pripovedi in podatkov.²¹ Misлити in govoriti ni mogoče v predmetnosti – na to je v *Guliverjevih potovanjih* umetniško nadvse sugestivno opozoril že Jonathan Swift z evokacijo fantazijskih bitij, ki se sporazumevajo zgolj s kazanjem posameznih stvari –, ampak v znamenjih. Pomensko do nesmiselnosti izpraznjena zatrjevanja, da je nekaj samo jezik in nič več, in na drugi strani,

¹⁹ V. Klemperer, *LTI. Bilježnica filologa*, Zagreb 2007, str. 6.

²⁰ Tu gre nedvomno za nadgradnjo znanstvene misli Frana Ramovša. Tudi njegov drugi pomembni učenec, skladatelj in slavist Pavle Merku, nenehno nadvse upravičeno kritizira nepozornost raziskovalcev slovenske preteklosti do imen. Prim. P. Merku, *Poslušam*, Trst 1983, zlasti str. 77 in dalje. O naravi in pomenu kontinuitete je Breda Pogorelec morebiti najodločneje pisala v *Odgovoru na vprašanje profesorja Paternuja*, Jezik in slovstvo XX, 1974, št. 2/3, str. 71–74, zlasti 73. Prim. o tem problemu tudi: B. Pogorelec, »Črni optimizem«, str. 204.

²¹ Epoha pred zapisanimi viri je prav zaradi njihove odsotnosti nekaj drugega – prazgodovina. Zmrdovanje nekaterih naših historikov nad jezikoslovnimi spoznanji, ki je po zaslugi avtomatističnega prenašanja Gearyjeve kritike Gustafa Kossinne na kritično lingvistiko Slovencev postalo modno ob milenijskem prelomu, je znanstveno povsem neutemeljeno. Imenska (zlasti krajevna, a tudi drugovrstna) kontinuiteta preprosto ne pritrjuje zanikanju povezanosti med zgodnjerednjeveškimi in današnjimi skupnostmi. Prav nasprotno! Imenska istost ali razvojnost kaže na nepretirnost naše povezave z dobo davnih dedov.

da jezik ni vse,²² so se ji po vsej pravici zdela podobna kalorični vrednosti lišaja v alpskem visokogorju.

Za Bredo Pogorelec je bila kratkotrajna srednješolska profesura v Brežicah, ki je sledila študiju na ljubljanski univerzi, dragoceno srečanje s pedagoško prakso in soočenje z nič kaj diskretnim vsiljevanjem sedaj že neobstoječe srbohrvaščine za državni jezik Titove federacije. V letalskem oporišču Cerklje službujoči prišleki, ki so v službi govorili »jugoslovanski esperanto«, so bili večinoma prepričani, da se jim mora okolje v vsem prilagajati; slovenščine se zato niso učili kdovekako vneto. Kot ljudje z orožjem so nastopali zelo samozavestno; svoje nazore so v stikih z domačim prebivalstvom neredko uveljavljali poudarjeno arogantno. Breda Pogorelec je tako mogla od blizu opazovati proces izrinjanja jezika iz posameznih formalnih položajev (ki se po prvem koraku praviloma vedno stopnjuje). V Titovi Jugoslaviji je srbohrvaščina najprej zavladovala v armadi, pa tudi v medijih si je kmalu pridobila posebno mesto. Filmski podnapisi in televizijski dnevnik so bili kar precej časa enotni za vso federacijo.

Bivanja v Krakovu med letoma 1956 in 1958 se je Breda Pogorelec vedno spominjala kot navdihujočega – in v marsičem srečnega – časa. Na Poljskem se je v obdobju poststalinške »odjuge« seznanila ne samo z inovativnimi pristopi k obravnavanju lingvističnih vprašanj, ampak tudi s povsem drugačnimi zgodovinskimi izkušnjami, kot so bile slovenske. Za vse življenje ji je ostalo občudovanje pesniškega opusa Konstantyja Ildefonsa Gałczyńskega, katerega fragmente je tu in tam – tako kot Franc Jakopin – recitirala v originalu. (Mislim, da ji je bil v njem najbližja poema *Wit Stwosz*.²³) Zanj je bil neskončno več kot trubadurski *Delta* v Miłoszewem *Zasużnjenem umu* (to je postal tudi za vse, ki smo se z opusom tega velikega ustvarjalca srečali z njeno pomočjo). Večkrat mi je tudi dejala, da so Poljaki znali vse drugače kot mi urediti odnose s svojimi izseljenci: stikov z njimi niso nikoli docela prekinili, saj so se vsem političnim omeji-

²² Prim. B. Pogorelec, n. d., 218: »Saj ni vse samo jezik, ti rečejo povsod, to misel sem slišala, ko sem pred leti prestopila prag Akademije za gledališče, film, radio in televizijo, kjer sem nekaj časa predavala: prvi dan so mi šarili s tem – in še zadnji dan se je pokazalo, da jim nisem prav dopovedala, kako je prav jezik tisti, kjer se gledališka govorica začne in konča, kako prav z jezikom lahko najbolj natančno izrazimo misel in občutje. Da ni samo jezik – zveš povsod, na televiziji, celo na radiu, kjer je prav jezik prva in glavna oblika sporočanja. In da ni samo jezik, pravijo pri nas – žal – tudi tedaj, ko gre za narodni obstanek.«

²³ Tudi o mojstru Witu/Veitu Stwoszu/Stossu in njegovih umetninah je Breda Pogorelec zelo rada pripovedovala.

tvam navkljub zavedali pomena enotnosti in širine kulturnega prostora. Oni so vedeli, da so planetarna skupnost, in so iz tega izpeljali (kolikor mogoče) ustrezne sklepe, Slovenci pa ne.²⁴

Vzhodno Evropo je v obdobju »odjuge« in »voluntarizma«, ki ga je poosebljal kontroverzni Nikita Sergejevič Hruščov,²⁵ zajelo sproščujoče vrenje. Za Poljsko, ki je imela v razmerjih s sovjetsko in siceršnjo Rusijo težko zgodovinsko hipoteko, je bil ta proces še pomembnejši kot v drugih deželah komunističnega planetarnega sistema. Ob tem pa je vendarle treba povedati, da so spremembe na čisto teoretski ravni nastopile že nekoliko prej. Zanje je bil zaslužen kar sam četrti klasik marksizma Josif Visarionovič Stalin, ki je po drugi svetovni vojni – leta 1946 in 1947 – vodilne politično-ideološke forume Komunistične partije Sovjetske zveze prepričal, da so si v večji meri kot prej začeli razbijati glavo z vprašanji brez najmanjšega praktičnega (operativnega) pomena.²⁶ Čeprav je sovjetski diktator zagovarjal klasično marksistično stališče o odvisnosti ideološke superstrukture od ekonomske infrastrukture, je pri vprašanih jezika naletel na hud problem. Teorija Nikolaja Jakovljeviča Marra, ki je v lingvistiki rigorozno uveljavljala načela dialektičnega in historičnega materializma, je predvidevala razredno pogojenost te sfere. Jezik naj bi bil element superstrukture in zato tudi razredno opredeljen. Stalin, ki je bil – razen z megalomanijo in patološko sumničavostjo – obdarjen tudi z zdravim razumom, je leta 1950 takšno stališče brez slehernega dialektičnega slepomišenja zavrnil. Po njegovem mnenju je jezik sicer res družbeni pojav, vendar pa ne pripada niti infrastrukturi niti superstrukturi (prav tako ni ukleščen mednju). Le za njegov neznatni del naj bi bilo mogoče trditi, da je razredno zaznamovan.

²⁴ Tudi Frane Jerman mi je pripovedoval o podobni izkušnji: ko se je v času režima generala Wojciecha Jaruzelskega mudil na Poljskem, ga je dekan ene od fakultet na ulici mimogrede seznanil s kolegom, ki je bil uradno v ilegali.

²⁵ Hruščov je »voluntarizem«, ki ni bil v skladu z ortodoksijo dialektičnega in historičnega materializma, izražal tudi v svoji govorici. Janez Zor, ki se je z njim srečal kot tolmač, mi je večkrat pripovedoval, kako težavno delo je imel, saj je sovjetski državno-partijski voditelj zelo pogosto uporabljal sočne kletvice. Maršal Tito se je ob njegovih težavah zabaval in ga pozival, naj prevede vse, kar je slišal, brez omiljevanj. Podobne težave je imel tudi ameriški prevajalec, ki je poleti 1959 na prvi obisk v Moskvo spremljal podpredsednika Richarda M. Nixona, saj s svojim znanjem ni hotel povzroči meddržavnega škandala. O grobosti v občevanju Nikite S. Hruščova je zapustil zanimivo pričevanje tudi Edvard Kardelj v svojih spominih z naslovom *Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, Ljubljana–Beograd 1980, zlasti str. 149 in 150.

²⁶ Prim. F. Ch. Copleston, *Filozofija u Rusiji*, Beograd 1992, str. 350.

Dotedanji fanatični marksist Stalin se je v tistem času tudi zavzel tudi za svobodno diskusijo in je menil, da nobena znanost ne more napredovati, če ni mogoča kritika tistih, ki trdijo, da so na njenem področju avtoritete.²⁷

Nova pojmovanja, ki so jezik izvzemala iz območja ideoloških derivatov ekonomske infrastrukture, so vodila do njegove prekvalifikacije v nevtralni fenomen. S tem pa se je v povsem drugačnem – deklasificiranem – položaju znašlo tudi jezikoslovje (in za njim še vrsta drugih ved, ki so se konstituirale na izjavah vseh vrst). Stalin, ki se je po veliki zmagi v drugi svetovni vojni zavedal bistvene spremembe političnega položaja (Sovjetska zveza je bila obdana z vencem marksističnih držav, medtem ko je do leta 1944 imela samo eno ideološko zaveznico, tj. Mongolijo), je že zaradi politične pragmatike moral zavreči Marrovo teorijo. Ta je namreč v komunizmu predvidevala en sam jezik (z odpravo antagonističnih razrednih nasprotij bi se ideološka superstruktura pač poenotila).²⁸ Sovjetska zveza bi ob priseganju na takšno teorijo naletela na nepremostljive težave. Dejansko bi se morala lotiti odpravljanja različnih jezikov, če bi hotela demonstrirati svoje bližanje komunizmu. To pa bi ji tako v Vzhodni Evropi kot za domačimi mejniki nakopalo še daleč hujša nasprotovanja, kot jih je že tako ali tako bila deležna njena radikalna politika. Tudi ekspanzivna moč marksizma bi bila z aplikacijo Marrove dialektičnomaterialistične teorije jezika bistveno zmanjšana. Potemtakem ni čudno, da se je sovjetski voditelj, ki je bil vseskozi brutalen realist, odločil za odpoved fiks(ira)nim dogmam. V ZSSR so zato tudi dialektično- in historičnomaterialistični postulati – kot npr. tisti o negaciji negacije in oni o ideološki zaznamova-

---

²⁷ Prim. *Marksizmi in jezikoslovje: Bachtin / Vološinov, Stalin, Williams*, Ljubljana 2005, str. 85–118; F. Ch. Copleston, n. d., 360; E. Pollock, *Stalin and the Soviet Science Wars*, Princeton–Oxford 2006, str. 104–135. V prvi od navedenih knjig je mogoče naleteti na čudno namigovanje, da naj bi J. V. Stalin sploh ne bil marksist. Občudovalci dialektičnega in historičnega materializma so ob največjem ter najsposobnejšem državniku iz svojih ideološko-filozofskih vrst v čudni zadregi; namesto da bi se kritično in afirmativno sklicevali na njegove dosežke, si na vse kriplje prizadevajo za njegovo »odpravo«. Očitno so ostali zvesti konceptiji popravljanja zgodovine, ki jih spremlja že od *Komunističnega manifesta* dalje. Prim. G. Kirn, »Kaj lahko marksizmi uvedejo v poučevanje jezika?«, v: *Marksizmi in jezikoslovje*, zlasti str. 9, 10.

²⁸ Stalin je značilno poudarjal, da je teorija velika moč delavskega razreda le v primeru, če je povezana z revolucionarno prakso. Ta njegova misel je bila zapisana na izkaznicah slušateljev univerz v Sovjetski zvezi. Prim. L. Trepper, *Velika igra*, Ljubljana 1977, str. 424.

nosti vsega, kar sega v superstrukturo – spričo odprave razrednih nasprotij izgubili svojo moč.²⁹

Stalinovi pogledi, ki so po objavi na straneh moskovske *Pravde* postali standardna pojmovanja v taboru t. i. ljudskih demokracij, so v svetu vzhodno od Zahoda pomenili veliko vzpodbudo k intelektualnemu delu. Učinki leta 1950 promoviranega kurza so v polni meri prišli do izraza po smrti diktatorja, ki sam sebi sicer ni pripisoval nezmotljivosti, so mu jo pa zato toliko glasneje in odločneje drugi. Ker je Jugoslavija po sporu z Informbirojem 1948 poskušala najti samostojno pot v komunistično prihodnost, ni več sledila Stalinovim dognanjem o problemih jezika in njegovega preučevanja. Edvard Kardelj, ki je bil vendarle marksist znatno manjšega kalibra kot mogočni kremeljski gospodar, se je do podobnih sklepov kot on dokopal šele leta 1957, ko je v strogo nadzorovani intelektualni prostor lansiral drugo izdajo *Speransa* ter v njej izrecno zavrnil idejo o spajanju jezikov in nacionalnih kulturnih posebnosti v procesu komunikacije življenja.³⁰ Drugod v Jugoslaviji do ponotranjenja takšnih spoznanj niso prišli nikoli – paradoksalno tudi zaradi spora s Stalinom (in zaradi doživljanja šefa-ideologa Titove federacije kot patentiranega slovenskega egoista in separatista³¹).

Mnogokrat sva se z Bredo Pogorelec pogovarjala o teh rečeh, ki so bile za intelektualno situacijo v deželah vzhodno od Zahoda toliko in toliko let pozneje nepredstavljivo pomembne. Stalinovi pogledi na jezik in lingvistiko so bili v ljubljanskih slavističnih krogih kljub iz dneva v dan srditejšemu sporu med Belim dvorom na eni ter Kremljem in njegovimi

²⁹ Prim. F. Ch. Copleston, n. d., str. 361. Stalin se je zavedal, da je ob vstopu v atomsko dobo Marxova znanost zgodovine postala smešno nebogljen v primerjavi s področji vednosti, ki so slonela na formalni logiki. Slednjo je med promotorji dialektičnega in historičnega materializma zagovarjal edino Friedrich Engels, medtem ko jo je Vladimir Iljič Lenin povsem podredil dialektiki.

³⁰ Prim. E. Kardelj, *Izbrano delo II*, Ljubljana 1973, str. 64. Kardelj pa je ob tem ostal zagovornik teorije o spajanju narodov; dialektika je pri njem še vedno prevladovala nad formalno logiko. Marksistični naočniki so mu do te mere zameglili pogled v stvarnost, da je v odkritjih na področju nuklearne fizike in v naglem razmahu elektrotehnike videl začetek »prave industrijske revolucije socializma«. Dejansko pa komunisti zaradi uteži iz svoje ideološke ropotarnice, ki so jih sami naredili t. i. produktivnim silam, niso narekovali tempa razvojnih sprememb. Potreb sveta postindustrijske epohe si kratko malo niso znali predstavljati. Prim. E. Kardelj, n. d., str. 63.

³¹ Takšno razumevanje Kardeljevega političnega profila se je razvilo zlasti v Srbiji. Prim. D. Čosić, *Piščevi zapisi (1969–1980)*, Beograd 2001, str. 202–204; isti, *Piščevi zapisi (1981–1991)*, Beograd 2002, str. 299.

sateliti na drugi strani znani. Tudi zavedanje njihove prelomnosti ni izostalo. Jugoslovanska partija v tistem času pač še ni zmogla definirati alternativnih pogledov na vsa področja življenja. Titov politibiro kljub velikim Kardeljevim in Djilasovim naporom na ideološki fronti ni bil takoj dorasel Stalinovemu možganskemu trustu, ki se je malo prej poenotil po dovolj hudih ideoloških trenjih.³² Najtežja teoretska vprašanja še niso prišla na dnevni red vodilnih jugoslovanskih komunističnih prvakov, saj je le-te zaposlovala praksa: njihovo politično preživetje je bilo odvisno od vsakodnevne iznajdljivosti. Vrhu vsega je potem tudi Djilasova »herezija«, ki je dosegla vrhunec ob koncu leta 1953, precej oslabila miselno radikalnost titoistov v »nenačelnem boju za načela«³³ z zagovorniki stalinske linije ... Po normalizaciji odnosov med sovjetsko in jugoslovansko vlado ter partijo (1955, 1956) rešitve, do katerih so se medtem prikopali v Moskvi, po mnenju beograjskega politbiroja spet niso bile avtomatsko potrebne zanikanja. S Stalinovimi mislimi o jeziku in lingvistiki pa jugoslovanski komunistični Olimp ni imel kaj početi, saj so zaradi svoje okuženosti z dobršno mero realizma odpirale prostor za problematizacijo, deklasifikacijo³⁴ in v končni posledici neobvladljivost obširnih sektorjev življenja. Le Edvard Kardelj je do leta 1957 nekatere od njih premlerl v svojem ideološkem multipraktiku – vendar brez posebej radikalnih posledic.

Breda Pogorelec je na Poljskem od blizu videla proces destalinizacije, ki pa se je paradoksalno izvajala tudi v skladu z nazori mogočneža, proti čigar politični paradigmi je bila uperjena. Velikokrat se je vračala k svojim izkušnjam iz te dobe. Pozneje je glasno poudarila, da se stopnja totalitarnosti tega ali onega režima lahko meri z obsegom in radikalnostjo njegovega poseganja v jezik (spreminjanje pomena besed, uvajanje novih kratic, skovank ipd.).³⁵ Ni mogla misliti drugače, kot da težnja po zagospodarjenju nad njim vedno izdaja hotenje po popolnem obvladovanju (in celo programiranju) ljudi. Ne vem, ali se je na svojih poteh po evropskem

³² Prim. J. Harris, *The Split in Stalin's Secretariat 1939–1948*, Lanham 2010.

³³ S to besedno zvezo je Jože Pirjevec označil prvo fazo boja med J. B. Titom in J. V. Stalinom. Toda tudi za njegovo poznejšo dobo velja v polni meri. Prim. J. Pirjevec, *Tito, Stalin in Zabod*, Ljubljana 1987, str. 90.

³⁴ S tem pojmom je mišljena izločitev določenega področja iz marksistično definirane superstrukture, v kateri so razredno determinirani – se pravi klasificirani – pojavi.

³⁵ Zdi se mi potrebno posebej opozoriti na to, da se je misel o povezanosti totalitarnosti ter obsegom in globino posegov v jezik pri Bredi Pogorelec nanašala na celoten režim, ne samo na njegovo ideologijo, tj. evidentno superstrukturo. To posredno dokazuje njegovo seznanjenost z daljnosežnimi Stalinovimi dognanji iz leta 1950.

Vzhodu – poleg Poljske je njeno zanimanje veljalo predvsem Češki³⁶ – kje utegnila seznaniti z dandanes tako znamenito Klempererjevo študijo *LTI – Notizbuch eines Philologen*, ki je v nemškem izvirniku izšla v Berlinu že leta 1947,³⁷ toda o nekaterih stvareh razmišljajočemu človeku ni bilo treba brati, da je vedel zanje: dovolj je bilo samo živeti in opazovati. Breda Pogorelec je temeljne predstave in spoznanja o sociolingvistiki, ki ji je v Sloveniji na svojih predavateljskih kurzih tako v historični kot sodobnostni perspektivi izbojevala prostor pod soncem, izoblikovala na podlagi lastnih izkušenj. Življenje v zelo različnih režimih je njeno pozornost usmerjalo k diferenciranim jezikovnim politikam, ki so jo ti prakticirali. Imela je izkušnjo tako z vidno kot z notranjo dvojezičnostjo. Prvo je štela za emblem enakopravnosti (ki je lahko čisto formalna in ne tudi vsebinska), drugo pa za znamenje najhujše nesvobode ter obsojenosti na identitetno in artikula-cijsko prikrajšanost. Prisilno »prevajanje« iz osebnega slovarja in grama-tike v obvezni (sprejemljivi) kod drugega imena kot notranja dvojezičnost res ne zasluži.

Kot tolmačka se je Breda Pogorelec imela leta 1957 v Ljubljani prilo-žnost srečati s prvim sekretarjem Poljske združene delavske partije Władisławom Gomułko, ki je bil v deželi ob Visli simbol destalinizacije.³⁸ Večkrat mi je pripovedovala o svojih vtisih s srečanja s tem tragičnim politikom, ki je v komunističnem okolju nadaljeval staro tradicijo srednjeevropskih dr-žavnikov (regionalne konstante nikakor niso specialiteta umetnostne zgo-dovine!): več mu je bilo dano hoteti kot izvesti. Toda Gomułkova prva leta so bila vseeno obetavna. Breda Pogorelec, ki je bila priča začetkom iskanja »poljske poti v socializem«, je kmalu začutila osvobajajočo moč oživljanja kontinuitete s kritičnimi znanstvenimi iskanji iz dobe pred grozljivo iz-kušnjo hitlerizma in zloveščo marksistično ideološko pozebo.³⁹ V *Črnem optimizmu* je zapisala:

»Eden izmed učiteljev med mojim izpopolnjevanjem na Poljskem,

³⁶ Breda Pogorelec je bila dobra poznavalka češke kulture in zgodovine. Ko sva se nekoč pogovarjala o Pragi, ki sem jo prvič videl leta 1987 – in doživel kulturni šok ob radiu z enim gumbom (mogoče je bilo naravnati le jakost zvoka, medtem ko je bila postaja že določena) –, mi je priredila pravo predavanje o njenem razcvetu v luksemburški dobi in o Jaroslavu Seifertu.

³⁷ *LTI* je Klempererjeva parodična kratica za *Lingua Tertii Imperii*, tj. za »jezik Tretjega Rajha«.

³⁸ B. Pogorelec, n. d., 196. V Sloveniji se je Gomułkovo ime obdržalo vse do današnjega dne v popularni oznaki sila trpežnih vlakov, ki so bili uvoženi s Poljske.

³⁹ Začetku vsestranskega nacionalsocialističnega uničevanja Poljske je bil priča slovenski

veliki jezikoslovec Jerzy Kuryłowicz – imela sem [...] srečo, da sem smela v Krakovu obiskovati njegov podiplomski seminar, mi je ob neki konsultaciji dejal: 'Veste, če se pri raziskovanju pokaže, da teorija ne ustreza gradivu, torej praksi – je treba obvezno spremeniti – teorijo.' Razumela sem ga – tedaj ob konkretnem jezikoslovnem vprašanju, vedela pa sem, da velja odgovor tudi v prenesenem pomenu.«⁴⁰

Človek si ne more izbrati epohe, v kateri živi; tudi za mnoge od problemov, s katerimi se sooča v urah svojih dni, ni ne kriv ne zaslužen sam. Kljub temu pa skorajda nikoli ni obsojen na nedejavnost; samo skrajno eliminacionističen red ga lahko potisne v tak položaj. Drugje je vedno možnost izbire – vsaj med pritrjevanjem in nasprotovanjem. Breda Pogorelec je bila prepričana, da je to tudi potrebno nenehno početi. Menila je, da mora človek izkoristiti vsako priložnost za izboljšanje položaja in razmer – četudi vnaprej ve, da povsem zaželeno stanje (še) ni dosegljivo. Ravnodušnost je razkošje, ki si ga nihče ne more privoščiti brez kančka slabe vesti. Breda Pogorelec je bila, kakor sem ji večkrat dejal, po svetovnem nazoru aktivist. Tej šegavi oziroma hudomušno mišljeni oznaki ni nasprotovala.

S Poljske pa je Breda Pogorelec prinesla tudi izkušnjo solidarnosti in tolerance med nazorsko opazno različnimi raziskovalci, ki so od izbruha 2. svetovne vojne dalje živeli in delali v skrajno težavnih razmerah. Karierni vzpon je bil razen v redkih izjemah, ki pa so postale obče znani primeri negativne prakse, podrejen interesom znanosti.⁴¹ Zavedanje, da raziskovanje ni samo sredstvo preživljanja, ampak ima naloge, ki presegajo slehernega – še tako briljantnega – posameznika, je bilo na Poljskem stvar intelektualnega standarda.⁴²

Na Slovenskem so se stvari že od leta 1945 dalje sukale v povsem nasprotno smer. Neposredno po vrnitvi v domovino je bila Breda Pogorelec priča aferi Slodnjak, ki je razkrila najtemnejše pla(s)ti in strasti domače humanistike. Soočenje s človeškim in strokovnim nižiščem je zanj pomenilo surovo vrnitev v koordinate eliminacijske stvarnosti, ki se ni zavedala emancipacijske narave osebnega in skupnostnega vedenja. In kakor koli je Dušan Pirjevec – ki je v Slodnjakovi aferi odigral najbolj problematič-

---

umetnostni zgodovinar Vojeslav Molè, ki je predaval na jagiełonski univerzi v Krakovu. Prim. V. Molè, *Iz knjige spominov*, Ljubljana 1970, str. 447–458.

⁴⁰ B. Pogorelec, n. d., str. 206.

⁴¹ Prim. o tem V. Molè, n. d., str. 86; 520 in dalje.

⁴² Andrej Rozman mi je pripovedoval o podobnem vedenju znanstvenikov na Slovaškem.

no vlogo – Bredi Pogorelec pozneje imponiral s svojimi interpretacijami evropske romanekne klasike in modernističnih iskanj (pri čemer pa nikoli ni pozabila dodati, da strukturalizma kljub nemajhnemu trudu z njegovimi lingvističnimi viri nikoli ni razumel!), ga je vedno doživljala kot posebitev nečesa, »kar se ne dela«. Zanj imperativi razširjajoče se vednosti pač niso narekovali prehoda iz sfer etično definiranega humanizma v cone biologistično navdahnjene antropologije, ki se ne sprašuje po morali.

Na Poljskem se je Breda Pogorelec dovolj temeljito seznanila s strukturalističnim načinom mišljenja jezika in sveta, katerega osnove so ji že bile znane, saj je leta 1955 eden njegovih najvidnejših promotorjev Roman Jakobson predaval tudi v Ljubljani. Krakov navsezadnje ni bil daleč od Prage, kjer se je po prvi svetovni vojni konstituiralo eno najpomembnejših središč lingvistične in intelektualne paradigme, ki jo je izoblikoval Ferdinand de Saussure. Vrhu vsega pa je tudi poprejšnje nakazovanje nekaterih njenih postavk v znanstvenem opusu Jana Nicceslava Baudouina de Courtenayja na Poljskem pustilo opazno in vplivno sled. Prodorni lingvist, ki je doktoriral pri enem vodilnih mladogramatikov Augustu Leskienu,⁴³ je namreč na številnih postajah svoje profesorske poti (Kazan, Tartu/Dorpat/Jurjev, Krakov, Sankt Peterburg) močno vplival na mnoge učence.⁴⁴

Oteževanja, omejevanja in občasno celo onemogočanja normalnega pretoka znanstvenih spoznanj, ki so jih prakticirali marksistični režimi za železno zaveso, so na svoj način poudarjala pomen starejše tradicije. Marsikdaj je bila ta edini vir oziroma temelj znanstveno verificirane vednosti. Vrhu vsega pa je deklasifikacija mnogih sektorjev znanosti in filozofije, ki je sledila Stalinovemu magistralnemu posegu v debato o jeziku in lingvistiiki, dejansko spodnesla tla dialektičnemu in historičnemu materializmu kot univerzalni spoznavni platformi. Izkušnja s temi dramatičnimi dogajanjmi v letih samooblikovanja je Bredo Pogorelec zaznamovala z nenormativističnim pristopom k mišljenju. Kategorija, ki jo je pri odgovorih na znanstvena in življenjska vprašanja zaposlovala, je bila optimalnost (ustre-

⁴³ Z mladogramatiki je Baudouina de Courtenayja povezovalo zanimanje za glasovno pla(s)t jezika – čeprav je bila že zastavitev problema pri njem povsem drugačna kot pri predstavnikih leipziške šole.

⁴⁴ V Reziji so nazori Baudouina de Courtenayja vplivali celo na laike. Njegova drzna teza o prebivalcih te doline kot posebnem plemenu, nastalem z vplivom t. i. turanskega elementa na Slovane, je še danes (klinično) živa. Toda na znanstven način de Courtenayjeve teorije ni mogoče zagovarjati. Turanska ideologija, ki je svoj zadnji razcvet doživela na Madžarskem v prvi polovici 20. stoletja, se je izkazala za politično konstrukcijo – čeprav je svoj čas močno vplivala tudi na posamezne humanistične discipline.

znost). Ne prav ali narobe. Mišljenjski dualizem ji je bil tuj. Zato Breda Pogorelec kljub privrženosti temeljnim strukturalističnim postavkam, ki se v svoji najrigoroznejši varianti navezujejo na binarni sistem opisovanja pojavov, ni spregledovala tudi drugih strategij vstopa v svet jezika in lingvistike. Tako starejših kot novejših (še okoli leta 1985 je bila v okvirih ljubljanskega slovenističnega študija edina, ki je poglobljeno predavala o tvorbo-pretvorbni slovnici in poznejših paradigmah). Spominjam pa se, kako živo se je nekoč strinjala s Franetom Jermanom, ki me je prepričeval, da je tako ali tako komaj mogoče najti način mišljenja, v katerem ne bi bilo vsaj nekaterih elementov strukturalizma. (Saj temu niti nisem nasprotoval, le menil sem, da bi se zadevi nemara ustrežneje reklo kako drugače. Strukturalizem se mi pač nikoli ni zdel izpolnitev vseh teženj znanosti in vednosti.)⁴⁵

Rekli smo že, da človekove poti niso dane in da se lahko utrejo le s hojo. Sedaj je treba dodati, da se v bistvenem pomenu besede začenjajo na točki, do katere so prišli tisti, katerih dediče se čutimo. Breda Pogorelec je s svojim opusom zapustila dovolj jasnih markacij na smereh, za katere je presodila, da so v razumevanju jezika, lingvistike in življenja dobre in prave. Toliko in toliko let pozneje je več kot očitno, da so se zaradi njenega mišljenja naša obzorja zelo razširila. Rezultati dela Brede Pogorelec nam omogočajo, da mnoge stvari in zadeve razumemo globlje, kot bi jih sicer. Pa tudi, da vidimo mnogo dlje in jasneje. A ne samo v jezikoslovju, temveč tudi v literarni vedi. Njene seminarske interpretacije Gregorčičeve izpovedi *Človeka nikar!*, Župančičevih pesmi, odlomkov iz Cankarjevega *Martina Kačurja* in semiotično pomenljivih pasusov iz Ecovega *Imena rože* so za tiste, ki smo jih doživeli, mera vrednosti stilistične analize. V opusu Brede Pogorelec pa niso nič manj pomembne in dragocene razlage zgodovine, kakor se kaže skozi slovenski jezik – od prvih nedvoumnih pričevanj o njem v imenskem gradivu in v o-ju besede *sodit* v 57. vrstici tretjega Brižinskega spomenika⁴⁶ dalje. Njeni predavateljski interpretacijski ekskurzi, ki

⁴⁵ Pogovor se je nadaljeval z razpravo o slovenskih filozofih. Frane Jerman je na moje vprašanje, kateri od njih je zares izviren in bi ga bilo treba brati, odmahnil z roko in rekel: »Bež, bež, kaj pa misliš, vsi smo sami receptivci.« Breda Pogorelec je nato pripomnila, da je enako tudi z jezikoslovci, le da se ti lahko pohvalijo z mnogo manjšo bralno kilometrino.

⁴⁶ Mislim, da sem zadnji izpit opravil leta 2004, ko sem Bredo Pogorelec povedel po razstavi, na kateri so bili prvič pri nas pokazani izvirniki Brižinskih spomenikov. Priznam, da mi je bilo lažje nekaj dni prej, ko mi je bil kot gost zaupan predsednik bavarske vlade Edmund Stoiber, ki z izžarevajočo energijo nikomur ni dopuščal dvoma o tem, da je po-

so zadevali mišljenje sveta – od velikanov 18. stoletja (med njimi je bil kajpak tudi David Hume!) prek Wilhelma von Humboldta do Ludwiga Wittgensteina –, so bili velika šola metodološko stroge interdisciplinarnosti, ki ne prenese mešanja ravni argumentacije, ampak terja nenehno soočanje rezultatov različnih tematskih in metodoloških polj. Skrb za slovenščino v vseh položajih in krajih – od Benečije in Koroške do Porabja – je Breda Pogorelec naredila za veliko srce *v sredini*. (Samo še pri Nacetu Šumiju je bilo mogoče srečati podobno plemenito zavzetost za naš svet.) In videla je tudi prihodnost: *Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik* bi brez nje ne zaživel. To bi pomenilo, da bi se naš glas v nekdanj komaj predstavljljivih daljlah dandanes ne slišal. Spet bi bili obsojeni na molk v »posvetu narodov«. Pa vendar: vse to ni bilo toliko izbrana *drža* – znanost – kot naravno, povsem nenarejeno *življenje*. V njem ni bilo nič zamenljivega ali nadomestljivega.⁴⁷

---

memben oblikovalec sodobnosti – in čez čas tudi zgodovine. (Ne glede na zafrkantske internetne cvetnike njegovih retoričnih »piruet« je danes že jasno, da je bil edini, ki mu čevlji legendarnega Franza Josefa Straussa niso bili preveliki.)

⁴⁷ Breda Pogorelec je svoje življenje razumela kot usodo, utemeljeno na osebni in družinski izkušnji. Svoje zanimanje za umetnost je večkrat povezovala z očetom, ki je bil zavzet amaterski gledališčnik, pa tudi skoraj profesionalni filmski igralec. Pripoved o njem je zanj vedno bila zgodba o veliki zvestobi. Ko sem ji nekoč rekel, da mi ob njenih besedah o očetu vedno zazveni Burkhardova melodija *O, mein Papa* (kajpak v neprekosljivi izvedbi »moža z zlato trobento« Eddia Calverta), mi je samo čisto potihem rekla: »Razumel si.«

Marko Stabej

SREČNA SREČEVANJA Z BREDO POGORELEC

Naj začnem z največjo skrivnostjo, ki jo vem o profesorici Bredi Pogorelec: teoretični del vozniškega izpita je opravila šele v drugem poskusu. To mi je priznala v enem od zarotniško-zaupniških trenutkov, ki jih je bilo med nama kar precej. Med dodiplomskim študijem seveda še ne ...

Ko sem po odsluženem vojaškem roku leta 1984 prišel na fakulteto, je bila (kolikor se medlo spominjam) profesorica gotovo najmarkantnejša osebnost, s katero smo se študentje srečali, čeprav je bilo vse novo in vsaj nam, ki so nam leto pred tem poslali možgane na olivnozeleno pašo, zelo čudno. Saj so bili tudi drugi profesorji in profesorice zanimivi in posebni; profesor Kmecl s svojimi zanimivimi in živahnimi jutranjimi predavanji, pa s strogostjo do zamudnikov in nestrpnostjo do priimkov pred imeni pri podpisovanju indeksov; takrat še asistent Tone Pretnar s svojo mehko, odprtostjo in celotno pojavo; profesor Jože Koruza s tehtnim glasom in stasom ter s pripovedovanjem nečesa zelo oddaljenega ...

Ampak profesorica Breda Pogorelec je bila nekaj posebnega; že takrat smo nekako zaslutili, da bo srečevanje z njo nekaj usodnega za naš nadaljnji študij in strokovno življenje. Zdi se mi, da se je ta usodnost na tak ali drugačen način potrdila pri skoraj celotni generaciji. Deloma zato, ker je takrat (že precej generacij prej in le še nekaj za nami) veljalo, da te pri študiju sistema in delovanja slovenskega knjižnega jezika, osrednjega jezikoslovnega predmeta vseh štirih letnikov dodiplomskega študija slovenskega jezika in književnosti, spremlja en sam profesor. Bodisi profesor Toporišič, dve generaciji zapored, bodisi profesorica Pogorelec, naslednji dve generaciji. Top ali Pogorela. Z izjemo pri predmetu *Zgodovina knjižnega jezika*, ki smo ga poslušali pri drugem, Pogorelini pri Topu, Topovi pri Pogoreli. Taka ureditev nam je ponudila neke vrste omejeni pluralizem pri razumevanju knjižnega jezika, hkrati pa vendarle močan občutek jezikovne celovitosti, ki nam jo je v štirih letih ustvarila ena sama oseba – in obe izbiri sta bili močni osebnosti. To je seveda pomenilo, da se morata oba profesorja dobro spoznati na vse vidike knjižnega jezika (zares pa kar na vse vidike ce-

lotnega jezika in jezikoslovne teorije). Vsak po svoje sta se spoprijemala s to nalogo (in še neskončno količino drugih nalog v zvezi s slovenščino). Profesor Toporišič z neomajno sistematičnostjo, z avtoritarno prepričanostjo v svoj prav, z garaškim povzemanjem in posvajanjem pretekle slovenistične dejavnosti ter vse tiste sodobne mednarodne strukturalistične teorije, ki mu je prišla prav za nadaljnjo gradnjo slovenske slovnice sodobnega knjižnega jezika, pa tudi za izoblikovanje (kot se mu je skozi leta vse bolj zdelo) dokončnega jezikoslovnega modela, edinega ustreznega za opis sodobne in prihodnje slovenščine. Profesorico Bredo Pogorelec je veliko bolj kot končni rezultat zanimal proces spoznavanja, bolj kot gotovost jo je zanimal dvom – strogo znanstveno gledano je v humanistiki proces itak edini objektivni rezultat raziskovanja. V vsak fiksnih rezultat so namreč vgrajeni zamolčani dvomi v njegovo veljavnost, ki se jim učeno reče metodološke omejitve; že strokovna, kaj šele širša javnost ponavadi teh dvomov ne vidi, ne pozna. Vse omenjeno se je pri obeh izrazito poznalo tudi pri pedagoškem delu. Drznil bi si pripomniti, da smo imeli Pogorelini nekoliko težjo nalogo kot Topovi: med študijem, zlasti pa pri izpitih smo morali nenehno negotovost in dvom ob spoznavanju pretvarjati v gotove in zanesljive odgovore. Pri profesorju Toporišiču je bilo dovolj izdatno poročati o gotovih stvareh in jim dodati kak zanimiv podatek iz lastnega študija; pri profesorici Pogorelec pa so bili izpiti še posebej nepredvidljiva maša.

Če se prav spomnim, smo imeli v prvem letniku *Slovenski knjižni jezik* na sporedu v sredo ob devetih v eni od štirih velikih predavalnic na Filozofski fakulteti, v dvojki. Ne, ta predavanja niso bila šala. Nikoli nisi vedel, kaj te bo doletelo, ne v dobrem ne v slabem. Profesorica je bila – pravzaprav ne vem, kako naj temu rečem – zelo prezentna, rečeno po gledališko (in profesorica je še kako poznala in ljubila teater, ne le zaradi očeta igralca). Ja, prezentna, a ne samo to ... Dominantna? Nedvomno. Stroga? Tudi. Strah vzbujajoča? Gotovo, a počasi in zanesljivo je začela vzbujati, vsaj pri nekaterih med nami, tudi spoštovanje. V bistvu se je pod vso nevihtnostjo profesoričine pojave skrivalo jasno nebo iskrene želje, da bi začeli zares študirati, temeljito in kritično premišljevat. Njeno nenehno spraševanje študentov, ali smo nekaj prebrali, ali to ali ono vemo, ali poznamo to ali ono ime, ali poznamo to ali to delo, ali smo že slišali za ta ali oni pojav ali pojem – in ob nevednosti ali obotavljajočem odgovarjanju pogosto tudi jezna, burna in žaljiva reakcija, vse to gotovo ni ustvarjalo prav sproščenega vzdušja. Po drugi strani pa je tudi res, da smo v prvem letniku dobili menda *kserokopirano* (kot se je takrat reklo še sorazmerno novi teh-

niki fotokopiranja) gradivo, ki ga je pripravila profesorica in se je začelo kot kak propedevtični katekizem, z vprašanji in odgovori. *Kaj pomeni študirati? Študirati pomeni ...* Taka študijska vzgoja je potekala do zadnjega predavanja v četrtem letniku (ki sem ga doživel večkrat, v vlogi študenta in kasneje asistenta), do svarila pred strokovnim samomorom. Strokovni samomor je po Bredi Pogorelec pomenilo nevarno navado, da profesorji in profesorice slovenščine po diplomi v ničemer več ne sledijo stroki. V tistih časih je bil pojem stalnega strokovnega izpopolnjevanja šele v povojih – založbe in razni zasebni izobraževalni zavodi se še niso prebudili z najrazličnejšimi razvajalnimi izobraževanji za učitelje in učiteljice slovenščine, na letna slavistična zborovanja je hodilo še po več sto slovenistik in slovenistov.

Eno takih je bilo zborovanje v Ljubljani sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja. Profesorica se ni ravno zanesla na svoje tedanje sodelavce pri slavističnem društvu in je nekaj svojih študentov iz drugega in tretjega letnika prosila, naj ji pomagamo pri izvedbi ekskurzije na Dolenjsko in Kočevsko. S tremo in zavzetostjo smo ji kar učinkovito pomagali (kar je naši generaciji še dve desetletji po tem štela zelo v dobro), vsak je bil zadolžen za en avtobus in za medsebojno usklajevanje poti. Je pa bila ta ekskurzija kar dobra obredna iniciacija v nekam kaotično strokovno in društveno slavistično-slovenistično dogajanje. Kakšnih deset velikih potniških avtobusov je na ljubljanskem Kongresnem trgu že zjutraj blokiralo promet in to še daleč po uri, predvideni za odhod. Izkazalo se je, da smo čakali dr. Janeza Dularja, ki je več kot pol ure prepozno precej opazno prikolesaril in se glasno začudil, da smo čakali samo njega. Drugi resni zaplet je bila pot čez Podsmreko, Stritarjev rojstni kraj; profesorica je sicer že prej *prevozila* ekskurzijo, kot se je žargonsko reklo temeljitim pripravam na pot, vključno z vnaprejšnjim ogledom krajev, ampak prevozila jo je s svojo znamenito stoenko, ki je bila precej krajša, ožja in nižja od velikih avtobusov s šestdesetimi sedeži. Po veliko osmukanih vejah in na silo razširjenih bankinah so se vsi ti avtobusi v Velikih Laščah, kjer je bil po programu naslednji postanek, na glavnem trgu zameštrali v umetelni prometni vozeli, ki ga seveda ni bilo mogoče rešiti na gordijski način ... Toda zvečer, spet na Kongresnem trgu, smo vedeli, da smo tisti dan doživeli nekaj velikega. Profesorica je zmeraj vztrajala, da je treba vsako strokovno ekskurzijo zasnovati tako, da z njo pripoveduješ zgodbo, ki udeležence nagovori in jim odpre oči za izbrano področje in problematiko. Ena takih študentskih ekskurzij je bila večdnevna k Slovincem v Italiji spomladi 1987, ki jo je profesorica organizirala kot mentorica tedanjega četrtega letnika, mene pa

sta zraven (kot študenta tretjega letnika) povabili prijateljici Elen in Špela, kolegici iz organizacijskega odbora 4. letnika. Ta ekskurzija je prepričljivo pripovedovala več zgodb, tako tistih načrtovanih, kot tistih, ki so vzklile in ozelenele kar sproti. Zelo pomembno zgodbo je recimo pripovedoval profesorčin odločni telefonski klic z mejnega prehoda Rožna dolina tedanjemu predsedniku slovenskega izvršnega sveta, Dušanu Šinigoju, ko nas drugi dan ekskurzije jugoslovanski mejni organi niso hoteli spustiti v Italijo, češ da nimamo svežega bančnega potrdila o dvigu in iznosu deviz, tisti od prejšnjega dne pa da ne velja več. Ne vem čisto dobro kako, toda uspelo ji je in zapornica se je odprla, ne le tistega, temveč tudi naslednje dni, saj smo zaradi cenejšega prenočišča spali v Novi Gorici in se vsak dan znova odpravili v Italijo. Dragocena zgodba – šele v svojem uvodnem delu, kot se je kasneje izkazalo – je bil recimo dvojezični šolski center v Špetru, kamor smo med ekskurzijo prišli kar nekajkrat. Ko smo nerodno sedeli v skupnem šolskem prostoru na stolčkih za prvošolčke, prisluhnili izkušnjam ravnateljice Žive Gruden, nekdanje profesoričine študentke iz prvega sociolingvističnega seminarja na ljubljanski slavistiki, in razpravljali o jezikovnih in identitetnih vprašanjih, smo začutili, da lahko naša stroka naredi velike stvari tudi v malih okoljih – tudi če je kdo zaradi preutrujenosti na malih sedežih občasno malce zakinkal, vključno s profesorico samo. S to in drugimi zgodbami od Škofij do Trbiža v tistem tednu nas je profesorica z ekskurzijo prepričala, da ima naša stroka smisel, da se ta smisel mozaično sestavlja z znanjem iz vseh sestavnih disciplin, od zgodovine in zgodovinskega jezikoslovja do opisnega jezikoslovja, pragmatike, sociolingvistike, pa tudi literarne vede.

Breda Pogorelec je živela v nenehnem nihanju med bliskovito odzivnostjo in kroničnim odlašanjem. Brez telefona je ne bi bilo. Kolikokrat je kar sredi pogovora v kabinetu brez kakršne koli najave segla po slušalki in takorekoč v pristavku terjala pojasnilo, opravičilo ali zavezo k dejanju od nam neznanega naslovnika, zadevo uredila, odložila in se vrnila k rdeči niti pogovora. No, včasih se je rdeča nit tudi izgubila, toda takoj se je nasnila nova. Delovno sobivanje s profesorico je bilo z vsakim letom bolj podobno virtualnemu prostoru, prepletenemu z rdečimi nitmi različne barve in debeline, ki se jih je bilo mogoče kadarkoli oprijeti, jim slediti in jih plesti naprej. Njena znamenita izjava ob koncu srečanj *o tem se bomo še pogovarjali* je to zelo dobro povzemala – čeprav je zelo različno zvenela, včasih kot svetla obljuba, drugič kot svarilo, občasno že skoraj grožnja. Toda tiste, ki smo jo spoštovali in imeli radi, nas je tudi zato profesoričina

smrt, ne vem, ne le pretresla, temveč tudi razzemljila. Kako udobno je bilo v strokovnih škripcih najrazličnejših vrst poklicati profesorico in jo povprašati za mnenje. In o stroki se je bila zmeraj – ampak res čisto zmeraj pripravljena pogovarjati. Tudi če je včasih med telefonskim pogovorom delovala nekam čudno odsotno (najbrž ni izključeno, da je kdaj med pogovorom bolj ali manj zbrano spremljala kako televizijsko oddajo). Tudi če se nikakor ni strinjala s kako mislijo, tezo ali predlogom – toda znala je prisluhniti tudi nasprotnim mnenjem, če so le bila dobro argumentirana in predstavljena; še posebej mnenju tistih, ki jih je imela rada in jih je cenila. Njena telefonska neposrednost je imela tudi manj prijetno plat – njen telefonski klic nas je sodelavce lahko doletel skoraj kadarkoli, petek in svetek, zjutraj in zvečer, in skoraj nemogoče je bilo klic opraviti na kratko. Tedaj seveda informacija o tem, kdo kliče, ni bila vidna ... Bila je zahtevna sogovorka – tudi če je marsikdaj pogovor pretežno potekal kot monolog, je vendarle zelo rada preverjala pozornost in zbranost sogovorca.

Ena od osupljivih lastnosti Brede Pogorelec je bila njena ogromna interpretativna moč, povezana s tako zanesljivo intuicijo, da se je zdela tistim, ki so je bili deležni v veliko manjši meri ali sploh ne, nekaj takorekoč krivičnega. Nobenega sporočila v nobeni obliki ni samo sprejela, samo vzela na znanje – čisto vsakega semiotičnega impulza se je lotila interpretativno. Javni napisi, besedila, slike, kipi, arhitektura, glasba, vse je v njej sprožilo intenziven proces razumevanja, umeščanja, povezovanja, prepletanja, predvidevanja, tudi drznega in odločnega vrednotenja. Najbolj očitno se je to kazalo pri njenem (in našem skupnem) srečevanju z literarnimi besedili. Niti ne toliko v predavateljskem procesu – tam je bilo, če se prav spominjam, vse skupaj kar precej naporno, neredko skoraj mučno, po drugi strani pa na trenutke tako lucidno in prepričljivo, da se je marsikomu zaradi tega zdelo vredno vztrajati tudi med manj svetlimi obdobji. Pri mentorskem branju in razpravljanju je bilo že drugače; nenehno nam je nakazovala in dokazovala, kako je treba interpretativno brati, kako dopuščati različna branja in vendarle izluščiti najdragocenejše pomensko jedro vsakega besedila (ali si to vsaj prizadevati). Kar precej svojim mentorirancem nam je – seveda z našo privolitvijo – določila lingvostilistične raziskovalne teme, povezane tudi z literarno in knjižnojezikovno zgodovino. Menda najbolj intenzivno izkušnjo skupnega branja s profesorico pa sem doživel še kot absolvent (okvirno sva se tedaj že dogovorila za diplomsko delo o Kocbekovi *Zemlji*), ko me je prosila, da bi na podelitvi fakultetnih študentskih Prešernovih nagrad prebral nekaj Strniševih pesmi. Nepričakovano veliko

napora je bilo potrebno, da je Strniša zazvenel vsaj približno polno in naravno – in napor bi bil jalov brez neskončnega znanja in občutka, ki mi ga je pri uglasitvi Strniševih besed posredovala profesorica. Ker namen branja ni bil znanstven, ampak uprizoritven, je bila prepričljivost interpretacije še toliko bolj dragocena in nujna.

Pri vrednotenju je bila profesorica precej strastna in neposredna; v svojih znanstvenih in strokovnih besedilih je sicer ostro kritičnost največkrat posredovala razmeroma blago. V neposrednih stikih pa za kritiko in sodbo svojih besed ni zmeraj izbirala prav tenkočutno, ne glede na to, ali je šlo za tesnega sodelavca ali za bolj naključnega sogovornika. To ji prav gotovo ni povečevalo splošne površne priljubljenosti in zdi se, da so se ji nekateri ljudje in krogi tudi zato raje izogibali in jo izključevali, saj bi jih drugače lahko resnica pregrebo zabočila ... Zнала pa je biti profesorica tudi izjemno diplomatska, sugestivna, očarljiva – ko je te svoje zmožnosti združila s svojim znanjem in utemeljenim hotenjem, je lahko dosegla strokovne in organizacijske cilje, ki so bili drugim kolegicam in kolegom nedosegljivi. Tudi zato marsikomu ni bila ravno po duši.

Pri estetskih sodbah literarnih del je bila Breda Pogorelec pretežno diplomatska, saj so jo zanimali po eni strani procesi oblikovanja pomena nasploh (in ti so čudež sam po sebi že pri manj zanimivih besedilih), po drugi strani pa je te procese najraje opazovala pri svojih najljubših avtorjih, med katerimi je gotovo imel čisto posebno mesto Ivan Cankar – in svojim ljubim avtorjem je trdno zaupala. Se je pa tudi v zadevah okusa ravnala impulzivno, in če je bilo potrebno, ob tem zavrgla vso teoretsko previdnost glede upoštevanja konteksta. Tak je bil recimo njen odziv, ko je na poti do službe prvič zagledala novi prizidek ljubljanske Fakultete za arhitekturo na Grabnu (med gradnjo se je skrival za odri). »To je objektivno grdo, objektivno grdo,« je govorila, še preden je vstopila v kabinet – in tudi v poznejši debati ni bila pripravljena prav nič popustiti in vsaj relativizirati svoje trditve. Po drugi strani pa se ji pri ustvarjanju znanstvenih sodb ni prav nič mudilo – saj se ji je nenehno oglašal dvom, ne dvom o sebi, temveč dvom o tem, da na neko zadevo ne bi bilo mogoče gledati tudi drugače, v luči novih dejstev in ustrežnejših teorij. Ta dvom se je z leti le še krepil – profesorica se je večkrat z nejevoljo spominjala neke izjave profesorja Franceta Bezljaja ob njegovi izvolitvi v rednega profesorja, da si lahko pa zdaj privoščiti in svoje razprave piše kar direktno v pisalni stroj, torej brez listkov in osnutkov. Kaj takega se ji je zdelo nemogoče in znanstvenika nevredno. Svoja besedila je dolgo in skrbno koncipirala, jih vedno znova

preoblikovala in dopolnjevala, prav zelo in dokončno zadovoljna pa z njimi ni bila nikoli. Morda je tudi zato bila prva (in dolgo časa edina) iz svoje generacije profesorjev in profesorice, ki je posvojila računalnik. Prva z modemskim priključkom. Prva, ki je začela redno uporabljati elektronsko pošto. Prva s prenosnim računalnikom. Prva s prenosnim telefonom. Če bi ji bilo dano daljše življenje, bi bila gotovo tudi prva z i-padom in kindlom, elektronskim bralnikom knjig. Še prezgodaj je zaslutila, da bo računalniška moč temeljito spremenila tudi jezikoslovje in humanistiko – in že v začetku devetdesetih začela snovati računalniško omrežje na oddelku za slavistiko. Prezgodaj zato, ker se je plemenita misel zaradi spleta okoliščin in nerodnih svetovalcev spremenila v precejšen polom. Ampak vsi tehnični pripomočki profesorici niso pomagali odgnati temeljnega zaviralca hitrega in odločnega nastajanja njenih besedil, dvoma, ki ga je še krepila zvesta tovarišica, radovednost. Morda je profesorica zato ob delovnih dneh zmeraj nosila s sabo vsaj dve, če že ne tri torbe in vreče z različnimi dokumenti, osnutki, fotokopijami ... Morda je bila zato nenehno na preži za novimi teorijami (in je tudi nenehno naročala najnovejšo jezikoslovno in družboslovno produkcijo). Morda je bila tudi zato pozorna na vsakega študenta, ki se je kakor koli dvignil iz povprečja, in ga je bila pripravljena tako ali drugače spodbuditi in podpreti. Gotovo je zato ostalo toliko njenih dragocenih in obetavnih načrtov neuresničenih ... Ker ni objavljala zmeraj in povsod, kjer se je pričakovalo, da bi morala; ker je marsikdaj tudi krepko preseгла skrajne roke in je tako marsikatera publikacija izšla brez njenega predvidenega deleža, se je o profesorici razširil glas, da takorekoč ni objavljala. Da to ne drži, se lahko vsakdo prepriča že iz objavljenih bibliografskih pregledov njenega dela; dokončno bo ta ljudski glas umolknil ob pričujočem uredniškem in založniškem projektu – in če se bo glas kje še obdržal, res ne bo mogoče skriti, da gre za navadno žaljivo obrekovanje. Vsi drugi se bomo lahko prepustili zanimivemu branju, ki bo znanstveni pogled profesorice Brede Pogorelec na zgodovino slovenskega knjižnega jezika zaokroženo, dokončno in dostojno vpisalo v slovensko zgodovino.

Breda Pogorelec je bila ena tistih raziskovalcev in profesorjev, ki jim znanost in vse, kar je povezano s stroko, predstavlja način življenja. Njena izobrazba in življenjska pot sta ji omogočila, da za sabo ni pustila samo spomina, ampak tudi precejšnjo, na prvi pogled kar presenetljivo veliko količino gradiva.

Delo, v katerem so zbrana znanstvena in strokovna spoznanja glede zgodovine slovenskega jezika, do katerih se je avtorica dokopala v več desetletjih znanstvenega dela, je sestavljeno iz treh sklopov. Prvi sklop z naslovom *V iskanju zgodovine slovenskega jezika* vsebuje pregledne obravnave zgodovine slovenskega jezika. Temeljna tendenca vseh besedil je jasna: čim bolj strnjeno iz niza dejstev izluščiti zgodbo, jedrni tok, a ne prezreti zastranitve. Drugi, najkrajši sklop z naslovom *V arhivih* zajema delo, ki ga je Breda Pogorelec posvetila arhivskemu gradivu. Tretji sklop, *K posamičnim problemom*, zajema tisto, čemur bi danes rekli »izvirni znanstveni članki«. Raziskave so razen zadnjih dveh razvrščene kronološke glede na tematiko: od srednjega veka do 19. stoletja. V njih se nam odkriva zavidanja vreden širok spekter avtoričinih zanimanj.

Iz uvodne besede Kozme Ahačiča

ISSN 2232-3406 36 €

<http://zalozba.zrc-sazu.si>